... БИБЛИОТЕКА ... А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл
июль
6
суббота
№ 114 (14614)

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

(Чагыдар өртээ 6 кеп).
Садар өртээ 20 кеп.

ХОСТУГ ИНДИР
САНАЛДАР, БОДАЛДАР

ИДЕГЕП ТУРАР МЕН

Амгы рынок экономиказынче шилчип турар үеде бистиң республиканың мурнунда база бир шиитпирлээр ужурлуг чугула айтырыг болза, тудуг ажылдары болуп турар. Ол ажыл чогуур негелдезинге чедир хөгжүвээн. Тудугнуң чидиг-биле тургустунуп келген айтырыгларын шын шиитпирлээрде, дүвүренчиг байдалдан уштунарда организастыг ажылдарны чорудуп, ажыктыг орукту тывары болза эки. Мен бодаарымга, тудуг ажылдарын дарый экижидер, чугула хемчеглер алыр дээр болза, бир-ле дугаарында, республиканың найысылалынга тудугжу отрядтарны организастап тургусса эки. Бо дугайында чугаа өске черлерде шагда-ла эгелээн болгай. Тудугнуң шериг батальонун канчап тургузуп ап шыдавас деп бис.

Чамдык черлерге тудугнуң шериг батальону ажык чок-даа болуп болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа биске шериг-тудугжу дээрге ажыктыг ажылчын күш болбушаан, тудугга күш-ажылчы курлавырларны тургузар апаар. Олар өскелер дег бажың-балгат, уругларынга ясли-садтар, курорттарже путёвкалар негевес-ле болгай. Ажыл-биле чугаалаарга, Совет Эвилелиниң улуг-улуг хоорайларындан тудугжуларны чалап, бажың-балгат-биле хандырып, оларны орден, медальдар шаңналдарынче киирип, республика бюджединден он-он муң акшаны чарыгдап турарывыс меге эвес. Таптыг хандыр бодап көөр болза, тудугжу шериглер кончуг ажыктыг.

Республикага тудуг ажылдарын сайзырадыр, курлавырларны тывар, планнаттынган тудуг объектилерин ажыглалга киирер ажылдарга тудугнуң шериг батальоннары эргежок чугула дээрзин Тыва АССР-ниң Дээди Соведи, улус депутаттары хандыр өөренип көөр болза эки боор. Үүрмек, кооператив организациялары тудуг ажылын кажан-даа чогуур негелдезинге чедир хөгжүдүп шыдавас дээрзи билдингир. Бистиң удуртукчуларывыс бо айтырыгны ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң Президентилеринге, ССРЭ-ниң камгалал министринге чедир чүге тургузуп болбас деп. Бир эвес Тывага тудугнуң шериг батальоннарын тургузуп алтар аргалыг болур чүве болза, экономикавыс дүрген хөгжүлдени алыр дээрзинге идегеп турар мен.

Оон ыңай тудугжу шериглерни тургузуп алырда, шеригже келдиртип турар профтехучилищелер, ортумак школалар дооскан аныяк оолдарны чүге республикага аңгылап алгаш, тудуг батальоннарын тургузуп албас деп бис. Амгы берге, нарын рынок үезинде бистиң он класс дооскан аныяктарывыс хоорай, суурлар кезип, ажыктыг ажыл кылбайн, кем-херек үүлгедип чоруп турар ышкажык. Оларны шеригже келдирткеш, тудугжунуң мергежилинге өөреткеш, тудуг ажылдарынга профессионал кадрларны белеткеп алырының бир эки аргазы ол деп бодап чоруур мен. Шериг дээрге шериг-ле болгай. Анаа хүлээлгезин эрткен аныяк кижи күш-дамыр, мөзү-шынар, эртем-билиг талазы-биле сайзыраңгай болур. Ындыг кижилер амыдыралдан хоорлуп, азып-тенип, арага-дарыга, оорлаар, кем-херек үүлгедир чорукка хандыгып чоруур чамдык аныяктарга үлегер-чижек болур ужурлуг.

Республикага тудугжу шериглерни тургузар дээн мээң санал-оналымны удуртукчу даргалар өөренип көрүп, харын-даа деткип, бир түңнелди үндүрер дээрзинге идегеп турар мен. Чаа чүвеге черле шаптыктар туруп келир. Ынчалза-даа Тывавыстың тудуг талазы-биле сайзыралын уламчылаар дизе, тудугжу шериглерни тургузары чугула.

Юрий АРАКЧАА.

ЭГЛИП КЕЛЗИВИССЕ ЧҮЛ?

Тыва улустуң бир ынак малы аът болгай. «Аъттыг кижи чоргаар» деп улустуң үлегер чугаазы бар. Шынап-ла, аъттыг кижи чоргаар. Шагда тыва эр кижиниң база бир чоргааралы — оон эки аъды. Тыва кижи аъттың бажынче какпас чаңчылдыг. Чүге дээрге ол бодунуң адазының бажынче какканы-биле дөмей деп тывалар санаар чораан. Кандыг-даа байыр-наадым аът чарыжы чокка эртпес. Чүгүрүк, чарыштарга эртип кээп турган аъттарны чон таныыр, оларның шола аъттарын билир. Оларның ат-сураа, спортчуларны-биле дөмей, алгаан боор. ТАР үезинде Эрзин-Тестиң «Эзир-Каразы» республиканың каш дакпыр чемпиону турду. Оон ээзи Соян Санданмаа деп кижи. Тыва АССР область турар шагда «Салгын-Хоорнуң» ат-сураа дыңгыл чораан. Ол Улуг-Хем районнуң колхоз аъды «Калчан-Шилги» деп аът база каш дакпыр эртип. Оон ээзи Куулар Маар-оол. Чөөн-Хемчик чурттуг кижи. Көрбес силер бе, аът болду-даа, оон ээзи-даа чонга билдингир чораан-дыр. Аъттыг кижи чоргаар деп чүве ол-ла болгай.

Шаанда тыва улус хүреш биле аът спортун деңге сайзырадып чорааннар. Аъды чарышка эртер, ээзи хүрешке шуглур-даа чүүлдер турган. Чарышка эртип келген аъттарга хүндүлүг спортчу аъттарны тыпсып чораан. «Хартыга», «Эзир», «Күлүк» деп аттар аъттарның спортчу шолалары-дыр. Оларны база катап тыпсып эгелезе. Мөгелерге база «Начын», «Арзылан», «Чаан» деп спортчу аттарны тыпсып эгелээриниң дугайында саналды чон көдүрүп турду. Ол саналды спорт ажылы дээш харысалгалыг органнар мынчага чедир деткивейн турар. Бодувустуң тыва чонувустуң чаагай чаңчылдарындан чежеге дээр дескелеп кээр бис? Бо айтырыгны база катап көдүрүп тур мен. Чон деткиир деп бүзүрээр мен. Бо чылын Республика хүнүн демдеглеп эрттирер деп белеткенип эгелээн-дир. Оон байырлалынга чүгүрүк аъттарга, шүүлген мөгелерге үе-түңде спортчу аттарны тыпсып, чаагай чаңчылывысче эглип келзивиссе чүл?!

Аът спортун сайзырадып эгелээриниң баазазы бар-дыр. Күрүнениң аът заводун Кызылга каш чыл бурунгаар ажытты. Ол бүдүрүлге чери аът спортун сайзырадырының кол даянгыыжы болгай-ла. Совхозтарда, көдээниң чурттакчыларында, малчыннарда эки аъттар база чок эвес, бар болдур ийин. Бо ажылды холга алыры-биле аът спортунуң республика федерациязын тургусса. Ооң даргазы, аргалыг-ла болза, аът заводунуң директору азы Агроүлетпүр эвилелиниң мал ажылының талазы-биле кол специалистериниң бирээзи болза, улам эки. Ол федерация чер-черлерге аът спортун сайзырадып болурунуң аргазын, материалдыг баазазын көөр, суурларга, районнарга, республикага аът спортунуң шилиндек командаларын тургузарының оруктарын тывар ужурлуг. Спортчу аъттарны азырап өстүрер, оларны өөредириниң талазы-биле ажылды ол федерация кылып чорудар апаары чугаажок. Ол ажылды федерация аът заводу, Агроүлетпүр эвилели-биле кады кылырга түңнелдиг боор деп бодаар мен. Аъттарга ынак спортчуларны, тренерлерни, специалистерни тывар, кижизидер, чалаар апаары база чугаажок.

Бо саналды үндүрүп тура, бергелер хөй боорун билип олур мен. Ынчалза-даа кандыг-даа ажыл чайгаар бүде бербес болгай.

Александр МОНГУШ.
«Баян-Дугай» кооперативтиң хойжузу.

КАТАП ТУРГУССА

Чербиге турган кадыкшылга школазын дузалал школа кылдыр шилчиткенинге бодум хууда чөпшээрешпес мен. Мен бодум кара бичиимден-не Чербиниң кадыкшылга школазынга өөренип турдум. Чүвениң шыны херек, кадыым багай турган, оон соонда кадык чаагай кижи болдум.

Ол ынчаар агаар-бойдузу таарымчалыг, ылангыя өкпе аарыглыг улуска, кедергей таарымчалыг чер-ле болгай. Шак ындыг черге чаш организм чайгаар-ла дадыга бээр чүве чорду.

Ак-Туругга кадыкшылга школазы таарышпас, агаар-бойдузу изиг чер-дир. Чербиниң кадыкшылга школазын катап тургузарын күзээр-дир мен. Чүнүң-даа мурнунда кижиге эң кол чүве — кадыы-ла болгай але. Тускай школалар база херек-ле чүве ыйнаан, ынчалза-даа кадыкшылга школазы база чугула херек. Чүге дээрге ажы-төлдеривис аразында кадыы кошкактар бар болгай.

Зоя САНДЫЙ.

ДИЛЕП ОР БИС

Эргим хүндүлүг редакция! Чагаа бижиир ужурга таварыштывыс. Июнь 19-түн хүнүнде Хову-Аксыдан баш дүгү таарар мастер келирге, 6 кижи баштарывыс дыдырартывыс. Ол кылдырган баштарывыс дүгү дорт хевээр болган. Ол дээш ол черге чедип, хомудал билдиришкин киирдивис. Бистерниң ол хомудалывыска директор кичээнгей чок болду. Тооваан. Мынчап кээрге, кандыг-даа түңнел чок. Директорга боттарывыс ужуражыр дээривиске, үргүлчү чок болур-дур.

Мастерге бажывыс дүгүн көргүскеш, чугаалалывыс. «Менде кандыг-даа буруу чок, локон багай болган-дыр» — дээш, ол херекке даа албас болган. Ол-ла хүн Шагаан-Арыгдан бо-ла мастерге 12 кижи келген. Ол улустуң кылдырткан бажының дүгүн деңнээрге, бистерниң аргажок. Оларның бажының дүгү хураганнар-ла. Бистер Хову-Аксының мастерлеринге ийи кижи 35 рубль 50 көпеектн, дөрт кижи 32 рубль 50 көпеектн төлээн бис. А Шагаан-Арыгның мастерлеринге 12 кижи 27 рубль 50 көпеектн төлээн. Хову-Аксының баш таарар мастерлериниң кылып турарының шынары багай, өртээ аар. Бир эвес Шагаан-Арыгның мастерлери ышкаш шынарлыг кылып каар болза, өртээ улуг-даа болза, хомудавас бис. Шаг-үе бергедээнде, 32-35 акшаларны шынар чок ажылга төлээри хомуданчыг-дыр.

Ам каш-ла хонгаш, (адын Геля дээр) бистерниң баш кылдырткан мастеривис шөлээже үнер болду. Ынчангаш бистерниң бо хомудалывысты дарый сайгарып, харыыдан бээрин дилеп ор бис.

Улуг-Хемде Ак-Тал суурнуң бөлүк чурттакчылары. Алды кижи ат салган.

ТӨӨГҮЧҮЛЕРДЕН ДИЛЕГ

Тывага улусчу революцияның тиилээниинден бээр 70 чыл оюн демдеглеп эрттирер деп турар-дыр бис. Ол хүн кижи бүрүзүнге эргим, өөрүнчүг, байырланчыг болуру чугаажок.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының дорт салдары-биле улусчу революция Тывага өөскүп үнген дижип турар бис. Ол ындыг боол болур болгаш болур-даа ужурлуг. Ынчалзажок национал-хосталгалыг революция бүгүдези, боду национал башкарылгалыг болгаш баштыңчылыг болур-ла ыйнаан. Башкарылга, баштыңчы чокка, национал-хосталгалыг революцияның тиилелгези болдунмас деп бодаар мен. Ындыг национал башкарылга болгаш баштыңчы Тываның национал-хосталгалыг революциязын баштап, башкарып турган деп дидими-биле чугаалап болур.

Байлар, ядыылар бо-дур, дүжүметтер, араттар ол-дур деп шүүрел турбайн, мурнакчы үзел-бодалдыг, Тываның национал-хосталгалыг революциязының маадырларының, революсчуларының адын адап, чонга таныштырар, дыңналыр болза чогуур деп бодап, Тываның төөгүчүлеринден ол дугайында дилег кылыр күзелдиг мен. Дилээмге харыыны солун дамчыштыр алыр боор мен деп төөгүчүлерге идегээр-дир мен.

Нурсат ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай.

МАЛГА ЧЕМ БЕЛЕТКЕЛИ ДҮВҮРЕДИП КЕЛГЕН

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң чөвүлелиниң президиуму республиканың совхозтарында мал чеминиң белеткелиниң чоруп турарын чугаалашкан. Бо ажыл дыка оожум темпилиг дээрзи демдеглеттинген. Байдалдың дүвүренчиин аажок болганындан бо чылдың июль 10-дан август 10-га чедир мал чеминиң белеткелиниң айын чарлаар деп шиитпир хүлээп алдынган.

Хүндүлүг эштер! Малга чем белеткелчилери, малчыннар, көдээниң чурттакчылары! Малга чем белеткелиниң амгы байдалы силерге кыйгырыг үндүрер ужурга таварыштырды. Мал чеминден мал ажылының салым-хуузу хамааржыр, а оон республиканың экономиказы бүрүнү-биле, оон чонунуң чаагай чоруу хамааржыр болгай.

Эрткен чылдың кандаашкынның биске чедирген когаралы мындыг: чеди муң баш мыйыстыг бода мал, 110 муң өшкү болгаш хой, муң-муң тонна бүдүртүнмээн көдээ ажыл-агый продукциязы.

Амгы үеде бойдустуң байдалы база бисти чер алыспайн тур. Өл-чаъс үргүлчү чаап, малга чем белеткээринге шаптыктап эгелээн. Июль 3-түн байдалы-биле республиканың совхозтары 119 тонна сиген, 1 тонна витаминниг сиген далганы белеткеп алган. Август айга чедир байдал экижиир деп идегел чок, июльда үргүлчү чаъстаар деп агаар медээчилери дыңнадып турар.

Ынчангаш, эргим эштер, идегел чүгле силерде — силерниң тура-соруунарда, харысалганарда, бо айда сиген кезилдезин экижитпес болзувусса, байдал улам нарыыдаар деп чүвени билиринерде. Техника, артык кезектер, кывар-чаар материалдар чедишпези шын, ынчалза-даа быжыг тура-соруктуг турда, бо ажылды чогумчалыг күүседип болур. Бир эвес келир кышты чүгээр-ле ажар дээр болза, совхоз, бригада, звено бүрүзү планнаттынган сигенниң 70 хуузун бо айда белеткеп алыр ужурлуг. Ол нарын сорулга — чүгле бир дем-биле чедип ап болур бис.

Бо ажылга бистер хоочуннарже көрнүп тур бис. Олар үнелеп четпес дуржулгазын ажыглап, ажыл-агыйларның удуртукчуларынга, специалистеринге арга-сүмени кадып, берге байдалдан уштунарының оруктарын тыпчып бээр боор деп идегеп тур бис. Шаандакы араттарның капчаар сиген кезип ап чорааның Бай-Тайганың «Мурнакчы» совхозта хоочуннар аныяктарга айтып берген. Амгы үеде ында сигенни кескеш, долгааш, ыяш булуктарынга кургадып турар.

Бистер көдээге башкыларже, эмчилерже, культура-чырыдыышкын ажылдакчыларынче, улус депутаттарынче көрнүп тур бис! Үнелиг сөзүңер-биле көдээниң ишчилерин, ылангыя аныяктарны, школачыларны, бажың ээлерин, пенсионерлерни эвилелдеп шыдаар силер. Ол совхозтарның специалистеринге, механизаторларга эки үлегер болур. Көдээ ишчилериниң дүвүрелин үлежип, мал чеминиң белеткелиниң хажыызынга артпазыңарга идегеп тур бис.

Арендаторларга, көдээ ажыл-агый кооперативтеринге онза идегеп турар бис. Силер бот-тускайлан ажылдап, чериниң ээлери болуп турар силер. Силерниң дыка хөйүнер эрткен чылын ол адын сыкпаан болгай, он-он малчын өг-бүлелер кандаашкынныг болза-даа, 10-20 тонна сигенни тус-тузунда белеткеп ап шыдаан. Дыка хөй бригадалар, фермалар мал чемин четчир кылдыр белеткеп апкан турган.

АҮК-түң совхозтарның болгаш колхозтарның, Агроүлетпүр эвилелиниң удуртукчуларынга, специалистеринге онза харысалга онаажып турар. Техника, кижи күжү, материалдыг курлавырлар чедишпейн-даа турар болза, июль айда салдынган сорулгаларны күүседириниң аргалары бисте барын саваашкыннар көргүзүп турар. Чүгле ону билдилиг ажыглаар, кижилерни, технологтуг чорудулгаларны организастаар, бүгү кичээнгейниң агаар-бойдусту тоовайн мал чеми белеткээр аргаларже: сигенни салгыннадып кургадырынче, витаминниг сиген далганын бүдүреринче, сенаж салырынче угландырар херек. Чурттуң өске девискээрлеринде ажыглап өөрени бергени техника аймаан билдилиг ажыглаар талазы-биле инженерлер, агрономнар кужениишкинин үндүрер, совхозтарның специалистери чаа-чаа аргаларны тывар болза эки.

Бистиң шуптувустуң организастыг, нарын айтырыгларны шиитпирлээринге белен болурувусту байдал негеп келген. Техниканы ийи ээлчег-биле ажылдадыр, оларны ажаалдаже бүрүн киирер, ону бүгү черлерге чедип алыр, кывар-чаар материалдарны, артык кезектерни билдилиг хуваар талазы-биле бүгү күжүвүстү үндүрер ужурлуг бис. Боданыр, даамайлаар үе ам чок. Продукция бүдүрер херек.

Бо чугула кампанияга бир чугула чүүл — ажыл төлевири. Ажыл-агыйның арыг орулгазын көрүп тургаш бо айтырыгны шиитпирлээр эргени совхоз директорунга, экономиске берген. Ону ажыл-агыйжы ёзу-биле ажыглаар херек. Кижилерни сонуургадыр апаар, ынчалза-даа кылган ажылы дээш эки төлээри чугула.

Өскертип болур расценка ажыглап тургаш чүгле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер эвес, а кылдынган продукцияның шынарын база экижидип алыр аргалар тургустунарын чамдык совхозтарның дуржулгазы көргүскен болгай. Белеткеттинген сигенниң шынарын тодарадыр техника чок бай-тайгажылар сигенни чогуур хуусаазында белеткээни дээш тускай өртекти доктаадып тургускан. Эң таарымчалыг хуусаада белеткээн сиген хуусаазы бир неделя орайтаан сигенден 20-30 хуу аар өртектиг деп чүвени механизаторлар тергиин эки билирлер. Шынар хыналдазы боттандырар бүгү чүүлдер бар черлерде лабораториялар ажылдавайн турар чоруктар-биле эптежип шыдаар бис бе?

Совхозтар директорлары, инженерлер, агрономнар! Аъш-чем магазиннеринде курут делгиирлер, сүт оочурунуң улуу, хлебтиң чедишпейн баары дээш чон мурнунга чүгле силер харыылаар силер дээрзин уттпайн көрүнер. Бо чүүлдерни хоп-дорази, хары угаа шиитпирлээри болдунмас харын. Ынчалза-даа мал чеминиң белеткелиниң бо айында шалыпчы күш-ажыл бо чүүлдерниң экижииринге улугну киирер болгай. Тывага улусчу революцияның 70 чылын байырлаарывыска салыышкын-даа болур.

Бот-орулга-чарылганың, рынокче шилчилгениң бо байдалдарында хоорай-биле, Үлетпүр, тудуг организацияларының, албан черлериниң удуртукчулары-биле дуруржуп чугаалажыры бергедээн, а олар чоокка чедир көдээниң шефчилери болуп турган. Кады ажылдажылганың бүгү аргаларын ажыглаар херек. Дугуржуп шыдавайн баар эрге кымда-даа чок. Мал чеминиң белеткелиниң чогумчалыг болурунга бистиң шуптувус сонуургалдыг болгай бис. Оочурлар дугайында, талоннар дугайында, продуктулар өртээниң өзүп турарының дугайында чугаалажып, шуугап шаг болган бис. Шуугашкан херээ чок, ажылдаар, кады хөлелир, тус-тус думчук хараар чорукту болдурбас херек. Оон башка амыдырал моон сегивес.

Чылдың бо чугула кампаниязынга идепкейлиг киржир боор деп Тываның ажылчы чонунга идегеп тур бис.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР КАБИНЕДИНДЕ

Чурттуң экономиказында сөөлгү айларда чедип алдынган чүтээр экижиишкинниң быжыглаар, оон байдалын чогумчалыг болдурар талазы-биле хемчеглерни ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединиң 1991 чылдың июль 4-те болган хуралынга чугаалажып көрген. Байдалды контрольдавышаан, ону холга бүрүн алырының дүлгүүрү чүдел?

Хамыктың мурнунда чурттуң сан-хөө байдалын экижидеринде деп, ССРЭ-ниң чазаа санап турар. Ынчангаш Эвилел бюджединче онза кичээнгейни угландырган. Ынчаарга төптүң болгаш республикаларның аразынга дугуржулгалар бар-даа болза, Эвилелдиң акша-хөреңгилери бүдүрүлгелерниң агар саннарында, девискээрлерде болгаш республикаларда ажыглаттынып, чарыттынып турар, а Эвилел бюджединге ук акша-хөреңгилерниң хензиг үлүг-хуузу мурнуку хевээр киирип турар дугайында ССРЭ-ниң сан министри В. Е. Орлов Министрлер Кабинединиң хуралынга дыңнаткан. Ынчангаш эң чугула программаларны акшаландырары берге байдалга таварышкан.

ССРЭ-ниң Премьер-министри В. С. Павловтуң санап турарын ёзугаар алырга, чурттуң сан-хөөзүнде бергедээшкинниң кол чылдагааны — Эвилелдиң сан-хөөзүн башкарып, удуртурун кошкатканы. Сөөлгү айларда бүдүрүлгелерниң орулгазы ийи катап көвүдээн, а Эвилел бюджединге оларның салыышкыны эвээжээн.

Сан-хөөге болгаш бүдүрүлгеге ёзулуг чуруму тургузар талазы-биле тодаргай саналдарны чазак баштыңының бирги оралакчызы В. И. Щербаков, ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединиң Даргазының оралакчызы Л. Д. Рябев киирген. Чижээ, шалың фондузунга кызыгаарлаашкыннарны кылырын, анаа үндезилээш, ажыл төлевириниң системазынга реформаны белеткээрин саналдаан.

Бүдүрүүшкүнүң кудулаашкыны — чурттуң экономиказының, оон сан-хөөзүнүң берге байдалга таварышканы кол чылдагааны. Чурттуң сан-хөө байдалын экижидер төлээде, хамыктың мурнунда продукция бүдүрерин көвүдедири эргежок чугула дээрзин хуралга онзалап айыткан.

(СЭТА).

КОМИССИЯ АЖЫЛДАП ТУРАР

Тыва Совет республиканың Күрүне сүлде демдээниң, Күрүне гимнизиниң болгаш Күрүне тугунуң төлевилелдериниң талазы-биле конкурс комиссиязының бөгүнгү ажылын номчукчуларның сонуургап турары чугаажок. Ол комиссияны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунам удуртуп турар. Бистиң корреспондентивис-биле оон аразында болган чугаадан ук комиссияның бо хүннерде кылып турар ажылының дугайын билип ап болур.

— Комиссияга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул?

— Ону, оон кежигүннерин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга бадылаан, шупту он чеди кижи бис. Харысалгалыг, улуг ажылды ол биске дааскан. Республиканың Күрүне сүлде демдээн, Тугун, Гимнизин тургузуп ажылдаары —шынап-ла, улуг харысалга-дыр, ону эки билип турар бис. Ынчангаш ажылдаа бистен негелде-даа улуг. Алызында кээп, комиссияның канчаар ажылдаанынга үнелелди Тыва АССР-ниң сессиязы, чон бээр апаар. Ооң-биле кады мындыг чүүлдү база демдеглеп каайн: комиссияның кылып турары бо ажыл, күрүне суверенитединиң дугайында Декларация, Суверенниг республикалар эвилелиниң дугайында Керээге ат салыры-биле Тывадан делегацияның чорууру —бистиң республиканың суверенниг бүрүн эргелелиниң бадытказы-дыр.

Республиканың Күрүне сүлде демдээ, Тугу, Гимнизи кандыг болурул дээрзинге сонуургал улуг. Ол талазы-биле чарлаттынган конкурс база бар болгай, ол тускай негелделерлиг.

— Анаа киржилге-даа, сонуургал-даа улуг болуру чугаажок. Оон аңгыда комиссияга сүме кадары-биле, сагыш-сеткилин илередип, санал-онал киирип кээп турар кижилер база бар ыйнаан, Владимир Васильевич?

— Чурукчуларның, хоочуннарның-даа, чогаалчыларның-даа арга-сүмезин дыңнап, өөренип көрүп тур бис. Санал-онал бижээн чагаалар комиссияның адынга келгилээн, кээп-даа турар. Оларның шуптузун кончуг кичээнгейлиг өөренип көрүп, комиссияның хуралынга сайгарып чугаалажып турар бис. Саналдар, бодалдар аңгы-аңгы. Кол-ла чүве — республиканың амыдыралында чугула бо херекке үлүүн, сүмезин кижилерниң киириксеп турары, тыва чоннуң амыдыралын көргүскен национал чүүлдер албан киирттинген турар ужурлуг диген бодалдар бисте кирген санал бүрүзүнде бар.

Тус-тус кижилерден чагаалар база ап тур бис. Районнарга-даа чорууруvуска, бодалын, күзелин, санал-оналын илередип, чугаалай бээр кижилер база турар-дыр. Аравыста хоочуннар хөй болгай, оларның сөзүн, сүмезин, күзелдин-биле дыңнап, чугаалажып турар бис. Борта ылангыя күш-ажылдың хоочуннары Оюп Товуу, Чамыян Түлүш оларны онзалап демдеглексеп турар мен. Чогаадыкчы эвилелдерден саналдар бар. Конкурсту ийи үе-чадалыг эрттирерин көрүп турар бис. Өске саналдар база бар.

— Эргежок чугула апарза, «шак мындыг вариантылар кирген» дээш хөйге көргүзүп болур төлевилелдер бо хүннерде бар боол турар мындыг бе?

— Конкурсту үе-чадалап эрттирер деп турарывыс таварылга эвес. Улустуң сонуургалын, хамаарылгазын өөренип көөр, билип алыр сорулга-биле Республика хүнүн таварыштыр, бар төлевилелдерни делгээри көрдүнген. Москвадан чурукчу эртемденнер келир, оларның-биле база сүмележир бис. Үстүнде чугаалааным дег, бирги үе-чада ол.

— Кирген саналдарда солун бодалдар эвээш эвес боор аа, Владимир Васильевич?

— Бар, чижээ, тук кандыг-кандыг өңнерлиг болурун, сүлде демдекке чүнү көргүссе эки дээрзин айтып турар. Ону анаа аас-биле чугаалаарга чедир тайылбырлаттынмазы билдингир. Делгеп көргүзе бээривиске номчукчулар көре бээр боор деп бодаар кижилер мен. Гимнге хамаарыштыр, республиканың Чогаалчылар эвилелиниң саналдап киирип турар бодалдары база бар. Национал чоргаарал чугаажок илереттинер апаар. Оон ыңай, конкурска көрдүнген шаңнал акшаның хемчээлин оон арай улгаттыр көрзе деп саналдап турарлар бар. Ол айтырыгны Дээди Советтиң Президиумунга комиссия тургузар.

— Санал киириксеп турар улус бар болза, комиссия-биле канчаар харылзажып болурул?

— Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинче мээн адымче, оон ыңай улус өөредилгезиниң килдизинче чагаа-бижиктерни адрестеп болур. Конкурс октябрьга чедер, ынчалзажок саналдарны дыка орайттатпайн киирерн күзенчиг. Ону өөренип көөрү, ажылдаары база бар болгай. Чугаалап болгу дег чүүлдеривис амтызында бо.

Интервьюну Вера КУУЛАР алган.

ТЫВАНЫҢ ХЕРЭЭЖЕННЕРИНИҢ XI СЪЕЗДИЗИ

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга Тываның херээженнериниң XI съездизи дүүн болуп эрткен.

Тываның херээженнер чөвүлелиниң ажылының дугайында отчёт илеткелди республиканың херээженнер чөвүлелиниң даргазы **Д. Л. Ондар** кылган.

Илеткел талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутаты **Г. С. Сагаандай**, Мөңгүн-Тайга районда херээженнер чөвүлелиниң даргазы **Ө. А. Ооржак**, Барыын-Хемчик райкүүскомунуң килдис эргелекчизи **Б. Д. Ооржак**, Кур-Чер суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазы **К. Б. Ондар**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссиязының даргазы **З. Н. Сат**, Улуг-Хем райкүүскомунуң килдис эргелекчизи **К. В. Төгүс-оол**, Тыва АССР-ниң улус депутаты **Л. С. Куулар** болгаш өскелер-даа санал бергеннер.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшиин, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов, Совет херээженнер комитединиң төлээзи Г. Н. Егорова олар съездиниң ажылынга киришкен.

Съезд республиканың херээженнер чөвүлелиниң чаа составын, соңгаан. Чөвүлелдиң даргазынга З. Н. Сат соңгуткан. Бүгү-эвилел конференциязынга баар делегаттарны соңгаан.

* * *

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга республиканың херээженнериниң уран кылыглары делгелгези база болуп эрткен.

Делгелге ажыдыышкынынга РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң секретары Д. Л. Тинмей, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунам, Совет херээженнер комитединиң төлээзи Г. П. Егорова киришкен.

Кызыл хоорайдан М. С. Кураеваның, А. С. Поповадың, С. Д. Чимиттиң, В. А. Калачеваның, З. С. Доңгактың, Барыын-Хемчик районнан Х. Д. Мөөктээриниң, С. С. Кужугеттиң, Кызыл районнан О. А. Шулуунуң, Каа-Хем районнан В. Б. Койгунмайның, Н. Г. Тулинаның болгаш өскелериниң-даа ажылдарын чон сонуургаан.

Тиилекчилерге шаңналдарны, дипломнарны тывыскан.

Т. К. Казанцеваны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Харылзаага хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва АССР-ниң бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң радиотелевидениеге дамчыдар Тыва республика төвүнүң ээлчег инженери Татьяна Константиновна Казанцеваны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың июнь 26.

Э. А. Монгушка, В. И. Соскинге «Тыва АССР-ниң харылзаазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Харылзаага ачы-хавыязы болгаш ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва АССР-ниң харылзаазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Монгуш Эрес-оол Александрович — Тыва АССР-ниң «Россвязьинформ» харылзааның болгаш информатика күрүне бүдүрүлгезиниң кол инженери.

Соскин Владимир Игнатьевич — Тыва АССР-ниң бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң Тыва республиканың радиотелевидение дамчыдар төвүнүң электромонтеру.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың

Тываның профэвилелдери

№ 6 (14). ИЮЛЬ. 1991 ч.

КАДЫКШЫЛ ДЭЭШ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң VI сессиязынга хүлээп алганы «Тыва АССР-ниң чонунуң 1987-1990 чылдарда кадыкшылы» деп комплекстиг программа калык камгалал ажылдарын республикага чорударының кол документизи болбушаан, чоннуң кадыкшылын быжыглаарының талазы-биле бурунгаар базымнарны кылган.

Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин, ооң кадык камгалалын улам дүргеледир талазы-биле күрүнениң ап турары хемчеглерниң дузазы-биле Совет эрге-чагыргазының чылдарында ол ажыл бедик хөгжүлдени алганы билдингир. Бир эвес 1944 чылга чедир районнарга 14, а республика чергелиг чүгле 1 эмнелгеге 325 орун турган болгаш оларга дээди эртемниг 25-ле эмчи ажылдап турган болза, ам республикада кадык камгалалдың айтыры бурунгаар бедик хөгжүлдени алганы билдингир болгай. Ам чоннуң кадыкшылы дээш 9.0 муң ажыг эмнелге ажылдакчылары туржуп турар-дыр. А бөгүн хоорайларда, район төптеринде эмнелгелер болгаш аптекалар бар, совхозтар төптеринде фельдшер-акушер пунктулары азы участок эмнелгелери, амбулаториялар ажылдап турар.

Амгы үеде республиканың кадык камгалалы 109 эмнелге-профилактиктиг болгаш санаторий-эпидемияга удур албан черлерлиг, мында 5870 орун бар, чоннуң кадыкшылын камгалаары-биле янзы-бүрү мергежилдиг 1026 эмчилер, 3736 ортумак эртемниг эмнелге ажылдакчылары ажылдап турар. Оларның иштинден 475 эмчи болгаш ортумак эртемниг 2000 эмнелге ажылдакчылары тус черниң специалистери болуп турар.

Эмнелге албан черлериниң 1990 чылда ажылының түңнелин ёзугаар алгаш көөрге, республиканың кадык камгалал хөгжүлдезиниң түңнелдери Россия Федерациязының-биле деңнештирип көөрге, чоннуң кадыкшылын камгалаашкынга болгаш туржуп турар болган. Чонну эмнелге орунналы-биле хандырып турарывыс 187,2 (РСФСР-де — 138,4), чоннуң эмчилер-биле хандырылгазының көргүзүү 32,7 хуу өскен (РСФСР-де — 47,2). Ол — 10000 кижиге онаажып көргүзүглер-дир.

Кадыкшылдың демография талазы-биле көргүзүглерин ап көөрге, мындыг: 1000 чурттакчыга хамаарыштыр —өлүп-төрүүрүнүң көргүзүү — 25,7, ниити өлүп-хораашкын — 8,5, чоннуң чайгаар өзүлдези — 17,2, чаш уругларның өлүп-хораар чоруу 33,5 хуу кызырылган.

«Кадыкшыл» программазын боттандырып чорудуп турарывыс соолгу чылдарның дургузунда кадык камгалал албан черлериниң материал-техниктиг базазы шору экижип турар. Ол чылдарда Кызыл хоорайда эвлеттиг 600 кижи хүлээп алыр чаа поликлиника, Ак-Довурак хоорайда ниити аарыглар эмнээриниң корпузу, Туран хоорайда эмнелге комплекизиниң бирги ээлчээ, республика эмнелгезиниң болгаш туберкулёзка удур диспансерниң чаа уланчы тудуглары, Кызыл районнуң Каа-Хем суурда чаа поликлиниканың тудуу, Тес-Хемниң төп район эмнелгезиниң божуулга салбырының уланчы тудуу, Хадын суурда 15 орунналыг чаа участок эмнелгези, Сүт-Хөлдүң Ийме суурда 25 орунналыг участок эмнелгези, Шагаан-Арыг хоорайның эмнелге комплекизиниң кол корпузу, Улуг-Хем районда Хайыракан суурнуң 50 орунналыг участок эмнелгезиниң тудуу болгаш оон-даа өске хөй-хөй тудуглар ажыглаалгаже киргенинге республиканың калык камгалал ажылдакчылары өөрүп турарлар.

Ооң-биле чергелештир рынок харылзааларынче шилчиишкин-биле холбаштыр чонга эмнелге дузазын чедирериниң талазы-биле ажылдарның чаа-чаа хевирлери хөгжүп турарын база чугаалаары чугула деп санап турар мен. Чинчээрге, Кызыл Бии-Хем районнарының төп эмнелгелеринде республика болгаш халдавырлыг аарыглар эмнээр эмнелгелерде, республиканың кеш аарыглары эмнээр диспансеринде эмнелге ажылдакчыларының бригада хевири-биле ажылдаарының аргалары хөгжүлдени ап турар. Ол ышкаш мооң мурнунда турган Санитар-чырыдыышкын бажыңның «Кадыкшылдың» республика төвү кылдыр эде адаан, республиканың «СПИД» төвүн тургускан. Ол ышкаш, улусчу медицинаның аргаларын республикага нептередир сорулга-биле улусчу медицинаның эртем-практиктиг төвүн 1991 чылдан эгелеп республикада тургускан.

Кадык камгалалдың албан черлери чылдың-на чаа-чаа дериг-херекселдер-биле деригтинип турар. Автоматчыдылгаңы ажыглаары-биле болгаш эмнелге ажылдакчыларының ажылының шынарын бедидери-биле электроннуг саналга машиналарын онкологияның болгаш туберкулёзка удур диспансерлеринде, республика эмнелгезинде, Улуг-Хемниң болгаш Таңдының төп район эмнелгелеринде салып ап, ынаа тургускан. Нейрохирургияның болгаш өске-даа аарыгларны эмнээринге таарымчалыг «Хиралюкс» деп рентген аппаратын республика эмнелгезинде тургускан.

Кодээниң чурттакчы чонунга эмнелге-профилактиктиг болгаш эмчи дузазын чедирери-биле амгы үеде 14 район, 26 участок эмнелгелери, 109 фельдшер-акушер пунктулары эмчи болгаш тускай ортумак эртемниглер-биле хандыртынган ажылдап турарлар. Ынчангаш аарыгларның саны кызырар, чоннуң кадыкшылын бүзүреддиг камгалаар талазы-биле бүгү таарымчалыг байдалдар бистиң республикада бар деп бүзүрел-биле чугаалап болур ужурлуг бис.

Эмнелге ажылдакчыларын белеткээр, оларны [illegible] таарыштыр тургузар талазы-биле хөй талалыг ажылдарны республиканың Кадык камгалал министерствозу кылып чорудуп турар. Оон коллегиязы-биле кады ол ажылдарны чорударынга бистиң профэвилел рескому база тетептиг улуун киириштирип турар. Ылангыя медицина ажылдакчыларының дүрүм ёзугаар эргелерин, сонуургалдарын камгалаар талазы-биле ажылдарны доктаамал чорудуп, оларның кадыкшылын камгалаар талазы-биле оларга дуза чедирерин хире-шаавыс-биле кызыдып турар бис.

Чылдың-на чурттуң медицина өөредилге черлеринче (эмчи институттарынче) 120 ажыг студентилерни чорудуп турар бис.

Республиканың кадык камгалалында хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келгеннерниң мапаа черле адавас арга чок. Олар арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип, чоннуң кызыгаар чок өөрүп четтиришкинин, хүндүткелин чаалап алганнар. Ылангыя — респдиспансерниң кол эмчизи К. Н. Ной, Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи Е. К. Норбу, Тес-Хемниң төп район эмнелгезиниң эмчи сестразы В. С. Даңзар, республиканың уруглар эмнелгезиниң эмчи сестразы Г. П. Барабанова, республика эмнелгезиниң № 2 поликлиниказының участоктуң ниити аарыглар эмчизи А. Д. Сат, республика эмнелгезиниң карак эмнээр салбырының санитарказы Л. Г. Орешкова, респтубдиспансерниң фтизиохирургу Ю. П. Щербаков, хан солуштурар станциязының фельдшер-лаборантызы В. Н. Смолина, Каа-Хем районнуң Сарыг-Септе № 6 аптеканың эргелекчизи Н. Я. Бижик, Кызыл районнуң Каа-Хем суурда № 28 аптеканың эргелекчизи Р. А. Сайфутдинова, республиканың психиатрия эмнелгезиниң херээженнер салбырының эргелекчизи Р. Н. Чамбал, Бай-Тайганың төп район эмнелгезиниң улуг лаборантызы Н. Х. Херлек, Эрзинниң төп район эмнелгезиниң лаборантызы А. Б. Бавырчы, Кызыл-Мажалыкта туберкулёз эмнелгезиниң уруглар эмнээр салбырының улуг эмчи сестразы Е. О. Сыгаан, Кызыл хоорайның СЭС-тиң эпидемиологиязының эргелекчизи Д. Н. Ооржак, Тес-Хем районнуң поликлиниказының улуг фельдшери Д. Ч. Бойгар болгаш оон-даа өске хөй-хөй эмнелге ажылдакчылары хамааржыр. Эмнелге ажылдакчыларының байырлалынга турасказаткан хуралда үстүнде адыы үнген эштерге өөрүп четтиришкинин сестерин чугаалап, чоннуң чаагай чорууңга, оларның кадыкшылын быжыглаарынга улуг-улуг чедиишкиннерни күзээн.

Ажылывыста чамдык чедиишкиннерни чугаалап тура, чедир кылдынмайн турар ажылдарывысты база утпас ужурлуг бис. Ылангыя профессионал аарыглардан, кемдел-бертиишкиннерден камгалаарының, аарыг кижилерни ажаап-тежээрин экижидерин, чоннуң эм-биле чедир хандырылгазының эмнээшкин талазы-биле чоннуң чегелде-хомудалдары өөреңип көөр, арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демиселди күштелдирер талазы-биле болгаш өске-даа ажылдарны чогуур деңнелге тургузарын үе бистен негеп келгенин калык камгалал ажылдакчылары билир болгаш ол ажылдарны моон соңгаар боттандырар дээш бүгү күжүн, билиин бээр дээрзинге бүзүреп болур.

Евгений ЧЕРНОГРИВОВ
РСФСР-ниң Калык камгалал ажылдакчыларының профэвилелиниң Тыва рескомунуң даргазы.

Профресчөвүлелдин президиумунда

Хоойлужудулганы сагыыр

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң президиумунуң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Республиканың профэвилел амыдыралынга хамаарышкан өске-даа айтырыгларның аразында — ажылдан хостап турар үеде болгаш «Ажылчыннарны болгаш албан-хаакчыларны ажылдан хостаавыныц, ажылга тургузарының чурумунуң дугайында болгаш оларга чиигелделерниң компенсацияларын бээриниң дугайында» дүрүмге хамаарыштыр Күш-ажыл дугайында Хоойлужудулганы республикага ажыглап турарының дугайында айтырыг база бар. Ол талазы-биле илеткелди президиум хуралынга эрге-хоойлу болгаш культура-хиндиктиг ажылдарның килдис эргелекчизи М. Ф. Глазырин кылган.

Профэвилелдерниң республика чөвүлели болгаш адыр-даа [illegible] комитеттер ажылдан хостаарының чурумунуң дугайында дүрүмнү сагывышаан ол талазы-биле чамдык ажылдар чоруттунуп турар дээрзин анаа демдеглээн. Ол талазы-биле ээзин эвес материалдарны республика солуннарынга, радиога болгаш теледамчыдылгаларга чырыткан. Ол айтырыгга хамаарышкан өөредилгени профэвилелдерниң республика чөвүлелинге адырлар аайы-биле комитеттерге эрттирген болуп турар. Ажылчыннарны ажылдан чамдаар хостаарының талазы-биле айтырыгларны профэвилелдерниң республика активинге-даа ажыл-агый удуртукчулары-биле болгаш кадр [illegible] чугаалажып тургускан. Ол ышкаш АҮК ажылдакчыларының доктаамал ажылдаар курстарынга база ону чугаалажып көрген. Күш-ажылдың коллективтерге ол ажыл талазы-биле лекция-беседаларны база эрттирген. Ол талазы-биле [illegible] хөй экземпляр [illegible] парлаткан. Адырлар аайы-биле комитеттерже, улуг-улуг профкомнарже, кадрлар талазы-биле ажылдарны хамааржыр [illegible] чоруткан.

Бүдүрүлгелерниң эде органнизастаарының мурнунда, каждан ол организацияларга ажылдакчыларны кызырарының байдалын чугаалажыр мурнунда ажылчыннарны канчаар хостаарының дугайында дүрүмнү анаа чугаалажып өөренип турган. Ылангыя банкыларны эде органнизастаарының дугайында айтырыг тургустунуп, мында ажылдап турарларның санын кызырарының дугайында байдал тургустунуп кээрге, күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилелиниң рескомунуң ажылдакчылары-биле кады бүгү банкыларга ол талазы-биле өөредилгени эрттирген. Ажылчыннарның албан-хаакчыларның, профком ажылдакчыларындан болгаш өске-даа албаннардан 900 ажыг кижи хууда хүлээп алыышкыннарга келген. Күш-ажыл талазы-биле эрге-хоойлу инспекциязы дыка хөй бүдүрүлгелерниң, организацияларны хынаан болгаш айыттынган четпестерни чок кылыры-биле 25 бижиктиглерни кылган. Олар шупту күүсеттинген. Ол негелделерни күүсеткениниң дугайын күш-ажылчы коллективтерге чугаалажылганы база эрттирген. Ылангыя ындыг беседаларны «Тыва кобальт» комбинатка, Балгазынның ыяш ажыл-агыйынга, Ак-Довурактың дааранылга фабриказынга эрттиргилээн. Таңдының «Революцияның чалбыы» совхозка болгаш оон-даа өске бүдүрүлгелерге база ындыг беседаларны эрттиргилээнниң президиум хуралынга демдеглээн. Ооң түңнелинде ажылдан шын эвес үндүргенниң дугайында хомудалдар 1989 чылдыынга деңнээрге, эрткен чылын эвээжээн.

Чамдык кылдынган ажылдар бар-даа болза, ажылдан хостаарынга хамаарыштыр чурумну хажыдар, ол талазы-биле хоойлужудулганы үрей бээр чоруктар ам-даа бар болуп турарын ол хуралга демдеглеп, оларны чамдык чижектер-биле көргүскен. Ол чорук чүнү көргүзүп турарыл дээрге, чамдык ажыл-агый удуртукчулары, профкомнар ажылчыннарны ажылдан хостаарда улуг частырыгларны болдуруп, оларның эргелерин тоомчага албайн турар. Оон уржуунда ажылчы чоннуң хөй-хөй хомудал-чагаалары үстүкү черлерже кирип, дарый шиитпирлээрин негеп турар апарган. Ылангыя АҮК-туң бүдүрүлгелеринде, чурттаалга-коммунал болгаш чоннуң амыдырал-хандырылга бүдүрүлгелеринде, культура болгаш садыгның албан черлеринде ээзин эвес болуп турар-дыр. Кол-ла хажызыышкыннар — ажылдан хостаар дугайында сагындырыгның хуусаазын сагывайн турарында (РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлузунуң 40-2 чүүлү), ажылдан хостаткан кижилерни ажылга тургузар дээш хемчег албайн турары (40-3 чүүл). Ол ышкаш ажылдан хостаткан кижиге компенсация төлеп бербес, акша-төгериг чогунга ону холбаар таварылгалар база тургулаар-дыр. Ол — РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлузунуң 40-5 чүүлүнге кажыы үрээшкин болгай. Ажылдан хостап турда, анаа сааттыг херээженнерни, уругларын ажаап-карактаары-биле шөлээде олурар турар иелерни, ээлчеглиг шөлээде турарларны, аарып турарларны ыяап кирер бээр таварылгалар ам-даа бар болуп турар. Ол дээрге оларның администрацияның күзели-биле ажылдан үндүрерин хоойлу шуут хоруп чүүлдер-дир.

Үстүнде чижектерден алгаш көөрге, Күш-ажыл талазы-биле хоойлужудулганы кажызы-биле үрей бээр таварылгалар ам-даа бар дээрзи көскү-дүр. Мында кол буруу эрге-хоойлу инспекциязының талазында, адырлар аайы-биле комитеттерде, бүдүрүлгелерниң профкомнарында база бар. Ол талазы-биле ажылдарны үстүнде адаанывыс черлерниң талазындан доктаамал хыналдага ап, ол талазы-биле ажылдарны доктаамал чорудуп турган болза ындыг чижектерниң саны эвээш турар ийик.

Хоойлуда хамааты кижини ажылдан канчаар хостаарының дугайында шуут бижип каан болгай. Чижээлээрге, РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлузунуң 40-2 чүүлүнге айыттканы болза ол кижини ажылдан хостаарының дугайында ынчаарын бижимел-биле ийи ай бурунгаар дыңнадыры көрдүнген. Анаа ол ажылдыының азын база салдынып алыры айыткан болгай. Ындыг турбуже, ажылдан хостаарының дугайын чүгле ийи неделя үеде азы бир ай бурунгаар сагындырып дыңнадыр, ынчан безин бижимел-биле дыңнатпас чүүлдер-даа үргүлчүлеп турарын чурумнуң-биле тайылбырлаары. Ындыг чурум үрээшкиннерни «ТываҮлетпүрүдүүтчүң» бот-орулга-чарылгалыг участогунда, бажың тудуушкунун комбинатында, «Тыва сүт-мелиорация» каттыжышкынының бүдүрүлгелеринде, филармонияда болгаш өске-даа чамдык бүдүрүлгелерде болдуруп турар. Ажылдан хосталган кижилерни ажылга тургузар дугайында администрацияның удуртукчулары сагыш салбас чүгле оларга адырлып алыры болгаар фактылар эвээш эвес. А ажылчы чоннуң дүрүм ёзугаар эргелерин камгалаар ужурлуг чамдык профэвилел комитеттери администрацияның аайынга кирип, ол ажылчыннарны ажылдан хостаарынга чөпшээрелдиң берип турарлар. Ажылдан хостаарының дугайын сагындырып каан болганда, олар боттары ажылдан тып алыннар дээр удуртукчулар база эвээш эвес. Ындыг удуртукчулар ажылдан хостаткан ажылчыннар хомудай бербезин дээш, ажылчынга ажылдан хостаан дораан-на пособие тывыыл, ортумак ажыл төлевирин ай бурунгаар-ла тывыыл, чүгле хоойлуну эвес, а сан-хөө чурумун база каржызы-биле үреп турарлар.

Ажылдан хостаткан кижилерге бээр төлевирлерни саададып азы шуут төлеп бербес, ону төлээр акша чок-тур бис дижир удуртукчулар база бар. Ылангыя ындыг чижектерни Чадананың суглаарыга системазының эргелелинден, Агроүлетпүрүдүүгүнүң өөредилге-бүдүрүлге комбинадындан, Тываның беш таарар черлер каттыжышкынындан болгаш оон-даа өске бүдүрүлгелерден кирип болур. Ылангыя ажылдаа бир дугаарында-ла пенсионерлерни хостап, оларга чүгле ийи неделяның пособиезин төлеп берип турарлар, а херек кырында оларга бир айның пособиезин төлээри хоойлуда көрдүнген болгай.

Сааттыг азы хөй уругларлыг иелерни ажылдан хостап турар черлерниң санынга Кызылдың сайгарылга баазазы болгаш оон-даа өске бүдүрүлгелер хамааржыр. Ол — Хоойлуга каржы үрээшкин-дир.

ЭРТИНЕ СУГЛУГ

Курорттар дугайында

Магалыг чаагай арыг агаарлыг, чурумалдыг каас-чараш бойдустуг, эртинелиг аржаан суглуг Үш-Белдирниң дугайын дыңнаваан кижи бистиң республикада ховар дизе черле частырыг болбас дээрзинге бүзүрээр мен. Чеже-чеже кижи бо курортка келгеш кадыкшылын быжыглап дыштанган, чеже-чеже кижи хоочураан аарыындан сегээн чүве—ону санаары берге, чүге дээрге кайы шагдан бээр-ле Үш-Белдирниң аржаан-суунга чон эмненип келген дээрзин дыңнаан, билир-даа бис.

Шаг-шаанда бо курорттуң девискээринге, ооң чоок-кавы тайгаларынга ивилиг болгаш аң-мең, балык ажылдыг араттар бир улуг арбан болуп чурттап чораан. Ол арбанның даргазы Сагаан-Тоо деп кижи турган. Революция мурнунда ол араттарның аң-мениин, өлүүн Кыдатче кирип садып чорудуп турган. Ол арбанның девискээри Бустуг-Хем бажында Узун-Оймак деп черниң чоок-кавызынга соянныр чурттап чорааннар. Олар соорту Эрзин районнуң девискээринче көжүп киргеннер. Ол девискээр ам Моол Арат Республиканың боор турар. Шишкит-Гол (Шаандакы тыва ады—Шишкиниш-Хем, чүге дизе ооң хая-дажы, ужарлары, ос-хонуму шупту чүвени шишкип чыдар боорга ынчаар адаан) бажында он ажыг, чээрби хире ивижи тывалар аңчы, балыкчы өрегелер Моолдуң хамаатылары боор чурттап чоруурлар. Оларны Чогдулар дээр (Чоодулар дээни ол). Ол девискээрге чурттап турган ивижилерниң чамдызы Тере-Хөлче (Күнгүртүгже) сууржуң амыдыралче көжүп киргеннер. Чамдызы Тожу болгаш Каа-Хем районнарынче киргеннер. Ам чүгле бо чоок-кавыда оларның чурттап чораан чадырларының артынчылары арткан. Оларның шаг-шаанда чурттап чораан үезинде черлик ивилер, буурлар, сыын-мыйгак болгаш өске-даа аң-мең черден үнүп чыдар изиг сугга буттарын суп, эштип турарларын эскерип турганнар. А соорту-ла азырал ивилер мыыраз, сээкке ызырткан, балыгланган черлерин ол сугга кирген экиртип ап турарын көргеш, кижилер боттары анаа кирип эгелээннер. Өл-шыкка чоруур, сөөк-даа, чүстери, оорга-мойну аарыыр хоочулуг болгаш ыжык кижилерге ол аржаан суг эки деп чүвени тус черниң чону-биле берген болгаш ажыглап эгелээннер.

Каш хүн улаштыр бораннаан соонда, Соңгу аржаанче — «Үш-Белдир» курортче самолёттар ужуп эгелээнин дыңнадыптарга, ынаар ужудуп чедеринге белеткенип турган чамдык дыштаныкчылар-даа, курорттуң ажылчыннары-даа, ажыл-херээниң аайы-биле ынаар чедер дээн кижилер-даа белеткени берген бис. Ол хүн ынаар каш-даа самолёт ужар оларның аразында чехословак Л-410-даа бар деп билзивисе-даа, баштайгы ужудуп үнер дээн АН-2-ге олуруптувус. Бүдүн чартык шак ужутканывыс соонда, баштарында ак хар чайнаан бедик тайгаларның ортузунда курортувус көстүп келди. Самолёдувус ооң кырынга бир дескингеш, бо чылын чаа-ла ажыглаалгага кирген самолёт хонар шөлге чиги-биле хонупту.

Курортка келгеш, ооң директору Маадыр Үрүлеевич Шывык-биле чугаалашкаш, мында байдалдың дугайын каксы-даа болза, билип алдым.

— Дыштаныкчыларны хүлээп алырывыска чедир каш-ла хонук арткан болгай. Септелгени-даа корпустарны будуу-рун-даа каш хонук бурунгаар-ла дооскан бис. ажыы-биле чугаалаарга септелгениң орайтааны шын, ынчалза-даа бөгүн-ле чүвени Кызылдан самолёт-биле бээр дажыглаар болгаш дыка берге боор чүве-дир—деп курорттуң директору М. Ү. Шывык чугаалааш, бистерни эдертип алгаш, корпустарны барып көөрү-биле чорупту. Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң бодап турганывыстан аңгы болду: шупту корпустар дыштаныкчылар хүлээп алырынга белен чугайлап, будуттунган арыглаашкын ажылы ында чорup турар болду.

— Ам кандыг ажылдар кылдынар ужурлугул?—деп айтырдывыс.

— Кол-ла арткан ажылывыс—чылыдылга шугумун ажыглаалга кирип корпустарже, суг-биле эмнээр черже ону дамчыдып чорудары. Бо ажыл арай озалдап тур, чүге дээрге ону кылыр ажылчыннарывыс Кызылдан чаа келгеннери бо агаар эки турган болза, шагда-ла келгеш, кылып каап-каан турар улус бис. Суг хоорзалары чарык-тыр ону ам чүнүвээлээр апаар бис. Чүл дизе курорт сезону эртерге, «Кежикенде хеме херек чок, кошкенде теве херек чок» дижири ышкаш, ол хоорзаларда сугну күзүн төкпейн, ол олчаан каап-канындан кыжын каш черде чара теп каан. Ону дүнзаалаарынга, солуурунга база каш хүн негеттинген болгай. Харысаалга чок чоруктуң уржуу ол, ону курорттуң эрткен чылдагы удуртукчулары кичээнгейге албааның ажылчыннарда, дыштаныкчылар-даа кайгап чугаалажыр чорду. Бистиң анаа каш хонук турганывыс хүннерде курорттуң ажылчыннары ол бүгү ажылдарны кылып, дүнзаалап дооскаан, корпустарже, ону ажыглаар бүгү черлерже изиг-даа, соок-даа сугну дамчыттылар.

Курортка дыштаныры-биле келген кижилерниң саны эвээш-даа болза, (агаар баксыраачындан дыштаныкчылар ужуп чадап, Кызылга каш хонук саадаан чүве) оларның чурттап турары корпустарынга барып, курорт сезонунуң эгелеп турарынга хамаарыштыр боттарының бодалдарын чугаалап бээрин диледим мен. Ам оларга сөстү берээли.

К. Д. КАНЧЫЫР-ООЛ, Таңды районда пенсионер:

— Бо курортта бир дугаар кээп тур мен. Магалыг-ла чараш черле туттунган курорт-тур бо. Мындыг каас-чараш бойдус чурумалдыг черге дыштанып келген улус сегип-даа турбайн канчаар. Ылангыя тудуглары шуут тергиин-дир, ооң шынарын көрүңер даан. Дыштаныкчыларга таарымчалыг бүгү чүүлдер мында бар-дыр. Дыштаныкчылар бильярдтап-даа, шыдыраалап-даа ойнап турлар. Мында черле магалыг-дыр, оон өске чүнү чугаалаар боор. Таңды районнуң куусомунуң социал хандырылга килдизиниң халас путёвказы-биле дыштанып келдим. Улуу-биле четтирдим.

В. К.-Б. ХЕРЕЛ, Эрзин районда:

— 1959 чылда бо курортка кээп дыштанган кижи мен. Ынчан-на магадап турган бис. Оон бээр ам 32 чыл эрткен-дир, шуут өскерилген-дир, тудуглар-даа хөй немешкен-дир. Агаар экижип, аяс хүннер эгелей бээрге, дыштаныкчылар-даа арбыдап-ла келир болгай, амыдырал улам солун апаары чугаажок. Чүгле мындыг магалыг бойдузувусту кижи бүрүзү камнаар, кадагалаары чугула деп бодаар мен.

С. С. ИДАМ, Каа-Хем районнуң Дерзиг-Аксы дузалал школазының башкызы:

— 1986-1988 чылдарда мында дыштанган мен. Манаа аажок таарыжыр кижи мен. Бо чылын профэвилел райкомунуң берген путёвказы-биле дыштанып келгеним бо. Чүгле 36 рубль төледим, магалыг чүве ышкажыл. Бо чылын келириме бо курортта өскерилгелер черле хөй болду — суг-биле эмнээр черни база ажыглаалга киргени черле эки-дир. Ам мында эмненип эгелей бердивис. Мында бүгү-ле таарымчалыг байдалдар тургустунган-дыр. Дараазында сезоннарда кээп дыштанып эштерге эки дыштанырын күзээр аппар-дыр бис.

Г. О. КОҢЗАЙ-ООЛ, Барыын-Хемчик районнуң Бижиктиг-Хая ортумак школазының башкызы:

— Бо магалыг каас-чараш бойдус чурумалдыг черде туттунган курортка бир дугаар кээп дыштанып тур мен. Улус өөредилгезиниң шугумунга хөй чылдарда ажылдаанымны өөренип көргеш, районнуң улус өөредилгезиниң килдизи мени халас путёвка-биле шаңнааныңга аажок өөрүп чор мен. Изиг аржаан суглар дугайын чүгле номнардан номчуур, анаа чораан кижилерниң чугаазындан дыңнаар боор чүве болгай. Ам ону караам-биле көрүп, анаа эмненип чоруурум бо-дур. Магалыг-ла бойдак черле чурттап чоруур улус-тур бис, ооң кежиин кижи бүрүзү четтирер ужурлуг чүве-дир ийин. Мындыг магалыг курортувус турда, чамдык кижилер чүгле Кавказ, Кара далайже дыштаныр мен дээр үе турган-на болгай. Манаа дыштанмайн, кайда дыштаныр боор. Курорттуң септелгезин, изиг суг дамчыдарын арай озалдадып эгелээни, ынчалза-даа дүрген кылып дооскулар.

Н. Б. КҮЖҮГЕТ, Ак-Довурактың трикотаж фабриказында белен кылыглар тыныкчызы:

— Фабриканың профэвилел комитединиң берген путёвказы-биле мында дыштанып чедип келдим. Бо курортта бир дугаар кээп тур мен. А арыг агаар, каас-чараш бойдус чурумал — бо бүгү чүүлдер безин кижиниң сагыш-сеткилин чайгаар-ла көдүрүп кээр-дир. Эмчилеривис-даа бистерни хүлээп ап, янзы-бүрү эмнээшкиннерни эгелей бердилер. Мында бүгү-ле чүүлдер кижилерниң дыштанырынга таарыштыр кылдынганы эки-дир. Ойнаар черлер-даа бар-дыр, библиотека-даа бар.

Х. К. БЕЛЕК, Бай-Тайга районнуң Кара-Хөлден:

— Бистиң Кара-Хөлдү анаа келген чон аажок магадаар, ооң бойдус-чурумалын мактаар чүве болгай. Ол шын-на харын. Тываның ховар дээн чараш черлериниң бирээзи-ле болгай. Бо «Үш-Белдир» курортка бир дугаар кээп тур мен. Бо черниң арыг агаарынга, бойдус чурумалынга шуут магадаар-дыр мен. Районнуң социал хандырылга килдизи менээ халас путёвканы бергенинге аажок өөрүп тур мен. Бо магалыг чаагай курортка кээп дыштанып, эмненип алыр мен.

И. Г. ЧЕРДАНЦЕВ, Шагаан-Арыгның коммунал-хандырылга бүдүрүлгелериниң бызаңчызы:

— Бо курортка моон-биле ийи дугаар кээп дыштанып тур мен. Путёвканы 36 рубль-биле садып алдым. Моон мурнунда чылдарда суг-биле эмнээр чер ажыглаалгага кирбээн турган чүве. А эрткен чылдан эгелеп бо эмнээшкин чери ажылдап эгелээнинге аажок өөрүп тур бис. Ам мында эмненип эгелей бердим. Баштайгы сезонда черле ындыг-ла ыйнаан — чамдык ажылдарны соорту-ла кылып доозуп турар, арай озалдап турар чүве-дир. Ынчалза-даа бис эки дыштаныр тур бис. Хандырылгазы черле багай эвес-тир чүгле «Чечтпирим» [illegible] бис.

Б. К. ТАХВАТУЛИНА, курорттуң кол эмчизи:

— Колдуунда-ла июнь 2-ден эгелеп дыштаныкчыларны эмнээри-биле хүлээп ап эгелей берген бис. Сезон бүрүзүнде-ле 300 ажыг кижи дыштанып келир чүве болгай, амдызында чамдык дыштаныкчылар кээп четтикпейн турлар, келген дыштаныкчыларны эмнээшкиниң эгелей бердилер. Манаа кандыг аарыглардыг улус кээп дыштанып болурул? Оларга неврология, радикулиттер, херээженнер аарыглары, кеш аарыглары хамааржыр. Дыштаныкчыларга бүгү таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш кызып ажылдап тур бис.

«Үш-Белдир» курорттуң дыштаныкчыларының чугаазы мындыг-тыр. Оон алгаш көөрге, оларга кадыкшылын быжыглап алырынга чогуур байдалдар мында бар-дыр. Дыштанып, ажылдап турарларның аразында кымнарның чок дээр. Тываның билдингир чурукчуларының бирээзи Саая Сарыг-оол база мында болду. Курорт-биле чарып алганы керээ ёзугаар ол «Черге йөрээл» деп чурукту чураан. Столовайга азып турда, анаа барып, чурукчуга байыр четтирген бис. Ол чурукта хөй-ле утка сиңниккен: хем кыдыында калын хаяның кырында ламa кижи бир холунда кадак пес кырында аакта суун, а бир холунда — терээн черинге ону өргүүр — тоскаракты тудуп алган, өскечтерээн черинге ону өргүп, чочгаа аас-кежиин күзеп, ооң чанында бедик хаядан агып баткан аржаанны чалап алыры-биле келген турарын чурукчувус уран-чечени-биле чуруп көргүскен.

Ам ол курорттуң директору М. Ү. ШЫВЫККА сөс:

— Бо чылдың март айдан эгелеп мында ажылдап эгеледим. Курортту дыштаныкчыларны хүлээп алырынга черле багай эвес белеткээн бис. Бо чылын манаа 1 муң ажыг кижи кадыкшылын быжыглап дыштанып апаар. Манаа мен чамдык четпейн турар чүүлдерниң каксы чугаалаайн. Одалга системазын шуут эде кылыры негеттинип турар-дыр. Ону чүгле хүнүн болдап кылган чүве болду. Национал байлаавыс — кадыкшылыгны шуут холга алыр оон системазын эде көөрүнүң үези келген деп бодаар мен. Клуб — мында эң чылдыг кылган тудугларның бирээзи, ону дарый эде кылыры негеттинип турар. Ол ышкаш бот-боттарынга ажыктыг харылзааларны манаа калбартыры чугула деп санап турар мен.

Бо девискээрге ынай-бээр чорууурда кол чүүл — хеме. Моторлуг хемелер курортка, арга даамалынга, суг хемчээр черниң ажылдакчызынга шуут херек-тир. Ам курорттан өске кижилерде 10 шаа хеме бар-дыр, оларны колдуунда-ла балыктаарынга ажыглап турары чажыт эвес болгай. Ол ышкаш бойдус чурумалын хевээр арттырары-биле бо курортче эрттиишкин системазын хевээр арттырары чугула, чүге дээрге каттап, балыктап, аңнап алыр дээн чорумал кижилер мында көвүдеп турар.

Магалыг чаагай бойдус чурумалдыг, баштарында ак хар чайнаан тайгаларлыг, аржаан суглуг, кижилерге эң кол чүүл — кадыкшылды чаяап турар тоолзуг оран — «Үш-Белдир» курорт-биле таныжып, ооң дыштаныкчылары, ажылдакчылары-биле мага-хандыр хөөрежип, бо курортту моон ынай улам сайзырадып, хөгжүдериниң талазы-биле оларның бодалдарын, сүмелерин дыңнап, чугаалашкаш, кадыкшылын быжыглап алырынга, оларның дыштанылгазынга чедиишкиннерни күзээш, Кызылче ужудуп үнүптүм.

Маадыр-оол КАЛЧАН,
Журналист.

АМГЫ БАЙДАЛЫ ӨСКЕ. ЧҮГЕ?

Бистиң республикада төөгүден сураглыг аржааннар, курорттар бар. Ол дээрге бистиң үениң дээн байлаавыстарывыстың бирээзи. Оон ажыы дыка улуг дээрзин бистиң тыва чон шаг үеден бээр эскерип келгенин билир бис. Шак ындыг курорттарның бирээзинге «Чедер» дорт хамааржыр. Ону 1937 чылдың чайынында ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң тускай шиитпири-биле курорт кылдыр ажыттканы аажок улуг ужур-дузалыг болган. Анаа бистиң республиканың ырак-ыраак кожууннарындан аъттыг, чадаг, машиналыг кижилер боттары-ның кадыкшылын экижидип алыр дээш кээп эгелээн. Шак ол үеде оорга-мойну, дазылдары аараан кижилер эмненгениниң дээш улуг эвес эмнелгени ажыткан. «Чедер» курорттуң амыдыралга ажыктыг кылдыр тургузар айтырыгга Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Тэнчай суглар улуг үлүг-хуузун киргенн. Ынчангаш олар аарыг улус чыдар эмнелгени, чурттаар бажыңнарны ол үениң шаа-биле эки кылган. Чангыс бичии автобус-биле аарыг кижилерни чыып алгаш, бо «Чедер» курортунга эккээри чаңчыл турган. Ол автобустуң чолаачызы тыва херээжен кижи турганын бо хүннерде кырганнар сактып чугаалап орарлар.

Оларның чугаазы-биле алырга, ашчы-чем эймаа магалыг турганынга, олар хөөрей бээрге, кижи соорту-ла бүзүрей бээр болду. Чижээ, эмненип турган кижилерге хүн бүрүде изиг ханны чиртип, саржагны, быштакты, мандыны, жуурну, үске быжырган далганы, сметананы, өшку сүүнүң, сүттээн шайны берип турган дээр. Чаа туткан балыктарны база эккээр турган. Ынчан бо курортка эмненип алыры-биле келген кижилер ол балыкты шиитеп чииринге кончуг ынак турган. Оон аңгыда ырак-ыраак Тожудан ивиниң быштаан бо-ла эккээрин анаа эмнедип турган кырганнар ынак бүзүрелдиг-биле чугаалап турарлар. Моон алгаш көөрге, ынчан боттары хандыртынып турганы илеп-дир. Бо курорт дугайында Тожу-нуң ат-сураглыг кижилери: Кол Алгыяк, Хам-Арыкай, мөге Самыйлык суглар төөгүп чугаалааннар. Олар херек кырында көргенин, билгенин улуг биче кижилерге сонуургадып чугаалап чорааны дыка үнелиг дээрзи билдингир.

«Чедер» курорт тургустунаңы билек-ле ногаанчыдылганы дораан эгелээн. Анаа чоок-кавының үнүштерин тарып каан. Ында колдуунда талдар, теректер тарыттынган. Шак ол үнүштерин тарып өстүрери-биле узун дуржуг бүганы араттарның күжү-биле каскан. Үнүштерни хүн бүрүде ажаарынга, ону суггарарынга эмненири-биле келген кижилер идепкейлиг чорутун көргүзүп турганы дыка солун. Хөй кижи ээлчег ёзугаар суггарылганы бедик деңнелге чорудуп турганын манаа демдеглевес арга чок. Бистиң тыва чон ынчан-на бойдуска хайны кичээнгейлиг көргүзүп турганы ол-дур.

Ам бо хүннерде бо курорттуң байдалын ап көөрге, мырыңай өске. Чүл дээрге, моон мурнунда директорлап чораан эштер ыяш тарылгазынче, оон ажаалдазынче арыг-силиг байдалынче чугула кичээнгейни салбайн келгенин билир бис. Арыг суглуг бугазы чок. Ону дыка ур үеде ажыглаваан ужурундан курортта талдар шыштарның хөй нуруузу курай берген. Ону көргеш, кижиниң баарлы ажыыр, изиг чүве ыштай-даа бээр-дир. Үр чылдарның дургузунда үүжелеңген, чөрип чыдаан бокту арыглап аштаарынга «Чедер» курорттуң чаа директору Доп-чу Маннай-оолович Кара-Сал бодун дорт кирзжип машина-биле сөөртүп турган өй-шаанда арыткаяның демдеглевес арга чок. Шак бо четпес чүүлдү чайладырынга ол улуг үлүг-хуузун киириштирген. Оон аңгыда, курган калган ийи чүс чигам талдарны теректерни кескеш, машинага чүдүргеш, курорт девискээриндан ыраткан. Шак бо чүгүла ажыл-херекке курорт ажылчыннары Соян Чамыян, Мамай-оол Ооржак, Хертек Даңзы-оол, Сендель Оюн суглар бүгү күжүн харамнанмайн, ак сеткилдиг ажылдааннар.

Ам бо хүннерде «Чедер» курорттуң улам ынчай хөгжүдүп, сайзырадып алыр сорулга салдынып турар. Ынчангаш чаа туттунган үш каът бажыңның иштинде ажылдарын дүрген дооскаш, ажыглаалгага кирер болза, чонга канчаар-даа аажок улуг белек болуру чугаажок. Бо талазы-биле курорттуң чаа директору Доп-чу Маннай-оолович Кара-Сал болуунуң амыр-дыжыын харамнанмайн, быжыг тура-соруктуг ажылдап турары чонга мактаалдыг апарган. Чоннуң кадыкшылы — чугула айтырыг дээрзин бүгүдеге билдингир.

Кызыл-оол ТАБУРАК.
Кызыл хоорай.

ЧҮГЛЕ КҮҮСЕДИРИ АРТКАН

Чоокта чаа Кызыл район Советиниң ээлчеглиг сессиязы болуп эрткен. Аңаа «Чер реформазының дугайында» «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйының дугайында» база «Кодээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» айтырыгларны чугаалажып көрген. Ол талазы-биле депутаттар боттарының санал-оналдарын киирген.

Хөй чылдарның иштинде черни ажыглап келгенинниң түңнелинде, оон үнүш-дүжүткүрү кудулаан. Хөрзүнү урелген. Бир эвес Кызыл районну ап көөр болза 2.5 мун гектар тарылга шөлү хат халаанының түңнелинде элезинче шилчээн. Ынчангаш аңаа чер ажылын чорудар арга чок апарган. 12.2 мун гектар тарылга шөлүнден эвээш-биле дүжүттү ап болур, ынчалза-даа ол база ажыглаалдан үнүп бар чыдар.

Чайгаар үнген оъттуг черлерниң байдалы багай. Суггаттыг черлерниң байдалы оон экиживес. Бо хүннерге чедир «Х Улуг хурал» совхоз суггаттыг шөлүн эки ажыглап шыдавайн турар. «Кок-Тей», «Сукпак», «Кызыл» совхозтарның болгаш куш фабриказының боттарынга быжыглаан шөлдери ажыктыг чүве бербейн турар. Бо чүүл көргүзүп турарыл хээрге үстүнде адаттынган ажыл-агыйның удуртукчулары ажыл-агыйжы эвес чорууң, черни шын ажыглап билбезин, черни чеп ажыглаар талазы-биле экономиктиг санаашкыннарны кылып албааның көргүскен.

Чер ажылының дугайында айтырыгны шиитпирлээри-биле чер реформазының талазы-биле район штавын тургускан. Ол штабта сонуургалдыг кижилерни болгаш тускай эртемниг эштерни киирген Ол ышкаш чер талазы-биле депутаттарның район комиссиязын тургускан.

Ынчангаш хамаатыларга, бүдүрүлгелерге, организацияларга, каттыжышкыннарга болгаш эштежилге ажыл-агыйынга черни ажыглаары-биле үлелге чорудуп турар.

Амгы үеде районда кодээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериниң талазы-биле районда арат 15 ажыл-агыйы бүрүткеттинген. Оларга 2483 гектар шөлдү быжыглаан. Аренда керээзи-биле ажылдап турар улуска 200 гектар черни быжыглаан. Черниң ээзи болур күзелдиг хамаатылардан билдириишкиннер чогуур органнарга кирип турар. Алызы бүдүрүлге болгаш организацияларда дузалаар ажыл-агыйын кылчыры-биле 2626 гектар чер быжыглаттынган.

Дыка хөй ажыл-агыйлар черни чеп ажыглаар дээш тускай кооперативтерни, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны организастаан. «Кара-Хаак» совхозтуң девискээринде 6 арат ажыл-агыйы тургустунган Оон ангыда Каа-Хем суурда. Элегес-Аксында болгаш Чербиге арат болгаш тараачын ажыл-агыйы тургустунуп турар. Ол айтырыгларны суур болгаш кодээ Советтерниң сессияларынга кээлырбайн турар. Ажыл-агыйга баштайгы ээрезинде оъттуң херектеп-херекселдери терге дурбаап, андазын дээн ышкаш херекселдер херек.

Арат болгаш тараачын ажыл-агый тургустунуп эгелээнде, совхозтарның талазындан тулут материалдарын садып алырынга каңдыг-даа дуза чедирбээннер. Кара-Хаак кодээ Советиниң девискээринде тургустунган арат болгаш тараачын ажыл-агыйынга ук совхозтуң удуртукчулары оттулуг дуза чедирип көрбээн. Ынчангаш ук ажыл-агыйларны хөгжүдүп алырынга удуртукчу кижи бүрүзү сагыш човангыр чоруун, тывынгыр болуруун, чон дээш дузаргак чоруун көргүзер ужурлуг.

Бо чылдың бирги кварта-

ЧЕР-ЧЕР СОВЕТТЕРИ: ОЛАРНЫҢ ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАРЫ

ру планнаттынган.

Чер талазы-биле кызыгаар тургузарын сессияга сагнал берген депутаттар болгаш удуртукчулар чугаалап турган. Ам-даа чамдык ажыл-агыйлар аразының кызыгаарын орта билдинмес. Ынчангаш сиген кезер үеде кайы бригаданы каңдыг черге тургузары? Бо айтырыгны шиитпирлээри чугула. Мындыг айтырыгның тургустунуп келгениниң чылдагааны болза «Х Улуг хурал» совхоз-биле Тер-Лиг-Хая кодээ Совети. «Кара-Хаак» совхоз-биле Чербиг кодээ Советиниң аразында маргылдаалыг чугаа чорулп турар. Ону үзе шиитпирлеп бээринге районнуң күүсекчи комитети болгаш чер талазы-биле тургустунган комиссия шиитпирлээр ужурлуг. Оон-биле чергелештир арат болгаш тараачын ажыл-агыйын организастап тургузарынга күрүнениң талазындан дуза чедирерин көрген болгай Бистиң республикага 3.8 миллион рубльди, 30 чүък машиназын 60 тракторну бээрин айыткан турган Ол чүүлдерниң келген-келбээнин база районнарга кайы-биле хуваагзаа болган-болбазаны сессияга база чедирткен турду.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйын хөгжүдеринге материал-техниктиг базаны быжыглаар. Бо хүннерде садыг болгаш хандырылга органнары ону долузу-биле тайлбырлап

лында сүт, эът болгаш чуурга бүдүрерин район кудулаткан. Мал оолдаашкыны кызырылган. Малдың өлүр чоруу көвүдээн.

Тудуг ажылдары шуудавайн турар. Материалдар чедишпес. Ону тилеп тывары бергедээн. Амыдырал хандырылга талазы-биле чонну хандырып шыдавайн турар Ол бүгүнү күүседир дизе, баш удур планнаашкынны шын чорудуп, экономиктиг санаашкынны кылыр ужурлуг.

Кодээге социал хөгжүлдени сайзырадыр талазы-биле тускай программаны чогаадып кылыры көрдүнген. 1993 — 1995 чылдарда районнуң иштинге суг дамчылар 25 километр хоорзаларны, 7 километр канализацияны кылыры. 10 кудукту казарын планнаан.

Чуртталга тудуунга 28 миллион рубльди, оон иштинде малчыннарның чурттаалга тудуун тударынга 550 мун ру-

бльдиң үндүрерин көрдүнген. «Тере-Хөл» совхозка 50 олуттугясли-садты, 624 өөреникчи кирер школаны, «Тиилелге» совхозка 140 уруглар ясли-садты бо беш чылда ажыглаалга киирерин депутаттарга дыңнаткан.

Кызыл районнуң девискээринде радио болгаш телефон харылзаазы баксыраан. Районнуң харылзаа белдириниң турар бажыны амгы үениң негелдезинге дүүшпес. Хойжу бригадалар-биле, хову турлаглары-биле дорт харылзаа чок. Ажыл-агыйның кандаар чорууп турарын билип алыры берге. Ынчангаш 4000 номерлиг АТС-ти Каа-Хем суурга тургузарын, бүгү хойжу бригадалар-биле, хову турлаглары-биле харылзаа шугумун тудары планнаан.

Район иштинде социал айтырыглар талазы-биле хөгжүлдени чугаалаар болза ажыл төнчү чок. Ону херек кырында боттандырары депутат болгаш удуртукчу кижилерден кончуг хамааржыр. Чүгле бо чылын безин чурттакчы чонга 2220 баш хаван оолдарын, бир хонган 400 мун дагаа оолдарын, 25 бызааны 30 хураганны садары көрдүнүп турар.

Кодээге чүгле материалдыг база херек эвес, ону херек кырында баштап билир тускай кадрлар херек. Сүт-баран фермаларынга операторлар, септекчи-слесарьлар, тракторист-машинист малчыннар негеттинип турар Ол бүгүнү проф-техучилищелерге өөренип ап болур. Ынаар аныяктарны хөй-биле чорудар ужурлуг. Амгы үениң негелдези-биле алырга, бышкан билиглиг кижилер херек апарган. Ол дугайында илеткелчи-даа, санал берген эштер-даа чугаалааннар.

Сессияга көрген айтырыг бүрүзү чугула. Аңаа хамаарыштыр доктаалдарны хүлээп алган. Чүгле күүседири арткан.

Сессияга Кара-Хаак кодээ Советиниң бөлүк депутаттары Кара-Хаак паромунуң дугайында негелде айтырыг тургускан. Ол паромнап кешкен транспорт бүрүзүнден 3 рубльди паромчу ап турган. Оон ужурундан харылзаа садыг, пассажирлер транспорту чорбастаан. Кызылдың оруктудуг септелге участогу боттарының кара турар-биле ындыг хөлези алырын доктааткан турган.

Депутаттарның ол айтырыын өөренип көргеш, районнуң күүсекчи комитеди ортекти тургуспас дугайында тускай доктаалды хүлээп алганын сессияга дыңнаткан

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Очулга дугайында

ТЕРМИННЕР

«Шын» солуннуң редакциязы чоокта чаа тыва дылда таптыг турумчуп доктаавааан, чаа тыптып турар болгаш тыва дылче очулгазы маргылдаалыг рынокка хамаарышкан база өске-даа чамдык терминнерниң тыва дылче очулгазын чурумчудуп доктаадыры-биле оларның данзызын Тываның Дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунга (ТДЛТЭШИ-ге) киирген. ТДЛТЭШИ-ниң дыл, словарь секторларының эртем ажылдакчылары, институттуң директорунуң оралакчызы Д. А. Монгуштуң киржилгези-биле ук терминнерниң тыва очулгазын чугаалажып көргеш, аңаа чамдык терминнерни немээш, редакцияның ажылдакчыларының саналын база барымдаалап турган. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Термин комиссиязы бадылаан. Бо данзыда кирбейн барган мындыг чижектиг терминнер ам-даа хөй, оларны чыглып илереттинген шаа-биле Термин комиссиязынга чугаалажып, бадылап турар бис. Термин комиссиязынга бадылаан терминнерни парлалга, телевидение, радио ажылдакчылары, лекторлар болгаш өске-даа кижилер чаңгыс аай ажыглаарын хандырар дээш «Шын» солунга парлап турар деп шиитпирлээн. Терминкомга бадылаан эртемнер аайы-биле аңгы-аңгы терминнерни, солунга парлаары эргежок чугула деп көрген таварылгада, моон соңгаар-даа парлап турар бис. Ындыг очулгазы бадылаан терминнерни Термин комиссиязының даргазының оралакчыларының бирээзи ТДЛТЭШИ-ниң сектор эргелекчизи Я. Ш. Хертек белеткээш, солунга берип турар деп дүгүрүшкен

Моон адаанда очулгазын Терминкомга бадылаан терминнерниң данзызын бердивис. Оларның аразында ам-даа очулгазы таптыг хоюглаттынмаан терминнер бар боор чадавас. Ындыг терминнерни номчукчулар эскерзе, боттарының саналын дараазында адреске чорудуп болур: 667000 Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 4, ТДЛТЭШИ Хертек Яков Шавмакович

ТЕРМИННЕРНИҢ ДАНЗЫЗЫ:

Авантюра — баш мунгаш херек, шураашкын
Ажиотаж — хедээшкин
Акциз — немелде үндүрүг
Амбиция — тоглунуушкун, тоглунар чорук
Вертикальная связь — чагыртка харылзаа
Вертик народа — чоннуң шиитпири
Военная травма — шериге (дайынга) болган бертик (бертингени)
Вотум доверия (недоверия) — бүзүрээриниң (бүзүревезиниң) дугайында шиитпир
Горизонтальная связь — чагыртпаан харылзаа, дорт харылзаа
Гармонизация общества — ниитилелди чогумчудары
Глава — эге
Деидеологизация — идеологиядан дашкаарладыры
Демагогия — хоозун шуугаашкын
Демонополизация — монополияны дүжүрери, онза эрге чок болдурары
Департизация — партиядан дашкаарладыры
Деполитизация — политикадан дашкаарладыры
Дестабилизация — туруш чок болдурары
Деструктивные силы — өскертикчи күштер
Дотация — дузаламчы акша
Залог — долаа
Заложник — долаа кижи
Землеустройство — чер таарыштырылгазы
Землеустроитель — чер таарыштырыкчызы
Изъятие земли — черни хурааары (хавырары)
Комфорт — бүрүн таарымчалыг байдал
Конвертируемый рубль — хостуг орнажыр рубль
Конкурент — адааннажыкчы
Конфискация земли — черни хурааары (хавырары)
Кумир — бурганы, чүдүүр кижизи
Лицо без гражданства — хамааты эвес кижи
Меньше эмоций — изигленишкинни шеглээр
Найм — хөлезилээри, хөлезилел
Наследство — 1) салгал өнчүзү, 2) ызыгуур салгаары
Неформалы — боттары каттышканнар
Опека — харагалзал
Ориентир — 1) үг-шиг, 2) воен айтыкчы
Отчуждение — хурааары, хавырары, ыраадыры
Подоплека — алыс чылдагааны
Политиканство — политиксирээри
Посредник — харылзаштырыкчы
Посредничество — харылзаштырары, харылзаштырылга
Презентация — таныштырылга
Предположение — даап бодаашкын
Предприимчивость — ажылгыр-тывынгыр чорук
Предприниматель — бүдүрүлгечи, бүдүрүлге ээзи: частный предприниматель — хуу бүдүрүлге ээзи
Предпринимательство — бүдүрүлгечи чорук; закон о предпринимательстве — бүдүрүлгечи чорук дугайында хоойлу
Приватизация — хуужудары, күрүне өнчүзү эвес болдурары
Привилегия — артык эрге
Примат — бирги чергелиг, эң чугулазы
Присяжные судьи — дангырактыг шииткекчилер
Пророк — өттүр билир, бүдүү билир
Пункт — пункт
Разгосударствление — күрүнениң эвес болдурары, күрүнежитпези
Раздел — бөлүк
Советское образование — шажынчы эвес эртем-билиг
Спрос и предложение — хереглел болгаш хандырылга
Средство массовой информации — массалыг информация чепсектери
Страсть — 1) изигленишкин, 2) сеткил хайнышкыны, 3) хандыкшыл
Сфера влияния — салдар чедирер чери
Таможня — каайлы чери (кызыгаар өттүр бараан, эт-сеп эттирерин хынап, оон үндүрүг-каайлы алыр чер)
Теневая экономика — бузут экономика
Труд по найму — хөлезилээр (хөлезилелдиг) күш-ажыл
Часть — кезек
Шантаж — кыжаныг
Шельмовать — бактаар, адын баксырадыр
Эмоция — изигленишкин
Юридическое лицо — юридиктиг албан чери (таңмалыг, домудаар, харылаар эргелиг албан чери)

ХЕРЭЭ БАР БЕ?

Тываның күрүне дылының дугайында хоойлуну калбаа-биле чугаалажып, ону күштүг кылдыр хүлээп алган. Ол дугайын чонга чарлаан болгай Ындыг-даа болза ол хоойлунуң амыдыралга боттандырар талазы-биле эвээш хемчеглер ап турарын амыдыралдан эскерер кижи-дир мен. Албан черлериниң, ажыл-агыйларның удуртукчулары чер-черлерге Советтер олче улуг-ла сагыш салбайн турар. Тываның күрүне дылының дугайында хоойлуну кандаар боттандырындан тыва улустуң дылының сайзыралы, культуразы харын мырыңай, чоннуң келир үези хамааржыр болгай.

Автовокзалдарга аэропорттарга чарлалдарны орус база тыва ийи дыл кырынга бижиирин чоп шаган тура четеп келген. Чоннуң ол негелдези магазиннерниң, парикмахерскаяларның дээш, өске-даа хөй-ниити черлеринге чарлалдарга база хамааржыр. Чедер-ге, «Чедер» курортче баар автобустар дугайында чарлалды орус дылга бижип каан турду. Орус дыл билбес кырган кижилер ол чарлалды номчуп шыдавас болгаш автобустуң дугайында Чедерге канчап чедеринин дугайында ол-бо кижилерден айтырып, дадын бээрап турганнар.

Үстүнде кииргеп чижектер дээрге мээң эскериглеримниң чүгле чамдыызы-дыр. Бир эвес чылып бижиир болза, республиканың күрүне дылының дугайында хоойлуну амыдыралга боттандырбайн турарының чижектери ам-даа хөй. Бир-тээ хоойлуну хүлээп алган чүве болганда, ону күүседирин албан черлеринден, организациялардан, оларның удуртукчуларындан, хоойлунуң күүселдезинге хамаарылгалыг кижилерден Советтер негээр ужурлуг. Амыдыралга боттанмас саазын кырында хоойлунуң хереэ бар бе?

Адыг-ооя СҮРҮН.
Тээли суур.

Телевидение

Понедельник

ИЮЛЬ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Фантазия». 9.25 «Чаа салгал шилип ап тур». «Т» клуб. 10.40 «Олла олчаан чогуй бербес». Уран-чечен фильм. 11.55 «Үннер эндерик — делегей чаңгыс». Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары. (Исландия). 12.00 ТМА. 12.15 «Харылзаа». 12.30 Футбол дээчулалы. 13.00 — 14.00 Волейбол. Делегей лигазының барги чери дээш.

• • •

15.15 «Шилчилге назыны». Уран-чечен телефильм. 16.30 Музыка шыгжамыры. 17.10 Уругларга — фильм. 18.15 ТМА. 18.30 Рынок хоойлузун ёзугаар. «Ажылгыр кижилер: «Чөөн чүк — Барыын чүк». 19.00 Испания телевидениезиниң кежээзи. 21.00 «Үе». 21.40 Испания телевидениезиниң кежээзиниң уланчызы. 23.40 «Уран чурулганың метаморфозалары». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 00.10. ТМА. 00.30 «Вид». 01.35 — 02.35 «Ынак театрым».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 Ажылгыр кижиниң эртени. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 «Тайга чурттуг дадайжы». 9.45 «Эрудиттерге сула шимчээшкин». 10.30 Фильм-концерт. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.00 Реклама. 12.05 «Театр тараашкыны». 13.05 «Ытсыг амыдырал». 13.30 Уругларга — фильм. 14.35 — 15.50 А. Сайгун. Солистерге, хорга болгаш оркестрге оратория.

• • •

16.50 — 18.40 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.50 Телеочерк. 18.10 Вадим Туманов: А чүү ындыг долганды-рыгыл?

КЫЗЫЛДАН

18.40 Уругларга — фильм. 19.20 «Тыва черде» Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Футбол доочулалы. 21.00 «Үе». 21.40 Аът спорту. 22.15 Музыка программазы. 22.40 — 23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15 — 00.35 «Мээн эжим». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.40 — 20.00 Теннис.

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Тыва-ТВ». Коммерциялыг телекомпанияның программазы.

Вторник

ИЮЛЬ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.20 «Чаа боттуг чүүл» Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.30 Уругларга дамчыдылга (Француз дыл кичээли). 10.30 «Чемпионнар-биле кады». 10.45 «Сэр». Уран-чечен фильм. 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30 — 13.10 Р. Шуман. «Карнавал».

• • •

14.30 Телемикст. 15.15 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.45 «Сонуургактарга». «Авто». 17.00 Мультфильм. 17.15 Уругларның музыка клуву. 18.00 Харылзаа-шуулган. 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 18.55 «Кижи болгаш хоойлу». 19.45 «Сэр». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.40 «Латвия: келир үе муңунга бичии кадда». 22.55 «Аргентин аялгаларлыг танго» ансамбльдиң көргүзүү. 23.25 Шулукчу А. Поперечныйның чогаалдыкчы кежээзи. 1-ги кезээ. 00.45 ТМА. 01.05 «Сэр». Уран-чечен фильм. 02.20—03.35 «Оперетта, оперетта».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 «Директор болуру дээш шылгалда». Уран-чечен телефильм. 10.00 Ритмниг гимнастика. 10.30 «Сцинаның мастерлери». Е. Н. Гоголева. 2-ги дамчыдылга. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.35 — 15.30 Концерт.

• • •

17.15 — 20.15 Россия ТВ-зиниң программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Медээлер. 18.25 Медээлер. 18.30 «Чечен менче...» Аныяктар-биле ужуражылга.

МОСКВАДАН

19.00 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажыттынарынга. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Экивенер!». Информастыг программа.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.40 — 01.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15 — 01.20 «Бешки дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 Руфина Нифонтова сактып тур... 18.30 Концерт. 19.00 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажыттынарынга. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 — 21.00 Ритмниг гимнастика.

Среда

ИЮЛЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.10 «Кижи болгаш хоойлу» 9.55 Уругларның музыка клуву. 10.40 «Мен көңгүс анаа мен». Уран-чечен фильм. 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30— 13.00 «Аргентин аялгаларлыг танго» ансамбльдиң көргүзүү.

• • •

15.15 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.45 «Сонуургактарга». «Куштар бистиң-биле кожа». 17.00 Уругларга — фильм. «Чашкы назынның сеелгү чайы». 1-ги сериязы. 18.05 Мультфильмнер. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Курупениң Д. Шостакович аттыг квартеди ойнаар. 19.40 «Мен көңгүс анаа мен». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Эвилел палатазының Даргазы И. Д. Лаптев, ССРЭ-ниң улустуң артистери Е. Максимова болгаш В. Васильев телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харылаар. 22.55 «Уран чурулганың метаморфозалары». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү фильм. 23.30 Шулукчу А. Поперечныйның чогаалдыкчы кежээзи. 2-ги кезээ. 00.50 ТМА. 01.10 «Мен көңгүс анаа мен». Уран-чечен фильм. 02.30—03.20 К. Голейзовскийниң хореография композициялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.50 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 9.25 «Булактар». 9.55 Чылдың үелери. Июль. 10.40 Концерт. 11.25 «Армия болгаш... кодээ ажыл-агый». Телефильм. 12.00 «Овур-хевир». 13.00 Россияның парламент медээчизи». 13.15 Москва Кремлиниң комендатуразының үлегерлиг-көргүзүглүг оркестри силерни чалаар. 13.55 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажылышкыны. 17.15—20.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.20 Уругларга фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Медээлер.

МОСКВАДАН

18.45 Россия Президентизиниң соңгулдаларының түңнелдериниң талазы-биле ужуражышкын. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.40 — 23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 — «К-2» Москва кинофестивалында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.20 «Республика» көргүзүп тур. 18.45 Россия Президентизиниң соңгулдаларының түңнелдериниң талазы-биле ужуражышкын. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Коллаж. 20.35 — 21.00 П. И. Чайковский. «Москва». кантата.

Четверг

ИЮЛЬ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Аарыымның төөгүзү». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.20 Концерт. 9.40 Поэзия минуталары. 9.45 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.45 «Ыраажының салым-хуузу». Уран-чечен фильм. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30 — 13.30 Фильм-шиниң баштайгы көргүзүү.

• • •

14.15 Телемикст. 15.00 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.20 Уругларга — фильм. «Чашкы назынның сеелгү чайы» 2-ги сериязы. 17.25 «...Он алды харлыгларга болгаш оон-даа улугларга». 18.10 ТМА. 18.25 «Ажык чугаа». 19.40 «Ыраажының салым-хуузу». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55 «Кинопанорама». 22.10 «Пи» демдек-биле». 23.40 Улугларга мультфильмнер. 00.00 ТМА. 00.20 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады. 02.15 «Ыраажының салым-хуузу». Уран-чечен фильм. 03.30 — 04.45 «Венгр реттайм-биле Москвада».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Телебиржа. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Моолдуң «ЦАМ» байырлалы. 8.50 «Ийиги тыныш». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 9.55 Ритмниг гимнастика. 10.25 «Сцинаның мастерлери». Е. Н. Гоголева. 3-кү дамчыдылга. 11.30 — 13.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.30 Мультфильмнер программазы. 13.15 Уругларга—фильм. Кадарчы Янка». 1-ги сериязы. 14.20—15.30 Телеконкурс.

• • •

17.15—19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.30 «Кыдыг-кызыгаар». 18.45 «Кижилер кижиже». «Сиам ийистер».

КЫЗЫЛДАН

19.15 «Хөглүг хоорайжыгаш». «Хөглүг коңга ээ бээр». 19.45 Уругларга фильм. 20.00 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Экивенер!» Информастыг программа. 21.00 «Цэнгэл тывалары». Барымдаалыг фильм. 21.25 Киножурнал.

МОСКВАДАН

21.40 — 00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 21.55 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажылының дугайында отчёт. 23.55 — 00.20 «К-2» Москва кинофестивалында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15 Мультфильм. 19.20 «Моол кижи болгаш аът». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Эглип келгени». 21.00 Үе.

Пятница

ИЮЛЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Мультфильмнер. 9.30 «Эжиниң оожум ажыдывыт». Барымдаалыг фильм. 10.00 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга» 10.45 «Күзел бүтпейн баарга». 12.00 ТМА. 12.15 «Маппет-шоу». Хөй сериялыг телефильм-концерт. 5-ки, 6-гы сериялары. 13.05 «Зеленчуктуң эриинде». 13.35—14.30 «Моол кижи болгаш аът». Барымдаалыг фильм.

• • •

15.15 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 16.20 Мультфильм. 16.35 Авам, ачам болгаш мен. 17.05 Уругларга — фильм. «Чашкы назынның сеелгү чайы». 3-кү сериязы. 18.10 Поэзия минуталары. 18.15 Чугула интервью. 18.30 ТМА. 18.45 Людмила Рюмина. 19.35 «Сөс». Даштыкыда орус улустуң культуразы. 21.00 Үе. 21.40 «ВиД». 01.40 ТМА. 02.00—03.05 В. Шукшин. Телешиин.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 «Ажылгыр кижиниң эртени». 8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.50 «Ийиги тыныш». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 9.55 «Дириг планета». Он ийи сериялыг барымдаалыг фильм. 6-гы сериязы. 10.50 Фильм-концерт. 11.30 — 13.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.15 Уругларга фильм. «Кадарчы Янка». 2-ги сериязы. 14.20—15.35 Телеконкурс.

• • •

17.15—19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.30 Театр болгаш кино артистериниң ачы-дуза чедирер концерти.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Уругларга—фильм. 19.05 Медээлер. 19.15 Концерт. 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Мөңге бо черге». Телефильм. 21.00 Үе. 21.40—00.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 21.55 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажылының дугайында отчёт. 00.00 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады. 00.50 — 03.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 02.50—03.15 «К-2». Москва кинофестивалында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 Гомо советикус. «Улуг вальс». 19.15 — 20.15 «Өг-бүле» телепрограммазы.

Суббота

ИЮЛЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Концерт. 6.45 «Сибирь экранында». 6.55 Барымдаалыг фильм. 7.20 Мультфильм. 7.30 Ритмниг гимнастика. 8.00 Эртенги хөглүг программа. 8.30 ТМА. 8.45 Музыкалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.20 Режиссер Б. Шамшиевтиң фильмнери. 11.00 «Эртенги сылдыс» 12.00 А. Н. Островский. Фильмшиниң 13.25 «Депшиириниң аргалары». 13.45 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга» деп программага музыкалыг капсырылга. 15.00 ТМА. 15.15 «20 чүс чыл. «Дүвүреңниг үениң хроникасы» деп кинопрограмма. 16.35 Чурукчу А. Захарченконуң дугайында. 16.50 Музыкалыг программа. 17.35 «Майя ары» Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы сериязы. 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 Концерт. 19.35 «Кыска оюн». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Үе. 21.40 «Ыры-91». 22.45 «Александр-шоу». 00.45 «Кыска оюн». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 02.10—03.10 Концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Калыкшыл. 8.45 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.15 «Амар алышкылар — шарманщиктер» (Франция). 9.30— 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 9.30 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажылының дугайында отчёт. 11.30 «Кадар он бир» видеоканал. 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 Режиссер М. Дохматскаяның фильмнери. 16.40 Спортту бүгүдеге. 16.55 «Сиген кезер үе». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.20 —18.05 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.05 Камера эрткен үени шинчилеп тур. «Гитлер болгаш Сталин». Барымдаалыг фильм. 19.05 «Алиса». Европаның культура талазы-биле делегей журналы. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Доменик Бэвэнниң өннүктери болгаш партнерлары». 21.00 Үе. 21.40 —23.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15 «К-2» Москва кинофестивалында. 23.45—23.55 Коллаж.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

12.00—17.00 «Тыва—ТВ». Коммерциялыг телекомпанияның программазы.

Воскресенье

ИЮЛЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 «С» формула. 8.30 Биржадан медээлер. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Алачуртка бараан болуушкун». 11.00 Хөглүг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 13.00 «Музыка киоскызы» 13.30 «Франция болгаш француздар». 14.20 Мультфильм. 14.30 «Орук баштай». 15.00 ТМА. 15.15 А. Аренскийниң чогаалдары. 15.35 «Сагыш-сеткилдиң хөлзээшкини». 16.35 Ф. Мендельсон. Концерт. 17.05. «Кодээден дамчыдылга». 18.05 «Үннер эндерик — делегей чаңгыс». Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Ирландия). 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 19.00 Улугхүн кинозалы. 19.30 «Сирано де Бержерак». Уран-чечен фильм. 21.00 Үе. 21.40 «Мияскиниң «Христофор» сатира болгаш юмор театрының аңгажементизи». 23.00 Хронограф. 23.15 Ону шыдаар силер. 00.00—01.25 Вячеслав Малежик силерни чалап тур.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже чыскаалыңар! 8.15 «Кускү кораблы». 8.55 «Шилиишкин чок вариант». Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.30 «Шуут дэмей кижизи». Телешииниң баштайгы көргүзүү. 11.15 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.20 Орус видео. Марияның балеттиң төөгүзү. 2-ги кезээ. 13.20. Ынакшыл дугайында элээн каш минуталар... 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 Францияның хөй-ниити шылгарангай ажылдакчызы Шарль де Голльдуң дугайында телефильм. 16.55 Коллаж. 17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Автор телевидениези. 19.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.00 Медээлер. 20.15 Автор телевидениези (уланчызы). 21.00 Үе. 21.40—23.40 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15 «К-2» Москва кинофестивалында. 23.40 «Хоорайны дамчыштыр аянчорук». Уран-чечен телефильм. 00.45 Москваның тайбыңга тураскааткан делегей марафону.

ХЕРЭЭЖЕН... Ол сөстү адаптарга-ла, кижиниң сагыш-сеткилинге өөрүшкүнүң отчугажы хып келир. Херээжен — ол дээрге авалар, кырган-авалар, күүйлер, чаавайлар, угбалар, дуңмалар-дыр. Шынап-ла, олар чокта амыдырал - чуртталгадаа куруг ышкаш сагындырар. «Аа сүдү-биле чырык өртемчейни азыраан аваларны алдаржыдаалыңар» деп улуг орус чогаалчы Максим Горький кыйгырып бижээн.

Бөгүнгү бо үндүрүлгеде эр авторлар чогаалдарын херээженнерге тураскааткан.

ХЕРЭЭЖЕНГЕ ЫНАК ЧОРДУМ

Эзиминге элик ышкаш,
Ээреминге балык ышкаш
Херээженге ынак чордум.
Кедергей-ле ынак чордум.
Эзим черге өрт үнген,
Элик күжүр лезе берген.
Ээремни шүүреп каапкан.
Эргим балык көзүлбестээн.
Чүгле мону бодап келгеш,
Чүрээм ыстап саргып үнер...
Херээженге ынак чордум.
Кедергей-ле ынак чордум....

* * *

Эктим ашкан эзим чок бол,
Бажым ашкан малым чок бол,
Эжен сүлде, сээң-биле
Багай кайын чурттаар деп мен.
Калган эжин сактып ора,
Караан чажын чода бербес
Кадыг-бөжыг туружунга
Хандыкшааным сөглекседим.
Амыдырал уланчылыг,
Ону ынак билир болгаш
Ажы-төлүп аразында
Оттуг шолбан ышкаш-тыр сен.
Эрткен төөгүң коптарбайн,
Боттуң оруун агартпайн,
Эптиг-чөптүг чурттап чорза,
Бодавыже чүъктер чиигээр.

Моңгуш ДОРЖУ.

ЧОНДА КЫСТАР ТӨНГЕН ЭВЕС

Ажылывыс аайы-биле
Аралажып танышкан бис.
Ынакшыл өшкен, — үр-даа болбаан,
Ыйба ышкаш эстей берген.
Ыыт-дааш чок, чүге-ле ийик,
Ырап-кончап кажа бердин.
Турум черим — суурумда
Тудуглжулап артып калдым.
Чаа бажын бүде бээрге,
Чалыылар-даа өглениp-дир.
Үлүүм кирген өөрүшкүнү
Үлежип-даа турарлар-дыр.
Арт-сын ажыр хоорайда
Алдын-сураан үнер чорду.
Чарлыышкынның чылдагааның
Сактып бодааш тыппас-тыр мен.
Ужуктап каан ынакшылдың
Удазыны үзүлген-дир
Чонда кыстар төнген эвес,
Човап хилеп чорааш чоор мен.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

Ы Д Ы К Т Ы Г С Ө С

Караңгыда ээнзиргей
Кадыр, бедик эллиг черниң
Кокпа оруун тая базып,
Кортканымда «Авай» дээр мен.
Булут тырткан харлыг баштыг
Буурул сын дег хөннүм бүргеп,
Куйга, баарым ажынайнып,
Кударааңда «Авай» дээр мен.
Солун чаның таалап чассып
Чоокта көрбээн эргимимге
Өскүс бодум катап дүжүп,
Өөрээнимде «Авай» дээр мен.
Салгап, херээм уламчылаар
Тыва черим теллеринге
Чагыым бергеш, сөөлгү катап
Тынарымда «Авай» дээр мен.

Болат МААДЫ.

Кымга сөглээр—билирлер бе?

— Эргим авай,
Эрес-тир мен, ажыт — дээнзиг,
Элезин сай
Эжик соктап, дыыржып тур.
Идегели
Ам-даа хевээр, оглун манаан
Ие кижи
Аар туруп дыңнааланыр.
Когурум, хат болур.
Даштын сыылап тура хонар.
Ковайып кээп,
Дапзазын та чеже сорар.
Улуг оглун
Чаалыг чылда удеп кааны
Уттундурбаан,
Чагааларын ыгжывышаан.
Сактырга-ла:
— Мана, авай! — дээнзиг
Самдар тонныг
Манаан ора, ужуп каанзыг.
Хонуун манаан
Кырган ава дүнүн көрбээн
Хомудалын
Кымга сөглээр билирлер бе?..

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

ЫРААЖЫГА СӨЗҮМ

Айгалап, соок машинага,
Авто-чычаан салонунга
Арттар ажып хемнер кежип,
Араңарда чорбушаан мен.
Ынчан шуурган, чаъста-чарда
Ырларыңдан чылыгып ап,
Ындыныңга таалап, ханып,
Ырак-узак тоовастаан мен.
Харын ынчаар чер-чурт кезип
Канчалдыр-даа ойнааш кээрге,
Клуб, чонче кирбес дарган
Кулаа хумнуг, караа хаптыг:
«Культураның ажылы —тик,
Куруг шалып чиген хейлер!»—
Каржы-дошкун ындыг чеме
Каргавыс суун чеже ишпээн?..
Хоозун арга, меге-биле
Кожуун шаннал, мактал чедер —
Хугбай демги «дужумет» ам
Культураны сактып келир.
Кончуп, туруп, даалаштырар:
«Концертиңер кайда чүдел?»—
Дарга-бошка сеткилимге
Таарыштыр хөделир сен! —
Чогаалыкчы салым-чолга
Чоос шаа-даа үнелел чок.
Согур, мугур өйде безин
Сорук чаяан сени кагбаан:
Кажангы дег, үнүн өткүт,
Кара бажын бедик, чоргаар
Дыңнакчыга, көрүкчүге
Дыш, соот, таалал болбушаан сен.
. Бөгүн, Уля, сени чүгле
Моңгун Тайгың Тываң эвес,
Алтай, бурят, моол-даа... чон
Адыш часкап уткуп туру!
Салым-чаяан хайыразы
Савазырап, эриич апкап
Аялгаңны куттуулдур-ла,
А мээң тулуум удеп чорзун!

Салчак МОЛДУРГА.

САГЫН, САРЫЫМ

Уран чаңныг уруг эжим
Уян чүрээм кыпсыптарга,
Айдың, пышпың шак ол дүне
Амыраам сээ таалаан мен.
Дыттың, пөштүң чугу сиңген
Тыва черим кызы сени
Тыпыжымның чылыы шоңган,
Тывызыксыг кежиктиимни.
Кеди, шынчы ынакшылым
Кезээ шагда камна, ынаам.
Сарыылдыг баш човатпас деп
Чагыг барып сагын сарыым.

Моторк ТИРЧИН.

Шоодуг
«ДЭЭЛДИГЕННЕР»

Чехов кудумчузу нда ажаалга банкызынга ийи «дээлдигеннер» чем эреп ээртинии турган. Чүге-ле чүве ийик, хай-бачыттыг каргыштыг хүн болган. Келген-не кижи акшазын шыгжаткаш, ара-соора туттуруп чой баар. Мырынай кежээ дүжүп орган. Дүүнгү дойнуң хайы-ла боор, чазылбас өстү, баарны изиг от-биле чидиртип турган ышкаш карак одуу кызаңнаар. Мөңгүнелчек баштыг кадай кижи кел сала акша алырының билдириишкинин беш чүс рубльге долдургаш, ажаалга дептерин сунупкан. Ынчан «дээлдигеннерниң» карактары чырыткылаш дээш, ооргалары куду ээремчигей маңнаан ышкаш, таваңгайга чедир чымырткайнып бады барган. Бирээзи карак үспе деп иммээш, даштын арыг агаарлыг черле чүрек базырып таакпылай берген...

Эжик ажыттынар-ла өске кижи, эжик ажыттынар-ла өске кижи...

Адак соонда бо чаларап үнүп келген. Улаштыр өңнүг, ийи караа чарлыр четкен, ийи чырыы кулак четкен хүлүмзүрүп бо базып ор. Орук баштап чоруптум. Сыгыра бердим, көрнүп келиримге, эжимниң ээжээ бажын азынынче караш диди. Бажын доза өске чарыындан келиримге, подъездче имней-дир. Үнгүр аксы манаан сарыгылаштыр ызыртып манаптывыс... Ол киживис бо сээктелген элик ышкаш самнап үнүп келгеш, серте чок базыпты. Мээң дужумга чорда, ийи холдуундан апкаш, ийи талакы саат тарынга ийи бижектн үстүргеш: — Аскымнадып аңчыг чаның кергүспе. «Чинге багның донунда, чилиг бижектиң бизинде сен» дээш ыржым черже кирр четкеш, менип тур мен. Оон эмиг-дежүн, иштиниң иштин, карманнарын чиидирирвиске херек чүвевис эстиппайлы берген, чок! Өлүгдириинин ийи аразында шуваганчыдан айтырарга чүнү сөглээр, дылы долгай, сөс домаа билдинмес. Чүвүрүнде боор дээш, холдаарынга пөстө шарып каан акша холче кирип келди. Кадайны азыгже ойтур иткеш, хирт-ле диди-вис...

Үнгеп, союп чорааш шуваганчы бажыңынга челип келгеш, чажырып алган акшазын уштуптарга, шалырт дээш төктү берген. Өөрээш, орү тейлеп, каттырарга караан чажы улам аттыгар болган. Урүү дузак өшкү ышкаш дыырадыр маңнап, болган төөгүнү «дээлдигеннерни» кыжырып, кара баарын кадыр каттырып турган...

Стол кырынга шарыглыг пөстү салып алгаш: көрбейн чыла-ла үптекчилер үлежип эгелээннер.

— Чүзү-биле 4 шил «кылаң караа» садар, идээлендир ижер, 200-200 кылдыр үлежир. Че, үлей каавыт!

— Ленейниң чуруу бар, үнелиг көк-көк акшаны үлээр аас-кежиктиг болдум —дээш, бирээзи болааны берген.

— Дүргеде!

— Эшкедеп болбас, далашкан күске сүтке дүжер, адыр...

— Бо чүл?

— Кай ам кээп акша таныва стай бергениң ол бе?

— Кончуг бачыттыг мирит, кадайларның херегдел пөзү ышкажыл —дээш, бирээзиниң арнын орта каккан.

— Кара аяк харыылыг, ма мээң сартыым бо-дур, сой-лук! —дээш, бир шашкаш, аразында сылба бержип-бержип —сен тарги, мен тарги ийи арнывыс көрүшпээли... деп түннелге келген. «Дээлдигеннер» ынчаар кочу-шоотка кирген дээр.

Иван КОМБУ.

ЧИГЗИНИГ

Ол чайын хой кыргылдазы доозулган, тайгаже үнеривистиң мурнуу үези чүве. Мен авамга башкымның «Шошкун тур» дээниниң ужурун чугаалап, эртенниң алды шакта оттуруп алгаш, маңнап, эъткежике бар-ла билир шимчээшкиннеримни кызып-кызып кылып турган мен. Алдын-Хаваклын баарын өрү шошкуурга магалыг!

Авам өг иштивле бар-чок ажылды доозуп, адак соонда ширтектер кырыңдан ширбээн богун төп чоруурга, «Чоргаарларның» оглу Николай келгеш:

— Авам шай ижнвит дидир, угбай — депкеш, харыы манагнда чок дедир көрүнгеш, халып чоруй барган. «Чоргаарлар» өгде ашак кижи база олурарын билир болгай. Чүге чаңгыс мени шайладыксап турар кадай боор, чиктиниң але» деп болавышаан, авам саадаашкын чок чорупкан. «Чоргаар» дээрге ол ашактың шолазы. Чогум шын ады Ондар Серет-оол Шири-Санаа дээр. Ынчангаш Чоргаар-Өскен, азы кысказында «Чоргаар», кадайын «Чоргаар-Кадай» дижирлер. Авам «Чоргаарның» чээни болур. Чалаттырган авам оларның өөнге кире бээрге «Чоргаар-Кадай» чаасказан олурган.

— Экии! Эрт-өрт дуңмакыжым! Дуранчап көөрүмге, оглуң хойже бар чоруур, сен аалда бооруңга, ынча-ла хөй чүңү кылып орар, кадайлар черле кадай эзүзүн эдерип хөөрешсе деп бодап келгеш, келдирип чыттым — деп чоруй тарпа, далганын. Өремезин салып, шайып шаажыңга куткаш, авамче сунуп бергеш, бодү кады олурупкан. Оларның чугаа-соолу малмагандан эгелээш, бараан саараанга чедип чорда. «Чоргаар-Кадай» орган чериңден оруи адаанче доңгайгаш, көгээржик уштуп эккелгеш, далаш чок куткаш, авамга бээргө, ужур эдерип, аас дээш, дедир суңган:

— Мен ону хоржок мен! Болуң билир болгай сен, күүй — дээн.

— Чиктиниң але, бо урутнуң, экн-бак бол, кырган күүйүңдүр мек. Ийи-бирээни ижиптериңге улуг-хырның дуву деш-ти бээр эвес, чорай-ла — дээн.

Дедир сунар аайып тыппайн, авам апкан. Ийи дугаарын куткан ынын соонда «Чоргаар-Кадай» кижи чедип келиңне дээн хевирлиг, өг эжиин ажып, ыцай-бээр ылавылап көргүлээш, авамга сымыраны аарак:

— Кожа-хелбээ улуг күүйү чугаалаваска кым чугаалаарыл? Мындаа сөглээр дээш боттары эскерип каптар ирги бе дээш, ыттавайн турдум. Ам мырыңай хөлүк эрте бээр, хоржок, чиктигзинген күүлүмну чугаалаарым ол-дур ийин, уруг.

— Чүнү чиктигзиве бердиң, күүй? — дээш, авам сести берген.

— Харын аан, чиктигзинген чүвем, силерниң оглуңар-дыр ийин.

— Дээйим, бистиң оглувус чүнү канчапты?— деп, авам ыйи сеткилинден корга берген.

— Адыр-адыр! Дыка дүвүреве. Эртежик хемчег алза эки. Үй-балай хамчык деген дадавас. Канчап мынчага эскерип, чиктигзинмес төл боор сен? А чоп оовус эртежик барганкар арасында шыкта шошкуп чоруур апарды? Чамдыкта мырынай тырта-тарта берги дег, хол-бутун сарбаңнаткылаар. Черле могудексеп тупары эргажок хевирлиг..

Баштай корткан авам, чүвениң ужурун ам билип кааш, карактарының чажын төгүлдүр, ширтек дырбап каттырган орган. Ынчаарга «Чоргаар-Кадайның» арны хуулуп келгеш:

— Сен база албыстай берген кадай-дыр сен! Оглуң ыштааш, дээрге авам соксап кааш, эртеңги эъг-дамыр ажылдадырын, чогум куш-культура деп чүл дээрзин бодунун билир шаа-биле тайылбырлап сургааш келгени ол. Бистер оон соонда үжелээ каттыржып кагтывыс.

Кызыл-оол МОНГУШ.

Чечен чугаа
ШЫНЧЫ ЫНАКШЫЛ

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Чүвени угаап, билип келиримде-ле угбавыс болур Саглаймаа үргүлчү-ле аараан чоруур кижи. Угбамның өкпези аарыг деп улуг улустан билир мен. Аарааш даңгаар-ла Кызылда өкпе аарыынга улур эмнелгеге чыткаш, азы болгаачок-ла кандыг-бир санаторийге эмнедип, дыштангаш келир.

Честевис Чыргал-биле угбавыстың өг-бүле тудуп, шайлалга эрттирип турда тырттырган чуруу бар. Саглаймаа ында хүлүмзүрээн, өөрүшкүден шолбаналган карактарлыг, бопугур чаактарлыг, делгем, чазагай хоректиг, кижи чарашсыныы мага ханмас кыс-ла болгай.

Аарыгның хилинчээ-ле ол ыйнаан, ам угбавыстың карактары дүвүнче онгарарып кире берген, чаактарының эъди соглуп калган, улуг-ла көстүр чүвези — чаактарының достак чери болган, а мага-болу арган, чиңге-ле чүве. улустуң чугаалажыры дег, бөрт-биле-даа ужур шааптып болур хире хенмеленип калган. Өске улуска та канчаар көстүр чүве, кээргенчии-ле кончуг турган боор. Чогум бистерге ындыг эвес, үргүлчү кады чоруур болгаш карактарга өөренип калган. Угбам Саглаймаа чаңчыккаы хөглүг, баштаа-биле, өөрзүрек, хүндүлээчели-биле аараан шинчизин билдиртпезин кызыдар кижи. Оон кадында угбавыстың аараан шинчизин кымга-даа билдиртпезин кызар кижи честевис Чыргалла болгай. Угбамны ол чүгле көдүрүп алгаш турганын көрбээн мен. Оон аргыда, үнер-кирерде, улуур-чыдарга ап-танып-чемгенирде честемниң эптиг-эвилдек холдары хамык чүвени муркапкан боор. Угбамга чүнү-даа кылдыртпас, орукта чыткан аарыг кадайының эзынында ажын-чемин са лыпкан, бичии паштарыг ашкарып-чемгерген олурар. Чемгерип олура анаа база олурбас, шагдагы дег, чоонун ышкынып, шаарарып эвээжеткаа, тас-кээрэ ону ишкинмаан кадайының бажының дүктерин суйбаан, эъди соглуп кире берген чаактарынче ошкап, чыттаан орар.

Мени, өөрениp үем келирге Саглай угбам сугга эккеп тургузуп каан. Оон мурнунда-ла угбам, честем сугга үргүлчү кээп турган болгаш, интернатка тургузар дээрге кызыдыр ынаваан мен. Шак ынчаар сес чыл школазын доскуже мге, чайгы дыштанылгадан өске үелерин Саглай угбай сугга эрттирген мен.

Угбамның эң-не муңгаргай хүннери, кажан эмчилер эмнелгеже азы санаторийже чорудуп турда чүве. Карактары дам-на өңгерере бээр, үе-човууру дам-на баар. Честемге ындыг аар-берге хүннер кадайының бажынга чок үелериңде турган. Суурда эң-не хөглүг, баштак кижилерниң бирээзи, честем хөмүрерип өшкен отсуг, ыыт-шимээн чок-ла баар. Ажылдааш орай келир, эртен даң бажында машиназын хөделдиргеш, бурт дээр. Ол үе биске база эң-не халалыг, муңгаргай хүннер турган. Угбамның ийи оглу-биле үжелээ аравыста безин улуг үн-биле чугаалашпас апаар бис, а каткы ол хүннерниң аар чүгү, арттатынмас моондаа турган. Маназр-ла чүвевис чагаа. Саглай угбай хөй чылдар иштинде чеже катап эмчиге чытпаан, дыштанылга черлеринге чорбаан дээр, ынчалза-даа чагаа бижиириндеn черле чалгаараавас. Үш-дөрт хонгаш-ла, чагаа ыяап алган турар бис. Баштай честем чагааны номчуур, оон оолдары, мен. Ынчангаш угбамның эмнелгеге чыдар үези, азы дыштанылгазы төнүп орда бис үш халышкының маназр-ла чүвевис почтачы.

Ындыг үелерде чагааны номчуп доосказ, Чыргал честейниң: «Че оолдар, бажың-балгат иштин эде-хере тыртыңар, арыгланып-аштаныңар, мен даргалар-биле дугуржуп, Кызыл баар рейс айтыргаш, аваңарны уткуур болган-дыр мен» — дээрин четтикпейн манаар бис. Ол сөстерин дыңнапкан соонда бис үш арыгланыпаштаныр чүвең кайдал, алгырныкы бажын сыңмас, дүүнейндир дүвүреп дескиндир дешкилежип эгелээр бис. Өөрүшкүвүстүң хемчээли чок!

Чыргал честейниң бир онзагай чүвезин амдыгаа дээр утпас мен. Угбавыс бажыңдан чоруптарга, каш-ла хонгаш, эртен, кежээ чок таакпы бурулаткаш туруптар. Кажан угбамдан «уткуп ал» деп чагаа алган соонда, арткан таакпызын отче кирр октаптар, ол хевээр тыртпастай бээр.

Кызыл чоктаан машина-даа келир, бистиң бажывыс дег өөрүшкүлүг бажың өртемчейде чок ышкаш сагындырар. Честем кадайын ашкарып-чемгерген, чассыдып, шаанга кирген турар. Бис үш халышкы школага, суурга чүү болганын хөөрээр дээш мурнуп былаажып, шаг боор бис.

Аарыг кижиниң экирип, сегээш аалынга келири дег аас-кежик кайдал! Угбам, честем хып дээн аныяк, чалыылар ышкаш баштактанышкан, эргеленишкен. дыка-ла онзагар.

Ындыг чүве кайда боор. Амыдыралда аас-кежик азы муңгарал кижиге билдиртпейн кады кожа чоруур боор чүве ышкажыл. Сес класска угбамның улуг оглу-биле өөренип кирип турувуста Саглаймааның байдалы хеп-хенептен хелчок бергедей берген. Харыксырап, баксыраан, арып-дорупкан угбамның чыткан эмнелгезинден честем сутлар аалынга эккелгеннер. Улустан каш-даа катап «Хөөкүй Саглайны ам моон үнери кайда боор, бөгүн-даарта болган кижи-дир» дээнин дыңнаан мен. А угбам өлүм-биле өжешкен ышкаш чытса-ла чыдар. Чыргал честей машиназын дужаапкаш, чүгле кадайын ажаап, карактааш олурупкан. Угбамны көрген улус улуг тыныш, чөгел төңген. Чүгле честем угбамның каргыштыг аарыгга аспактадып алганын билбээнзиг, кадайын бпезги дег эргеледип, баштак чаңы-биле каттырткан, сергеткен олуары хевээр. «Бөгүн-даарта болган кижи-дир» —диртип турган аарыг угбам узун кыштың ажыр чыдынкан. Честем кужур оон чанындан ыравайн ора кыштаан.

Төрел-дөргүлдүвүс, кожа-хелбээвис, чаңгыс суурда кады чурттап олурар чонувус аразында угбамга хамааржыр: «Кандыг кончуг быжыг сөөктүг кижи боор», «узун тынныг болган кижи-дир ийин» деп бо-ла чугаалашкан олурарлар. Мен ону бодумнуу-биле билир мен. Ол «быжыг сөөк», «узун тын» чүгле честем Чыргалдың холдарының быжыы-биле шыдажып чыткан. Та кайын ындыг солун чугааларны, төөгүлерни тып, сактып алыр кижи, честемниң кайгаар мен. Угбам ону дыңнап, сергеп, хүлүмзүрүүшкүн шаагайын ышкынмас турган. Частың башкы айы чүгле үнүп келгенде, бир хүн бис үш халышкы кежээликтей кино көрүп чорупкан бис. Честем ол кежээ партия хуралынче чорупкан чүве. Келиривиске бажың иштии кижи долган. Даштың улус: «Хөөкүй чеже болуруl, ам-на дыжың көрдү». «Чыргал-ла кээргенчиг-дир, кадайы дээш оон артык канчаар демисежирил...» диш-кен, удур-дедир таакпылашкан турлар...

Угбамны хөөржүткен соонда честем ийи оглунуң, бистерниң мурнувуска шыдамыккайын көргүзерин кызытса-даа, оон шынчы сеткили, бүдүштүг ааж-чаңы чайгаар-ла, үези келирге, кылын доштарны чара тел үнүп келир төрээн черивис суу ышкаш, ындындан муңгагдалга харыызын бодунга билдиртпейн көргүзүп эгелээн. Честем дүне удуваастаан, аңдарлып-дүңдерлип чыда хонар. Тургаш кылыр-ла чүвези таакпылааш олуруптар. Честем ажыл соонда машиназын гаражка тургузуп кааш, оон соонда суурдан ырак эвесте угбавыстың хөөрүнге ыяап-ла барып кааш кээп турар болган. Чевегже оруктү честемниң ийи буду эрте часта изээш туруpкан. Эш-өөрү, төрел-дөргүлдү канчаар чугаалап, көргүзүп, бүзүредип келбеди дээр: «Үүлени ам канчаар сен, дыка сөөлү саладыма» деп. Чок, честем бодунуң чүрээн, ында бар сеткилин чагырып чадап каан. Ынчап чоруп тура, честем часкы доңат үезинде сооктап алгаш, оруп кырынче чыттыр шаптырыпкан. Эмчиниң берген эмин ижер-ишпес, төрел-дөргүлдүнүң сүмезин-даа улуг-ла херекке какпас болгаш честемниң хөрекке дегдиргени экиириирдеn хүн бүрү ханылап бар чыткан.

Честемниң чөдүлүн чевегбиле суур аразынын оруунга орай дүне улус бо-ла дыңнап, таныр каар болу берген. Ынчалза-даа кым-даа ам честемниң оруун доза турбастаан. Честем хөй чылдарда угбамның аарыы-биле чөгел билбейн демисежип келген, аарыгның кара сагыштыын кымдан артык билир хирезинде бодуаарый бергеш аңаа удур көңгүс демисешпээн, сактырга харын каргыштыг аарыгга баш удур дүжүп берипкензиг болган. Район төвүнүң эмнелгезинге чыттырып каарга, чүгле бир неделя чыткан, өөнде өскүс, өөреникчи ажы-төлү артканынга сылдап турган үнүп келген.

Аарыг ындыг, бир эвес аңаа удур демисел турбас болза, бодунуң кара ёразын төп, соруглазын дораан чедип алыр. Май айның байырлалдары эрте бергенде, эртен өөренип чоруурувуста арны-бажындан суг дер төгүлген, харык-шинээ читкен, чүгле тынышы дыңналып чыдып калган, төрел-дөргүлүнге дескиндир бүзээледипкен чыткан честем, угбамның чоруткан оруунче чоруй барган болган.

Улус: «Кадайының ажыын уул күш четпээн ол-дур», «Хелүн эрттир бот-бодунга ынак уруглар болгай. Саглаймааны алгаш барганы ол-дур», «Саглайның амы-тыны дээш ол хире демисешкен хирезинде, бодун чүге камнап кұп четпеди, халак» — дижип чыдып калган.

Честемниң төрээн чону угбамның хөөрүнге кожаландыр черни улуг-ла алгыдыр каспайн чыттырып каан. Кожа чыдар кызыл өңнүг ийи хаържакты төрээн чериниң довурзазы чыпкартарга чылган чонун «Хөөкүйлерни, чырык чер кырынга кады чарылбайн бот-бодунга шынчы, бердинип чорлулар, ам база кады кожа чарылбайн мөңгезин-биле чыдып алдылар. Салымы ындыг болганы ол ыйнаан» — дижип арттанар.

Хөөрүн чүгле демир херимниң суурнуң кажнаачы оолдары биле херилдир кылып каан. Ында немешкен чүве — угбам, честемниң эдержип чораны эш-өөрү демир херимниң бир чарынынга «Шынчы ынакшыл — шынчы тенчүүгү» деп сөстерин чараштыр канналып каапнар...

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы хүндүскү салбырының бирги курузунга студентилер хүлээп алырын чарлап тур.

Хүндүскү салбырга:

Автомобиль болгаш автомобиль ажыл-агыйы мергежилге автотранспорт факультединге;

үлетпүр болгаш хамаатылыг тудуг мергежилге тудуг факультединге;

автомобильдер болгаш автомобиль ажыл-агыйы үлетпүр болгаш хамаатылыг тудуг мергежилдерге бот-өөредилге салбырынга.

Хүндүскү база бот-өөредилге салбырларынга билдириишкиннерни июнь 20-ден июль 15-ке чедир чорудар. кирериниң экзаменнери — июль 16-дан 31-ге чедир. институтка хүлээп алыры — август 1-ден 5-ке чедир.

Институтка кирерлер математикага, орус дылга база литератураға бижимел биле, физикага аас-биле экзамен дужаар.

Ортумак школаны алдын (мөңгүн) медальдыг, тускай ортумак өөредилге черин азы профтехучилищени «кончуг эки» доосканнар хүлээп алыр комиссияның доктааткан чаңгыс экзамен дужаар. «Кончуг эки» демдек алза, өске экзаменнер чокка дээди өөредилге черинге кирип алыр, «дөрт» азы «үш» демдек алза, шупту экзаменнерни дужаар.

Кайы факультетче кирерин база кандыг мергежилге өөренирин айытпан билдириишкинни ректорнуң адынче чорудар. Билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак билиниң дугайында документиниң (бодуу); тускай ортумак өөредилге черин дооскаңнар — демдээн ушта бижээн дипломну, 3×4 хемчээлдиг алды фото-чурук, бөрт чокка, куш ажыл дептеринден ушта бижилге, № 086/У майыктың эмчи шынзылгазы.

Паспортун, шериг билетин бодуу эккээр.

Институттуң филиалынга бо чылдың июнь 1-ден эгелеп бир ай хуусаалыг белеткел курстары ажылдаар. Институтче кирерлерге математикага база физикага кыска хуусаалыг, телевидениелиг курстарны организастаар.

Институтка хүлээп алыры 1991 чылда ССРЭ-ниң дээди өөредилге черлеринге хүлээп алырының чурумун барымдаалаар.

Билдириишкиннерни база документилерни дараазында адресче чорудар: 667001, Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, бажың 4.

* * *

Харылзааның Новосибирск хоорайда электротехникумунга өөренир күзээннерни шилип алырын Тыва ССР-ниң күрүнениң харылзаа болгаш информатика бүдүрүлгези («Россвязьинформ») чарлап турар. Өөренир тускай эртемнери: автоматтыг электрохарылзаа, хей каналдыг электрохарылзаа, радио харылзаазы болгаш радио дамчыдылгазы, телеграф харылзаазы болгаш медээлер дамчыдары.

Өөрениp күзээннерни электрохарылзааның Новосибирскиде техникумунче чорудар. олар бо чылдың август 5-тен 31-ге чедир аңаа белеткел курузунга өөренир, оон сөөлүнде техникумга кирериниң шылгалдалары эгелээр.

Бодунуң шилип алган тускай эртемин айыттывышаан, билдириишкинни техникум директорунуң адынга чорудар. Аңаа кожар документилер: ортумак билиниң дугайында документиниң боду, тускай ортумак өөредилге черин дооскаңының дипломун, демдектерин айтыр, 3×4 хемчээлдиг алды фото-чурук, № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы.

Документилерни бо чылдың июнь 20-ден июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Документилерни чорудар адрес: 667000, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 53. Тыва АССР-ниң информатика бүдүрүлгези («Россвязьинформ»), кадрлар килдизи, телефоннары 2-48-12 2-23-90.

* * *

Кызылдың № 11 профессионал-техниктиг училищези 1991—1992 өөредилге чылында сургуулдарны хүлээп алырын чарлап турар. Өөренир тускай эртемнери: радио болгаш телевидение аппаратуразын кандырар база септээр радиомеханик, киномеханиктер, электри дериг-херекселдерин кандырар электромонтёрлар, хеп даараакчылары, чугга хеп аймаанын бижикчылары, даштыкы хеп аймааның даараакчылары, даараакчы-мотористкалар, контрольдаар, хемчээр приборлар болгаш автоматика талазы-биле специалистер.

Училищеге өөренип кирерлер национальнызы, социал байдалындан, дыл-домаалдан, чурттап турар черлериндеn, чүдүлгезинден, кежигүн азы кежигүн эвезинден хамааржыр чокка дең эргелиг.

Билдириишкинге кожар документилер: бүдүрүлге черинден өөредип чоруткан бижик, ортумак билиниң дугайында аттестат азы оон хоолгазы, № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чурук, шериг биледи болгаш паспортун боттары эккээр. Беседа кылып, чугаалашкан сөөлүнде училищеге хүлээп алыр. Чылдагаан чокка беседага келбээннерни училищеге хүлээп албас. Хүлээп алыышкын дугайында бүгү айтырыгларны хүлээп алыышкын комиссиязы шиитпирлээр.

Дараазында адрестерже документилерни чорудар: РТМ, КМ, ЭМ эртемнерниң талазы-биле 667000, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 141, корпус № 1. ПАП, ЗЛП, ПВО эртемнерниң талазы-биле: 667006, Кызыл хоорай, Пальмбах кудумчузу, бажың № 29, хүлээп алыышкын комиссиязынга.

Делгелге-садыг

Чечек болгаш кат-чимис аймааның чаңчыл болган делгелге-садыы 1991 чылдың август 24-те болурун улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскому Кызылдың чурттакчыларынга чарлап тур. Бүдүрүлге болгаш бажыңнар девискээрлериниң чогаакчылары, хуу бажыңнарның, коган участоктарының арыг-шевер болдурар талазы-биле эң эки көргүзүглер дээш конкурсту делгелге үезинде база эрттирер.

Делгелгеге болгаш конкурска киржериниң чагыгларын улус депутаттарының хоорай Совединиң президиумунуң организастыг килдизинге чорударын дилеп турар. 3-13-81, 3-43-49 телефоннарны дамчыштыр чагыгларны дамчыдып база болур.

КИНО

ИЮЛЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Коммандос» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Бах и Брокколи» 9.00, 12.50, «День колибри» 11.00, «Бум» 14.50, «Похищенная» 17.00, 19.00, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мать урагана» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Повесть непогашенной Луны» 11.00, 16.00, 18.00 (узаткан) шактарда.

ИЮЛЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Коммандос» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Бах и Брокколи» 9.00, 12.50, «День колибри» 11.00, «Бум» 14.50, «Похищенная» 17.00, 19.00, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Тайна жителей Луны» 11.00, «Мать урагана» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Повесть непогашенной Луны» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 (узаткан) шактарда.

ИЮЛЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Генералы песчаных карьеров» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Доктор Айболит» 9.00, 12.30, «Клад рыцаря Милоты» 10.40, «Коммандос» (2 сериялыг, Индия) 14.10, 17.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Похищенная» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Профессиональная» (Франция) 14.30, 18.50, «Униженные и оскорбленные» 16.40 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор — 3-43-34; ● оралакчызы — 3-33-91; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ● советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98, ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● кодээ ажыл-агыйы — 3-41-16, ● культура — 3-39-15, 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ● чагаа килдизи — 3-39-03. ● өөредилге — 3-34-39, 3-34-93; ● корректорлар — 3-34-19. ● үндүрүкчүлер — 3-27-41; ● солун келбейн баргаңда — 2-32-75. ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыгжы.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыгларының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тираж 27097 экз. Чагыг № 105.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл июль 10 среда № 116 (14616)

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

(Чагыдар өртээ 8 кап.). Садар өртээ 20 кап.

Дүүн

ӨӨРЕНИРИ-БИЛЕ

Амгы үеде чурттуң дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче кирер дээн аныяк оолдар, кыстар университеттерниң, институттарның, училищелерниң, техникумнарның хүлээп алыышкын комиссияларынче өөренирин дилээн билдиришкиннерни кирип турар.

Бо чылын Кызылдың башкы институдунуң факультеттеринге 380 кижини хүлээп алыр. Ынаар өөренирин күзээн аныяктар боттарының билдиришкиннерин июль 13-түң 13 шакка чедир киирер ужурлуг. Дүүнге чедир 841 билдиришкин кирген.

Бир эвес эртемнер аайы-биле алыр болза, орус дылче—41, тыва дылче 152, химия болгаш күш-ажылче 48, география болгаш төөгүже 106, физика болгаш информатикаже 43, математика болгаш информатикаже 123, биология болгаш физиктиг кижизидилгеже 104, биология болгаш химияже 21, педагогика болгаш методиканың эге өөредилгезинче 98 кижи өөренир күзелин илередип, билдиришкиннерин киирген.

Биология болгаш химия, физика болгаш информатика эртемнерчиче кирер кижилерниң саны эвээш. Чамдык эртемнерге чаңгыс кижи өөренир черже 4-7 чедир кижилер аразында конкурс чоруп эгелээн.

КИРИШКЕШ, ЭЭП КЕЛГЕН

Улан-Батор хоорайга делегей чергелиг түрк дылы төрелдиг улустарның фестивалы болуп эрткен. Анаа бистиң республикадан «Тыва» ансамбли киржип чораш, ээп келген.

Моол Арат Республиканың найысылалы — Улан-Батор хоорайның чурттакчылары болгаш чалаттырган аалчылар бир неделя ажыг үениң иштинде хомус, хөөмей, каргыраа, сыгыттың аялгаларын янзы-бүрү сөөк-язы кижилерниң күүсеткениң дыңнаан. «Тыва» ансамбль боттарының көргүзүглерин чараш күүседип, чоннуң макталын чедип алган.

Ансамбльдиң составынга хоочун сыгытчы, хөөмейжи Маржымал Очур-оолович Ондар (Бора-Тайга суур, Сүт-Хөл район) киришкеш, бодунуң уран талантызын моол чонга болгаш оон аалчыларынга бараалгаткан.

Делегей чергелиг ол фестивальга кыдаттар, японнар, көрейлер, калмыктар, буряттар база киришкен. Оон аңгыда Америка болгаш Европа диптерден эртемденнер база сонуургап келген.

РАЙПОГА ДУЖААГАН

Чөөн-Хемчикте «Большевик» совхозта Алефтина Моңгуштуң удурткан ногаажылар звенозу бо чылын аъш-чемге хереглээри-биле эвээш эвес ногаа культураларын тарып олурткан.

Он кижиден тургустунган арендаторжу бо звенонуң ажылчыннары беш гектар шөлде капустаны, помидорну, огурецти болгаш морковьту база согунаны олурткаш, бо хүннерде ооң ажаалдазын багай эвес чорудуп турар.

Дуржулгалыг ногаажылар Клава Куулар, Руслана Севек, Роланда Моңгуш, оон-даа өскелер боттарында быжыглаан участоктарындан хөй дүжүттү алырынга бүзүрелдиглер. Олар райпонуң садыгларынга 40 килограмм хире баштайгы ногаан кулчаны дужааган.

Ногаажылар дүүн бүдүн чартык гектар шөлдүң богун аштап, суггатты чоруткан.

Бөгүн

УЖУРАЖЫЛГА БОЛУР

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң хуралдаар залынга партияның, күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннары-биле ужуражылга болур.

Республиканың девискээринде он дөрт районундан 21, Кызыл хоорайдан 29 хоочуннар келир. Ужуражылганы РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин ажыдар.

Ада-чурттуң Улуг дайынның киржикчизи Н. П. Кононенко (Кызыл район), республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Б. С. Кошкар-оол (Улуг-Хем), социал хандырылга министри С. Д. Киров, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну В. И. Үзек (Чөөн-Хемчик), партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну В. С. Тамдын-оол (Тожу), Ада-чурттуң Улуг дайынның киржикчизи А. П. Абросимов (Таңды), Тес-Хем районда хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Д. Б. Салчак, Ада-чурттуң Улуг дайынның киржикчизи С. К. Якимечко (Каа-Хем), партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну, Ада-чурттуң Улуг дайынның киржикчизи Д. М. Дажымба (Эрзин) олар ужуражылгага боттарының санал-оналдарын бээрлер.

Даарта

СЕПТЕЛГЕ ЭГЕЛЭЭН

Чай келген. Албан организация, бүдүрүлге черлери болгаш ажыл-агыйлар чайның изиг хүннеринде кышка белеткенип, септелгени чорудар.

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюн төлептиг уткуур талазы-биле доктаал үнгенден бээр үш ай ашкан. Анаа белеткел ажылдарын чорудуп эгелээн. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи бодунуң турар черин болгаш салбырларын септээр талазы-биле белеткел ажылдарын чорудуп келген.

Амдыызында музейниң совет болгаш делгелге залдарын септеп кылыры-биле оон иштики дериглелерин дүжүргеш, будуп, аштаары-биле дашкаар үндүрүп, стендилерни кылыры-биле чазаныр ажылдарын чорудуп турар. Музейниң чазанықчызы Д. Я. Янтара залда турар стол, сандайларны хирбалап, чамдык черлеринге киирер ыяштарны хаарылдап, тыңныгыр, туңнугур чоруун көргүзүп турар.

Баштай музейниң администрациязы орар өрээлдерин дооскаш, даартадан эгелеп ийи залдың септелгезинче кирер.

Ол залдарга Тываның революциязының тиилээнинин 70 чыл оюнуң дугайында экспонаттарны, чураан чуруктарны, эргеен төөгүнү бижээн чүүлдерни делгээр.

Экономиктиг харылзаалар

ЧАА БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ ЧЕРИ

Рынок экономиказынче шилчилгениң үезинде чер-чер Советтеринге, бүдүрүлгелерге боттарының бар аргалары-биле биче бүдүрүлгелерни, кооперативтерни тургузуп, боттарының экономиктиг баазазын быжыглап, бюджединиң оргазын салып алыр аргаларны калбаа-биле ажыглай берген. Ону Ак-Довурак хоорай Совединде, «Тыва даг-дүгү» комбинатта херек кырында амыдыралга боттандырып эгелээн.

Хоорайның садыг шугумунда биче бүдүрүлге чери «Гарант» деп чарлал-аттыг садыгларның Постоянный суурда немежип келгенин хөй садып алыкчылар эскерген боор. Ол садыгларда идик-хеп, аъш-чем болгаш амыдыралга, ажыл-агыйга хереглээр чугула, ховар бараанарны садып, чондан чагыгларны хүлээп ап турар.

«Гарант» биче бүдүрүлге черин Ак-Довурак хоорай Совединиң күүскому, хоорайда күрүне банкызының салбыры болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинат акшаландырган. Ону каттышкан бүдүрүлгелер тургузар, хууда ажыл-агый чорудуп турарларга дузалаар кылдыр тургускан. Бодунуң үлетпүр бүдүрүлгезин тургуспушаан, албан организация черлериниң чагыгларын күүседир, коммерция ажылын ол организастаар. Чаңгыс сөс-биле, ол ам безин үлетпүр-коммерция ассоциациязы кылдыр хуула берген.

Чоокта чаа «Гарантының» директору А. А. Ширнев-биле ужуражып, каш сөс солчур аргалыг болган бис.

— Бистиң биче бүдүрүлге черин коллуунда бүдүрүлгелерни, организацияларны, хуузунда ажыл чорудуп турар кижилерни эргежок чугула материалдар, дериг-херекселдер, станоктар-биле хандырар сорулгалыг тургускан. Оон соонда ол чоорту калбак хереглелдиң бараанарын кылып, өске черлерден тып, чонга садып турар болу берген. Ынчаарга ооң эвилел иштинче үнүп, садыг харылзааларын сайзырадырынга бо чылдың май эгезинде ооң Вильнюста Мурнуу-Балтий эвилели дээр садыг-чиг эт биржазының кежигүнүнге кирген болур. Ынчангаш «Гарант» ам Вильнюста «Балтик-Артс» болгаш «Юбэс» дээр ийи акционерлиг ниитилел-биле, «Ортэкс» дээр украин фирма-биле база француз корпорация «Ника»-биле дөрт, эвилелчи харылзааларны тургускан. Оларның аразында чарындан кереэ ёзугаар «Гарант» ол биржаның акционер кежигүнү болуп, анаа киирген салыышкынының хуузу-биле бараанар солчуушкунунга, дериг-херекселдер, станоктар алырынга бүрүн эргелиг. Арай-ла багай чуве, бистиң Барыын-Хемчиктиң бүдүрүлгелериниң албан организация черлериниң бистиң аргаларывысты ам-даа эки билбейн, чагыгларны улуг-ла хөөн чок кирип турары боор-дур — деп, директор чугаалады.

Чурт иштинге харылзаалардан аңгыда, «Гарант» Ак-Довурактың № 3 профтехучилищези-биле, «Дөң-Терезин» совхоз-биле, районнуң ыяш ажыл-агый чери-биле кады ажылдаарының керээлерин чарган. Ол ам-даа кады ажылдажылга керээлерин чарыңга, кооперативтер, каттышкан биче бүдүрүлге черлери, өг-бүле бригадаларын тургузарынга, хуу ажыл-агый организастаарынга киржикчилеринге, деткимче көргүзеринге белен. Оон-биле кады ол бажыңында ажыл чок олурар кижилерге дузалажып, бажыңнарынга кылыр ажылдар тыпчып бээринге, оларның кылган продукциязын садып-сайгарарынга база дузалажыр. «Гарант»-биле кады ажылдажылганың кереэзин чарган биче бүдүрүлгелер, кооперативтер, өг-бүле бригадаларынга шалын төлевирииниң айтырыын шиитпирлээрин ол база бодунга ап болур.

«Гарантының» кол тургузукчуларының бирээзи «Тыва даг-дүгү» комбинат анаа ийи садыг черин, контора өрээлин болгаш үлетпүр бараанарны кылып бүдүрер бичии цех ажыдар черни тускайлап берген. Ол цехке дилиг материалдары кылып, оон улуг эвес хемчээлдиг аяк-сава шкафтарын, столдарны, сандайларны, өглерге таарыштыр чазаан эт-херекселди кылып үндүрер. Ол-ла цехке кадагларны, өске-даа тудуг материалдарын кылыры көрдүнген.

Бо биче бүдүрүлге чери чондан херек чок апарган, ынчалза-даа ажыглап болур бараанарны чыып алгаш, оларны боттарының садыг четкизин дамчыштыр садарын организастап турар. Постоянный суурда № 2 садыгда (оон мурнунда канцелярия бараанарны турган черде) чондан чагыгларны хүлээп ап турар. Чагыгларны боттарынга херек бараанар кылдырып алырынга, аар, улуг хемчээлдиг бараанарны (бажың херекселдерин, мотоциклдерни...) сатчып бээринге хүлээп ап турар.

Ак-Довуракта чаа ажыттынган чедиишкиниң ажылдап эгелээн «Гарант» биче бүдүрүлге черинин мурнунда планнар хөй. Чайгы үеде ол соок суксун аймаан, пирожкилер садарын-даа организастаар деп турар. Чаңгыс сөс-биле, ол чоннуң хереглелин хандыр өөренип көөр, оон аайы-биле ажылын дүрген эде тургузуп ажылдаар апаар.

База бир солун чүве—«Гарант» Ак-Довурактың № 3 профтехучилищезиниң баазазынга бүдүрүлгелер адырларының аразының менеджерлер болгаш маркетинг мергежилдеринге бир ай хуусаалыг курстарны Красноярскиниң болгаш Москваның тускай эртемниглери-биле ажыдар деп турар. Анаа өөредилге бөлүктерин четчелеп алганы-биле эгелээр. Ынчангаш «Гарант» бүдүрүлге черин сонуурган айтырыглардыг кижилер оон конторазынга («Тыва даг-дүгү» комбинаттың эргелелинде) чеде бергеш, билип ап болур. Оон-биле керээ чарган организацияларның, хуу кижилерниң-даа чажыттарын «Гарант» магадылап турар.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Ак-Довурак хоорай.

«ТОРГАЛЫГ» ДООСКАН

Өвүр районнуң ажыл-агыйларында хой кыргылдазы кидин түлүк чоруп турар. Дүүн районнуң АҮК чериндеи дыңнатканы болза: бо сезонда 85 муң хире шээр малды кыргылдага киирер ужурлуг. Амгы үеде 33 муң хой кыргыттынган. Оон 40 тонна 413 кг дүк алдынган. Кыргылдада ниитизи-биле 163 кижи ажылдап турар.

Алдынган дүктүң ниити декзизиндеи алырга, «Коммунизмче орук» совхозтуң хойжуларының көргүзүү эки бооп турар. А «Торгалыг» совхоз хой кыргылдазын дооскан. Бир хойдан-на 1,2 кг дүктү алган.

(Бистиң корр.).

Садыг болгаш хереглекчилер

ОЛАРНЫҢ КҮЗЕЛИ-БИЛЕ

«Саян» универмагының чоогунда Ада-чурттуң Улуг дайынның киржикчилеринге тускайлаан магазин бар. Анаа кире бээрге, бүгү бараанарны көскү черде салгылааш, өртектерин көскүзү-биле аскылаап. Магазин эрткен чылдың ноябрьда ажыттынза-даа, оон хереглекчилеринге сезон аайы-биле бараанарны бараалгадып четтигипкен. Дайын киржикчилериниң хереглээн бараанарын чагыг ёзугаар тускай дептерлерге бижээш, каждан бараанар болу бээрге, открытка-биле чалаптар. Азы телефон дамчыштыр дыңнадып турар. Бо чорук садыглаашкынның база бир эптиг хевири болур.

Хереглекчилерниң чагыглары баазадан кээр болганда, эр улустуң костюмнери ховар. Ынчангаш бо бараанга оочур арбын. Ол ышкаш кышкы бөрттер, идиктер база ховар келир. Орун херекселдери пенсионерлерге чедишпейн баргылаар-дыр. Моон соңгаар бо бараанарның элбек кирип турарын хереглекчилер күзеп турар.

Салоннуң садыгжылары ай, квартал планнарын ажыр күүседип келгенин «Саянның» директору Н. В. Хорошавина чугаалап турар. Комсомолчу кыс Уля Кара-Сал ол магазиниң эргелекчизи. Дайын киржикчилеринге чагыг ёзугаар бараанарны чедиштирери амыр эвес дээрзин ол кысказы-биле чугаалаар болду. Аныяк садыгжы Иркутскиниң садыг техникумун дооскан. Оон күш-ажылчы базымы сес чыл ажып чоруур. Бо кыска үениң иштинде ол ажылының хыйн тып, чон-биле ажылдап өөренип берген.

Бараан-сараан ховар үеде, сезоннар аайы-биле хеп-сынны садып турары таарымчалыг-дыр. Ынчалзажок магазинге чурттуң бүдүрген чиик өртектиг костюмнерни, идиктерни, бөрттерни, платьелерни, херээжен чонга идик, хеп-сынны болгаш парфюмерия бараанарын ховар эккээрин демдеглекседи. Оон аңгыда, кандыг-даа кижиге «кара хүннер» болу бээр-дир. Ындыг таварылгада хереглеттинер хеп-сыннар, пөстер аймаандан черле моон соңгаар болдаза кандыгыл деп күзел бар. Чүге дээрге ындыг берге байдалга таварышкан улус апаа хереглээр бараанар тыппайн шаг болур-дур.

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

ЧЕДИШТИРЕРИН КЫЗЫДАР

Амгы үеде бараан-сараан ховартаан. Чоңга келген бараанарны чөп үлээри, социал чөптүг чорукту шын сагыры — садыгжының арын-нүүрүнден дыка хамааржыр. Бистиң Шуй суурнуң садыгжылары — Зоя Саммай-оол, Таисия Хомушку, Таня Доңрак ол бүгүнү ханы өөренип көрүп, чоннуң чагыгларын, дилеглерин хандырар херекке дыңнангыр, келген бараанарны чөптүг үлештиреринче сагыш салып турар. Чамдык садыгжылар келген чоңга кичээнгей чок, кандыг-бир чүве айтырарга, ыттаар-ыттавас болгай. А бистиң садыгжыларывыс ындыг эвес, хереглекчилерниң сонуургаан чүүлүн тайылбырлаарын кызыдар. Ындыг ээлдек-эвилең боорга, чон оларны хүндүлээр. Чүге дээрге олар чон-биле харылзаалыг ажылдап чанчыга бергени ол.

Район төвүнден садыгжылар ай санында бараанаар. Боттарының суурунга келген бараанарны келген шаа-биле чедиштирер дээш садыгжылар дыка кызыдар. Чоокта чаа бичии уруглар хептери, уктар келген, ону чоңга келген шаа-биле саткан. Бараанар кээрге, таныш-көрүжүнге үлештирер, бүдүү садар чаңчыл оларда чок. Бир эвес ындыг тала бар болза, хереглекчилер дораан эскерип каар болгай. Ынчангаш Шуй суурнуң садыгжылары чоннуң хүндүткелин чедип алган.

Долаана СЕДЕН.
Бай-Тайга район.

САГЫЖЫМГА ЧЕТПЕДИ

«Тиилелге» совхоз бо чылын 32 кодан хойну кыргыыр. Бо хүнге чедир 10 кодан кыргыттынган. Кыргылда пунктузунга чораш, оон ниити байдалы-биле таныштым. Ында чарыштың түңнелин мынчага чедир түңневээн, чогум каш хонгаш түңнээри билдинмес. Кыргылданың түңнелинде тиилекчилерни канчаар шаңнап мактаары тодараттынмаан. Кодааннарны кыргыыр график бар. Ынчалза-даа совхозтуң планы, кодан бүрүзүнүң алза чогуур дүк хемчээлиниң көргүзүү астынмаан. Кыргылда пунктузунда 19 электри хачызы ажылдап турар. Ында мергежилдиг кыргыкчылар быжыглаттынган.

— Кыргылданы арай-ла кошкак эгеледивис. Чамдыкта кодааннар келзе чогуур үезинде келбейн баар-дыр — деп, совхозтуң мурнакчы хой кыргыкчызы Александр Моңгуш чугаалады.

Четпестерни дарый чайладып, кыргыкчылар ортузунга хей-аът, сорук киирер ажылдарны чорударын күзенчиг дээрзин айтыры артык эвес дээрзин чугаалап каайн.

Кыргылда пунктузунда ниити байдал сагыжымга черле четпеди.

Эрензен ТЕЖИТ.

ДУГУРУШТУНГАН

ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш тос республикаларның удуртукчуларының ужуражыышкыны июль 8-те Ново-Огаревога болган. Чеди чурттарның удуртукчулары-биле ужуражыр дээш ССРЭ Президентизиниң Лондонга баары-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып көрген.

Бо айтырыг талазы-биле М. С. Горбачев тодаргай дыңнадыг кылган. Делегейниң экономиктиг ниитилежилгезинге ССРЭ-ниң каттыжып кирериниң, оон-биле улуг хемчээлдиг болгаш бот-боттарынга ажыктыг кады ажылдажылганың сорулгаларын Президент тайылбырлап чугаалаан.

Ол айтырыгны чугаалажып көөрүнге РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин, Узбек ССР-ниң Президентизи И. А. Каримов, Украин ССР-ниң премьер-министри В. П. Фокин, Белорус ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Н. И. Дементей, Кыргызстан Республиканың Президентизи А. А. Акаев, Таджик ССР-ниң Президентизи К. М. Махкамов, Казак ССР-ниң премьер-министри У. К. Караманов, Азербайджан Республиканың Дээди Совединиң Даргазы Э. М. Кафарова, Туркмен ССР-ниң премьер-министри Х. А. Ахмедов, ССРЭ-ниң премьер-министри В. С. Павлов киришкен.

Лондонга чугаалажып көөр айтырыгларга хамаарыштыр ССРЭ Президентизиниң саналдарын ужуражыышкынга чүве чугаалааннар чүүлдүг деп санап көрген.

Бо айтырыг талазы-биле дугурушулган турушту чогумчалыг болгаш эш ёзузунуң байдалынга болуп эрткен чөвүлел хуралга чедип алган.

Чөвүлел хурал дугайында тодаргай информацияны солуннарга немей парлаар.

(СЭТА).

ССРЭ ПАРЛАМЕНТИЗИНДЕ

ССРЭ-ниң премьер-министриниң оралакчызынга, даштыкы экономиктиг харылзаалар министринге К. Ф. Катушевти томуйлаар дугайында айтырыгны соңгаарладырын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының эртенги хуралынга шиитпирлээн. Бүдүрүлгениң ажылдаар шинээ чок болу бээриниң (хоозурай бээриниң) дугайында хоойлу төлевилелиниң дугайында ССРЭ-ниң премьер-министриниң бирги оралакчызы В. И. Щербаков илеткел кылган.

(СЭТА).

ШҮГДҮНЕР, НЕГЕЛДЕЛИГ БОЛУР

Улус депутаттарының Мөңгүн-Тайга район Совединиң онгу чыыжының алдыгы сессиязы болуп эрткен.

Отчёттуг үениң иштинде райкүүскомнуң хуралдарынга янзы-бүрү 177 айтырыгларны сайгарып чугаалашкан. А 24 айтырыгларны үзе шиитпирлеп, оларның күүселдезин доктаамал контрольга алган болгаш райкүүском кежигүннериниң, килдистер эргелекчилериниң, бүдүрүлге черлериниң удуртукчуларының шиитпирлерни боттандырарынга ажылга харыысалгазын күүскомнуң даргазы, оон оралакчылары доктаамал холга ап, олардан шынгыы айтырарын, хүлээп алдынган шиитпирлерни күүседирин чедип алыр талазы-биле чамдык ажылдарны кылганын илеткелчи-даа, санал берген депутаттар-даа чугаалап турган.

Отчёттуг үениң иштинде күүскомнуң хуралдарынга көдээ ажыл-агыйы талазы-биле сес айтырыгны, бойдус камгалалының, садыг хандырылгазының, кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң, культураның болгаш күш-культура база спорттуң ажылын чугаалажып көрген. Ол ышкаш Карғы, Мөген-Бүрен көдээ Советтериниң ажыл-чорудулгазының дугайында чугаалажып көргенин райкүүскомнуң даргазы Ш. И. Намы бодунуң илеткелинге чугаалаан.

Дыка хөй улус депутаттары боттарының онаашкан даалгаларын ак сеткилдиг күүседип, хуралдарга боттуг саналдарны киирип, ону күүседир талазы-биле идепкейлиг чоруп турар. Ынчалзадаа чамдык депутаттар сессияларга болгаш хуралдарга киришпес, саналдавас. Мөген-Бүрениң ортумак школазының директору Өрге Салчак база районнуң садыгжызы Болатмаа Салчак олар күүском хуралдарын чаңгыс эвес удаа үзүп, олурушкан хуралдарынга орта, тода санал-оналдарын киирбес, сонуургалдыг эвес, идепкей чок деп, илеткелчи шүгүмчүлээн.

Ук сессияга райкүүскомнуң даргазының оралакчызы Кара-оол Биче-оолович Доңгактың бодунуң онаашкан ажылынга шимченгир болгаш тывынгыр эвезин, хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезин чедип алырынга шиитпир чогун, харын-даа ажыл чылзыр хөөннерге алзып келгенин илеткелчи-даа, санал берген кижилер-даа шынгыы шүгүмчүлээн.

Отчёттуг үениң дургузунда күүскомнуң адынга чондан 319 чагаа, бижиктер, билдиришкиннер болгаш хомудалдар, аас-биле 98 айтырыглар кирген. Анаа харыыларны күүскомнуң килдистери болгаш аппараттың ажылдакчылары база депутаттар бергеннер. Моон алгаш көөрге, чон-биле быжыг харылзаа бар деп чүвени херечилеп турар. Кирген айтырыгларның хөй нуруузу чуртталга шөлүнүң хуваалдазы, автомашина болгаш мотоциклдерни садары, даштыкы бүдүрүлгелерниң ховар бараанарының үлелгези, чымчак ыяштан кылган өгнү, оон дериг-херекселдерин садар талазы-биле айтырыглар тургустунуп турган.

Ол ышкаш күш-ажылчы коллективтерниң, албан организация черлериниң удуртукчуларының аттарынга хомудалдар кирип турарын, уруглар садиктеринге чаштарны тургузарының дугайында, кызыгаар таможнязының хүн чурумун сагырының айтырыглары чидиг-биле тургузуп келгенин илеткелчи болгаш санал берген депутаттар чидиг-биле тургускан.

1989-1990 чылдарда көдээ ажыл-агыйның бүгү адырларынга бедик көргүзүглерлиг болганы дээш Мөңгүн-Тайга район республикага тиилекчи болуп, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдер чөвүлелиниң шилчиир Кызыл тугу-биле шаңнаткан болгай. Ам ындыг көргүзүглерни чедип алыры бергедээн. Бо чылдың беш айларының түңнели-биле алырга, малдың массалыг оолдаашкын үезинде кажангызындан-даа артык улуг когаралдыг болгаш каражалыг болганын демдеглээн. Хойжу бригадаларда, кодаңнарда хөй когарал болганын илеткелчи-даа, санал берген депутаттар-даа сагыш аарып чугаалап турдулар.

АҮК-түң даргазы К. Д. Чындын-оол беш ай иштинде районда ажылдап турар специалистерниң аразындан зоотехниктеп ажылдаптар хире кижи тыппайн, өске черден зоотехник кижи эккеп алыр дээниң чүү деп тайылбырлаарыл? Ол чаа келген кижиге бажың-балгат херек болгай. Боттуң улустары бажың дээш оочурлап чоруп турда, ол кижиге бажың бээри албадаттына бээр ышкажыл. Депутаттар чөптүг шүгүмчүлелди кылганнар. Оон К. Д. Чындын-оол шын түңнелди үндүрер ужурлуг.

Чамдык депутаттар ажылда четпестерни чидиг-биле шүгүмчүлээн.

Депутат **Д. О. Саая**, РСФСР-ниң Компартиязының Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары:

— Коммунист депутаттар-биле ажылды күштелдирип, оларның бөлүүн тургускан бис. Депутат бүрүзүнүң соңгукчулар ортузунга чорудар ажыл планын тургускан. Ону доктаамал контрольга алган.

Депутат **С. Ш. Иргит**, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң директору:

— Ам рынок экономиказынче шилчиир болгай бис. Хоюнуң эрттир азырадыкчы чораан бис. Ам оон уштунар үе келген. Арендаторларга болгаш арат ажыл-агыйын эгелеп турар кижилерге өнчү-хөреңги бээрде, бодамчалыг болгаш оваарымчалыг болуру чугула. Совхозтарның малчыннары, ылангыя экономистер бүгү чүвени санап билир ужурлуг.

К. Д. Чындын-оол, райкүүскомнуң даргазының оралакчызы, АҮК-түң даргазы:

— Районнуң совхозтарында ниитиниң малының чидери, оорга алзыры, самчыгдаары бо чылдың беш айларында, эрткен бүдүн чылдаазынга деңнээрге, хөй апарды. Районнуң улуг зоотехнигинге ажылдапкы дег кижи тыппадым. Өскээртен специалист эккелгеш, бажың-биле хандырарын дилеп тур мен.

К. И. Успун, Мөген-Бүрен көдээ Совединиң даргазы:

— Районнуң почта салбыры багай ажылдап турар. Май айда мөген-бүреннчилер солун албаан. Почта келбестээн. Райкүүскомнуң көжер хуралдарын көдээ черлерге эрттирер үе келген деп бодаар мен.

Оон-даа өске депутаттар санал бергеш, күүскомнуң ажылында чедер-четпес чүүлдерни хөйү-биле шүгүмчүлээн. Депутаттарның саналдарынга үндезилээш, сессияга тускай

СЕССИЯГА, ЧУГААЛАШКАН АЙТЫРЫГЛАРНЫҢ ШИИТПИРЛЕРИН АМЫДЫРАЛГА БОТТАНДЫРАР

доктаалды хүлээп алган.

Сессияга организастыг айтырыгны база чугаалашкан. Райкүүскомнуң даргазының бирги оралакчызы Э. О. Саяның билдиришкин бижээнин барымдаалааш, ону ажылындан хостаан. Оон орнунга ажылдаары-биле 5 кандидатураны депутаттар иддип үндүрген. Кымнарыл ол? Районнуң бойдус камгалаар комитединиң даргазы **К. И. Салчак**, райкүүскомнуң даргазының оралакчызы **К. Б. Доңгак**, АТБ-ниң начальниги **А. Х. Доңгак**, чуртталга-коммунал ажыл-агый чериниң директору **О. Х. Амыртак**, Мөген-Бүрен көдээ Совединиң даргазы **К. И. Успун** оларны чажыт бадылаашкынче депутаттар киирген.

Баштайгы бадылаашкынга тең саннарны К. И. Салчак-биле К. И. Успун олар алгаш, катап бадылаашкынче кирген.

Ийи дугаар бадылаашкынга **К. И. Салчак** хөй санны алгаш, районнуң күүсекчи комитединиң даргазының бирги оралакчызынга соңгуткан.

Адыг-Тюлюш БЕГЗИ.

Чугула интервью

ЧААРТЫРЫНЧЕ УГЛАНДЫРГАН

Партияның XXIII республика конференциязы РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң идеология комиссиязын бадылаан. Ооң составында партияның республика комитединиң кежигүннери 17 кижи кирген.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретары Д. Л. Тинмейиң ук комиссияның даргазынга соңгаан. 1990 чылдың октябрьдан бээр идеология комиссиязы элээн ажылдарны кылып чоруткан.

Партияның республика комитединиң идеология комиссиязының даргазынга бистиң корреспондентивис ужурашкаш, ооң ажылының дугайында айтырыгларны салган.

— Идеология комиссиязының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарын таныштырып көрүңерем, Дозур-оол Лайзапович.

— Идеология комиссиязын тургускан соонда ооң бирги хуралынга комиссияның дүрүмүн бадылаан. СЭКП-ниң Уставын, партияның XXVIII съездизиниң, Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин, СЭКП ТК-ның болгаш РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының, партияның XXIII республика конференциязының, партияның республика комитединиң доктаалдарын, партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазын база комиссия дүрүмүн бодунуң практиктиг ажыл-чорудулгазынга удуртулга болдурар. Комиссия ажылын бодунуң хуралынга бадылаан план ёзугаар чорудуп турар.

Комиссияның ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарынга бодунуң үзел-бодалының туружун шиитпирлиг база идепкейлиг камгалаары, социалистиг идеяларны, В. И. Ленинниң өөредиин пропагандалаары, антисоциалистиг күштерге идейлиг ойтур шавыышкынны бээри, пропаганда болгаш агитация ажылын социал-экономиктиг база кижизидилгениң тодаргай сорулгаларын шиитпирлээри-биле сырый холбаары, идеология ажылын чаартыры-биле партия комитеттеринге, организацияларынга практиктиг дузаны чедирери, идеология ажылының эки дуржулгазын нептередири хамааржыр. Ол ышкаш рынок экономиказынче шилчип турар үеде идеология активиниң өөредилгезин организастаары, хөй-ниитиниң санал-оналын өөренири, кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирери болгаш өске-даа айтырыгларны ында киирип турар.

— Комиссия хуралдарынга кандыг айтырыгларны чугаалашканыл база партияның республика комитединиң бюрозунга чугаалажыры-биле кандыг айтырыгларны белеткээнил?

— «Амгы байдалдарда күш-ажылчы коллективтерге болгаш чоннуң чурттап турар черлеринге кижилер-биле тус-тузунда ажылдың чаа хевирлерин болгаш методтарын шиңгээдиринин талазы-биле партия Каа-Хем райкомунуң ажылының дугайында», «Чогаадыкчы эвилелдерниң, культура болгаш уран чүүл албан черлериниң партия организацияларының ажылында эде тургустунуушкунну хандырып турарының талазы-биле партия Кызыл хооркомунуң ажылының дугайында», «Тывага улусчу революцияның 70 чылының дугайында», «Тываның аныяктары», «Молодежь Тувы» солуннарга парлаттынган материалдарның темалыг угланыышкынының болгаш идей-политиктиг бышканының дугайында» айтырыгларны чугаалашкан. Баштайгы ийи айтырыгны партияның республика комитединиң бюрозунга чугаалажыры-биле белеткээн.

Комиссияның инициативазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң сессиязынга «РСФСР-ниң Конституциязының төлевилелинге хамаарылга дугайында» айтырыгны, партияның республика комитединиң бюрозунга «Черни хуу өнчү болдурарынга хамаарылга дугайында», «ССР Эвилелин камгалап арттырарының дугайында референдумну республикага эрттиргенинин түңнелдеринге партийжи-политиктиг үнелээшкин дугайында» айтырыгларны чугаалашкан.

Партияның республика комитединиң национал политика болгаш аныяктар айтырыглары талазы-биле комиссиязы-биле кады «Аныяктар-биле ажылды күштелдирер талазы-биле партия Улуг-Хем райкомунуң болгаш партия эге организацияларының организакчы ажылының дугайында» айтырыгны белеткээн, ону партияның республика комитединиң бюрозунуң хуралынга чугаалажып көрген.

— Партия Каа-Хем райкомунуң кижилер-биле тус-тузунда ажылдың чаа хевирлерин болгаш арга-методтарын шиңгээдип алыр дээш чорудуп турар ажылынга кандыг үнелелди бергенил?

— Партия Каа-Хем райкому парткомнарның, партия эге организацияларының, идеология активиниң күженишкиннерин кижилер-биле тус-тузунда ажылды экижидеринче, ону сайзырадырынче, ооң хевирлерин, арга-методтарын чаартырынче угландырганын бюронуң хүлээп алган доктаалында демдеглээн. «Кызыл тук», «Ленинчи орук», «Совет Тыва» совхозтарның партия организациялары кижилер-биле тус-тузунда база бөлүктеп беседалажып, дайынның, куш-ажылдың хоочуннары-биле ужуражып, агитквартиралар, агитпелдер аайы-биле янзы-бүрү хемчеглерни эрттирип, коммунистерниң отчеттарын хуралдарга дыңнап турар. Назылап кырааннарга, эвээш орулгалыг өг-бүлелерге, өскүстерге материалдыг дузаны, моральдыг деткимчени көргүзүп, тус-тузунда ажылды чорудуп турары чоннуң үнелелин алган.

Ынчалза-даа партия райкому, партия эге организациялары кижилер-биле тус-тузунда ажылдың чаа хевирлерин, арга-методтарын чедир шиңгээдип албайн турар. Чамдык партия, совет ажылдакчылар, ажыл-агый удуртукчулары кижилер-биле тус-тузунда чугаалажырының уран аргазын чедир билбес, оон уржуунда чоннуң янгы-янгы категориязының кижилери, ылангыя херээженнер, аныяктар-биле ажылды четпес чорудуп келген. Эвээш кижилиг коллективтерде, ыраккы чурттакчылыг суурларда ажылчы чон партийжи салдардан дашкаар артып турар.

Куш-ажылчы коллективтерге болгаш чоннуң чурттап турар черлеринге кижилер-биле тус-тузунда ажылдың чаа хевирлерин, арга-методтарын дилеп тыварын, дүрген шиңгээдип алырын партия райкомунга, райкомнуң доктаамал комиссияларынга, партия эге организацияларынга дамчыскан.

— «Тываның аныяктары», «Молодежь Тувы» солуннарның ажылын анализтээш, комиссияның хуралынга чугаалашкан-дыр силер. Аңаа кандыг чугаа болганын допчузу-биле таныштырып көрүңерем?

— Идеология комиссиязының бөлүү бо солуннарның 1990 чылдың январьдан бээр үнген номерлериниң материалдарын номчааш, оларның идей-теоретиктиг деңнелинче, темалыг угланыышкынынче, куш-ажылдың, өөредилгениң, мөзү-шынар, интернационалдыг, патриоттуг кижизидилгениң, аныяктар дыштанылгазының, комсомол организацияларының амыдыралының айтырыгларын канчаар чырыдып турарынче, автор активи-биле ажылынче кол кичээнгейни угландырган.

Аныяктар солуннарының ажылдакчылары боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны боттандырар дээш чамдык хемчеглерни ап турарын хуралга демдеглээн. Ындыг-даа болза солуннарның ажылында четпестерни чөптүг-биле шүгүмчүлеп, ону эдип алырда чүнү кылырының талазы-биле сүмелерин комиссияның кежигүннери берген. Хамыктың мурнунда, комсомол амыдыралын четпес чырыдып турар, чүгле конференциялардан, пленумнардан отчёттар бээри-биле кызыгаарлаттынган. Комсомол организацияларының ажылының хевирлерин, арга-методтарын чаартыр, аныяктар айтырыгларын шиитпирлээр, социал-экономиктиг хөгжүлдениң планныг онаалдаларын күүседир дээш чүнү кылып турар дугайында материалдар чок. Комсомол рескомунуң, райкомнарның секретарьлары болгаш өске-даа комсомол ажылдакчылары солуннарга холдунда материал биживейн келген. Эде тургустунуушкунунуң ашык мурнакчыларының арга-дуржулгазын, аныяктарның куш-ажылының, өөредилгезиниң, амыдыралының, дыштанылгазының дугайында солунга четпес чырыдып турар.

Республиканың комсомол организациязының амыдыралынга хамаарышпас, чүгле чамдык номчукчуларның сонуургалын хаара тудар чөптүг эвес, чижек-барымдаалар чок, төнчүзүнге чедир хынаттынмаан материалдарны солуннарга парлап турарын шүгүмчүлээн.

Үстүнде айыткан болгаш өске-даа четпестерни эдип алырын «Тываның аныяктары», «Молодёжь Тувы» солуннарның редакцияларының чогаадыкчы коллективтеринге тодаргай саналдарны, сүмелерни берген бис.

Ол коллективтерниң амыдыралынга хамаарышкан чамдык айтырыгларны (акшаландырылга, чамдык ажылдакчыларның чуртталга байдалының экижидер талазы-биле) партия рескомунуң секретарнадынга болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң мурнунга салган бис.

— Партия комитеттеринге, идеология активинге кандыг практиктиг дузаны комиссияның кежигүннери чедиргенил?

— Идеология комиссиязының кежигүннери партия комитеттери, партия эге организациялары-биле харылзаалыг болгаш ажылдың чаартырының, арга-методтарын сайзырангай ажылдарынче угланган хемчеглерни ап турар. Партияның республика хүннерин Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга, Каа-Хем, Улуг-Хем районнарга эрттирип турар үеде райкомнарның, парткомнарның идеология ажылдакчыларынга практиктиг дузаны чедирген. Райкомнарның идеология комиссияларының даргаларынга, кежигүннеринге ужуражып, ажыл-ижиниң байдалын сонуургаан, ажыктыг сүмелерни берген. Идеология комиссияларының даргаларының, партия комитеттериниң, партия эге организацияларының секретарьларының, пропагандистерниң республика семинарларын эрттирген. Оларның арга-дуржулгазының солчулгазын организастаан.

— Комиссия элээн ажылдарны чорудуп турар-дыр. Ооң-биле чергелештир бо комиссияның ажыл-чорудулгазында кандыг четпестер барыл?

— Партияның республика комитединиң идеология комиссиязы ооң салып турар негелделерге дүүштүр ажылын ам-даа организастап шыдаваан. Идеология комиссиязының кежигүннери шуптузу ооң ажыл-чорудулгазында хаара туттунмаан. Чорудуп турар ажылывыстың утка-шынары ханы эвес, дээштиг ам-даа чавыс. Ылангыя чоннуң чурттап турар черинин аайы-биле ажылывыс кошкак, ону экижидери негеттинип турар. Дыка хөй куш-ажылчы коллективтерге идеология комиссиязының кежигүннери, хөй санныг актив барбайн, чон-биле ажыл чорутпайн турарындаа оларның иштинде куш-ажылдың сагылгазы-дүрүмүн үрээр, кем-херек үүлгедир, арагалаар кижилер бар болуп турар. Ындыг чорук планныг онаалдаларының күүселдезинге багай салдарын чедирип келген.

Идеология комиссиязы ажылында четпестерин эдеринин хемчеглерин ап, идеология ажылын чаартыр дээш ажылдап турар бис.

— Идеология комиссиязының ажылы-биле таныштырганыңар дээш четтирдим, Дозур-оол Лайзапович.

Интервьюну Таан-оол ХЕРТЕК алган.

САНЫ-МӨГЕ УКТУГ

Мөңгүн-Тайга районнуң мурнакчы малчыны чораан Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде бодунуң хуузада малын хоозазын фронтуга узуп берип, Кызыл Шеригге дузалаан, мөбелектерин чааландып, 1 ... ваның төлээзи-биле ка... дайын чылдарында Барыын фронтуга чораан Ооржак Шагыр оглу Саны-Ширинниң чурттап эрткен амыдыралы база бир онзагай. Тываның сураглыг чогаалчызы Степан Сарыг-оол ук кырганны хүндүлээш оон хорт адын адавайн, «Саны-Мөге» деп шүлүглелде шола ат-биле бижээнин школачылардан эгелээш улуг назылыгларга чедир номчуваннар ховар боор.

Ук маадырның ажы-төлү бо хүннерде база-ла бистиң аравыста ажыл-ижинге мактадып, чурттап чоруурлар. «Саны-Мөге» кырган-ачавыстың оглунуң улуг кызы маадырның адын өнгежидип, ажылдап чоруур кижи. Куупай Алдын-ооловна Саны-Мөге бо хүннерде Мөңгүн-Тайга районнуң ажаалга банкызының кассазында кассир болуп мактадып ажылдап чоруур.

А ортун кызы Валентина Ондар районнуң улус депутады, уруглар садиктеринде партия организациязының секретары, «Чечек» уруглар садының эргелекчизи, 3 уругнуң иези, коммунист кижи. Ол 1979 чылда Кызылдың башкы училищезиниң школа назынче четпээн уруглар садтарын дооскаш, Бии-Хем районнуң Сесерлиг суурунуң ясли-садында кижизидикчи башкы болуп, бодунуң куш-ажылын базымнаан, амыдыралче улуг хоктанан эгелээн. Амыдыралының аайы-биле Мөңгүн-Тайга районнуң Мугур-Аксы суурунче көже берген, ынак ажылын уламчылап, 1985 чылдан эгелеп «Чечек» уруглар садын эргелеп келген бо хүннерге чедир ажылдап чоруур.

Садиктиң корпузу шаанда Мугур-Аксының эрги школазында турар-даа болза, оон иштики-даштыкы байдалы кончуг, каастал-га-көргүзүглери чогуп негелдезинге дүүшкен «Чечек» садик эрги суурнуң база бир онзагай, шараш черлериниң бирээзи болуп кээп тур. Бичии чаштарны бүгү-ле шараш чүүлдерге ынак өөредип, кижизидип турар.

Коллективте шупту аныяктар, оларның ажылынга кызымаа, демниг, найыралдыы ук коллективтиң удуртукчузунуң ажыл-ижин чорудуп бадыткап турары ол. Олар уран чүүлге-даа, спортчу маргылдааларга-даа, хөй-нииити ажылдарынга-даа шаңналдыг черлерни районга ап келген. Тывага улусчу революцияның 70 чыл база районнуң тургустунганындан бээр 50 чыл оюнга тураскаатткан ажылчын коллективтерниң аразынга уран чүүл көрүлдезинге үшкү черни чоокта чаа эдээн.

Коллективте ажылдап турар аныяктардан хөгжүм башкызы О. Ирбит, кижизидикчи башкылар С. Салчак, Г. Каң-оол, Т. Демдек, Г. Моңгуш, А. Докпан-оол, оларның дузалакчылары М. Айыыш, Х. Шончалай, Р. Сугур сонуургалдыг тиилекчилери.

Валентина Ондар чүгле бодунуң ажылы-биле кызыгаарланмайн, хөй-нииити ажылын ак сеткилдиг-биле кылып, бодунуң өг-бүлезин, ажы-төлүн база кижизидип, амыдыралга ёзулуг туруштуг кижилерниң бирээзи болуп чоруур. Ол бодунуң билиин бедидип, Кызылда Күрүнениң башкы институдунда бот-өөредилге-биле база өөренип турар.

— Бүгү-ле чүвеге канчап четтигип, ажылдап, өөренип чоруур силер? — деп мээң айтырыымга, Валентина мынчаар харыылады:

— Бо бүгүге мээң дыңнагыжым чөленгиижим, мени деткип, дузалап чоруур кижи өөм ишти чүве.

Шынап-ла, Александр Ондарга багай-согай бажын ээлеридаа бырашпас-тыр дээрзин караам-биле көрген мен. Херээжен эжинин бажыңнынгы дег ажылын шупту бодунга хүлээнип алган, ол аразында эки ажылдап чоруур аныяк ада-дыр. Аныяк кижилер шак ынчаар бот-боттарын билчип, хүндүлежип чоруур болза дыка эки. Ёзулуг аас-кежиктиг өг-бүле деп чүве олдур ийин.

Раиса ОНДАР.

АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИ ЭВЭЭШ БЕ?

Специалистиң тайылбыры

Сөөлгү үеде солуннарга малчыннарның ажыл төлевири эвээш дээр дугайында удаа-дараа материалдарны бүдүрүлгениң ол кол алырында ажылдап турарлар бижип турар. Ажылчын кижиниң сонуургалы, амыдыралының база бир дөзү ында болганда, ол чөп-ле болгай.

Түүлдүң эгезинде-ле демдеглексен каарым болза: 1986 чылда совхозтар ажылчыннарының хол-биле кылыр ажылдарга тариф төлевирин разряд аайы-биле 26-дан 31 хуу чедир өстүрген болгай. Ынчангаш эрткен чылдарда биче-даа бол, төлевирин өстүрер талазы-биле хемчеглер алдынып турган дээрим ол.

Малчыннарның ажыл төлевириниң дугайында сайгарылгаларны, тайылбырларны эрткен чылдарда солуннарга база бижип турган. Ындыг-даа болза, малчын кижиниң акша ажылдап алыр шинээ колхоз, совхоз бүдүрүлгезинде өске ажылчыннардан кудуэвес, а чамдык таварылгаларда харын-даа бедик дээрзин төрүүр хой малдап турарларга чижеглеп тайылбырлаарын оралдажып көрейн.

Төрүүр хой малдап турар малчыннарның төлевирин 5-ки разряд-биле (6 разряд бар) тариф ёзугаар чылда санаарга, 1938 рубль (5 р. 31 к. х 365) болур. Хураган немелде дензи, дүк дээш чыл төнчүзүнде төлевирни ажыл-агый доктааткан турда, үстүнде айыткан акша түңүн 25-тен 50 хуу чедир улгаттырарын көрген. Оон аңгыда чылда 8 байырлал, 52 дыштаныр хүннериниң ийи дакпыр төлевири база малчыннарның I, II класы, ажыл стажы дээш (ортумаа-биле 10-15 хуу) немелделер кирер. Бо бүгүнү кадарга 3516-дан 4162 (үстүнде айытканы-биле 25-тен 50 хуу чедир улгаттырганындан хамааржыр) рубль болурдур. Ол түңнерге район коэффициентизи 20 хууну база Тываның иштинге стаж дээш 30 хууну немээр болзувусса, төрүүр хойда малчын чылда 5068-тен 5243 рубльди планныг продукцияны 100 хуу алганда төлевирге алыр аргалыг-дыр. Ынчангаш айда бир кижиге онааштыр 422-520 рубль болур. Ол түң продукцияны планда көрдүнгениниден эвээшти азы хөйнү алганындан хамааржыр.

Алган продукция дээш санажыры-биле расценка тургузар болгаш ол ёзугаар чыл төнчүзүнде санажылгаларны кылып турары билдингир болгай. Бо таварылгада ажыл төлевирин кылдынган ажылды барымдаалап төлээр система-биле чорудуп турда, үстүнде бижээним план база чижек-норма деп чүүлдер ажыглаары албан апаар-дыр.

Продукция алгыжеге чедир малчыннарның ажыл төлевирин баш саны-биле, бир айда бир хойну малдап, ажааганы дээш 76,6 көпеек дээн ышкаш расценка-биле аванс кылдыр төлеп турар болгай. Мындыг таварылгада ай санында алыр акша район коэффициентизи-биле 264 руб. (230 хой х 76,6 көп + район коэффициентизи) болур. Азы өг-бүле ийи кижи 460 хойну малдап турар болза, 528 акшаны аванс төлевирге санаан турар ужурлуг-дур.

Аванс төлевирни, расценканы доктааткан турда, кол-ла чүве бир малчын азы өг-бүле чеже баш малды малдап турар болдур, ажыл төлевири оон хамааржыры үстүнде тайылбырдан илдең ышкажыл.

Үстүнде айытканым ышкаш малчыннарның акша ажылдап алыр шинээ чамдык ажыл башкарылгазының чаа хевирин ажыглап турда, өске ажылчыннардан бедик дээн болгай мен.

Ону канчаар тайылбырлаарыл?

Сөөлгү үеде малчыннарның хой кезин аренда керээзи-биле ажылдап турар. Мындыг таварылгада ажыл төлевирин малчынның алган арыг орулгазындан төлээр апаар. А арыг орулга хөй продукцияны алгаш, ону бүдүреринге дорт чарыгдалдарны эвээжедир болза, ынчан ол камнап алган чарыгдалдар төлевир кылдыр малчынга эглип келир болгаш үстүнде айыттынган акша түңүнге кызыгаарлаттынмайн, малчын кижиниң акша ажылдап алыр шинээн, сонуургалын бедидер ужурлуг. Чижээ, «Торгалыг» совхозтуң аренда керээзи-биле ажылдап турар малчыннары 1990 чылдың түңнели-биле чыл төнчүзүнде санажырга, Кара-Тал бригадазында бир кижиге онааштыр айда ортумак шалыны 676, Чоза бригадазының хойжуларының — 572 рубль болган. Мындыг чижектер республиканың совхозтарында кайы хөй.

Аренда керээзи-биле ажылдап турар малчыннарның бүдүрген продукциязын совхоз, колхозтар доктааткан санажылга өртээ-биле санап турган болгай.

«Бо чылдан эгелеп чер, мал продуктуларын күрүнениң садып алыр өртээ өскен болгай, чүге биске ол өзүлдеге хамаарыштыр төлевезил?» — деп, малчыннар айтырып турар.

Маңаа тайылбыр кылдыр күрүнениң садып алыр өртээ чүү дээш өстүргенин көрүп көрээлиңер.

Эрткен чылдарда турган өртектерге үлетпүр бүдүрүлгезиниң — машина-техниканың, оларга херегләэр артык кезектерниң, кывар-чаар чүүлдерниң, тудуг болгаш өске-даа материалдарның өртээниң улгатканындан транспорт ажыглааны дээш тарифтерниң өскениниң ылгалын, банк чээлизин ажыглаарының хуузунуң өзүлдезин эгидери-биле күрүнениң продукция садып алыр чаа өртектерин тургускан. Моон алгаш көөрге, ажылчыннарның ажыл төлевирин өстүреринге чарыгдалдарны чаа өртектерже киирбээн ышкажыл.

Бо чылдагаан-биле ажылчыннарның ажыл төлевирин колхоз, совхозтар огулуг-ла өстүрүптер аргазы чок болуп турар. Ынчангаш тус-даа, төп-даа солуннарда бижип турары ышкаш, көдээ ажыл-агый продукциязын күрүнениң садып алыр өртээ ам-даа чавыс дээрзин бо чүүлдер бадыткап турары ол.

Ынчалза-даа санажылга өртээниң орнунга арендада малчыннарның продукциязын күрүнениң садып алыр өртээ-биле санап, оон дорт чарыгдалдарны, аренда төлевирин казааш, артканын төлевирге бээр кылдыр моон соңгаар керээлерни чарарының дугайында ажылды Агроэвилел чорудуп турар.

Маңаа немеп каар база бир чүүл бар. Малчыннарның ажыл төлевириниң эвээш болур база бир чылдагааны — малды нормада көрдүнгенинден эвээшти малдап турарында. Бир малчынга 230 хой онаажыр турда, 300-400 башты 2-3 кижи малдап турар таварылгалар бар.

Ол норма-чижекти санап, көрүп, бүдүрүлгениң ол алырының экономиктиг байдалы-биле холбап, мал одарладыр черлерниң тургузуун, малды малдап азыраарынга чарыгдаар үе-шакты өөренип, тускай саавыр ёзугаар доктааткан-на болгай.

Специалистерниң талазындан четпестер бар болбайн. Өртек, төлевир дугайында тайылбыр ажылын чедир чорутпайн турарындан айтырыглар хөй-хөйү-биле тургустунуп турар.

Чүүлдүң төнчүзүнде демдеглээр бодай-дыр мен. Моон соңгаар херегләл бараанларының өртектериниң улгатканы-биле, көдээде ажылчыннарның ажыл төлевирин өстүрүп болурунуң аргазы бар бе дээн айтырыгга харыы кылдыр колхоз, совхозтарның боттарының акша-хөреңгизиниң байдалы-биле, көдээ ажыл-агый продуктуларын көвүдедиринче угланган немелде төлевирлерни, шаңнал-мактал төлевирлериниң доктаалдарын сүмелеп турар бис. Амгы үеде республиканың колхоз, совхозтары продукция бүдүрерин күрүнеге садарын дыка эвээжеткен. Оон чылдагааны-биле ажыл-агыйларның хөй кезии сан-хөө талазы-биле бергедээшкиннерге таваржып турар.

Ынчангаш амгы үеде «Канчаар ажылдаар болдур бис, ынчаар чурттаар бис» дээрилэ чөп.

Макар САТ.
Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы.

МЫНЧААР АЖЫЛДАП ТУРАРЛАР

Соңгулдалар эрткенден бээр ам чыл ажып турар. «Бо үениң иштинде соңгулда мурнунуң программазын улус депутаттары херек кырында канчаар күүседип турарыл?» деп айтырыг соңгукчулар бистерге, чугула деп бодаар мен. Соңгуп алган депутадывыстың кандидаттап турган чүнү аазап турганын билир бис. Ынчангаш оларның бөгүн канчаар ажылдап турарын соңгукчулар чугаалаар, солуннарга бижиир болза эки.

«Тыва мелиорация суггарылга» тудугнуң КМК-1-ниң даргазы Алексей Моңгушович Маркс-оол Тыва АССР-ниң улус депутадынга Кызыл-Мажалыктың барыын талакы соңгулда округундан ийи удурланыкчылыг депшиттирген. Соңгулда мурнунуң кампаниязы чорup турда, «ам-даа аныяк кижи-дир ийин, моон-даа соңгаар үези бар. дуржулгалыг улгады берген кижиден соңгуп алыылынар» деп турганнар база бар. Соңгукчуларының берген чагыгларының 70-80 хуузун депутат бо үеге чедир күүседипкен дээрзин демдеглеп каайн. Ону даразында кылдынган ажылдар-биле бадыткаайн. Бот-тывынгыр артистерге автобус, ийи аал ишти чурттаар бажың тудуунуң айтырыы шиитпирлеттинген, районнуң Культура ордузунуң даштын асфальтылаан. Оон-биле кады суурнуң Октябрьская кудумчузундан суггарылга-тудуг сууржугажынга чедир километр ажыг орукту асфальтылаттырган, бажын тудар шык, тулаалыг черин кургадыр сорулгалыг буганы кастырган болгаш дөрт кудукту кылдырткан. Депутаттың киржилгези-биле суурнуң Зелёная, Авиация, Сельская кудумчуларын кышкы үеде эптиг болдурары-биле сайгылгааннарны киирген. Бо болза чыл иштинде кылдынган чүүлдер-дир. Белен, амыр кылдына бээр чүве кайда боор, манап олурар болза, чүү-даа бүтпес. Кижиниң улус-биле кандыг-бир айтырыгны дугуржуп, чугаалажып билири ындыг болур-дур. А кол-ла эки талазы — депутадывыстың кызымаа, соңгукчуларының негелдезин, херегleli деп чүүлдерни билири. Чижээлээрге, биске культура ажылдакчыларынга-ла Москвага четкеш, министерство дамчыштыр чээрби олуттуг «Вахта» деп автобусту чопшээредип алгаш, улаштыр чоруткаш, Псков хоорайда автомобиль заводундан эккелген.

Күүсединнип эгелээн чагыглар база бар. А. М. Маркс-оолдуң депутат ажыл-хүлээлгези чүгле чагыглар күүселдези-биле кызыгаарлаттынмайн турар, оон соңгуткаты округтуң девискээринде оон дузазын албайн турар улуг-биче албан черлери барык чок деп болур. Берге бо үеде бистиң депутадывыстың сагыш човангыры соңгукчуларның сеткилин өөртүп турар.

А. М. Маркс-оол Кызыл-Мажалык суур, Барыын-Хемчик район Советтериниң депутаттары-биле харылзаалыг. Демниг, күш катчып шиитпирлээр айтырыглар бо-ла тургустунуп келир, сүмележир-даа апаар. Демнежип алгаш депутаттар негелде-даа кылырга эптиг дээрзин олар билип бергеннер. Черле ынчаш кижилерге чоок, оларның сагыш-сеткилин билир кижилер

Соңгукчулар депутадының дугайында

чоруур боор чүве-дир ийин. Клубка оюн-тоглаа, кежээлер дээнде, чыда калбас, ынчангаш чоннуң амыдыралын, оларны дүвүредип чоруур айтырыгларны хөлчок билир.

Маңаа улаштыр база бир депутат дугайын чугаалап көрзе деп бодап чоруур мен. КМК-741-ниң удуртукчузу Д. М.-К. Хомушку—район Советиниң депутады. Аңаа хамаарыштыр үнелел бер дизе, ажылга чогаадыкчы, тывынгыр кижи деп харыылаар ийик мен.

Ажык-чарлыг эрткен соңгулдаларга эрткен чылын бир дугаар кирипкенивис ол, ынчангаш соңгукчуларның талазындан чайгылчак чүүлдер турганы чугаажок. Аңаа үнелеп, мындыг чүүлдү чугаалаар бодай-дыр мен. Культура албан черлериниң материалдыг баазазы ындыг-ла эки эвес деп чүве кижилерге билдингир. «Барлык» совхозтуң директору В. С. Моңгуш РСФСР-ниң улус депутадынга кандидаттап турда, деткип, ужуражылга үезинде культура ажылдакчылары кады чорупт турдувус «Хемчик» ансамбльдиң концерттерин Бай-Тайга, Сүт-Хөлден, Кара-Хөлден бээр үндүрүп турган бис. Культурага хамаарышкан чагыгларны берип турдувус. Оон бээр ам чыл ажып тур, шимчээн чүве черле чок ийин. Депутадывыска эрткен чылын күзүн айтырыг салган мен. Ынчан «чаңгыс черден депшиттирген эвес, районнары хөй болгай харын» деп бодап каан бис. Ынчангаш чоорту дузалажы бээринге аажок идегеп турдувус, ам ийи дугаар чылче кирип бар чыдыр, харыы чок. Хөй-даа эвес, чаңгыс автоклуб чагаан бис, библиотека, көдээ культура бажыңнарынга дериг-херекселдери-биле дузалажырын дилээн мындыг бис. «Депутат кижиже көрүп алгаш олурар эвес» дээр болдаалдар тургустунуп келир-даа боор чадавас. Ниити херек боорга бүзүреп идегээш база ындыг чүве-дир ийин. Депутаттарывыс турда культура албан черлериниң материалдыг баазазы чүгээртээр боор деп идегеп турар бис. Көрээлиңер даан: «Барлык» совхозтуң төвүнде Культура бажыңының одалга системазының үрелгени-биле, чарты кыжын доңган, ынчангаш библиотека ажылдавайн келген, кажан кылдынары эки-ле билдинмес. Аксы-Барлык, Хөнделен салбырларда байдал база оон дээредевес. Бистиң районда азы бүгү Тывада көдээ культура албан черлериниң бажыңнары шупту совхозтар балансызында болгай, ам бо үеде рынок экономиказынче шилчээнинге сылдап удуртукчулар клубтарже, библиотекаларже көрүнместээн. Мындыг байдал культура ажылдакчыларын, бистерни дүвүредип, сеткиливисти дүвүредип турар. Культура албан черлеринге совхозтар удуртукчулары хамаарылгазын эде көрбес чүве болза, көдээ культура бажыңнары хагдыныпп, ажылдаар кижилер тывылбайн барып болур. Ындыг байдалга четпес дээш ажылдаар ужурлуг бис.

Районнуң көжүп чоруур агитбригадазы бо чылын шупту совхозтар-биле керээ чаргаш, оларның хову турлагаларында, малчын бригадаларда, сүт-бараан фермаларда ажыл-ишчилерге кинону, концерттерни көргүзүп, беседаларны чорудуп турар. Районда чаңгыс «Барлык» совхоз чарып алган керээзин күүседирин саададып турар, көрдүнген акшазын шилчитпээн. Кижилерниң сагыш-сеткилинге тааланчыг ырының, шулуктуң, баштак чугааларның кайы хире салдарлыг боор бо-лурун утказа чогуур.

Бо чагааны бижип олура, мындыг бодалга келдим: соңгуп алганывыс депутаттарның соңгулда мурнунуң программазын амыдыралга, ажыл-херекке канчаар боттандырып турарын соңгукчулар бижиир болза эки-дир. Кымның кайда канчаар ажылдап турарын билип олурарывыста-даа эки болгай. Соңгулда мурнунда аазап турганы чүүлдери хөй болгай, билир бис. Ынчангаш ол дээш ажылдаар ужурлуглар.

Анатолий КОНГАР.
Улус депутаттарының Барыын-Хемчик райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи.

ЧАЖЫНДАН САЛГААН

Тыва улустуң узаныр-чазаныр, дааранып үс-шевер чаңчылын Бай-Тайга районнуң чону хумагалалдыы-биле камнап, ону улам сайзырадып, аныяк, чаш салгалга дамчыдып берип турар.

Эң ылаңгыя бичии уруглар садиктеринде, школаларда ол ажыл идепкейлиг чоруп турар. Бичии уруглар тывызыктарны, үлегер домактарны, тыва улустуң ырларын доктаадып ап, тыва национал хепти кедеринге чаңчыгып, шала улуглары тыва национал идик-хепти, эт-септи дээш, өске-даа чүүлдерни даарап, чазап турар.

Кызыл-Даг суурда «Анай-Хаак» уруглар садиктиниң бичии ооллар, уруглары тыва хепти кедеринге, каасталгаларны эдилээринге ынак.

Александр ХЕРТЕК.

Ийи медээ

МАССАЛЫЫ-БИЛЕ КИРГЕН

Улуг-Хем районнуң ажыл-агыйлары бо хүннерде сиген кезиилдезинче массалыы-биле кирген. Районнуң сигенчилери амга чедир 312 гектар шөлдүң сигенин кескен, оон 54 гектарындан ажаап алган мал чемин сараттаан, чамдыызын пресстээн. Бо ажылда Түлүш Кечил-оол аттыг болгаш «Найырал» совхозтарның ажыл-ишчилери мурнап турар.

ТҮЛҮКТЭЭН

Районнуң совхозтарында дүк кыргылдазы түлүктээн. Кыргыыр ужурлуг 84 муң 500 баш хойнуң баштайгы бир муңун кыргып дооскан. Бир хойдан ортумаа-биле 2 килограмм 600 грамм дүк алдынып турар. Бо ажылдарда «Ийи-Тал» болгаш Т. Кечил-оол аттыг совхозтарның кыргыкчылары шалыпкын ажылдап турар.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1975 чылда үнезилеттинген

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл июль 9 вторник

№ 115 (14615)

(Чагыдар өртээ 6 көп). Садар өртээ 20 көп.

Дүүн

ХУРАЛГА ЧУГААЛАШКАН

Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң каттышкан хуралы июль 8-те, дүүн, Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң хуралдаар залынга болуп эрткен.

Аңаа 1991-1992 чылдарда Тыва АССР-нин ажылчы чонунуң экономиктиг болгаш социал камгалалының кол угланыышкыннарының, алазы-биле Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң база профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң аразында дугуржулганы күүседир талазы-биле совет база профэвилел организацияларының ажылының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ол талазы-биле илеткелдерни Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар кылган.

Хуралга Тыва АССР-нин чазак кежигүннери, министерстволарның болгаш ведомстволарның, Тываның профэвилелдериниң кежигүн организацияларының удуртукчулары, улуг-улуг бүдүрүлгелерниң удуртукчулары, профэвилел комитеттериниң даргалары киришкен. Республиканың улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарынга контрольду, Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң аразынга ажыл-херекчи харылзааларны быжыглаарын улам хапыладыр сорулга-биле кылдынган бо дугуржулганың күүсеттинип турарының дугайын, ол чугула ажылда кандыг четпестер, чедир кылдынмаан чүүлдер барын, сорулгаларны моон соңгаар боттандырарының дугайын илеткелчилер-даа, санал-онал солчулгазынга киришкеннер чугаалаан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ТИИЛЕКЧИЛЕР БОЛГАН

Чартык чыл төнген. Республиканың ажыл-агыйлары чартык чылдың планныг онаалдаларының түңнелдерин үндүрүп эгелээн.

РСФСР-нин Компартиязының Тес-Хем райкому, районнуң күүсекчи комитеди, АЛКЭ-нин Тес-Хем райкому ажыл-агыйлар болгаш үлетпүр, бүдүрүлге черлериниң чартык чылда алган планныг онаалдаларының күүселдезиниң дугайында партия райкомунуң бюрозунга чугаалашкан. Ажыл-агыйлар аразындан «Таңды сыны» совхозтуң бүгү көргүзүглер талазы-биле эки түңнелдерлиг болганын барымдаалааш, аңаа бирги черни тывыскан. Сүт-бараан фермаларының аразындан Хараал-Тей («Чодураа» совхоз) сүт саалдазының талазы-биле эки көргүзүглерлиг болганы дээш тиилекчи болган.

Үлетпүр, бүдүрүлге черлеринден АКМК «Тес-Хем» тудуг талазы-биле эки ажылы дээш шаңнаткан. Ол ышкаш амыдырал хандырылга эргелели, белеткелдер конторазы, коммунал ажыл-агый чери тиилекчилер болгулаан.

Тиилекчи коллективтерге шилчип чоруур кызыл туктарны, вымпелдерни болгаш акша шаңналдарны тывысыр.

План күүсетпээн ажыл-агыйларны, үлетпүр, бүдүрүлге черлерин шыңгыы шүгүмчүлээн болгаш, оон түңнелди үндүрүп, үшкү кварталда эки ажылдаарын сүмелээн.

БАШТАЙГЫ СЕМИНАР

Чер реформазының талазы-биле районнар комитеттериниң даргаларының болгаш тускай мергежилдиглериниң семинар-өөредилгези республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге комбинадынга болуп эрткен.

Аңаа Бай-Тайга, Кызыл, Таңды, Тес-Хем болгаш Улуг-Хем районнардан өске шупту районнарның болгаш Кызыл хоорайның төлээлери киришкен. Чаа ажылдап эгелеп чоруур комитеттерниң ажылдакчыларынга, ажыл-херектиң ук-шиин тодаргайлап алырынга, боттуг хемчеглерни боттандырарынга республикада бир дугаар эртип турар бо хевирлиг семинарның ужур-дузазы улуг болганы дээрзи чугаажок. Семинарның ажылын Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Г. И. Штейнборм, оон оралакчылары В. А. Радченко, Н. П. Пошелюжный болгаш өскелер-даа удуртуп эрттирип, эвээш эвес ажыктыг дыңнадыгларны кылганнар.

Семинарның киржикчилери чер реформазының талазы-биле хоойлу-дүрүмнерни, черни ажыглаарының база хемчээриниң, карталар-биле ажылдаарының талазы-биле теоретиктиг болгаш практиктиг ажыктыг чүүлдерни шиңгээдип алганнар.

Маадыр-оол КЕЧИЛ-ООЛ.

Кызыл хоорккүускомунуң чер реформазының талазы-биле комитединиң даргазы.

МООЛДУҢ «ХАРГЫРААДА»

Республиканың Чуковский аттыг уруглар библиотеказы Тываның улусчу революциязының 70 чылынга уткуштур «Кызыл галстуктугларның чуртунда» деп литературлуг оюнну ийи чадага эрттирген. Оон тиилекчилери бо хүннерде илерээн.

«Тыва—мээң төрээн чуртум» деп бирги чадага болган литературлуг оюнга тиилекчи болган Кызылдың № 14 школаның өөреникчизи Алена Коробейникова, Улуг-Хемде Чаа-Хөл база Бүлүн-Терек школаларының пионерлери Алдынай Хомушку, Яна Кыргыс Бүгү-эвилелдиң «Артек» пионер лагеринге дыштаныр аас-кежиктиг болган. «Тываның пионерлериниң төөгүзү» деп ийиги чадага киришкен пионерлерниң литературлуг оюнун майда түңнээн. Сүт-Хөлде Суг-Аксы ортумак школазының өөреникчизи Аяна Ховалыг, Улуг-Хемде Чаа-Хөл школазының пионери Олеся Очур тиилекчи болуп шылгарааш, «Океан» деп Бүгү-эвилелдиң пионер лагеринге дыштанып чоруткан.

Ийи чыл уламчылаан литературлуг оюннарның тиилекчилери болган аңгы-аңгы районнардан келген 20 уруглар МАР-ның Убсу-Нур аймакта «Харгыраа» деп пионер лагеринде дүүн Хандагайты суурдан аъттанышкан. Өске 20 пионер Чагытайда «Орлёнок» лагерьде чеде берген.

Бөгүн

ТЕАТР «ШӨЛЭЭДЕ»

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери болгаш техниктиг ажылдакчылары шөлээже үнген. Барык 100 ажыг кижи бир ай дургузунда курорттарже, аржааннарже, дөргүл-төрелдериниң аалдарынче дыштанып үнүпкен.

Театр коллективи шөлээже үнериниң мурнунда Тываның улусчу революциязының 70 чылынга уткуштур хуралды эрттирген. Аңаа сөөлгү беш чылда тургускан шиилери база чогаадыкчы ажылы дээш тыва бөлүктүң кол режиссёру Ирина Лопсанның база сөөлгү үеде ойнаан рольдары дээш Айдын Монгуш-оолду Тываның күрүне шаңналының лауреаттары деп хүндүлүг шаңналге саналдап киирген.

Чамдык артистер шөлээзиниң үезинде «Самбажык» деп эрэк-чечен кинонуң (амдызында ады ылдыг) кол-кол рольдарынга ойнаар болгаш ук кинонуң болуушкуннар аайы-биле тырттырыышкынының чорудун эгелей берген. Барык-ла август айның 2-ге чедир театр «шөлээге» турар болгаш дыштаныр. Салым-чаяанныг артистеривис мага хандыр дыштаныр алгаш келгеш, чогаалчы Екатерина Танованың «Туттурбайн чорза-чорза...» деп чаа шиизин көрүкчүлерге бараалгадыр.

ПОВАР

ЧУРУКТА: Улуг-Хем районда Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң сүт-бараан фермазының повары Галина Доспаанай амданныг чемнерни кылып белеткээриниң мастеринге саналдып, ажылчыннардан мактал-ды ап келген.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАЛААНЫ-БИЛЕ

ССРЭ-нин Президентизи М. С. Горбачевтуң чалааның ёзугаар Испанияның чазак даргазы Ф. Гонсалес июль 7-де Москвага чедип келген.

Внуково аэропортунга испан чазактың баштыңын ССРЭ-нин премьер-министриниң бирги оралакчызы В. И. Щербаков, ССРЭ-нин даштыкы херектер министри А. А. Бессмертных, албанның өске-даа кижилери уткаан.

Албанның ындыг хемчээлдиг аян-чорууңга хамаарыштыр ССРЭ-ниң күрүне протоколунда көрдүнгенин ёзугаар аалчыга алдар болдурган ёзулалды кылган.

Мотоциклистерге үдеткен автомашиналар Испанияның чазааның баштыңынга белеткээн Москвада резиденцияже углай аэропорттан чорупкан.

(СЭТА).

ЭВИЛЕЛ БҮРҮТКЕТТИНГЕН

Тываның Чогаалчылар эвилели тыва литератураның хөгжүлдезинге улуг идиги берип, чогаал бижиириңге хандыкшылдыг кижилерни каттыштырып, оларга дузалап, организакчы рольду ойнап келген-даа болза, хоойлу-дүрүм ёзугаар бүрүткеттинмээн, юридиктиг эрге чок хөй-нийти чогаадыкчы организация бооп келген.

Тываның Чогаалчылар эвилели республика чергелиг чогаадыкчы хөй-нийти организациязы кылдыр хоойлу-дүрүм ёзугаар бүрүткеттинген, юридиктиг эрге-хүлээлгелиг болган деп, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, шүлүкчү Александр Даржай редакцияга дыңнаткан. Эвилелдиң кол сорулгазы — чогаалчыларның чогаадыкчы чорууңга идигни бээри, чогаалчы болгаш очулдурукчу кадрларны белеткээри деп оон уставында бижээн. Тываның Чогаалчылар эвилелинге кирери шилиишкинниг, аңаа чогаадыкчы чедиишкиннерлиг, салым-чаяанныг кижилерни хүлээп алыр.

(Бистиң корр.).

СЭКП ТК-НЫҢ ПАРЛАЛГА ТӨВҮНДЕ

«Демократтыг реформалар шимчээшкининиң» тургузарының эгелекчилери болган политиктиг бөлүк ажылдакчыларының кыйгырыы бо хүннерде хөй-нийтиниң кичээнгейин хаара тудуп турар.

Кыйгырыгның чамдык чүүлдерин чаңгыс аай эвес хүлээп ап турар. «Демократтыг реформалар шимчээшкинининиң» чарлаан алыс сорулгалары херек кырында бадыткаттынар болза, ук шимчээшкинниң хемчээлинге партия кежигүннериниң чорумчалыг калы ажылдажыры болдунар деп СЭКП ТК-ның удуртулгазында санап турар.

Нийтилел-политиктиг чаа каттыжышкынның тыптып келгени амгы байдалдарда онзагай чаа болуушкун эвес-тир. Оон-биле чергелештир эле тургустунуушкунну деткиир деп лозунгуң адаа-биле тургустунган хөй шимчээшкиннер бодунуң баштайгы салган сорулгаларын сөөлзүредир ескерти бергениниң сөөлгү чылдарның кичээндирип бадыткап турар. СЭКП-те янзы-бүрү агыышкыннары болгаш чамдык коммунистерниң турушTарын бир янзы ажыглаар дээн оралдажыышкыннар шимчээшкиннин эгелекчилериниң чамдык медеглелдеринде илерэп турарын коммунистер база эскерип турар. Бистиң партиявысты чарылдырарынче угланган херек кырында хөделиишкиннерниң болдуна бээрин баш бурунгаар эскерип каары берге эвес. Ындыг угланыышкын коммунистерниң оваарымчалыг болурун негеп турар.

Мындыг байдалдар турда партия организациялары, коммунистер болза байдалды хандыр болап көөр, партияның чаңгыс эвии камгалаары дээш партияның XXVIII съездизиниң шиитпирлеринге үнгезилээш СЭКП-ниң чаа Программазының төлевилелиниң бүгү партияга чоокку хүннерде чугаалажып көөр үеде бедик харысалгалыын илергейлээр ужурлуг.

ЧОГУУР ТҮҢНЕЛДЕРНИ ҮНДҮРЕР

Чартык чылда эът, сүт, дүк дужаалдазы

(1991 чылдың июль 1-де центнер, хуу-биле)

Районнар	1	2	3	4	5	6
Бай-Тайга	1680	779	46,4	2050	2137	104,2
Мөңгүн-Тайга	350	322	92,0	350	163	46,6
Барыын-Хемчик	4360	2436	55,9	5950	5877	98,8
Өвүр	2040	1480	72,5	1490	947	63,6
Сүт-Хөл	2840	2950	103,9	6750	4227	62,6
Чөөн-Хемчик	4040	3118	77,2	12790	11259	88,0
Улуг-Хем	7050	5083	72,1	19320	12016	62,0
Таңды	9350	6576	70,3	33750	29861	88,5
Бии-Хем	6630	4471	67,4	22260	25777	115,8
Тожу	390	511	131,0	1200	1412	117,7
Каа-Хем	5280	3826	72,5	20370	13932	[illegible]
Тес-Хем	3280	3441	104,9	3230	2594	80,3
Эрзин	4200	3308	90,7	2680	2905	108,4
Кызыл	14710	10778	73.3	16010	11692	73,3
Кызыл хоорай	2500	1790	71.6	—	—	—
Республика	68700	51369	74,8	148200	124819	84,2

Тайылбыр: 1—эът дужаарының планы. 2—ону дужааганы, 3—күүсеткен хуузу, 4—сүт дужаарының планы. 5—ону дужааганы, 6—күүсеткен хуузу.

Эрткен айда беш айларның түңнелдерин үндүрүп тура, чартык чыл планының күүсеттинмейн барып болурун демдеглээн болгай бис. Ам ол чигзиниишкиннеривис, шынап-ла, бадыткаттынган, планнар күүсеттинмээн. Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга бистиң малчыннарывыстың «белээ» мындыг бооп турар ышкажыл. А эрткен чылгы планнарның амгызындан оранчок улуг турганың моон мурнунда чаңгыс эвес удаа айтып келген бис. Ынчангаш ынчан эът-даа сүт-даа хөй дужааттынган турган. Чижээлээрге, эрткен чылын республика 66915 центнер эът дужааган турган болза, бо чылын чүгле — 51369 центнерни, азы эрткен чылдыындан 21,2 хууну эвээшти дужааган. Сүт база-ла ындыг: эрткен чылын — 157549 центнер, бо чылын — 124819-ла центнер.

Дүк дужаалдазының талазы-биле байдал мындыг: эрткен чылын чартык чылда 3745 центнер дүк дужааган турган болза, бо чылын — 1743 центнер. Ынчалза-даа мында чөптүг деп болур чылдагаан бар. Июль 1-ден эгелеп бүгү-ле бүдүртүнген дүктү дугуржулгалыг өртектер-биле садып болур деп чазактың шиитпири күштүг апарган болгай. Ынчангаш ажыл-агыйларның удуртукчулары оон күшче кирерин манап турганы чугаажок. Ындыг болганда, дүктү ам-ла арыглап, чуп, аргалыг-ла болза, улуг өртек-биле садар дээш бүгү-ле аргаларны ажыглаары — ам бирги черниң айтырыы деп болур. Ол чогумчалыг шиитпирлеттинер болза, эрткен чылын дүктен 12 миллион ажыг рубль алган ажыл-агыйлар-ла бо чылын 60 миллион ажыг рубль орулга ап болур арга бар.

Эът биле сүт дужаалдазының планнарының күүсеттинмейн барганың чүнүң-биле тайылбырлап болурул? Агаар-бойдустуң байдалдарының нарын, берге болганың, малга чем суурнуң чедишпейн барганың, малдың баш санының кызырлыгазының өөренип көрүп болбайн аан. Ынчалза-даа бо хире куду көргүзүглерлиг болганын канчаар-даа агартып, бузуредири берге хире.

Ниитиниң малынга — быжыг чем-суур

БАШТАЙГЫ 100 ТОННА

Чеди айның эге хүннери Тес-Хем районнуң ажыл-агыйларынга мал чемин белеткеп эгелээринге эвээш эвес шаптараазыннарны болдуруп турар. Чүге дээрге чаъс барык хүнүң чыгыы чаар, кезер дээн сигенге кургаар арга бербестээш турупкан. Ынчалза-даа районнуң ажыл-агыйлары кезек аястааш, сигениң кезип болур апарган черлерге ажылдарны чорудуп, баштайгы 100 тонна сигенни белеткеп алганнар. Оларның эң хөйү—60 тонназы Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозка онаажыр. «Таңды сыны», «Кызыгаар» совхозтарның мал чеминиң белеткекчилери сигенниң баштайгы тонналарын белеткеп алганнар. А бүгү районнуң белеткээр ужурлуг мал чеми эвээш эвес—17 муң ажыг тонна.

Ол белен эвес сорулганы боттандырарынга районнуң ажыл-агыйларының канчаар белеткенгениниң база малга чем белеткелиниң талазы-биле өске-даа ажылдарның канчаар чоруттунуп турарының дугайында районнуң агроүлетпүр каттыжышкынының кол агроному Кызыл-оол Дүктүг-оолович Ооржактан айтырарымга, ол мынчаар харыылады:

— Малга чем белеткелинге районнуң совхозтары баш удур кызып-на белеткенип эгелээннер. Амгы үеде ылангыя артык кезектер тып аарының талазы-биле байдал дыка нарыыдаан. Кызылдан дуза дыка бичии апарган. Совхозтарның специалистери ыңай-бээр чедип, диленип, орнажып тургаш, кол техниканы колдуунда-ла бут кырынга тургузуп алганнар. Ылангыя Чүргүй-оол Хомушку аттыг база «Таңды сыны» совхозтар өскелерден эки белеткенген болгаш сиген кезилдезинче мурнап киргеннери ол.

Сиген бригадаларын аъш-чем-биле хандырарының айтырыы амгы үеде база элээн берге-дээн. Районнуң херелекчилер ниитилели-биле бригадаларны тускай хандырарының дугайында дугуржулгага чедип алдынган. Ынчалза-даа биеэги дег элбек чем кайын турарыл аан. Совхозтардан хандырылганы экижидери чугула деп санап, ынаар улуг кичээнгейни угландырган бис.

База бир чүүлдү маңаа чугаалап кагза эки боор. Бо сөөлгү кезек чылдарда бистиң районнуң малчыннарындан боттарынга сиген белеткеп аарын негевейн келген. Чардыкпайн малдың чайгы семиртилгезин эки эрттирзин дээш ынчап турган хире чүве. Ынчангаш малчыннар колдуунда-ла бо ажылды тоомчагы албас турганнар. Чүгле ийи-чаңгыс эрес-кежээ, чүвениң кедизин бодап билир хойжулар боттарының коданнарынга ногаан, чаагай сигенни белеткеп ап келгеннер. А өскелери кыш боорга-ла, совхоз дирекциязынга эки шынарлыг сиген негеп кээрлер болгай. А кижиниң бодунуң белеткеп алган сигени-биле сигенчилерниң техника-биле белеткеп каан сигениниң шынарлары оранчок ылгалдыг боор чүве. Ынчангаш бо чылын шупту малчыннар хуралдарынга бо айтырыг чидиндиле тургустунуп, хойжу бүрүзүнге сиген белеткеп алырын дагзыр деп шиитпирлерни хүлээп алганы эки болур ужурлуг.

Мал чеминиң белеткелинге суурларның, район төвүнүң албан черлери, хөй-нийти организациялары биеэги ышкаш ыяап-ла киржир. Чижээлээрге, бистиң 10 хире кижи ажылдап турар коллектививис 20 тонна сигенни белеткээр. Дем чаа районнуң харылзаа ажылдакчыларынга душтуум. «Чодураа» совхозка барып, сиген белеткээр черин дугуржуп чораан болдулар, ам каш хонуктан кезип кириптерлер. Шак мынчаар нийти күш-биле малга чедер чем-суурну белеткеп аптар боор бис дээрзинге идегээр мен.

Кол агрономнуң сөстери-биле районда малга чем белеткелиниң талазы-биле байдал амдызында мындыг-дыр. Чаа ажылдап эгелеп чоруур улустуң чүзүн чүү дээр боор. Ажылдың түңнелдери удавас көстүп кээр-ле болгай.

Николай БАЗЫР.

АЛААКТА САРААТТАР

Улуг-Хемде Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң сигенчилери бо чылдың мал чеминиң белеткелинче багай эвес кирген. Ажыл-агыйда мал чемин белеткээр ийи бригаданы тургускан. Оларда ниитизи-биле он дөрт тракторну быжыглаан болгаш техниктиг байдалы багай эвес. Кызыл-оол Сүктер-оолдуң болгаш Дойлуу Чаш-оолдуң удурткан бо бригадаларында механизаторлар Виктор Шөмбүл, Хурал-оол Болган болгаш оон-даа өскелер шалыпкын ажылдап, хүн нормазын оранчок ажыр күүседип турарлар.

Сигенчилер дөрт улуг сарааттты салганнар.

Районнуң АҮК ажылдакчыларының профэвилел райкому мал чемнериниң белеткелинде киржип турар звеноларның болгаш бригадаларның аразында чарышты он хонуктап үндүрүп, аңаа бирги черни ээлээн сигенчи звенога азы бригадага 100 рубльдиң акша шаңналын тывыскып турар.

Тыва АССР-ниң национал-культура болгаш бойдус салгал байлактарын камгалап арттырар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

«РСФСР-ниң улустарының национал-культура болгаш бойдус салгал байлактарын камгалап арттырар талазы-биле соңгаарладыышкын чокка ап чорудар хемчеглер дугайында» РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың декабрь 25-те № 447-1 доктаалын удуртулга болдурбушаан, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Совет Тыва Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларациязынга дүүштүр төөгү-культура болгаш бойдус девискээрлер, бойдустуң, төөгүнүң, культураның тураскаалдары, объектилери, а ол ышкаш ук чүүлдерниң камгалал зоналарын Тыва АССР-ниң хөй национал-дыг чонунуң байлаа болуп турарын демдеглээр.

Культура болгаш бойдус салгал байлактары оон ниитизинде күрүне музейлеринде, архивтерде, библиотекаларда кадагалаттынып турар үнелиг чүүлдер, оларның кадагалал бажыңнары хуужудулгага хамаарышпас.

2. Төөгү-культура болгаш бойдус салгал байлактарын камгалаар база ажыглаар дугайында чаа хоойлужудулга хүлээп алдынгыже чедир:

— төөгүнүң болгаш культураның үнелиг чүүлдерин Тыва АССР-ден эгиппес кылдыр дашкаар үндүрерин, уран чүүлдүң болгаш культураның бажыңнарын, албан черлерин саарылга-орулга сорулгаларынга ажыглаарын, шимчевес тураскаалдарның баланс өртектерин өскертирин, садарын, арендага дужаарын, күрүнениң камгалалдыг черлериниң өске-даа бүгү курлавырларын садарын база арендага дамчыдарын хоруур.

—Тыва АССР-ниң Культура министерствозу-биле болгаш Тыва АССР-ниң Бойдус камгалаар талазы-биле күрүне комитеди-биле дугуржулга чокка камгалалдыг девискээрлерде черлерни хуваарын, аңаа тудуг, мелиорация, оруг тудуг, даг байлаан казаа, бойдусту ескертиикчи дег өске-даа ажылдарны чорударын соксаадыр.

3. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыры болза:

— Тыва АССР-ниң болгаш күрүне эрге-чагыргазының чер-чер органнарының эргезинде төөгү-культура болгаш бойдустуң салгал байлактарын (музейлер, архивтер, библиотекалар, ном шыгжамырлары, санаторийлер, дыштаныылга бажыңнары, күрүне каттыжыышкыннары болгаш өске-даа организациялар) бүрүткээр болгаш оларның байдалын тодаргайлап көөр хүлээлгелиг ведомстволар аразының республика комиссиязын тургузар. Төөгү-культураның салгал байлактарын бүрүткээриниң болгаш оларның байдалын тодаргайлап көрген дугайында информацияны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга чугаалажып көөр кылдыр 1991 чылдың август 1-ге чедир киирип келир;

— төөгү-культура болгаш бойдустуң салгал байлактарын үрээни, үрелгээни, узуткааны, оорлааны, дүрүм чок ёзу-биле садып алганы азы саттааны, бодунга алганы, өскээр аппарганы дээш эрге-хоойлу база материалдыг харысалганы күштелдирер дугайында саналдарны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга чугаалажып көөр кылдыр ийи ай хуусаада ажылдап кылыр;

— төөгү-культура болгаш бойдус тураскаалдарының өртек-үнезин санап көөрүнүң чаа системазын ийи ай хуусаада ажылдап кылыр. Ону кылырда ук тураскаалдарның ылаптыг эге өртээн барымдаалап көөр, оон соонда ол тураскаалдарның өртек-үнезин эде көөр;

— Тыва АССР-де культураның болгаш бойдустуң салгал байлактарының комплекизин камгалап арттырар база ажыглаар талазы-биле күрүне-хөй-нийти программазын 1991 чылдың дургузунда ажылдап кылыр;

— «Тыва АССР-де культураның болгаш бойдустуң салгал байлактарының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлу төлевилелин үш ай хуусаада белеткээр.

4. Улус депутаттарының район болгаш хоорай Советтеринге дагзыры болза:

— культура болгаш бойдустуң салгал байлактарының үрелирин база узуткаттынарын болдурбас, оларны районнуң (хоорайның) социал-экономиктиг болгаш культура амыдыралынга чайгылыш чок киириштирер сорулга-биле культура болгаш бойдус байлактарының объектилерин ажыглаарының чурумун ийи ай хуусаада тодаргайлап доктаадыр;

— культураның болгаш ол хевирлиг өске-даа бажыңнарның оларның үндезин сорулгаларынга колдалыр ажыглаар эргени доктаадыр, оларның хүлээлгелерин күүседиринге эргежок чугула черлерни, тудугларны хары угла немей бээр, шажын болгаш национал-культура объектилеринге быжыглаар;

— бойдусту болгаш төөгүнүң база культураның тураскаалдарын камгалаар органнарның күрүне системазының ажыл-агый болгаш катап тургузар ажыл-чорудулгазын башкарарын база акшаландырарын өскертир талазы-биле кандыг-даа хөделиишкиннерни соксаадыр;

— культураның болгаш бойдус объектилериниң күрүнениң камгалаар организацияларының балансызындан уштурун хоруур.

5. Тыва АССР-ниң Культура министерствозунга болгаш Тыва АССР-ниң Бойдус камгалаар талазы-биле күрүне комитединге дагзыры болза:

— Тыва АССР-ниң хөй национал-дыг чонунуң культура болгаш бойдус салгал байлактарын камгалаар база ажыглаар, угаан-бодал база мөзү-шынар катап тургустунуушкунуң хандырар айтырыгларны чырыдар талазы-биле доктаамал телерадиодамчыдылгалар программаларын 1991 чылдың июль 1-ден эгелеп ажылдап кылыр.

6. «Чазак медээзи», «Шын», «Тувинская правда» солуннар Тыва АССР-де культура болгаш бойдустуң салгал байлактарын камгалаарының ажыглаарының күрүне-хөй-нийти программазын тургузар база боттандырар талазы-биле ажылды чырыдар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы **М. КОЗЛОВ.**

Кызыл хоорай

1991 чылдың июнь 20.

ХЕРЭЭЖЕННЕР АЙТЫРЫЫН — БИРГИ ЧЕРЖЕ

● Республика съездизинден демдеглелдер ●

- Херээженнерге хамаарышкан программаны ажылдап кылыр.
- Солдат авалар комитедин тургузар.
- Херээженнерге солун херек.
- Өг-бүлеже кичээнгей.
- Хөй уруглarлыг нелер берге байдалда.
- Малчын херээженнерге чиигелделер бээр.
- Херээженнер боттарының эргелерин билбес.
- Ажылчын херээженнерге таарымчалыг байдалды тургузар.

Херээженнер беш чыл болгаш чыглып, ажыл-херээн чугаалашкан. Үе берге апарган. Ынчангаш эрги бодаашкындан уштунуп, чүгле кылдынганының түңнелиң, бот-оожургалдың сөстери-биле кызыгаарланмайн, бергедээшкиннерни ажып эртериниң оруктарын сүмележип, рынок байдалдарында не-херээженнерниң эрге-ажыын быжыглаарының, өг-бүлениң социал камгалалының дугайында айтырыгларны чидии-биле көдүрери албан.

Илеткелчи **Д. Л. Ондар** сан-фактыларны, чижектерни хөйнү адаан. Бедик сөстерни дүвүрелдиң сөстери солуп, ниити болдалдардан уштунуп, херээжен кижиге тодаргай кандыг дуза херегил, өг-бүлени канчап камгалаарыл дээрзин колдаткан болза деп бодал кижи бажынга кирер болду. Илеткел чидиг, бот-шүгүмчүлекчи болгаш айтырыгларны дорту-биле салып турар болган болза, саналдар база ол үг-биле болур турган ийик. Ам канчаар съезд эртенин номчукчуларга таныштырып көрейн.

Съездиге келген делегаттар организастыг четпестерин база эскергеннер. Делгелгени кажан кээп комиссия көөрүн баштайгы хүн олар айтыртынып шаг болганнар. Аалчылар бажыңынга баарга, ыжай-бээр чорудуп турган. Харын-даа чем чок болду деп турарлар бар. № 3 столоваяга кежээге улус сыңышпастай база берген. Орукка чораш турупкан улуска ол таарымча чок болган. Съезд соонда болган «төгериг столдуң» темазы «Херээженнер болгаш бизнес (кончаа сүрүүшкүнү)» ынчалза-даа бичии бүдүрүлгелерде ажылдап турарларны чалавайн, хоочуннар колдады ужураштырган. База баш удур бодаттынмаан хемчег болган.

Саналдарда солун болдалдар бар. Ынчалзажок мактаар, отчёт бээр чоруктар барын демдеглевес аргажок.

ССРЭ-ниң улус депутаты **Г. С. Сагаандай** бодунуң ажылдап турар комитединиң ажылынга доктааган. Херээженнер боттарының эргелерин билбес, массалыг информация чепсектери пропаганда ажылын четпес чорудуп турар деп, ол демдеглээн. Сөөлгү үеде чазактың хүлээп алганы не-херээженге хамаарыштыр чиигелделерни ол тайылбырлаан. Улус депутадынга 250 чагыглар кирген. 197 кижиниң ол хүлээп алган. Чамдык районнарга ужурашкыннарны эрттирген. Ажылдап турар херээженнерниң байдалынче удуртукчулар сагыш салбас, саанчылар, хаван ажаакчыларының аар демзилиг шоодайларны, бидоннарны дажыглап турар. Биче механизация айтырыы шиитпирлеттинмейн турар.

Шеф, концертче хөй чардыккаш, өг-бүле-биле ажылды сударатканы боор бис деп, ол чугаалаан. Херээженнерге хамаарыштыр тускай программаны ажылдап кылырын, солдат авалар комитедин тургузарын ол саналдаан.

Мөңгүн-Тайга районда херээженнер чөвүлелиниң даргазы **Ө.-С. А. Ооржак** 1203 школа назы четпээннерниң 78 хуузу садиктерде тургустунмааның тудуг хожудап турарын айыткан. Шуугаар, экскурсиялаар чоруктан уштунгаш, огород тарып, хеп дааразынче херээженнерни эвилелдээри бо үеде чугула деп, ол бодунуң бодалын илереткен. 32 өг-бүле бөттүүн теплицаларлыг. Чеди-Тейде бо чылын картофельди шенеп олурткан. Малчыннар хлебти быжырып турар. Камналганы көргүзер соруга-биле түлендиң дүктен кылган ширтекти делгелгеде салган. Арат ажыл-агыйынче кирип, аржы-чөпкекти кылып турар. Өске районнардан ону кат-биле орнап болурун ол демдеглээн. Аъш-чем кылыр, ниик-хеп септээр бөлгүмнерни чоорту кооперативтерже шилчидер.

Районда 38 бүдүн, 178 чартык өскүстер бар. Бот-нелер—200. Чөвүлел чаагай сеткилдиң фондузун ажыткаш, оларга дузаны көргүзүп турар. Малчын өг-бүле ашаа, кадайы-биле катай 378 акша ап орда, районнуң даргалары стол артында олуруп алгаш, хөй акша ап оралы шын эвес. Архивте ажылдакчы безин 547 рубль шалыныг. Районда уруглар эмчилери чедишпес. Самолёт чок болганындан, аарыг уруглар бергедежип турар. Билет өртээ аар, студентилерге берге. Кожа алтай, моол херээженнер-биле найыралчы харылзааларны быжыглап турарын ол база айыткан.

Барыын-Хемчик райкүскомунуң килдис эргелекчизи **Б. Д. Ооржак** мөзү-шынар буурап, нелер амыдыралдың бергезинден шылап турупкан бо үеде не хүлээлгези-биле чергелештир авалар деп эрге дээш туржур апаар деп демдеглээн. Оларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, амыдыралдың кызагдаарын болдурбас дээш хемчеглерни дарый алыр. Уруглар хевиниң өртээ өскени чүгле материал байдалга узуп турар эвес, сагыш-сеткил хоозурап турар. Чогумча чок өг-бүлелер саны өзүп турар. Катык эвес уруглар төрүттүнүп турар. Арагалаар нелер барын чажыргаш чоор бис. Уругларга ном эвээш. Нечашка санаторийлерже путёвка тывылбас. Рынок үезинде нелерни ажылдадып өөредир, чазак сагыыгыр-тывынгыр херээженнерни чыып хуралдаар болза эки. Республика чөвүлелиниң кежигүннери, чазак килдистиң ажылдакчылары чер-черге барып турарын ол сүмелээн.

Кур-Чер суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазы **К. Б-С. Ондар** эки херээженнерни, ажылдың дуржулгазын сонуургаткан.

Саналдар аразында мандат комиссиязындан **Т. С. Намчак** сөс алган. 492 бүрүн эргелиг делегаттардан 42 кижи улус өөредилгезинде, 17 кижи кадык камгалалында, 34—культурада, 31—партия, совет органнарда. 121 кижи медальдар, 27 кижи орденнер-биле шаннаткан. Аңгы-аңгы деңнелдиң улус депутаттары бар. 39 херээжен Тыва АССР-ниң, РСФСР-ниң Дээди Советтериниң Президиумнарының Хүндүлел бижиктери-биле шаннаткан. Делегаттарның назы-хары улгады берген болгай. Үжен харга чедир 20 ажыг, бежен харга чедир 156, алдан харга чедир 192 кижи бар болган. Чээрби хар иштинде анныктарны херээженнер ажылынга ам өөретпейн, кажан өөредирил? Ресчөвүлел кежигүннериниң назы-хары база талыгыр турган болгай. Чаа состав мону [illegible] көрзе эки.

З. Н. Сатты саналы тодаргай, кыска болган. Кызылдың, Чадааназының бүдүрүлгелеринде херээженнерниң байдалы, херээженнерге хамаарышкан доктаалдарның күүселдези, совхозтарда уруглар чемненилгези, сут кухняларының тудуу болгаш өске-даа айтырыгларны комиссияга чугаалашкаш, чазак чогуур доктаалдарны хүлээп алыр кылдыр шиитпирлээнин ол баштай дыңнаткан. Херээженнер эргелерин билбес дээрзин ол база айыткан. Ынчангаш чаа соңгуткан чөвүлел даргаларынга семинарны эрттирер болза эки.

Не-чаның камгалалының айтырыы чидиг туруп турар. Чаштарның хоорар чору муң төрүттүнген уругларга хамаарыштыр 33,1 хуу, РСФСР-де 11 хуу. А уругларның төрүттүнүп турары хөй. Уруглар, херээженнер эмчилери чедишпес. Республикада 10 муң хөй уруглалыг, 11 муң бот-нелер бар. Долу эвес өг-бүлелерге кижизидилге айтырыы нарыылаар. Арага ижип турарларның 15 хуузу херээженнер болуп турары канчап-даа таарышпас.

Ажылдап турар херээженнерниң байдалы чазактың удуртукчуларының эң сагындаар ажылы дээрзин ол айыткан. Хол-биле кылыр, аар ажылдар кылып турар нелер уруглар дүжүрүп турар. Малчын херээженнерге чиигелде херек. Хая базышкының, чүс аарыглары ышкаш аарыглардан олар аарып турар. «Өг-бүле», программаның күш-ажылды коллективтер дамчыштыр ажылдап кылыры негеттинип турар. Ажылга үнелел бээрде, ала-не хүлээлгезин канчаар күүселип турарын колдадыр болза эки. Улус депутадты «Эне сеткил» солунну республиканың херээженнер солуну кылгаш, акшаландырар аргаларны көөрүнүн айтырыын көдүрген. Ол солун херээжен чонга херек, нелерниң мөзү-шынар кижизидилгезинге дузалаар солун.

Улуг-Хем райкүскомунуң килдис эргелекчизи **К. В. Төгүс-оол** бодунуң чугаазынга херээженнер ажылдаар чер тургузарын канчаар шиитпирлеп турарын колдаткан. «Шевер» деп бичии бүдүрүлгеде кирип турар 50 кижиге бажынга ажылдаар арганы тургускан, дүктү садып берип, аргыырының төлевирлиг бөлүмнерин организастаан. Рессерчөвүлелдиң кежигүннери, Министрлер Чөвүлелиниң килдизиниң ажылдакчылары районнарга барып, практиктиг дуза чедирерин ол дилээн. Г. Ч. Ширшинниң пленумга илеткелинде херээженнер айтырыгларын дыңналбайн барганын ол шүгүмчүлээн.

Кызыл хоорайның херээженнер чөвүлелиниң даргазы **И. М. Кара-оол** шүгүмчүлел болгаш бот-шүгүмчүлел эвээш, анаа-ла мактаныышкының аяны бар болганы ажылдың база шак-ла ынчаар чоруп турарын бадыткап турар деп айыткан. Шупту айтырыгларны бичииләп адаан, чогум тодаргай кылдынган чүүлдер дыңналбас. Чаа состав бо байдалды эдер болза эки. Хоорайның бүдүрүлгелеринде нелерниң ажылдап турар байдалы кончуг берге. Чодадаан суг суун ажылдап турар. Уругларның чайгы дыштанылгазын организастаарында бергедээшкиннер бар.

С. М. Биче-оол анныктарның, ылангыя кыс уругларның мөзү-шынар кижизидилгезинде четпестерин демдеглээн. Чөвүлел даргазы албан бир дарганың кадайы болур чорукту болдурбазын ол айыткан. Рынок байдалдарында чөвүлел даргазынга билиилиг, чүткүлдүг, сагынгыр кижини соңгуп алыр болза эки. Үш деп эргелиг даргаларга экономист, юрист кижилерни кирер. Мен болза культура айтырыгларын база кадыксаар чорудум. Удуртур бюрозунче шупту районнардан кирер. «Өг-бүле» болгаш херээжен чогаалчылар ассоциациязының чаа эгелээшкин деп, ол үнелээн.

Тыва АССР-ниң улус депутаттары **Л. С.-М. Куулар** малчын херээженнерниң чээрби беш чыл ажылдаан соонда, пенсияже үндүрериниң айтырыын көдүрген.

Совет херээженнер комитединиң төлээзи **Г. П. Егорова** «Экии, эргим эштер, хүндүлүг өннүктер!» деп бодунуң саналын тывалап эгелээрге, зал адыш часкаашкыны-биле хүлээп алган. Ол байыр чедиргеш, херээженнер айтырыгларынга доктааган. Кызырылгап улустуң 60 хуузу херээженнер. Оларны ажылче хаара тудуп бичии бүдүрүлгелер, кооперативтер организастаар херекке чиг эт-биле, чээли акша-биле дузалаарын чугулалап айыткан.

Комитет солдаттар кадайларынга, студент өг-бүлелерге, Чернобыльдан когарзан чаштарга дузалап турган. Херээженнер болгаш политика айтырыынга оон бодалы мындыг: политиканы чүгле эр кижи кылып шыдаар деп хейниитиниң таптаалган шын эвес бодаашкынын сый шавар, херээженнерни бедик политикага, күрүне ажылынга белеткээр, политиктиг клубтарны херээженнерниң бурунгаар чүткүл школаларын организастаар. Хоойлу ажылдап кылып турар органнарда шупту эр улус болгаш, чамдык категорияның улузун — бажың ээлериниң компенсациязын уттуп алган боор-дур.

Өг-бүле буураашкында. Чарлыр чорук көвей. Эртенги хүнге бүзүрел чок чорук, берге амыдыралга шоюккаш, карыы-халагай апарганы база кончуг. Республикада эки дуржулга кылдыр демги-ле ийи ассоциацияны ол адап турар болду. Чурттуң өске девискээрлеринде чаа чүүлдерни база адаан.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** херээженнерге байыр чедиргеш, чаагай чорукту, аас-кежиин, кадыкшылды күзээн. Үе берге-даа болза, келир үеже бүзүрел-биле көөр апаар. Эде тургустунуушкунуң четпестерин ол адаан. Херээженнерге хамаарышкан хоойлулар күүселдезин хынап, удуртукчулар мурнунга ол айтырыгларны салдыкпайн тургузуп, херээженнерни ажылга тургузарын чөвүлелдер боттары холга алырын ол сүмелээн. Херээжен кижиниң уруглар кижизидилгезинге ролюн кедүрерин ол онзалап айыткан. Чурттакчы чонуң 64 хуузу 29 харга чедир анныктар, 34 хуузу 13 харга чедир уруглар болганда, кижизидилге айтырыынче көрнүр. 2400 өскүстер бар. Бо дээрге шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар деп, ол чугаалаан. Ажылды таарыштырар, чаңгыс аай болдурар. Райкомнарда херээженнер килдистериниң акшаландырышкыны шору турар болза, катап тургузуп-даа болур ол демдеглээн. Партия организациялары бо чугула ажылдан чайлавазын ол бүзүреткен.

Өске-даа саналдар демейлешкек-даа болуп турган. Чамдык саналдар чыдып калганы чугаажок. «Эне сеткил» солунга холбаштыр активке мындыг чүүлдерни чугаалаксадым. Солунну келир чылда чагыдылгазын чөвүлелдер дамчыштыр чорудары эки боор деп бодал бар. Бланкыларны районнарда «Союзпечать» черлеринден садып алгаш, чылда өртээ 16 рубль 20 көпеек кылдыр чагыдыышкыны эгелезе ажырбас.

Айтырыгларның көвей салдынганы-биле бир тайылбыр: солунну ресхерчөвүлелдиң эгелээшкини-биле тургуспаан, акшаландырып-даа турар, кылып-даа турар. бүрүткедип алган-даа организация — херээжен чогаалчылар ассоциациязы. Июль айдан эгелеп ону херээженнер солуну кылдыр эде адаан. Ассоциация база боду тургустунган, ажыл чорудуп турар боорга ийикпе, орта киржилгелиг улус-ла көвей апаар боор-дур. бистиң тургузуп алганывыс деп чарлап турар. Херээженнер чөвүлелинге кирбейн турар бис, ынчалза-даа кады ажылдаар күзелдивис улуг.

Чурттуң херээженнер шуулганынче З. Н. Сат, С. Н. Аракчаа, Д. Л. Ондар, Ө.-С. А. Ооржак, Е. С. Чулаан-оол, В. С. Бабкина, А. Х.-О. Ховалыг олар соңгуткан.

Артык ХОВАЛЫГ.

Көдээ тудугларда

«ХОРУМ-ДАГ» КОЛХОЗТА

Чөөн-Хемчик районда чаа тургустунган «Хорум-Даг» колхозтуң партия организациязы колхоз баштаар чери, кедээ Совет тудуг ажылының бирги чергениң айтырыы кылдыр көрүп турар. «Чыраа-Бажы» совхозтуң салбыры боор келген хөй-ле чылдарның дургузунда тудуг талазы-биле ажылдарның шуут келергей эвээш хемчээлдиг болганын амгы байдал херечилеп турар. «Суурувус бурунгаар сайзыраар, хөгжүүр хамаанчок, кудургайны куду чуглуп баткан» деп, Хорум-Даг чурттуг Көртен-оол Моңгуш «Шын» солунга шын-на бижээн.

«Чыраа-Бажы» совхозтуң-даа, районнуң-даа, республиканың-даа удуртур органнары Хорум-Дагны кедергей-ле кылыра көрүп келген деп болур. Чижекке чүгле кедээ Совет болгаш харылзаа бөлдириниң бажыңнарының тудугларын ап көрээл. Бо тудуглар сөөлгү чылдарда районнуң барык бүгү чурттакчылыг суурларында туттунган. Хорум-Дагга шуут планнаттынмаан-даа. Бо талазы-биле ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң Дээди Советтериниң, кедээ Советтиң депутаттарынга чедир каш удаа чагыгны соңгукчулар киирген. А кандыг-даа түңнел чок.

Хорум-Дагда школа, интернат, столовая — үжен чылдарның тудуглары. олар шупту деңге ирээн. Эрткен өөредилге чылын доозулбаанда, интернат бажыңы бузулган. уругларның чамдызын өглеринче чандырган, эң берге байдалдыг өскүстерни школачын чартыын хостааш, ону интернат кылгаш, ынаар шилчиткен. Школа долу ийи ээлчегже кирген. Бо айтырыгны шиитпирлээри-биле республиканың-даа, районнуң-даа улус өөредилге шүгүмчүнүң талазы-биле боттуг хемчег алдынмаан. Интернаттың чаа тудуун «Чыраа-Бажы» совхоз тудуп эгелээш, ара соксаан. А «Хорум-Даг» колхозта ону уламчылаар арга чок, чүге дизе бодунуң тудуг планынга безин күш четпейн турар.

Хорум-Дагда тудуг айтырыының нарын байдалын тодарадыр дизе, «Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Даг болгаш Чыргакы салбырларга тудугну канчаар планнап чорудуп келгенин деңнеп көргүзер болза, бүзүрелдиг бадыткал болур кире. А ол мындыг.

Тудугга кол чүүл — материал. Тудуг материалы белеткээр ийи пилорама Чыргакыда, бо хүннерде ажылдап турарлар. А Хорум-Дагда пилорама-даа, станоктар-даа шуут чок.

Чыргакыда суурларга тудар төлевилел езугаар ясли-садик бажыңы туттунган. Хорум-Дагда эрги эмнелге бажыңын хостааш, оон орнунче ясли-садикти киирген. Эмнелге—чуртталга бажыңының бир чартыында.

Чыргакыда интернат, школа тудуглары чаа. Хорум-Дагныы ирээн.

Чыргакыда теледамчыдылганың херекселдерин безин дерээн харылзаа салбырының чаа бажыңы туттунган. Хорум-Дагның почта ажылдакчызы солун, сеткүүлүн, чагаа-бижикти бодунуң өөнде хүлээп ап орар.

Республиканың садыглериниң Хорум-Даг суурда сөөлгү төлевилелдиң садыын туткаңынга чон өөрүп турар. Чыргакыга келир чылын хлеб быжырар черлиг тускай садыгны тудары планнаттынган.

Чыргакы 18 автомашина, трактор кире бээр чаа гаражтыг. Хорум-Дагда бежен чылдарда хол-биле кылган саман гараж буступ дүжүп турар.

Чыргакы кедээ Совети чаа төлевилел-биле туттунган делгем бажында. Хорум-Дагның кедээ Совети Культура бажыңының тар өрээлинде.

Чуртталга бажыңнарын тударында база-ла деп эвес үлелге турганы илдең.

Сөөлгү чылдарда Чыргакы болгаш Хорум-Даг суурларының кончуг-ла деп-дески эвес хандыртынып келгенин үстүнде демнелге бадыткап турбушкажыл. Тудуг-суур, социал айтырыгларны планнаарынга, шиитпирлээринге чоннуң негелде-хомудалын оваарып көрбес, депутаттарга чагыгларны күүседиринге республика, район органнарының хамаарылгазын бо фактылар тода көргүзүп турар.

Совхозтуң амгы үеде эң кол сорулгазы—чуртталга шелүн калбартыры, колхозка ажылдап келген тускай эртемниглерниң бажың-балгат-биле хандырары. Колхозка ажылдаары-биле келген 15 өг-бүле бажың чок.

Амгы үеде колхоз төвүнде 4 аал иштиг чурттаар — 1, ийи аал иштинге — 2 бажыңнарны Чадааның АКМК-1 тудуп турар. Июль айның эгезинден эгелеп, Кызыл-Мажалыктың КМК-зы 2 бажыңны, колхозтуң тудугжулары 3 чаңгыс аал иштиг чурттаар бажыңнарны тудуп эгелээн. Колхозчуларның шефтээшкин аргазы-биле столоваяны кылгаш, ажыткааны чонга, өскээртен келген тудугжуларга кончуг улуг белек болган. 25 автомашина, трактор кирер гараж тудуун кежээлиг звено тудуп эгелээн.

Колхозта тудугга хаара тудар ажылчын күш чедишпезиниң ужурундан тараа урар шанның девискээрин сетка-биле кажаалай дуглаарын колхозтуң баштаар чериниң болгаш суурда организацияларның аппараттарының ажылдакчыларының күжү-биле шефтеп кылырын партия организациязы, колхоз баштаар чери шиитпирлээн. Ындыг арга-биле материалдыг херекселдер шыгжаар болгаш дүк престеп болбаазырадыр складты, эрги үрелген чунар-бажыңны эде кылган.

Баштайгы ээлчегде колхозтуң албан тудар тудуглары хөй. Нефтебааза, тараа складызы, картофель шыгжаар чер, авто-лензи, пилорама, чемиштидилге, хоран складызы, кедээ ажыл-агый техниказы тургузар чер дээш оон-даа өске.

Тудуг материалдары тывары эң берге боор кээрге, колхоз тудуг заводун тургузар соругга-биле оон бүгү дериг-херекселдерин, анаа ажылдаар күштү четчелеп ап турар. Тудуг материалын Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Кызыл болгаш район иштинден саттынып ап турар. База бир берге айтырыг — лесовоз чогу боор турар. Чагаан лесовоз машина келбейн туруп берген.

Өскээртен дуза деткимче дилээр алгаш, сумунуң чок бар арга-хемчеглерин чеп ажыглап, тудуг-суур айтырыының бергелерин ажып эртер дээш туржуп колхозчулар кол сорулга кылдыр салган.

Токпак-оол САРЫГЛАР.
«Хорум-Даг» колхоз.

Парлаттынган материалдарывысче эглип келбишаан

ОБЩЕЖИТИЕЛЕР ЭВЭЭЖЭЭР

Барык бир чыл бурунгаар бистиң солунувуска Кодур-оол Оюнның «Общежитие, общежитие...» деп материалында Шагаан-Арыг хоорайда общежитиелерниң холүн арттир көвүдээнниң дугайында чугаа чоруп турган. Оон бээр общежитиелерге хамаарыштыр өскерилгелер болган бе?

Мындыг айтырыгны бистиң корреспондентивис Шагаан-Арыг хоорай Советиниң даргазы Мерген Анай-оолга салган. Ол тодаргай харыыны берген, ону моон адаанда парладывыс.

Чоокта чаа район солунунга Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчызы Бегзи Моңгуштуң «Үрегдеткен «демир-бажың» деп материалы улуг эвес хемчээлдиг-даа болза, хоорай амыдыралының база бир улуг өөлганныг айтырыын көдүрүп турар-дыр. Бажың-балгат чедишпейн турар үеде соңгаларын өңгее берген турар общежитиелерин, хоорайның дал ортузунда кызыл өңнүг ийи каът бажыңны көргеш, номчукчунуң халактап турары чөптүг. «Шынның» корреспондентизинге ындаштан туткан ийи каът ээн общежитиелерни чуртталга бажыңнары, албан черлериниң контоалары кылдыр эде кылдыртырын аазап турганымны утпаан мен. А херек кырында чүү болганыл?

Улуг-Хем АКМК-зының начальниги Геннадий Самковтуң: «Общежитиевисте арткан улусту өскээр көжүрүп бердинер, октябрь 1-ге чедир ону 20 квартиралыг чуртталга бажыны кылдыр эде септээш, дерээш, хоорай Советинге хүлээдип бээр бис» дээни хоозун сөстер болганын ам көрүп тур бис.

Хоорукүүском дарганың чаагай бодалын деткип, ук общежитиеге чурттап орган 14 өг-бүлениң дөгерезинге чурттаар оран-саваны үндүрүп берген, бир кырган кижини районнуң курханадырылга чери-биле кады кырганнар азырар интернатче чорутканы. Бо хире дузалажып турда районнуң тудуг организацияларының дээрези болур АКМК чаңгыс общежитиезин септеп ап шыдаваанын илдеп. Ажыл-биле чугаалаарга, хоорай эрге-чагыргазын каржызы-биле мегелеп каапкан бо удуртукчуга хемчег онаап, айтырыгны эпизинге чедир шиитпирлежир бээрин Улуг-Хем райкүүскомунуң даргазы эш Седейден, «Тыва агропромстрой» тудуг трезиниң даргазы эш Шубниктен дилээн мен. Харыы чок болган. Ам Самков «Ол общежитиени септевейн, шуут бузуп каартар мен» деп барган.

Ук общежитиениң бөгүнгү өртээ 110 муң рубль, а септээринге 70 муң ажыг рубль чарыгдаттынар. Ынчангаш ону эде кылыры оруга чок. Үстүнде адааным ийи улуг дарга Самковтуң шиитпиринге удурланмайн турар хире. Чүге дээрге Шубник общежитиени АКМК-ның балансызындан үндүр бижиирин. Седей ону бускаш, орнунга ийи аал ишти чурттаар 2 бажын тударын чөпшээрээн боор турар. Ынчангаш 20 квартирага кордап турганывыс бүтпес деп барган. Үстүкү органнар адаанда бистии деткивейн, дедир чүве кылырга, мындыг-даа боор-дур.

Ам 3 миллион ажыг рубль карылгалыг «Шагаан-Арыг тудуг» тудуг комбинады 3, 5 дугаар общежитиелерин чоокку үеде септеп ап шыдаар бе деп чүвени көрээли. Чогум ындыг арга бар. Райкүүскомнуң капитал тудуг килдизиниң талазындан акшаландырыышкынны хандыргаш, оларны албан черлериниң контораларын, чурттала бажыны кылыр. Шиитпирлеттинмес чаңгыс айтырыг — оларны кайы организация септээрил? Комбинат ону бодунуң күжү-биле кылып ап шыдавас. Ону кылыпкы дег өске тудуг организациязы районда чок. Тудуг кооперативтери бар-ла харын, ынчалза-даа олар ол объектилерни албас-тыр. Албаска алдадаар эрге бисте бар эвес. Анныктарның эвилелдээримге, чүгле 3-4 кижи келген, арткаңнары ырбаар-дыр. Анныктарның чурттаалга комплекизиниң (МЖК) кежигүннери-даа. Белен чүве манаар апарганывыстың чегенчиги ол-дур.

Тудуг комбинадының чаа удуртукчузу В. М. Сегбе ол общежитиелерни бускаш, материалдарын саткаш, сан-хөө айтырыын чүгээртедип, «артык чүъктен» алырлып алыр деп оорарынга бодун хууда чөпшээрежир чорду. Чүл дээрге тудуг комбинадының общежитиелери четчир-дир, артык, кезек үеде ажыглаары-биле туттунган общежитиелерниң херээ чүү деп. 3, 4, 5 дугаарлыг общежитиелер хоорайның баштайгы чиңгине планында чок, олар ийи-ийи аал ишти чурттаар 3 бажыңнарның орнунда туттунган. 9, 10, 11 дугаар барак общежитиелер он алды аал ишти чурттаар 2 ийи каът бажыңнар орнунда.

Бо бүгүнү чүгле хүнүн бодаан удуртукчулар туттурган. Кезек када чурттаар дээш келген улус кедизин бодаваска, чүү болу бээрин ам көрүп орарывыс бо.

Хоорай ортузунда 16 аал ишти чурттаар кызыл бажыңның байдалы бергедеп кээрге, оон чурттакчыларын дөгерезин көжүрдүвүс. Барааны чаагай дээрден башка, ишти ирип калган бажыңга чурттаары берге болбайн аан. Аалыкы каътка чурттап орган бир угбайның «Кырымда кожам кажан менче ойлуп бады кээр болду» деп органын утпас-тыр мен. Ол бажыңны кажан-даа организацияларга сыгаарывыска, удуртукчулары ойталаар болган. «Найырал» ассоциациязы, «Шевер» биле бүдүрүлге чери кезек туралап турлаш, оон база албайн барган. Амгы үеде оон септелгезиниң төлевилелин эде кылдырткан бис. Бажыңның электри плиталарын, ванналарын, унитазтарын, соңга рамаларын коммунал ажыл-агый чери уштуп шыгжаан. Чамдыктарын оор алган.

Септээн соонда кызыл бажынга кижилер чурттавас. Анаа дүлейлер, өске-даа инвалидтер ниитилелдериниң конторалары турар деп планнаан бис. Оон бүдери канчыыл деп айтырыг тургустунуп кээр. Боттанып болур план чүве, ырадыр чимек тилеп турбайн, мындыг фактыны айтып каайн. Бир дугаар общежитиени улус өөредилгезиниң килдизи септээш, контора кылып алды. Санэпидстанция, курстрах, кежээки школа, уруглар библиотеказы база ында.

Кызаа, дыкпыш общежитиелерни шак ынчаар Шагаан-Арыг хоорайдан арылдырарывыс ол. Кижилерниң оочур манап, 2-3-даа чыл дургузунда чурттаар общежитиелери делгем болгаш чаагайжыды туттунган болур. Артар болза, хоорайга чүгле ындыг общежитиелер туруп болур.

Мерген АНАЙ-ООЛ.
Шагаан-Арыг хоорай Советиниң даргазы.

Хоорай, суурларывыстың аян-шинчизи

ЧУРТТАКЧЫЛАР ДИЛЕП ТУРАР

Азыр-Кежиг суур чылдан чылче өзүп, тудуг-суур немежип, чаагайжыттынып турар. Тывага улусчу революцияның 70 чылын уткуштур чаагайжыдылга ажылдары бо хүннерде ында кылдынып турар. Байырлалды төлептиг уткууру шагдан бээр туруп келген чаагай чаңчылдарының бирээзи болгай. Чаагайжыдылга ажылдарынга күш-ажылдың хоочуннары А. Амбаржы, К. Кол, Т. Булатова олар идепкейлиг киржип турар дээрзин манаа демдеглеп каары черле артык эвес. Черле ынчаш чүгле чаагайжыдылгага эвес, өске-даа ажылдарга чурттакчыларны киириштирип, оларны эвилелдээринге олар идепкейлиглер. Оон-биле кады күдүмчуларның чурттакчылары боттары түс-түстү хуралдааш, аштаалга-арыглаалды черле канчаар чорутса экил дээрзин дугуржукан. Ынчангаш херимнерни чаңгыс аай өң-биле будуп эгелээн. Суурнуң ниити аян-шинчизинге ындыг байдал идиглиг болур. Бажыңнар чанында олурткан ыяштар, чечектер, огород ону улам аянныг болдурар. Суурнуң чону ону билип турар.

Суурнуң кедезинде ногаан, чараш шөлде чаа кулумну чаңгыс чер-чурттуувус Л. Б. Чаламбаның ады-биле адаарын чурттакчылар дилеп турар. Ону кедээ Совет деткип турар. Оон боттаны бээринге олар бүзүреп турарлар. Ол кулумну хоочун чогаалчының ады-биле адап каарга, өөрүнчүг болур. чурттакчылар анаа төлептиг болурун кызыдар апаар. Чүгле арыг-шевер санитар байдал талазы-биле эвес, ажыл-ишчи, культурлуг болуру чугаажок чугула. Ону чедип алырының барымдаазы бар, чүге дизе ында идепкейлиг кижилер бар.

Татьяна КУШКАШ.
Тожу район.

КЫЗЫЛДЫҢ ПАРЫГЫ: ЭРТЕМДЕННЕРНИҢ САНАЛЫ

Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг паргын чаагайжыдып экижидеринге дуза көргүзери-биле ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының бөлүк эртемденнери чоокта чаа келгеш, шинчилел ажылдарын чорутканын бистиң солунувус моон мурнунда дыңнаткан болгай.

Парктың ниити байдалы кандыг боор база ону канчаар чаагайжыдып экижидер деп саналдап турарынга хамаарыштыр бистиң корреспондентивис кедээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады **Иосиф Афанасьевич Бехтен** болгаш биология эртемнериниң кандидады **Владимир Евгеньевич Александровичиден** каш айтырыгны салган:

— Парктың ниити байдалы амгы үеде кандыг деп санап турар силер?

В. Е. Александрович:

— Моон мурнунда манаа каш көрбээн кижи мен. Силерниң паркыңар Сибирьде болгаш Россияның төп-даа черлеринде чок дээн онзагай чурумалдыг чер-дир. Хоорайда чаагайжыдылгазын, ылангыя парктар болгаш сесерликтерни эртемге үндезилеп кылыр болгаш эргидетилерин чаартыр талазы-биле ажылдарны боттандырар дээш хөй черлерге — ниитизилал болгаш төп хоорайларга чорупп, чогуур ажылдарны кылып келген бис. Силерниң паркыңар черле онза-дыр. Ону кайгамчык кылдыр чаартып алырының бүгү аргалары бар.

Паркта хем уну черлерге үнер улуг болгаш чадан ыяштар колдады үнген. Ону чаагайжыдып алыр дээш кызылчыларның эвээш эвес ажылды кылып турганын база эскердивис. Бойдустуң боду бүткен чурумалдыг ортузунда үнген ыяштар кызылчыларның амыдыралынга кол черни ээлеп турар деп бадыткалдыг чугаалап болур. Чүге дээрге долганыдыр эрга-арыг чок, ижиг ховулар ортузунда турар хоорайның агаарын экижидеринге ол черле улуг рольду ойнап турар. Чайын ынаар кире бээрге сериин, кыжын кузумчуларга бодаарга чылыгзымаар болурун кызылчылар эскерген боор. Чижеглээн санаашкындан алырга, парк Кызылдың чурттакчыларынга 600 тонна арыг кислородту берип турар.

— Парктың чажы кадып, курган ыяштар. Чүге дээрге ол ыяштар дарыгга таварышкан деп чугаа бар. Ол шын бе?

— Ол шуут шын эвес. Чүге дээрге ында теректер колдады үнген. Ынчаарга хем уну черниң теректериниң ортумак назыны 50—60 чыл болур. Оон ыңайлаарга олар чоорту баштарындан эгелеп курган эгелээр, адаккы бөлүктары чылдың-на ногаарарып үнүп турзажок. Бок болгаш өске үнүштерниң күсели-биле өзүп үнер азы оларны ораажып үнер үнүштер база бар. Оларның чамдыктарын ап каап болур.

Ынчаарга сеттиң суун боор, чалдаптарга, ыяштар кадып турар деп чугаала база-ла үндезин чок. Чалды кылып каары черле чугула — суугуң дениели үргүлчү бедик чылдар [illegible]. Четпес чүвези чүл дээрге [illegible] чалды арай болзымча чок кылганында. Сеттиң суун үргүлчү арыг болдурарда артыкшылдыг суугу дамбаның адаандан болгаш үстүнден аксып бадыр кылдыр кылып каар. Артык суугу бир удаала үстүнден аксып бадырарга, сут кыдыны [illegible] арлып баар болгай. Сеттиң бажында чалды база таарыштыр кылыры негеттинип турар. сеп суунуң агымын [illegible] бүргеп болур кылдыр. Агым [illegible] суг турум байдалдыг болганындан оон өңү ногаарарып шалбаа чыды тыптып кээп турары ол.

— Паркка кандыг ажылдар кылдынары көрзүнүп турарыл?

В. Е. Александрович:

— Төлевилел ажылын күске чедир доозуптар бис. Чүнүн-даа мурнунда кырган теректерни болгаш бок үнүштерни кезип аштаар херек. харын бир удаа эвес, кезек-кезектеп. Кескен черлерге өске ыяштарны олуртур. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, төрел ыяштарны бөлүк-бөлүктеп олуртур болза эки. Чижээ, бир кезек черге хадыңнарны, өске черге хадыларны дээш оон-даа өске. Тывада болгаш Сибирьде бар ыяштарны таарыштыр олуртурун саналдаар бис. Оон аңгыда Ыраккы Чөөн чүкте үнүп турар ыяштарны олуртурун база шенеп көөрү чугула, кедизинге барып Кызылдың паргын ботаниктиг сад хевирлиг болдурар дээш.

Чадан үнүштер чаңгыс аай-дыр. Мачаа сирень, клен, долаана дээн ышкаш чадан үнүштерни олуртурун көрүп турар бис.

Кол чүве паркка моон соңгаар анаы-бору тудуглар кылбас болза эки. Эргизтеги тудугларны чаартып болгай-ла. Оон башка кижилерниң анаа чыглыры көвүдеп, ол черниң хөрзүнүнге багай салдарны таварыштыра бээр. Паркка колдуунда дыштаныр, селгүүстээр дээн кижилер келир болгай. Бичии чаштарның, анныктарның болгаш улуг улустарның баар, дыштаныр черлерин база таарыштыр бодаар бис. Кадыкшылга зоналарын ында-ла тургузар апаар. Чижээ, улуг кижилерниң гимнастика кылыр, кылаштаар болгаш шош-куур черлерин парктың төвүнден ырап кедээрлеткеш, ындыг оруктарны асфальтылавас кылдыр көөр бис. Черле ынчаш дыштанылга черлеринге демир болгаш бетондан тудугларны кылырынга оон оруктарын кара шывыг-биле шывары удур улус бис. Бүгү чүве бойдустуң бодунда ышкаш болур болгай — тудугларны ыяштан кылыр, оруктарны сай, довурак-биле кылыр дээш оон-даа өске. Ол чүүлдер кижилерниң организминге хора чок.

Адак сөөлүнде чугаалап каар чүүл: паркта ыяштарның дүшкен бүрүзүн аштавайн көрүнер. Бүрү—черниң шугдаа, үнүштүң чемиш-тир...

Сандро МААДЫ
беседалашкан.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

Ийи чагаа

ДЕТКИДИВИС

Халажылгада полковник Артём Борбак-оолдуң бо чылдың май 29-та үнген «Шын» солунга бижээн чүүлүнде Тываның ревшериглериниң ужуражылгазының эрттирзе чугула деп саналын номчааш, ону бүрүнү-биле деткип тур мен. Шынап-ла, Тываның хөгжүлдезинге оон киирген улуг-хуузу эвээш эвес болдур ийин.

Ревшериг баштай — 1923-1924 чылдар үезинде тургустунган болгаш, чарлыга шериг деп адаттынып турганын төөгүзен билир бис. Ону Хомду дайынының киржикчизи Дактаң-Маадыр командылап турган дээр чүве.

Мен бодум Тываның ревшериинден эгелээш Үлетпүрчинтараачынның Кызыл Армиязының дайынчызынга четтим. Тываның тускай шериинин тургустунуп келгенинин болгаш ажыл, амыдыралының дугайында хөй солун чугааларны оон хоочуннары генерал-майор Семен Шомадан, полковник Петр Биче-оолдан дыңнаан мен. Тываның хостуг бот-догуннаашкыны, ооң хөгжүлдези база келир үези дээш Хемчикке болгаш Тере-Хөлге болгулаан үймээннерге амы-тынын берип турган ревшеригжилер дугайын уттур эргевис чок. Эрестиг дидим хөй-хөй командирлерни болгаш солдаттарны ол белеткээн. Оларның хөй кезии фашистиг эжелекчилерин чылча шаварынга киришкеш келген болган. Элээн хөй кижилерниң дайын шөлүнден ээп келбээнин билир бис.

Амгы үеде ревшеригжилерден чүгле чүс хире кижи арткан бис. Дайынга чораан деп тускай документ-бижиктерлиг. А өскелериниң ол дугайында кандыг-даа документ чок. Дайынга киришпейн барганывыс бистиң буруувус эвес. силер мээн херек силер, аныяк-өскенни шериг херээнге өөредир силер дээш бистерни чорутпаан-на болгай. Бистер, ревшериг хоочуннары биске берген даалганы эрестиг күүсеткен болгаш Тывавыстың сайзыралынга назылап улгаткыже чедир баштаан боол келдивис.

Алексей ТУГАРЖАП.

Улуг-Хем район.

• • •

Артём Борбак-оол эживистиң ревшеригжилерниң ужуражылгазының эрттирер дугайында кирип турар саналын кончуг-ла деткип ор мен. Мен халажылгада лейтенант, артиллерист кижи мен. 1939-1947 чылдарда шериг албанынга турдум. Фронт чоруур дээш билдириишкин бижиириимге, дайынга баар солдаттар белеткээр ужурлуг сен дээш чорутпаан чүве. Бодумнуң дайынчы мергежилимге хөй солдатты белеткешкен мен. Эки турачыларны база белеткешкен мен. Тывага боол турган үймээннерни базарынга база кириштим.

Эрткен салгалдың кылып каан чаагай үүлези уттундурбас ужурлуг болгай бистиң эрткен оруувус аныяктарга үлегерчижек-даа болзун. Ынчангаш хоочуннарның ужуражылгазының чогуур черлерден организастап эрттирзе черле чөптүг болур. Ам 73 харлаптым. Чөөн-Хемчикте ревшеригжилерден чүгле дөрт кижи артывыс. Республиканың шериг комиссарияды бо айтырыгны холга алза чогуур.

Макар АСКИРОВ.

Чөөн-Хемчик район.

ТӨӨГҮЛҮГ ТӨРЭЭН ЧЕРИМ

Таңды-Уланың сыннарының элээ делгем, аллак оймак черде кедээ суур бар. Аңаа барган санымда-ла төрээн черимниң төөгүзү, каас чурумалдыг, байлак черлери, ажыл-ишчи кижилери хөрек-чүрээмни хөлзедип келир. Ийе, амгы үеде чедип ажа дүжүп, партияның хүрээлениинге удавас 50 чыл болур, чөптүг дыштанылга — пенсия-даа болзумза, агаарын тынып, черин базып, өскен, төрээн, өөренген суурумнуң улуг назылыг кижилери-биле ужуражып, уттундурбас төөгүлерин сактып ап чоруур мен.

Бир-ле катап Москва хоорайга дыштанып чеде бээримге, ол төөгүлүг хоорайның улустары Ленинградты революцияның кавайы дээр чораан. Тывада ындыг чер — мээң чурттап өскечим Сүг-Бажы суур деп санаар мен. Чүге ынча дээриим дугайын мээң бо бижип олурар чүүлүм бадыткай бээр. Ынчангаш ол хензиг суурнуң төөгүзүнче номчукчулар-биле кады хая көрнүп, эрткен, уттундурбас үелерин сактып көрейн. Кажан Тывага улусчу революцияның тиилээниинден бээр 70 чылын уткуп турар бо төөгүлүг хүннерде Сүг-Бажы суур канчап Кочетово, орус тараачын Атамановтуң чурттап турган чери канчап «Коммунизмниң херели» совхоз апарганын улуг назылыг кижилерден, төөгү документилеринден, бодумнуң билиримден алган чүүлдеримге үндезилээш, силерге таныштырып көрейн.

Кара-хүрең тонун кеткен Таңды сынының эдээ дараа тарып, мал өстүрүп, кат-чимис чыып, ыяш-даштан бажың тудуп ап болур таарымчалыг черге орус тараачын Атаманов деп кижи бир-ле дугаар көжүп келген. Ооң соолдары-биле өске ядыы орус тараачыннар келгеш, сууржуун амыдыралды тудуп кирипкен. Оларның чоок-кавызынга ядыы араттар чурттап, орус улустан эки чүүлдерни өөренип ап, харын-даа чамдыктары бажың-балгатты тудуп, ногаа аймаан тарып эгелээн. Шак ынчаар ол бичии сууржугашты улус Атамановка деп адай берген.

Көткүн чониун хөй санныг бөлгей кидис өглеринге долгандыр хүрээлеткен Атамановка суурга кандыг-даа дүвүрел чок, ыржым, тайбың чаагай турда, 1918 чылдың чазынында өрт болу берген чүве дег, орус чурттакчылыг бо суур оттуп, диңмиреп эгелээн. Тараачыннарның баштайгы Соведи тургустунган. Советтиң даргазы бижик-билиг чок тараачын Семен Митряшкин, секретары Алексей Лукьянов болган. Советтиң чанынга кызыл гвардейжи отряд тургустунган, оон командиринге фронтучу Сергей Кузьмич Кочетовту соңгаан. Революсчу ажыл хайныышкынныг эгелээн.

Совет эрге-чагырганы тургузарынга болгаш ону быжыглаарынга херээнге орус чон-биле кады ядыы арат Дайбыңның оглу Билчиир база киржип, кызыл гвардейжи отрядка кирген. Ынчалза-даа контрреволюсчу күштер баштайгы Советтерни таратпып, Советтиң даргазын, секретарын, кызыл гвардейжи отрядының командириниң ада-иезин — Агафья Филипповна биле Кузьма Петрович Кочетовтарны, кызыл гвардейжилер Билчиир, Молукпен, Рассохин болгаш өскелерни-даа араатанзыы-биле эттеп-эрин дээннер.

Ак-көк карактарлыг, узун, шыырак мага-боттуг Иван Петрович Юдаев революсчу шимчээшкинге киржип турганы дээш Рязань чоогунче өг-бүлези-биле шөлүдүпкен турган. Германия-биле дайын мурнунда ол Сибирьже, а 1919 чылда Тываның Каа-Хем кожуунуң Бедзигге келген. Эжи чораан Василий Дресвянниковка аңаа таваржы берген. Ол ийи эжишкиниң узел-бодалы, күзел-чүткүлү ийи аңгы дээрзи баштайгы ужуражылгадан-на билдине берген.

Моол отрядының баштыңчызы Маскаржав-биле дугуржулга ёзугаар Кравченко болгаш Щетинкин Тывадан үнүп чоруп тура, чүвени кан-чаа билир дээш хайгыылчыга Иван Юдаевти арттырып каан. А Дресвянников дээрзи чүгле моолдарның эвес, Совет эрге-чагырганың ёзулуг удурланыкчызы болбушаан, Көк-Хаакка сулчээчилерни тургузуп алган.

Ол чылдың күзүнүнде Юдаев өг-бүлези-биле Атамановкага көжүп келген. Чыл эрткен. Политиктиг байдал улам быжыккан. Октябрьның ортан үезинде Юдаев кезек партизаннар эвилелдеп алгаш, Көк-Хаакче чоруткан. Сорулга мындыг турган: ол черниң тараачыннарын дээрбечи Мелегин биле Сафроновтуң аспаандан чайладыры, оларга сургаалдыг тайылбыр кылыры. Дээрбечилер биле Дресвянниковтуң каттыжа бергенин билип турза-даа, эрги эжин ээлдирип алыры-биле ооң-биле тайбың чугаалажып чеде берген. Ол дайзын эжин кара сагыштыы-биле боолап өлүрүп каан. Эжиниң өжээнин кызыл партизаннар негеп алган, Иван Юдаевтиң мага-бодун Атамановкага эккелгеш, анаа хөөржүдүп каан.

Юдаевти орнукшутканы соонда, ийи-үш-ле хире хонганда, Бай-Хаактан кел чораан терелиг кижилерни суурга киир кыдаттар сывырып келген. Туруп-могаан аъттарын дыш, семис аъттарга күш-биле орнап, солуп алгаш, Атамоновкадан 40 хире километрде, Оттук-Дашта, Ян Шичао шериинге баар бодаан кыдаттар чүведир. Олар кедээ Совет чаңынга доктаай берген. Аңаа хурал эртип турган. Чалатпаан ок-боолуг «аалчыларны» көргеш, улустуң ыңды чиде берген. Коя кеттинген бир кыдат чаңчын тус черге садыглап турган Ли Саны дамчыштыр аъттаар негээн. Совет даргазы Алексей Сниткин оларны тоовайн, харын-даа чамдыктарын туткаш, Усинскиже чорудупкан. Ийи хонганда бөлүк кыдаттар тудуруп кижилерин негеп чедип келген. Ол, баштайгы Совет даргазы Алексей Никифорович Сниткинни үш удай боолааш, өлүрүп кааш, дезе берген. Ынчалза-даа Тывага хааның шагны катап тургузар дээш шыргайын турган актарны орус, тыва партизаннар, ядыы тыва араттар чылча шапкан.

Улуг Октябрьның күштүг чалгыы Тывага халып кээп, араттарның амыдыралын өскерткен. Ол чаагай амыдырал, келир үе дугайында улуг чыыш 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Сүг-Бажы суурга болган. Аңаа Тываның бүгү кожууннарының төлээлери киржип кээп, Тыва Арат Республиканы тургузуп, ооң баштайгы Үндезин Хоойлузун баталаан. Ынчангаш Сүг-Бажы суур Тывага революцияның кавайы болганы ол-дур. Ол төөгүлүг хуралдың дугайын солун, сеткүүлдерге хөйү-биле бижээнин барымдаалааш, делгерэңгей биживээним ужуру ол.

Хамааты дайынның кадыг-берге чылдарында Тывага хосталга дээш тулчуушкуннарга идепкейлиг киржип, арат кижиниң чаагай кежиктиг амыдыралын тургузарынга салыышкынны киирген дээш орус партизаннар командири Сергей Кузьмич Кочетовтуң адын мөңгежидери-биле Сүг-Бажы суурну Кочетово деп адай берген. Бо суур төөгүлүг суурларның бирээзи болуп артпышаан. Ол суур социал-экономика, культура талазы-биле шаандакы байдалынга деңнээр болза кайгамчык хөгжээн. Кочетово суурда төөгүнүң тураскаалдыг музейин тургускан. Аңаа чүгле бистиң эвес, Даг-Алтайдан, Якутиядан, Калмыкиядан болгаш даштыкы чурттар Германиядан, Моолдан аян-чорукчулар кээп турар.

Төрээн черим Элегес, Межегей ол ынчаар шаанда шагда оюннарның Ажыкай байының мал-маганы, ара-албатызы ээлээн турган болгай. Ында Көк-Булуңга ядыы арат Могенчик деп ашак байларның хөлечии болуп, амыдырап чораан. Олар беш оолдуг, үш кыстыг турган. Акыларым, угбаларым өзүп келгеш, ада-иезинге дузалажып, кажан революция үези келирге хосталга, келир үе дээш эрестиг демисельчилер болган. Аңаа, мээң улуг акым оглу-биле кады кызыл партизаннарга чугула медээ чедирер даалга алган. Олар Чинге-Дагга Догаан деп черге чоруп олурда, ол үеде аңаа чоруп турган актар акамны өлүрүп каан. Ынчангаш Сүг-Бажындан өскүп үнген улусчу революцияның чалгыы ачам сугнун самдар өөн безин оюп эртпээн ышкажыл.

Тывага улусчу революция тиилээн соонда улуг акыларым Янчар, Данзын-оол баштайгы үеде партизан, сөөлзүредир МЧАЭ организастажып, бижик өөредилгезинге киржип чораан идепкейлиг аревэчилер чүве. Олар оон соонда партия, совет ажылдарынга киржип, бурунгаар чүткүп чорааннар. Бо дээрге бистиң суурнуң кижилериниң амыдыралының бадыткалы-дыр. Бистиң суур ат-сураглыг кижилер-биле база байлак. Чаңгыс чер-чурттугларым алышкылар Оюн Ойдупаалары бүгү Тыва билир. Олар Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде эки тура-биле аъттангаш интернационалчы хүлээлгелерин эрестиг күүсеткен. Сураглыг артист Кара-кыс Мунзук, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Бавуу-оол Уин-оол, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниг хойжу Монгуш Алдай-оол болгаш өске-даа чоңга билдингир апарган кижилер бо черниң ажы-төлү-дүр.

Төрээн республикавыстың экономика, социал, культура хөгжүлдези амгы Кочетово суурнуң хөгжүлдезинден-не көскү. Таңдыда «Коммунизмниң херели» совхоз чылдың-на бурунгаар хөгжүп өскелерден чыдып калбайн, сайзырап олурар. Кижилерге аас-кежиин бээр дээш тыва черге революцияны өөскүдүп үндүрген, амыдыралдың кызыл чечектерин тарган өскен, төрээн Сүг-Бажы — төөгүлүг төрээн черим. Ынчангаш аңаа чеде бергениимде-ле буурул бажымны черге четир мөгейип каар чаңчылдыг кижи мен. Буянныг дээш четтирдим, төрээн черим!

Данчай-оол ОЮН.
Парлалганың хоочуну.

ЧОНАР-ДАШТЫ ХОЙЛАП АЛГАШ...

Чонар-дашты хойлап алгаш, хоюн кадарып, чазанып чоруур деп бо ус-шевер кижиниң дугайында чурукчуларның чугаалажып турганын дыңнаан мен. Ол шынап-ла ындыг дээрзин, Көгел Сааяның дугайында теледамчыдылга көргеш, бүзүрээн мен. Оътап чоруур хойларын хайгаарап көрүп каап, бедик хая кырында чонар-даш чонуп орар кылдыр ону киного тырттырып каан чораан. Көгел Мижитеевичиниң чонар-даштан чазааны дириг амытаннар дүрзүлерин делгелгелерге каш-даа катап көрүп, оларның дириг ышкаш болганын пат-ла магадаар чордум. Мал-маган аразынга өскен-төрээн, оларның аажы-чаңын билир кижи Тываның чеди чүзүн малын дириг олчаан кылдыр дашка хуулгаазын чараш кылдыр сиилбип калбайн канчаар. Оон чазап каан сарлыктарын, аътарын, өшкүлерин элээн ур көрүп турарга, шимчеп, маңнап ыңай болур деп барган ышкаш кынныг кээр. «Хуна мунган оолдуу» көргеш, кижи бичии балдыр-бээжек оолчугаш чорааның сактып кээр. Көгел Мижитеевичиниң чонар-дашка мөңгежидир сиилбип кааны оол ышкаш хөй өшкү аразында шыырак хуманы кижи бо-ла муна каантар боор чүве. Алгаш салып бергеш, каш халып чоруй, чайып каантар-ла болгай. Алыс боду малчын болгаш, «Көш» деп ооң ажылы дыка сонуурганчыг. Тыва улустуң амыдыралын ында көргүскен. «Хуна мунган оол», «Көш» деп ажылдар хоочун ус-шевер кижи композиция, сюжеттиг ажылдарны кылып турар деп чүвени бадыткаан. Бир эвес Көгел Мижитеевичиниң сиилбип чазап кааны дириг амытаннар дүрзүлерин чаңгыс черге чыыр болза, бүдүн көдан болу бээр боор он.

Бай-Тайга дээрге ус-шевер, ыраажы кижилерниң оранылар болгай. Ол черниң чону бодунуң ус-шевер, уран талантылыг чоруун салгалдан салгалче дамчыдып чоруур болгаш, оларның чазаныр, дааранып, ... ыр-лаар-шоорлаар, ... жиир ук-салгалы үзүлбейн чорууру бо. Көгел Мижитевич база бодунуң уран талантызын, узаныр, чазаныр билиин, арга-дуржулгазын аныяктарга күзелдии-биле дамчыдып берип чоруур кижи деп дыңнаан мен Ат-сураа чүгле Тывага эвес, а оон дашкаар алгаан мастерниң боду-биле ужуражып, чугаалашпаан-даа болза оон өөреникчилери-биле чугаалашкан мен. Көгел Мижитеевичиниң ажылдарын көрүп, оон хөй чүүлдерни билип алганын Сергей Кочаа чугаалап турган чүве. Чүгле чонар-даштан чараш чүүлдер чазаарынга эвес, а хөмден, демир аймаандан эт-сеп кылырын хоочун мастер билир. Аңаа аныяк-өскенни өөреткен-даа. Оларның чамдызы Сергей Кочаа, Хунан Киров, Владимир Салчак дээш өскелер-даа ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери апарганнар.

Көгел Мижитеевич боду база ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү кижи. Оон кылган ажылдарын чурт иштинге болгаш даштыкы чурттарга делгелгелерге хөй удаа делгээнин, олар аңаа көрукчүлерниң бедик үнелелин алганын билир мен. «ССРЭ-ниң улустарының уран чүүлү», «Социалистиг Сибирь» «Совет Россия» дээш база Моолга, Чехословакияга, Румынияга, Японияга, Америкага болган делгелгелерге каш удаа киришкен. Оон эң эки ажылдары Москваның, Ленинградтың, Суздальдың, Улан-Удэниң дээш өске-даа хоорайның музейлеринде, чуруктар болгаш уран чүүл кылыгларының галереяларында үнелиг экспонаттар болу берген.

Тываның найысылалы Кызыл хоорайның төвүнде тевелер, те, чуңма дүрзүлери-биле каастаттынган кончуг чараш фонтан бар. Ындыг чараш фонтанны өске хоорайларга чорааш, көрүп көрбээн мен. Ол фонтанны каастаарынга Көгел Мижитеевич база киришкен деп билип алгаш, бөдүүн арат тыва кижиниң уран талантызын, ус-шевер холдарын база катап магадаан мен.

Көгел Мижитеевич Сааяның 60 харлаанынга тураскааткан оон делгелгезинге барып, мастерниң кылган ажылдарын сонуургап көрүп тура, тыва чоннуң салым-чаяанныын, угаан-бодалының чаражын, ажыл-ишке ынаан илергейлеп чоруур, тываларның төлептиг оолдарының бирээзи Көгел Саая-дыр деп хүндүткел-биле бодап турдум.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ДАЙЫН БОЛГАШ ӨЛҮМ

Дөртен беш чыл бурунгаар болган дайынга Совет Эвилелиниң чидириинин, дайын үезинде туттурган совет болгаш немец шериглерниң санының дугайында медээлерни парлаарын солуннуң хөй номчукчулары дилеп турар. Бо айтырыгга хамаарыштыр «Билиг» ниитилелиниң кежигүнү, журналист Алексей ДУГЕРЖААНЫҢ тайылбырын, оол хууда бодалын моон адаанда парладывыс.

Делегейниң ийиги дайыны олгаш Ада-чурттуң Улуг дайыны доозулгандан бээр ам өртен беш чыл ажыг үе эрткен. Ынчаарга ол дайыннар ылдарында ССРЭ-ниң чогум же хамаатылары амы-тынынан чарылганыл деп айтырыг овет кижилерни амга чедир аврелдип турар. Дайынга Совет Эвилелиниң кижи чидириинге хамаарыштыр И. В. талин 7 миллион деп медээни арлаан болгай. Ол дээрге едергей кызырган медээ дээрзи ам билдингир апарган. СРЭ-ниң кижи чидириинин айында шынны совет кижирден болгаш делегейниң хөйиитизинден чажырары Сталинниң тускай политиказы боп турган деп бодаар мен. А гле Литваны безин фашистиг елекчилерден хостаар дээш аңныг-дошкуун тулчуушкуннар 700 муң ажыг, Латвияны — 0 муң, Эстонияны — 150 муң жыг, ниитизи-биле бүдүн чар миллион чыгам совет дайылар өлген. Оларның хөй уузу — орустар, украиннер, лорустар, литвалар, латышр, эстоннар. Сталинниң 7 иллион деп чарлаан медээзиң мегезин чүгле бо саннар зин сойгалап турар.

Сталин өлген сөөлүнде ур ес үе эрткенде Н. С. Хрув Совет Эвилелиниң эрткен йынга кижи чидириинге хаарыштыр медеглел кылгаш миллион совет кижилер даынга амы-тынындан чарылган чугаалаан. Мен бодаарым 20 миллион деп сан чиек-биле алдынган ышкаш. Ол нны амгы үеде 26-27 милон чедир адап турар. А чом чежел? Ам дээрезинде алының тускай чиге медээзи к. Төөгүнүң шынын совет жилер, делегейниң хөй-ниизи ырак эвес келир үеде аптыг билип алыр дээрзин бүзүрээр мен: эрткен дайнга Совет Эвилелиниң кижи дириинин дугайында айтыгга хамаарыштыр төөгү доментилериниң калбак шинлелиин Бүгү-ниити төөгүнүң ституду. Шериг төөгүзүнүң институду, ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу амгы үеде чорудуп турар.

Совет болгаш немец туттурган шериглерниң санынга хамаарыштыр бистиң база даштыкы парлалганың чамдык медээлерин ам сонуургап көрээли. Дайынга 3 миллион немец шериглер, 700 муң немец хамааты кижилер өлүрткен деп, немец тала 1949 чылда-ла чарлаан. Ынчаарга делегейниң ийиги дайынының бүгү чылдарында Германияның кижи чидириинин дугайында шынны немец болгаш делегей хөй-ниитизинден чажырган магатчок деп бодалды чүгле ССРЭ-ниң девискээринге безин туттурган болгаш өлген немец шериглерниң дамразында ылаптыг саны бадыткап турар.

Дайын сөөлүнде, кажан Германияның Федеративтиг Республиказы тургустунганда, төөгүчүлер комиссиязы ГФР-ге ажылдап, Совет Чепсектиг Күштерге туттурган болгаш ССРЭ-ге өлген немец шериглерниң дугайында материалдарны, медээлерни парлаан турган. Ук комиссияның бадыткаанын ёзугаар алырга, Кызыл Шериг 3 миллион 15 муң немец шериглерни туткан, оларның 1 миллион ажыг кижизи азы 35-38 хуузу өлген. А херек кырында кандыг болганыл? ССРЭ-ниң иштики херектер улус комиссариадының (НКВД-ниң) туттурган шериглер херектериниң эргелелиниң ылаптыг медээзин ёзугаар алырга, Ада-чурттуң Улуг дайынының бүгү дургузунда 2 миллион 389 муң 560 ажыг немец шериглер Совет Чепсектиг Күштерге туттурган. Ол дээрге чүгле немец националдыг кижилер. Бо дугайында тускай документиниң 1945 чылдың августа Сталинге дамчыдып берген турган. Архив документилеринде медээлерни барымдаалап, совет парлалгага бижээнин ёзугаар алырга, Совет Эвилелиниң девискээринге туттурган немец шериглерниң иштинден 356687 кижи, тодаргайлаарга, 99 генералдар, 4406 офицерлер, унтер-офицерлер, 352182 солдаттар өлген.

Туттурган немец шериглерни Совет Эвилелиниң лагерьлеринге аштадып, өжегерээн өлүрүп турган дээр хоозун нүгүлдээшкиннерни даштыкы, ылаңгыя немец парлалга амга чедир кылып турар. Туттурган шериглерге хамаарыштыр 1929 чылдың Женева конвенциязының кол негелделерин Совет Эвилели туттурган

Айтырыңар, харыылап бээр бис

немец шериглерге хамаарыштыр бүрүн күүседип келгенин төөгүнүң документилери бадыткап турар. Чижээ, туттурган немец шериглерге аъш-чемни совет хамааты чурттакчыларның, харын тылда совет шериглерниң нормазын ёзугаар берип келген. Туттурган шериглерниң лагерьлери — дыштанылга чери, курорт, санаторий эвес-ле болгай. Туттурган немец шериглерге чүгле аъш-чем нормазын берип келген эвес, харын Кызыл Шеригниң сагылга-чурум Уставының негелделерин оларга тывыскан турган: лагерьлер начальниктеринге хамаарыштыр хууда азы коллективтиг хомудал кылыр эргени туттурган немец шериглер ажыглап турганнар.

Туттурган немец шериглерни Совет Эвилели хостаарын, чуртунче чорударын өжегерээн саададып келген дээр нүгүлдээшкиннер база бар. А херек кырында кандыг болганын төөгүнүң ылаптыг барымдаалары бадыткап турар. Дайын доозулган сөөлүнде ССРЭ-ниң девискээринге турган лагерьлерден немец шериглерни хостап чорудары массалыы-биле эгелээн. В. М. Молотовтуң адынга киирген бир илеткел ёзугаар алырга, 1947 чылдың мартка чедир ССРЭ-ден 1 миллион 3 муң 574 немец шериглерни хостап чоруткан.

Туттурган немец шериглерден 1949 чылдың ортан үезинге чедир Совет Эвилелинге 80 муң 744 кижи арткан. Ол дээрге Совет Эвилелинге удур дайзынның кем-херээн үүлгедиринге киришкен дугайында истелгени чорударынга хамаарышкан хемчег болган. 1955 чылдың сентябрь 26-да медээни ёзугаар алырга, ССРЭ-ниң девискээринге арткан 80 ажыг муң немецтерниң хөй нуруузун хостап чорудупкан. Ол дугайын ГФР-ниң ынчаардагы удуртукчуларынга, ылаңгыя канцлер Аденауэрге эки билдингир турган.

Туттурган немец шериглерге хөй чарыгдалды Совет Эвилелиниң үндүргенин база уттуп болбас ужурлуг бис. Чижээ, Свердловск областың девискээринге турган туттурган немец шериглерниң лагерьлеринден 1200 ажыг кижини 1955 чылдың сентябрь 29-та хостап үндүрген Совет Эвилелиниң девискээринге оларның ажылдап алганы 370 муң рубльди хосталган немец шериглерге үндүрүп берген. Олар ук акшаның чамдызы-биле 870 килограмм колбаса кылыгларын, 250 килограмм ак-саржагны, 850 килограмм чигирни, 270 килограмм быштакты, 1150 шил арага аймаан совет магазиннерден садып алгаш, чуртунче чанганнар.

А немец-фашистиг шериглерге туттурган совет дайынчыларның салым-чолу кандыг болганыл? Бо дугайында төөгүнүң документилери колдуунда шын херечилеп турар деп бодаар мен. Немец школа башкызы төөгүчү Кристиан Штрайт деп кижи архив материалдарын хөй чылдарда өөренип, шинчилеп келген сөөлүнде 1978 чылда ном парлаан. ССРЭ-ниң болгаш Германияның аразынга дайынның чылдарында немец шериглер 5 миллион 700 муң совет солдаттарны, офицерлерин туткан деп, ол номда бижээн. Ынчаарга фашистиг Германияның курлаг чер шериглериниң чигине штавының 1945 чылдың февраль 20-де медээзин ёзугаар алырга, 5 миллион 734 муң 528 совет солдаттар, офицерлер туттурган турган. Оларның хөй нуруузу 1941 чылда туттурган деп санап турар. Оларның иштинден 3 миллион 300 муң кижи немец-фашистиг шериглерниң хоругдал лагерьлеринге, газ камераларынга өлген. Демги К. Штрайтының медээзин ёзугаар алырга, туттурган совет шериглерниң 57 хуузу өлген азы өлүрткен, 500 муң кижи дезип үнген. А херек кырында 57 хуу эвес, оон-даа хөй. Туттурган совет шериглерни, ылаңгыя офицерлерни, политажылдакчыларны гитлержи фашистер массалыы-биле шаажылап, 1941 чылдың май 2-де гитлержи Германия чазааның министерстволарының статс-секретарьларының чөвүлел хуралынга хүлээп алган доктаалды барымдаалап келгеннер. Ында мынча деп бижээн: «Туттурган элээн каш миллион шериглер аштап өлүр ужурлуг». 1941-1942 чылдарда Польшаның девискээринге фашистиг лагерьлерге турган совет шериглерниң 85 хуузу өлген азы өлүрткен.

Делегейниң ийиги дайынының чылдарында америк, англи шериглерниң чидирии чеже болганыл деп айтырыгны номчукчулар сонуургаар магатчок. АКШ-тың болгаш Англияның камгалал министерстволарының дайын сөөлүнде чарлаан медээзин ёзугаар алырга, делегейниң ийиги дайынының бүгү дургузунда АКШ-тың чидирии 405 муң кижи, Англияның — 370 муң кижи болган. Ынчаарга Барыын болгаш Чөөн чүкке агрессорларга удур кадыг-дошкуун тулчуушкуннарның кол үүрге-чүктээшкинин Совет Эвилелиниң, ооң улустарының эктинге онаашкан турганын бо бүгү саннар тодаргай херечилеп, бадыткап турар-дыр.

Дайын — ол дээрге массалыг өлүм, хилинчек, човаланныр. А эрткен дайынның бо кударанчыг саннары чаа дайынны болдурбас дугайында кижи төрелгетенге шыңгыы кыгырыг болур ужурлуг.

ДЕМДЕГЛЕЛ

Чоокта чаа Чадаана хоорай чордум. Ында чурттап чоруур төрелдерим-биле бирден бирээ чокка хөөрежип, чугаалажып алдывыс. Арткан, калган төрелдеривисти-даа сактып хондувус. Чурттан үнге-ле, элээн каш чылдар эрткен. Ырак черге чурттап, ажылдап чорааш мени сакты-даа бердилер ыйнаан. Чамдык кижилер «бадырып»-даа ордулар.

Мээң кады төрээн улуг акым чок апарган. Ол чечен кижи чораан. Хайыракан суурда акымны Монгуш Сержинмаевич Дакпай-оол дээр. Чаавамның адын Ховалыг Кончут Алдын-ооловна дээр Акым, чаавамның уруглары өскен. Хеймер оглу безин өглүг-баштыг. Чаавай 9 уругларны азырап өстүрген. Ол кончуг улуг өг-бүлениң иштинден дээди эртем чедип алган эмчилер, башкылар, совет, партия ажылдакчылары дээш, кымнарны чок дээр.

Мени чалгаарай бээр ирги бе деп бодааш, мээң мурнумга камныы сүргей өг-бүлениң альбом чуруктарын болгаш өске-даа документилерин салып берди. Ону сонуургап олур мен. Көрүп, номчуп олурарымга, Алдын-Ишкин чуртун мактаан, ол үениң кижилериниң дугайын бижээни кончуг солун болду.

Амгы үеде Дакпай-оол Монгуш Хайыракан суурда кадайы Ховалыг-биле пенсиялыг дыштанып олурарлар. Совет чазак ол башкының күш-ажылын бедии-биле үнелээн. «Күш-ажылдың хоочуну» деп херек демдээ-биле шаңнаткан. Дыка хөй хүндүлел бижиктерин көрдүм.

Оон бижип чоруур бижимелдериниң аразындан дараазында одуруглар мээң сонуургалым хайныктырды.

Ногаан чечээ сагланнаткан
Оргу-Кыры чораан сен бе?
Омак-хөглүг оол боор мен.
Ортун акың таныыр сен бе?
Шенне чечээ сагланчыңнаан
Шеле кыры үнген сен бе?
Шеле тыртып бызаанчылаар
Шевер акың мен-не боор мен.
(Оолдар ырызындан).
Элбер-самдар ойбактарым
Эде даарап бээр авам.
Барып суглааш, келиримге,
Бажым дырап бээр авам.
Чоруп-чоруп келиримге
Чода салып бээр авам.
Чаңгыс чуваам ойбактарын
Чамай тыртып бээр авам.
(Бичии оолдар ырызындан)

ООРЛАРГА КАРГЫШ

Кара-кара булут келгеш,
Казыргалап тура хонду.
Кара сагыш — оор келгеш
Караламны алгаш барды.
Халак-халак, куруг калдым!
Арат чонум аксы четкен
Ажырымчы оорларның
Ава долзун, каргыш четсин,
Аза-ла алзын, албыс алзын.
Аа халак, аксым четсин!
Аъдым оорлаан адасканың
Арны дуктуг — ыт ышкаш.
Албан чери байыскаарга,
Алган мен деп дөмей өчүүр.
Оргу чонум оорлава!

Ол тыва литература болгаш дылды башкылап чораан. Дакпай-оол Монгуш кончуг чечен, тыва дылды камныг адилеп чоруур кижилерниң бирээзи. Ол бодунуң таныыр болгаш билир эш-өөрлерин сактып, адап чугаалап орар чораан. Бистиң үениң эртемден кижилери профессор Ш. Ч. Шулууну, Д. А. Монгушту, башкылар К. Салчакты, В. Кызыл-оолду, Д. Сюндюпту, чогаалчылар М. Кенин-Лопсаңны, Е. Танованы болгаш өске-даа хөй-хөй кижилер тыва дылды быжыы-биле камгалап чорууурлар дээрзин ол бадыткаар. Олар ооң үечергелери 40 ажыг чылдарның иштинде ылап чок демдеглел кылып чораан кижиниң бижимелдерин көргеш, оон чамдыктарын бижиир ужурга таварыштым. Шынап-ла, Дакпай-оол Монгуш метафораларны, деңнелгелерни эпитет, тывызыктарны болгаш деңнелгелерни билдилии-биле ажыглап чораан. Хөндергей ортумак школазынга директорлап тургаш, школа музейин тургузарынга башкыларның болгаш өөреникчилерниң күжү-биле улуг ажылдарны кылган. Оон алган экспонаттарны Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинден көрүп болур. Улустуң аас чогаалынга кичээнгейлиг болуулуңар.

Монгуш ЮНДЕШ-ООЛ.

Дүүн

УРУГЛАРГА СУДУР

Библия, Коран дээн чергениг судур номнары-биле таныштырган чыткаш, ёзулуг культурлуг кижи мен деп бодунарлары амгы үеде берге. Ынчангаш бо шагның эртем-чоргуулдуг кижи бүрүзү шажын-чүдүлгеге хамаарышкан номнарның, бети дээрге, ужукпалыы-биле таныштырган турар ужурлуг.

Чоокта чаа республика төвүнге Украинаның Ровно хоорайында «Евангелияның чырыы» деп миссионер (буянныг дуза көргүзер) ниитилелиниң ажылдакчылары Иван Коломийцев биле Сергей Савченко аалдап чораан Олар дүүн тыва эки турачыларның хосташканы Ровно хоорайда чеде берген. Кызылга христиан чүдүлгеге хамаарыштыр чорудуп ажылдарындан аңгыда, оларның портфелинде «Бичии уругларга Библия» деп номнуң тыва дылче очулгазы бар. Очулганы бөлүк авторлар кылган болгаш редакторлаан.

Кыска-кыска чечен чугаалардан болгаш угаадыглардан тургустунган ол судур номнуң оон ыңайгы салымы кандыг болурул? «Евангелияның чырыы» ниитилел номну Германияга парлаар. Ниитизи-биле 12 парлаар ама хемчээлдиг уруглар номунуң ийиги арын бүрүзү чаштарга таарышкан өңнүг чуруктарлыг болур. Тыва дылга парлаттынар «Бичии уругларга Библия» бүдүрүлгезе саадавас. Тираажының кол нуруузун буянныг дуза көргүзер ол ниитилел Тываның уругларынга халаска үлеп бээрин планнап турар.

Ынчангаш бистиң уругларывыстың шажын-чүдүлге дугайында угаан-билии байлакшыыр.

(Бистиң корр.).

ТРЕНЕР БУЛУҢУ

Спортлагерь херек

Эрткен чылын Сибирь, Ыраккы Чөөн чүк, Урал болгаш Поволжье зоналарының 1973-74 чылдарда төрүттүнген оолдар аразынга профэвилелдерниң спортшколаларының шугуму-биле хостуг хүреш маргылдаазы Амур областың Благовещенск хоорайга болган.

Ол маргылдаага бистиң республикадан тос аныяк мөге киришкеш, ээп келгеннер. Маргылдааның баш бурунгаар чоруткан дүрүмүн ёзугаар зона маргылдааларынга бодунуң деңзизинге бирден эгелээш алды дугаар черлерни алган мөгелер РСФСР-ниң маргылдаазынга хүрежир эргени алыр. Бистиң аныяк мөгелеривистең дөрт мөге улаштыр хүрежир эргени чаалап алганнар.

Красноярскиниң, Якутияның, Бурятияның, Коми АССР-ниң, Тюменьниң, Оренбургтуң болгаш өске-даа черлерниң мөгелери-биле бир деңней, дөрттеп хөй спортчуларны РСФСР маргылдаазынче чорудуп болур арга турган. Чүге олардан куду көргүзүглүг болган бис? Бир чылдагааның тыварын ораллажып көрейн.

Май ай төнүп чорда-ла («Азия төвү» шаңналының соон дарый) бистиң мөгелеривис дыштанып эгелей бээрлер. А өске черлерде? Олар чайның кайы үезинде маргылдаалар бар болдур, аңаа шыңгарлыг белеткенири-биле боттарының спортлагерьлеринче көже бээрлер.

Бистиң мөгелеривис чүге ынчап болбастарыл? Чүге дээрге бистинде оларнында дег тускай, чайгы үеде республиканың улуг-даа, бичии-даа шыырак спортчулары белеткенир (чүгле хүрештиң эвес) спортлагерь чок. Оон ужурундан час келирге-ле тренерлер өске пионер лагерьлеринден ол-бо сезоннарга боттарының өөреникчилерин тургузар черлерни диленип эгелээрлер. Ол дилег колдуундала бүтпейн баар. Чүге дээрге аңаа пионер лагери-биле спорт лагерьлериниң хүн чуруму көнтүс өске болур. Аңаа пионерлер турары билдингир. А спортлагерьлерге шупту харлазын аайы-биле спортчулар туруп болур. Пионер лагерьлеринге хөй катап хеп кедер чыскаалыр, пионер ажылын чорудар. А спортлагерьлерге тренировкаларга хөй үе үнер. Ынчангаш пионер лагери биле спорт лагерин кады тургузары таарымча чок.

Кол-ла утка билдине берген деп бодай-дыр мен. Республикага тускай [illegible] төп спортлагерьни тургузары чугула.

Благовещенскиге хүрежип барган мөгелеривис бир. ийи кижи-биле хүрешкен соонда-ла, холум, мойнум, ооргам, будум аарышкылыг-дыр деп чугаалажып турдулар. Ол белеткел четпээниниң чылдагааны. Чоруур бетинде он хире хонук Кызылга чыггаш, белеткедивис. Тренер кижи, бодум дуржулгамдан эки билир мен.

Бистиң республикага чайгы үеде спортчуларның дыштаныры, маргылдааларга белеткенир тускай тепчүткен спортлагери турар болза эки. Бо айтырыгны шыырак көргүзүглүг болган край, областарның спорт школалары он беш, чээрби чылдар бурунгаар-ла шиитпирлеп каапкан. Чай дүжери билек-ле олар спортлагерьлеринче чоруптарлар. Бистинде бөгүн байдал кандыг боол турарыл?

Спорткүркомитеттиң, профэвилелдериниң, Улус өөредилгезиниң министерствозунуң спортшколалары бар. А чай дүжери билек ол черлер спортчуларын каяа чайладыры-биле түс-түзүнда пионер лагерьлеринден диленип эгелээрлер. Пионер лагери биле спортлагерьниң хүн чуруму, турар өөреникчилериниң [illegible] хар-назыны аңгы болур деп үстүнде бижээн болгай мен.

Ам чүнү кылза эки? Чай кээрге-ле үстүнде адааным черлерниң спортшколаларының [illegible] чаңгыс спортлагерьниг турар ужурлуг. Оңу тудуп тургузарда база-ла акша-төгериг негеттинери чугаажок. Ынчангаш оңу тудуп алырда Спорткүркомитеттиң, профэвилелдиң, улус өөредилгезиниң удуртукчулары, тренерлери чаңгыс черге чыглып алгаш, ол айтырыгны амдан эгелеп үзе шиитпирлээри чугула. Бир эвес бо черлер ол айтырыгны үзе шиитпирлевес болза, чайгы, күскү үеде бистиң спортчуларывыстың кандыг-даа маргылдаага барганда [illegible] арырыр чоруу читпес.

Чадамба ООРЖАК,
Хүреш тренери.

1981 чылда тургустунган «Улаатай» чечен чогаал каттыжышкынының ат-сураа чүгле районда эвес, республикада билдингир апарган. Чечен чогаал каттыжышкынының киржикчилериниң чогаалдарын «Улуг-Хем» чечен чогаал альманахтың 66 дугаарынга, «Ленинчи оруу» солунга тускай арыннар, булуңнар кылдыр парлаан, тыва радионуң «Улуг-Хемниң чалгыглары» деп литература-музыкалыг дамчыдылгазынга тускай үндүрүлге кылдыр дамчыткылаан болгаш оон киржикчилериниң чогаалдары «Улуг-Хем» альманахка, республика солуннарынга доктаамал парлаттынып турар. Каттыжышкында чогаал ажылынга сонуургалдыг янзы-бүрү мергежилдиг кижилери хаара туттунган. Оларның аразында «Ханы ынакшыл» деп тоожунуң, «Сында оруктар», «Кышкы чылээш» деп шүлүктер чыындыларының автору, каттыжышкынның чечен чогаал сайгарыкчызы, культура ажылдакчызы Николай Ооржак, «Черниң хайыразы» деп шүлүктер чыындызының автору, советтер ажылдакчызы Монгуш Танов, «Мөңге назын» деп шүлүктер чыындызының автору Мадон Монгуш, тудугжу Деспил-оол Санчы, партия ажылдакчызы Бичел Монгуш, башкылар Зинаида Донгак, Болат Хомушку, Галина Күулар, советтер ажылдакчызы Маадыр-оол Данзын, кодээ ажыл-агыйы ажылдакчылары Көшкен-оол Кара-Монгуш, Сергей Норбу дээш өскелер-даа бар.

Башкылар Болат Хомушку, Зинаида Донгак олар шүлүктер, чечен чугаалар бижиириндең аңгыда, боттарының болгаш өске-даа авторларның сөстеринге чараш аялгаларны чогаатканнар. Каттыжышкынның чон-биле харылзаазы быжыгып, чүгле Өвүр район иштинге эвес, а өске районнарже үнүүшкүннерни кылып чон-биле ужуражып турар.

«Улаатай» чечен чогаал каттыжышкынының планы улуг. ажыл-херээ солун, оон чамдык кежигүннериниң чогаалдарын номчукчуларга барааглаттывыс.

ЭРИГ БААРЛЫГ

Ажы-төлү, келир үе, салгалы дээш,
Ажыл-иштиң ымыш үлүүн чүктеп чоруур
Ада кижи амыдырал-чурталганың
Алдын хүн дег, чалакчызы, күчү-күжү.
Ада кижи айыылга-даа таварышкаш,
Аарып-аржып, човулаңга туттуруп боор.
«Ачамны!»—дээш карак чажы сыстып келир,
Ажыг-шужуг, муңгаралга дужуп болур.
Хөөкүй ачаң сеткил-хөөнүн хомудатпайн,
Хөлүн эргээн аңгыр ышкаш, уян чору.
Хөрээн иштиң өйүп чоруур дүвүрелин
Хөй-ле кезиин адан-биле үлежип чор.
Ада кижи, авалар дег, чымчак хөөнүг,
Ыыт чокка аяар, оожум
Амыдырал, ажы-төлү, кадайы дээш.
Амыр-дыш чок дойлуп чоруур бодалдарлыг.

Деспил-оол САНЧЫ.

Өвүр район.

БАРААЛГАТСЫН

Чашкан сылдыс чоорту-ла
шупту читти.
Даңның бажы хаяаланып
адып олур.
Чайгы хүнүң четтикпейн
мыжырашкан
Тайга чериниң куштарының
үнүн дыңнаал
Бүрүлерни, сиген-ниерни
шиларе[illegible]ир
Салгын, сырын оожургаал чо[illegible]
үрүп турзун
Бүдүн дүнде дыжы [illegible]ган
амытаннар
Шап[illegible] суггта, үнүш, кушка
үнүн катсын.
Ыры-шоорнуң бичии када ажы
чок боор.
Ыыт чокка аяар, оожум
олураалы.
Болур-болбас чугааларның
херээ чүү боор.
Бойдус бору аялгазын
бараалгатсын.

Валерий ООРЖАК

Саглы суур.

САКТЫЫШКЫН СӨЗҮ

Сагыш-бодал — эртинелиг өртемчей дег. Көрген-билген бүгү чүүлдер андарлып-дүндерлип-ле чоруур. Бо удаада артист Чылбак-оол Мортай-ооллуң дугайында бодалдар бо кыска чүүлдү бижиирипче мени албадапты. Ол дугайында оон төрээн чери чүгле Бай-Тайга эвес, а бүгү Тыва база бо хүннерде сактып турары чугаажок. Сураглыг артист Ч. Мортай-оол бистиң аравыста чок. Бир эвес турган болза, кайгамчык май айда 60 хар харлаар турган ийик. Ийе, ол артистиң чазак чарлыын ёзугаар алганы алдарлыг азы улустуң деп бедик аттары чок. Ынчалзажок оон ат-алдары, ажыл-ижи чонда сураглыг боол арткан. Шынап-ла, Чылбак-оол Салчакович Мортай-ооллу таныыр кижилер улуг болгаш ортумак салгалда чок боор!

Чылбак-оол Салчакович 1955 чылда Ленинградтың А. Островский аттыг театр институдун дооскан. Оон чаңгыс курсчулары — РСФСР-ниң алдарлыг артизи С. Оюн, Тыва АССР-ниң улустуң артизи А. Тивакай, Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери В. Монгалбии, [illegible] артистер К. Сапык-оол, Д. Ханды [illegible] бо хүннерге чедир театрда ажылдап турарлар.

Ч. Мортай-оол барык 30 чылгаам чылдарның иштинде хөгжүм-шии театрының репертуарының кол рольдарынга өзек артист боол ажылдап келген. Оон шилгедек, узун мага-болу эң ылангыя ынакшыл рольдарынга кайгамчык таарымчалыг боораан. Оңу М. Кариминиң «Ай туттурган дүне» деп трагедиязында Зубаржатка ынакшаан 17 харлыг оол Акъегеттен, Э. Войничиниң «Шашкак» деп чогаалын ёзугаар бижиттинген «Италияның човуланында» Джеммага арыы-биле бердинген Артур Риварестен (Шашкак) көрукчүлер бүзүрел көргеннер. Бир эвес, «Ромео биле Джульеттада» Тибальтның, «Он ушку даргада» Сагадеевти, «Хайыраан ботта» Балданны, «Алды айның таазында» [illegible]

Репниковту, «Ревизорда» Осипти, «Хүннүң дурту чүс чыл ажыгда» Абуталип Куттыбаевти болгаш Константин Заслоновту сактыптар болзувусса, Чылбак-оол Салчаковичиниң уран талантызының хемчээлиниң хериизи, артистиң мергежилдиң бедии дораан-на тодарап кээр. Ол рольдар артисти, шынап-ла, сураглыдып, мөңгежидипкен. Чогум-на ынчангаш Ч. Мортай-ооллуң ады чокта тыва театрның төөгүзү долу эвес ышкаш сагындырар. Оон адын сактып, болап чорууруввустуң чылдагааны-даа ында.

«Ак-көк хемниң кижилери» деп уран-чечен тыва кинода Ч. Мортай-оол кол маадыр Мергенниң ролюн чединишкиннig ойнаан. Саян ажыр чоруп олурар автобустуң соңгазындан бакылап алган, төрээн Тывазының дугайында ырлап чоруур аныяк эр артист Чылбак-оол Мортай-оол ол-ла болгай. Ол кинодан аңгыда, «Мегечиң дөвии» деп фильмге Ч. Мортай-оол база-ла солун ойнаан.

Хоочун артист Ч. Мортай-оол — театржы салым-чаянныг өг-бүлениң ээзи. Оон кадайы — Валентина Мортай-оол театр[illegible] эргелекчизи турар. А оларның оглу Айдын Мортай-оол Москваның Гнесиннер аттыг музыка училищезиниң хөгжүмнүг комедия артистериниң салбырын дооскан, республикада ады алгыг берген артист, бот-бичии композитор. Ч. Мортай-ооллуң кадайы Луиза Мортай-оол база-ла театрның таланттыг аныяк артизи.

Кижиниң чурттап эрткен оруун оон ажыл-херээ тывылдар, меңгежидер дээрзин Чылбак-оол Салчаковичиниң амыдыралчыдап көрүп болур. «Хол изин бот пандыр баспас» дижир. Хоочун артистиң ажыл-херээ оон ажы-төлү салгаан. «Эки кылган ажыл—элеп-читпес эртине» деп чүве ол-дур.

Владимир СЕРЕН-ООЛ
Хөгжүм-шии театрының чогаал кезээниң эргелекчизи.

ТАНЫЖЫҢАР: «Улаатай»-дыр

ЧӨРҮЛДЭЭ

Кежиктиг бажыңынга кирип кээрге, Белекмаа чемненир өрээлде соңга баарында сандайда хая көрнүп олуруп алган, ишкирнигип ыглаан орган. Кайгай берген Кежиктиг бажыңының өрээлдерин эргий көрген. Уруу Азната-даа чок. Белекмааның чанынга кылаштап кээп, холун оон эктиниң кырынга аяар салбышаан, айтырган: «Канчап барды, Белек, чүге ыглап орарың ол?» Белекмаа кезек ишкирнигип чорүй, чоорту оожургап, кэрактарының чажын аржыылчыгажы-биле чода туткулааш: «Канчаар улус боор бис. Кежиктиг? Азната меңээ черле ижикпес, ээ көрүнмес хиредир. Оңу бодумче ээлдирип алыр дээш бүгү-ле чүүлдерни кызып кылыр-дыр мен, хоржок-тур. Сен бажыңдан уруг чоруптарынга-ла, бир өрээлче киргеш, ыыт чок олуруптардыр. Азы кайнаар-даа баарын чугаалап кагбайн, үнгеш чоруптар. Сен чогуңда мээн-биле чугаалажыр бээзин хөңнү чок. Ажылдааш кел чыда хеп садынга кире бээримге, чаражы кончуг. Азнатага өй платье турар болду. Оңу садып алгаш келгеш, «Кедип көрем, уруум» — дээримге: «Өске кадайның садып берген хевин кетпес мен. Сен мээн авам эвес-тир сен» — дээш, ыглапкаш, ыырган-авазы сугже маңнап чоруй барды. Хей-ле хөөкүй уругну хилинчектей бердивис ышкаш...» — депкен. Белекмааның карактарының чажы база катап бүлденейнчип келген. Ындыг чугаа дыңнааш, Кежиктиг чүну-даа каптаар харык чок, кезек када харлыга берген турган.

Урууңуң соңгу незинге чанчыгып чадап, хүлээп көрбейн турарын Кежиктиг эскерип турган-даа болза, чоорту чаңныга бээр дээрзинге бүзүреп турган. Уруу биле Белекмааның аразында хамаарылганың ханы чөрүлдээже шилчий бергени аңаа коргунчуг апарган. «Ийи дугаар өг-бүле тудуп, амыдыралымга улуг частырыг кылганым ол бе? Өскүс арткан чаңгыс урууму хилинчектеп, сеткилин хомудадыпканым ол бе?» — деп бодай кааптарга, Кежиктигниң чүрээ чым-сырт кылынган.

Белекмаа Кежиктигниң тендиргий бергенин эскерип кааш, тудуп алыр деп чыдында-ла, ол черже олуруп бады барган.

* * *

Азната авазының, ачазының чаңгыс чассыг уруу-ла чораан болгай. Ол үш харлап турда, авазы айыыл-халапка таварышкаш чок болган. Оон бээр ийи чыл эртсе-даа, Азната ээп өскен эргим авазын утпааң, уттуп-даа шыдавас.

Оон авазынга ынакшылы, чоргааралы, бердингени ол хире күштүг, ханы. Кижиниң төрээни, өстүрүп каан незин кым-даа солуп шыдавас. Ынчангаш Азната ачазының өске кижи-биле өг-бүле тудуп, кады чурттап эгелээнинге таарзынмайн, иштинде муңгарап, муңчулуп чоруурү ол. Бо удаада чаш, уян сеткилиниң ханызындан соңгу незинге дорт удурлачыышкынны кылган. Ол хөделиишкин Белекмааны-даа, Кежиктигни-даа дүвүредипкен, бодандырыпкан.

Азната амдызында чаш. Амыдыралды, ачазының байдалын чедир угаап билбези чеп.

* * *

Кежиктиг дыңнап чыдарга, дүште-дүлде чүве дег, бир-ле кижи: «Нерв системазының албараашкыны болу берген кижи-дир. Ам [illegible]ыга оожургал, дыш херек. Оңу дүвүредип болбас» — деп чугааланыр болган. Караан көрүп кээрге, эмнелгеге чыдар болган. Чанында Белекмаа халат эштип алган турган. А Кежиктигниң орнунуң чанында сандайда

эмчи Кара-кыс Картыговна орган.

Кежиктигниң караан көрүп келгенин эскерип кааш, эмчи оон судалын тудуп көргеш: «Ам ажырбас, эки-дир. Кежиктиг дыштанзын, бис чоруптаалы» — дээш, Белекмааның ооргазындан куспактай зарак тутпушаан, өрээлден кады үнүп чорупканнар.

Урууңуң авазы, кады чурттаан эжи Долааның хенертен озал-ондакка таварышкаш чок болганы Кежиктигге улуг согуг болуп, сагыш-сеткилин ундарадып, аар, ханы кажыыдалга, хомудалга таварыштырган. Болган болуушкунну, кажыыдалды Кежиктиг аарыбиле хүлээп көрүп эртип келгенинден сөөлгү ийи чыл иштинде оон тырын мага-болу безин соолбурарты арыпкан. Чугаакыр, хөглүг аажы-чаңы хагдынчак, муңгак апарганын чүгле оон чоок кижилери, эшөөрү эвес, а харын-даа оңу билир, таныыр кижилер эскерип чугаалажып турар апарган. Кежиктиг ажыг-шүжүгге алзып, сагыш-сеткил уйлараашкынынга таварышканындан артында-ла аарыгзыг кестур. Каш ай бурунгаар Белекмаабиле дүшчүп, сагыш-сеткили таарыжып, кады чурттап эгелээни оон амыдыралын, сеткил-сагыжын чиигедип эгелээн турган.

Уруу биле Белекмааның аразынга болган чөрүлдээден коргуушкуну болгаш дүвүрелди ооң кошкак, суларап организми уүп шыдаваан.

Кежиктиг эмнелгеге ийи неделя ажыг болган. Ол үениң дургузунда чүну бодаваан дээр! «Ийи дугаар өг-бүле туткан эжим-биле амыдыралымның чогуп бүтпейн баары ол бе?» дээн бодал оңу үргүлчү дүвүредип турган. Кежиктиг чаа-ла чээрби беш харлап турар. Бот-ле кижиниң чаңгыс оглу. Школа дооскаш, ол амыдырал байдалының аайыбиле өөредилгезин уламчылаар аргазы чок болуп, тудугга ажылдай берген. Тудугжунуң амыр эвес аар, нарын мергежилин кызымаккайы-биле шиңгээдип ап, коллективинде макталдыг кижилерниң бирээзи апарган.

Чааскаан чурттап чоруур төрээн незинге дузалажыр, өскүс арткан чаңгыс уруун өстүрүп, кижизидип алыр дээш амыр-дыжын-даа бодавайн, бүгү күжүн үндүрүп чоруур.

* * *

Эмнелгеден чыткан Кежиктигге баштайгы үелерде уруу кырган-авазы-биле кады ужуражып кээп турган. Сөөлгү хонуктарда Азнатаның соңгу незин-биле кады аңаа ужуражып кээп турар апарганы оңу өөртүп эгелээн. Урууңуң соңгу незинге хамаарылгазының экижииринге кырган-авазы улуг салдарны чедирген дээрзин Кежиктиг билип чыткан. Белекмааның чылыг, ие сеткили, кижизиг, бедүүн аажы-чаңы Азнатаны чайгаар-ла бодунче хаара тудуп эгелээн.

Кежиктигниң эмнелгеден үнер хүнүнде, оон кедер хевин экеп Белекмаа биле Азната чедип келгеннер. Азната ачазының чанынга маңнап келгеш: «Көр даан, ачай, авам меңээ чараш платье садып берди» — дээш, кедип алган платьезиниң хөрээн көргеткен чүве дег, сүйбагылаан. Кежиктиг урууңуң Белекмааны бир-ле дугаар авам дээнин дыңнааш, сеткили ханып, өөрүвүшаан, урууңуң бажындан чыттап каан.

Кежиктиг хевин солуп келип алгаш үнүп кээрге, Азната авазының холундан четтиппип алган ачазын маңнап турган. [illegible] уруун ортузунга чедип алгаш бажының [illegible] хөглүг баашпканнар. Аяс, күскү хүннүң чылыг, алдын-сарыг херелдери черже саарлып, балып турзачыык салгынчыгаш эстеп кээп, ачашкыларны, авашкыларны чаптаан чүве дег, чаактарын соолаңнады сүйбап эртип турган.

Эрес-оол МОНГУШ.
Өвүр район.

ХЕЙ-АЪТ КИИРЕР

Сагыш ышкаш чүве болза,
Саглы ышкаш хову болза,
Сараланы муңнуптуткаш,
Сарыым кыска четкеш келзе.
Ынчалза-даа анай-карам
Ырак черде—Москвада.
Аъттаныпкаш чорупсумза,
Айла-даа бол кайын чедер.
Кужурумнуң часаалары
Хүннүң чыгын бо-ла келир.
Чылгычы мээң сеткилимдан
Чылыг сөзү хей-аът киирер.
Дээди сургуул дооскаш кээр
сен.
Лепдии кыза дужурер бис.
Эртем-билиг, кужувусту
Эргим чонга бараалгаар бис.

Монгуш ТАНОВ.

КУЙ-ӨДЕК

Кажаалаңган хаяларлыг,
Келбээ арга ээммерлиг,
Каш чүзүн малы долган.
Каас, чараш булуң чер бар.
Булуң чериниң чогум адын
Бурунгулар адаан-на боор
Алыс чериниң бүдүжү-даа
Адын ылап бадыткаар чер.
Өөр малдар турлаа болгаш
Өлеңнер куйлуг боорга,
Куй-Өдек кыштаг кылдыр
Куйзу адаап ужуру ында.
Тыва кижи малы-биле
Тыны тудуш човаан болгаш
Өдек сынмас арбын малын
Өөрлештир өстүрүп каан.
Амгы шагда совхозувус
Арбын малы шак бо черде
Кожа-кожа кыштагларда
Котан-котан өөп турар.
«Ангырактыг» аржаан суглуг
Адам чурту Бора-Шайда
Боду бүткен чурумалды
Бо-ла чараш магадаар мен.
Ынчангаштың булуң черни
Ырым-биле алгаксатым
Төрүттүнген черим боорга
Төөгүге турасбааттым.

Көшкен-оол КАРА-МОНГУШ

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

АНЫЯКТАРНЫ ЧАЛАП ТУР

Кызыл хоорайның тудугларынга ажылдаар кылдыр республиканың аныяктарын болгаш ажылчыннарны организастыг чыылда негелдезин ёзугаар «Тыва тудуг» левискээр каттыжышкыны. Төп электростанцияның тудуг эргелели болгаш Кызыл хооркуусков чалап турар. Тудуг талазы-биле мергежили бардаа, чок-даа аныяк кижилерни база чалап турар. Чоннуң ажыл-биле хандырар албан черлериниң хоорай органнары чыыштыр ажылга кирерин боттандырган туруп болур.

Ажылдар азы профтехучилищеже өөредип (мергежилдиң бедидери-биле) чоруткан ажылчыннар-биле түс-түзүнда керээлерни тудуг органнзацияларын чарар болгаш ажыл-биле, уруглар садтары болгаш өске-даа чиңгелделер-биле хандырарын, ажыл төлевириниң бетики хемчээлин күш-ажыл керээлеринге айтыр.

Чурттаар бажыңнар-биле хандырар байдалы: чаңгыс бот ажылчыннарга — ниити чуртталга бажыңнарынга, залчылар бажыңнарынга (чарыгдалын дуглавышаан) ниити өрээлдерни, өг-бүлелиг ажылчыннарга — ниити чуртталга бажыңнарынга, тудуг суурзуганынга, а ол ышкаш 60 квартиралыг 9 каъттыг бажыңнарга тускай өрээлдерни бээр, ол бажыңнарны аңаа чурттаарларның күжү-биле — аныяктарның чуртталга комплекизиниң (АЧК-ның) аргазы-биле 1992 чылда тудары көрдүнүп турар. Аныяктарның № 2 чуртталга комплексизинге (АЧК-2) кирерин күзээннер «Тыва тудуг» левискээр каттыжышкынының удуртукчузунуң адынга билдириишкинниң 1991 чылдың ноябрь 1-ге чедир кирер. Билдириишкиннерни кадрлар килдизи хүлээп алыр.

Чуртталга-тудуг кооперативиниң (ЧТК) 8-ки микрорайонда 85 квартиралыг 9 каъттыг улуг панелден кылыр бажыңнарын тудуун 1992 чылда тудуп эгелээри көрдүнген. Ынчаарга ЧТК-га кирериниң эгезин келген ажылчыннарга тыпсыр, бажың тудуун акшаландырарының чамдызын күрүнениң күсели-биле боттандырар, оон ынай ЧТК-га кирген ажылчыннар-биле керээлерни тудуг организацияларын чарар болгаш ук организацияга оларның ажыл стажынга хамаарыштыр халас сан-хөө дузаламчызын көргүзер.

Ам тургустунар № 5 ЧТК-га кирерин күзээннер билдириишкиннерни «Тыва тудуг» левискээр каттыжышкынның удуртукчузунуң адынга 1992 чылдың январь 1-ге чедир кирер. Билдириишкиннерни кадрлар килдизи хүлээп алыр.

Хуузунда бажың тудуп азы садып алыр талазы-биле акша дузаламчызын будуурулгелер керээ негелделерин ёзугаар бодунуң ажылдакчыларынга халас берип болур.

№ 14 механизация эргелели экскаваторлар, автомобиль болгаш суургалыг краннар башкарар машинистерге квартираларны 1991 чылдың дургузунда берип болур.

Күш-ажыл төлевириниң хандырылгазы (чиңгелделер, карылга дуглаашкыннары, шаңналдар, немелделер болгаш өске-даа мактадыг төлевирлер): ажылдакчылар күш-ажылчы хүлээлгелерин (күш-ажыл нормаларын) күүсеткен турда, бетики шалын айда 1991 чылдың апрельден бээр күштүг болдурган карылга дуглаашкыны-биле катай 350 рубльден эвээш эвес болур. Чедир төлевиглер, немелделер, а ол ышкаш акша шаңналдары шалыңның ол бетики хемчээлинден аңгы болур, толдаргайлаарга, ажылчыннар 350 рубльге немей алыр апаар.

Чаа азы холушкак профессия ёзугаар ажылдап эгелээн ажылчыннарга оларның мурнунда ажылдап турган черлеринге ап келген ортумак ажыл төлевирлеринге чедир немелдени тудуг организациязы чедир төлээр (ажыл төлевири 1 чыл хуусаалап хевээр артар). Белеткелче, лагын өөредилгеже, ийиги мергежилдиг шиңгээдип алыр өөредилгеже чоруткан ажылчыннарның мурнуку ортумак шалыны хевээр артар азы бүдүрүлгедеи хоорулбайн. мергежил бедидип өөренип турган үеде чедир төлээр.

Мергежили чок болгаш чаа хүлээп алдынган ажылчыннарга оларның өөренип турган үезинде кажан өөредилге дооскан сөөлүнде ажылдаар профессияның ажылчыннарынга доктааткан бетики тариф төлевириниң азы шалыны бээр.

Районнарда тудуг объектилерниң тудуушкунунуң доозулганы-биле азы кызырылганы-биле холбаштыр тудуг организацияларынче 1990-1992 чылдарда чоруткан ажылдакчыларга ийи чыл дургузунда ол организацияларга ажылдап турган үезинде шалыңның 50 хуузу чедир, ынчалзажок 200 рубльден эвээш эвести ай санында төлээр. Ындыг төлевирни ук ажылдакчылар доктааткан нормаларны (воп. [illegible]) күүсеткен турда, оларга бээр. Мурнунда ажылдаан турган черлеринге чиңгелделер алыр эргени бээр үзүктелиишкин чок ажыл стажы ол ажылдакчыларга хевээр артар.

Профтехучилищелерниң доозукчуларынга, аныяк өг-бүлелерге, шериг албанындан куралывырже халашканнарга хары утка халас пособиени тудуг организациялары хереглелдиң фондузундан тыпсып, ажыл-агыйын тургузуп алырынга дузалап болур. Ындыг материалдыг деткиимни кажан олар бир чыл ажыр ажылдап чорда кергүзер.

Ажылдавышаан өөренип турарларга немелде чиңгелделерни тыпсыр (ажыл төлевирин хевээр арттырары, шалээ хуусаазын узадыры болгаш оон-даа өске). Ажылдап кылыр ажылның нормазы кудулааны-биле холбаштыр аныяк ажылчыннарның, өөреникчилерниң күш-ажылынга немей төлевирни тыпсыр.

Чаңгыс организацияга хөй чылдарда ажылдап келген стажы дээш — доктааткан хуусааның чылдарын ажылдап эрттиргени дээш хары утка акша дузаламчызын тыпсыр, оон хемчээли — айда тариф төлевириниң (шалыңның) 0,6—1,5 хемчээлинге деңнежир, оңу ажылдап эгелээн баштайгы чылының сөөлүнде бээр санаар.

Ажылдың чиити түңнелдери дээш төлевирни (13-кү шалыңны) ук организацияга үзүктелиишкин чок ажылдап келген үезинден хамаарыштырар. Ындыг төлевирни тыпсырынга хуусааны бир чыл кылдыр доктааткан, тудугларны ажыглалга киргенде, материалдыг курлавырларны камнааны дээш шаңналдарны тыпсыр.

Ажылдап эгелээн сөөлүнде бир чыл эрткенде ажылчыннарга болгаш албанхаакчыларга 10 хүнү шалыңынга немей төлээр, ажылдааныың дараазында ийи чыл бүрүзүнде база 10 хүнү немээр, ынчалзажок ол немелде шалыңның 30 хуузундан ажыг болбас.

Ажылга хүлээп алганнарның ажы-төлүнге уруглар садтарынга орууларны, оларны 2 чыл дургузунда хандырар. Кан болгаш бемир-бетон конструкцияларны эптээр ажылчыннарны, малярларны, электрик-биле каннкчыларны, кровельщиктерни 5 чыл чиңгелделиг пенсия-биле хандырар.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Харылзааның Новосибирск хоорайда электротехникумунга өөренирин күзээннерни шилип алырын Тыва ССР-ниң күрүнениң харылзаа болгаш информатика бүдүрүлгези («Россвязьинформ») чарлап турар.

Өөренир тускай эртемнери: автоматтыг электрохарылзаа, хөй каналдыг электрохарылзаа, радио харылзаазы болгаш радио дамчыдылгазы, телеграф харылзаазы болгаш шедээлер дамчыдары.

Өөренирин күзээннерни электрохарылзааның Новосибирскиде техникумунче чорудар. олар бо чылдың август 5-тен 31-ге чедир аңаа белеткел курузунга өөренир, оон сөөлүнде техникумга кирериниң шылгалдалары эгелээр.

Бодунуң шилип алган тускай эртемин айытпышаан, билдириишкинни техникум директорунуң адынга чорудар. Аңаа кожар документилер: ортумак билииниң дугайында документиниң болу, тускай ортумак өөредилгеге чериин дооскаының диплому, хемдектерин айтыр. 3х4 хемчээлдиг алды фоточурук, № 086 майык ёзугаар эмчи шинзылгазы.

Документилерни бо чылдың июнь 20-ден июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Документилерни чорудар адрес: 667000. Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 53, Тыва АССР-ниң информатика бүдүрүлгези («Россвязьинформ»), кадрлар килдизи, телефоннары 2-48-12, 2-23-90.

телевидение

ИЮЛЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.10 «Кижи болгаш хоойлу». 9.55 Уругларның музыка клуву. 10.40 «Мен кеңгүс анаа мен». Уран-чечен фильм. 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30—13.00 «Аргентин аялгаларлыг танго» ансамбльдиң көргүзүү.

* * *

15.15 «Амыдыралдың өрүшкүзү». Алды сериялыг уранчечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.45 «Сонуургактарга». «Куштар бистиң-биле кожа». 17.00 Уругларга — фильм. «Чашкы назынның сөөлгү чайы». 1-ги сериязы. 18.05 Мультфильмнер. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Күрунениң Д. Шостакович аттыг квартеди ойнаар. 19.40 «Мен кеңгүс анаа мен». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел палатазының Даргазы И. Д. Лаптев, ССРЭ-ниң улустуң артистери Е. Максимова болгаш В. Васильев телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харылаар. 22.55 «Уран чуруктуң метаморфозалары». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү фильм. 23.30 Шүлүкчү А. Поперечныйның чогаалыкчы кежээзи. 2-ги кезээ. 00.50 ТМА. 01.10 «Мен кеңгүс анаа мен». Уран-чечен фильм. 02.30—03.20 К. Голейзовскийниң хореография композициялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.50 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 9.25 «Булактар». 9.55 Чылдың үелери. Июль. 10.40 Концерт. 11.25 «Армия болгаш... кежээ ажыл-агый». Телефильм. 12.00 «Өвүр-хевир». 13.00 «Россияның парламент медээчизи». 13.15 Москва Кремлиниң комендатуразының хүлээлгелиг-көргүзүглүг оркестри силерни чалаар. 13.55 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажылдыышкыны. 17.15—20.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.20 Уругларга фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Медээлер.

МОСКВАДАН

18.45 Россия Президентизиниң соңгулдааларының түңнелдериниң талазы-биле ужуражыышкын. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 — 23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 — «К-2» Москва кинофестивалында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.20 «Республика» көргүзүп тур. 18.45 Россия Президентизиниң соңгулдааларының түңнелдериниң талазы-биле ужуражыышкын. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Коллаж. 20.35 — 21.00 П. И. Чайковский. «Москва», кантата.

КИНО

ИЮЛЬ 10-да

«НАЙЫРАЛ»: «Любовь с привилегиями» (2 сериялыг) 9.00, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Двенадцать месяцев» 9.00, 12.00. «Клад рыцаря Милоты» 10.30, 13.30. «Коммандос» (2 сериялыг. Индия) 15.10, 18.00, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бум-1» 14.40, 16.50, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Похищенная» (АКШ) 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

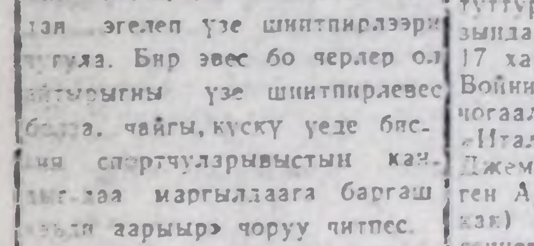

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор — 3-43-34 ● оралакчызы — 3-33-91; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; [illegible] 3-39-15; 3-37-11: социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23, ● чагаа килдизи — 3-39-03, [illegible] бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. [illegible] Тираж 27097 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле [illegible] Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 107.

БИБЛИОТЕКА ... Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл июль 11 четверг № 117 (14617)

(Чагыдар өртээ 6 кеп). Садар өртээ 20 кеп.

ДҮҮН

КЫРГЫЛДА СООНДА ТАЙГАЖЕ

Барыын-Хемчиктиң «Хемчик» совхозтуң удуртулгазы хой кыргылдазын кыска хуусаада шыңарлыг чорудар дээш бүгү хемчеглерни ап турар.

Ында бо хүннерде кыргылда түлүктээн, хөй кижи күжүн мооңнээн, электриктиг болгаш хол хачызы-биле 20 ажыг кыргыкчылар доктаамал ажылдап турар. Тускай мергежилдиг дөрт кижиниң дүк класстарынга бызыглаан. Пунктунуң иштинде ажылдаар хүн чуруму, хой кыргыырының графиги, аңаа дежурныйлаар харысалгалыг специалистерниң ээлчээн, кыргыкчылар аразында социалистиг чарыштың түңнелдерин үндүрериниң дүрүмүн аскан.

Эрги-бараныкчылар бо чылын 32 кодан хойну кыргыыр. Ам 14 коданны кырган. Оон барык 7 тонна хире «чымчак алдының» состээ алган. Дүүн малчыннар Андрей Доңгак, Демир-оол Ховалыг оларның хойларын кырган. Баш санында алган дүк ортумаа-биле 2 килограмм болган. Ол районда багай эвес көргүзүг болуп турар.

Кыргылда пунктузунуң ажылын оон эргелекчизи Лидия Саая багай эвес удуртуп, чарыштың түңнелдерин беш хонуктап доктаамал үндүрүп турар. Сөөлгү беш хонуктуң түңнелдери дүүн үндүрген. Аңаа дуржулгалыг кыргыкчылар Эрес-оол Саая, Вадим Саая, Александр Хомушку болгаш Шекпер-оол Кара-Сал олар тиилекчи болуп, шаңнатканнар.

Кыргылда пунктузунда столовая ажылдап турар.

Кыргаан хойну улаштыр чуггаан соонда, малчыннар ырак, сериин тайгаларже малын семиртип алыры-биле көжүп үнүп эгелээн.

Багыт-оол БАЙКАРА.

АЙЫЫЛ ЧОК ДЕП ТҮҢНЭЭН

Чоокта чаа «Молодежь Тувы» солунга корреспондент А. Филатенконуң материалынга Улуг-Хем районда сураглыг Кара-Суг аржаанының чоок-кавызында радиациялыг айыыл бар боор болур деп карашыкын илереттинген.

Ук чүүл үнген дораан Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитеди солунда үнген чүүлдү хандыр сайгарып көөрүнүң талазы-биле комиссияны тургускан. Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң, хамааты камгалалының республика штавының, кодээ ажыл-агыйның химизастаарының талазы-биле республика станциязының, республиканың санитар-эпидемиология станциязының, Тываның геология-шинчилел экспедициязының, өске-даа албан черлериниң болгаш Улуг-Хем районнуң, Ак-Туруг суурнуң Советтер органнарының төлээлери ук комиссияның ажылынга кирипкен.

Дүүн Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Д. Х. Ооржактың даргалаашкыны-биле ук комиссияның ажылын түңнээн хурал болган. Аңаа комиссияның кежигүннериниң, Кара-Сугда шинчилел ажылдары чорудуп турар «Березовское» геология-шинчилел каттыжыышкынының төлээлериниң дыңнадыгларын хынамчалыг сайгарып көрген. Кара-Сугнуң чоок-кавызында кижиниң кадыкшылынга салдарлыг боор болур онза айыылдыг чүве чок деп, түңнелди комиссия үндүрген.

Комиссияның үндүрген тодаргай түңнелин чоңга калбаа-биле таныштырар сорулга-биле ону солуннуң эң чоокку бир үндүрүлгезинге чырыдар деп шиитпирге комиссияның кежигүннери келген.

БӨГҮН

РЕСПУБЛИКА КОНКУРУЗУ

Республиканың саанчыларының XVI республика конкурузу Бии-Хем районнуң «Хадын» совхозунда эртип турар.

Сүт бүдүреринге тускайлаттынган ажыл-агыйларның тодаргайлаарга, машина-биле сүт саап турар саанчыларның маргылдаазының боор турары ол. Конкурска Бии-Хем, Каа-Хем, Кызыл, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Таңды, Барыын-Хемчик районнарның төлээлери киржип турар. Дүүн дүъш үезинде конкурстуң ажыдыышкыны болган. Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы К. Ш. Ялаков маргылдааны ажыткан.

Бии-Хем районнуң мал ажылдакчыларының мурнундан Бии-Хем райкүүскомунуң даргазының оралакчызы, АҮК даргазы Ю. А. Чихачев конкурстуң киржикчилеринге байыр чедирген.

Районнарга болгулаан конкурстарның тиилекчилери бөгүн инек саарының талазы-биле арга-дуржулгазын солчуп, мергежилин көргүзүп, шенежирлер.

ДААРТА

ЫРАККЫ СОВХОЗТА

Кызыл районнуң «Тере-Хөл» совхозу республикада мал ажылының продукциязын бүдүрериниң талазы-биле чартык чыл онаалдаларын чедиишкинниг күүсеткен санныг ажыл-агыйларның бирээзи.

Ыраккы совхозтуң ажыл-ишчилери чартык чылда эът бүдүрериниң планныг онаалдазын 130,5 хуу, сүттүң—108,1 хуу, дүктүң—107 хуу күүсеткен. Мал кыштаглаашкынының байдалы нарын-берге-даа турган болза, тере-хөлчүлер 100 баш төрүүр малга онаалтыр 80 хураганны, 76 бызааны, 83 кулунну, 92 иви болгаш 79 сарлык бызааларын камгалап алганнар. Улуг малдың баш санының камгалалы база багай эвес болган.

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга тураскааттынган чарышка Сарыг-Хөлде «Малчын» деп бода болгаш чылгы мал ажылдыг кооператив тиилекчи болган. Мурнакчы кооперативтиң кежигүннери чартык чылда 15 муң ажыг рубль арыг орулгалыг болганнар. Ажыл-агыйда оон-даа өске мурнакчы ажылдыг коллективтер эвээш эвес.

Совхозтуң ажыл-ишчилериниң юбилейге тураскааткан маёвказы даарта эгелээр. Аңаа чартык чылдың түңнелдерин үндүрүп, шалыпчыларны шаңнап мактаар.

БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛ

МОСКВА. ИЮЛЬ 10, РОССЭТА. РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛЫ КРЕМЛЬДИҢ СЪЕЗДИЛЕР ОРДУЗУНГА АЖЫТТЫНГАНЫН ФАНФАРХӨГЖҮМҮНҮҢ АЯЛГАЗЫ МЕДЭЭЛЕПКЕН. РОССИЯНЫҢ БАШТАЙГЫ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ АЛБАН-ДУЖААЛЫНГА Б. Н. ЕЛЬЦИННИҢ ЭГЕЛЕП КИРГЕНИНГЕ БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛДЫ ТУРАСКААТКАН

Россияның Президентизи Борис Ельцин РСФСР-ниң Конституциязынга дүүштүр даңгыраг кылган.

«Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Президентизиниң хүлээлгелерин күүседирде, РСФСР-ниң Конституциязын болгаш хоойлуларын сагыырын, оон суверенитедин камгалаарын, кижиниң, хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын, РСФСР-ниң улустарының эргелерин камгалаарын, чоннуң меңээ хүлээдип даандырган хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседирин даңгыраглап тур мен» деп, байырлалдыг ёзу-биле ол чарлаан.

Москваның болгаш Бүгү-орустуң патриарх ламазы Алексий II байырлыг хуралга чүве чугаалаан болгаш Б. Н. Ельцинге йөрээл салып, апаа чаагай күзээшкиннерни илергейлээн.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң байырлыг хуралынга Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин программылыг сөс чугаалаан.

«Чоннуң бүзүрели дег улуг ат-алдар чок—деп, ол чугаалаан.— Россияның хамаатылары шилип алышкынны боттандырган. Олар демократияның, реформаларның, кижиниң төлептиг мөзүзүн эгидериниң оруун шилип алганнар». Президент эргелеп башкарылгазының кол угланыышкыны — ол дээрге «тайбың демократтыг чаартылгалар дамчыштыр үндезин реформалар болур» деп, Президент демдеглээн.

РСФСР-ниң баштайгы Президентизиниң албан-дужаалын ээлээриниң ёзулалынга М. С. Горбачев чүве чугаалаан. Байырлыг хүн-биле Б. Н. Ельцинге байыр чедирбишаан, Россияның баштыны ажылын төөгүнүң нарын үезинде эгелеп турарын, чуртта эң улуг республикага эң хаты реформаны амыдыралга боттандырар апаар дээрзин ССРЭ-ниң Президентизи демдеглээн. Кижилерниң чугула негелде-херэглелдерин хандырарының оруу-биле Россия Федерациязының, ында кирип турар республикаларның болгаш девискээрлерниң бурунгаарлаашкынының көргүзер практиктиг ажыл-херектерге чедиишкиннерин РСФСР-ниң Президентизинге ол күзээн.

М. С. Горбачевтуң чугаазының соонда Б. Н. Ельцин-биле холдарын тудушканнар.

РСФСР-ниң бирги Президентизи Б. Н. Ельцинниң албан-дужаалче киргенинге тураскааткан РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң байырлыг хуралының соонда оон киржикчилери Кремль ханазының чанында Билдинмес солдаттың хөөрүнге дириг чечектер салганнар.

Ниитиниң малынга — быжыг чем-суур

ЧАРЫШКА КИРЖИҢЕР

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң Президиуму 1991 чылда бригадалар, фермалар, совхозтар болгаш районнар аразынга ниитиниң малынга чем белеткелиниң талазы-биле республика чарыжының негелделерин доктаадып бадылаан.

Ниитиниң малынга чем белеткелиниң түңнели дээш аажок улуг харысалга совхозтарның, мал чеми белеткээр бригадаларның, мал ажыл-агыйлыг тускай бригадаларның, фермаларның, звеноларның, арендаторларның, районнарның АҮК-териниң болгаш республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң удуртукчу бүрүзүнге онаажып турар деп ук доктаалда айыткан. Мал чеминиң белеткекчилериниң бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга улуг ижигни, бир эвес ону чөптүг, билдилиг ажыглаар болза, ажыл төлевири база бээр ужурлуг. Оон-биле кады оът-сигенниң ажаап-белеткээриниң хуусааларынга хамаарыштыр тургустунган санажылга өртектерин белеткеттинген мал чеминиң шынарын көрүп доктаадыры, мал чеминиң белеткелинче бүгү кижилерниң мөөннээнин, совхозтарның болгаш районнарның бар-ла күш ажыл курлавырларын кириштиргенин өөренип көөрү чугула. Ол бүгү барымдааларны өөренип көрүп, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң президиумунуң доктааткаңы болза:

I. Мал чеминиң белеткелиниң айының (июль 10-дан август 10-га чедир түңнелдерибиле ээлчег чок садар кылдыр дараазында чүүлдерни үндүрүп бээр:

— мал чеминиң белеткелиниң планныг хемчээлин 90 хуудан эвээш эвес күүсеткен арендаторларга, звеноларга, бригадаларга:

I чер дээш — «Москвич» автомобиль

II чер дээш — сиген сарааттаар машина

III чер дээш — сигенни дүрүглеп пресстээр машина

— мал чеминиң белеткелиниң планныг хемчээлин 85 хуудан эвээш эвес күүсеткен совхозтарга:

I чер дээш—«Москвич» автомобиль

II чер дээш — «УАЗ-452» автомобиль

III чер дээш — «МТЗ-82» трактор

— ниитиниң малынга чем белеткелиниң планныг хемчээлин 80 хуудан эвээш эвес күүсеткен районнарга:

I чер дээш — «УАЗ-469» автомобиль

II чер дээш — «УАЗ-452» автомобиль

III чер дээш — автобус.

Мал чеминиң бүгү хевирлериниң белеткелиниң түңнелдери-биле ээлчег чок садар кылдыр дараазында чүүлдерни үндүрүп бээр:

— мал чеминиң белеткелиниң планныг хемчээлин 120 хуудан эвээш эвес күүсеткен арендаторларга, звеноларга, бригадаларга:

I чер дээш — «Москвич» автомобиль

II чер дээш — «МТЗ-82» трактор

III чер дээш — «УАЗ-452» автомобиль

— мал чеминиң белеткелиниң планныг хемчээлин 115 хуудан эвээш эвес күүсеткен совхозтарга:

I чер дээш — «Москвич» автомобиль

II чер дээш — «УАЗ-452» автомобиль

III чер дээш — автобус

— мал чеминиң белеткелиниң планныг хемчээлин 110 хуудан эвээш эвес күүсеткен районнарга:

I чер дээш — «УАЗ-469» автомобиль

II чер дээш — «УАЗ-452» автомобиль

III чер дээш—автобус.

— 300 тоннадан эвээш эвес сиген белеткээн коллективтерге автобус үндүрүп бээр.

Ук доктаал-биле республика чарыжының түңнелдерин үндүрер талазы-биле комиссияның составын Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы А. З. Бахарев баштадыр доктааткан.

Чарыштың түңнелдерин август 10-да мал чеминиң белеткелиниң айының түңнелдери-биле болгаш сентябрь 10-да малга чем белеткелиниң доостуру-биле үндүрер.

НЕМЕЛДЕ ХЕМЧЕГЛЕР

1991 чылда күрүнениң тараа болгаш аъш-чемниң өске-даа курлавырларын тургузар талазы-биле немелде хемчеглерни тодараткан айтышкынны РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы июль 8-те хүлээп алган.

1991 чылда кииргени күрүнеге тараа дужааганының албан төлээр аъш-чем үндүрүүн арттырганы-биле чергелештир ол документиде күрүне курлавырынче тараа садарынга колхозтарның, совхозтарның тараачын (фермер) ажыл-агыйларының экономиктиг сонуургалын болдурары-биле рыноктуң чамдык идиг беришкиннерин тодараткан.

Ылангыя үндүрүг көрдүнмээн ажыл-агыйлардан тарааны аъш-чем үндүрүүнден ажыр саткан таварылгада дугурушттунган өртек-биле садып алыр, кодээ ажыл-агый техниказын, материал-техниктиг курлавырларны болгаш чоннуң херэглел бараанының күрүнениң мөөннээр болгаш үүрмектээр өртектери-биле 1991 чылдың III болгаш IV кварталдарында уткуштур садып, идиг көргүзер.

Аъш-чем үндүрүүнден ажыр саткан тараа дээш 50 хуу чедир хостуг орнажыр валюта ёзугаар, даштыкыдан тарааны херек кырында садып аар өртек-биле төлээр валюта акша-хөреңгизин 1992 чылдың март 1-ге чедир ажыл-агыйларже шилчидер.

Күрүне курлавырынче саткан гречиханы, ристи болгаш бобы культураларын хостуг кержэлиг өртек ёзугаар төлээр.

Саттынган хлеб, үс алыр культуралар болгаш картофель дээш уткуштур садары-биле 100 муң чиик автомобильдерни, 200 муң соодукчуларны, 150 муң хеп чуур машиналарны, 200 муң телевизорларны (бүгү херэглелдерниң 1991 чылдың ийиги чартында фондуларының эвээжеткениниң күзээн-биле) немей тускайлаар.

Адаттынган курлавырларның болгаш бараанңарның 10 хуузун болбаазырадылга болгаш белеткел организацияларының коллективтеринче шилчидер.

Күрүнеге саткан тараа дээш валюта акша-хөреңгизин колхозтарның болгаш совхозтарның, тараачын (фермер) ажыл-агыйларын болгаш кодээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң агар санынче РСФСР-ниң Даштыкы садыг банкызы тарааны күрүне курлавырынче садып доосканының соонда үш ай хуусаа дургузунда боттандырар.

Ажаалдаже хаара тудкан ажылдакчыларга, оон иштинде үлетпүр бүдүрүлгелеринге төлевир кылдыр бээр тарааның, картофельдиң, ногааның болгаш чимистиң кайы хире бээрин база чурумун кодээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүкчүлери бот-тускайлан тодарадыр.

Ажыл-агыйларны үрезин-биле хандырар, дугурушттунган өртек-биле тарааны өске эвилелдешкен республикалардан садып алыр талазы-биле чиигелделиг хемчеглерни ук айтышкында база тодараткан.

Аъш-чем үндүрүүнге болгаш күрүне чагыынга кирипштир чедир дужаавааан тараазының хемчээлинче кириштир күрүне курлавырындан хлеб продуктуларын болгаш комбикормну бээриниң фондузун 1991 чылдың ийиги чартындан эгелеп РСФСР-ниң составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, крайкүүскомнарга болгаш облкүүскомнарга эвээжедири көрдүнген.

КЕСКЕН СИГЕН ЧААГАЙ ЧЫДЫ

Бо чылын час орай дүжүп, соок, доңаттыг-даа болган болза, июнь эгезинде чаъс чаап, чылаавының ачызында оът-сигенниң үнгени эки болган. Бо хүннерде Барыын-Хемчик районнуң сиген шөлдеринде чайгаар үнген-даа, хөй чылдыг тарымал сигенниң-даа үнгени эки, кезилдезини дораан эгелеп болур апарган. Ылангыя шык черлерде, хемнер унунда чайгаар үнген сигенниң үнүжү эки. Ынчангаш ажыл-агыйларга доп-дораан хол кадыырлары-биле сиген кезер звеноларны, бригадаларны четчелеп тургузуп, ажылдадып үндүрери негеттинип келген.

Моон мурнунда чылдарда кожууннуң кайы-даа ажыл-агыйынга сиген кезилдезинче июль 15-тиң соонда эгелеп кирип турган болза, «Хемчик» совхозтуң сигенчилери ол ажылды ам айның бир дугаар хүнүнден эгелээр деп шиитпирлээн. Совхозта Амыр Конгарович Кара-Салдың удурткан 18 кижилиг аренда кережи-биле ажылдап турар мурнакчы сигенчи звенозу хөй чылдыг сигенниң шенелдезинде кезилдезин июль 1-де Боом адаанда 82 га сиген шөлүнге эгелээн.

— Сигенивис таптыг-ла кезер өйүнде чедип келген-дир. Чечектелип эгелээн. Оон орайтаар болза, оон чемиштиг шынары кудулаар, кадып эгелээр. Болуп, ажаап ап, сарааттап турда-даа, төктүр, хорамчалыг болур чүве. Ам кезип алгаш, бо-ла шөлдерден күзүн база ийи дугаар дүжүттү алыр бис — деп, Амыр Конгарович чугаалап турду.

— Бо чылын каш тонна сиген кезип алыр планныг силер, кайы хире шөлде сиген тараан силер? — деп, Амыр Конгаровичиден айтырдывыс.

— План ёзугаар 786 тонна чүлүктүг мал чемин белеткээр ужурлуг бис. Колдуунда суггаттыг черлерде 264 гектар черде янзы-бүрү мал чемнери культураларын тараан, ажаап, суггарып тур бис. Чылдың байдалы, сигенниң үнүп турары-биле планывысты ажыр күүседир аргаларывыс черле бар хире. Чүгле кестинген сигенни пресстээр бе, сарааттаар бе деп айтырыг туруп турар. Эки кургаткаш сарааттаар, болдунар шаа-биле пресстээр деп шиитпирлеп тур бис. Мурнуку чылдарның дуржулгазы-биле сарааттаан сигенниң үрелип, чыдыыры хөй боор, а пресстээрге, оон тоглап, төктүрү хөй боор чүве. Ынчангаш чидириглерни болдунары-биле эвээжедир дээш сарааттаарын-даа, пресстээрин-даа кончуг хынамчалыг кылыр бис — деп, ол чугаалады.

Бо сигенчи звенода 7 тракторну чайгы үеде бызыглаан. Ам оларның чүгле ийизин сиген кезилдезинче кииргеп. Совхозтуң өске ажылдарын кылып турган тракторларны удур септеп, сиген кезер, бөлерииге, сараат кылырынга, пресстээринге таарыштыр деририр ажыл-ла хөй. Оон кадында он кижи амгы үеде доктаамал сиген шөлдериң суггарарында ажылдап турарлар. Звенонуң удуртукчузу Амыр Кара-Сал боду тракторист-даа, эдикчи-септекчи-даа апарган турар. Оон ажылынга хамаарылгазындан ёзулуг-ла амгы үениң тыва фермериниң овур-хевирин үлегерлей көрүп болур. Ажылының төнчү түңнели дээш амыр-дыш билбес бо кижиниң чүгле бодунуң звенозунуң ажыл-херээ дээш эвес, а ниити совхозтуң чер ажылы дээш доктаамал сагыш човап чорууруң. харын-даа кожазы «Барлык» совхозтуң тараа, сигениниң кайда, канчаар үнүп чыдарын билирип иштимле магадап турдум. Чериниң ёзулуг ээзи деп чүве ол-ла болгай.

Сигенчи звенода оон тургустунганындан бээр доктаамал ажылдап келген Седип-оол Хомушку, Михаил Хертек, Көк-оол Саая ышкаш хоочуннар ооң кол өзээн тургузуп, чедиишкинниг ажылдажыын магадылап турарлар. Звенонуң аныяк сигенчилери хоочуннарының үлегери-биле ажылдап турарындан ниити чедиишкин чедип алдынып турар.

Совхозтуң сиген шөлдерин моон мурнунда чылдарда хуу чоннуң-даа, хөй-ниитиниң-даа малы саза базып, чип тургааны чажыт эвес. Бо чылын совхозтуң дирекциязы-биле кодээ Совет бүгү бар малды сиген, тараа шөлдеринден ырадып, чайладып үндүрериниң шыңгыы хемчеглерин алган. Оон түңнелинде суур чоогунда каш-ла санныг мал артканын сигенчилер таарзынганы-биле чугаалап турдулар.

«Хемчиктиң» сиген шөлдеринде мал чеминиң белеткели эгелээн. Сиген шөлүнче баштайгы кирген тракторнуң соондан дески кестинген дилиндек чер шөйлүп чыдып каап чор. Оон соонда өске трактор база-ла ногаан сиген шөлүнче эжиндирип кирипти. Кестинген сигенниң чаагай чыды думчукка хап турду.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

КЕЗЕР ЧЕРЛЕР ХӨЙ

Солуннардан номчуп орарга, ыраккы Мөңгүн-Тайгажыларга сиген кезер черлер дыка херэглеттинип турар боор чүве-дир. Малчын районга ындыг черлер ховар турда, кобальтылыг Хову-Аксының девискээрлеринде, Таңды-Уланың эдектеринде элбек сигенниң чыл-чылы-биле ажыглаттынмайн, чыдып каап турарын харaадап бодап кээр мен.

Хову-Аксында хууда малмаганныг кижилер малынга сиген кезип аарда, ооң чоок-кавызы алаактарны, шөлдерниң чыраанарлыг, мотоциклдерлиг эргий шаап тургаш, курлак чедир терең сигенни хол кадыырлары-биле кезеринге эптиг чымчак оъттуг, сөөртүп алырынга таарымчалыг черлерден сигеннээр улус болгай. Дыка хөй черлер аңаа-ла чыдып каап турар.

Улуг-Ажык, Бичe-Ажык девискээрлери, Үңгеш-Хем уну дээш чүнү чүү дээр боор. Совхозтарның сиген кезер күчүлүг техниказы-биле чеже мал чемин белеткеп ап болбас деп.

А Хову-Аксында сиген кезер машиналарлыг, тракторларлыг кижилер санныг-ла болгай, мал чеми колдуунда-ла хол-биле белеткеттинер. Ынчангаш машина күжү-биле кезип ап болур хайыраан сиген-ширбииндиң хилис баарын доктаамал көрүп келдивис.

Ынчангаш ыраккы Мөңгүн-Тайганың сигенчилери Хову-Аксынга кээп, бо чоок-кавыга мал чеми белеткээрин дугуржур болза ажырбас хире деп бодаар мен. Кобальтылыг комбинат ам дээрезинде мал азыравайн турар. аңаа сигенниг черлер тергеге бешкя дугуй-биле дөмей-ле...

Оюн КОРОДА.

РЕСПУБЛИКАДА СИГЕН БЕЛЕТКЕЛИ

Тыва Агроүлетпүр эвилели чугула кампаниялар үезинде ажылдың канчаар чоруп турарының дугайында медээлерни, сан-чурагайларны чыып турар. Амгы үеде мал чеминиң белеткелиниң дугайында медээлер кээп турар болбайн зан. Шак ынчаар июль 10-нуң медээзин ёзугаар алырга, республикада 2306 тонна сиген белеткеттинген. Эң хөй сигенни—774 тоннаны Улуг-Хем районнуң ажыл-агыйлары белеткеп алганнар. Бии-Хем, Таңды районнарның сигенчилери тус-тузунда 500 болгаш 400 тонна сигенни белеткээн.

Оон-биле кады Эрзин болгаш Өвүр районнардан белеткеттинген мал чеминиң дугайында кандыг-даа медээ келбээн. Медээ ёзугаар Бай-Тайгада чүгле 15 тонна, Барыын-Хемчикте 40-не тонна сиген белеткеттинген.

Ниитизи-биле черле кандыг-даа медээ алыры Улуг-Хем, Бии-Хем, Каа-Хем районнарда эки боор турар. Оон дыңнадыглар кажан-даа саатавас. А эң-не бергези—эң чоок Кызыл район боор турар.

КОСМОС ШАКТАРЫ ЧҮНҮ КӨРГҮЗҮП ТУРАРЫЛ?

ИЮЛЬ

Сагыш-сеткилдиң ниити хөлзээзиниң дүвүрелин барымдаалаарга, авария-даа, ол ышкаш өске-даа айыылдыг таварылгаларның, ылаңгыя өрт болгаш суг халавының хөй кезии июльга хамааржыр болганындан бо ай ол талазы-биле бүдүү чылдың рекорду боор болур. ССРЭ девискээринге көзүлбес-даа болза, Хүн биле Ай (ийи) туттуруушкуну болур. Хүн туттуруушкуну июль 11-де, ай—26-да. Агаар-бойдустуң хенертен удаа-дараа өскерлип турары болгаш чер иштиниң амыр-соксаал чок дойлуушкуну кижиниң угаан-медерелинге багай салдар чедирер. Ынчан кижиниң мага-бодунуң байдалы черле ындазында чиктии сүргей апаар. Нерв системазын камнап камгалаар: нервилер үзе-чаза шаптырып, үрелип болур, а ол үениң салдарынга алзы каапкаш, оваарымча чок херек кылыпсынарза, амыдыралынарны улам нарыыдадыптар чадавас. Июльдуң чагыы мындыг: политиканы эвээш чоруткаш, техниканың айыыл чок чорууңче хөй кичээнгей салыр!

Орук транспортунга озал-ондактыг болуушкуннар болгаш авария 3-12 болгаш 23-31 хүннерде хөй болур. Июль 11—сагыш-сеткилге эң-не аар-берге хүн.

Июль 11-12—ай чаазы. Июль 26-да ай долу төгерик апаар.

Моңгуш ОРИОН.

ЧАЗАЛГА

№ 115 «Шынга» парлаттынган «Херээженнер айтырыын—бирги черже» деп чүүлде чурттуң херээженнер съездизинче баар делегаттарның аттарын киирген турган. Аянгаты школазының башкызы К. О. Сааяны делегат кылдыр соңгаан турда, С. Н. Аракчааның ады авторнуң буруузу-биле шын эвес кирген.

Частырыг дээш К. О. Сааяга, С. Н. Аракчаага, солуннуң номчукчуларынга буруувус миннип тур бис.

Депутаттар бөлүү

АЖЫКТЫҢ БИЛИП...

Эрзин кедээ Советиниң № 1 депутаттар бөлүүнүң ажылының дугайын мааа чугаалап көрейн. Тамара Чамыян удурткан ол бөлүктүң ажылының планы-биле таныштым, ол хөй талалыг. Оон алгаш көөрге, соңгукчулар-биле харылзажып ажылдаарын депутаттар чугулалап турар деп чүве илден. Чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле кижизидилге ажылын депутаттар бөлүүн дамчыштыр чорударының эптиин депутаттар херек кырында көрген.

Бо депутаттар бөлүүнде сес депутат бар. Кижи бүрүзү округунга чорудар ажылын планнап алган. Чылда ийи удаа депутат бүрүзү соңгукчуларынга отчёдун бээр. Көрдүнген график ёзугаар соңгукчуларны хүлээп ап турарлар. Округтарже үнүүшкүннерни кылып турар депутаттар база бар. Соңгукчулар-биле харылзааны кошкатпас дээш чамдык таварылгада бижимел харылзааны ажыглап турарлар база бар болду. Кижилер-биле ажылдың янзы-бүрү аргаларын, чедингир хевирлерин ажыглаар дээш дилээшкиннерни кылып турарын ол көргүзүп турар. Депутаттар рейдизин чорударын база практикалап турарлар. Кол кичээнгейни оон дээштиин чедип алырынче угландырып турар. Чижээ, магазиннерге хыналдалар чаңгыс эвес удаа чоруттунган. Ажылчын контроль бөлүү-биле чорудкан ол хыналдаларның түңнелдерин албан черлериниң удуртукчуларынга дыңнадып, айтырыг тургузуп, хемчеглерни ап турар.

Чаагайжыдылга талазы-биле округтарда ажыл база кылдынып турар. Огородтуг өг-бүлелерни деткиир сорулга-биле сүт хандырылгазын экижидерин депутаттар чугулалап турар. Ооң-биле уруглар ойнаар шөлдүң септелгезиниң айтырыын кедээ Советтиң бо чылда ажылының планынче киирген. Округтарның чаагайжыдылгазын чугула деп көргеш, аңаа хамаарыштыр чурттакчыларның тургузуп келгени чүүлдерни планда кииргени ыңчангаш таварылга эвес.

Депутаттар бөлүү аныяктар-биле ажылды база чугулалап турар. Чаагай чаңчылдарга оларны кижизидер, өөредир талазы-биле хемчеглер база алдынып турар. «Тыва чаңчылдарны аныяктарга» деп темалыг кежээни организастап эрттирген. Депутат эмчилер аныяктарга лекцияларны база номчуп турар. Өске черлерден ажылдаары-биле бисте келген специалистерни бажың-биле хандырар айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлежиринге база сонуургалдыглар. Депутаттарның талазындан оларга деткимче көргүзериниң хемчеглерин ап турарлар. Бо бөлүкке хамаарыштыр чугаалап тура, дараазында чүүлдү черле демдеглеп кагза деп бодал бар. Корум-чурум үрээшкиннерин болдурбас сорулга-биле, назы четпээннер-биле кижизидилге, тайылбыр ажылын чорудуп турары эки. Ада-иелер-биле харылзаа багай эвес. Кижилер-биле харылзаалыг ажылдаарының ажыктыын олар билип турарлар. Оон-биле кады депутаттар бөлүүнүң кичээнгей салып турары база бир чугула айтырыг бар. Ол — садыг хандырылгазы. Бараанарның ховартап, чедишпейн турары-биле, магазиннерде байдалдарны, бараан хуваалдазын канчаар чорудуп турарының байдалын хынаар сорулга-биле рейдилерни чорудуп турарлар. Бир кижиге көрдүнген үлүүн өг-бүле чедиштир ап турар бе деп айтырыг оларга хамаанчок эвес. Депутат кижиге чурттакчылар ол-бо айтырыгны тургузуп кээр болганда, ажылдаар апаар. Ол хыналдаларның түңнелдерин чогуур албан черлеринге дыңнадып кииреринден аңгыда, кедээ Советтиң президиумунуң хуралдарынга чугаалажып турар.

Депутаттарның соңгукчулар-биле сүмележип, саналдар киирген-биле бараан орнажып, садыг кылыр бир хүннү тургускан. Айның бирги неделязының баштайгы субботахүнүнде ону эрттирери көрдүнген. Ыңчан янзы-бүрү бараанарны кижилер эккеп, орнажып ап болур ийикпе, азы хостуг өртек-биле садып болур. Садыглаашкынның ыңдыг аргазын деткип турар улус хөй. Ону өске районнарга база ажыглап болур кижилерге ажыктыг болур кылдыр дээн. Депутаттар бөлүү бо хүннерде ажылын мындыг угланыышкынныг чорудуп турар. Чоннуң бүзүрелин шынзыдары чугула деп бүгени олар эки билип турарлар.

Татьяна ДИВИИ
Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң ажылдакчызы.
Кызыл хоорай.

Лекция пропагандазы

ЧАА НЕГЕЛДЕЛЕР ЁЗУГААР

РСФСР-ниң «Билиг» ниитилелиниң Уставын эрткен чылдың декабрьның төнчүзүнде болган Россия Федерациязының «Билиг» ниитилелиниң IV съездизинге бадылаан. Солуннуң номчукчулары ниитилелдиң чаа Уставынга, оон негелделеринге хамаарыштыр тайылбыр бээрин дилеп турар. Ону барымдаалаал, бистиң корреспондентивис республиканың «Билиг» ниитилел организациязының баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы, Тыва АССР-ниң улус депутады К. Д. Будук-оолга ужурашкаш, элээн каш айтырыгларны оон салган.

— РСФСР-ниң «Билиг» ниитилелиниң ролюнуң болгаш сорулгаларының дугайында чаа Уставта чүнү айытканыл, Кара-Сал Домбаланович? Кысказы-биле тайылбырлап берип көрүңерем.

— Ниитилелдиң ролюн болгаш сорулгаларын ында тодаргай бижээн. РСФСР-ниң «Билиг» ниитилелиниң чаа Уставын ёзугаар алырга, республиканың «Билиг» ниитилел организациязы болза эргежок чугула теоретиктиг билиглиг болгаш профессионал белеткелдиг эртем-билиглерни нептередиринге база практикага ажыглаарынга киржир күзелин илереткен эртемденнерниң, тускай эртемниглерниң, чогаадыкчы интеллигенцияның бот-башкартынар эки тура чырыдыышкын хөй-нииити организациязы болур. Ол эң ховар чырыдыышкын организациязы турган болгаш ыңчаар артар. Амгы үе-чадада чурттуң, республиканың социал амыдыралынга бистиң ниитилелдиң ролю өзер. Ол рольду өстүрерде ниитилелдиң ажыл-чорудулгазынга үндезин, ханы чаартылгалар херек болуп турар.

Ниитилел эртем билиглерни нептередир талазы-биле ажыл-чорудулгазынга нииити национал сорулгаларны шиитпирлээринге илигни бээр. Ол болза чуртту экономика, эртем-техника, социал болгаш гуманитар адырлар талазы-биле мурнакчы күрүнелерниң дептелинге чедирери, демократтыг күштерин сырый каттыштырары, улустуң сагыш-сеткилиниң кадыкшыдары, интернационализмниң, улустарның найыралының быжыглаары база хөгжүдери, гуманныг, демократтыг ниитилелдиң идеалдарын бадыткаары болур.

Ёзулуг билиглерни нептередири бистиң кол сорулгавыс болгай. Ол болза чонувустуң сонуургалдарынга бүрүну-биле дүүшкен турарын чугулалап демдеглээр бодаан мен. Оларның эргежок чугула негелделерин хандырарынче угланган бистиң амыдыралывыстың хөй болуушкуннарының бүгү талаларының дугайында шын, дүрген медээлерни ажылчы чоннга бээр ужурлуг бис.

«Билиг» ниитилелиниң ажыл-чорудулгазынга шын үнелелди бээр барымдаа болза чонга берип турар билиглерниң эртемге үндезилеттингени, шынныы болур. Чаа Устав ёзугаар лекцияларның идеологтуг болгаш политиктиг утка-шынарларынга хамаатылар, коллективтер, партия болгаш өске-даа органнарның хомудалдарын, бир эвес «Билиг» ниитилелиниң сорулгаларынга удурланышпас болза, ниитилел ону чугаалажып көрбес. Амгы үеде РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитеди партия комитеттери-биле ниитилелдиң организацияларының харылзаалыг ажылдаарының дугайында доктаал хүлээп алырын манап турар бис.

— Ниитилелдиң ролю өскен, сорулгалары улгаткан-дыр. Лекция пропагандазын амгы үеде кандыг чугула айтырыгларже угландырып турарыл?

— Бистиң хөй националдыг күрүневистиң экономиказын болгаш политиказын экижилер ажылды күштелдиреринче ниитилелдиң кежигүннериниң бүгү ажыл-чорудулгазын угландырган бис. Тываның агро-үлетпүр комплекизиниң ажылының экижидери чугула айтырыг болуп турар. Чүге дээрге кедээ ажыл-агый бистиң экономикавыстың кол алыры болгай. Национал орулганың 40 ажыг хуузу оон тургустунган. Ону доктаамал болгаш ажыктыг хөгжүдери республиканың экономиктиг база политиктиг күчүзүнге салдарны чедирер. Сөөлгү үеде комплекстиң ажыл-чорудулгазын экижидери-биле органызас-экономиктиг хемчеглерни ап турза-даа байдал хевээр арткан. Дыка хөй продуктуларның бүдүрүлгези эвээжээн, чиирини көвүдээн, шынары кудулаан, амгы үениң технологиязы чок болуп турар. Экология байдалы болгаш суг чуруму баксыраан. Күш-ажылды организастаарының депшилгелиг чаа аргаларын оожум нептередип келген. «Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында», «Кедээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында», «Чер дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлуларының улус ажыл-агыйынга, социал-экономиктиг хөгжүлдеге ужур-дузазын, оларның амыдыралга боттандырарының ажыктыг аргаларын билдингир болгаш бүзүренчиг кылдыр тайылбырлаары эң-не чугула болуп турар. Бо ажылга эртемденнерни, башкыларны экономистерни, кедээ ажыл-агыйның тускай эртемниглерин хаара тудар сорулганы салган бис.

«Билиг» ниитилелиниң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны делегей байдалының база совет даштыкы политика дугайында лекцияларны номчуур болуп келген. Бистиң чурттап турарывыс бөмбүрзекте чээрби чүс чылдың сөөлгү чылдарында дыка улуг ханы өскерилгелер болган, оон уламындан бистиң амыдыралывыста өскерилгелер болуп турар-дыр. Оон уламындан бо ажылывысче кичээнгейни кошкадып болбас ужурлуг бис.

Интернационалчы кижизидилгени экижидеринче, националдар аразында харылзааларны чогумчалыг болдурарынче угланган ажылдарны улам күштелдирер сорулга салдыйган.

Допчузу-биле чугаалаарга, бистиң ажылывыстың кол угланыышкыны мындыг-дыр. Ниитизи-биле алырга, чорудуп турар ажыл-херектиң хемчээли улуг, ону үстүнде чугаалаан мен.

— Ниитилел хөй-нииити организациялары, чогаадыкчы эвилелдер-биле кандыг харылзаалыг ажылдап турарыл?

— Советтерниң улус депутаттары, политиктиг партиялар, хөй-нииити каттыжыышкыннар болгаш организациялар, шимчээшкиннер-биле «Билиг» ниитилели бир демниг кады ажылдаар, бот-боттарынга дузалажыр, аразында дугуржулгалыг болур. Ол болза билиглерни чедиишкинниң нептерединге, лекция пропагандазының шынарын экижидеринге, дээштиг болдурарынга улуг салдарны чедирер. Ындыг болганда, ол кады ажылдажылганы нептередири чугула болуп турар.

Ниитилел лекторларның санын көвүдедиринче, аңаа республиканың эртемденнерин, тускай эртемниглерин, юристерин, эмчилерин, башкыларын, улус депутаттарын хаара тударынче кичээнгейни салып келген. Моон соңгаар-даа салыр. Олар чон ортузунга билиглерни нептередиринге биче эвес үлүүн киирерлер.

— Ниитилелдиң сан-хөө ажыл-агый ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр каш сөстен чугаалап берип көрүңерем, Кара-Сал Домбаланович?

— Чурттуң экономиказында кризис «Билиг» ниитилелиниң организацияларының сан-хөө-биле хандырылгазын дыка баксыраткан. Оон уламындан эрттирер ужурлуг семинарларның саны кызырылган, сургакчылаарынга чарыгдаар акша-хөреңги чедишпестээн, штаттыг ажылдакчыларны кызырып турар, ажылдакчыларга компенсация төлеп бээр акша эвээш болгаш өске-даа бергедээшкиннер бар. Шак мындыг берге үеде аңаа олуруп болбас ужурлуг бис. Бодувустуң сан-хөө-ажыл-агый ажыл-чорудулгавысты сайзыраңгайжыдар талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни алыры чугула болуп турар. Лекция-чырыдыышкын болгаш ниитилелдиң өске-даа ажыл-чорудулгазының хевирлериниң өртээн, тарифтерин тодарадып бадылаар. Ниитилелдиң чаа Уставы ниитилелдиң кежигүннеринге, штаттыг ажылдакчыларынга материалдыг болгаш моральдыг дуза чедиреринче бүгү хевирлерин калбаа-биле ажыглаарын көрүп турар. Бистер ону удуртулга болдуруп ажылдаар бис.

— «Билиг» ниитилелиниң чаа Уставының болгаш оон ажыл-чорудулгазын экижидериниң дугайында чугаалап бергениңер дээш четтирдим, Кара-Сал Домбаланович.

Интервьюну Таан-оол ХЕРТЕК алган.

АЖЫЛЫ ҮРЕ-ТҮҢНЕЛДИГ

Бистиң районнуң мал аарыгларынга удур демисел чорудар станциязының ажылдакчылары — мал эмчилери нииттииниң болгаш хуу кижилерниң шээр база мыйыстыг бода малдарынга янзы-бүрү камгалал тарылгалар биле хынааш-кыннарны чорудуп, оон түңнелдерин анализтер аайы-биле хынап турар. Ол-ла хыналдалардан илерээни болза, бо чылдың часкы профилактика ажылдарының үезинде «Чыраа-Бажы» совхоз биле «Хорум-Даг» колхозтуң Шык-Бажы болгаш Дөн-Терек сүт-бараан фермаларындан туберкулёзтан аараан саар 4 инекти илереткен. Оларны кодан-дан үзүп чорударының хемчеглерин ол дораан алган.

Түс-түс ажыл-агыйларда болгаш районнуң үксаажыдылга станциязында бактаап киирген эр малдар—кошкарлар, хүналар, бугаларның байдалдарын база хынаан. Олар кадык болган. 1572 чылгыга тарылганы чорутканн. Олардан аарыг мал илеревээн. Мыйыстыг бода малга Сибирь язвазы биле сырынгыга удур тарылганы организастаан. Кеш аттааның шаашкаангга удур профилактика ажылдары чоруттунган. Чаш анай, хураганнарының ак шынган аарыындан кемдииринге удур тарылгаларны ниитизи-биле 48 муң ажыг башка чорударын чедип алган.

Мал-маганның аарыгларынга удур профилактика ажылын үезинде чорудуп, анализтиг түңнелдерниң отчёттарын хажыдыышкын чокка күүселип, кызымак ажылдыг мал эмчилеринге «Искра» совхозтан Александра Монгуш, «Тыва» совхозтан Александра Куулар, Чадааначын үксаажыдылга бүдүрүлгезинден Байыр Ондар-ны хамаарыштырып болур. Олар боттарының ажылынга шын угланыышкынны тып алганнар. А «Большевик» совхозта Надежда Кара-Сал ыңдыг эвес кижи: ол отчёт-үнёдүн ой-шаанда дужаавайн келген, ажылы сула, чуткулдуг болгаш шудургу чорукту көргүспээн.

«Искра» биле «Хендергей» совхозтарда ниитииниң малынга моон мурнунда бруцеллез аарыы турган. Ол аарыг ам долузу-биле узуткаттынган.

Районнуң чамдык ажыл-агыйларынга эрткен кыжын безин маагы аарыы турган. Ону «Искра», «Хендергей», «Чыраа-Бажы» совхозтарның малдарындан илередип тыпкан. Ол ажыл-агыйларның мал эмчилери аңаа удур шиитпирлиг хөделген соонда, ол аарыгның когун үзе эмнээн.

А район төвү — Чадаана хоорайда ийи фельдшер бар. Оларның аттары бо: Руслана Монгуш, Чысыймаа Ондар. Хоорайга бо часкы профилактика үезинде янзы-бүрү аарыгларга удур 434 мыйыстыг бода малга хыналдаларны олар чорудкан.

— Хоорай чурттакчылары малының баш санын четчиопбиле хынадып албайн турар. Оон калында кандыг-бир тарылга кылдырарда база-ла ыңдыг: организастап шыдавас, сүрүп эккелбес. Бир эвес кандыг-бир кижиниң малы аарый бээр болза, ол ээзинге-даа, өске-даа кижилерге багай салдарлыг болур — деп, Чысынмаа Серенмаавна чугаалап турар.

Чоннуң хуузунда мал-маганның эмнеп, дуза көргүзер дээш мал эмчилериниң Чыраа-Бажында «Айболит» деп кооперативи ажылдап турар. Ыңчалза-даа оларның халдавырлыг мал аарыгларынга удур демисел чорудар эргези чок. Ону чүгле районнуң мал аарыгларынга удур демисел чорудар станциязы холга ап келген болгаш ол ажылдар күрүне хайгааралындан үштүнмейн турар. Ындыг болганда кол ажыл черле аңаа оназ-жыр ыңгажыл.

Александр МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

Хоочуннар чөвүлелдеринде

КЫЛДЫНГАНЫН САЙГАРГАН

Бай-Тайга районда хоочуннарның чеди чөвүлели бар. Чоокта чаа оларның ажылын сайгарып чугаалашкан. Аңаа бүгү кедээ суурлардан төлээлер киришкен. Оон аңгыда, орта партия, совет, профэвилел болгаш комсомол комитеттериниң ажылдакчылары база олурушкан. Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы И. А. Седип чөвүлелдер канчаар ажылдаанын чугаалаан. Чөвүлелде ниитизи-биле 21 кижи бар. Олар чер-черлерде хоочуннарга чамдык боттуг дузазын көргүзүп, организастыг хемчеглерни чорудкан. 812 хоочунну дамчыштыр аныяктарны күш-ажылга болгаш хөй-нииити ажылдарынга киириштирер, чаагай чаңчылдарны нептередиринге холбаштыр ужуражылгалар чер-черлерге эрткилээн.

Рынокче кирген нарын байдалга чурттап турар бис. Ындыг болганда, кедээ суурларга дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге хоочуннарның үлүү биче эвес. Үениң нарын байдалын угаап билиринге оларны өөредип, бөгүнгү малчыннарны, тараачыннарны, сарлыкчыларны солуп ажылдаар чаа салгакчылар чугула дээрзин хурал-суглаалаарга хоочуннар чугаалап келгилээн. Бо талазы-биле Бай-Талдың болгаш Тээлиниң хоочуннар чөвүлелдери чамдык тодаргай ажылдарны чорудуп турар. Чөвүлелдерниң удуртукчулары М. С. Ооржак, М. С. Чедер-оол олар катчыныштыг ыяштарны өстүрүп турар хоочуннар Сыргыт-оол Шагдыр Бай-Талдан, Чылбак-оол Салчак, Чылбак-оол Кежикей — Кызыл-Дагдан, Тээли суурдан Сенден Иргит, Бичии Кагай-оол суглалыны адап, аныяктарны боттарының ажылгыр чорууңга өөредиринге үлүүн киирип турарын демдегледи. Олар херегледиинден артыкшылдыын чонга садып турар.

Хоочуннарның аныяктар ортузунга чорудуп турар ажылдарында четпес талалар ам-даа барын олар ойбайн, чугаалашкан. Чуртталга бажыңнарының чанында болгаш өске-даа ажыглапкы дег шөлдер кур чер боор чыдар. Ындыг черлерни ажыглавайн турар өг-бүлелер-биле беседалажып, кандыг-ла-бир ажыктыг ажылды бүдүрүп алырын сүмелээри дузалыг. Чок болза тараа культураларының кайы-бир сортун-даа тарып болгай. Амгы берге үеде огород чашпан дугдаан, ээнзирээн чыдар чорук өг-бүлениң чалгаа, шүшпен талазын зораан херечилей бергилээр. Бо бүгү аныяктарны ажылгыр чорукка өөредир, кижизидер чорукка шаптараазынныг.

Район 135 пенсионер боттарының мергежили-биле ажылдап турар. Олар дузалал ажыл-агыйындан херегледииңден артыкшылдыын күрүнеге дужаап турары черле таарымчалыг. Эрткен чылын олар ниитизи-биле 45 тонна эътти, 11,8 тонна сүттү, 13,5 тонна дүктү күрүнеге дужааган. Оон-биле черлештир, ниитизи-биле 57 тонна мал чемин белеткежип бергеннер. Чыжэлээрге, Бай-Талдан Зоя Дирти оолдары-биле 60 тонна чайгаар үнген сигенни белеткээн. Бо өг-бүле звенозунуң хөй чылларда ажы-төлүн күш-ажылга дадыктырып, өөредип келгенин өскелерге үлегерлиг дээрзин хоочуннар чөвүлели чугаалап оларның эки эгелээшкиниин өскелерге нептередири ажыктыг деп демдеглеп турду.

Районда 1644 кижиниң пенсия, пособиезиниң хемчээлин өстүрген. Эрткен болгаш бо чылдарның чартында социал хандырылга килдизи Эвилел болгаш түс чер курорттарынга 18 кижиге путёвканы берген. Хоочуннарның болгаш инвалидтерниң амыдырал-чуртталгазын экижидер талазы-биле ажылды моон соңгаар-даа хайгааралга алыры чугулазын олар айыткан. Ылангыя колхозунга, совхозунга бүгү чуртталгазында үлүүн киирип келген хоочуннарга сагыш салыры—бирги черге-ниң айтырыы. Бажың-балгатты база чугула херегледииң бараанары-биле хандырары— кол негелде. Ындыг болганда, оларга магазинниң тускайлаары албан. Бо айтырыгларны чер-черлерге шиитпирлээриниң хемчеглерин көрүп турар. Оон аңгыда өске-даа ажыл-ишчи болдалдарны олурганчар киирги-леди. Ол чүл дизе чамдык ийи-чаңгыс кижилер турар. Олар багай чаңчылдарны аныяк-өскенге нептеретпезин дээш хемчеглерни чорудары чугула. Ону чорударда тускай клубтарга бөлгүмнерни эвилелдээр. Оон активтеринге башкыларның, эмчилерниң, кадыкшылга ниитилелдериниң болгаш партия, советтерниң төлээлерин киириштирип аңаа солун ажылдарны чорудары ажыктыын чугаалашканнар.

«Хоочуннарның амыдыралчы билиин—кижизидилге херээнге» деп айтырыглыг чугааны хоочуннар чөвүлелиниң төлээлери чугаалап сайгарышканынга партия, совет органнарының удуртукчулары киржээн. Районнуң мал болгаш чер ажылында келир үелиг тургустунуп турар айтырыг кижин түлүк. Аңаа күш-ажылдың болгаш займының хоочуннары идепкейлиг киржирин удуртукчулар кыйгырды. Бир-тээ, хоочуннарның мурнунда аныяктар ортузунга кылыр ийи чаартылыг турар болганда, чөвүлелдиң составын чаартып, ону 30 кижи кылдыр томуйлаан. Оон удуртукчузунга Н. Т. Мукулайны бадылаан. Хоочуннарның республика конференциязынга тос делегат соңгуткан.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.
Республиканың хоочуннар чөвүлелиниң президиум кежигүнү.

БАШТАЙГЫ УДАА

Бо хүннерде хоорайның харылзаа салбырларында ыңай-бээр акша шилчиткен кижилерни бо-ла көрүп болур. Оларның хөй кезии акция тарадыкчылары болуп турар. Азы өскээр чугаалаарга, акция ойнадып турар улустар-дыр. Россияның буянныг чорук фондузунуң Тыва салбыры бодунга акша киирип аарындан аңгыда, акция ойнадыышкынның баштайгы удаа организастап турар. Буянныг чоруктуң Россия фондузунуң Тыва салбырының даргазы Вячеслав Кужугетович Дөртен-оол-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, аңаа мындыг айтырыгларны салган.

— Вячеслав Кужугетович, буянныг чоруктуң Россия фондузунуң Тыва салбыры тургустунгаш үр болбаан болгай. Оон ажыл-чорудулгазының кол утказын таныштырып көрүңерем?

— Кандыг-даа кижиге буянныг чорук кылыры кижи бүрүзүнүң хамаатылыг хүлээлгези болгай. Сөөлгү үеде кижиже көрнүп, буянныг чорук кылып, дузалаары бүгү делегейде сайзырап, нептерээн болуп турар. Россияның буянныг чорук фондузунуң Тыва салбыры тургустунгаш, ам үш чыл чедип турар. Бо үениң дургузунда бистиң бо албан черни хөй уруглардыг өг-бүлелерге, өскүс-чавыс уругларга, пенсионерлерге база кырганнарга, оон ыңай хай-халапка-даа таварышкан улустарга эвээш эвес дузаны чедирип келген. Чижээлээрге, чоокта-даа бистиң сураглыг артистеривис Д. болгаш Ч. Монгуштарның бажыңы өрттенген болгай. Бистиң организациявыс оларга база хире-шаа-биле дузаны көргүскен. Бо үениң дургузунда чонга ниитизи-биле 30 муң ажыг акшага дузаламчыны көргүстүвүс. Улус четтиргенин илередип кээп турар боор чорду.

— Буянныг чорук фондузунуң акцияларын моон мурнунда солуннарга чарлап, радио, телевидениеге дамчытпаан болгай. Оон түңнелинде бо дугайында улус эки-ле билбейн турар хире...

— Акция ойнадыышкынның эгелээр мурнунда ону эки чарлап дыңнадыр турганывыс чөп. Бис ону июнь айның ортаа үезинде эгелээн бис. Маңаа мындыг чүүлдү тайылбырлап көрейн. Ону ойнадырының кол сорулгазы —бистиң фондута акша киирип алыры. Чүге дизе чонга материалдыг дуза көргүзериниң кол үндезини — акша болгай. Бис ону ойнадыр мурнунда улуг хоорайларның дуржулгазын көрүп, шиңгээдип чордувус. Чамдык черлерде акцияның чаңгызының өртээ 50, 80, 100 рубль болуп турар. Бистер бо бүгүнү өөренип көргеш, акцияны Тывага 30 рубль өртектиг кылдыр дугурушкан бис. Чүге дизе өртек чиик болурга, аңаа хөй кижилерни хаара тудуп болур. Азы өскээр чугаалаарга, ону массалыг болдурарынче кичээнгейни угландырган бис. Ийнде, чоннуң аразында акша-төгерин, орулгазы эвээш улус база арбын болгай.

— Чамдык улус акцияны ойнадырының чурумун эки билбейн, ону сонуургавайн, аңаа киришпейн турар. Ону кысказы-биле тайылбырлап көрүңерем.

— Акцияның өртээ 30 рубль деп чугаалаан болгай мен. Ону садып алгаш соонда, ында ланзыга кирген беш кижиниң баштайгызының адрезинче 30 рубль шилчидер. Оон соонда, бистиң фондувустуң адрезинче база 30 рубльди шилчидер. Ону шилчиткен соонда (почтадан) ниин квитанцияны алгаш, хоорайның Кечил-оол кудумчузунда Бүгү-российяның караа четпестер ниитилелиниң Тыва салбырының клувунда хүлээп алыкчыларга чедирер. Ону аңаа дужаагаш, оон дөрт акцияны улаштыр алгаш тарадыр. Ыңчап кээрде, ойнакчы кижи баштайгы 30 рубль орулгалыг болур.

— Чамдык ойнап алыышкыннар дугайында медээлер силерде бар боор аа...

— Чогум ойнаашкыннар түңнели бисте келбейн турар. Шилчиткен акша ээлериниң адрестеринче чоруп турар. Ындыг-даа болза амыдызында 12-15 муң акша чедир ойнадып алган улус бар. Оон эң үстү 30 муң рубль ажып турар. А эң биче ойнап алыышкыннар 2 муңдан өрү болуп турар.

— Ойнакчы бүрүзү фондуже 30 рубльди чорудуп турар болгай. Силерниң фондуда ам кайы хире акша киргенил, чугаалап болур силер бе?

— Бистиң фондуже акша шилчидиишкинни оюн төнмээнде соксавас. Ыңчангаш ол дугайында амдызында тодаргай сан алап шыдавас мен. Мен бодаарымга, ам кирген акша эвээш эвес.

— Акция ойнадыышкынның организастаарынга база чамдык бергедээшкиннер бар боор аа, Вячеслав Кужугетович?

— Бар. Бис ону бир дугаар эрттирип турар болгаш чамдык чүүлдерни баш удур көрүп, санап албаан болган бис. Бирээде, акция майыы парлаар саазын тыварынга бергеделивис. Оон соонда ону парладыры. Акша шилчидилгезиниң операциялары дээш ажаалга банкызы хөй түңнүг акша негээн. Ону харын дугуржуп тургаш, дыка кызырган бис. Акция хүлээп алыр бажың база чок болган. Маңаа караа четпестер ниитилели биске дузалап, клувун арендага берген. Моон-даа өске бергелээшкиннер бар болуп турар. Ам ында ажылдап турар улустарывыска база төлээр апаар болгай.

— Акция ойнаашкыны качан доостурул?

— Оон чогум доостур хуусаазын доктаатпаан. Чүгле ойнаашкын кызырлып, эвээжей бээрге, ону доозулган деп чарлаар бис.

Буянныг сеткил

— Силерниң буянныг чорук фондузунче акша шилчиткен черлер бар бе?

— Бар. Кызылдың бажын тудар комбинат 5 муң, «Тыва даг-дугу» комбинат 15 муң рубльди шилчиткен. Оон ыңай чамдык бүдүрүлгелер, совхозтар болгаш хуу кижилер хире-шаа-биле дузаны көргүскен.

— Чамдык хоорайларда кырганнарны болгаш өскүс-чавыс кижилерни халас чемгерип турар болгай. Бисте ол талазы-биле кандыгыл?

— Бо чылдан эгелеп үш дугаар столовая болгаш «Молодёжный» кафеде кырганнарны, чедимес кижилерни үш удаа чемгерип турар бис. Ниитизи-биле 300 ажыг кижи доктаамал кээп турар.

— Силерниң албан чериңиң дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бисте штат ёзугаар үш кижи бар болдум. Бухгалтеривис Зоя Койкаевна Монгуш база улуг референт Ирина Монгушевна Куулар, Амдызында Чүлдүм кудумчузунда 42 дугаар бажыңда чаңгыс өрээлде ажылдап турар бис. Тары-ла кончуг-дур улус хүлээп алырда чаңгыс өрээлге берге-дир. Транспорт чок турдувус. Ам харын чаа чиик машинаны алдывыс. Ол эки болду.

— Беседа дээш четтирдивис.
Виктор КАРА-САЛ чугаалашкан.

ИДЕГЕЛ ЧОК БОЛДУВУС

1989 чылдың июньда буянныг сеткилдиң болгаш калыкшылдың Тыва фондузу тургустунган. Оон кол сорулгазы —чаагай сеткилдиң ажыл-чорудулгазын кылып, чүну-даа мурнай амыдыралынга чедишпейн олурар пенсионерлер, инвалидтер болгаш хөй уруглардыг өг-бүлелерге материалдыг болгаш моральдыг дузаны көргүзери. Ыңчалзажок бо чаагай сеткилдиг сорулгаларны күүседиринге фондунуң баштайгы тургустунган хүнүнден эгелеп, Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозу болгаш улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүскому шаптыктап эрттинмес моондакты тургузуп эгелээн. Кижи бодаарга, фондунуң ажыл-херектеринге харын-даа дуза чедирип, улам деткиир ужурлуг органнар-ла-дыр. Ыңчалзажок херек кырында сыр-дедир болуп турары элдептиг.

Херектиң ужуру чүдел дизе, Социал хандырылга министерствозу болгаш хоорккүском 1989 чылдың август 20-ден 1990 чылдың февраль 18-ке чедир эртип турган Бүгү-российяның «Буянныг сеткил акциязын» ажыглап алгаш, оон хөй акша-хөреңги үндүрүп алыр хоптак бодал-биле, Тыва сопбанкының Кызылда салбырынга боттарының агар саннарын ажыда тыртып алганнар. Ыңчангаш бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның база хамаатыларның буянныг сеткили-биле чорутканн акша-төгерин үстүнде ийи организацияның № 142539 болгаш № 142240 деп агар саннарынче шынап-ла, агып эгелээн. Ону хынаарда, ол агар саннарже кирген акшаның чарыгдалын көрүптерге-ле четчир. Ыңчалза-даа контроль органнары болгаш хоорккүскомнуң депутат комиссиязы бо айтырыгга ёзулуг-ла буянныг сеткил чок болуп, ону хынаар хөңнү-даа, күзели-даа чок болуп турар.

Буянныг сеткил болгаш калыкшыл фондузунуң кудыындан бо ийи «үптекчи» агар саннарже эвээш эвес акша-төгерик агып кирген илдеи. Ону бир эвес ёзулуг-ла херек черинге ажыглаан болза амыдыралчы бергелерлиг кижилерге дузалажыптас боор.

Бистиң фондувус 1990 чылда болгаш бо чылдың беш айларында совхозтардан барык дискек кырынга сөгүрүп олургаш дилеңип алган эвээш-биче акша-биле буянныг сеткилдиң дузазы кылдыр чаңгыс катап бээр пособиелер болгаш халас чемненилге хевирлиг 30 муң рубльдиң ачы-буянын көргүскен.

РСФСР-ниң социал хандырылга министриниң 1989 чылдың ноябрь 10-да үндүрген доктаалы-биле болгаш РСФСР-ниң буянныг сеткил болгаш калыкшыл фондузунуң баштаар чериниң ол-ла үеде чугаазы-биле фондуну болгаш буянныг ачы-дузаның агар саның чаңгыс айй тургузар дээн. Ында буянныг ачы-дузаның агар саннарын организацияларга болгаш кудумчуларга ажылы коллективтерге ажылап болза, ол чамдык хамаатыларның буянныг сеткил фондуларының ажыл-чорудулгазынга шын эвес хамаарылганың, акчыгзыныышкынның тургуза бээр деп демдеглээн.

1990 чылдың апрель 28-те буянныг сеткилдиң бүгү-российя фондузунуң ээлчег чок конференциязынга социал хандырылганың база буянныг сеткил фондузунуң агар саннарын чаңгыс 704 дугаарлыг кылдыр каттыштырган. Бир чыл ажа берзе-даа, айтырыг ам-даа шиитпирлеттинмээн. Бо тодаргай эвес айтырыгны тургузуп каяа чорбаан чүве дээр. Каяа-даа баарга, кижини билбес-севес боор-дур.

Республиканың социал хандырылга министри С. Д. Кибров болгаш «хоорайның адазы» Ю. П. Слобозчиков ажыкчончааның ындыг эки үнер дезуилдер каяа белен алырлып салдынарыл?! Бо айтырыгны шиитпирлежирин бээри-биле Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакка, Херектер эргелекчизи Ш. Д. Куударга, килдис эргелекчизи С. Ы. Монгушка болгаш бо чылдың апрельде РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинге база кирген мен. Ол Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Солуман-биле телефоннашкан чүве. Аңаа чеде бээримге база чүкү-даа кылып шыдавазын чугаалаан. Долгандырыг ыңаар хегни берген.

Оон-биле черлештир Кызыл хоорккүскому «Буянныг сеткил акциязының» аңгыдым ёзугаар эвес № 142240 агар санынче ам-даа хөй акша киирип алыр немелде хемчеглер ап эгелээн. Ам мырыңай аңаа ховар бараанар талоннарын ажыглап турар апарган. (1991 чылдың май 7-де үнген «Центр Азии» деп солунну көрүңер).

Ам бистерниң чүгле хөй-нииттиниң бодалынга болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң дузазынга идегеп артарындан өске аргавыс чок калды. Оон ам болур сессиязынга дилег киирериңден өске кандыг-даа идегел чок болдувус. Биске дузалап, буянныг болуп көрүңер!

(Гонорарын бистиң Тыва сопбанкыда № 704401 МФО 264 192 агар санывысче шилчидерин дилеедим).

Вячеслав ДӨРТЕН-ООЛ.
Буянныг сеткил болгаш калыкшыл фондузунуң Тыва салбырының баштаар чериниң даргазы.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

ТҮҢНЕЛДИ ҮНДҮРЕР, ЭДЕ ТУРГУЗАР

БАШТАЙГЫ БАЗЫМ. Ырда кирген Межегей — төөгү-лүг черлерниң бирээзи. Чаартылганың чалгыы ол черни база оюп эртпээн. 1947 чылдың чазы. Межегейниң Алаакка чыгла болуушкун болган. Алаак, Эртине-Булак, Арыг-Үзүү, Арыг-Бажы, Кес, Чинге-Алаак ол ыңчаар чурттап чораан көшкүн араттар коллективтиг ажыл-агыйның баштайгы эге базымы —МЧАЭ-ни боттарының эки туразы-биле организастааннар.

МЧАЭ-ни тургузарынга Адыя Оюн, Үзүп-Дандын Оюн, Балчадай Оюн, Достак Моңгуш, Делбир Моңгуш, Удумбара Оюн болгаш өскелер-даа улуг үлүүн киргеннер. Бирги чыыжылекчи хуралга МЧАЭ-ниң даргазы Балырга Оюнну соңгаан. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери Делик-оол Оюн, Седен-оол Оюн, Саңчат-оол Оюн, Моңгуш-оол Моңгуш ажыл-агыйны хөгжүдеринге бот-иделкейин көргүскеннер. МЧАЭ-ниң ажыл-ижи шуудаан, экижээн.

Чаартылгаларның баштайгы түңнелдерин барымдаалааш, 1949 чылда МЧАЭ-ни Ленин аттыг колхоз кылдыр адаан. Колхозтуң даргазынга бижикбилиглиг, бурунгаар үзелбодалдыг Опур-оол Моңгуш соңгуткан. Ол ажыл-агыйны хөгжүдер дээш күжүн, арга-дуржулгазын харам чокка ергүп келген. Колхозчуларның аныяк даргазы хеп-хенертен аар аараан...

Сууржун амыдыралче шилчээн. Амыдырал чаңгыс черге доктаар эвес. Ол улам сайзыраар. Колхозтуң чаа даргазынга К. Д. Канчыыр-оол соңгуткан. 1949 чылда арат чонун сууржуп амыдыралче шилчидип эгелээн. Алаак суурга баштайгы бажыңнарны тудуп эгелээн. Чаа амыдыралга чалгыннанган араттар чаңгыс чылын-на 20 бажыңны туткан. Алаак суурну тудуп тургузарынга колхозчулар Адыя Оюн, Текел-оол Оюн, Суруң Моңгуш болгаш өскелер-даа иделкейлиг киришкен.

Межегейге бедик дужүт өстүрерынге Удумбара Оюн онза шылгараан. Ленин аттыг колхозту Константин Дөртен-оолович Канчыыр-оол 1957 чылга чедир даргалаан. Ол ам Байхаак суурда чурттап орар.

АЖЫЛ-АГЫЙНЫҢ ЧАА ХЕВИРИ. 1957 чылдың май айда Доора-Хадының Калинин аттыг, Кара-Булуңнуң «Сталинчи орук», Алаактың Ленин аттыг бичии колхозтарын каттыштырааш, «Межегей» совхозту тургускан. Оон баштайгы директорунга Г. Д. Калинин томуйлаткан. Колхозчулар ажыл-агыйның чаа хевиринче шилчээн. Аныяк совхозтуң экономиказы чыл келген тудум быжыгып орган.

1957 чылда Межегей кодээ Советтиниң даргазынга М. Нордуп-оол ажылдап турган. Хоочун коммунист ам Элегес суурда чурттап турар. Межегейжилер Арыг-Бажында Каъкта, Дус-Хөлде, Хадында, Эртине-Булакта кур черлерни шиңгээдип алган.

ЧЕДИИШКИННЕР ДЭЭШ. Чаагай дүжүт өстүрериңге болгаш мал ажылынга бедик көргүзүглери дээш 1979 чылда ажыл-агыйны ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхоз кылдыр эде адаан. Совхозтуң хөгжүлдезинге Александр Михайлович Градобоевтиң киирген салыышкынының демдеглевес арга чок. Межегейжилер ол даргазын ам-даа сактып чугаалажып турар.

Чоокка чедир совхозтуң бода малы 3000, хою 16 муң ажып турган. Мал бажын өстүрериңге хойжулар Текел-оол Оюн, Тадар-оол Оюн, Александр Белекмаа улуг үлүүн киирген.

Ажыл-агыйны удуртурунуң администраттыг бюрократчы, командылаар стилиниң хоралыын межегейжилер амыдыралынга база көрүп. Хой алыр совхозтуң экономиказын директорлар В. О. Чүбик, А. Денисов, В. Гольцов, А. Донских сандараткан. Ол дугайын хоочун коммунист Нуспай-Шуру Балчапайовна Оюн болгаш өскелер-даа хомудап чугаалап турар. Межегейниң тевезиниң дуюун карарткан кижи база В. Чүбик болгай.

ДИДИМ ШИИТПИР. Сандарааашкынның түңнелинден болгаш агаар-бойдустуң каңдаашкынындан 1990 чылда совхозтуң мал, чер ажылы берге байдалга турган.

Таңды район Советиниң сүмелээни-биле, межегейжилер Чойган-оол Херел-оолович Моңгушту 1990 чылдың күскээр кыжын совхозтуң директорунга соңгуп алган. Коммунист Ч. Х. Моңгуштуң дидим шиитпирин маңаа демдеглээри артык эвес. Кым ындыг берге үеде бүдүп совхозту хүлээп ап чыдар боор.

Эрткен кыштаглаашкын межегейжилерге шыңгыы шылгалда болган. Чүге дээрге бедүүн болгаш чулуктуг мал чемнериниң курлавыры кончуг эвээш турган. Берге кыштаглаашкынның түңнелинде хөй мал хораан.

ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң специалистери моон чогуур түңнелди үндүрген. Ажыл-агыйны эде тургузар дээш дирекция хемчеглерни ап турар. Успенканың мал, чер ажылын аренда-лыг кооперативче шилчиткен. Сергей Андреевич Макаровтуң бир дугаар хову-трактор бригадазы арендада ажылдап турар. Бригаданың механизаторлары часкы хову ажылдарын шалыпкын чорутткан. Өске фермаларны, бригадаларны база арендаже шилчидер, ажыл-агыйның кол болгаш ортумак специалистериниң хөй нурууну национал кадрлар. Бо база үениң чаартыышкынының демдээ. Ам чүгле бир демниг ажылдаар...

МАЛ, ЧЕР АЖЫЛЫ. Июнь эгезинде медээ-биле алырга, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта 2089 бода мал, 10927 хой, 224 чылгы бар. Ажыл-агыйның мал-маганы ач пайлагларда. Чайын малды эки семиртип алыры —эки кыштаглаашкынның магадылалы.

Чазын агаар-бойдус шириин-даа болган болза, механизаторлар кызыл-тасты 4300, арбайны 2030, суланы 1030, көк-тарааны 330 ганы тараан.

Межегейжилер бо төөгүлүг чылда күрүнеге эътти 375, сүтту 1245, дүкту 42, тарааны 2600 тонналы садар.

Тываның улуг байырлалын күш-ажылчы белектерлиг уткуур дээш саанчы Ольга Оюн, хойжу Тан-оол Моңгуш, бызаа ажаакчылары Тамара Доңгак, Александра Тюлюш, чолаачылар Сергей Оюн, Геннадий Тепл-оол, механизатор Саяты Куулар болгаш өскелер-даа кызымаккай ажылдап турар.

КОММУНИСТЕРНИҢ САНАЛЫ. Совхозтуң удуртуп баштаар чериниң коммунистериниң ажык партия хуралы болган. Анаа «Тываның улусчу революциязының 70 чыл оюн уткуурунуң белеткел ажылдарының дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Хуралга сөс алган специалистер ажыл-агыйның экономиказын экижидериниң хемчеглерин тарый чорударын саналдап турган. Коммунистер 1991 чылдың июнь 30-де малчыннарның Наадымын, Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга турааскаатаан байырлалды эрттирерин шиитпирлээн. Төөгүлүг чылда коммунистер Эльвира Ондарны, Шораана Ооржакты, Зина Доңгакты партия кежигүнүнге хүлээп алган.

Көдээ Советте партия организациязы шак-ла ындыг айтырыглыг хуралды эрттирген. Ында хоочун, ат-алдарлыг коммунистер хөй. Ыңчангаш оларны совхозтуң бригадаларынга, фермаларынга быжыглаан. Хоочуннар быжыглаттынган коллективтери-биле ужуражылгаларны эрттирип, ажылчы чонга Таңдының, Межегейниң төөгүзүн тодаргайы-биле чугаалап берип турар.

СОЦИАЛ ХӨГЖҮЛДЕНИҢ ХЕМЧЕГЛЕРИ. Межегейниң социал хөгжүлдезин дүргедедир дээш көдээ Совет чамдык хемчеглерни ап турар. Суурнуң кудумчуларын эрткен чылын асфальтылаан. Суурга хеп чуур черни, уругларның кухнязын ажылдап эрткен чылдарда Межегей ортумак школазының немелде тудуун кылган. Оон акшахөреңгизин тывар, тудуун дарый кылдыртыр дээш школаның директору Кара-кыс Кожай-ооловна Моңгуш хөй ажылды чорудуп кылган. Башкының буянныг ажыл-херээн межегейжилер үнелеп турар.

ТӨЛЕПТИГ САЛГАЛДЫ КИЖИЗИДЕР. Межегейниң башкылар коллективи келир үениң салгалын өөредип, кижизидер дээш ниитя билиг болгаш уран чүүл школаларының кады ажылдажылгазын, социал кижизидилгениң кол угланыышкынын кылдыр шилип алган. Оон-биле чергелештир школачыларның кады ажылдажылгазының хөй бөлүктерин база ажыдып турар. Бир демниг ажыл үре-түңнелин бериp эгелээн. Өөреникчилерниң өөредилгези экижээн. [illegible] быжыккан. Межегейде эки ажылдыг башкылар эвээш эвес. Олярның саны-да К. Т. Оюн, Д. В. Соломанова, З. К. Ондар, Л. Ш. Самойленко хамаарышкын. Тываның төөгүлүг байырлалын уткуур дээш школада янзы-бүрү ажылдарны чорудуп турар.

Коммунистиг кижизидилгениң чаа үе-чадаже көдүрери —үениң негелдези. Ону амыдыралга боттандырар сорулгалыг межегейжилер шудургу ажылдап турар.

Севээн ОЮН
Таңды район.

ХЕРЕК КЫРЫНДА КАНДЫГЫЛ?

Арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисел чорудар талазы-биле доктаалшиитпирлер-даа эвээш эвес хүлээп алдынган, ол талазы-биле чамдык ажылдар чорутту-нуп-даа келген. Ыңчалза-даа ол бүгү ажылдарның дээштиг чедип алдынмаанындан оон түңнели кандыг болганын чон билир. Ылаңгыя сөөлгү чылдарда ол ажыл ара соксаан деп чугаалаза частырыг болбас боор, а харын-даа назы четкен кижи бүрүзүнге арага талону берип эгелээн чоруктуң таарымча чок талалары база кестүп келген: моон мурнунда чылдарда араганы чүгле хереглээн кижи садып алыр турган болза, ам талон алган кижи бүрүзү ону садып алыр, апарган. А харын-даа ол талоннарны алган чамдык кижилер ону назы четпээн-даа, аныяк-даа кижилерге садыпсаарар чоруктар тыртып эгелээни кымга-даа чажыт эвес болгай. Талонну 10-15 рубль-биле кижилерден садып алгаш, 10 рубль-биле арага садып алыры-биле улуг өртекке (талон чокка) арага садып турар магазинден арага садып алырының аразында ылгал кончуг эвээш. Бо бүгүнү билбес кижи-даа чок. Эрге-хоойлу органнарының талазындан ол талазы-биле алдынып турар дээштиг хемчеглер-даа чок болуп турары чоннуу дүвүредип турар.

Арагалаашкынга удур кандыг ажылдарны кылып чорутса чогуур дээрзиниң дугайында айтырыгны чугаалашкан семинарны бо чылдың май 17-18 хүннеринде элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилелиниң республика чөвүлели Чадаана хоорайга организастап эрттирген. Анаа ол ниитилелдиң чер-черде даргалары, харысалгалыг секретарьлары киржип, арагалаашкынга удур кандыг ажылдар кылып чорутса эки дээрзин чугаалажып, арга-дуржулгазын солушканнар. Н. Б. Тыртык-Кара ол семинарны ажыдааш, арагалаашкынга удур чорудар ужурлуг хемчеглерни анаа чугаалааш семинарның киржикчилеринге сөс берген.

— Арагалаашкынга удур демисел республикада аажок кошкак-тыр дээрзин маңаа чүве чугаалаан эштер база демдегледи. Арагалаашкын чүгле амыдыралга шаптыктап турар эвес, а кадыкшылга база аажок хоралыг дээрзин билир бис. Ылаңгыя чүрек, хан-дамыр аарыглары оон эгелээр. А бистиң чуртувуста 5 миллион ажыг алкоголиктерниң, оон иштинде бистиң республикада 1600 хире арага аарыындан хоорураанналарның кадык амыдыралга, ажы-төл кижизидилгезинге чедирип турар кузен-чиг эвес уржуктары лыка улуг. Арагалаашкынга удур демиселче сөөлгү чылдарда кичээнгейни кошкаткан чорук лыка багай салдарлыг болган: арага магазиннериниң чаны-га баарга, каракка чаржынчыг, аныяктарның ында хөйүн кижи көргеш, шуут ырмазы сынар. Ол талазы-биле ажылдың ам иделкейжидер үе келген-дир, анаа хөй-ниитя, кижи бүрүзү киржир ужурлуг.

Ол ышкаш таакпылаар чорук-биле база демиселди чорудар херек. Республиканың эр чурттакчыларының 50-60 хуузу, а херээженнериниң 15-20 хуузу таакпылап турар. Кадыктаа чурттаар дизе, бо багай, хоралыг чаңчылдардан адырлыры чугула — деп, республиканың «Кадыкшыл» төвүнүң кол эмчизи Г. Н. Прокутина семинарга чугаалаан.

Ол-ла төптүң эмчилери Ч. Д. Таспанчик, С. С. Саыр олар амыдыралдың кадык хевирин пропагандалаарының талазы-биле боттарының бодалдарын, саналдарын анаа чугаалааннар. Оларның чугаалааны-биле алырга, ында кол-ла кичээнгейни аарыг улусту эмнээринче угландырып турар, кадык улустуң дугайында, оларның кадыкшылын улам камгалаар, аарыгларны болдурбас талазы-биле ажылдарны кошкак чорудуп турар. Ол ышкаш спорт-биле өннүктежири дээрге спортчу болуру эвес-ле болгай, ол — кадыкшыл-дыр. Ыңчангаш аныяктар ортузунга арагалаашкынга, таакпылаашкынга удур дээштиг ажылдарны чорударын үе негеп келген-дир чүге дээрге бөгүнгү школачылар — даартагы ада-ие-дир дээрзин билиндирери чугула апарган.

«Тиилелге» совхозтуң партком секретары П. О. Хертек семинарның киржикчилериниң мурнунга чүве чугаалааш, моон мурнунда чылдарда «ээрик суур» деп атка кирип турган Кур-Чер суурнуң амыдыралында чаартылгаларның дугайын, тос чыл бурунгаар тургустунган элээр чоруктуң зоназының ажылын ам-даа уламчылаар, суурга арага талоннарны садар чорукту болдурбас дугайында ажылчы чоннуң негелдезин өөренип көргеш, элээр чоруктуң зоназын ол хевээр арттырганын чугаалаан. Оон-биле чергелештир, чоннуң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны база тургузуп турарын партком секретары демдеглээн. Ылаңгыя совхозтуң экономиказы чылдан чылче улам быжыгып, специалистер-биле четчелеттингенин чылдың-на чурттуң дээди өөредилге черлеринче студентилерни өөредип чорудуп, оларга стипендияны совхоз боду төлеп турарын, бо чылын база-ла 8-9 кижини өөредип чорудар деп турарын ол тыйнаткан.

Семинарга арга-дуржулга солчулгазы база болган. Анаа улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Советиниң күскомунун даргазының оралакчызы Х. Л. Опул-оол, Бии-Хемниң агроулетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы М. Т. Комбуй, профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң киллис эргелекчизи Ч. С. Саая киржип, арагалаашкынга удур демиселди күштелдирип, чер-черге кандыг ажылдарны кылза чогуурул дээрзин чугаалааннар. Ол ышкаш школаларга, дээдиң, ортумак өөредилге черлеринге элээрлер клубтарын, күш-ажылчы коллективтерге элээр чоруктуң зоназын тургузар талазы-биле чугааны анаа кылганнар.

Семинарның киржикчилери суурнуң чону-биле кады ол кежээ совхозтуң Культура бажыңынга болуп эрткен «Кадыкшыл — ниитилелдиң алдын байлаа» деп темалыг кежээге киришкеннер.

Маадыр-оол КАЛЧАН
Профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

ТУРГУСКАНЫ ХЕЙ ЭВЕС БОЛГАН

Үндүрүглер дугайында хоойлуларны сагыырының, бюджетче төлелгелерниң долузу-биле өй-шаанда чорууп турарының талазы-биле болгаш үндүрүг хүлээлгелерин күүседиринге бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң база хамаатыларның харысалгазын бедидериниң талазы-биле контрольду күштелдирер сорулга-биле 1990 чылдың январь 24-те ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели сан-хөө органнарының системазынга үндүрүг албаның тургускан. Тыва АССР-ге 1990 чылдың июль айда 218 ажылдакчылыг республиканың, Кызыл хоорайның база районнарның 14 үндүрүг инспекциялары тургустунган. Оон иштинге 34 кижи республика, 31 хоорайда, 153 кижи районнар инспекцияларында хаара туттунган. Амгы үеде күрүне үндүрүгнүң инспекцияларын тургузарының айтырыглары барык шиитпирлеттинген. Шупту колдуунда мергежилдиг кадрлар-биле четчелеттинген.

Баштайгы үениң бергелеринден болгаш четпестеринден чүнү демдеглеп болурул дээрге, Мөңгүн-Тайга, Каа-Хем районнарның болгаш Кызыл хоорайның үндүрүг инспекцияларының ажылдаарынга таарымча чок тар бажыңнарда, а республика аппараты кабинеттер четишпезинден Советтер бажыңында болгаш партия рескомунуң бажыңында ийи аңгы черге ажылдап турар. Оларның колдуунда эт-сеп, санаалга болгаш бижик хагар техника-биле четче хандыртынмаан, а 6 инспекцияда албан тудуглары чок.

Ындыг хевиилиг бергелер турза-даа, үндүрүг инспекцияларының бюджетче төлелгелерниң киирер планнарын токтаамал күүседип турар. Эрткен чылдың күрүне орулгазы 107 хуу күүседиишкин планнан ажыр 8900 муң рубльдиң үндүрүглерин тырткан. Бо чылын база план ажыр күүсединнер дээрзи амгы байдал-биле иле апарган.

Хоойлу-биле көрдүнген эргелерин ажыглап тура, үндүрүг инспекциялары үндүрүг төлекчилеринден янзы-бүрү хажыдыышкыннар дээш 975 муң рубль торгаалды тырткан. Бүдүрүлге черлериниң болгаш кооперативтерниң 83 удуртукчузу администраттыг харысалгага онаашкан болгаш олардан 17 муң рубль торгаалды алган.

Үндүрүг албаны бодунуң ажылын республиканың ОБХСС болгаш ИХМ органнары-биле чергелештир тургузуп ап турар. Каттыжып алгаш, Кызыл хоорайның болгаш районнарның [illegible] кооперативтерни хынап көрүүскен. 1 муң ажыг рубльге сан-хөө хажыдыышкыннары бар болган. Эрткен чылдың ындыг 80 [illegible] чорутткан болгаш [illegible] Ол кооперативтерниң 90 [illegible] 6 [illegible] болгаш өске-даа [illegible] Оон хөлчөңү 1046 муң рубль болган. Ыңчангаш үндүрүг инспекциялары [illegible]

1991 чылдың март 21-те РСФСР-ниң Дээди Советтиниң «РСФСР-ниң күрүне үндүрүг албанының дугайында» Хоойлузу хүлээп алган. Чаа хоойлу [illegible] —үндүрүг хоойлу-тургузуун сагыыр контролду, үндүрүглерни шын санап турарын болгаш оон үе-шаанда бюджетче киирип турарын [illegible] контрольдаары болур. Бо болгаш өске-даа сорулгаларны күүседиринге үндүрүг инспекциялары мындыг эргелерлиг:

— бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның болгаш хамаатыларның санажылга база аргар санаарында операцияларын отчёт, баланс, санажылга декларация болгаш өске-даа документилерин дужаараар таварылгада доктаазын болур;

— бүдүрүлге, албан черлеринге, организацияларга база хамаатыларга дараазында сан-хөө торгаалдарын ажыглап болур: 1) орулгазын чажырып азы чавызадып алганда үндүрүгнүң болгаш торгаалдың чеңн хемчээлге ажыр, а катап хажыдыышкын кылза бээзе ийи катап улгаттырган хемчээлге торгаар. 2) орулгазының учётун кылбайн турар ийикпе, азы үндүрүг декларациязын, отчёттарын, санажылгаларын өй-шаанда дужаарваанда, үндүрүгнүң 10 хуузунга торгаар;

— бюджетче үндүрүгнү, торгаалдарны, өске-даа сан-хөө санкцияларын бүдүрүлге, албан черлеринден, организациялардан маргылдаа чок чурум-биле тыртып алыр, а хамаатылар-биле судтажып тура төледирер.

Ол ышкаш администраттыг торгаалдарны үндүрүг инспекциялары база онаар эргелиг.

Оон-биле чергелештир үндүрүг инспекцияларының албан-дужаалдыг кижилери боттарының хүлээлгелеринге шын эвес хамаарылгалыг болза кеземче херээнге чедир харысалгалыг болур. Бир эвес үндүрүг инспекторлары-биле чөпшээрешпээн таварылгада бүдүрүлге, албан черлери, организациялар үстүнде турар инспекцияларга хомудап болур, а хамаатылар судче хомудал киирип болур. Үндүрүг инспекторларының ажылы элээн айыылдыг болганда, мында чамдык чиигелделер база көрдүнген. Үндүрүг инспекторларынга класс аайыбиле эрге-дужаалдарны тыпсып турар.

Людмила МАНДАН-ХОРЛУУ.
Тыва АССР-ниң Күрүне үндүрүг инспекциязының начальниги.

КОЛОНИЯДАН КЕЛГЕН

Шииттирген кижилерни эдип чазаар хоругдал черлеринге 25 чылдың дургузунда ажылдап чораан болгаш херектеннерниң-даа база хоругдал черлеринде ажылдакчыларның ажыл-ижиниң дугайында-даа багай эвес билир мен.

1970 чылдарда Тывага 2 колония, 1 кара-бажың турган. Чоокка чедир-ле мындыг сан-чурагай бээри хоругдуг, черле ыңчаш хоругдаарларлары хаагдыг темаларның бирээзи турган. Ыңчангаштың ийикпе, бо албан черлериниң дугайында шоолуг билбес, оон салдары канчыгыы дээрзин угаап шыдаваас турган бис. Чогум эдип чазаар колонияга шииттирген кижилер кижизидип, [illegible] талазы-биле өскерилгелерни чедип ап турганнар бе? Бир [illegible] өөредиг ап, шын оруксе [illegible] турган [illegible], ыңчалза-даа херектеннерниң база хөй кезии өөредиг албайн турган деп хоорту-биле чугаалап болур мен.

Амгы үеде херектеннер-биле кижизидилге ажылы чорудуп турар ажылдакчыларның саны 1970 чылдарга бодаарга, 5 катап өскен, шалының база кээп катап бедээн-дир. Бо шииттирген кижилер-биле ажыл-чорудулгазында кошту бурунгаарлаашкын чок. Шаанда харын херектеннер чурттаар оран-сава болгаш улус ажыл-агыйының тудугларын тудуп, чаа эвес ажылдары кылып турган болза, ам бо бүгү чоорту [illegible] бар чыдар, күрүнеге [illegible] башка, олар өскээ кирибейн турар.

1968-70 чылдарда Тывага [illegible], областарлар ажылдакчылары-биле херектеннерни киир сөөртүп эгелээн. Оон эгелээш-ле 1986 чылга чедир, кандыг-кандыг черлерден биске херектеннер кээп турбаан дээр. Кандыг-даа бурунгаары черинден организацияларга кижи-даа кужу, эт-сеп-даа айтырза, хорам чүгээр кайын бериp чыдар ийик. Тывага эккеп турган херектеннер база корум-чурум талазы-биле чок хоон багай кижилер турган. Шак бо корум-чурум чок кижилерден кижизидилге ажылының колонияда кошкаан. Чеч хамык чурум чок чүүлдер: наркомания, токсикомания оон —хоругдал черинден Улуг Тывага тарай берген. Чоокка чедир хоругдал черинден Тиггеннерни «маадырлар» кылдыр көөр чорук республиканың районнарынга нептерээн турган, оон артынчызы ам-даа бар. Ол-бо черлерден келген херектеннер чүве билбес аныяктарны көзер-биле мөөрейлежиринге, кара шай ижеринге, кара-таакпы тыртарынга, наркотиктиг бүдүмелдер ижеринге, тынарынга, бужар сөстер чугаалаарынга, чер-чурт ылгажырынга дээш оон-даа өске багай салдарлыг чүүлдерге өөредип турары чажыт эвес болгай. База бир четпес чүүл чүл дизе, колонияның ажылдакчыларының талазындан кижизидилге ажылын чорудуп турарының кошкаанда.

Республиканың Иштики херектер министерствозунуң эдип чазаар күш-ажыл колонияларында кадрлар айтырыы амдыгаа чедир «аскавышаан» хевээр. Бо талазы-биле иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал, оон оралакчызы Д. Б. Ховалыг олар солун, сеткүүлге чүве бижээш-даа радио, телевидениеге дамчыдылгага-даа чүве чугаалааш өөренип кээр, ээр бис-ле дээр, а мен бодаарымга, ону херек кырында чедип алыры чугула. Кижизидилге ажылын экижитпес болза, эдип чазаар күш-ажыл колонияларынга херек эрттиргеннер эки чүве өөренир, эде кижизиттинер байтыгай, харын-даа доора бүдүлген кижилер болуп үнүп турар.

Бир эвес кем-херек үүлгедишкини-биле демиселди үн дезини-биле өскертип, эки талаже бурунгаарлаашкынны чедип алыр деп бодазывысса херек үүлгеткеш кеземче харысалгазын эрттирип турар кижилер-биле кижизидилге ажылын чорудуп турар албан чериниң ажылын, структуразын черле эде көөрү чугула. А амдыы байдалында, Тываның ук албан черлеринде эде тургустунуушкун, ажык-чар демократия күзенчиг эвес аалчы болуп турар дизе, улуг частырыг болбас боор.

Юрий ДОРЖУ.
Курлавырда майор.

АЙТЫРЫГ — ХАРЫЫ

Номчукчулар-биле чугаалажылга

Чоннуң амыдырал-чурталгазының агымы черле ындыг. Кым-бир кижиниң кандыг-ла-бир айтырыг дүвүреди бергилээр. Мындыг айтырыгларны тус черниң девискээринде харысалгалыг удуртукчулар сайгарып, хемчээн алыр. Хамаатыларның шак ындыг дилеглеринге тус черниң хөй янзы адырларында харысалгалыг кижилер кичээнгейлиг болуп, чогуур үезинде харыыны бээри чугула. Ыңчалзажок оларның дилеглеринге тоомча чок, тургустунган айтырыгны тус черниң бодунга сайгарып, үзе шиитпирлээрин кызытпас чоруктуң уржуундан, олар оон үстүнде черлерже ийикпе, азы парлалгаже дуза дилей бээр чылдагааны ында. Маңаа бадыткал кылдыр редакцияның социал айтырыглар хилдизинге келген бөлүк авторларның чагааларын көрээли. Тургустунуп келген айтырыгларны хамаарышкан черлерниң харысалгалыг ажылдакчыларынга шиитпирледип алырын олар кызытса-даа, түңнел үнмээн. Кызыл хоорайның улус судунуң улус судьязы Л. Д. Дамдынга ол чагааларны сайгарып, харыы-тайылбыр бээрин дилээривиске, ол күзелдиг-биле чөпшээрешкен. Оон-биле бесепаны моон адаанда парладывыс.

— Любовь Дамбыл-ооловна, ам сайгарып, харыы бээр чагааларывыстың аразында чамдык авторлар долу адрезин айытпаан. Ыңчалзажок амыдыралчы айтырыглар-дыр. Ыңчангаш сайгарып, харыызын берип көрүнерем. Чижээлээрге, Кызыл хоорайның чурттакчызы Х. Д. Чооду мынча диген: «Уруум 1 хар 6 айлаптарга, шелээмни уадып, 3 харга чедир орар болдум. Ам бичии кижим 1 хар 9 айлыг апарган. Амыдыралга чүү херегленттинмезил? Арага талонну алыр дээримге, кадрлар килдизиниң даргазы Баранмаа Өнермаа «Ол дугайында сенээ дужаал үнмээн. Ажылдавайн турар улуска бербес мен» диди. Айтырыгны мынчаар шиитпирлээрге тааржыр бе?».

— Бо айтырыгны анаа-ла сөс-биле шиитпирлээрге шынап-ла таарышпас болгай. Ыңчап кээрге ажылдап турар чериниң профэвилел комитеди ону шиитпирлээр апаар-дыр. Ийе, уруг эмзирер иелерге 1 хар 6 айга чедир арага талону бербези чөптүг. Бир эвес шелээзин уадып каан болза, урууну тургузар ясли-сад база чок болган таварылгада, ол арага талонун профэвилел болгаш администрация шиитпирлеп бээр апаар.

— Дараазында үш чагаа алимент төлевейн турар адалар дугайын хомудаан. Кызыл районнуң Кур-Чер суурда Клариса Хүрүүт мынча диген-дир: «Ийи уругнуң иези мен. Уругларым адазы өске өг-бүлелиг-даа болза, назы-хары четпээн уругларынга алимент төлээр ужурлуг. Бо чылдың январьдан июньга чедир ол дузаламчы акша келбейн барды. Мындыг чөптүг эвес чорукту канчаар билирил?» Авторнуң келүрүп турар айтырыы ёзулуг-ла социал чөптүг чорукту хоойлу барымдаалап сайгарар чугула деп саналым. А силер маңаа хамаарыштыр кандыг харыы бээр силер?

— Силерниң чагааңарны сайгарып оарга, 1991 чылга чедир алиментиниң ап турган болдуңар. Судтуң шиитпири-биле аан. Бир эвес уругларының адазы кандыг-ла-бир чылдагаан-биле алимент төлевейн барган болза, азы ук шиитпирин күүсетпейн барган болза, ол кижиниң ажылдап турар чериниң суд күүседикчилеринден барып негеп билип алыр болза эки. Оон чурттап турар чери — Таңдының Дурген суурда деп бижээн болдуңар ыңчангаш Таңды районнуң улус судунуң даргазынга база суд күүседикчилеринге билдириишкин киирип, түңнелин билип ап болур силер.

Ада кижи чеже-даа өске өг-бүлелиг апарган болза, РСФСР-ниң өг-бүле кодекизиниң 67 чүүлүн ёзугаар назы-хары четпээн ажы-төлүнге алиментини төлээр. Бир эвес өске дузаламчы херегле туран болза, хоойлуда көрдүнгенин барымдаалап, немелде акшаны ийикпе, азы аъш-чем болгаш өске-даа дузаламчыны көргүзер ужурлуг. Чижээлээрге, кадыы багай уруг санаторийге эмнедир апарганда.

— Кызыл хоорайның чурттакчызы Людмила Моңгуш база алимент дугайын бижип турар. Ол чагаазында мынчаар айыткан: «Оглум ам 3 харлыг. Оглум чаш турда, алимент дээш билдириишкин киирип турдум. Оглум адазы «Дузалажыр мен» деп чаңнырга, соксап каан мен. Бүзүрээш, билдириишкинимни дедир ап алган мен. Шынапла акша болгаш аъш-чем-биле ол дузалап турду. Ам алимент кылдырып алырын шиитпирлеп алдым. Ыңчангаш судче билдириишкин киирип каан мен. Келдириишкин үш удаа келген. Оглумнуң адазы бисти үш катап мегеледи. Ам чүнү канчалзымза экил дузаланарам?»

— Силерниң чагааңарны сайгарып көөрге, оглуңарның адазы-биле баңдыганар чок. Оон адының кырынга оглуңарның төрээн херечилелин бижиттирип албаан деп билдим. Мындыг болганда, суд дамчыштыр баштай оглуңарның адазы деп шынзыткаш, оон билдириишкинге алимент тыртырып бээрин айтыр ужурлуг силер. Билдириишкинге оглуңарның адазы деп шынзыдарда, каяа кады өг-бүле болуп чурттап келгени, кандыг хуусаага чедир акша болгаш өске-даа дузаламчыны көргүскенин база ол бүгүнү бүзүредир херечилерни айтып, суд дамчыштыр бадыткааш, ам алимент кылдырып ап болур. Бир эвес адазы чөпшээрежир болза ХБАБ черинге оглуңарның херечилелин адазының адынга кылдырып ап болур силер.

— Тожу районда Тоора-Хем суурнуң Таёжная кудумчузунда чурттап орар автордан чагаа келген-дир. Чогум бижикчи адын, адазының адын, фамилиязын долузу-биле айытса-даа, солунга бижиvезин дилээн. Бо ие оглунга адазындан алимент ап турар. Ыңчалзажок ол эвээш деп турар. Чүге ындыгыл? Ону солун дамчыштыр харыылап бээрин дилеп турар. Оон чагаазын допчулаптаалы: «Оглумнуң адазындан айда 20 рубль алимент келир. Ол чүге-даа четпес. А хлеб өртээ хүнде 72 көпеек — бүдүн айда — 22 рубль 32 көпеек. Сүттүң 60 көпеек — а бүдүн айда — 18 рубль 60 көпеек. Оглум 1 хар 6 айлапкан. Сайзырап, өзүп орар организмге чүгле оон-биле канчап чемненирил? Ол алиментини чүге 40 азы 50 рубль чедир төлеп болбазыл? Ачавыстың алиментизин эрткен чылдың декабрьга чедир алдывыс. Оон соонда чок». Любовь Дамбыл-ооловна, бо авторнуң айтырыынга кандыг тайылбыр берип болур силер.

— Өг-бүле болгаш бадылажыышкын дугайында Хоойлунуң 67,68 дугаар чүүлдеринде чаңгыс уругнуң алиментизи 25 хуудан эртпес диген. А алимент төлевири бир кижиге 20 рубльден ашпас деп көрдүнген-дир. Силерниң бижээниңер 20 рубль ачаңарның шалыпындан хамааржыр. Бир эвес оглуңарның адазы доктаамал ажыл чок, алимент төлээриңден ойталап турар болза, суд чериниң күүседикчилериңге чедип ол бүгүнү тайылбырлап, РСФСР-ниң кодекизиниң 122 чүүлүнде көрдүнгени-биле айтырыг кедүрүп болур. Компенсация алимент херээнге көрдүнмээн. Чүге дээрге кижи санынга аъш-чем, хеп-сып өртээ өскеня дээш немелде акшаны ие ап турар болгай.

— Мөңгүн-Тайга районда Кызыл-Хая суурнуң чурттакчызы Любовь Дамдын ачазының озал-ондакка таварышканын мынчаар бижээн: «Ачам, ы Бөрзек-оол Төмүровна Иргит дээр. Ол ийиги бөлүктүң инвалиди, пенсионер. Аныяк турган, солагай талакы буду аар кемдээн. Бо чылын ол-ла будунга база кемдээшкин болду. Бо чылдың март 27-де суурга арага келген. Ачам база бодунуң улуун садып алган. Кежээ бир стаканны ишкеш, думмазы уругнуң бажыңынче чоруткан. Ол кижилер кылаштаар орук-биле чоруп орда, ээр черге хенертен машина келген, чайлап күш четпейн чорда, демги багай будун УАЗ-69 дугаарлыг машина кырладып эрте берген. Ол чолаачы боду эмчиге чедирген. Эртенинде район эмнелгезинге эккелген. Оон берге боорга, Кызыл эмнелгезинге кестирген. Эъди үзүлген, сөөгү чарылган. Ол ам-даа чытпышаан. Эмчилер бир бюллетеньни хаккан, оон ажылдап турар организациязынга аппарып бээривиске, «Ачаң ээрик чораан бо бюллетеньни санавас бис» деп, удуртукчу даргазы чугаалады. Ыңчангаш редакция дамчыштыр бо талазы-биле тайылбырдан бээрин дилеедим».

— Силерниң чагааңардан алырга, ачаңар ажыл соонда ээрик чораан озал-ондакка таварышкан. Бир эвес ол бастырган буруулуг кижини, машиназы тодаргай болза, РСФСР-ниң негелде дүрүмүнүң 454 чүүлүн ёзугаар демги бастырган машинаның чолаачызынга тайылбырны кылып, ачаңарның чарыгдалдарын төледир. Ону төледирде, буруулуг чолаачының ажылдап турар черинде профэвилел комитединге, шыны-ла мындыг деп шынзыткан бижикти эккеп бээр. Оон-биле кады силерниң билдириишкиннер база коштунган турар. Бир эвес профэвилел комитеди ол билдириишкиннерни шиитпирлеп шыдавас болза судче билдириишкин киирер эргелиг силер. А чагааңардан алырга, ол буруулуг чолаачы ачаңар хөй ажы-төлдүг дээш, томудавас диген-дир. Ындыг болганда бир эвес ол талазы-биле билдириишкин киирер болзуңарза, ол күш чок болурдур.

Сиринмаа ЧООДУ
беседалашкан.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

ХӨӨМЕЙ БАЙЫРЛАЛЫ

Сыгыт, хөөмей, каргыраанын тускай көрүлделерин эрттирери—тыва чоннуң уран чүүлүнүң чаңчыл болган бир улуг байырлалы. Август 3-4-те Кызылга Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга тураскааткан ээлчегниг «Хөөмей» көрүлдези болуп эртер.

Бо чылгы көрүлдени каш дугаар дээрил, шынап-ла, каш эрткенил, чогум кажан мындыг тускай көрүлделер эгелээнил, оңу дугаарлаары албан бе? Бо чижектиг айтырыгларга хамаарыштыр «Хөөмей» көрүлделериниң төөгүзүн кысказы-биле сонуургап, чамдык түңнелдерни сайгарып, тыва хөгжүмнүң бо хевирлериниң келир үеде сайзыралын ыштап көөрү улуг идиглиг болуру чигзиниг чок.

Бир-ле дугаарында, демдеглээр чүүл болза, тыва сыгыт, хөөмей, каргыраанын төөгүзү тускай көрүлделер эртип эгелээни-биле холбашкан дээр болза шын эвес. Тыва чоннуң аас чогаалының үе-дүптен тура, салгалдан салгалче дамчып келген бо кайгамчыктыг хевирлериниң баштай-ла өскертилге, хажыдыышкын чокка дыңналырын 30 чылдарда бижиткен пластинкалар биске чедирген. Кыргыс Соруктунуң каргыраазы, Ондар Комбунуң хөөмейин күүседириниң шылгараңгай деңнели кылдыр быжыглаттынган. Оларның ол күүселдези чүгле ынчангы эвес, бо хүннерде өзүп олурар аныяк хөөмейжилерге улуг салдарлыг бооп турарын демдеглээри чугула.

70 чылдарның төнчүзүнге чедир сыгыт, хөөмей, каргырааны бот-тывынгыр уран чүүлдүң, ыры, шүлүк, танцы, шии дээн чижектиг өске хевирлери-биле аралаштыр көрүлделерге кииринтирип турган. Ол үелерде чоорту илерээн алдарлыг күүседикчилерниң саны көвүдеп, тыва сыгыт, хөөмей, каргыраны олар Совет Эвилелинде, даштыкыда дыңнакчыларга тележтии-биле барып бараалгадып, янзы-бүрү көрүлделерниң каш дакпыр лауреаттары болуп келгеннер. Оларның аразында Максим Дакпай, Сат Манчакай, Санчы Кызыл-оол, Кара-Сал Ак-оол, Ондар Маржымаа, Хомушку Идамчап, Монгуш Сундукай, Ооржак Хунаштаар-оол, Монгуш Тырышпан, Тумат Кара-оол, Сергей Куулар Эрес-оол Куулар дээш, өскелер-даа бар. Ынчан тыва хөөмей, каргырааның чаңгыланып чедип турган девискээри-даа делгем, чаалап ап турган шаңнал-макталы-даа кончуг бедик.

Сан-түң чок аңгы-аңгы республика, зона, Бүгү-эвилел чергелиг фестиваль, конкурс, көрүлделерни санаваска безин, эң-не ат-алдарлыг, бедик чергелиг көрүлделерниң кыска допчузу мындыг: 1957 чыл — Бүгү-делегейниң демократтыг аныяктарының VI фестивалы. Москва. Кремльдиң Съездилер ордузу. Максим Дакпай — алдын медаль. 1964 чыл — ЮНЕСКО-нуң VII конгрези. Париж, Алма-Ата (1973), Багдат (1979), Азия чурттарының хөгжүм трибуназы. Ооржак Хунаштаар-оол. 1974 чыл — Делегей көрүлдези. Будапешт. Сергей Куулар «Алдын павлин»-биле шаңнаткан. 1984 чыл—Франция, Италия, Швейцария. Фольклор көрүлделери. Эрес-оол Куулар. 1988 чыл —Америка. Геннадий Чаш. 1989 чыл—Америка. Олег Куулар. Франция, Голландия, Дания — Валентина Чүльдүм.

Ол үениң шылырак дээн күүседикчилериниң чамдызының сыгыт, хөөмей, каргыраны онзагай күүселдир чораанын 70 чылдарда үнген пластинкалардан бо хүннерде дыңнап болур бис. Ында Сат Манчакайның, Максим Дакпайның, Кара-Сал Ак-оолдуң, Ооржак Хунаштаар-оолдуң болгаш Дмитрий Дамба-Даржааның күүселдезин бижиткен. Оон аңгыда Ооржак Хунаштаар-оолдуң тускай пластинказы «Тыва фольклор» деп чыындыда база бар.

Үстүнде адааныыс хоочун хөөмейжилерге хамаарыштыр тускайлап демдеглээр чугула чүүл болза, оларның кижи бүрүзүнүң ылгалып турар күүседикчи аяны, чогаадыкчы хөөнү аялгаларында болгаш чечен сөстеринде тодаргайы-биле илерэттинип турары. Оларны чарлаваска-даа, ол Дакпай-дыр, ол Ак-оол-дур, ол Санчы Кызыл-оол-дур деп, тыва кижи чазыг чок таныр каар турган. Ол дээрге оларның күүседикчи мергежилиниң бедик деңнелиниң кандыг-даа чигзиниг чок бадыткалы. Ол хөөмейжилерниң кижи бүрүзүнүң уран чүүлге чурттап эрткен амыдыралын, тыва культураның сайзыралынга киириштирген үлүүнүң төөгүзүн чыып бижиир үе келген. Ол дээрге чүгле каш кижиниң хууда допчу намдары эвес, бистиң нитти төөгүвүс, национал культуравыстың сайзырап эртип турар чадаларының онзагай көргүзүглеридир.

1977 чылдың майда Кызылдың Ногаан театрынга сыгыт, хөөмей, каргыраа күүседикчилериниң болгаш хомуска ойнаарларның көрүлдези болуп эрткен. Алексей Боктаевич Чыргал-оолдуң «Тувинская правда» солунга бижип турганы-биле алырга, ол республикада бир дугаар тускай көрүлде болган. Аңаа Мар-оол Сат биле Борис Монгуш бир дугаар черни, Данил Хомушку ийи дугаар черни ээлээннер. Хомусчулар аразындан эң-не шылырак деп Юрий Очур-оолду демдеглээн. Даразында көрүлде 1980 чылда база Кызылга эрткен. Ол көрүлдениң тиилекчилери Дмитрий Очур, Сат Мениг-оол, Константин Монгуш, Ким Монгуш, Виктор Монгуш болгаш «Сыгырга» ансамбли болганнар. Ынчап бир-ле дугаарында Дмитрий Очурнуң сыгытты күүсетпишаан, хомуска катай ойнаарын дыңнакчыларга бараалгатканы улуг үнелелди алган.

1981 чылда сыгыт, хөөмей, каргыраанын теоретиктиг айтырыгларын көдүрген эртем-практиктиг конференция-биле холбаштыр улуг көрүлдени республиканың Эртем-методиктиг төвү эрттирген. Аңаа 110 кижи киришкен. Бо көрүлдениң белеткелинге болгаш эрттиреринге хамаарышкан албан саазыннарында, солуннарда оңу республиканың бир дугаар «Хөөмей» көрүлдези деп турар. Аңаа өске черлерден чалаттырган аалчыларның саны база көвей болган. Башкирия, Прибалтика, Москва, Новосибирск, Бурятия, Хакасия, Алтай болгаш Моолдуң Убса-Нур аймактан база төлээлер киришкилээн. 1981 чылда эрткен бо улуг шуулганның бир чедишкини болза тыва хөөмейниң эртем ёзузу-биле сайгарып көөрүн оралдашканы болур. Ол көрүлдеге лауреат ат алган улустуң саны 8 кижи, «Сыгыргадан» аңгыда, «Саралак» деп ансамбль база шылгараан. Ынчан сурагжаан күүседикчилерден аңгыда, аныяк аттар база илерээн —Лазо Монгуш, Геннадий Тумат, Олег Куулар, Өлзей-оол Сарыглар. Бо хүннерге чедир оларның күүседикчи деңнели кудулаваан, уран чүүлдүң идепкейлиг киржикчилери болуп артпышаан.

Даразында «Хөөмей» көрүлдези элээн үр үзүктелиишкин соонда, 1987 чылдың август айда Кызылга «Мөңгүлек» залынга эрткен. Ол көрүлдени база-ла бир дугаар «Хөөмей» көрүлдези деп солуннарда адап турар. 1987 чылдан эгелээш, «Хөөмей» көрүлделери чылдың болур улуг байырлал апарган. 1988 чылдың августа Кызылга Ногаан театрга, 1989 чылдың июльда Чадаанага, 1990 чылдың августа Өвүрге болуп эрткилээн. Өвүрге болган «Хөөмей» көрүлдезин алдарлыг хөөмейжилерниң бирээзи Санчы Кызыл-оолдуң 60 харлаанынга тураскаадып эрттирген.

Бо 87, 88, 89, 90 чылдарда эрткен көрүлделерниң 32 тиилекчилериниң дөгерезин адын санап бадырар дээрге солун арынга хөй чер эжелээр апаар-дыр. Ол 4 көрүлдеге улуг үнелелди алган бөлүктерге «Амырак», «Буланныгның эдискизи», «Чадааның чадаганы», «Тыва» деп бөлүктер хамааржыр. Мен 1987 чылдан эгелеп эртип турган шупту «Хөөмей» көрүлделериниң жюри кежигүнүнге кирип келген болгаш, чылдан чылче катаптап турар чедерчетпестерниң тода көстүп кээрин эскерип, сыгыт, хөөмей, каргыраага хамаарыштыр чыглы берген бөлүк айтырыгларны сайгарып түңнээри келир үеге черле кончуг чугула деп бодаар кижи-дир мен.

Бир тодаргайлаар чүүл болза будулгаазын болбазы-биле бо көрүлделерни дугаарлап турбайн, сүлде-демдээнге эрттирер чылын айтып быжыглаар болза ажырбас хире. Чижээ, «Хөөмей-89», «Хөөмей-90», «Хөөмей-91»... Көрүлде үезинде тырттырган чуруктарда киржикчилерниң артында көрүлдениң сүлде-демдээ көстүп турар. Чүгле «Хөөмей» деп каарга, кайы чылда болуп турган көрүлдел ол деп чүве билдинмес боор-дур.

«Хөөмейни» ындыг удаадараа эрттирер бе, эрттирбес бе деп айтырыгга хамаарыштыр мээн хуумда бодалым болза: бо чылдын-на эрттирип турар ужурлуг байырлалдарның бирээзи деп бодаар мен. Сөөлгү чылдарда эртип турган көрүлделерге чон улуг сонуургал-биле идепкейлиг кээп, залдар шыгырт долу боор, уран чүүлдүң бо онзагай хевирлери улустуң хей-аъдын көдүрүп, сагыш-сеткилин өөртүп, сорук киирип, бир тускайлан национал байырлал болу бергенинге чоргаарланыр мен. Наадымны, Шагааны дыка үр хоруп келгенниң түңнелинде чоокку үеде эрткен бо улусчу байырлалдар безин чоңга өөрүшкү-маңнайның шоолуг-ла сөңневейн турар.

Валентина СҮЗҮКЕЙ.
ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы.

Дувуренчиг медээ. Кым кичээнгейге алырыл?

«ҮШ-БЕЛДИРГЕ» ДЫШТАНЫР, ЭМНЕНИР СЕН БЕ???

Чайгы үе билдингир-ле болгай. Хөй-хөй кижилер дыштаныр кадыын быжыктырар дээш ол-бо курорттарже путёвка тыптынып, хөлзеп-ле үнер. Баш удур тыптынып алганнары база бар, харын. Путёвкалыг Тыва иштинде-даа, оон дашкаар-даа курорттарга дыштаныр кижилерни аас-кежиктиглер деп санап турар бис. А бо таварылгада бис «Үш-Белдир» курорттуң ийиги заездизинге (кириилдезинге) путёвкалыглар аас-кежиктиг эвес, а түрегделге, түвекке-ле таварыштывыс. Чонда кара чугаада ийиги «сезон» деп адап чаңчыккан болгай, ол шын эвес боор чүве. чүге дээрге сезон деп сөс ол чылдың курорттаар бүгү үезин илередип турар.

Ийиги кириилдениң курортчулары аэропортка июнь 24-те кээп олуруптувус. Кайда боор, хайлыг чүве, агаар бак-сыраш турупкан, курортка чүгле июнь 30-де. Кызылга бүдүн неделя олургаш, келген. Маңаа айтып каар чүве нарның чугаазы-биле алырга, байдал мурнуку чылдарныында бодаарга, оранчокта-ла четпес.

Бо бүтүнүң кол чылдагааннарының бирээзи, электростанцияга солярка чок, бичии кызамданып кыпсып турар чүвезин аржаав сугну эмнээр корпусче сордурар, хлеб ажылдар паштар чайгадыр үеде ажыглап турду. Чүү мындыг черниң черинде, аштап-суксаар, доңуп-дожаар черде, баш мунгаш байдалче октадыпкан улус боор бис деп, республикадан дашкаар черлерден келген кижилер айтырыг салчып, чемоданнарын иштенип-даа турган.

Кым буруулугул? Азырг-аржык, кадыын экижидип алыр деп улуг идегел-биле келген кижилерни мындыг чаржынчыг байдалга кымнар таварыштырганыл?

Янзы-бүрү чылдагааннарны дилеп болур. Чижээ, каттышкан авиаотрядтың удуртулгазы кончуг кажар кылган. Дыштаныкчыларны, аас-дылпээн...

Бо чылын курорттуң дыштаныкчылар хүлээп алырынга белеткинин кым-даа, кандыг-даа комиссия хүлээп албаан, сайгарып көрбээн. «Курорт» дээр биче бүдүрүлге «Үш-Белдирге» кылыр ужурлуг ажылдарын кылбаан, хүлээнгеш, акша-көпеек чипкен, хүлээлгелерин безин күүсетпээн.

«Үш-Белдирге» хамаарыштыр алырга, бөгүнде кол чүүл болза, мында келген 400 чыгам кижиниң амыдырап-чурттаарынга, эмненип, дыштанырынга чогуур байдалдарны тургузары. Оңу мында түрегдеп, баш мунгаш байдалда таварышканнар чаңнып, дилеп, негеп турар. Бо айтырыгже Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак база кичээнгей салып, сагыш аараан болза дижип, дыштаныкчылар чугаалажып турганын база дыңнаан бис. Ийе, аннаар, балыктаар талазы-биле чөп...

Ээ, халак! Солярка, аъш-чем та кажан келир!?

чүл дээрге, Кызыл аэропортунуң удуртулгазы хөй чылдарның кударанчыг кичээндириглерин өөренип көргеш, «Үш-Белдирге» дыштанырларны агаар эки турда, июнь 22-23-те (суббота, воскресенье) ужула бээрниче чалап, радио, телевидениеге безин чарлаткылаан. Оңу чүгле 20-30 хире кижи тооп, кичээнгейге ап, ол үеде «Үш-Белдирге» чеде бээр аас-кежиктиг болган.

Арткан бары 20 самолёт иштиң кижи июнь 30-де болгаш оон соонда ийи хүнзе, а оон артканнары мырыңай чаа, июль 8-9-та баар аргалыг болган.

Тургустунуп алырының олбо дүвүрели, маңнаашкыны эрткен. Бир-ийи хонук болуп турда, кижилерниң сагыш-сеткили хөмүрерип, дыштанылга эвес, а хилинчек-тир моң дээш-ле, каргыш-иргишке, алгыш-кырышка чедир чугаалар эгелээн.

Чылдагааны чүл? Аъш-чем шуут-ла санчок багай. Ынчалдивезиниң аргазы чок: эът-даа, ногаа аймаа-даа чок, каша-ла, каша. Корпустар иштн соок, өл-шык, кежээки ишир дүжери билек, кап-караңгы. Аржаан суг-биле эмнээр чери шуут ажылдавас. Эмчилери, өске-даа ажылдакчылары чедишпес, кандыг-даа массалыг культура-спорт хемчеглер, байырлыг ажыдыышкын дугайында чугаа-даа чок. Үш-дөрт хонук эртип турда, чем мун-не чүгээртээн, эмнээшкин багайтыр-согайтыр эгелээн. Ынчалзажок маңаа моон мурнунда дыштанып кээп турган-дан алырлып алыры ол ыйнаан, агаар аязып, ажыттылары билек, саадал чокка октапкан. А оларга херектиг аъш-чем, кывар-чаар материалдар ында складтарда чытпышаан. Курорттуң бо чылдың мартта ажылдап эгелээн чаа директору М. У. Шывык шуудап, ажыл-агыйны башкарып чадап турарын өршээп болур. Ынчалзажок бо хире улуг харыысалгалыг чүктээн соонда, болдунар бүгү чүүлдерни кылыр, кылыр боорда, баш удур кылыр турган. «Чедер» болгаш «Үш-Белдир» курорттарны, ийи-ле борбак курортту харылап турар профэвилелдерниң республика чөвүлели, курорттарның Красноярск каттыжыышкынының Тывада дирекциязы «Үш-Белдирни» мындыг чаржынчыг байдалда канчап чедирип алган, магжым олурар чүве, кижи кайгаар. Дыштаныкчыларның хомудалы, ажы-биле чугаалаарга, маңаа дыңналып турган каргыш-иргижи оларга четкен болза, дивидеп, хөделиле бээр турган боор. Ындыг чүве кайда боор.

Хөй кижилерниң дилээн ёзугаар база-ла дыштанып келген Тыва АССР-ниң ийи улус депутаттары (адын адаваазын дилээннер чүве) рацияны дамчыштыр Кызылда чогуур албан черлери-биле харылзажыр дээш оон аксын ийи хүн кадарып келген. Та Кызылда тооваан ол чүве, та үе-дүптеги ол рацияның чалгыы будалганы ол чүве, чүү-даа бүтшээрелдп Министрлер Чөвүлелин дамчыштыр чаа директор чедип алган чораан, ынчалзажок хүнде тургустунган байдал кончуг чиик, кээргенчиг, дарый шиитпирлерни негеп турар.

Бо чылдың үшкү, дөрткү сезоннарында дыштаныкчылар база мындыг байдалга таваржыр бе?

Адактын сөөлүнде. Курорттуң чаа директору М. У. Шывык бодундан хамаарышпас дыка хөй бергедээшкиннерин, шаптараазыннарны чугаалаан кижи (ол дугайын дараазында бижиирин кызыдар бис), бурууну бодундан база чая каарын кызытпады, ынчалзажок дуза-деткимче көргүзер чогуур черлерниң «бодун-на билз» дээр сагыжынга дыкала хомудап орду.

Мындыг «аас-кежикке» таварышканнарның дилээзи, негелдезин ёзугаар, оларның өмүнээзинден бо материалды ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүннери Николай ВАНЬКОВ, Мижит-оол СААЯ белеткээннер.

Бо материал келгенниң соонда алдынган медээлер ёзугаар, курортта солярка болгаш чамдык аъш-чем аймаа четкен, байдал чүгээртээн. Ынчалзажок кадыр-бөрт сыннар ындында, озалааш черде курортче кичээнгей бо хевээр дег артар болза, мындыг байдалдың катаптавайн баарынга магадылал чок.

Наадымга уткуштур

ЧАҢЧЫЛДАРНЫ КААП БОЛБАС

Амгы үеде Тываның улуг-биче чонунуң аразынга национал культураның бүгү хевирлерин сайзырадырының аргалары тургустунган. Тыва оюннар, национал спорт тыва культураның чарылбас хевирлериниң бирээзи болганда, оларны сайзырадырының дугайында боттарывыстың бодалдарывысты бижидивис.

Тыва оюннар бистиң байлаавыс, үнелеп четпес эртиневис дизе частырыг чок. Кандыг-даа нацияның кижизи бодунуң дылындан аңгыда, оон культуразын, национал оюнун билир турар ужурлуг. Сыгыт, хөөмей, каргыраны бистиң чуртта эвес, бүгү делегей билир апарган болгай.

Тыва оюннарның бирээзи чаа адары. Спорттуң бо хевиринге делегей чергелиг маргылдаалар эртип турарын билир бис. Тыва улус ча, согуп деп чүвени боттары кылып ап чораан. Чаның кирижи баг, согуннуң соо чүглүг. Чаны тал ыяштан кылып ап чораан. Ырак-чоокка кара боолаар, ырадыр боолаарынга база маргыжып болгай. Амгы бо үеде чаны кижи бодунуң күзелинге чедер кылдыр кылып ап болур. Аңаа база кижи бүрүзү бодунуң ус-шевериин, талантызын көргүзер апаар.

Аът чарыштырары тываларның эң-не ынак оюннарының бирээзи. Кандыг-даа байырчыскаал мөге биле аът чарыжы чокта эртип чорбаан. Аъттарны хар-назы аайы-биле узун, кыска хемчээлге чарыштырар. Челер, саяктаар аъттарның чарыжын база организастап чорудары күзенчиг.

Эрткен чылын аът чарыжып Эрзин — Кызыл трассазының чоогунга эрттирген болгай. Ынчан Наадымга келген чон оңу улуг сонуургал-биле көрген. Ам болур Наадым хүннеринде эмдик аъттарны өөредирин программага киирери күзенчиг. Чон оңу сонуургап көөр боор. Узун дурту 100, дооразы 50 метр хире дес кажааны кылып алыр. Оон иштинге 6-10 хире эмдик аъттарны киирер. Оон ийи кижи аъттанып алгаш, кажаа иштинде аъттарның бирээзин сывырып тургаш, шалбалап тудар. Аңаа он минутаны бээр. Ол тудуп алганы эмдик малын эзертеп, чүгеннээш, ол дораан өөредир. Команданың составынга ийи-ийи кижи турар. Кажаа чокта малды өөредири берге. Хөөрээн эмдик малдар чаш уруг-дарыг кырынче халый берип болур. Судьяларның талазындан аңаа база улуг харыысалга турар ужурлуг.

Наадым хүннеринде аъттар өөредир кылдыр маргылдаалар эрттирбес болзувусса, моон соңгаар аныяк-өскен эмдик аъттарны өөредирин билбес болур. Ол база тыва улустуң эки чаңчылдарының бирээзи.

Тевектээри — тыва спорттуң бир хевири дизе частырыг чок. Шаанда кадайлар идик арттырбас чүвелер дээш, оолдарын кончуур турган. Херек кырында ол тевектээр оолдарга кончуг ажыктыг. Буттуң шыңганнары сайзыраар, кижиниң шыдамы улгадыр, чүректиң ажылдаары экижиир, чүстер ээлгир болур, карак-биле хемчээл тодарадырынга ажыктыг. Идиктиң майыында дески чер хензиг болгай. Оңу часпайн тевектээри дээрге-ле улуг мергежил херек. Тевекти аңаа тепкеш, мун ажыр сүг тептер оолдарны көрген бис. Тевектиң онзагай чүвези болза, оон тевер хевирлери аңгы-аңгы. Оң, солагай буттар-биле далгыыры, чиннээри, кызыл чиннээри (чаңгыс черге туруп алгаш), будунуң арты-биле бажын ажыр далгыыры, уттурган кижиниң човадыры.

Тевекти үргүлчү теп, тренировкалаар болза, майыктың, дискектиң, уттуг-чарыгның чүстерин тудуштуруп турар сиирлери быжыгар, ол чүстериниң ол-бо талазынче шимчениири экижиир, ээлгир болур. Ол чүстерде турар бичии шыңганнар сайзыраар. Дөңмектиң ужу уттуг-чарыгның чүзүнде турар чүве болганда, кажан бутту доктаамал шимчедирге, тудушкан черинде бичии шыңганнарның сайзыралынга улуг ужур-дузалыг.

Тыва оюннарда кижиниң мага-бодунга хоралыг чүүлдер чок. Харын-даа хөй ажыктыг талалар бар. Тыва оюннарны кижи бүрүзү билири албан. Бодунуң нациязын, ооң чаңчылдарын камгалап, оңу өске нацияның кижилеринге сонуургадыры күзенчиг.

Тыва оюннар бурун шагдан бээр туруп келген болгаш чылдан чылче шилчип келген. Ам харын чамдык чүүлдер уттундурган. Оңу катап тургузарынга И. У. Самбуунуң «Тыва оюннар» деп ному дузалаар ужурлуг. Бистиң билбезивис тыва оюннар ам-даа хөй. Ол дугайында хоочун кырганнардан айтырып, ооң чурум-дүрүмүн бижээн болза деп бодалдыг бис.

Тыва оюннарга хүреш дугайында биживес бис. Ол болу аңгы федерациялыг, агар санныг. Ол спорттуң хевири республикада бирги черде турарын чон боттары билир.

Чоокта чаа Тыва АССР-ниң спорт болгаш күш-культура талазы-биле Күрүне комитеди тыва оюннарның федерациязын тургускан. Оон составында чеди кижи кирген. Федерация чаа тургустунган-даа болза, бодунуң ажылын моон соңгаар бут кырынга тургузуп, быжыга бээринге бүзүрээр бис.

Тыва оюннардан даш көдүрериниң дугайында биживедивис. Оон дугайы сезен чылдарда «Шын» солунга үнген. Сүт-Хөлде Кызыл-оол Конгарович Монгуш чедимчелиг кылдыр бижээн чүве. Бо чылын болур малчыннар Наадымынга хүреш, аът чарыжы, аът өөредири болгаш даш көдүрер оюннарны чорударын планнап турар чүве болганда, чон оңу көре бээр.

Тыва оюннарны сайзырадыр талазы-биле номчукчулар боттарының сүмелерин болгаш чамдык уттундурган оюннар дугайында бижиир боор деп идегедивис.

Февраль 16-да үнген «Шынга» шыдырза, кажык, бег кагарының дугайында бижээн болгай бис. Оңу номчукчулар билир. Ынчан Шагаа бүдүүзүнде үндүрген чүве.

Херел-оол ООРЖАК.
Башкы эртемнериниң кандидады.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Тыва оюннарның республика федерациязының даргазы.

ЭЛЕЗИННИГ ХОВУЛАП

Белоруссия чурттуг спортчу эмчи Александр Борисов бодунуң профессионал байырлалы—Медицина ажылдакчызының хүнүн өг-бүлези, эш-өөрү-биле кады эрттирбээн. Чүге дээрге ол байырлал бүдүүзүнде ССРЭ-ниң эң улуг элезинниг ховулары—Каракум база Кызылкумче чадаг кылаштап үнүпкен. Бир ай хире чадаг чоруп кээриниң түңнелинде ол коңгүс ээн, куруг, кургаг изиг черлеп муң хире километрни эртер ужурлуг. Шак мындыг берге таварылгада кижиниң кандыг болурун ол бодунга шенеп көөр сорулганы салып алган. Берге таварылгада кижи черле ундаравас ужурлуг деп, ол баш бурунгаар санап турар.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

ИЮЛЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ааржының төөгүзү». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.20 Концерт. 9.40 Поэзия минуталары. 9.45 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.45 «Ыраажының салым-хуузу». Уран-чечен фильм. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30 — 13.30 Фильм-шииниң баштайгы көргүзүү.

* * *

14.15 Телемикст. 15.00 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.20 Уругларга — фильм. «Чашкы назынның сөөлгү чайы» 2-ги сериязы. 17.25 «...Он алды харлыгларга болгаш оон-даа улугларга». 18.10 ТМА. 18.25 «Ажык чугаа». 19.40 «Ыраажының салым-хуузу». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55 «Кинопанорама». 22.10 «Пи» демдек-биле». 23.40 Уругларга мультфильмнер. 00.00 ТМА. 00.20 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады. 02.15 «Ыраажының салым-хуузу». Уран-чечен фильм. 03.30 — 04.45 «Венгр регтайм-бенд Москвада».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Телебиржа. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Моолдуң «ЦАМ» байырлалы. 8.50 «Ийиги тынышы». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 9.55 Ритмиг гимнастика. 10.25 «Сцинаның мастерлери». Е. Н. Гоголева. 3-кү дамчыдылга. 11.30 — 13.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.30 Мультфильмнер программазы. 13.15 Уругларга—фильм. «Каларчы Янка». 1-ги сериязы. 14.20—15.30 Телеконкурс.

* * *

17.15—19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.30 «Кылыг-кызыгаар». 18.45 «Кижиден кижиже». «Сиам ийистер».

КЫЗЫЛДАН

19.15 «Хөглүг хоорайжыгаш». «Хөглүг коңга эде бээр». 19.45 Уругларга фильм. 20.00 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуур, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Экииңер!» Информастыг программа. 21.00 «Цэнгэл тываларды». Барымдаалыг фильм. 21.25 Киножурнал.

МОСКВАДАН

21.40 — 00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 21.55 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажылының дугайында отчёт. 23.55 — 00.20 «К-2» Москва кинофестивалында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15 Мультфильм. 19.20 «Моол кижи болгаш аът». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.15 «Тамчыктыг удуур, чаштар!». 20.30 «Эглип келгени». 21.00 Үе.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы хүндүскү салбырның бирги курузунга студентилер хүлээп алырын чарлап тур.

Хүндүскү салбырга:

Автомобиль болгаш автомобиль ажыл-агыйы мергежилге автотранспорт факультединге;

Үлетпүр болгаш хамаатылыг тудуг мергежилге тудуг факультединге;

автомобильдер болгаш автомобиль ажыл-агыйы үлетпүр болгаш хамаатылыг тудуг мергежилдерге бот-өөредилге салбырынга.

Хүндүскү база бот-өөредилге салбырларынга билдиришкиннерни июнь 20-ден июль 15-ке чедир чорудар, кирерииниң экзаменнери — июль 16-дан 31-ге чедир. Институтка хүлээп алыры—август 1-ден 5-ке чедир.

Институтка кирерлер математикага орус дылга база литератураага бижимел-биле, физикага аас-биле экзамен дужаар.

Ортумак школаны алдын (мөңгүн) медальдыг, тускай ортумак өөредилге черин азы профтехучилищени «кончуг эки» дооскаңнар хүлээп алыр комиссияның доктааткан чаңгыс экзамен дужаар. «Кончуг эки» демдек алза, өске экзаменнер чокка дээди өөредилге черинге кирип алыр. «Дөрт» азы «үш» демдек алза шупту экзаменнерни дужаар.

Кайы факультетче кирерин база кандыг мергежилге өөренирин айыткан билдириишкинни ректорнуң адынче чорудар. Билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак билиниң дугайында документини (бодун); тускай ортумак өөредилге чери доосканнар — демдээн уште бижээн диломну, 3×4 хемчээлдиг алды фото-чурук, бөрт чокка, күш-ажыл дептериниң уште бижилге, № 086/V майыктыг эмчи шынзылгазы.

Паспортун, шериг биледин боду экээр.

Институттуң филиалынга бо чылдың июнь 1-ден эгелеп бир ай хуусаалыг белеткел курстары ажылдаар. Институтче кирерлерге математикага база физикага кыска хуусаалыг, телевидлиг курстарны организастаар.

Институтка хүлээп алырда 1991 чылда ССРЭ-ниң дээди өөредилге черлеринге хүлээп алырының чурумун барымдаалаар.

Билдириишкиннерни база документилерни дараазында адресче чорудар: 667001. Кызыл хоорай. Рабочая кудумчузу, бажың ...

* * *

Харылзааның Новосибирск хоорайда электротехникумунга өөренирин күзээннерни шилип алырын Тыва АССР-ниң күрүнениң харылзаа болгаш информатика бүдүрүлгези («Россвязьинформ») чарлап турар. Өөренир тускай эртемнер: автоматтыг электрохарылзаа, хөй каналдыг электрохарылзаа, радио харылзаазы болгаш радио дамчыдылгазы, телеграф харылзаазы болгаш медээлер дамчыдары.

Өөренирин күзээннерни электрохарылзааның Новосибирскиде техникумунче чорудар, олар бо чылдың август 5-тен 31-ге чедир аңаа белеткел курузунга өөренир, оон сөөлүнде техникумга кирериниң шылгалдалары эгелээр.

Бодунуң шилип алган тускай эртемин айытпышаан, билдириишкинни техникум директорунуң адынга чорудар. Аңаа кожар документилер: ортумак билиниң дугайында документиниң боду. Тускай ортумак өөредилге черин доосканының дипломун, демдектерин айтыр, 3×4 хемчээлдиг алды фото-чурук. № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы.

Документилерни бо чылдың июнь 20-ден июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Документилерни чорудар адрес: 667000. Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 53. Тыва АССР-ниң информатика бүдүрүлгези («Россвязьинформ»). кадрлар килдизи, телефоннары 2-48-12, 2-23-90.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

«Искатель» кооператив хөй дугу арыглаар улуг эвес машинаны туда санажылга азы шилчидилге-биле, хол-биле ажылдадыр арыглаар машинаны чондан садып ап турар. Ол ышкаш бажыңынга күүседип бээр ажылдарны кылыр чүү ээрикчилерни, аргыкчыларны (хол-биле), дааранып машиналыг даараныкчыларны, бажыңынга алгы-кеш аттээр кижилерни, алгыдан кылыглар даараар 3823 машиналыг даараныкчыларны ажылче чалап турар.

Кооперативтиң адрези: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың № 42, инвалидтерниң Кызыл хоорай ниитилели, телефону 3-07-54.

КИНО

ИЮЛЬ 11-де

«НАЙЫРАЛ»: «Любовь с привилегиями» (ГТПО Мосфильм, 2 сериялыг) 9.00, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Двенадцать месяцев» 9.00, 12.00. «Клад рыцаря Милоти» 10.30, 13.30. «Коммандос» (Индия) 15.10, 18.00, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Доктор Айболит» 11.00. «Бум-1» 14.40, 16.50, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Похищенная» (АКШ) 15.00, 17.00, 19.00 (уэткан) шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

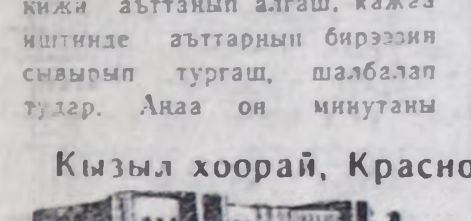

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор —3-43-34; ● оралакчызы — 3-33-91; ● приемная — 3-34-26; ● харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ● советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98, ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● кодээ ажыл агыйы — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ● чагаа килдизи—3-39-03; ● оңулга—3-34-39. 3-34-93; ● корректорлар — 3-34-19, ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн бергенде — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аманы. Тираж 27097 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 108.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үнезилеттинген

1991 чыл июль 12 пятница

№ 118 (14618)

(Чагыдар эртее 6 коп). Садар эртее 20 коп.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

МЕДЭЭЛЕР

КИРЖИР ДЭЭШ

Эрзиниин ажыл-агыйлары бо чылдың хой кыргылдазын кыска хуусаада дооскан. Районнуң дөрт ажыл-агыйы 76 муң хойну база хураганнарны кыргааш, чуулдазын дооскаш, серинн тайгаларже үндүрүп турар.

Күрүнеге дүк дужаар талазы-биле «Нарын», «Мөрен» база Ленин аттыг совхозтар планын күүседип алкан. А «Чаа орук» планын амдызында күүсетпээн-даа болза, чоңдаа дүк хүлээп алыр ажыллы эки органнзастаан. Ол талазы-биле тодаргай ажылдарны кылып турар.

Сиген кезиллезиниң талазы-биле эрзинчилер бо чылын арай орайтап турар. Чамдык черлерниң сигени эки үнмээн. Машина-техниканың артык кезектери чедишпейн турар. Ындыг-даа болза ажыл-агыйларның механизаторлары, кырткынчылар болгаш специалистер малга четчир чемнерни белеткээр, мал чеми белеткээрилерниң республика чарыжынга киржир дээш бүгү күжүглерни ап турар.

Өвүрден

БАШТАЙГЫ ТҮҢНЕЛДЕР

Районнуң ажыл-агыйларындан ниитиниң малынга чем белеткелинче «Кызыл тук» совхозтуң сигенчилери өскелерни мурнай кирген.

Ында Владимир Шожатка удурткан сигенчи звено 1600 тонна сигенни белеткээш, дужаар дугайында керээни совхоз-биле чарган. Звенонуң кежигүннери Тодуй-оол Ооржак, Илья Тулуш, Чаагай-оол Ооржак, Хаян Тондук олар сиген кезиллезиниң баштайгы хүннеринден-не кызымак ажыллап, эки көргүзүглерниң чедип ап турарлар.

Сигенчилерниң аъш-чем болгаш техника-биле хандырылгазы багай эвес. Чаңгысла арай сагышка четпейн турар чүве—ажылчып холларның арай чедишпейн турары.

Звенонуң ажылының баштайгы чеди хонуунуң түңнелин үндүрген. 60 ажыг тонна сиген прессстеттинген, сараатталтынган.

100-ТЕН 120-НИ АЛГАН

«Торгалыг» совхоз 1949 чылда тургустунгаш, Чоза, Торгалыг хемнериниң унунга чеже хой, өшкүнү өстүрбээн дээр. Ам бо хүннерде Чозаның унунда Кара-Дыт деп черде совхозтуң мурнакчы малчыны Иван Седипович Донгак хойларын чайлаглап, чурттап турар.

Чозаның Кара-Дыт—шээр малга кончуг таарржыр. Изиг оъттуг, алыс боду серинн чайлаг чүве. Ол дугайын хоочун хойжу Седип Донгак шаглан тура-ла билир чораан. Ынчангаш оглу Иван ам адазының изин салгаандан бээр хөй ажылынга 22 чыл чеде берген. Бо үениң дургузунда ол совхозунга эвээш эвес малды өстүрүп, хөй дүкту дужааган. Сөөлгү чылдарда ол тергүр 100 хойдан 100-тен эвээш хураганны ап көрбээн. 1990—1991 чылдың кыштаглаашкынының түңнели-биле Иван Донгак чүс хойга онаштыр 120 хураганны ап, республиканың шыырак көргүзүглүг малчыннарының одуруунче база катап кирген. Малчын чоокта чаа хөйн кыргыткан — бир баштан алган дүк 1,7 кг болган.

Иван Седипович Донгак өөнүң ээзи Чаш Кертик-биле сес уруг өстүрүп, кижизиткен.

Кызымак малчын И. Донгак Сарыг-Алаак деп черде сиген кезер шелүүн база катап аштап, сыгтарган, кезилдежже кирипкен.

Найтын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

РОССИЯНЫҢ БАШТАЙГЫ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ДАҢГЫРАА

РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛЫ

Спасск суургазының шактары 10 шакты хап турда, июльдуң 10-да, Кремльдиң Съездилер ордузунга РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң байырлыг хуралы ажыттынган. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы **Р. И. Хасбулатов** бөгүн орус күрүнениң төөгүзүнге чаа арынның ажыттынып турарын улус депутаттарынга болгаш Съездиниң аалчыларынга, чаңгыс эла-чурттугларга чугаалаан. Россия Федерациязының баштайгы Президентизиниң албан-дужаалынга эгелеп кирип турарының байырлыг үезинде ол РСФСР-ниң Дээди Совединиң өмүнээзинден залга олурган ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевка, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьяновка, ССРЭ-ниң премьер-министри В. А. Павловка, суверенниг республикаларның төлээлеринге, РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, хоорайларның, хөй-нийти шимчээшкиннериниң, күш-ажылчы коллективтерниң, шажынның бүгү конфессияларының төлээлекчилеринге, бүгү Русьтуң патриархы II Алексий байыр чедирген.

РСФСР-ниң улус депутады **О. В. Басилашвили** Россияның муң-муң чылда төөгүзүнүң дугайында сөс ап, чүве чугаалаан. Ада-чурттуң таваржып турганы аар-берге үелери, хөй санныг дайыннар болгаш месилдежиишкиннер боор турза-даа, күрүнеге кажан-даа чаңгыс эптиг болур чорукче чүткүл туруп келгенин ол демдеглээн. 1985 чылдан эгелээш, демократтыг чаартылгаларның аргаларының тып-тып келгенин ол чугаалаан. Бо чылдың июньнуң 12-де улус республиканың Президентизин эң баштай соңгаан. Хамаатылар оон салым-хуузунуң харысалгазын күрүне эрге-чагыргазы-биле кады ап үлешкен. Оларның эвилели— Россияның катап тургустунарының үндезини болур.

Сценага фанфаристер үнүп келген. Фанфараларның «Шупту дыңнаңар!» — дээн кыйгызының үезинде Б. Н. Ельцин индир кырынче үнген. Ол, Россияның Президентизиниң даңгыраан берген: «Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Президентизиниң хүлээлгелерин күүседирде, РСФСР-ниң Конституциязын болгаш хоойлуларын хажык чок сагыырын, оон суверенитедин камгалаарын, кижиниң, хамаатының хостуг эрге-шөлээзин, РСФСР-ниң улустарының эргелерин камгалаарын, чонуң меңээ даапдырып хүлээткен хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседирин даңгыраглап тур мен».

Россияның Гимнизи чаңгыланган. Республиканың Президентизиниң Кремльде өргээзиниң кырынга Россияның күрүне тугу көдүрүлген.

Байыр чедирери-биле бүгү Русьтуң патриархы II Алексийге сөс берген.

Бо минуталарда, Россияның баштайгы Президентизиниң эге минуталарында, силерге байыр чедирген сөстерни чугаалаарын күзеп тур мен — деп, ол чугаалаан.

Силер аары-биле аараан чурт дээш харысалганы хүлээп алган-дыр силер. Патриарх чурттуң эрткен үелериниң аар-бергелериниң чылдагааннарын чугаалааш, кижилерниң шуптузунуң бүзүрелчүдүлгезин камгалап арттырып, кижизиг чорууң, чырыткылыг чаагай сеткил-сагыжын оскунмааның демдеглээн. Ол чүл дээрге бистиң чүректеривиске болгаш бистиң Россиявыска-даа чаагай сеткилдиң турганы болгаш бар-даа боор турары ол-дур...

Силер ат-алдарны эвес, тамчыктыг чингелделерни эвес, харын чогум-на харысалганы хүлээп алдыңар. Хүрээ-хиитке азы шажын-чүдүлгеге каттыжыышкыннарынга болгаш оларның келир үезинге чүү хамааржырыл дизе, бо талазы-биле Россияның чаа Президентизи хүрээ-хииттиң, оон ёзулуг-ла ыдыктыг чүүлдериниң, храмнарның, хүрээлериниң катап тургустуйларынга дузалаар болгаш оларның чаартылгазынга болгаш катап тургустунарынга Россияның киржилгезин баш удур көөр дээрзинге идегеп турар улус бис — деп, патриарх медеглээн.

Православ христианнарның, католиктерниң, баптистерниң, исламның, буддизмниң, иудизмниң залла олурар үлуртукчуларының азы төлээлекчилериниң ат салганы адрести патриарх II Алексий номчаан.

«Улустуң болгаш бурганның хайырлааны-биле соңгуткаш, Силерге Россияда дээди политиктиг эрге-чагырганы хүлээдип берип турар-дыр — деп, адресте чугаалап турар. — Россия дээрге анаа-ла бир чурт эвес, ол болза аңгы-аңгы националдыг, аңгы-аңгы үзел-бодалдыг болгаш чүдүлгелиг кижилерниң чурттап турары бүдүн дип-тир. Бистер шуптувус анаа тайбың болгаш буянныг-чаагай келир үени күзеп турар бис. Ынчангаш бистер шуптувус силерниң бистиң Төрээн чуртувустуң чаагай чоруунга, эрткен чылдарда кижиниң амыдырал-чуртталгазының шажын-чүдүлгелиг үндезиннеринге удур демиселдиң анаа таварыштырган аар балыгларын дүрген-не экиртиринге бараан болурунар дээш Силерге ынанып турар-дыр бис. Силерниң соңгулда мурнунуң хүннеринде шынчы болуруң бадыткап, аазап турганыңар кижилерниң ден эрге-шөлээзиниң, хостуг шөлээн чоруунуң болгаш оларның сүнезин-чүдүлгезиниң катап тургустунарының идеалдары российжи Президентиниң албан-дужаалынга ажылдаарынга бүгү-ле чылдарда өскерлип чок орук айтыкчылары болурунга идегеп турар улус бис. Силерниң бедик албан-дужаалыңарның бо баштайгы хүнүнде-ле бистиң чалбыыштыг байыр чедириишкинивисти болгаш чаагай чүүлдерни күзеп турарывысты хүлээп ап көрүңер».

Оон соонда патриарх Б. Н. Ельцинни крестилиг тукка чалбарткаш, анаа адрести хүлээдип берген.

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин программныг чүве чугаалаан.

Бо минуталарда бодунуң таваржып турары сагыш-сеткил байдалының анаа-ла сөстер-биле илередир арга чок боор турарын ол чугаалаан. Россияның чүс-чүс чылдарда төөгүзүнде бир-ле дугаарында Президент бодунуң кады хамаатызы боор турары улус чонунга байырлыг бады даңгыраан берип турар-дыр. Улустуң бүзүреп берип турар ат-алдарындан бедик чүү-даа чок, күрүнениң хамаатыларының шилип, соңгуп алганы албан-дужаалындан бедик чүү-даа чок. Бистиң чуртка чүс-чүс чылдарның иштинде эрге-чагырга болгаш улус аңгы-аңгы байдалдарга туруп келген. Амыдырал-чуртталганың сыпныг чоруун тыппайн, кижилер ону үстүкү дээрлерден болгаш чырыткылыг келир үениң дугайында хоозун күзел-бодалдардан тыварын оралдажып чораан. Чүс-чүс чылдар иштинде күрүне эрге-ажыктары кижиниң, оон херегледериниден болгаш чүткүлдеринден ыяап-ла артык кылдыр санаттынып келген. Күрүне болза бодунуң хамаатыларының чаагай амыдырал-чуртталгазы-биле күчүшыдалдыг деп чүвени бистерниң өске бүгү сайзыраңгай улустардан орайтады угаап билип ап турарывыс харааданчыг-дыр. Салым-чолдуң аайы-биле Россияның улустары база-ла өске республикаларга ышкаш, каржы-дошкун шылгалдаларны ажып эртер ужурга таваржыыннар. Ынчангаш бистер бөгүнгү дуржулга дээш канчаар-даа аажок улуг, туруп көрбээн өртекти төлээн бис. Оон ужурундан Россия Федерациязынга президент системазынче шилчээн чорук бистерге онза утка-шынарлыг боор турар. Улустуң аксын хаап алгаш, ыыт чок олурарының үези ам дедир ээлбес кылдыр эртип чоруткан. Күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны хүлээп алганының соонда таптыг-ла бир чыл болганда Россияның хамаатылары ада-чурт төөгүзүнде бир-ле дугаарында боттары шилип алыышкынны кылган. Олар чүгле чаңгыс кижини эвес, чүгле президентини эвес, харын база бистиң Төрээн чуртувустуң эртер ужурлуг, ындыг оруун хамыктың мурнунда шилип алган, ол болза демократияның оруу, реформаларның оруу, кижиниң төлептиг чоруунуң катап тургустунарының оруу-дур. Эң баштай эрге-чагырга-биле улус чонуң аразынга эки тура ёзузунуң хамаарылгалыг холбаазы тургустунуп эгелеп турар. Күрүне эрге-чагыргазы ону соңгуп, шилип алганы улустуң мурнунга харысалгалыг болур. Чон болза боттарының шилип алганы күрүнениң мурнунга харысалгалыг. Президент дээрге бурган эвес, чаа монарх эвес, бүгүнү шыдаар хуулгаазынныг илбичи эвес, ол — Россияның, оон бодунуң бүгү хамаатыларының салым-хуузу дээш канчаар-даа аажок улуг харысалганы чүктээн хамаатызы-дыр, ол хамыктың мурнунда улустуң дээди идегелин бүзүреткен кижи-дир.

Ниитилелге реформалар кажан-даа аар-берге үелерде боор эртер. Чаартылгалар чиги-биле чедип алдынмас деп, Б. Н. Ельцин чугаалаан. Ындыг үеде улустуң деткимчези болгаш ону угаап билир чоруу, боттарывыстың күжүвүске бистиң ниити бүзүреливис онза чугула.

Президентиниң угланыышкынының кол утказы — боттуг реформалар. Бистер шуптувус чаартыышкыннарның тайбың, эрге-дүрүмнүг, демократтыг аргазын шилип алган бис. Бистиң политикавыстың кол утказы массалыг бот-каражадаашкыны эвес, а кижи бүрүзүнүң чаагай чоруу. Оон сонуургалдары боор турар. Төлептиг амыдырал-чуртталга үстүүртен хайыралап бербес болгаш боду-ла чайгаар дүжүп келбес. Ону дистиндир чыскаалыпкаш, үстүүртен дужаалдарны согур ёзу-биле күүседип тургаш, чедип ап болбас. Оон үндезини бүдүрүлгелерниң болгаш девискээрлерниң хостуг чоруу, инициатива болгаш уран-мерген тывыңгыр ажыл-ишчи чорук болур... Бистиң күрүневистиң катап тургустунарының үндезини — кижиниң күзел-соруун хостуг болдурарында, сагыш-сеткилдиң долу хостуунда болгаш кандыг-даа идеологтуг албадалаашкындан бүрүнү-биле ойталаарында боор турар.

Бо талазы-биле онза чер шажынга онаажып турар. Россия чурттуглар кандыг-ла-бир догмага ажыктыг кылдыр боттарының эрткен үезинден, амгы үезинден болгаш келир үезинден моон соңгаар канчап-даа ойталавас... Ол ышкаш Россия Федерациязы база үндезинин-биле чаартынар ужурлуг. Оон үндезини суверенитетти быжыглаары, улустарның, республикаларның болгаш кандыг-даа националдың хамаатыларының боттуг эрге-шөлээзин быжыглаары боор турар. Россия моон-даа соңгаар өске республикалар-биле кады Эвилелдиң үндезини-биле чаартынының талазы-биле эң нарын ажылга идепкейлиг киржир апаар. Оон төлептин-биле бүдүп, доостурунга бүзүрээр мен.

Улустуң шилип алганы политиктиг угланыышкыны имперджи чүткүлдерге ханызы-биле дүүшпейн турар. Бистер дайзыннарны эвес, а өннүктерни тып алыр дээш, делегейниң күрүнелери-биле ак сеткилдиг болгаш сайзыраңгай харылзааларны тургузар дээш, шын сеткил-биле делегей ниитилежилгезинче катап кирип турар бис.

Делегей ниитилежилгезиниң мооннеп алганы төөгүлүг дуржулгазы бурунгаар деп шилгениниң үндезини кижиниң тывыңгыр чогаадыкчы чоруу— хосталга, өнчү, хоойлу-дүрүм. Делегейге ажык чорук дээрзин катап-катап бадыткап көргүзүп турар. Соңгулдаларга демократтыг шимчээшкинниң кандидаттарын улустуң деткээни-биле —бистиң амыдырал-чуртталгавыста ындыг бүгү-ле кижизиг угаан-бодалдарның эң тодаргай бадыткалы боор турар.

Б. Н. Ельцин Россияның кризистен ыяап-ла уштунуп үнеринге бүзүреп турарын илереткен. Республиканың улустарының, орус улустуң тургузукчу күчү-шыдалы канчаар-даа аажок улуг.

Буянныг чаагай чоруктуң, кижиниң хүндүлеп көөр болгаш шынныг чоруктуң могаг чок непередикчизи эң-не улуг эртине байлактыг орус культура ам-даа дириг. Ол база-ла шаандакызында ышкаш, кижиниң ханы сагыш-сеткилиниң чажыдын, үелерниң болгаш салым-чолдарның холбаазын билип алырынче чүткүп турар. Кол-ла чүүл болза хөй националдыг Россияның бүгү улустарының бир демниг, кады ажылдап база чурттап билириң чидирбези боор турар. Олар хостуг, шынныг чорукче чүткүлүн хевээр арттырган болгаш эң эки амыдырал-чуртталгага төлептиг-даа боор турар.

Мен келир үеже сергек сеткил-биле көрүп турар мен, ынчангаш шиитпирлиг хөделиринге белен мен. Улуг Россия дискек кырындан көдүрлүп туруп кел чыдар! Бистер ону демократтыг тайбыңче чүткүлдүг эрге-хоойлулуг болгаш суверенниг, чечектелип турар күрүне кылдыр ыяап-ла хуулдурар бис. Амдыгааштан-на бистерниң шуптувуска улуг күш негетинер ажыл эгелээн. Ол хире улуг шылгалдаларны тудуп эртпишаан, боттарывыстың эчис сорулгавысты тодаргай көрбүшаан, бистер Россияның катап тургустунарынга быжыы-биле бүзүреп болур бис!—деп, ол түңнеп чугаалаан.

М. Глинканың «Алдаржы!» деп гимнизин хор күүсеткен.

Даразында М. С. Горбачев байыр чедирип, чүве чугаалаан.

Чүгле Россияга эвес, харын база бистиң хөй националдыг Төрээн чуртувуска чугула ужур-дузалыг болуушкунуң болганын ССРЭ Президентизи демдеглээн. Ол Б. Н. Ельцинге ону республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга соңгааны дээш байыр чедирген.

Сөөлгү үениң дуржулгазындан чугула түңнелди кылырының чугулазын айыткаш, эң нарын айтырыглар шиитпирлеттинип турар үеде патриотчу угаан-бодалдыг бүгү харысалгалыг кижилерниң бот-боттарынга чөпшээрежиишкиннииң чугула боор турарын М. С. Горбачев уламчылап чугаалаан.

Бистерниң шуптувуска Эвилелдиң салым-хуузу дээш канчаар-даа аажок улуг харысалга онаажып турар. Ол ышкаш бистерниң шуптувуска амгы кризистиң байдалындан үнериниң бүгү харысалгазы база онаажып турар. Амгы үеде ону чедип алырынга эргежок чугула чүүлдер бар.

Федерацияның Президентизинге, Россия Федерациязының депутаттарынга, Россияның улустарының, бистиң бүгү Эвилеливистиң чаагай чорууну чедип алыр дээш боттарының ажыл-чорудулгазынга чедиишкинниг болурун ол күзээн. Силер бо талазы-биле чурттуң Президентизиниң, эвилел органнарының деткимчезин алыр дээрзинге бүзүреп болур силер. Мен Россияның улустарынга болгаш хамаатыларынга эң-не эки чүүлдерни күзеп тур мен.

Съездиниң байырлыг хуралының соонда оон киржикчилери Кремльдиң ханазының баарында Билдинмес солдаттың хөөрүнге чечектер салганнар.

(СЭТА).

Чогаадыкчы мергежилдиң кижилери

ЧҮТКҮЛДҮГ ЖУРНАЛИСТ ДУГАЙЫНДА

Бөгүнгү бо чүүлүмнүң маадыры — солунга ажылдаан чылдарымда бижип келгеним хөй-хөй кижилеримден ылгалдыг. Ол — бодунуң шилип алган мергежили-биле ылгалдыг. Чүл дээрге журналист кижи-дир. Таптаашкынныг деп адаарывыс чылдарда журналист кижи дугайында солунга бижиири эпчок турган, харын-даа хоруглуг боор чүве. «Кара» ажылчыннарны хөйну бижиир херек, боттарын мактанган хереэ чок деп, ол үениң удуртукчулары сургаар турган. А журналист кижи база чоң аразында ажылдап, чоң дээш туржуп чоруур болганда, дээрге үндүр кайы хамааначок мактаар дээн эвес, а канчаар ажылдап чорууруң бижизе-даа кандыг боор? Ол база солун болгай.

Ынчангаш бөгүн номчукчуларга «Шын» солунга 1987 чылда «Өдүген: социал айтырыглар» деп рубриканың адаанга парлаттынган, оон кайы чыл уламчылаан публицистиг очерктиң автору Кара-оол (Кара-Күске) Күнзекович Чоодунуң дугайында таныштырарым ол. Оон дугайында бижиир берген чылдагааным — «Шын» солунуң редколлегиязы болгаш хөй-нийти организациялары ону Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналынче саналдаан. Үстүнде адаттынган публицистиг очерк ынаар саналдаарынга чылдагаан болган.

Бир дугаарында, ук ажыл кажан парлаттынганын номчукчуларга сагындыраал: 1987 чылдың март 5-те «Ивижилерниң күзели», ийи хонганда — «Ивижилерниң идегели», март 12-де «Ивижилерниң хомудалы», а 1990 чылдың январь 18-те «Ивижилерниң негелдези», февральда «Ивижилерниң кышкызы» деп аттарлыг үнгүлээн. А бо чылдың апрельде аңаа улаштыр «Соңгу чүктүң ивижилеринде» деп ат-биле элээн каш катап үнгүлээн.

Ук ажылдың кайы-даа кезээ болуушкуннарны, ужуражылгаларны болгаш төтчеглекчилерниң үулгедиин бадыткап турар фото-чуруктар-биле каастаттынган. Ында чуган чүгле ивижилерниң эвес, Тожунуң бүгү чурттакчыларының амыдыралының дугайында болза-даа, республиканың чонунга база хамаарыжы бээр дээрзин ону номчаан кижи лораан билип каар. Ылаңгыя бойдус камгалалы, төтчеглекчилер-биле демисел, черниң кежиниң камныг болгаш чегне ажыглаары, каар айтырыы, янзы-бүрү цехтер болгаш биче ажыл-агыйлар тургузары, бүдүрген продукциязын боттары болбаазыратыры болгаш өске-даа айтырыглар коллектив болгаш кижи бүрүзүнге хамаарыжыр болгай.

Публицистиг очерктиң баштайгы кезии парлалгага үнерге, СЭКП обкомунуң секретариады тускай доктаал хүлээп алганын сактып ор мен. Кылыр ажылдар база тодараттынган. Оон соонда совхозтарның бригадаларындан эгелээш, АгроҮлетпүр эвилелинге, Министрлер Чөвүлелинге чедир хөделгениниң түңнелинде элээн ажылдар кылдынган. Автор чоокта чаа тундра четкениниң соонда, чамдык ажылдар улам иле апарган.

Журналист Чооду Кара-Күске белен эвес айтырыгларны көдүрген. Ылаңгыя «Азас» заповедниктиң удурдулгазын чаартыры, ол черге чурум тургузары, төтчеглекчилер-биле болгаш бойдус камгалалының өске-даа үрекчилери-биле демисежири дээн чергелиг айтырыгларның кайы хире берге шиитпирлеттиниң турганың бо публицистикадан номчаан бис. Ол ажылдың түңнели — аң чөпшээрелиң аңныыр-тывыш ажыл-агыйы эвес, а районнуң бээр апарганы, ынчангаш совхозтар, тус черниң чурттакчылары ону мурнукузундан хөйну алыр. Ивижилерниң шөлээ алыры чурумчуп, пенсияже эрте үнер апарганы база авторнуң ажылының база бир түңнели деп санаар мен. Тус черниң продукциязын (алгы-кеш, мыйыс, бышкак, кат, тоорук, балык...) болбаазырадыр цехтер болгаш биче ажыл-агыйлар тургузуп эгелээнинде база журналистиң киржилгези бар. Маңаа авторнуң Соңгу чүктүң ажыл-агыйлары-биле (чижээлээрге «Томпо» совхоз-биле) харылзажыры чугула деп турары чөп. Тожуга ам ийи совхозту немей тургузарының кырында келген. Районда, ылаңгыя республикадан дашкаар улусту аңнаар, каттаар болгаш өске-даа тур ажылдарга киирерин соксатканы, өлүк болгаш өске-даа продукцияны үндүр сөөртүрүнге хыналда тургузуп турары база-ла көдүрткен айтырыгның боттанып турары ол. Салаа базып санаар болза, боттанган айтырыглар ам-даа хөй.

Тожу улузунуң амыдыралының, бойдус камгалалының дугайында кончуг чугула, чиндиг айтырыг көдүрген материалдарны хөй улус парлалгага бижип келген. Ынчалза-даа олар чүгле ооң-биле кызыгаарланып турган. А бо журналист мырыңай чыл-чылы-биле салдыкпастай берген. Судтап-даа турду ийин, шуут алырылбас. Ындыг чаны-биле ол бодунуң ажылының түңнелдиг болурун чедип ап келген. Редакцияның культура килдизиниң эргелекчизи турган, «Хайыраан ботту» катап тургузарын база каш чыл улаштыр сүржүп келди. Редакцияже каш катап артистер чалап, боду чогуур албан черлери-биле чугаалажып, театрның уран чүүл чөвүлелиниң хуралынга олуржуп, катап-катап материалдар бижип, чоннуң бодалдарын, саналдарын болгаш деткээн чагааларын бүдүн-бүдүн арыннар кылдыр парлап, «Төгерик столдар» организастап.. черле холдан салбаан кижи. Оон түңнелин билир силер — шии катап үнүп эгелээн. Тыва дылга, национал хөгжүм херекселдериниң бүдүреринге хамаарышкан айтырыглары база-ла ындыг түңнелдиг болган. А «Контора чок совхоз» деп материалы база чоннуң улуг деткимчезин алган. Ам конторалары уругларга ясли-садик кылдыр берген совхозтар, албан черлери чүгле Тес-Хемде безин дөрт.

ПТУ-лар сургуулдарының дугайында — Ленинградтан, скауттар шимчээшкининге хамаарыштыр ЮНЕСКО-ның парлалга конференциязының дугайында— Москвадан, мурнакчы дуржулга дугайында — Алтайдан, уруглар чогаалының дугайында — Иркутскиден, өске-даа солун, ажыктыг болгаш өөредиглиг материалдарны Чооду Кара-Күске бижигилээн. А Смольныйдан «Кижи төлү каяа-даа чоруур..» деп, тыва поляржы Владимир Чоодунуң, Чөөн-Хемчиктен «Кежегезин кестиргеш» деп Бора-Шайга үймээн үезинде баштайгы кыс суму даргазы Сат Серенмааның, а улусчу революцияның 70 чылының бүдүүзүнде Улуг-Хемден партизан Булчуннуң, Чадаанадан Кара-оол Чавыдактың, Кызылдан Илья Кызыл-оолдуң дугайында болгаш өске-даа очерктер оон холундан үнген. «Шын» солуннуң аттестация комиссиязының аңаа очерктер чыындызын ном кылдыр үндүрер сүме-бижикти бергени черле чөп.

Чооду Кара-Күскениң чечен чугаалары болгаш шүлүктериниң дөрт ному парлаттынган. Олар шуптузу —уруглар болгаш уруглар дугайында. Бичии уругларга таарыжыр чогаалдарны ам-даа бижип турар дээрзин «Сылдысчыгаш» солундан үргүлчү көрүп тур мен. Оон ынай оон сөзүнге бижиттинген «Самолёдум» «Долаана» чижектиг чээрби ажыг ыры база бар. Ынчангаш ол чүгле социал айтырыглар шиитпирлээринге эвес, а кижизидилге ажылынга база идепкейлиг киржип турар.

Чогум боду топтуг, өртык сөс чок кижи-ле болгай. Ынчалза-даа амыдыралдың ажыын, ажылдың бергезин көргени кончуг. Өг-бүлезинге кара чаңгыс оол чораан кижи. Ол он хар безин четпейн чорда, иези чок апарган. Удавааңда адазын «контр» дээш алгаш барган. Ол дээш ийиги класстың өөреникчизин интернаттан үндүрген... Амыдыралының базымы ынчаар эгелээн кижиниң элээди чылдары кандыг боору сөс чокка-ла билдингир болгай: «Чаш мени дайзын кылдыр көөр башкылар безин турган, ынчалза-даа чүвени билир, эки сеткилдиг кижилер ындыглардаа каш катап хөй болган» деп, журналист сактып чугаалап орду.

Чооду Кара-Күске журналист апарган. Албан-хүлээлгезин күүседир дээш соокту соок дивейн, изигни изиг дивейн, черни ырак дивейн, орукту берге дивейн чоруп келгеш, чон дээш турушкан ажылды бижип келген, бижип-даа турар. Ындыг кижи Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналынга черле төлептиг деп сеткилим ханызындан санаар мен.

Дангыт ЧЫЛЫМ
Журналистиң өөреникчизи.

ТҮҢНЭЭН

«Найырал» совхозтуң ажылчын кооперациязының баштаар чери бо чылдың алды айларының түңнелин үндүрген.

Ажылчын кооперацияның ажылчыннары ниити бараан саарар планын күүседипкен.

Бо дээрге кооператорларның аразында чарыштыг ажылдап келгениниң ачызы-дыр. Тодаргайлаарга, үүрмектеп садап бараан саарылгазын 126.1 хуу, хлеб быжырарының планын 114,1 хуу, чоннуң херегледир бараанарын сайгарарын 189,7 хуу, эът белеткээриниң планын 156,5 хуу күүседиплээн. Магазиннер эргелекчилери боттарынга алган планның дээлгаларын күүседипкеннер. Ылаңгыя малчыннар коданнарын бар барааннар-биле хандырарынга автомагазиннер эргелекчилери С. Н. Алтан-оол, С. О. Кандан, Б. С. Хажык, Х. Э. Чечек-оол олар багай эвес ажыллаан.

Чоннуң столунга бир дугаар салдынар чем—хлеб. Ынчангаш чонну хлеб-биле үзүктелдирбейн хандырарынга пекария коллективиниң ажылы кеску черде. Кооператорлар аразынга маргылдаалыг чарышка бирги черже оларның үнгени-даа таварылга эвес. Оон эргелекчизи Н. Ч. Кенденниң коллектив кежигүннериниң үениң негелдези-биле башкарып келгениниң херечизи ол. Бады Аталг—Кызыл-Даг суурда үлетпүр барааннар магазининиң эргелекчизи.

Ол чарышка база идепкейлиг киришкен. Ол ийиги черни ээлээн.

Кооперация шугумунга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келгеннер бар. Чоокта чаа болуп эрткен Кооперация хуруу № 1 автомагазиниң чолаачы садыгжылары С. Н. Алтан-оол В. Х. Балчый олар ачылыг ёзугаар эки ажылы-биле уткаан. Ынчангаш оларны «Совет садыгның тергиини» херек демдектери-биле шаңнаан. Кооператорларның ажыл-ижин экижиделеринге садыг килдизиниң барааннарны үезинде хандырып келгени дузалыг болган. Бо талазы-биле товаровед Людмила Суванның, садыг килдизиниң эргелекчизи Светлана Аржаалайның ажылын демдеглээр апаар. Коллективтиң ажылының канчаар чоруп турарын бухгалтерия аппаратының ажылдакчылары көрүнчүк дег билип орар. Ол аппаратты багай эвес удуртуп орар Ажымаа Биче-оол, экономист-бухгалтер Балма Белек олар ажылы эки.

Мария ЧҮЛЬДҮК.
Улуг-Хем район.

НЕМЕЖИП ТУРАР

Чаа тургустунган «Хорум-Даг» колхозтуң Дон-Терек сүт-бараан фермазында 180 хире инекти доктаамал саап турар.

Мурнакчы саанчылар Алефтина Монгуш, Алдын-кыс Куулар, Лошка Куулар болгаш оон-даа өскелер шалыпкын ажыллап, инек бүрүзүнден хүнде 12-13 литр сүттү саап ап, чарыштың мурнуку одуруунда чоруп орарлар. Ынчангаш ферма хүнде-ле 1200 килограмм сүттү күрүнеге дужаап турар.

Аъш-чем программазын боттандырары-биле колхозтуң удуртулгазы өске хемчеглерни ап, чондан база сүттү хүлээп эгелей берген.

Колхозта чайлаглаашкын багай эвес чоруп турар.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

АТТАРЫН АДАП ТУРГАШ...

МИНСК. Сталинниң ёзу-журумнуң үезинде ужур-дүрүм чок массалыг үлгедиишкинден качыгдаан хамаатыларның херектериниң талазы-биле эп-тем-информастыг килдис Белоруссияның чазааның чанында Кол архив эргелелинде ажыттынган. Ону тургусканы чорук — «Белорус ССР-ге 20-50 чылдарда политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр чурум дугайында» республиканың парламентизиниң хүлээп алган доктаалының күүселдезиниң түңнели ол болган. Барымдаа чок черге репрессияга таварышкан кижилерниң түс-түзунда учёт карточказын чаа килдис ажылдап кылгаш, электроннуг санал-га машиназынга программаны тургускан. Буруу чок черге качыгдаан кижи бүрүзүнүң чаагай адын катап тургузар дээш ол бүгүнү ыңчаар кылып турар.

ШЫЛГАЛДА ЧОККА

ГУРЬЕВ. Кирерниң шылгалдаларын туттайн, 19 аныяк оолдар болгаш кыстар тус чериниң педагогика институдунуң студентилери болганнар. Башкы ажылынга сундулуун көргүскен кезээде элээдилерден четчелеттинер тускай класска олар бүдүн чыл дургузунда өөренип келгеннер. Ук тускай класс ол дээди өөредилге черинге моон соңгаарда турар. Оларны чурттадырынга болгаш өөредиринге институт 150 муң рубльди чарыгдаан-даа болза, бирги курсчуларның белеткелиниң деңнелинге башкылары хомудаваннар. Дээди өөредилгени чедип алгаш, институттуң кижизиттирикчилери төрээн суурларынга барып ажылдаарлар.

ХИРЛЕНДИРГЕНИ ДЭЭШ ХЕМЧЕГ

ТАШАУЗ. Долгандыр турар хүрээлелди хирлендиргени дээш аңаа хамаарылгалыг кижилерни рубль-биле мыза хемчег көргүзүп турар. Бок үндүр сөөртүрүн саадатканын, оруктарны, тротуарларны үрээниң болгаш хирлендиргениң чурум үрээшкинин кылдыр санап турар. Кудумчуга хирлиг суг төгер чорукту безин чурум үрээшкини кылдыр санаар. Ындыг чорук ук хоорайда дыка нептерээн. Хирленген шөлдүң дөрбелчин азы погон метр бүрүзү дээш акша бурулуг кижилерге онгаш бежен рубль штраф онаап, төлеттирер. Экологтуг, ооң иштинде автотранспортка база хамаарыштыр, чурум үрээшкиннериниң он пунктузун хоорсоветтиң шиитпиринде тодараткан. Ол чорудулгадан кирген акша-хереңгини хоорай чаагайжыдылгазынче чорудар.

БЕШ МУҢ ТОННАДАН ЭВЭЭШ ЭВЕСТИ

ВЛАДИВОСТОК. Приморьениң ары ажаакчылары Уссурий тайгазында липалар чечектелип турар черлерже баштайгы пасекаларны (ары азырап турар черлерни) чорудупкан. Арыларга эң эки таарыжыр черлерни тодарадып алырынга кедээ ажыл-агый авиациязы оларга дузалаан. Агаардан хайгыылдың көргүскени болза: ылаңгыя крайның соңгу болгаш кол тайга девискээрлеринде липалар чаагай чылыктыг чечектерлиг болуп турар. Ындыг чиълыг чайгы «квартираларже» барык 150 муң ары өө көжүп келир. Бо чылын ооң беш муң тоннадан эвээш эвес ары чигирин чыып алырын планнап турар, ол дээрге РСФСР-де бүдүрүп турар ары чигириниң нийти хемчээлиниң барык үштүң бир кезии болур.

САН-ХӨӨ БАЙДАЛЫН БЫЖЫГЛААР ДЭЭШ

АМУРДА-КОМСОМОЛЬСК. Ыраккы Чөөн чүктүң номчукчуларының кичээнгейин оларның «Нижний Амур» деп литературлуг солуну хораан-на хаара туткан. Ону тус черниң литераторлары бөлүү үндүрүп турар. Амыдыралда тургузукчузу чок болганда, солуннуң үндүрүкчүлери ооң бирги номерин боттарының акша-хөреңгизиниң күсели-биле парлааннар. Приморьеде сураглыг прозаиктерниң болгаш шүлүкчүлерниң чогаалдарын ук солуннуң сес арынназынга доллар парлап үндүрген. Элээн каш номерлерни үндүреринге четчир материалдар редакцияның портфелинде бар. Моон соңгаар ыржымнаар үндүрер деп база бодап турар. А сан-хөө байдалын быжыглаар дээш рекламаларны парлаар черин тып ап, «Бодуңнуң күсели-биле парлаар» деп рубриканы ажыдып алган.

(СЭТА-ның корреспондентилериниң медээлеринден)

АТ-АЛДАРЫН КАМГАЛААР

КОММУНИСТИҢ ТУРУЖУ

Бо хүннерде Коммунистиг партия, партия кежигүннери берге болгаш нарын байдалда ажылдап, чурту кризистен үнүп ап шыдаар кара чаңгыс аян турушта болуп турар. Ындыг байдалда партия организацияларының ажыл-херээн, коммунистерниң ат-алдарын коммунистиг үзел-бодалдарга удур, чарылдырыкчы күштерден камгалаары партия райкомунуң кичээнгейиниң төвүнде тургузуп турар.

Коммунистиг партияның үндезилекчизи В. И. Ленин партия кежигүнүнүң адын болгаш ужур-дузазын улам бедик көдүрериңче кыйгырып чораан. Улуг башкының чагыгларының тиилелгези дээш коммунист бүрүзүнүң шынчы демиселчи болурундан, партияның политиказын ооң ханызы-биле медереп билгени база ону амыдыралга боттандырарынга идепкейлиг киржилгезинден хамааржыр.

Районнуң партия организациязында бежен чыл чедир партия стажтыг 6, үжен чыл чедир партия стажтыг 30 хоочун коммунистер болгаш үш чыл чедир стажтыг бежен ажыг аныяк коммунистер бар. Партия организацияларының ажыл-херээнге оларның идепкейлиг чоруун чедип алыры-биле партияның Эрзин райкому чоокта чаа «Партияның ажыл-херээн камгалаарынга, коммунистерниң идепкейлиг чоруун көдүреринге партияның хоочуннарының болгаш аныяк коммунистерниң киржилгезиниң дугайында» деп айтырыглыг район хуралын организастап эрттирген. Хурал ажыл-ишчи байдалга болуп эрткен. Хуралдың киржикчилери партияның ажыл-херээн, коммунистерниң ат-алдарын камгалаар дээш партия организациязы бүрүзү чүнү кылза экил дээрзинге доктаап, арга-сүмезин солушканнар.

Бежен бир чыл партия стажтыг, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну К. Ш. Чамзырың мынча дээн: «Бистиң, хоочуннарның болгаш аныяк коммунистерни чыып алгаш хуралдадып турары хоочуннарның үлегерин аныяктарга чедирер, арга-сүмезин чугаалап берзин дээш эрттирип турар-дыр деп бодап тур мен. Чамдык удуртукчу коммунистерниң негелде, контроль чогундан ажыл-агый сандарап, корум-чурум баксырап орар. Ажыл-херекче херек кырында шилчип, четпестер-биле коммунистер шыңгыы демисежир үе келген. Канчалаа партия организациязының, коммунистерниң салдарын көдүрер херек».

РКМК-5-те партия организациязында үжен ийи чыл партстажтыг Х. Д. Уржук санал мынча дээн: «Аныяктарда бодумнуң бодум билир мен дээр хөөн бар. Аныяктар ортузунда ажыл дыка сулараан. Коммунист бүрүзү бодунуң организациязынга шынчы ажылдаар болза, байдал черле экижир.

Бистиң депутаттарывыстың ажылы көскү эвес-тир. Депутаттарымны хуумда билбес мен, чаңгыс-даа катап мээң бажыңымга кирип, кандыг чурттап олурарымны айтырбааннар».

«Нарын» совхозта партком секретары А. Б. Сан-Хөө: «Бо хүннерде социал айтырыгларның шиитпирлээри хөлчок берге боор турар. Чамдык күштер ажык-чарлыг чорукту соора ажыглап, чурттуң экономиказын кошкадып турары канчап-даа таарышпас. Эрткен үелерде коммунистерден негелде-даа, харысалга-даа улуг турган. Олар бүгүдеге үлегер-чижек болуп турганнар. Сөөлгү үеде партияга хүлээп ап турарлардан негелдени кошкаткан. Сан-чурагай сурун, душкан-на кижини партияга хүлээп ап турганындан партияның ат-алдары кудулаан. Партияның ажыл-чорудулгазының талазы-биле тускай программаны ажылдап кылып турарынга чуулдургузуп турар мен. Хоочун коммунистер арга-дуржулгазын аныяк коммунистерге чугаалап берзин, өөретсин».

«Партияның хоочуннарының болгаш аныяк коммунистерниң бо хуралын эрттирип турары үезинде-дир. Бистиң чурттап турарывыс үе берге. Бис, хоочуннар, боттарывыстың арга-сүмевисти аныяк коммунистерге шыдаар шаавыс-биле берээл. Чүвениң чүгле шыны дээш ажылдаарынга, демисежиринге оларны өөредиилиңер. Кижилер хөйнүнүң ажылы кылырындан оспаксыраар апарган. Аныяктарга чүве чугаалаарга, «Силерниң чугаалап турар чүвеңер эрткен үениң чүвези-дир» дээрлер-дир. Ол чүү деп турары ол?! Районнуң удуртукчулары чон аразынче кирип, ылаңгыя аныяк-өскен-биле ажык чугаа кылып ажылдаар болза эки. Пенсияже үне бээрге-ле, хоочуннарның амыдырал-чуртталгазынче кичээнгей өжер, бистиң кандыг чурттап турарывысты сонуургавас-тырлар. Хоочуннарны утпас болза деп күзел бар» — деп, хөй адырлыг коммунал ажыл-агый конторазындан партияның хоочуну С. К. Байыр-оол чугаалаан.

«Нарын» совхозтан үжен алды чыл партстажтыг хоочун коммунист Б. Л. Сан-Хөө санал берген: «Хоочуннар, бис бодувус үевисте эки ажылдап чордувус. Ынчан партияның корум-чуруму шыңгыы, харысалгалыг, негелделиг чорук эки турган. Кажа, чүү баксырай берген болдур, аңаа үш, дөрт хонзыр чорып турган, ажылды сегидип ап турдувус. Сөөлгү беш, алды чылдан бээр чаңгыс угланыышкынныг апарып, партияны шүгүмчүлеп, буруудадып турар апарган. Чайтылган кижилер партиядан үнүп турар. Бо хүннерде бистиң аравыста ажылдап шыдаар, бижиг турушттуг, партияга бердинген кижилер артып калган деп бодаар мен. Мээң сорулгам — коммунист кижиге кандыг даалга бээр болдур, ону ак сеткилдиг-биле күүседири. Совхоз директорларындан негелде кошкаан. Ынчангаш олар харысалга дугайында бодавайн, дүн, хүн эрттирип ажылдап турар. Эрткен чылдан бээр «Нарын» совхозтуң директору ийи катап солушкан. Оларның кайызы-даа коммунист эвес эштер. Бо кыжын совхозтан беш айларда 3 муң ажыг баш мал өлүп хораан. Ындыг чүве моон мурнунда турбаан. Ол дээрге харысалга чок, ажыл-агыйжы эвес чорук-тур».

1943 чылдан бээр партия кежигүнү, хоочун партия ажылдакчызы чораан Д. Б. Чамзырайның чугаазын көрээл: «Бо хурал районнуң коммунистериниң амыдыралында чаа чүүл-дүр. Чуртта байдал чежемейниң-даа нарын болза, ажыл чорып турар. Ынчалза-даа контроль кошкуг багай. Чижээлээрге, хлеб өртээ улгаткан-даа болза, ооң шынары багай. Малчын кижиге брезент садып алыры окта бергедээн. Бир өг шываранга брезент өртээ 200 хире рубль турган болза, ам муң рубль ажыг апарган. Байдал ындыг турда, моон соңгаар канчаар чурттаарыл? Оода-ла малчыннарга чамдык чигеледелерден көргүссе кандыгыл? Бо чижектиг айтырыгларны республиканың удуртукчулары өөренип көөр боор деп идегеп тур мен. Электри шугумнарының чаартылгазы-биле хемчеглер биске эргежок чугула болуп турар. Электри чогундан кудуктар, ясли-садтар, столоваялар ажылдавайн баар-дыр. Республика комитединден келген, бо хуралда олуржуп турар төлээлер бисте байдалды билгеп боор».

«Бо хуралда мээң өөреникчилерим бар-дыр. Партия ажылынга идепкейлиг киржип, чаагай амыдыралды тургусчур күш немежип турар-дыр дээрзинге бүзүреп турар кижи-дир мен — деп, Эрзин школазындан партияның хоочуну С. С. Дамдын-Сюрюк саналдаан. — Четпестер-биле шыңгыы демисежип шыдавас апарган улус-тур бис. Ылаңгыя суг садарының талазы-биле айтырыгны көрүп көрээли. Сметананы-даа болза чоңга канчап чедиштир садып болбазыл? Дүү ол Москва, Прибалтика, ол-бо республика деп турбайн, оода-ла районувустуң ажыл-агыйын сайзырадып алырының айтырыынче сагыш салзывысса. Школада өөреникчилер табуреткалар, аъш-чем кылырынга херектиг келбак ыяштар-даа кылып турлар. Үш ай дургузунда 600 ажыг рубль орулгазы оон кирип алдывыс. Ындыг хевирлиг ажылдарны кажа-даа организастап болурунуң аргалары бар-дыр».

Ук хуралга партияның республика комитединиң харысалгалыг ажылдакчылары А. К. Канзай, З. Ш. Ондар, Б. С. Чымба, С. Т. Макарюк киришкеннер. А. К. Канзай хуралга делгереңгей чүве чугаалаан болгаш элээш эвес айтырыгларга харыы берген.

Хуралдың киржикчилери районнуң бүгү коммунистеринге кыйгырыг хүлээп алган.

Кан-оол ЕНЗУК.
Партияның Эрзин райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи.

КЫМ КӨРНҮР ИРГИ?

Кызыл хооркуускомунуң социал хандырылга килдизинге хамааржыр пенсионер коммунистерниң партия эге организациязының секретары Виктор Бакулин, бюро кежигүнү Анна Шырап олар чоокта чаа хоочун коммунист, персоналдыг пенсионер Салчак Чанзановна Шожутка СЭКП-ге 50 чыл болганының хөрек демдээн ооң чурттап орары бажыңынга кээп тывыскан. Дириг чечектерни, суй-белекти болгаш номнарны белекке бергеннер.

Ол-ла партия эге организациязының кежигүнү. Шожуттуң өөнүң ээзи Василий Максимович Кончукка ындыг хөрек демдээн партия хуралынга он бир чыл бурунгаар тывыскан.

Салчак Чанзановна Шожут 1941—1950 чылдарда Өвүр, Бай-Тайга районнарының Саглы, Бай-Тал сумуларынга эмнелге пунктузунга эргелекчилеп турган. 1950 чылда партшколага өөренип киргеш, ону дооскан соонда, ол партия ажылынга ажылдап эгелээн. 1952 чылда партия Улуг-Хем райкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизин эргелекчилеп ажылдааш, ооң соонда 1955 чылдан 1958 чылга чедир партия райкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизинге. 1961 чылдан 1962 чылдарда ол партия Чөөн-Хемчик райкомунга инструкторлап ажылдап чораан. 1965 чылдан 1967 чылга чедир Өвүр, Барын-Хемчик райкомнарынга харысалгалыг удуртукчу болуп ажылдаан. Ооң эмнелгеге ажылдап чораан стажы 9, а партия ажылынга ажылдаан нийти ажыл стажы 36 чыл ажыг болган.

С. Ч. Шожут кадыкшылының баксырааны-биле ажыл-херээнден хосталза-даа, хөй-нийти ажылынга идепкейлиг киржип, ажы-төлүн төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп каан. Оларның улуг оглу Владимир Салчакович Чанзан КАК шугумунда ажылдап чоруур, хеймер оглу Мерген Кончук шериг албаның эрттиргеш, Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң география-төөгү факультединиң ийиги курузун дооскан. Мергенниң өөнүң ишти база студент. Уругларының бичии уруу Саглайны кырган ада-иези карактажып өстүрүп. ийи бичии өрээлдиг тар бажыңда чурттап олурарлар. Кырганнарга тар бажыңга дыш чок. а студентилерге өөренир байдал чок деп болур.

Салчак Чанзановна хол куруг орбас. Даараза даараныр, аргыттыныза, ооң бүдүрбес хеви чок, ховар дээн хол шевер кижи. Ам ооң холу-даа баксыраан, буду база бастынмас. Ус-шевер ол үгба чылдың үелериниң аайынче кандыг-даа хепти аргып, даарап каар. Кештерден кандыг-даа кижиге бөрттерни даарап турду. А Василий Максимович алгы-кеш эттеп турда. бир-ле мастер. Кайызы-даа ус-шевер. Үнгеп киргенчонунга эптиг-ээлдек кырганнар. Оларның бажыңбалгадының ишти кезээде арыг-силиг, аъштыг-чемниг болур. Угулзалап сиилбээн кандыг эт-септи оларда чок дээр боор.

Чон эш-өөрүнге, уруг-дарыгга бүгү тала-биле үлегерлиг кырганнарга дечтеп бажың бээр дугайында айтырыгны чогуур черлерге каш-даа удаа эш-өөрү, партия эге организациязы тургускан. Ол айтырыг, чүге-ле чүве ийик, мынчага харыы чок артпышаан.

Кырганнарже кым көрнүр ирги?!

Раиса ТОЛЗАТМАА.

Кызыл хоорай.

ЧАА ХООЙЛУЛАРГА ХАМААРЫШТЫР

Тыва АССР-нин Дээди Советиниң VII сессиязынга «Чер реформазының дугайында», «Тараачын (арат) ажыл-агыйының дугайында», «Кедээ черлерниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» хоойлуларны хүлээп алган. Бо хоойлулар бойдустуң байлактарын шын ажыглаарынче, арат ажыл-агыйын катап тургузарынче, рынок экономиказының үезинде кедээ черлерниң чурттакчыларының амыдыралын экижидеринче угланган. Ук хоойлуларны шын сагып, амыдыралга боттандырары дээрге бистиң чуртувустуң, республикавыстың экономиктиг кризистен үнериниң аргаларының чугула адырларының бирээзи болур.

«Чер реформазының дугайында» Хоойлуга дүүштүр бирги ээлчегде чер-чер Советтеринге чер хуваалдазының эргезин быжыглаарын, ажыл-агыйлар аразында кызыгаарларны тодарадырын, кижилерниң чер алыр талазы-биле херегледдерин илередирин, чер үндүрүүнүң болгаш арендада төлевириниң хемчээлин доктаадырын боттандырар. Ийи дугаар ээлчегде черни салгакчылар дамчыыр өнчү-хереңги кылдыр шилчидерин болгаш быжыглаарын, кижилерге, үлетпүр бүдүрүлгелеринге, албан организацияларга черни арендага бээрин хоойлуга үндезилеп боттандырар.

Чер реформазы, кедээ черлерге арат ажыл-агыйларын катап тургузары, республиканың чонун аъш-чем продуктулары-биле хандырарының хөй-хөй айтырыгларын шиитпирлээринге, черни чөп ажыглаарынга, мал-маганны бедик пынарлыг одар-белчир, сиген-шиврии-биле хандырарынга боттуг дузаны чедирер ужурлуг. А. Сотпа биле Х. Монгуштуң бижээниниң ёзугаар алырга (1991 чылдың апрель 6-да «Шын» солуну), 1991 чылда Тыва республика 155 муң тонна тарааны, 23 муң тонна картофельди, 14 муң тонна ногааны бүдүргеш, Тываның 310 муң санныг чурттакчыларын чемгерер, а нийтиниң малынга 183 муң тонна сигенни, 270 муң тонна силосту, 100 муң тонна сенажты белеткээш, республиканың 1,5 миллион баш бүгү малын хандырар планныг. Бо планның онзалдаңы күүселдиринге арат (тараачын) ажыл-агыйы улуг идиг бээр ужурлуг.

Чер реформазын боттандылары, арат ажыл-агыйын катап тургузары кончуг нарын, белен эвес айтырыг, ону түңнелинге чедир боттандырарынга элээн каш чылдар негеттинер дээрзин утпас ужурлуг бис. Чер реформазын боттандырган, арат ажыл-агыйын катап тургускаш, 2-3 чыл дургузунда республиканың чонун читкир кылдыр чемгериптер бис дээр бодалдар шын эвес, үндезин чок. Бо айтырыгларны шиитпирлээрде элээн бергелерге таваржырывыс чайлаш чок. Чүге дээрге бистер арат ажыл-агыйын чүгле катап тургузуп турар эвес, харын араттың бодун катап «төрүүр» ужурлуг бис. Совхозтарның бөгүнгү ажылчыннарын 40-50 чылдарның араттары-биле деңнеп болбас. Амгы араттар чер ажылын канчаар чорудуп турганын билбес, машина-техника-биле ол холбашкан, аъш-ылдазының, шары-буга-биле тараа бастырарын уткан, ооң сеткил, психологиязы сыр өске. Ынчангаш арат ажыл-агыйын далаш-биле, ээлчеглиг кампания, кылдыр болаар болзувусса, улуг чазыгны кылып, совхозтарның тараа, сиген шөлдерин, одар-белчирлерин бичии-бичии дилиндектер кылдыр үлежип, кижи бүрүзү бодунуң черин кажаалап, совхозтар болгаш кожа-хелбээ ажыл-агыйлар чер, суг хунаажып, маргылдаа, чөрүлдээ үндүрүп болур.

Тывага арат ажыл-агыйын катап тургузарынга хереглеттинер 90 муң гектар чер республикада бар. Ынчалза-даа ол чер 40-50 чылдарның кур черлериниң, үнүш-дүжүттүг кара хөрзүннерлиг ховулардан ораячок ылгалдыг. Совхозтар, колхозтар үнүш-дүжүттүг шөлдерни араттарга ындыг амыр хайырлавастар. Ынчап кээрге арат ажыл-агыйын тургузар дээн кижилер эки черлерни эвес, харын сайдаштыг дазылдарны, элезинналчек, хөрзүнү хаттан үрелген, чашпаа-сиген колдаан эрги акгыстарны алыр ужурга таваржыр. Ынчангаш ол багай шөлдерин экижидеринге, өдекшидеринге хөй акша-хөреңги чарыгдаттынары билдингир.

Оон ыңай бүгү чурттуң иштинге, Тывага арат (тараачын) ажыл-агыйын катап тургузарынга, чер ажылын, мал ажылын сайзырадырынга янзы-бүрү техника хереглеттинер. А чоокку чылдарда араттарны (тараачыннарны) кедээ ажыл-агый техниказы-биле, бичии механизацияның дериг-херекселдери-биле хандырып шыдавас. Техниканы, резинни, чемиштчилгелерни күрүне хамыктың мурнунда колхозтарга, совхозтарга бээри тодаргай. Ынчангаш, арат (тараачын) ажыл-агыйын катап тургузуп-даа алзывысса, чоокку чылдарның дургузунда кедээ ажыл-агый продукциязының кол бүдүрүкчүлери дөмей-ле колхозтар, совхозтар боор артар.

ЭРТЕМДЕННИҢ БОДАЛЫ:

Кым чер ажылын, кым мал ажылын чорудуксай-дыр, ону кижи бүрүзү боду шилип алыр.

Тываның девискээринде үнүш-дүжүткүр хөрзүннүг делгемнер эвээш болганындан, республикага кол нуруузунда мал ажылдыг арат ажыл-агыйлары колдаары магат чок, чүге дээрге тарылга шөлдеринге дөмейлээрге, одар-белчирлер ам-даа элбек. Оон аңгыда мал ажылында тываларның арга-мергежилдери, чаңчылдары чер ажылынга бодаарга хөй арткан. Мал ажылдыг араттарга өг ыяжы, шанак, терге, хомут, дуга, ээр, чүген болгаш өске-даа дериг-херекселдер хөй-биле негеттинер апаар. Ынчангаш Чадааның өг ыяжы кылып турар комбинадының күчүзүн улгаттырары, совхозтарга янзы-бүрү дериг-херекселдер кылыр биче бүдүрүлгелерни тургузары база негеттинип келир.

Арат ажыл-агыйын катап тургузуп тургаш, бойдус байлактарын (черни, сугну, арга-ыяшты, одарларны, сиген шөлдерин) шын ажыглаарының болгаш бойдусту камгалаарының айтырыгларынче улуг кичээнгейни салыры чугула. Бо айтырыгларны шын шиитпирлээри ажыл-агыйларның удуртукчуларының, специалистериниң, бүгү кижилерниң бойдусча ооң байлактарынга хамаарылгазы-биле ханы холбашкан. Тываның агаар-бойдузунуң калыг-дошкун байдалы — изиг чайы, соок кыжы, хар, чаъстың эвээш дүжери, оларның чыл дургузунда деңэвес хуваалдазы, үнүштерниң чечектелип өзеринге, тарымал культураларның четчип бышарынга чылыг үениң кыска хуусаазы оларның өзүлдезинге болгаш бедик продуктулуг болурунга таарымча чок боор турар. Чижээ, республикада одарларның 1 гектардан ортумак дүжүдү 3,5 центнер курагар сиген, а аңгы-аңгы районнарда оон-даа эвээш, тодаргайлаарга — сиген шөлдеринде, одар-белчирлерде оът-сигенниң дүжүдү кудулап, мал-маганны семиртиринге одарлар чедишпейн турар.

Амгы үеде одар-белчирлерниң чедишпес апарган чылдагааның бүгү улус эки билир. Тывага кур черлерни андарып эгелээш, ховуларның, даглар эдектериниң, хемнер унарының одарларын, сайлыг-даштыг кужурланчак черлерни, элезиннелчек ховуларны тарып каапкан. Ол үеде кол сорулга — хөй тараа тарып белеткеп алыры турган, а малды кажа одарладыры, сиген-ширбиил, одар-белчир-биле канчаар хандырары, чүнүң-биле чемгерерил дээрзин бодаваан бис. Одарлар чедишпес болганындан малды часкы, күскү, чайгы одарларга кайы хамаанчок кадарып, сууурлар чоогунга тырып, мөөнпеп, арга-арыг иштиниң одарларын, изиг оъттуг сериин тайгаларда чайлагларны ажыглавас апарган бис. Оон-биле кады тудуг материалдары казып алгылаан оңгарлар, автомашиналарның ховуларда, шываазарда чүс-чүс оруктары, өрге-ксекениң үнгүрлери, хооргалдар, хөрзүнүн хаттан сугдан үрелиишкиннери одарларның шөлдерин база-ла эвээжедип, кызырып турар.

Бо бүгү чүүлдерниң түңнелинде оът-сигенниң структуразы, составы үрелип, чеминтиг оъттар эвээжеп, мал чивес хоралыг оъттар көвүдеп, теңниг хараганнар, таа-теңнер, ажыг чашпаннар одарларны шыва алы бергилээн. Оон аңгыда Межегейниң, Чедерниң ховуларын, Улуг-Хем, Өвүр, Тес-Хем болгаш өске-даа районнарның девискээрлерин аза-огу шыва алган. Үнелиг, хоолулуг оъттарны мал төндүр чип, таптай базып каапкан, оларның орнунга дүрген өзүп, изиг-хүнге, элезинниг хөрзүнге шыдамык, хөй өл-шык негевес аза-огу колдап турар апарган. Аза-огу пээр малдың мага-бодунче, өкпе-баарынче кадалып кирип, аңаа улуг хораны чедирип турар. Моон түңнелинде мурнунда оъттуг-сигенниг ховулар одар-белчир чок көк элезинниг черлер апарган. Олар амгы үеде тараа шөлдери-даа, одар-белчирлер-даа эвес, үнүш-дүжүт чок черлер болу бергилээн.

Ынчангаш одарларның чедишпези болгаш оът-сигенниң эвээш дүжүдү, одарларны эртем шиңчилелдеринге даянмайн ажыглаар чорук, малдың баш санының өспес байдалын, эвээш продуктулуун болдуруп турар.

«Востокгипрозем» институттуң Тывада салбыры республиканың бүгү совхозтарының одар-белчирлерин, сиген шөлдерин шиңчилээш, оларны канчаар экижидер, шын ажыглаар талазы-биле эртемге үндезилеттинген санал-оналдаларын, сүмелерин ажылдап кылган. Ынчалза-даа совхозтарның удуртукчулары, специалистери ол сүмелерни ажыглавайн, бо талазы-биле малчыннарга дээштиг дузаны чедирбейн турары хомудаанчыг.

Одарларны, сиген шөлдерин шын ажыглаар, малды хоолулуг чем-биле хандырар, ооң продуктулуг чоруун бедидер, малдың баш санын көвүдедир сорулга-биле ол институттуң сүмелерин ёзугаар чоокку чылдарда Тывага даргазында хемчеглерни алыры чугула:

1. Тел, барын болгаш мурнуу районнарның девискээрлеринде даштыг-сайлыг, курагар база ээн ховуларга хөй чылдарда үнер тарымал сигеннерни калбаа-биле тарыыр:

2. Республиканың ажыл-агыйларынга ук күусаада ажыглаар одарларны тургузар, мыңныг одарларга сээр инектерни одарладыр:

3. Одарларны сезон аайы-биле шын ажыглаар дизе, чайгы одарларга малды 90 хонук, күскү, часкы одарларга 110 хонук, кышкы одарларга 165 хонук иштинде одарладыр:

4. Тарымал сигенниң база культуржуткан одарлардан хөй сигенни алыр сорулга-биле тараа шөлдерин эвээжеткеш, мал чемин тарыыр шөлдерни улам көвүдедир:

5. Хөрзүнү үрелип, үнүш-дүжүдү кудулаан одарларга мал кадарарын 25-50 хуу чедир кызыргаш, мээстерниң, арга-арыг иштиниң, тайгаларда чайлагларның одарларын долузу-биле ажыглаар:

6. Ховар база чоорту төнүп турар үнүштерлиг черлерде эм кылыр, аъш-чемге болгаш техниктиг сорулгаларга ажыглаар үнүш шуут төнүп, могу үзүлбезин дээш, ол девискээрлерге малды үр үеде одарладып болбас.

Тываның чурттакчы чонунуң саны 2000—2005 чылдарда 430—450 муң кижи чедир өзе бээр. Ындыг хөй кижини эът, сүт, далган-тараа болгаш өске-даа продуктулар-биле хандырарда, малдың баш санын болгаш продуктулуун улгаттырар, ногаа аймааның, картофельдиң үнүш-дүжүттүң бедидер апаар. Малдың болгаш черниң продуктулуг чоруун улгаттырар сорулга-биле бүгү одар-белчирлерни, тараа шөлдерин шын ажыглаар, эртем-шинчилел организацияларының санал-оналдаларын болгаш тыва улустуң мал ажаап-азыраарының үнелиг үлегер-дуржулгазын чөп ажыглаары негеттинип турар.

Бодумнуң бо бодалдарымны илередип тургаш, Тывага чер ажылынга, мал ажылынга арат ажыл-агыйын катап тургузар күзелдиг кижилерге удурланмайн тур мен. Кым чер ажылын, кым мал ажылын чорудуксай-дыр, ону кижи бүрүзү боду шилип алыр. Бо ажылды организастап тургаш бойдусту, ооң байлактарын ажыглаарда, чазыглар турбазын дээш бодумнуң бодалдарым илередип, санал-оналдарым кирип олур мен.

Калгажык ШАКТАРЖЫК.
ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң эртем ажылдакчызы

ЭЭ ЧОК ЭТ

Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда 12 дугаарлыг 32 аал чурттаар бажыңда чурттап турар бис. Бистиң бажыңывыс чанында бир дугаарлыг ясли-садтың септелгезин кылып турар. Ынчангаш машина, трактор деп чүве кирер, довурак-доозун көдергей. Чурттакчылар, бистер, амыдыап чок болдувус. Оон аңгыда бистиң бажыңывыс чанында Кадык камгалал министерствозунуң бажыңы бар. Ол албан черниң хамык машиналары бистиң бажыңывыстың хаалгаларын дуй туруптар, чамдыкта кижи эртер чер безин тыппайн баар. Бо дугайын бистиң министр Б. М. Чиглуруга база хоорайның КАИ черинге билдирген бис. Мыңчага харыы сураг.

Бис Ленин кудумчузу биле Интернациональная кудумчузунуң белдиринде турар бис. Интернациональная кудумчузунда 14 дугаарлыг бажыңның чанында улуг тудуг туттар дээш каскан оңгарның чанында аар чүък көдүртүр кранны тургузуп краннан бээр үр-ле үе эрткен. Кранны чедишпес болуп турда, ындыг ээ чок эт турар чүве бе?

Лама ООРЖАК.

«Шынга» харыы

ШҮГҮМЧҮЛЭЭН СООНДА

Бо чылдың апрель 6-да «Шын» солунга «Хем кыдыындан ырадыр» деп эгелиг материал парлаттынган. Ында Чадаана хемниң унунга бойдус камгалалын күштелдирериң чугаалап, «Сельхозхимия» организациязынга хамаарыштыр шүгүмчүлелди кылган.

Ол шүгүмчүлелдиң изи-биле хыналданы Чөөн-Хемчиктиң бойдус камгалал комитеди, райсанэпидстанция ажылдакчылары чорудкан. Хыналданың түңнелинде чүү илереэнил дээрге, бойдуска хоралыг салдарны чедирип болуру ынде болган. Ынчангаш бо талазы-биле дыңнадыг бижикти «Сельхозхимия» организациязының директору Х. С. Дамба-Даржаага база райкуусском даргазы М. Б. Донгакка тускай хемчег алыры-биле киирген. Ындыг харыыны «Шын»га Тыва АССР-ниң Бойдус камгалал талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы Ч. Х. Ооржак чорутткан.

Чагаалардан

ХАЙГААРАЛГА АЛЫР

№ 67 «Шын» солунда Иштики херектер министерствозунуң ажылдакчызы Игорь Ичининиң «Кым буруулугул?» деп чүүлүнге бодумнуң хуумда ада-ие бурулуг деп бодулу-биле харылаар мен. Шынап-ла, бистиң аравыста чамдык ада-иелер назы четпээн бичии уругларын хайгааралга албазын амыдырал баштыткан турар. Чоокта чаа Культура бажыңынга кежээ 21 шак ажып турда. Ш-тың бичии оглу киноже кирерин оралдажып турган чүве. Ол үеде оолдуң ачазы мээн-биле кончуг таныыг таваржып келди.

— Оглуңну чүге дүне када кайы хамаанчок сула салып турар сен, чайдырып көрем. Көңгүс чугаа дыңнавас болдур — деп аңаа чугааладым.

— Оон-биле-даа сүржүп турар харыым чогул. Харын-найым чиде берди, ону хилээйн — дээш, оглун каапкаш, дүрген-не үнө калыды.

Көрбес силер бе, бичии оглу кайы-даа улчуп чоруурга, аазынга хамаанчок болган. Аңай, хемчези оглундан үнелиг. Бир эвес ооң оглу дүнеки үелерде кандыг-бир айыыл-халапка таваржып, кедерезе, корум-чурум үреп, үен-дээн чүвени үүлгедип каар болза, ам канчаарыл?

Назы-хар четпээн бичии оолдары, уруглары дүне-даа, хүндүс-даа аңаа-маңаа топап, кылаштажып, кежээ улуг улустуң кино, концерттериңче халчып турда, бистиң аравыста чамдык ада-иелер көңгүс-ле хайгааралга албас, сула салгылапкан олургулаар боор-дур.

Ынчаар чер кезип чоруурунуң олар багай чүвеге таваржыры чугаажок.

Ындыг улчумал тоозер өөредилге, кижизидилгези багай, нийтиниң корум-чурумун бо-ла үрей каапкан назы оорлаан болгулаар. Черле назы четпээн оолдар, уругларның корум-чурум үрээр чоруу дээрге-ле ада-иелериниң ажы-төлдери дээш хүн бүрүде сагыжы аарывас, хайгаарап көрбес, холга албас, сула салып чорудуп турарындан деп бодаар мен.

Бистиң республикада назы четпээннерниң кем-херек үүлгедири кызырлыр хамаанчок, улам немежип турарынга мээ-меделдиг кижилерниң сеткил-сагыжы хомудаар апаар. Бичиизинден тура кем-херек үүлгедип эгелээн оолдар уругларының алызында бергаш оларны өөрүүлерлиг кижилер болуру берге.

Назы четпээннерге таарышпас видеофильмнерни акша сургукчулары үндүрүп, «курлур-тыртар» танцыларны бо-ла эрттирип турарындан, оон хөй-ле багай чүүлдерни өөренип ап турарынга мындыг чавылыг уруглара багай салдарлыг хемчеглерни организастаарын болдурбазы чугула.

Ада-ие бүрүзү назы четпээн уругларын төлептиг кижилер болзун дээш шак-минута санында хүн бүрүзү сагыжы аарып, карак огу дег хайгааралга алыры күзенчиг-дир.

Бораш ОНДАР
Сүт-Хөл район.

Саналдар, бодалдар

ДЕТКИП ТУР МЕН

Бо чылдың февраль 27-де «Шын» солунга Эрес Нурзаттың «Ындыг номнар болза» деп чагаазын номчааш, чылгычы эвес-даа болзумза, ында оон бодалдарын бүрүнү-биле деткип тур мен. Мөгелер дугайында солуннарга харын бижип-ле турар, ынчалза-даа тускай ном ам-даа үнмээни черле харааданчыг ийин бо.

Тывавыска кандыг мөгелер турбаан дээрил: Арзылаң Чамыяк, Сталин-Сарыг-оол, Сарыглар Семис-оол, Ондар Сүүр-оол дээш, өске-даа мөгелерниң намдарын, каяа, каш-каш удаа шүүлгенин, кандыг ат-шолалыг, шаңналдарлыг, кубоктарлыг болгаш оон-даа өске талаларын чыып бижип тургаш, ол дугайын черле ном кылдыр үндүрзе чүл?

Кайгамчыктыг кашпагай, каш удаа эртип келген чүгүрүк, челер, чыраалаар, саяктаар —кандыг аъттар биске турбаан деп, ол дугайын чүге биживес бис. База чоннуң чаңчылдарынга хамааржыр чүүлдер ышкажыл. Кырганнар, ону билир улус «кызыл-дустай» бээрге, кымнардан дыңнап бижип алырыл? Мээң-не билирим Сүт-Хөлге Доржу Содунамович Ховалыгның чүгүрүк шилги аъды бар чүве. Ол чүгле кожуунунга эвес, харын өске кожууннарга, сумуларга чеже-даа катап эрткен ийин.

40 чылдар үезинде Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарның аразында Дөң-Терек деп черге улуг маргылдаа болган. Үш кожууннуң шилиттингеннериниң аразынга база эрткен аът ол. Дурту узун, бедик эвес, шилгедек мага-боттуг, буурул-еле баштыг аът чораан. Чарыштарга ол аъттың доктаамал мунукчузу Доржу Ховалыгның чуржузу Хөөкүй-оол чүве. Аъттарны салып үндүрер черинге чедирген, чыскаагаш, башкарыкчы кижи командылаан соонда, демги аът дораан-на мурнунче үне халааш, ол олчаан-на четтирбейн баар аът чораан. Ол шагда база чарыш аъды чунуп чораан болгаш ону каш-даа катап көрген мен. Соондан чоруп оргаш көөрге, анаа борбаннаар мал чоржук. Чаражы-даа тергиин-не!

Ол чүгүрүк аъттың ээзи Каа-Хем районче көже берген, бозу хүнкүлүг дыштанылгада-даа болза, ол черде ажылдап, чурттап чоруур ийин.

Эрзинде чылгычы Эрес Нурзаттың чылгыны өстүрзе база мөгелер болгаш чүгүрүк аъттар дугайында кожавыста мөөлдар ышкаш, бичии-даа болза, номнарлыг болган болзувусса дээн сеткилинге үнүмнү кадып, ол саналды деткип турар кижи-дир мен.

Дакпай-оол МОНГУШ.
Хоочун башкы.

Чөөн-Хемчик районо.

САТПАЗА ЧҮЛ?

Чыргакы— Чалаана хоорайдан ырак, улуг эвес суур. Бо эвээш чурттакчылыг суурда шиитпирлезе чогуур айтырыглар ам-даа хөй. Оларның эң-не дүвүренчии— корум-чурум. Оон баксырай бергениниң бир чылдагааны — араганы катап сада бергени. Моон мурнунда мааа арага сатпайн турда, магалыг-ла чүве ийин. Ам ындыг эвес. Араганы талоннапдаа каан болза, ону сада бергенде коргунчуун, мунгаранчыын, дүвүренчиин чүү дээр боор! Ол өйде бараан садып алыры дыка берге. Арага оочурлаан улус садыг сынмас апаар. Садыгга арага киргенде, ажыл-хожулдаа уттундурар. Арага ишпес азы арага садып алыр дем-күжү чок улустуң бажыңнарынче эзирик кижилер халчыр, дүне-хүндүс дивес бо-ла соктанып келир. Олар колдуунда-ла аныяктар болур. Келгенде гуразын көргүзер, менден кончуг кижи чок деп хөөрээрлер. Харын-даа кыжанып, чудурууң чая бээрлери база бар.

Арага саткан хүн садыг даштындан аът-хөл, машина-техника үзүлбес. Аныяк оолдар улуг улустан акша, талон дилээн, оларның арагазын хунаап, дорамчылаан турар. Оларның угбалары, акылары бар болгай, ол хиреде өске кижилерни чүге хүндүлеп билбестерил? А дорамчыладып, бак сөглеңип алырга, кижиниң сагыжынга чүү кирбес дээр.

Араганы кижи чүгле ижер дээш эвес, а херегләэш база садып алыр ышкажыгай. Чамдык таварылгада талон «өлүп» каар-дыр. Ону бир кижиге бериптерге, хүлбүс аткан черинден хүннүң аннаар дээри ышкаш, бажын эжин амыратпас апаар-дыр.

База бир четпес чүве—арага саткан өйде-даа, анаа-даа кежээлерде кижи дружинниктер деп улусту шуут көрбес. Ынчангаш кежээ бажыңдан үнери безин коргунчуг. А аныяктар кудумчуга алгырышкан, кускуннапкан, сыгырган, чогушкан, хербектешкен турар.

Арага сада бергенде Культура бажыңынга кино үнмейн баар, кежээлер-даа эртпес. Киномеханик сергевестээш туруптар. Ону чүге ынчаар амдажыдып турар чүве ирги? Чамдыкта харын дуниазы кино көргүзер-дир. Садыгга одеколон сада бээрге база ындыг. Ону ижер кижилер суурувуста көвүдеп турар. Бүдүн өг-бүлези-биле ижер улустар бар. Оон ыңай самогон, пиво кылырлар бар.

Бистиң садывыска араганы катап садып эгелээнинден бээр хөй эвес үе эртсе-даа, үе-чергелеривис, акы-дуңмаларывыс, угбаларывыс качыгдап, кадыын үреп, амы-тынындан чарлып чор ышкажыл. Эрткен күзүн арага сатканда маадыр не кижи доңуп өлүп калды. А декабрь айда бир аныяк оол тоянчыларга таныыр улузу бижек-биле шаштырар деп баарга, оларга дуза көргүзүп тургаш, амы-тынындан чарылды. Ол тоянчылар Аянгатыдан келгеннер. Суурда дежурныйлаашкын чогун, бистиң удуртуп баштаар даргаларывыстың кошкаан, дем чогувусту билир турганнары ол-дур. Ынчан суббота хүнү болгай. Бир эвес дружинниктер дежурныйлап турган болза, ындыг халап болбас турган. Ынчан арта-ла араганы талон чокка садып турган болдур ийин. Акша сунган-на кижи садып ап турду. Оларның аразында аныяктар хөй.

Чамдыкта хурал-суглаа болганда, бот-боттарывысты шүгүмчүлежип, сагыш-сеткиливисти өйүп чоруур айтырыгларны таптыг чугаалажып ап шыдавас апарган бис. Шүгүмчүлеткен кижиниң төрел-дөргүлү болчу бээр. Хейде-ле кылыындан алгыржыр чүве база бар. Ынчан шын чүве чугаалаан кижи буруулуг апаар.

Аныяктарывыс амгы үеде дем чок, хоорук. Каш чыл бурунгаар концерттер үндүрүп, темалыг солун кежээлерге киржип чордувус. Школа-биле харылзаа база баксыраан. Школачылар бот-кичээл үезинде клубка теннистеп, бильярдтап турар-дыр. Субботаларда база ындыг: танцы болганда, шупту аңаа чыглып келир. Таакпылаар, арага ижиптер, бензин чыттаар, чашпан тыртар таварылгалар чажыт эвес болгай.

Садыг хандырылгазында, эмчилерниң ажылында, баштыклар коллективинде чамдык четпестер ам-даа бар. Байдал мындыг турда, моон соңгаар черле арага саткан ажы бар бе деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир ышкажыл.

Бистиң совхоз төвүнден—Чыраа-Бажындан шуут-ла аңгылаар болза эки. Ынчан кижи бүрүзү ажылдаар апаар. Сиген, тараа шөлү четчир-дир. Мал-маганны, техниканы үлежип-ле алгай—ында чүү боор. Азырадыкчы хөөнге дыка-ла алзып турар бис. Эккел-ле, эккел дээр, дыка-ла олутпай, чалгаа-дыр бис. Черле моон соңгаар канчаар амыдыраар, чурттаар бис? Шупту арагалап, азы бажыңнарывыска коргуп, сириңейнчип орар бис бе? Арага сатпаза кандыгыл? Бо дугайында эш-өөр чүнү бодап турарыл? Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс бо чүүлдү номчааш, бодаңыр, ыязыр. ажы-төлүн арага-дарыдан адырып алыр дээш бир-ле хемчегни алыр боор дээн күзел-биле бижидивис. Суурнуң удуртукчулары, ында херээжерлер чөвүлели, профэвилел комитеди, депутаттар аныяктар оргузунга корум-чурумну экижидер, ону дээштиг, шыңгыы болдурар талазы-биле ажылдаар апаар ирги бе? Ол дээрге оларның дорт хүлээлгези ышкажыл. Бистер ону ынчаар билип турар бис.

С. ООРЖАК.
Т. САЛБАК.

Чөөн-Хемчик район.

ИДЕГЕЛ — ЧАЛЫЫ САЛГАЛДА

Ада-өгбелериниң чуртун тутсун, төрээн бүлүнү каасчараш, төрел чону аас-кежиктиг, бай шыдалдыг, тодуг-догаа мандып, сайзырап турзун дээш салгал бүрүзү бодунуң үезинде үлүүн киирип, чаагай чаңчылдарын ызыгуур-салгалынга арттырып каар. Ада көрбээниниң оглу көөр, ие көрбээниниң кызы көөр деп үлегер домактың утказының ханызының ужуру ында.

1934 чылда Улуг-Хем кожуунунуң Кызыл-Даг сумузунуң төвү, амгы Бүлүң-Терек суур азы чаа тургустунган «Ак-Хем» совхозтуң төвү үш өрээл кызыл-бүлүңден эгелээн. Дөртен чылдар эгезинде төлевилел-биле школа тудуп, чаңгыс өрээл чурттаглга бажыңчыгаштары туткан. Суурнуң тавааның салыкчылары тудуг ыяжын аътка, шарыга төрепчилеп, шанакка сөөртүп, чоннуң ниити күжү-биле кылып эгелээн. Тудугга демир кадаг-даа ажыглаваан, ол чок-даа турган. Хана чудуктарын хаарылдалап тургаш шевергин, бызыг кылып турганнар. Манза материалын «даван-даяк» кырынга чудук салгаш, ийи кижи хол-биле хирээлеп, белеткеп ап турган.

1947 чылда мен аңаа ажылдап турумда бир чаа школаны база туткан. Ынчан школа, кижи эмнелгези, мал эмнелгези, суму конторазы база бешалды хире чурттаглга бажыңчыгаштары бар чүве. Шуптузунуң крышазы чок. Амгы шагныы-биле алыр болза, казанак бажыңнар-дыр ийин. Суурнуң үстүү талазынга, хараганнар аразынга Чараш-Алаак МЧАЭ-зи, а алдыы ужунга Сарыг-Бүлүң МЧАЭ-зи турган. Ооң араттары каттыжып алгаш, мал, тараа ажылын кылып турдулар. Суму даргазынга Дүнгар, ооң соонда Хая. Даржай, Даржаа, Манзы-Шири деп-даа кижилер ажылдап турду. Школаның, кижи эмнелгезиниң оттулар ыяжын чылдың-на арбаннарга хуваап каар, а олар бодунуң ээлчээнде өреге бүрүзүнге онаап каар. Ону күүсетпейн баар ужур турбас. Тараа, сиген шөлүн малга бастырбас дээш кажаа туттурар, кымның чеже хире сиген белеткээнин, кышка белеткелин, күрүнеге дужаар тараа, саржаг онаалдазын канчаар күүседип турарын хынаар, суму даргаларының ажылы черле кыш-чай чок. Аалдар кезип, организастаар-даа, суртаалдаар-даа ажылын катай кылыр, олут-чыдын билбес, хайнывышкынныг-ла турар чүве.

Чайын аалдар чайлаглап үне бээрге, суур куйт дээр кускун, сайт дээр саасакан чок дээри ышкаш, шыпшыы апаар. Школа, эмнелге септээр, 5-6 хире-ле кижи ажылдап чайлаар. Ол хиреде бажыңвар соңга, хаалгазы үрээр, бузар деп чүвениң сураа-даа чок турган. Кижи, мал эмчилери база чайлаглап, малчыннар-биле кады көже бээр. Тудуг-суур-даа кылыры, оттулар ыяш-даа белеткээри халас. Ажылчыннар-даа, удуртукчулар-даа акша-шалың деп турбас. Аъш-чемин база боттары белеткеп аар. Улуг-даа кижилер, уруг-дарыг-даа кандыг-бир ажылга хаара туттунган турар. Хой кадарар, анай-хураганын ыдар, бызаазын хөнээр, баглаар, хой, өшкү, инек саар, тараазын хоорар, соктаар, оттулар ыяжын чыыр, чүктээр, терге-шанакка аъдын, шарызын өөредир дээш, чүнү кылбас дээр. Дүк-даа кагар-ла, кидис-даа салыр-ла. Чаа амыдыралдың эгези, эртем-билигниң, тудуг-суурнуң, культураның эгези ынчаар салдынып эгелээн. Амгы Бүлүң-Терек суурну ол үениң кижилери көөр болза, азыптенип боор кода-хоорай деп чүве бо-дур деп магадаарлар боор.

Бистиң амгы чамдык аныяк кижилеривисте аян-шинчи чок, күш-ажыл кылырындан оспаксыраар, арагалаарынче хандыыр, үш-үдүрүм аажы-чаңныглар бар. Оларны өгбелеривис көөр болза, кандыг хамчыкка алыскан, аза-четкерге таварткан хөөкүйлер боор деп сагыжы саргыыр, салымының-даа кончуун дээрлер боор.

База бир чижек. Кара-Туруг бугазын 1938 чылдың күзүнүнде казып эгелээш, бир чыл болгаш доозупкан. Ынчангы тараачыннар Улуг-Хову аксын суггарып, тараа тараан, чаагай дүжүттү ап эгелээн. Ону хоочун дарган, ус-шевер, кылбазы чок Судар Монгуш удуртуп турган. Буга казарынга Хөлчүк Монгуш, Сүрүн-Нава Монгуш олар тергиидеп турган. Ол буганы МЧАЭ, колхоз үезинде эки ажыглап турган, а кажан совхоз апаргаш, ажыглавайн, ара кааптарга, буга уну үрелип, дөзү коорганданып калган. Оон соонда ону катап тургузар дээш суг ажыл-агыйының чери элээн бергедээшкинге таварышкан. Өгбелеривистиң демир-хүүрек, кускун-хаай-биле кылып кааны ижи ол хире эки шынарлыг болган-дыр. Ол үеде техника, тускай эртемниг кижилер турган эвес.

Өгбелеривистиң үлегери, ачы-хавыязы, улуг-хуузу ужукталган амгы Улуг-Хову аксында 114 га черден тарымал медени совхоз чыл бүрүде 600-700 тоннаны ап, амгы салгалдың Михаил Серждиттиң дөрт кижилиг звенозу кызымак ажылдап турар. Ону үжен чылдардаазы дег эвес, а харын-даа ийи, үш удаа безин чай дургузунда кезип, ажаап ап турар апарган. Шак ындыг чаа шөлдү Чаш-Тал адаанда дескилеп, хараганың сөп, дажын аштап, ам ажыглалче киирип эгелээн. Аныяк назын, чалыы салгал бүгү-ле үелерде келир өйнүң идегели болуп келген деп чугааның бадыткалы ол дээрзин бо чижектен көрүп болур ышкажыл.

Үжен чылдарның эгезинде мен Чаа-Хөл школазының баштайгы өөреникчизи турарым шагда, өөреникчи кижиниң ада-иези аъш-чемин школага белеткеп эккеп бээр, школаның оттулар ыяжын база белеткежип бээр чүве. Удуур орундөжээ база-ла бодунуу: шала кырынга кидис салып алгаш, сыртык кылдыр идии баштады чүү-хөө бөле каап аар, а шуглаа кедер тонуң ол болур. Дазылга ортузунда изиг-демир салып каан турар. Радио, телевизорнуң сураан безин дыңнаваанывыс үеде ойнаар херекселдеривис чүү турган деп. Бир класска ийи-чаңгыс өөредилге ному турар. Ону бир кижи номчуур, артканнары дыңнаар. Амгы шагга канчап дедиээр боор! Бо бүгүнү улусчу революцияның 70 чылында канчап сагынмазыл, амгы салгалга чугаалавазыл.

Өгбелеривис чаагай, күш-ажылчы чаңчылдарын өөренип, оларны улам байыдып, келир салгалывыска кедилиг чүүлден арттырары бистиң хүлээлгевис. Эки кылган ажыл, үүле-херек салгалдан салгалче дамчып чоруй баар, оон элеп читпес алдары ында. Келир үе дээш идегел—чалыы салгалда.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.
Ак-Туруг суур.

Бөмбүрзектиң судалы

Кым-даа аңаа киришпес

БЕЛГРАД. Югославияның иштики херектеринге кым-даа холгаарлажып, киришпес ужурлуг. Чүге дээрге, бүгү чурттар аңаа оон нарын айтырыгларын конституцчу эргелерни ёзугаар шиитпирлээринге дузалаар, оон девискээриниң бүдүн-бүрүн болгаш кызыгаарларының үреттинмес болурун сагыыр ужурлуг. Ол чуртта кризисти таарыштыр шиитпирлээри чедимче чок болур таварылгала айыылдыг байдал тургустунгаш, Европаны 19-ку вектиң чөрүлдээлиг маргыжыышкынынче киир идиптип болур. ССРЭ Президентизиниң тускай төлээлекчизи Юлий Квицинский Югославияга чаагай тура-соруктуң аян-чоруун кылганының соонда, СЭТА-ның корреспондентизинге ынча деп медеглээн.

Югослав удуртукчулар-биле бүгү ужуражыышкыннар ажыт-чажыт чокка, боттуг болганын Юлий Квицинский чугаалаан. Бистер аравыста маргышпаан-даа, боттарывыстың бодалдарывысты кымга-даа албадаваан-даа бис.

Сөөлгү хүннерде Югославияда херек кырында чарлыышкын боор турарының дугайында айтырыгга харыылааш, Юлий Квицинский Словенияның болгаш Хорватияның хамаарышпас чорукту чарлап, догуннатканының дугайында шиитпирлериниң чаңгыс талалыг шиитпирлер болганын онзалап айыткан. Ындыг шиитпирлерни Югославияның төп эрге-чагыргалары хүлээп көрбээн, даштыкыдан-даа деткимче албаан. Ынчангаш делегей ниитилежилгези чаңгыс аай, девискээр талазы-биле бүдүн-бүрүн Югославия турарын күзеп турар.

Президент байыр чедирген

ВАШИНГТОН. ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри А. А. Бессмертныхтың АКШ-та ажылчын аян-чорук кылып чеде бергенинге президент Дж. Буш байыр чедирген. Президент Ак бажыңга чыылган журналистер мурнунга чүве чугаалап тургаш, совет министрниң аян-чоруун байдалдың «эки демдээ» кылдыр үнелеп көргеш, бедик деңнелдиг совет-американ ужуражыышкынны июльдуң төнчүзүнде Москвага эрттиреринге белеткенирини үези четчир боор турарын айыткан. Ак бажыңның дыңнатканын ёзугаар алырга, А. А. Бессмертных биле күрүне секретары Дж. Бейкерниң ажылчын ужуражыышкыннары бөгүн доостур ужурлуг. Оларның үезинде стратегтиг шаап халдаашкын чепсектериниң талазы-биле керээни ажылдап доозарының оруунда арткан айтырыгларны колдадыр көрүп турар.

«Экологтуг аштырыышкын»

НЬЮ-ЙОРК. «Хай национал күштериниң Персия мугулдурунга дайынга тиилелгезя оларның экологтуг бузураашкыны-биле доозулган». Бойдусту камгалаарының айтырыгларының талазы-биле АКШ-та эң-не ат-сураглыг хөй-ниити организацияларының бирээзи болур «Уорлдуотч» ниитилелдиң илеткел-бижииниң эгезинде ол дугайын айтып турар. «Кувейт шынап-ла харын хостаттынган-на харын, ынчалза-даа дайын болган девискээр экологтуг айыыл-халаптың чери болу бергендир»—деп, ында чугаалап турар. Өрттеңип-чалбыыштанган мун-мун нефть агаарны аажок хирлендирген; төгүлген канчаар-даа аажок хөй нефть чаптылгаш, Персия мугулдурунуң суунда бүгү дириг бойдусту узуткап турар; Ирактың хөй санныг химиктиг болгаш ядролуг-даа бүдүрүлгелеринче бомба согуушкуннары ол девискээрни хораннг бүдүмелдер-биле халдавырлыг болдурган; дыка хөй бажыңнарны болгаш албан черлерин чылча шаап, узуткаан чорук ол чурттуң чонунуң ортузунга халдавырлыг аарыгларның нептерээрин болгаш аш-чуттуң кедерээрин болдурган.

Месилдежиишкинден өлгеннер

БЕЛГРАД. Словенияның «Кызыл Крест» ниитилелиниң сөөлгү санаашкынын ёзугаар алырга, ол республикага боо-чепсектиг месилдежиишкиннерниң үезинде 62 кижи өлген боор турар. Югославияның улусчу армиязы эң хөй чидириглиг боор—39 кижизин оскунган деп июль тоста дыңнаткан. Өлгеннерниң аразында—Словенияның девискээр камгалалының дөрт төлээлекчизи болгаш республиканың иштики херектер министерствозунуң дөрт ажылдакчызы база бар болган. Ол ышкаш месилдежиишкинниң уржуундан тус черниң дөрт чурттакчызы болгаш 10 даштыкы хамаатылар база өлгеннер. Балыглаткан кижилерниң ниити саны 315 четкен турган. Оларның аразында Югославияның улусчу армиязының 163 солдаты болгаш офицерлери бар.

Негелдевн күүсетсе-даа...

ДЕЛИ. Индияның Ассам штадының чазаа моон мурнунда «Ассамны хостаарының каттышкан фронтузунуң» тудуп алгаш барганы 14 кижилерни, оон иштинде совет специалист Сергей Грищенкону хостап, орнап алыры-биле ук фронтунуң 650 дайынчыларынга келдерел көргүскенинин дугайын чарлаан турган. Экстремистерниң бүгү негелделерин шуптузун күүсеткен. Ынчалза-даа «Ассамны хостаарының каттышкан фронтузу» дээр экстремисчи бөлүглежиишкинниң төлээлекчизи соон соонда, совет специалист Сергей Грищенкону «дезер дээш бар чорда» боолап кааның медеглээн.

ТЫВАНЫҢ АРАТ ШЕРИИ

70 Тывага улусчу революцияның чылы

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының күчүлүг чалгыы-биле 1921 чылда Тываның улусчу революциязы тиилээн. Бүгү Тываның тургузукчу Улуг хуралы 1921 чылдың август 13-те ажыттынгаш, Тываның тускай догуннаан национал күрүнези — «Таңды-Тываның Улусчу Республиказы» тургустунган деп чарлаан.

1924 чылдың чазынында феодал Куулар Сумунакка, Монгуш Нурзатка баштаткан Хемчик феодалдарының контрреволюстуг тура халыышкыны Тываның улусчу революциязының чаалап алыышкыннарынга, революстуг Тываны Совет Эвилелинден чарар дээш, өлүмнүг айыылче ыйыдып келген. Диргелип келген ол айыылды чайладыр бирги черге-ниң сорулгазы ТАРН-ның мурнунда бүгү хемчээли-биле тургустунган. 1921 чылдың төнчүзүнде ТАР чазаа күрүнениң албан черлерин камгалаар, хөй-ниити корум-чурумун тудар сорулга-биле 30 кижи составтыг шеригжиткен отрядты («Үжен», азы «чарылга шериглии») тургускан. «Үжен шериг», «Дөртен шериг» деп ыр ынчаарда тывылган. Ынчалза-жок ол дангыраан берген ёзулуг шериг эвес, хеп-формазы, дайынчы боо-чепсээ болгаш устав-дүрүмү чок, аът-хөлүн, аъш-чемин, идик-хевин боттары хандыртынар, өглерге чурттап, боттары аъш-чем кылып чип, бижик билбес, кандыг-даа өөредилге-кичээл кылбас, колдуунда-ла шагдаа-чарылганың хүлээлгезин күүседип, албан бижии чедирер, элчилеп, кижилер кыйгыртыр кижилер турган. Топунуң кырындан кеткен кара кандаазынның хөрээнде «Чазактың чарылгазы» деп моол бижимелдиг, ол барык оларның ылгавыр демдээ, шынзылга бэрымдаазы хевирлиг турган.

«Үжен шеригниң» баштайгы чанчыны Кыргыс, азы Бай-Кара Тактан (чамдык документилерде Оюн Чүнчүк-оол) турган. Тактан Хомду дайынындан бир холунуң улуг эргээ чок чанып келгени-биле чон ону «Тактан маадыр» деп адаар апарган, а «Үжен шеригниң» чөвүлекчизи моол партизаннарга хелемечи чораан Ядрышников («Комбу-Баазор») деп кижи турган.

ТАРН-ның III съездизи (апрель, 1924) Хемчик феодалдарының контрреволюстуг тура халыышкынының уржукчылдагааны болгаш оон-биле холбаштыр чуртта тургустунган политиктиг байдалды чугаалашкаш, ТАР-ның үргүлчү турар революстуг шеригни тургузар деп доктааткан. Ол ышкаш феодал-теократтарның бөлүглелдериниң база орус кулактарның улусчу революцияга удурланган кыжаныышкыннары чидиглениp турарын барымдаалааш, ТАР-ның чазаа Совет чазактан ТАР-ның девискээринче совет шериг кезээн түр киирерин дилээнин ёзугаар. Кызыл Армияның аъттыг эскадрону 1924 чылдың июльда Тываже интернационалчы хүлээлгезин күүседип, түр кирип келген.

Тывага чурттап турган ССРЭ хамаатыларының бот эрге-чагыргазы болур РСТК-ның (Русская самоуправляющаяся трудовая колония — Орустуң бот-чагыргалыг күш-ажыл колониязының) күүсекчи комитеди тускай шериг кезектиг турган.

ТАРН ТК-ның Иргит Шагдыржапка баштаткан чепсектиг отряды революсчу тыва партизаннарның, РСТК-ның шериг кезээниң болгаш орус большевиктерге баштаткан кызыл партизаннарның күжү-биле Хемчик феодалдарының 1924 чылдагы контрреволюстуг тура халыышкынын ол чылдың августа чылча шапкан. Тываның улусчу революциязының чаалап алыышкыннары камгалаттынган. В. И. Ленинге баштаткан Октябрьның социалистиг Улуг революциязының оттуг чылдары ТАР-ның тускай догуннаан национал күрүнезиниң салым-чолун алганын тыва улус кажан-даа уттупас.

ТАРН-ның III съездизиниң шиитпирин ёзугаар, 1924 чылдың сентябрь 28-те ТАР-ның Улустуң II Улуг хуралы ТАР-га үргүлчү турар Чепсектиг Күштерни тургускаш, эгезинде 50 кижи составтыг аъттыг эскадронну Оюн Мандан-оолга командылады тургускан, а шериг сургакчы-чөвүлекчизи Горшков, оон хелемечизи аңаа дайынчы Салчак Тока турган. Араттың революстуг шерии (АРШ) оон эгелеп үндезилеттинген. **1924 чылдың сентябрь 28-ти ТАР-ның арат шериниң төрүттүнген хүнү** деп, тыва улус санап чорааны черле үндезинниг.

АРШ Совет Эвилелиниң маадырлыг Кызыл Армиязының үлегер-чижээ-биле организастаттынгаш, оон дайынчы уставтарын ёзугаар бодунуң дайынчы болгаш политиктиг белеткелдерин, арга-шиңээзин Кызыл Армиядан чалаттырып келген мергежилдиг шериг эртемниг сургакчы-чөвүлекчилериниң дузазы-биле доктаамал бедидип келген.

ТАР-ның Чепсектиг Күштериниң үндезини аъттыг шериг эскадрону тургустунган хүнүнден эгелээш-ле ССРЭ-ниң Кызыл Армиязының дайынчы уставтарын удуртулга болдуруп, дайынчы боо-чепсээ, дериг-херекселдери-биле четчири-биле чепсеглеттинип, оон хеп-формазын, ылгавыр демдектерин ол хевээр эдилеп турган.

Тываның арат шериин удуртуп баштаар командирлерин 1925 чылдан эгелээш, ССРЭ-ниң Кызыл Армиязының ортумак болгаш дээди школаларынга четчири-биле белеткеп турган. 1925 чылда эң-не баштай Оюн (Иван) Уваңгурну, Оюн Мандан-оолду, Кужугет Серенни, Куулар Ортун-оолду, Түлүш Дагбалдайны Тверьде аъттыг шеригниң ортумак школазынче өөредип чоруткан.

1940 чылдан эгелээш, ССРЭ-ниң Шериг академияларынга АРШ-тың командылаар составын белеткээрин идепкейжиткен. М. В. Фрунзе аттыг академияны полковник Монгуш Сувак, подполковник Семен Севен дооскан, а К. Е. Ворошилов аттыг академияга генерал Семен Шома өөренип турган. Ынчангаш АРШ-тың командылаар болгаш политиктиг составының эң көвей кезии Кызыл Армияның ортумак болгаш дээди школаларынга белеткеттинген-дир.

Тываның аъттыг эскадронунуң дайынчы мөзү-шынарын бедидеринге оон биче даргаларының, аңаа дайынчыларының болгаш шериг албанынга чаа кээп турарларының шуптузунуң бижик билбес чоруу (1930 чылга чедир-ле Тываның шериниң 90 чыгы хуузу бижик билбес турганы) шыңгыы шаптык болуп турган. 1925 чылда ТАРН-ның IV съездизи эскадронунуң дайынчы болгаш политиктиг белеткелдерин шиитпирлиг экижидер сорулга-биле, эскадронга моол бижик өөредилгезин эгелээр деп доктааткаш, дайынчыларның идейполитиктиг деңнелин улусчу революцияның идеяларынга дүүштүр бедидерин эскадронунуң командылалынга даашкан. Эскадронуң бодунуң бүгү составынга политиктиг өөредилгени ТАРН ТК-ның программазы-биле чорудуп эгелээн.

Тываның улусчу армиязының дайынчы шынарын, командирлериниң болгаш дайынчыларының политиктиг билиин бедидеринге ВКП (б)-ның ТАР-га турган райбюрозу, РСТК-ның күүскому доктаамал дузалажып турган: Совет чазактың чөпшээрелин ёзугаар Тываның шерии шериг чөвүлекчилери-биле, дайынчы боо-чепсек, ок-чемзек, идик-хеп-биле хандырып турган, а Тываже түр кирип келген аъттыг эскадроннуң политажылдакчылары дайынчы болгаш политиктиг белеткелдерни экижидеринге Тываның арат шериниң командылалынга боттуг дузалашпышаан, тыва эскадронну шефке алган.

1926 чылдың ноябрьда ТАР-ның Улустуң IV Улуг хуралы АРШ-тың тургустунганын эң-не баштай ТАР-ның Конституциязынга хоойлужудуп бадыткаан. АРШ-тың албанынга шериг назылыгларны чыл санында келдирип эгелээн.

ТАРН-ның башталгазы-биле, улуг Совет Эвилелиниң акы-дуңма дузазы-биле Тываның араттың революстуг шериниң дайынчы болгаш политиктиг шынары улам бедип турган. Ол 50 кижи составтыг аъттыг эскадрондан аъттыг дивизионга, дивизиондан аъттыг полк чедир өскен. Болуунуң туруп келген 20 чылдарында (1924-1944 чч.) Тываның улусчу революциязының чаалап алыышкыннарын, ТАР-ның иштики болгаш даштыкы политиктиг туружун, тускай хамаарышпас догуннаашкынын идегелдиг-биле камгалап шыдааның улусчу революцияның 70 чылында демдеглээри өөрүнчүг-дүр.

Тыва болгаш ССРЭ чазактарының дугуржулгазын ёзугаар, Тывага түр турган Кызыл Армияның аъттыг эскадрону 1929 чылда ТАР-дан чуртунче чанып кан, а Тываның ажылчы чону Кызыл Армияның дайынчы кезээн байырлыг байдалга чылыы-биле үдээн. Совет чазактың чөпшээрэнии ёзугаар эскадроннуң дайынчы боо-чепсээн, ок-чемзээн, шериг дериг-херекселдерин АРШ-тың командылалынга белек кылдыр хүлээдип берген, а Сибирьниң шериг округунуң дайынчы Кызыл тугу АРШ-ка мөңгезиниң-биле кадагалаттынып арткан. Ол туг ам Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң бир залында.

1934 чылда АРШ-тың аъттыг кызыл дивизиону аъттыг полк кылдыр эде тургускан. 1933 чылда кожууннарга шериг кезектерин тургускаш, чыылдалыг дайынчы өөредилгени чорудукан. Аъттыг полктуң командир-комиссары полковник Семен Шома, штаб начальниги Михаил Кызыл-оол турган. Шериг сургакчыларынга чаладып келген хөй совет офицерлер ажылдаан: Горшков, Новиков, Шилов, Смахтин, Воронов, Рудик оларны ам-даа сактып ор мен.

1936 чылда М. В. Фрунзе аттыг шериг академиязын эң-не баштай Лакпа Оюн доозуп келгеш, аъттыг полктуң командир-комиссарынга томуйлаттырган. Тываның улусчу армиязының албанынга бышкан шериг билиглиг, ажылынга мергежип бердинген Семен Шома, Лакпа Оюн, Чоодү (Яков) Норбу, Хертек (Григорий) Шилги-Бызаа, Түлүш Кечил-оол, Чоодү Кидиспей, Семен Севен, Монгуш Сувак, Оюн Оолак, Салчак (Иван) Тавaa, Монгуш Сат, Куулар Дончут, Сат Бурзекей, Түлүш Нурсат, политажылдакчылар Монгуш Байыскалан, Маадыр Момбужай ышкаш эштер шериг албанын эрттирип турган. Аъттыг полктуң комиссары, полк командириниң политика талазы-биле оралакчызы Иргит Бадра, Артем Борбак-оол, Александр Эртине болгаш өскелер-даа турган.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээри билек, АРШ-тың дайынчы амыдыралын фронтуда тургустунган дайынчы байдалга чоокшулаштыр эде тургускан. Долу эвес мобилизацияны чарлааш, курлавырда турар офицерлерни шериг албанынга катап келдирткен, шериг назылыгларының чамдыызын АРШ-ка келдирткен, кожууннарга шериг кезектерин тургускан, аъттыг полктан аңгыда девискээр барымдаалаан чадаг полкту база тургускан. Кызылга политажылдакчылар школазын ажыткан, АРШ-тың составынга танкистер взводун эң-не баштай тургускан. АРШ-тың сан составы 2,5 катап өскен. Кызыл Армияның академиязының командылакчы офицерлериниң дүрген белеткээр дээди курзунче капитан Түлүш Кечил-оолду баштадып бөлүк офицерлерни, чаа дайынчы самолеттарны шиңгээдип алыры-биле шериг ужар-чуул школазынче Чили Чимит баштаан бөлүк тыва ужуукчуларны аъткарган. АРШ-тың кезектериниң дайынчы болгаш политиктиг белеткелдериниң программазын чааргкаш, өөредилгени, оон иштинде тактиканы, боодалганы дүн-хүн дивейн, хат, чаъс, боран хамаанчокка чорудуп эгелээн. АРШ-тың дайынчы дангыраан чааргып чогааткан чаа дангыракты хүлээп ап тура, «Араттың революстуг чазаңның дужаалы-биле мээң Ада-чуртум Совет Социалистиг Республикаларның Эвилелин болгаш мээң Төрээн чуртум Тыва Арат Республиканы камгалаарынга кезээде белен мен!» деп, шериг албанныглар байырлыг байдалга илеткеп турганнар.

Тыва эки турачылар боттарының интернационалчы дайынчы сорулгазын фашизм-биле карак кызыл сегиржип алыышкыннарга, эрес-дидимин көргүспүшаан, маадырлыы-биле күүсеткеш, ССРЭ-ниң болгаш ТАР-ның орден, медальдарыбиле шаңнадып, өлбес алдарбиле боттарын болгаш тыва улусту бүргеткеннер. Эки турачы тыва танкист Чүргүй-оол Хомушку болгаш тыва эки турачы аъттыг эскадронунуң командири, гвардейжи капитан Түлүш Кечил-оол Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атка төлептиг болганнар. Ол ышкаш Тывадан фронтуга барган Михаил Бухтуев болгаш Александр Семирацкий Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты алганынга Тываның чону чүрээниң хаязындан өөрүп четтирген.

Тываның араттың революстуг шерии — АРШ Тываның национал революциязының болгаш Улуг Октябрьның төөгүлүг чаалап алыышкыннарын карак огу дег камгалаар ыдыктыг хүлээлгезин эрес-маадырлыг күүсеткеш, Совет чурттуң төөгүзүнде алдын үжүктер-биле мөңгеде бижиткенин Тываның улусчу революциязының 70 чыл оюнда сеткил хангаш демдеглеп турар бис. Арат шериинге бараан болуп чораан, ам халажылгада турар хоочун офицерлерниң, биче даргаларның болгаш дайынчыларның (оларның саны ам дыка эвээжээн) кызыл партизаннар-биле болгаш Ада-чурттуң ыдыктыг дайынының хоочуннары-биле ужуражыышкыннары Улусчу революцияның 70 чыл оюнун бүдүүзүнде эрттирер болза, политика талазы-биле улуг ужур-уткалыг деп санап, Самагалтай суурда чурттап турар, АРШ-ка болгаш Совет Армияга 1942-1947 чылдарда бараан болуп чораан, ам халажылгада Оюн Серенович Кара-оолдуң бо талазы-биле четтикпейн турар эгелекчи саналын деткип тур мен.

Артем БОРБАК-ООЛ.
АРШ-тың аъттыг полугунуң командириниң политика талазы-биле оралакчызы чораан, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуну, халажылгада полковник.

ШКОЛА: чаа базымнар

Бо эртип турар өөредилге чылында Барыын-Хемчиктиң 13 ортумак школаларынга 8 муң өөреникчи хаара туттунган турган. Өзүп орар салгалды ниитилелге ажыктыг күш-ажылга кижизидери, келир үеде боттарынга херек тускайлаң амыдыралга белеткээри улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының чугула сорулгазы болуп турар. Чоокта чаа журналист Александр Хертек аңаа барып, райкүүскомнуң улус өөредилгезиниң эргелекчизи Эрес-оол Будупеевич Монгушка ужурашкаш интервью алган. Ону парладывыс.

— Өөредилге мастерскаяларының ажылы, материалдыг баазазы кандыгыл?

— Школа бүрүзүнде мастерскаялар бар-даа болза, эдилели, ажылы, дерилгези, иштинде салдынган эт-херекселдери эрги, шынары шоолуг эвес, эвээш. Кызыл-Мажалыктың № 1 школазында хоочун башкы Күш-ажылдың Кызыл Туг орденниң эдилекчизи Степан Күжүгеттиң эргелекчилээн мастерскаязы өскелеринден ылгалдыг. Верстактар, ыяш аймаан, демир-дести дилиглер, кезер, чондурар, хаарылгалаар, хоюглаар, өрүмнээр станоктар, материалдар четчир. Ол-ла суурнуң № 2 школазында башкы Хирликей-оол Салчактың эргелекчилээн мастерскаязы-биле каттышкаш бо чылдың баштайгы үш айларында 1010 рубльге чоннуң хереглел бараанналарын бүдүрүп саткан. Ол болза мурнунда көрүнчүктүг чунар-демирлер, столдар, сандайлар, тон аарлар болгаш өске-даа чугула эдилелдер-дир. Кызыл-Мажалыктың № 2, Ак-Довуректың № 2 школаларында Урана Эрес-оол биле Ольга Крипанның өөредип турары уругларынга сыртык, хоорган хаптарын, платьелерин, фартуктарны даараткаанын көөрге, фабрикага кылганындан дудак чок көстүр.

Эрги-Барлык школазында Аракаа Хомушку чагаадыкчы ёзу-биле ажылдап, моторлуг шанакты өөреникчилеринге кылдыртканы, республика делгелгезинге киирген, мактаткан. Бо башкының районнуң күш-ажыл башкыларынга ажык кичээлдин эрттиргени өөредиглиг, солун болган. Эрткен бирги кварталда мастерскаялар өөреникчилерниң күжү-биле 2569 рубльдиң хереглел бараанналарын бүдүргеш, чоңга сайгарган. Четпестерни база айтып апаар. Школа удуртукчуларының харысаалга чогуннан Барлыкта мастерскаяга тургузар станоктар мынчага чедир чедишпес. Дөң-Терезин, Хөндергей школаларында башкылар безин чок. Келир чылдан эгелээш, өөредилге мастерскаяларын кооператив хевирлиг бүдүрүлге мастерскаялары кылдыр эде дериир, чүгле ажыктыг чүүлдерни бүдүрери, программаны өскертири көрдүнген. Бо чылын 9 муң рубльдиң хереглел бараанналарын бүдүргеш, 1992 чылда ону 10 муң рубльге чедирериң планнаан. Өөреникчилерни экономиктиг билиглер-биле чепсеглеп, мергежил шилип алырынга өөредир.

— Эрес-оол Будупеевич, Ак-Довуракта өөредилге-бүдүрүлге комбинады бар болгай. Оон ажылынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Оон турар бажыңын септеп, дериг-херекселдерин тып салып, ажылдаар кадрларны четчелээш, ажыткаңывыстан бээр ам ийи чыл эрткен. Баштайгы үеде «Тыва даг-дугү» комбинаттың администрациязы акша-хөреңги талазы-биле дузаны көргүскен. Ак-Довурак хоорай биле Кызыл-Мажалык суурнуң 5 ортумак школаларының үстүкү класстарының өөреникчилери аңаа барып, янзы-бүрү мергежилдерге өөренип эгелээн. Хоорайның бүдүрүлгелери ону шефке ап дузалажыр дугайында райкүүскомнуң тускай шиитпири бар турган. Рынок экономиказынче шилчиишкинге сылдаглааш, сөөлгү үеде чамдык бүдүрүлгелер аңаа деткимче көргүзериниң ойталаан. АТБ-ниң администрациязы уругларны автобус-биле хандырарын соксаткан. «Тыва даг-дугү» комбинат аазаан акшазының чамдызын бербээн. Өөредилге-бүдүрүлге комбинадының директорунга ийи кижи солушкан. Амгы директору Х. К. Ховалыг ажылды чогумчалыг кылдыр организастап чадашкан. Аңаа райкүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң хөй акша-хөреңгизи чарыгдаттынып турар-даа, эки түңнел көзүлбээн. Ажы эвээш азырала турарын эрткен кварталда чүгле 232 рубльге чоннуң хереглел бараанналарын бүдүргени тодаргай бадыткаан. Моон соңгаар оон ажылын үениң негелдезинге дүүштүр эде кооруу негеттинер.

— Школаларның дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

— Рынок экономиказынче шилчиишкиниң амгы нарын болгаш берге үезинде дузалал ажыл-агый ыяап-ла херек. Бо чылдан эгелээш көдээ школалар күрүне хандырылгазында турар өөреникчилеринге чиртир картофельди, ноганы олуртуп алырын, эъдин, сүдүн алыр малды тударын дугурушкан. Ынчалза-даа четпестер бар. Шекпээр школазы мурнуку чылдарда хаванны 70 баш четир өстүрүп, шээр малды азырап эгелээнин мактап, деткип турдувус. Ам оңу төтчеглеп алган-дыр. Чамдык школаларның удуртукчулары азырап турар мал-маганын чизеге киирбес, чажырар. Банкыга тускай агар сан ажытпас, киирип алган акшазын өске кижилерге шыгжадыр, самчыглаар таварылгалар бар. Шак мындыг эпчок байдал Барлык школазындан хынап-ла үезинде илерээн. Ам ону учётка ап, чурумчудар бодап тур бис.

— Өөреникчилерниң чайгы күш-ажылын канчаар организастаарыл? Совхозтар, бүдүрүлге черлери-биле керээлер чардынган бе?

— Ак-Довуректың, Кызыл-Мажалыктың 5 школаларындан 514 өөреникчи аңгы-аңгы күш-ажылчы отрядтарга үстүп алгаш, хоорай, суур чаагайжыдылгазында, чыжыргана өстүрер плантацияда, автотранспорт бүдүрүлгезинде, спорт комплекизинде, «Тыва даг-дугү» комбинаттың нога өстүрер черинде, чуртталга-коммунал ажыл-агый эргелелинде, даараныглга трикотаж фабриказында ажылдап турар. Көдээ школаларның 170 өөреникчизи күш-ажыл болгаш дыштаныглга лагерьлеринге барып, хову-шөлдерде картофель, нога, тараа болгаш мал чеми культураларын өстүрүп турар. Оларны көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының профэвилел райкому хүнде кижи бүрүзүнге 3 рубль 80 көпеек өртектиг чиигеткен аъш-чем-биле хандырган. Бо чылын телевирлиг ажылдаар өөреникчилерни боттарының күзели-биле шилип алган. Ийи талалыг керээлер чардынган. Чайгы күш-ажылдың планнаарын апрель 15-те улус өөредилге килдизиниң чөвүлелинге баш удур бадылаан.

— Доозукчуларны ажылга тургузар, улаштыр өөредир талазы-биле чүнү планнап тур силер, Эрес-оол Будупеевич?

— Бо чылын 9-ку класстыы 624, 11-ги класстыы 416 кижи дооскан. Барлык, Эрги-Барлык школаларының чамдык оолдары трактор башкарарының документилерин алган. Ортумак, дээди өөредилге черлеринче дужаар өөреникчилерниң даңзызын тургускан. Совхозтарның, бүдүрүлгелерниң, организацияларның удуртукчулары-биле доозукчуларны ажылга киирер дугайында чугааны кылган. Тоску класстарны дооскаңнарның хөй кезии школаларынга өөредилгезин уламчылаар. Райкүүскомнуң, Ак-Довурак хоорйкүүскомнуң чанында ажылга киирер комиссияларның мурнунга айтырыгны база тургускан бис. Бистиң күш-ажыл кижизидилгезин экижидер дээш ап чорудуп турар бүгү хемчеглеривис оңнувусту солуур аныяк салгалды тускайлаң амыдыралга белеткээринче угланган.

Рынок болгаш амыдырал

Бүдүрүлгелер болгаш организациялар, кооперативтер болгаш биче бүдүрүлгелер удуртукчуларының кичээнгейинге

БРОКЕР КОНТОРАЛАРЫНЫҢ ТУРГУСТУНУП ЭГЕЛЭЭНИНИҢ ДУГАЙЫН

«БАЙКАЛ БИРЖА» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛИНИҢ ТЫВА САЛБЫРЫ ДЫЫНАДЫП ТУР

«Байкал биржа» АНК-зының Тыва салбырының брокер конторазы — ол дээрге бодунуң өмүнээзинден болгаш биржада бүдүрүлгелерниң, организацияларның даалгазы-биле ажылдап турар, юридиктиг албан черинин статузун эдилээн коммерциялыг бүдүрүлге-дир.

«Байкал биржа» АНК-зының Тыва салбыры биче бүдүрүлге хевирлиг брокер конторазын тургузарынга эргежок чугула документациялыг болгаш оон-биле: брокер турар орансаваны арендалаары, регистрациялаары, агар сан ажылдары-биле, а ол ышкаш херек апарганда брокерлер шилип алыры-биле холбашкан чарыгдалдарны бодунга алырынга белен. Ындыг таварылгада бодунуң чөпшээрежилгезин, брокерлерниң санынга кирер кижилерниң даңзызын, оларның паспорттарында бижилгелерни, брокер конторазының адын бижимел-биле дамчыдар.

«БАЙКАЛ БИРЖА» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛИНИҢ ТЫВА САЛБЫРЫ БАРААННАРНЫ САЙГАРАРЫНГА БОЛГАШ САДЫП АЛЫРЫНГА ЧАГЫГЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АП ТУРАР

Садып алыкчыларга дараазында биржа бараанарын сүмелеп турар:

тудуг болгаш каасталга материалдары;
сантехниктиг дерилгелер;
металлдан кылыглар;
автотранспорт техниказы болгаш аңаа артык кезектер;
медицина дериг-херекселдери болгаш эм үнүштер:
аъш-чем продуктуларының, культура-амыдырал хандырылгазының бараанналарының чамдык хевирлери.

Биржа саарылгазынга киржип тургаш, бараанны эң ажыктыы-биле садып-даа, садып ап-даа азы солчуп-даа, Россияда болгаш чуртта негелде-хереглелдерниң байдалының дугайында информацияны ап болур силер.

Биржаның ачы-дузазын ажыглаңар!

«Байкал биржа» акционер ниитилели-биле чүгле кады ажылдап тургаш, коммерция талазы-биле ажылгыр-тывынгыр чорууңарны бүрүнү-биле көргүзүп, бодуңар баш мииннир кижи болуп шыдаар силер. Садыг ажылы чорудар талазы-биле арга-дуржулгалыг азы ол талазы-биле арга-дуржулгалыг болурун күзеп чоруур кижилерниң садыглажыышкынга киржип эгелээр черлери — Бурят, Тыва, Якут республикалар, Иркутск, Чита болгаш Кемерово областар ол-дур.

Байкал биржазы Россияның бараан-чиг эт биржазы-биле кады ажылдажылганы ажыдып алган. Ук биржа 4 млрд. рубльге бараан рыноктуг. Өлче ладажыңар.

«Байкал биржада» брокерниң ажылдаар черинин өртээ—чуртта эң чиик—чүгле 5 млн рубль.

Боттарыңарның брокер конторааларыңарны ажыдып алырынче далажыңар.

Бодунуң хуула ажылы —ол дээрге чараш, үеге дүүшкен болгаш орулгалыг болур үүле-дир.

Байкал биржазы — ССРЭ-ниң Азия кезээнде эң улуг биржа — силерниң коммерциялыг чедиишкиннерлиг болурунарга ол бүзүрээр-даа!

«БАЙКАЛ БИРЖА» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛИНИҢ ТЫВА САЛБЫРЫ.

АДРЕЗИ: КЫЗЫЛ ХООРАЙ, ЛЕНИН КУДУМЧУЗУ, 32 (РЕСКОМ БАЖЫҢЫНДА). ТЕЛЕФОННАРЫ 3-04-02, 3-67-14, 3-00-14.

БҮЗҮРЭЭР МЕН

Ажылдың аары, чиигизи база турар. Аар дээрге херээженнерниң кадыынга хоралыг мергежилдер болур. Ынчалзажок бистиң херээжен чонувустуң кылбас-туттпас чүвези чок болдур ийин. Херек болза, эр улустуң ажылчын туруштарын-даа ээлептер. Ол хире шинээлиг, деңнэргелиг бис. Ынчалзажок кылыр иштиң бүдүрүкчүлүү —ажылчынның мергежилинде, аңаа мергежээнинде. Мапаа парикмахерниң мергежилин чижеглекседим.

Ол мергежил база берге ажылдыг деп санадым. Оон ажылдакчылары бүдүн хүн дургузунда бут кырынга туруп келир. А бир хүнде чеже кижи баштарын таартыр-дыр че! Ам чамдык парикмахерлер эр, херээжен улустуң баштарын таарар, дыдыраттыр — калбак билиглиг ышкажыгай. Кижи бүрүзүнүң арын-шырайы чаңгыс аай болбас, оларның овур-хевиринге таарыштыр бажының дүгүн кылыры ындыг-ла белен эвес ажыл. Баш дүгү кегерип кээрге, кижиниң овур-хевири көзүлдүр-ле бир янзы болу бээр. Ону баш таарар мастерлер эки билир. Ындыг кижилерниң бажының дүгүнге бедик мергежилдиг мастерлер деген сөөнда, сыр өске апаар. Ол хире хуулгаазын холдуг улус-тур.

Ындыг хуулгаазын холдуг мастерлер Кызыл-Мажалыкта база бар. Олар мергежилиниң бедик мастерлери-дир. Урана Ооржак биле Раза Хертек оларны улуг-бичиин чок хөлчок билир. Ынчанмайн канчаар, бо кыстарның ачызы-биле чоннуң даштыкы хевири аян-шинчилиг болурун аңаа барган хереглекчилер пат билир. Бо кыстарның ажылы чымыштыг, берге дээрзин чоокта чаа бажымның көк дүктерин бүдүдүп чорааш, ханы бодандым. Аңаа 30 минута болдум. Бо үениң иштинде кыстарның ажылдаарын элээн хайгаарадым. Шевергин холдары ол-бо чүкче караннаар, салааларының туттунгур ажылдап өөренгенин магадап ордум. Мени маңатып каан кадында 6 кижиниң баштарын таарып каапты. Оларның ужу ясла назылыг чаштар болду. Бичии улустуң бажының дүгүн таарары нарын. Олар үр олура албас, шылай бээрлер. Раза оларны аргалап тургаш, таарып каптар болду. Ол ажылынга чаа-ла чыл чедип чоруур-даа болза, мергежилинге ол хире сонуургалдыын эскерип ордум.

— Ажылыңарга шаптыктап турар чүве бар бе?—деп, кыстардан сонуургадым.

— Ийе, бар. Херээжен улустуң баштарын дыдырартыр химикаттар келбестээн. А ону айтырган кижи хүнүң кээр. Чамдыктары харын-даа бнякс шугулдаарлар-дыр. Ол хандырылга бистен хамаарышпас болгай. Шыжыгып, хорадаарга ыытташпайн эрттирип каардыр бис. Шынап-ла, барык ийи ай чүнү-даа албайн келдивис — деп, олар шынын-на чугаалады лар.

Бир эвес хандырылга холунда бар болза, шынап-ла, кыстар хереглекчилерин хомудатпас улус болду. Химикаттар бар болза, ажылынга дегүм дээрзин олар база чугаалап олурду. Бо берге үеде химикаттар-биле хандырылга нарын дээрзин чугаажок. Ону бүдүрер заводтарның бүдүрүлгелеринде байдал амгы үеде та кандыг. Бо база-ла берге айтырыг. Рынок харылзаалары-биле бүгү ажыл угланган болганда, ону бүдүрер бүдүрүлгелер саатадып турары чадавас. Ботумнуң амгы байдал-биле билир шаам ындыг. А парикмахер кыстар хандырылга экижиирге, чурттакчыларын хомудатпас дээрзинге бүзүрээр мен.

Раиса ЧУДАК.

Эмчиниң сүмези

ЧҮНҮ БИЛЗЕ ЧОГУУРУЛ?

Аллергия дугайында айтырыгны кижилер удаа-дараа салып, аңаа тодаргай харыыны, делгеренгей тайылбырны алырын бодап турар апарган. Ол черле билдингир. Амгы үеде аллергия аарыглары нептеренгей болуп турар. Кижилер ол аарыгның чүден база канчап тыптырын, ону болдурбазының хемчеглерин билип алыксап турар.

Эрте бурунгу шагдан тура кижилер аллергиядан аарып чораан. Бурунгу Египеттиң дангыназы Нефертитиниң акызы ары шапкан соонда өлген.

Аллергия эртеми XX чүс чылдың эгезинде тургустунган, аллергия деп сөс медицина эртеминге 1906 чылда бижиттинген. Сөөлгү 30 чылдарда аллергия аарыгларының канчаар тыптып келирин өөренип эгелээн. Ол аарыг амгы үеде делегейде 3 дугаар черде. Аарыгларны хар-назын аайы-биле чарып көөрге, 2 дугаар черде. Америкада аллергиядан 31 миллион, өкпе астмазындан 22 миллион кижи аарып турар. Австралияда — 5 школачының бирээзи-ле астмадан аарыг. Индейлерниң аразында ол аарыг чок. Кавказтың дагларында астмадан кижилер база аарбайн келген.

Аллергия дээр сөстү дорту-биле очулдурарга «өскээр болу бээр» азы «өскерли бээри» дээн утказыг, азы кандыг-бир бүдүмелге организмниң таарышпазы кылдыр тайылбырлаттынып турар. Аллергиялыг салдар чедирер ындыг бүдүмелди аллерген деп адаар апарган. Оларны ийи улуг бөлүкке чарар. Колдуунда аллергеннер кижиниң организминге даштыкыдан кирер таварылгалар бар. Ону экзоаллергеннер деп адап турар. Оон аңгыда кижиниң эът-кежиниң иштинге үрелиишкиннер болганда, организмге аллергеннер тыптып келир, оларны эндоаллергеннер деп адаар.

Экзоаллергеннер 2 улуг кезекке чарлып турар. Бирээле—инфекциялыг (халдавырлыг) микробтардан, бактериялардан, вирустардан, грибоктардан тыптып келир. Ийиде — инфекция чок аллергеннер 4 бөлүкке чарлыр. Аъш-чем аллергеннери: инек сүдү, дагаа чуургазы, куш эъди, балык, апельсин, малина, кофе, какао, өске-даа чемнер хамааржыр. Үнүштер аллергеннери: чечектер, ыяштарның чечектери, агы, чашпан дээш, оон-даа аңгы.

Эмнер аллергеннери: аспирин, анальгин, новокаин, тетрациклин, пенициллин...

Бажың эт-севниң аллергеннери. Чижээ, бажың иштиниң довураанда каракка көзүлбес дириг бүдүмелдер бар, оларны микроскоп-биле көрүп болур. Бажында чурттап турар ыттың, моортайның, өшкүнүң, хойнуң кургуяа база аллерген боор болур. Аллергеннер кижиниң мага-бодунче янзы-бүрү оруктар-биле кирип болур. Аасты тынар органнар-биле, кештеп, чамдыкта эм сыкыртыышкындан. Ук аллергеннер кижи бүрүзүнге бир дөмей салдарлыг эвес. Бир кижиге чем аллергеннери, өске кижиге тарымал үнүштер салдарлыг. Чамдык кижилерде аллергеннерниң 3—4 янзы хевирлери бар. Ол чүге ындыгыл дээрге кижи бүрүзүнүң иммунитединден хамааржыр. Иммунитет дээрге-ле — организмниң аллергияга болгаш өске-даа аарыгларга удур камгалалы-дыр. Кысказы-биле аллергия деп чүл дээн айтырыгга ындыг янзылыг харыылап болур.

Галина РОМАНОВА,
Аллерголог.

Бойдус болгаш кижи

КАЖАН ЧУРУМЧУУР ИРГИ?

Сессияларга-даа, хурал-суглааларга-даа, солуннарга-даа, телевидение болгаш радиогада бойдусту камгалаар деп чугаалап-ла турар. Херек кырында кандыг-даа хемчеглер алдынмайн турар. Кызылдың базаарын манаа киирип көрейн. Мында шуут-ла «каадыржый» берген кижилер артыш, теве-кудуруу, шаанак, сыын дазылы, шеңне, казылган дазылы, бөрү өъду, кушкулаа сывы саткан орарын бо-ла эскерер кижи-дир мен. Өске-даа эм оъттарны бодула өртээн доктааткаш, байып орар кижилер эндерик боор-дур.

Хемнер, хөлдеривис, тайгатандывысты ап көрээл. Ол-бо областар, крайлардан келгилээн төтчеглекчи кижилер бистиң контроль чогувусту ажыглап алгаш, аң-мениң шелээ-чөпшээрел чок өлүрүп, кат-чимисти чыып алгаш, ону улуг өртекке садып, байып турар-дыр. Бо бүгүнү кижи бүрүзү хамаанчок, бистиң удуртуп баштап орар даргаларывыс безин көрүп эки билир. Ол хирезинде демисел кошкак.

Шак мындыг төтчеглекчи чорукка удур тыңгыы демисел чорутпайн, аңаа-ла билбээченнеп орар болзувусса, келир үеде ажы-төлүвүске, ажы-төлүвүстүң ажы-төлүнге чүнү арттырып каар бис? Чеде ынчаш бүгү чүве кажан чурумчуур ирги?

Михаил ЧАМЬЯН.

БЫШПААНДА-ЛА

Кат тооруктуң бышкарын манавайн, оларны элээн-не чыып, төтчеглээр чорукгарның бары хомуданчыг. Тоорукту чылан-караа турда-ла, чыып каантар боор-дур. Кызыл-катты, инек-караан, көк-катты база-ла ынчаар төтчеглеп каантар. Чедин бышпаан кат, тоорукту хөй-ниити черлеринге улуг өртекке садып орар улуг, бичии кижилерни көөр-дүр.

Бистиң Чөөн-Хемчик районнуң боота чижек кылдыр киирип көрейн. Адар-Теш, Кижиениг, Сөөскениг, Кегээн-Булак тайгаларында амгы үеде Ийменин Баян-Таланың, СЭКП-ның XXII съездизин аттыг совхозтуң малчыннары чайлаглап турар. Бо черлерде чайлаглап турар малчыннарның мал-маганы аргаларже кирип, кат-чимисти саза базып, үрегдеп турар турар. Чылдың-на ындыг боор чүве-дир.

Байдал мындыг дүвүренчиг турда, Чадааның ыяш ажыл-агыйының түс-түс черлерде быжыглаттынган аргазаамалдары чон ортузунга тайылбыр ажылын дээштиг чорудар ужурлуг.

Шойдаар ДҮВЕНДЕЙ.

Ондар ОХЕМЧИКТИН «Шериглен халашкаш...» деп фотоэтюду.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ИЮЛЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Мультфильмнер. 9.30 «Эжиниң оожум ажылдывыт». Барымдаалыг фильм. 10.00 «...Он аллы харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуглары». 10.45 «Күзел бүтпейн баарга». 12.00 ТМА. 12.15 «Маппет-шоу». Хөй сериялыг телефильм-концерт. 5-ки 6-гы серияларны. 13.05 «Зеленчуктуң эриниле». 13.35—14.30 «Моол кижи болгаш аът». Барымдаалыг фильм.

• • •

15.15 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 16.20 Мультфильм. 16.35 Авам, ачам болгаш мен. 17.05 Уругларга — фильм. «Чашкы назынның сөөлгү чайы». 3-кү сериязы. 18.10 Поэзия минуталары. 18.15 Чугула интервью. 18.30 ТМА. 18.45 Людмила Рюмина. 19.35 «Сөс». Даштыкыда орус улустуң культуразы. 21.00 Үе. 21.40 «ВиЙ». 01.40 ТМА. 02.00—03.05 В. Шукшин. Телетин.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 «Ажылгыр кижиниң эртени». 8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.50 «Ийиги тынышы». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 9.55 «Дириг планета». Он ийи сериялыг барымдаалыг фильм. 6-гы сериязы. 10.50 Фильм-концерт. 11.30—13.15 Россия ТВ-зының программазы. 13.15 Уругларга фильм. «Кадарчы Янка» 2-ги сериязы. 14.20—15.35 Телеконкурс.

• • •

17.15—19.15 Россия ТВ-зының программазы. 17.30 Театр болгаш кино артистериниң ачы-дуза чедирер концерти.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Уругларга—фильм. 19.05 Медээлер. 19.15 Концерт. 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, паштар!». 20.30 «Меңге бо черге». Телефильм. 21.00 Үе. 21.40—00.00 Россия ТВ-зының программазы. 21.55 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажылының дугайында отчёт. 00.00 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионаты. 00.50—03.15 Россия ТВ-зының программазы. 02.50—03.15 «К-2». Москва кинофестивалында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 Гомо советикус. «Улуг вальс». 19.15 — 20.15 «Өг-бүле» телепрограммазы.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Харылзааның Новосибирск хоорайда электротехникумунга өөренирин күзээннерин шилип алырын Тыва ССР-ниң күрүнениң харылзаа болгаш информатика бүдүрүлгези («Россвязьинформ») чарлап турар. Өөренир тускай эртемнери: автоматтыг электрохарылзаа, хөй каналдыг электрохарылзаа, радио харылзаазы болгаш радио дамчыдылгазы, телеграф харылзаазы болгаш медээлер дамчыдары.

Өөренирин күзээннерин электрохарылзааның Новосибирскиде техникумунче чорудар. Олар бо чылдың август 5-тен 31-ге чедир аңаа белеткел курзунга өөренир, оон соонда техникумга кирериниң шылгалдалары эгелээр.

Бодунуң шилип алган тускай эртемин айытпышаан, билдириишкинин техникум директорунуң адынга чорудар. Аңаа кожар документилер: ортумак билииниң дугайында документиниң бодуу, тускай ортумак өөредилге черин дооскаңының дипломун, демдектерин айтыр. 3х4 хемчээлдиг алды фото-чурук, № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы.

Документилерни бо чылдың июнь 20-ден июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Документилерни чорудар адрес: 667000. Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 53. Тыва АССР-ниң информатика бүдүрүлгези («Россвязьинформ»), кадрлар килдизи, телефоннары 2-48-12, 2-23-90.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

«Искатель» кооператив хой дугу арыглаар улуг эвес машинаны туда самажылга азы шилчидилге-биле хол-биле ажылдадыр арыглаар машинаны чондан садып ап турар.

Ол ышкаш бажыңынга күүселдип бээр ажылдарны кылыр чүн ээрикчилерин, аргыкчыларны (хол-биле) даараныр машиналыг дааранычылар-ны, бажыңынга алгы-кеш эттээр кижилерни алгыдан кылыглар даараар 3823 машиналыг дааранычыларны ажылче чалап турар.

Кооперативтиң адрези: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың № 42, инвалидтерниң Кызыл хоорай ниитилели, телефону 3-07-54.

КИНО

ИЮЛЬ 12-де

«НАЙЫРАЛ»: «Деловая женщина» (АКШ) (16 харга чедир) 9.30, 12.00, 14.30, 17.00, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Воля Вселенной» 9.00, 12.20, «Школьный призрак» 10.30, 13.50, «Генералы песчаных карьеров» 15.20, 17.50, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Коммандос» (2 сериялыг, Индия) 13.30, 16.30, 19.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Похищенная» 15.00, 19.10 (уяткан) шактарда. «Бум» (Франция) 17.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор —3-43-34; ◆ оралакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжиг-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98; ◆ улуглар — 3-34-49, 3-36-73 ◆ көдээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ◆ чагаа килдизи—3-39-03; ◆ оқулга—3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19, ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда четверг, пятница субота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арнызы. Тираж 27097 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 109.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл июль 13 суббота № 119 (14619)

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

(Чагыдар өртээ 6 кеп). Садар өртээ 20 кеп.

ХОСТУГ ИНДИР

Саналдар, бодалдар

Түңнел үндүрер үе келбээн бе?

Сүт-Хөл районнуң чамдык кожуун Советтери сөөлгү үеде чаа конторааларга чедингеннер. Ол харын эки. Оларның бирээзинге Баян-Тала кожуун Совединиң конторазын хамаарыштырып болур. Бо Советтиң конторазында анаа ажылдаар ажылдакчыларга таарымчалыг байдалды тургускан. Ол ышкаш дериг-херекселдер-биле база эки дериттинген.

Ынчалза-даа ол бүгүнү дүнеки үелерде көрүп карактаар таныыл чок болуп турар. Ол байдал бүгү кожуун Советтерде бир дөмей. Кожуун Советтерниң бюджелинде таныыл тудары көрдүнмээни-биле байдал ынчап барган.

Баян-Таланың конторазын дүнеки үеде бир-ле кижилер үрегдеп турар апарган. Контораның соңга көзенектериниң шилдерин бо-ла буза шаап, эжиктерни сенчилеринден, шүнчүлеринден тура кагыгылап каан болур. Ол соңгаларны шилдээр шил тывылбазын кожуун Советтиң ажылдакчылары чугаалап олурарлар. Эрткен чылын билдинмес кижилер Ийме кожуун Совединиң конторазын өрттеңипкен таварылга бар болгай. Оон түңнелинде ол Советтиң улуг өртектиг эт-севи, дериг-херекселдери, чугула документилер болгаш үнелиг архив ынчап өрттенген. Оон түңнел үндүрер үе келбээн бе?

Бо айтырыгны кожуун Совет күүскомнарының даргалары район Советтериниң мурнунга хөй удаа тургузуп келгеннер. Ынчалза-даа бо чугула айтырыг бо хүнперге чедир шиитпирлеттинмейн турары хомуданчыг. Чаңгыс таныыл шалыпын төлээр акша харамнанып олургаш, хөй түңнүг каражага таваржыры берге. Үе-шаг база кадыырап, бергедеп турда, Советтер бажыңнарын таныылдадыры черле чугула.

Кадыр-оол ТУВАК.

Кижи дузазы дег буян чок

«Старик». Бо сөсте багай чүве чок, эки. Бистер кызыл-өрт чаш шаавыста ачавыс «кызыл-дустай» берген. Хамык-ла чүве ашак-кадайында эвес, бистерни бут кырынга тургузуп аары-биле, ававыс база-ла бежен ажа берген назылыг кижи-биле амыдырал кожуп чурттай берген. Дириг кижи кижи-ле болгай, ында багай чүү боор. Баштай арай эпчок-даа болза, чоорту чанчыга берген бис, харын-даа бичиилеривис «ачай» дижир апарган. Шынапла, эр кижи орган бажын чылыг дижириле чөп. Арга-сүмелиг, чугаа-соттуг, хөглүг кижини эзавыстың шала улгады берген уруглары «старик» дижи берген бис. Чаңгыс эртен кижиниң одун салып бээр кижи кайда чүвел Кижи дузазы дег буянныг херек чок. Ол бистиң аравыска 10 чыл ажыр чурттаап. Хөөкүй «старик» чок апаарга, оон сөөгүн тудуп, сөөлгү оруке үдээн бис. Беш оол алышкы ашактың сөөгүн шуут-ла чевегге чедир машинага безин салбайн, эгиннеп чедирдивис. Чаңгыс чер-чурттугларывыс кээргеп, магадааш, ыглажып пат болган чүве.

Бистиң ол соңгу ачавыс Сүт-Хөл «контрунга» санаткаш карг-бажынга чилчиниң үзе суктуруп шыиттиргеш, оон келгеш, буянныг херекти кылып, бистерни өстүр азыражып каанын эм-даа сагыш-сеткиливиске чылыы-биле арттырып, чугаалажып чоруур бис. Ол амгы Сүт-Хөлдүң «Алдан-Маадыр» совхозунуң үндезилекчилериниң бирээзи. Оон адын Ондар Чотпа Уртукаевич дээр. Аныяк чылдарында суму даргалап, «контрлап» кирерде хову бригадирлеп ажылдаан чораан. Бодунуң хилинчектиг чуртталгазында эттедип, изиг демир чаныпта тургустуруп, каржы байысаалганы шыдажып эрткенин бо-ла чугаалаан орар чүве. Каржы репрессия чылдарын шыдажып эрткени ол.

Хөөкүй 60 чоокшулап келгенде-ле, кызыл-аас, диш чок арткан. Аштап, түрегдел көрүп чораанындан, кадыш харык чок турду. Репрессияга таварышкан кижилерни агартып турар үеге чедир ол чурттаваан. Коммунист деп белиик атты ёзулуг-ла балыткаар кижилерниң бирээзи ол чораан. Шынчы. Чагай херек дээш ол коргар чүрек чок, ажыл-биле демисежиринге ынак кижи.

— Оолдарым чокка чаңгыс хун-даа чурттап шыдавас мен! Ийи-дадай! Оолдарымны көөрүмге, туруг-хая, мунгаш эзимбиле дөмей-ле — дээш мактаны бергенде, ол дег чоргаар кижи чок.

Ийе, «старик» дирткеннер эвээш эвестир ийин. Оларның аразында ол хүндүлүг «старик» деп атка төлеп чоктарвы чок деп болбас. Чугаа-соот чок, каржы, кажар, алыксак-чиксек, арагачы аан. Мен ындыгларны «старик» дээриниң орнунга шуут-ла хүлээп албас мен

Соңгу ачавыстың чээни Бораш Ондар деп билир бис. Оон ынай төрелдерин билбес мен. Ававыс барда кады Хемчик бадып-даа турдулар. Бистиң «старигивистиң» ха-дуңмазы бар болза, бисче чагаадан бажып, харылзажыр боор деп илегеп артым.

Эрензен ТЕЖИТ.

Кызыл район. Кур-Чер суур.

Шеригден чагаа

Төлептиг, быжыг турушту аныяк оолдар бары өөрүнчүг. Ындыгларга чоргаарланыр бис. Камчаткада шериг хүлээлгезин амгы үеде эрттирип турар 2 оолдан чагаа «Шын» солун редакциязынга келген. Олар боттарының адын, фамилиязын биживеэни хомуданчыг. Ынчалза-даа ол чагааны парладывыс, таныжыңар.

Эргим хүндүлүг редакция! Камчатка чартык ортулукта шериг хүлээлгевис эрттирип турар бис. Бо чылдың «Тываның аныяктары» болгаш «Шын» солуннарны чагыдып алган, ону чаңгыс-даа арын арттырбайн, сонуургап номчуурувус хөлчок. Июнь 12-де № 104 «Шын» солунга парлаттынган «Оолдарывыс болгаш армия» деп чүүлдү номчуп танышкаш, бо чагааны бижиир деп шиитпирледивис. Ында Аястың дугайында солунга ылап шынын бижээн болза, кончуг улуг чазыгны Аяс кылып турар кижи-дир деп бодаар улус-тур бис.

Шериг дээрге, эр кижиниң ыдыктыг хүлээлгези, оон дескен ажы чок. Черле сөөлгү үеде шеригден дескен тывалар көвүдеп турар, моон мурнунда тыва кижи дескен деп чүве дыңналбайн турган. Черле тывалар боо адарынга, күш-культурага, бодун алдынарынга, солдат чуртталгага салымныг чон. Кая-даа баарга, тываларны билир, кандыг-даа нация-сөөк кижи мактаар, шериг хүлээлгезин эрттирип турган кезектерге баарга, командирлер тывалар дугайында экини чугаалаар. Бистиң бодалывыс-биле алырга, шериг черле кадыг-шыңгыы корум-чурумнуг болур ужурлуг. Шеригге чаа келгеннерни эттей бээр чүүлдер бар, харын, ону узуткаарынга бүзүрээр бис.

Кодан чылгы аразынче өске малды эккеп салыптырга, эгезинде черле өскелээр боор чүве. Боттарывыс база эттедип-даа чордувус. Ынчалза-даа шериг херээнге ат-алдарывы-даа чедип алдывыс. Амгы үеде кезээвистиң тергиин адыгжылары бооп, хүлээлгевис эрттирип турар бис. Өске черден келгеннер тываларны эки аңчылар, дииң караан часпас адар улус дижир чүве-дир, ынчангаш тыва чоннуң ат-алдарын көдүрерин шаавыс-биле кызыдып, ол дээш сеткиливис аарып чоруур. Чамдык оолдар ону улам куду базып чоруур, оозу хомуданчыг-дыр.

Моон-биле чагаавыс кызыгаарладывыс. «Шын» солунга парлап үндүрерин улуу-биле дилеп ор бис.

Улуг шаңнал сүргеш...

Сөөлгү үеде колхозтар даргаларының, совхозтарның болгаш районнар удуртукчуларының сеткил-хөөнү көдүрлүп, чоннуң культурлуг дыштанылгазынче кичээнгей салып турары черле өөрүнчүг. Хүреш болган черге шаңналдар улам-на көвүдеп турар апарган. Акшаны безин акша кылдыр санавастай берген.

Рынок экономиказынче шилчээн тудум, кижи бүрүзү бодун шүгдүнүп, хумагалыг ажылдаарын кызыдар ужурлуг. Сөөлгү каш хонуктарда республиканың янзы-бүрү булуңнарынга байырлалдар хөй болган. Анаа хүрешке бирги чер дээш өртектиг шаңналдарны тургускан. Ылангыя аът-биле шаңнаар чорук көвүдээн. Ам рынок өртээ-биле алыр болза, уксаалыг аскырның өртээ безин мун-муңу-биле санаттынар. Анаа аъттың өртээ безин муң рубль ажа бээр.

Республиканың ажыл-агыйы бүрүзүнде мал бажы ховартаан шагда, ону өстүрериниң дугайында айтырыгны уттуп турарывыс чалавас. Шүүлген мөгеге күрүнс малы берип турар бе, азы хуу кижилер берип турар бе, оозу орта билдинмес. Ынчалза-даа мээң билирим чамдык малчыннар хүреш дээнде боттарының хуу малдарын салып турган үелер база турду. Ам ону чугаалаары берге.

Чоокта чаа Кызылга улустарның аас чогаалының делегей чергелиг фестивалы болуп эрткен. Анаа 32 мөгени салган. Колдуунда моол мөгелер болган. Бистиң шырак дээн мөгелеривис чок болду. Ол үеде Хандагайтыга, Шеминге, Куңгуртугга байырлалдар болган. Тываның шырак дээн аныяк мөгелери улуг шаңналдар сүрүп, ынаар чорупкан. Херек кырында олар Кызылга кээп, моол мөгелер-биле хүрежип, интернационалчы байырлалга киржип, бодунуң чонунуң ады дээш туржур турган.

Ол болуп эрткен хүрешке дөрт кижиден үш моол мөге артып калган болгай. Түңнелинде Лгасурен Цэвээн шүүлдү. Бистиң шырак мөгевис Маадыр Моңгуш сеске четкеш, октатты.

Моон кандыг түңнелди үндүрүп болур? Мөгелерниң аразында улуг шаңнал сүрүп чорупкаар чаңчыл калбарган. Оларның ортузунга найыралчы, дузаргак, сагыш човангыр, бодунуң чонунуң ады дээш туруштуг болурунуң талазы-биле кижизидилге ажылдарын республиканың хүреш федерациязы (даргазы Ш. Д. Куулар) чорудар ужурлуг.

М. ЗЕЙРУПО.

КИЧЭЭНГЕЙНИҢ ТӨВҮНДЕ— ЭВИЛЕЛ КЕРЭЭЗИ

Айтырыгларның иштинден эң чугула айтырыгны—Эвилел керээзин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында чугаалажып көөрүн үргүлчүлеп турар. Анаа ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев, оралакчы президент Янаев, чурттуң чазааның кежигүннери база киришкеннер.

Керээниң төлевилелин чугаалажып көөрүнүң мурнунда А. И. Лукьянов ол документиден бистиң күрүнениң келир үезиниң хамааржып турарын онзалап айыткан. Ол төлевилелди нарын политиктиг байдалдарның үезинде белеткээниниң болгаш ол талазы-биле дугуржуп алырын чедип алыр дээш эвээш эвес күштү үндүргенин чугаалаан. Ынчангаш амгы үеде керээниң төлевилелиниң негелделерин ыяк тодарадып көөрүн негээр сөөлгү үе-чада эгелеп турар.

Төлевилелдиң дугайында илеткелди ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазы Р. Н. Нишанов кылгаш, оон кол-кол концепцияларының дугайын тодаргай чугаалап, ону белеткээриниң ажылының бир чыл ажып турарын демдеглээн. Чугаа болза, чүс-чүс чылдар иштинде тургустунуп келген бистиң күрүнениң бүдүн-бүрүн артарының дугайында, республикаларның күрүне суверенитединиң дугайында, чурттуң улустарының эрге-шөлээзиниң дугайында боор турар.

Керээ төлевилелин чугаалажып көөрү шыңгыы байдалдыг боор турар.

Парламент кежигүннери төлевилелди чугаалажып көөрүн июльдуң 12-де доозарын шиитпирлээш, хүннүң арткан үезинде мурнунда хуралдарга чугаалажып дооспаан айтырыгларны көрген.

(СЭТА).

КЫМ ДАРГА БОЛУРУЛ?

Россияның улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң июльдуң он бирде ажылы РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга кандидаттар-биле таныштырылгадан эгелээн.

Кандидаттарның программалары утказының болгаш углаңнышкынының-даа талазы-биле ылгалып турза-даа, чаңгыс аай эчис сорулгалыг — Россияны катап тургузары боор турар. Чижээ, РСФСР-ниң Дээди Совединиң адаккы комитединиң даргазы С. Н. Бабуринниң бодап турары-биле алырга, «арыг мөзү-шынарны болгаш культураны катап эгитпес болза, экономиканы көдүрүп шыдавас», ол чок болза «бүгү күрүнени катап тургузары болдунмас».

Карел АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы В. Н. Степанов хамыктың мурнунда бүгү россияннарны сырый каттыштырары чугула боор турар. Озалдадышкын чокка шиитпирлээр ужурлуг бирги чергениң айтырыы — аъш-чем айтырыы боор турар деп, депутат санаан.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. Хасбулатов оларның-биле шуут чөпшээрешпейн турар. «Дарга кижи анаа-ла-бир башкарыкчы азы хайгааракчы болбас ужурлуг». Дээди Советтиң Хоойлужудулга талазы-биле комитетиниң даргазы С. М. Шахрай парламентиниң ажылын шүгүмчүлээн. Оон бодап турары-биле алырга, Дээди Советтиң хүлээп ап турар шиитпирлериниң чамдыызы «эки бодаттынмаан, быжыг эвес» боор турар. Депутат оон чижектерин көргүскен.

Депутаттар кандидаттарның дугайын чугаалажып көрүп эгелээн.

(СЭТА).

Ч. Б. МОНГУШТУ ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ХҮНДҮЛЕЛ БИЖИИ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Совет органнарга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединиң күүскомунуң даргазы Чымба Балдыкович Моңгушту Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1991 чылдың июнь 26.

ПАРТИЯНЫ КАМГАЛААР, БЫЖЫГЛААР

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң хуралдаар залы. Узун, делгем стол кырында аржаан суглуг шилдер, арыг аяк-сава, суглуг графиннер. Июль 10-нуң хүнү. Дүштекиниң 14 шак. Коридорда, фойелерде изигден серинттенген, бөлүк-бөлүк чугаалашкан турган хоочуннар залче шууржуп киргеш, олуттарны ээлепкен. Ол хүн партияның, күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннары РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң харысалгалыг ажылдакчылары-биле ужуражылганы эрттирип, чурттуң болгаш республиканың бөгүнгү амыдыралында байдалды, Тывага улусчу революцияның тиилээниниң 70 чылын демдеглеп эрттирериниң белеткелдер ажылының талазы-биле айтырыгны ажыт-чажыт чок чугаалажып, боттарының бодалдарын илередип, санал-онал солушканнар.

Ужуражылганы Тывага улусчу революцияның тиилээниниң 70 чылын байырлап эрттирер талазы-биле организастыг комитеттиң даргазы, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң бирги секретары, Г. Ч. Ширшин ажыткан.

Ындыг ужуражылгаларны районнарда база эрттирип турарын ол дыңнатпышаан, юбилей бүдүүзүнде ынчангы ырак чылдарның күш-ажыл кижилериниң ажыл-ишчи дуржулгазының бо хүннерде биске ажыктыын чугаалажыр дээш чыглып келгенин айыткан. Ол ужуражылгага, шынап-ла, 20, 30 чылдарның күш-ажылчы кижилериниң болгаш оон соондагы үениң салгалының төлээлери чыылган.

Чугула чугааже кирериниң мурнунда Г. Ч. Ширшин чуртта, республикада амгы болуушкуннарга доктаап, делгеренгей чүве чугаалаан. Чуртта нийти байдал берге хевээр. Кризистен уштунуп үнериниң аргалары бар. Бир эвес бодувустаң негелдени шыңгыызы-биле тургузуп тургаш, харысалгалыг ажылдавас болзувусса, ол аргаларны камгалап арттырып ап шыдавайн барып болур бис дээрзин ол айытпышаан, эде тургустуушкуннуң болгаш рынок экономиказынче шилчилге үезиниң чамдык четпестерин ол адаан.

Националдар аразында хамаарылга элээн оожургалдыг апарган. Чурттуң сан-хөө байдалы аар, акша чедишпес. Өртек өскени-биле холбаштыр пенсияны, шалыңны болгаш өске-даа ачы-дуза чедирилгезин өстүрген, компенсацияны тургускан. Оон ужун иштики өре көвүдээн. Бараан бүдүрүлгези өспейн турар. Кожуун ажыл-агый машиналарының өртээн 3-4 катап өстүрүпкениндеп, колхозтар, совхозтар аъш-чем продуктуларының өртээн дыка улгаттырган. Республика дыка хөй көргүзүглерни күүсетпээн.

Чай чаъстыг, долгандыр оът-сигенниң үнүжү тергиин. А сүт бүдүрүп турарывыс кажангызындан-даа куду. Кижилерниң ак сеткил-биле ажылдаар хөңнү чок. Байдал мындыг хевээр турар болза, бодувусту бодувус чемгерип шыдавас апаар бис. Кайда-даа байырлалдар көвүдээн. Шырак спортчуларга бүрүн дериглиг аъттарны шаңнал кылдыр берип турар. Ынчап кээрде, ол-ла шырак спортчу чаңгыс райондан безин 3-4-даа аъттыы ап болур. Республикада чеже район бар ийик?! Эки ажылдап турар болза, чүге байырлап болбазыл. Бо бүгүнү чер-черге хандыр өөренип көөрү чугула. Хөй байырлап, шуугап, дуу Горбачев, Ельцин деп алгыржып турбайн, оода-ла бодувус республикавыс дээш туржур ужурлуг бис деп чүвени Григорий Чоодуевич сагындырган.

Бир дугаарында хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу санал берген: «Бис, коммунистер чуртту, партияны камгалап чораан улус ам кээп берге байдалга таваржып тур бис. Бодувус-даа үевисте, амдаа чаңгыс эчис сорулгалыг, перспективтиг планныг ажылдап чордувус. Ам чүү болган. Горбачев чуртту черле кандаар удуртур бодап турар кижи дээрзин билбес-тир мен. Коммунистер, хоочуннар, бис чүвениң ужурун шын билип, чонга ону тодазы-биле чедирбес болзувусса, ону кым кылырыл, биске кым бүзүрээрил?».

— Студентилерниң, сургуулдарның, үстүку класс өөреникчилериниң чайгы дыштанылгазын чөптүг ажыглап, оларны күш-ажылга өөредири-биле бүдүрүлге бригадаларын чүге организаставастай берген бис. Бо ажылды херээженнер чөвүлелдерин дамчыштыр организастаар болза таарымчалыг. Ылангыя малга чем белеткелинге оларны кииришпирзе, малчыннарга дузалаштырза. Малы чудап турган малчынга дузалаштыргаш, ажылдың түңнелин чазын апрельде түңнезе. Ол малчынның малы бригада, звено-даа дижик, дузазының соонда чудаваан болза —эки деп үнелезе. Аныяк кижилерниң күш-ажылга өөредириниң бир аргазы ол эвес бе?—деп, күш-ажылдың хоочуну А. А. Алдын-оол арга-сүме каткан.

Күш-ажылдың хоочуннары Ю. С. Катков, Л. С. Новикова, К. Ф. Байыр-оол (Кызыл хоорай) болгаш оларның мурнунда-даа санал берген хоочуннар Тамара Чаш-ооловна Норбунуң Горбачев дугайында саналын деткээн. Тывага бүгү назынында ажылдап, чурттап келгеш, интернационалчы найыралдың күштүүн олар көрген. Ынчалза-даа оларның аныяк-чалыы турган үезинде байдалды амгы үеге деңнээр ужур чок. Кижилер каржы, хөөнзүргей апарган. Кызыл хоорайда эң эки үлегерлиг ажылдап турар чаңгыс-даа организация чок деп болур дээрзин олар демдеглээн. Магазиннерде садыгжылар-даа, эмнелге ажылдакчылары-даа — кая-даа баарга, доргун эптиг-чөптүг аас-сөс чок кижилер ажылдап турар боор Кижи, оон сеткилиниң дугайында кичээнгей чок. Корум-чурум, сандаргай чоруктуң чылдагааны — эрге-чагырга органнарының тоомча чогу, бүгү четпестерни анаала көрүп, дыңнап эртип чаңчыкканы деп түңнээш, Кызыл хоорай Совединиң ажылын сө шүгүмчүлээннер.

— Бисти, хоочуннарны, озалдап чыып турар-дыр. Нийти байдалды элер дээр чүве болза, партия рескомунуң ажылының стилин, методун чаартса. Хөй баш малы өлүп хораан совхозтар бар-дыр. Оларның директорларын чүге черле шыңгыы хемчег албас чүвел? Совхоз-даа директорлап чордум. Директор кижи партия райкомунуң мурнунга өй-өйлеп отчёттувус берип турдувус. Ам директор кижи биле ажылчынның аразында ылгал чок-тур эвеспе. Дааңган ажыл-херээ дээш ёзулуг сагыш салыр кижи ховаар апарган...—деп, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Т. К. Бичен-оол ажыл-агыйжы эвес апарганывыска сеткилиниң хомудалын эажырбаан.

Санал берген он ажыг хоочуннарның бодалдарын, сүмелерин хүлээп ап, оларның шүгүмчүлелдериниң шыңгыы болганынга сеткил ханып, ужуражылгага киржип келген партия рескомунуң харысалгалыг ажылдакчыларының мурнундан өөрүп четтиргенин илереткеш, ол бүгү шүгүмчүлелдиг саналдарны өөренип көөрүн Г. Ч. Ширшин түңнелинде чугаалаан.

Хоочуннарга белек кылдыр суй-белектиигештер тывысканының соонда, Тывага улусчу революцияның тиилээниниңден бээр 70 чылын байырлап эрттирер дугайында дыңнадыг болган.

Валентина САТ. («Шынның» корр.).

1991 чылдың бирги чартык чылда Тыва АССР болгаш Хакас АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдери

	Тыва АССР: 1991 чылдың 1 чартыы-биле 1990 чылдың 1 чартыының деңнээрге (хуу-биле)	Хакас АССР: 1991 чылдың 1 чартыы-биле 1990 чылдың 1 чартыының деңнээрге (хуу-биле)
Үлетпүр		
Үлетпүр продукциязының хемчээли	92,6	98,9
Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү	100,0	100,3
Кожуун ажыл-агыйы продукцияларын күрүнеге садканы		
Мал болгаш куш	76,8	73,3
Сүт	79,2	94,0
Чуурга	69,4	97,8
Дүк	46,5	68,2
Тудуг		
Капитал салыышкыны	90,3	99,8
Тудуг-монтаж ажылдары	84,5	91,7
Кол фондуларны ажыглааны	80,8	79,8
Ажыглалга киирген чуртталга бажыңнары	95,7	86,4
Транспорт		
Нийти ажыглалдың транспортунуң чүък сөөртүлгези	87,8	100,9
Садыг		
Үүрмектеп садар бараан саарылгазы	91,6	90,5
Өртектиг ачы-дуза чедирилгези		
Чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң саарылгазы	101,4	114,2

СЭКП ТК-ның Секретариадында

Экономикада кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирериниң эргежок чугулазының дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Секретариадының бо айтырыг талазы-биле хүлээп алган доктаалында депшилгелиг рынок харылзааларынче бурунгаарлаашкын эрге-хоойлулуг чоруктуу болгаш корум-чурумну шиитпирлиг быжыглаарын, күштүг боор турар конституциялыг норма-чижектерни кая-даа кагыырын негеп турар деп айыткан. Оон-биле холбаштыр бүдүрүлге кавызында бергедээшкиннерни ажып эртери, экономикада кем-херек үүлгедиишкиннерин тывылдырып турар чылдагааннарны чайладыры бирги чергелиг политиктиг ужур-дузалыг сорулга, ону шиитпирлээринден ниитилелде байдалды эки талазынче өскертири дыка улуг хамаарылгалыг. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң калбарганын улуг-ледир демисежип турар, экстремисчи хөөннүг күштер тептүг политиказынга. СЭКП-ге база чер-черде эрге-чагырга органнарынга кижилерниң бүзүрелин божаңнадырынга ажыглап турарын херекке албайн база амыдыралчы эрге-ажыктарының камгалалын эрге-чагырга тургузугларының эрге-хоойлу камгалалының органнарының хандырып шыдаарынга бүзүрел чок чорук массаларның угаан-бодалында өскүп орар.

Оон-биле чергелештир экономиктиг хевириниң корум-чурум үрээшкиннериниң шапкын өзүлдезинден тывылган дүвүрел ниитилелде улам калбарган. Ындыг янзылыг чүүлдер бөгүнде улус ажыл-агыйының бүгү адырларында чүнүн-даа мурнунда чоннуң чугула амыдыралчы херегледерин хандырар адырларда нептерээн. Садыгда болгаш амыдырал хандырылгазында, үлетпүрде болгаш аграр секторда, транспортта, тудугда, чээли -саң-хөө системазында, дашты экономиктиг ажыл-чорудулгада кем-херек үүлгедиишкин көвүдээн. Коррупция, чээли алыр-бээри, күш-биле хунаап, былаары калбарган, организастаттынган кем-херек үүлгедиишкин, контрабанда болгаш чөпшээрел чок валюта солчулгалары улам улуг хемчээлдиг апар чыдар. Ындыг чергелиг хоойлуга дүүшпес хөделиишкиннерни чамдык кооперативтерниң болгаш өске-даа күрүнениң эвес тургузугларының ады-биле үүлгедип турар мафияже кирген бөлүктерниң саны калбарган.

Экономикада таарымча чок чүүлдерниң өзүлдези болза ажыл-агый база девискээрлер аразының харылзааларының, чаңгыс аай банк-саң-хөө системазының буступ үрелгениниң, хереглел рыногунуң бузуравыының ажыл-агый кезектериниң ажылынга күрүне база ведомство контролюнуң чер болганда суларааның чылдагааны болур.

(Төнчүзү 2-ги арында).

Экономикада кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирериниң эргежок чугулазының дугайында

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Төпте база чер-черде эргелеп башкарылга органнарының, дыка хөй республика, край, область эрге-чагырга тургузутларының ажыл-чорудулгазы экономикага сула салдарлыг, а чамдыкта харындаа үрегдекчи салдарлыг боор турар. Эвилел фондузунга продукция бээрин үзеринге, бараанарны садыг четкилеринге чедиреринге, хереглекчилерге ону чедирип турар үеде хажыдыышкыннарга бүрүлүт бүдүрүлгелер, организациялар удуртукчуларынга хамаарыштыр негеллениң деңнели канчаар-даа аажок кудулаан. Экономиктиг девискээрлерге кара туразы-биле кызыгаар тургузары, монополдуг бүдүрүкчүнүң талазындан ыйыышкын, хостуг садыглаашкынның принциптериң янзы-бүрү кызыгаарлаашкыннар киирери-биле будалдырары багай салдарлыг.

Күрүне болгаш ажыл-агый аппаратының организастаттынган кем-херек үүлгедиишкини-биле капсырлажырының өзүп турарының айыылдыын СЭКП ТК-ның Секретариадының доктаалында онзалап демдеглээн. Ажыт экономиканың, самчыгдалдарның, ажыл-агыйжы эвес чоруктарның, эрге-дужаал ээлээн база материалдыг харысалгалыг кижилерниң хажыдыышкыннарының хемчээлиниң өзүп турарынга, байыыр сорулга-биле бөлүтлежиринге эрге-хоойлу болгаш күрүнениң контроль органнарының чогуур удур хөделиишкиннери чок боор турар. Эрге-хоойлу үрээшкиннериниң өзүп турар байдалында ону үүлгедип база анаа салдар чедирип турар кижилерниң хөй кезиинге кеземче снаавайн артып турарын база айтыр апаар.

Чаа тургустунган коммерция банкылары күрүне контролюндан херек кырында дашкаар арткан. Олар күрүне, кооператив болгаш кады ажылдаар бүдүрүлгелер-биле хөй санныг саң-хөө чээли операцияларын кылып тура, амгы үеде күштүг боор турар хоойлужудулгаларны, нормативтиг актыларны, оон иштинде валюта солчулгазынга база шынгны хажыдып, экономикага улуг когаралды таварыштырып турар.

Тургустунган мындыг байдалдарда дыка хөй партия комитеттери болгаш организациялары манап, хайгааракчыларның туружун ээлеп, эрге-хоойлу камгалаар органнарда ажылдап турар коммунистер ортузунда салдарын чедирип эгелээн. Ындыг коммунистерге чогуур үезинде деткимче бээри, эрге-хоойлуга чөрүштүр хөделип турар күштерниң халдаашкыннарындан, истеп сүрүүшкүнден оларны камгалаары болдуунмайн турар. Экономиктиг сандараашкынга чедирип турарларны чиик көөр чоруктуң кандыг-даа янзылыг илерээшкиннери-биле ажык демисел чорударының айтырыы рынокче шилчилгениң эрге-хоойлу үндезиннерин быжыглаарынга бегүнде онзагай политиктиг ужур-уткалыг апарган деп чүвени эскерип көрбес арга чок.

Тургустунуп келген чаңгы социал-экономиктиг байдалдарда экономикада кем-херек үүлгедиишкиннерин узуткап чок кылыр талазы-биле хемчеглерниң комплекизин боттандырып чорударын эргежок чугула деп, СЭКП ТК-ның Секретариады санап турар. Партия комитеттери болгаш организациялары боттарының хүн бүрүдеги ажыл-чорудулгазынга Коммунистиг партия ниитилелге бедик мөзү-шынарлыг чорукту, сагылга-чурумну база корум-чурумну бадыткаары, ажыл-агыйжы эвес чоруктуң, хажыдыышкыннарның болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң нептереэринге салдар чедирер байдалдарны чок кылыр дээш чайгылыш чок туржуп турар деп чүвени удуртулга болдурар хүлээлгелиг. Партияның бо принципиалдыг политиктиг туружу рынок харылзааларынче шилчилгениң байдалдарында онзагай чугула ужур-уткалыг апар чыдар.

СЭКП Төп Комитединиң Секретариады эвилелдешкен республикаларның Компартияларының ТК-ларынга, партия рескомнарынга, крайкомнарынга, обкомнарынга, хоорикомнарынга болгаш райкомнарынга тус-тус девискээр бүрүзүнде экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдезиниң чылдагааннарын бүгү талалыг сайгарып көөрүн, ажыл-херектиң тургустунган байдалынга партийжи-политиктиг үнелелди бээрин дааскан. Экономикада кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселге чогуур хемчеглерни албайн келген эрге-чагырганың чер-чер органнарының, ажыл-агый эргелелиниң болгаш оларның удуртукчуларының ажыл-чорудулгазынга боттарының хамаарылгазын калбак хөй-ниитиге чедирер. Экономиктиг кем-херек үүлгедиишкинин болдурбазынга партийжи салдар чедирииишкинниң, ажык-чарлыг чоруктуң байдалының бүгү күжүн калбаа-биле ажыглаар, ажыл-агый чорудулгазының бүгү кезектеринге корум-чурумну быжыглаарынга чер болганга деткимче көргүзеринче онза кичээнгейни углаар. Бо ажылче бүгү деңнелдерниң коммунист депутаттарының, а ол ышкаш ажылчын контрольду, хереглекчилер ниитилелдерин база ажылчы чоннуң өске-даа бот-башкарылгалыг каттыжыышкыннарын дамчыштыр калбак массаларның идепкейлиг киржилгезин чедип алыр.

Ак сеткилдиг күш-ажылды, оон иштинде ажыл-херекчилерни база хүндүлеп көөрүнче хөй ниитиниң угаан-бодалын хевирлээр сорулга-биле партия эге организацияларынга болгаш күш-ажылчы коллективтерге, бүгү чурттакчы чон ортузунга тайылбыр ажылын күштелдирери, чарлалганың, радио база телевидениениң аргаларын эки ажыглаары эргежок чугула. Кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселди идепкейжидерин экономиканы быжыктырып турумчударының, кижилерниң даартагы хүнге бүзүрелин тургузарының, ниитилелге политиктиг байдалды экижидериниң эң чугула негелделериниң бирээзи деп санаар.

Министерстволарның болгаш ведомстволарның, төпте база чер-черде эргелеп башкарылганың болгаш ажыл-агый чорудулгазының өске-даа органнарының, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчулары коммунистерниң кичээнгейин чоннуң хереглел бараанарының, чүгүн-даа мурнунда аъш-чемниң рыногун быжыктырып экижидер талазы-биле төлевилеттинген хемчеглерниң хажык чок күүседтинген турарының эргежок чугулазынче углаан. Ону чедип алыры-биле бодунуң бүдүрүлгезиниң аргаларын долу ажыглаарын, тус черниң эрге-ажыын тыртар чоруктарның илерелинге принципиалдыг туружту ээлээрин сүмелээн. Самчыгдалдар оруктарын дуглаарынга, күрүнеге когарал чедирер ажыл-агыйжы эвес чоруктарны, хажыдыышкыннарны, хоойлуга дүүшпес натуралыг солчулгаларны, саң-хөө болгаш өске-даа чүүлдерни болдурбазынга доктаамал салдар чедирер.

Саң-хөө чээли ажыл-чорудулгазынга хажыдыышкыннарны болдурбазы-биле күрүне эрге-чагырганың органнары банк албан черлериниң ажыл-чорудулгазын контрольдаарының дээштиг системазын тургузарын хапдырап хүлээлгелиг. Рынок экономиказынче шилчилгениң байдалдарында күрүнениң саң-хөө контролюн быжыглаарынче угланган шиитпирлерни хүлээп алырын дүргедедир. Оон-биле черлештир банк ажылдакчыларының саң-хөө талазы-биле кем-херек үүлгедиишкиннери дээш харысалгазын күштелдирер талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр.

Күрүне садыының болгаш хереглекчилер кооперациязының системазының коммунист удуртукчулары садыглаашкында хажыдыышкыннарны чайладыр талазы-биле чогуур ажылды чорутпайн, бараан курлавырларын ажыглаарынга дээштиг экономиктиг контрольду ажылдап кылырынче чедир кичээнгей салбайн турарын доктаалда айыткан. Олар дыка хөй таварылгаларда улус депутаттарының чер-чер Советтери, эрге-хоойлу камгалал органнары-биле садыгда багай талалыг илерээшкиннерни чок кылыр талазы-биле четпес демнежип турар, ындыг чорук хереглекчилер-биле чогумчалыг хамаарылгаларны будалдырарынга чогум-на дорт салдар чедирер.

Күрүне болгаш кооперация садыының эвилел ведомствозунуң коммунист удуртукчуларынга садыг бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажылынга чогуур корум-чурумну тургузар талазы-биле хемчеглерни республикалар болгаш чер-чер органнары-биле кады хүлээп алырын дааскан. Күрүнениң үүрмектеп садар өртектериниң реформазын база рынок харылзааларынче шилчилгени барымдаалап тургаш, садыгның эле тургузуушкунун, чурттакчы чонну бараанар-биле хандырарын экижидер, хоойлуга дүүшпес янзы-бүрү хөделиишкиннер-биле демиселди күштелдирер сорулга-биле чайгылыш чок чорудар.

Экономикага эрге-хоойлу хажыдыышкыннарының болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң баш удур болдурбазының база доза шаварының дээштиг эрге-хоойлу камгалалының органнарының ажылындан, оларны улус депутаттарының Советтериниң талазындан деткиирипден, хөй-нити организацияларының болгаш шимчээшкиннери-биле кады хөделиишкиннерни экижидеринден дыка улуг чергелиг хамаарылгалыг деп, СЭКП ТК-ның Секретариады санап турар. Экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннерин илередириниң деңнелин бедидеринге, херектерниң истелгезинге ужур эдерер, чылзыр чоруктарны болдурбазынга, органнарны бедик мергежилдиг, хүлээлгезинге бердинген кадрлар-биле быжыглаарынга, оларның профессионал мергежилин бедидеринге салдар чедирери эргежок чугула.

Ынчангаш чурттуң эрге-хоойлу камгалал органнарының коммунист удуртукчуларынга экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннерин болдурбазының бүгү хемчеглерин алырын, ылангыя оларның организастаттынган хевирлерин, хоойлу хажыткан кижилерниң кеземчеге албан онзашкан турарын хандырарын саналдаан.

Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселге эргежок чугула эрге-хоойлу баазазын тургузар сорулга-биле экономикада тургустунган байдалга дүүштүр эрге-хоойлу ажыглалының практиказын эде көрүп, ажыглаарынче угланган эрге-хоойлу актыларын хүлээп алырын дүргедедириниң чугулазын СЭКП ТК-ның Секретариады саналдап турар.

Эрге-хоойлу камгалал органнарының ат-алдарын көдүрери, чуртта корум-чурумнуң, хамаатыларның дыжының камгалалында турар ажылдакчыларның профессиялының хүндүткелиниң чедип алыры соксаш дивес сагыш салыышкынны база кичээнгейни негеп турар. Партия комитеттери милиция, айыыл чок чорук, суд, прокуратура ажылдакчыларын шиитпирлиг камгалаар, оларның профессионал мергежилин сайзырангайжыдарынга, чуртталга болгаш материалдыг байдалын экижидеринге идепкейлиг салдар чедирер ужурлуг. Эрге-хоойлу камгалал органнарының ажылдакчыларының социал камгалалын хандырар сорулга-биле коммунист депутаттарны дамчыштыр прокуратураның болгаш судтуң ажылдакчыларының албан страхованиелиг болурунуң дугайында хоойлу актызын хүлээп алырын чедип алыр.

Ажыл-агыйжы эвес, самчыгдакчы чоруктарның, ала-чуртчуларын оорлап мегелээриниң, чонның карачыгдалынга байыыр чоруктарның, хууда эгоисчи база тус чер тыртар эрге-ажыктарны ниити күрүнениң удур тургузар чоруктарның фактыларын калбаа-биле ажык-чарлыг чырыдарын массалыг информацияның партийжи чепсектеринге сүмелээн. Кем-херек үүлгедикчилеринге удур бүгү-ниити көөр хөөн чок чоруктуң байдалын тургузар, оларның хоойлуга дүүшпес үүлгедиглерин, эрге-чагыргаларның, ажыл-агый база эрге-хоойлу органнарының сула ажылындан оларның харысалгага онзашпайн барып турарын сойгалаар. Рынокту чоннуң хереглел бараанары-биле, ылангыя аъш-чем-биле долдурарының, ажылчы чонну эргежок чугула ачы-дуза-биле хандырарының айтырыгларынче кичээнгейни кошкадып болбас.

ДУГУРЖУЛГА АЖЫКТЫЫН КӨРГҮСКЕН

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профресчөвүлелдиң каттышкан хуралындан

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң каттышкан хуралынга «1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ниң ажылчы чонунуң экономиктиг болгаш социал камгалалының кол угланыышкыннарының талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң аразында дугуржулганы күүседир талазы-биле совет болгаш профэвилел организацияларының ажылының дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

Бо айтырыг талазы-биле бир дугаарында профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң даргазы **Ш. П. Куулар** илеткел кылган. Бо чылдың эгезинде, февральда ийи тала дугуржулгага бир дугаарында ат салган, бо болза чаа чүүл болуп турарын ол эгезинде демдеглээш, дугуржулга канчаар күүсеттинип турарын анализтеп чугаалаан. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели дугуржулганың чамдык пункталарын чедиишкинниг күүседип турар, бир чамдызын боттандырары берге болу бергенин бисти дүвүредип турар. 1990 чылда болган билдингир чылдагааның уржуу-биле «Тывакобальт» комбинат «Үш-Белдир» курортта 36 орунну пансионадын акша-көпеек-биле хандырып шыдаар аргазы чок болу берген. Профресчөвүлелдиң саналы-биле республиканың Министрлер Чөвүлели ону тус черниң бюджелиниң күзели-биле башкыларга, эмчилерге, культура болгаш күрүне албан черлериниң ажылдакчыларынга садып бээрин шиитпирлээн. Санаторий-курорт албан черлерин болгаш пионер лагерьлерин аъш-чем база кадрлар-биле хандырар талазы-биле айтырыгларны дүрген шиитпирлеп турар.

Ындыг-даа болза, чурттакчы чонну ажыл-биле хандырарының дугайында айыткан пунктунуң күүселдези четпес. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хоойлуларын ёзугаар алырга, ажыл чок арткан кижилер июль 1-ден эгелээш, пособие алыр ужурлуг. Республиканың чурттакчы чонун ажылга тургузар ажылды чорудар албан черин дүрген тургузары Министрлер Чөвүлелинден негеттинип турар. Өртектерниң болгаш тарифтериниң өзүп турарынга улустар таарзынмайн турар. Ол ышкаш ажылчын, студент, школа столоваяларында, буфеттеринде аъш-чемниң өртээ өскен.

Дугуржулганың ийи дугаар бөлүүнде профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң хүлээлгелерин бижээн, оон күүселдезинге илеткелчи доктааган. Ажылчы чонунуң экономиктиг болгаш социал камгалалын экижидериниң бир чугула чүүлү болза коллективтиг керээлерниң база дугуржулгаларның ролюн бедидери болур. Ынчангаш оон күүселдезин четчи алырынче Министрлер Чөвүлели биле профресчөвүлел доктаамал кичээнгейни салып турар, чүге дээрге керээ чарган коллектив бүрүзү күүседип болур чүүлдерин мында киирген болгай. Ынчангаш оларны күүседир дээш кайы-даа тала кызымак ажылдаар, ажылчы чонунуң, оларның өг-бүлелериниң мурнунга дазаан чүүлдерин амыдыралга боттандырар [illegible] илеткелде чугаалап айыткан.

Дыка хөй бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар коллективтиг керээлерни болгаш дугуржулгаларны чарып тургаш, хөй уругларлыг болгаш эвээш орулгалыг өг-бүлелерге материалдыг дуза чедирер, пенсияларга, пособиелерге немелде акша бээр, күш-ажылдың, дайынның хоочуннарының, аныяктарның дугайында сагыш салыр хүлээлгелерни алган. Шак ындыг чиигелделер көргүзер болгаш сагыш салыр, эки эгелээшкинни «Тиилелге» совхоз, «Тыва даг-дугу» комбинат, Тандының ажыл-агыйлар аразының мехколоннназы болгаш өскелер-даа кылган.

Дугуржулгада күш-ажыл камгалалын чугулалап айыткан турбуже, ында байдал берге болуп артпышаан. Ону чогумчалыг шиитпирлээринге ажыл-агый удуртукчуларының эң-не идепкейлиг киржилгези негеттинип турар. Бо хуралга белеткенип тургаш, ужен ажыг бүдүрүлгеде болгаш организацияда бо ажылды анализтеп көрген бис. Дыка хөй коллективтер дугуржулга чардынганының дугайында билбес болган. Оларга Тыва автооруктуң бүдүрүлгелери, респотребсоюз, Улус өөредилге министерствозу, ИХМ, «Тыва тудуг» каттыжыышкынны болгаш өскелер-даа хамааржыр. «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинде, Тыва Агроүлетпүр эвилелинде күш-ажылдың айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле чорудуп турар ажылының четпес болганындан бо чылын элээн каш кижи амы-тынындан чарылган. Ол-ла коллективтерде күш-ажылдың сагылга-чуруму кошкак, ажылчыннарның, чолаачыларның, трактористерниң мергежили чавыс. «Тыва даг-дугу» комбинаттың ажылчылары кадыкка хоралыг лоозунуг цехтерде ажылдаарын уламчылавышаан.

Профэвилел болгаш оларның кежигүн болур организациялары дугуржулганы ажылдап кылып тургаш, ажылдап турар кижилерниң кадыын камгалаарынче, аарып-аржыыр чорукту болдурбазының профилактиктиг хемчеглерин алырынче, чоннуң дыштанылгазын чөптүг организастаарынче кичээнгейни салган. Сөөлгү чылдарның анализинден алгаш көөрге, бодунуң ажылчыннарының, албан-хаакчыларының ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспаан бүдүрүлгелерде, организацияларда ажылчы чоннуң аарыыр чоруу хөй болуп турар. Ындыгларның санынга «Тыва автотранс» каттыжыышкыны (Н. Б. Дьяков), Агроүлетпүр эвилели (В. О. Оюн), Культура министерствозу (Ч. Ч. Ондар), Улуг өөредилге министерствозу (Н. С. Конгар), «Тыва тудуг» каттыжыышкыны (Н. А. Останец) «Тыва хамааты тудуг» трези (В. А. Монгуш) болгаш өскелер-даа кирер.

Ажылдап турарларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспайн тургаш, оларның аарып-аржыыр чоруун көвүдеткен удуртукчуларга болгаш албан-дужаалдыг кижилерге материалдыг болгаш моральдыг салдарны профэвилел органнары чедирерин дугуржулгада айыткан. Ол хемчеглерни ап эгелээн. Чүгле бирги чартык чылда кижилер дугайында сагыш салбастааны дээш, чамдык удуртукчуларны 356 муң рубльге штрафтаан.

Профресчөвүлел, оон кежигүнү организациялар чоннуң кадыын быжыглаар, экижидер сорулга-биле бирги чартык чылда 3,5 муң кижини санаторий-курортка дыштандырган, оларның саны чыл төнчүзүнде 15 муң чедер. Уругларның чайгы дыштанылгазын чөптүг организастаарынче профэвилел организациялары сагышты салып, чүнү кылып турарын илеткелчи тодаргай чугаалаан. «Кадыкшыл» программазын ажылдап кылырын озалдадып турар, ону дүргедедириниң хемчеглерин алырын Ш. П. Куулар илеткелинге айыткан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң аразында чардынган дугуржулга, ында айыткан хемчеглерни күүседир дээш ийи таланың бир демниг кады ажылдажылгазы ажыктыг болуп турарын илеткелчи түңнелинде демдеглээш, дугуржулгада айыткан чүүлдерни күүседири-биле моон соңгаар ийи тала бир демниг ажылдаарын ажыктыг деп санаан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериниң республика чөвүлели аразында дугуржулгага бо чылдың эгезинде ат салган, бо документ болза экономиканы быжыглап доктаадырынче, ажылчы чоннуң социал камгалалын күштелдиринче угланган деп, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** илеткелиниң эгезинде демдеглээн.

Оон бээр дөрт ай эрткен, дугуржулгада айыткан хемчеглерниң күүселдези кайы хире чоруп турарының дугайында чамдык түңнелдерни чугаалап болур.

Республиканың чаа экономиктиг болгаш социал айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээри-биле комплекстиг хемчеглерни ап чорупткан. Улус ажыл-агыйының экономиказын быжыглап доктаадыры, рынок экономиказынче шилчиири кол черни ээлээн, ынчангаш Министрлер Чөвүлели организас-массалыг ажылын олче угландырган турган. Бистиң ажылдап кылганывыс «Чер реформазының дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында», «Кодээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» хоойлуларны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң VII сессиязы хүлээп алган. Оон ангыда кодээниң хөгжүлдер болгаш республиканың АҮК талазы-биле 15 доктаалды хүлээп алган. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң структуразының дугайында хоойлу бар. Экономика талазы-биле күрүне комитеди, экономиктиг реформа талазы-биле күрүне комиссиязы, чер реформазының талазы-биле комитет, даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле бюро, антимонополия политиказының талазы-биле эргелел дээн ышкаш чаа организациялар ажылдап турар. Дөрт коммерция банкызын тургускан. Ажылчы чоннуң социал камгалалынга эргежок чугула пенсия фондузун, Күш-ажыл министерствозун, эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле комитетти, Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң өг-бүле, чаштар, аныяктар айтырыгларының талазы-биле килдизин, республиканың аныяктар ассоциациязын тургускан. Рынок үезинде ажылдаарынга кадрларны белеткеп, өөреткен. Бистиң-биле кожа турар Сибирьниң областарының, крайларының, Москваның, Ленинградтың, бодувустуң республикавыстың мурнакчы дуржулгазын өөренип көөрүн организастаан.

Кышкы үеде улус ажыл-агыйының доктаамал эки ажылдаарын хандырар, аъш-чем курлавырларын тывар, чурттуң өске регионнары-биле ажыл-агыйжы быжыг харылзааны тудар талазы-биле чазактың үш комиссиязы ажылдап турган. Байдал нарында турган болза бистер республиканы чылыг электри энергиязы, кывар-чаар материалдар, хөмүр-даш болгаш одаар чүүл-биле хандырып шыдаан бис. Хөй санныг үрезин, мал чемнери, тудуг болгаш өске-даа материалдарны сөөртүр транспорт айтырыын шиитпирлеп алган. Далган, макарон болгаш өске-даа крупа кылыгларын, чигир, кургаг сүт база өске-даа продуктуларны тып алыр дээш, кончуг шудургу ажылдаан.

Красноярск, Краснодар крайлар, Канск хоорай, Москва болгаш өске-даа черлер-биле быжыг харылзааны тургузуп алган, тодаргайлаарга, мурнунда быжыг харылзаалыг турган черлер-биле ону хевээр арттырган, «Сибирь дугуржулгазы» деп ассоциацияда кирген.

«1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ниң социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы дыка таарымчалыг рольду ойнаанын илеткелчи демдеглээн. Россия Федерациязының чээрби ажыг министерстволары, ведомстволары ында айыткан хемчеглерни күүседиринче киржирлер. Ол болза биске улуг дузаны чедирген. Оон уламындан бистер саң-хөө талазы-биле негелдевисти долузу-биле хандырып бээр кылдыр камгалап алдывыс, биске 351 муң рубльдиң дотация акшазын тускайлап берген. Улустуң хереглел бараанарының талазы-биле фондуну тускайлап бээрин чурттуң Соңгу чук районнары-биле деңнеп каан. Бараан курлавырларын эрткен чылдыы-биле дөмей кылдыр алыр бис, чамдык бараанар оон-даа хөй болур. Материал-техниктиг фондунуң курлавырларын эрткен чылдың деңнелинде хевээр артар кылдыр камгалап алган. Советтерниң болгаш ведомстволарның шугуму-биле төпчүткен капитал салыышкынның 1990 чылдың деңнелинден хөйнү алыр кылдыр камгалап, дугуржуп алган.

Даштыкы чурттар-биле харылзаа тудар ажыл эгелээн, бөгүн 27 бүдүрүлге даштыкы фирмалар-биле харылзаалыг.

Национальдар аразында харылзааларны чогумчалыг болдурары-биле чазак тодаргай хемчеглерни ап келген. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы баштаан комиссия ажылдап турар. Кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирген.

Бо бүгүден алгаш көөрге, чазак республикада байдалды быжыглап доктаадырының, улус ажыл-агыйы болур-чогуур-биле ажылдазын дээш болдунар хемчеглерни ап турар-дыр. Кризис уламчылап турар-даа болза, бо чылдың алды айларының түңнелдери-биле алырга, чамдык бүдүрүлгелер бүдүрүлге хемчээлин көскүзү-биле улгаттырган. Чадааның хөмүр-даш разрези, Тыва хлеб үлетпүр каттыжыышкыны, Кызылдың электростанциязы, дааранылга фабриказы болгаш өскелер-даа анаа хамааржыр.

Автотранспорт бүдүрүлгелери чүък сөөртүрүнүң болгаш пассажирлер аргыштырарының хереглелин хандырып турар.

Сөөлгү ийи чылда кандаашкын болган-даа болза, чонну аъш-чем бараанары-биле үзүктелиишкин чок хандырып шыдаан. Магазиннерде картофель болгаш ногаалар аймаан садыглап турар. Эрткен чылга бодаарга, эът, сүт садарын көвүдеткен. Чоннуң амыдырал хандырылгазынга ачы-дуза чедирилгези эрткен чылдың деңнелинге бодаарга, 12,7 хуу өскен. Бо чылдың бирги чартыында Садыг министерствозу эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, үүрмектеп садар бараан саарылгазын 27 хуу улгаттырган. Хереглел кооперациязы комиссиялап садар бүттүн көвүдеткен.

Чурттакчы чоннуң социал камгалалын экижидер талазы-биле элээн хемчеглер кылдынган. Бо херекке улус өөредилгезиниң, эмнелгениң, культураның, спорттуң, социал хандырылганың, банк болгаш саң-хөөнүң органнарының ажылдакчылары болгаш өскелер-даа боттарының үлүүн кииргеннер.

Улус ажыл-агыйының кудуку звеноларында рынок структуразының тургустунары күштелип турар. Алды улуг ассоциация тургустунган: «Автоорук», «Тыва-тур», «Найырал», ивиг малдыг совхозтарның ассоциациязы, эшку ажылдыг ажыл-агыйларның ассоциациязы, коммерция телекомпаниязы орта хамааржыр.

Беш акционер ниитилели бүрүттүнген, тос чүс ажыг кооперация, чүс хире биче бүдүрүлге, 108 мал эштежилгези, 98 тараачын ажыл-агый ажылдап турар, Агрокомбинат, агрофирма бар.

Чер реформазының дугайында Хоойлуну боттандырарының хемчеглерин ап турар. 157 муң гектар чер фондузун тургускан. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга бээр 65 тракторну, 50 автомашинаны тускайлаан.

Кылдынган ажылдар-биле черлештир үлетпүрде, транспортта, телефон харылзаазында четпестерге илеткелчи доктааган. Ылангыя капитал тудугда байдал багай, бирги чартык чылда капитал салыышкынның чүгле 69 хуузун шингээдип алган. Чуртталга тудугларын оожум темпилиг, чартык чылда 42 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлү ажыглаага кирген, ол болза чыл планының 20,7 хуузу болур.

Мал продуктуларын бүдүрүп, күрүнеге садып турарында улуг четпестер барын Ш. Д. Ооржак каттышкан хуралга чугаалап, малдың баш санын өстүреринче, продуктулуун бедидеринче, уксаазын экижидеринче угланган тодаргай хемчеглерни алырын чугаалаан.

Оон соонда илеткелчи ийи таланың дугуржулгазының пунктулар аайы-биле күүселдези кандыг болуп турарын анализтээн. Ында кылдынган болгаш чедир кылдынмаан чүүлдер бар болган.

Дугуржулганың күүселдезиниң түңнелдерин илеткелчи үндүргеш, моон соңгаар ында айыткан хемчеглерни амыдыралга боттандырарда, совет болгаш профэвилел организациялары чүнү кылырын чугаалаан. Хамыктың мурнунда чоннуң амыдыралының социал камгалалын экижидер дээш, бүгү-ле чүүлдерни кылыр. Кижи бүрүзүнге, өг-бүле бүрүзүнге чедери чугула. Республиканың ажылчы чонунуң мурнунда салдынган сорулгалар улуг. Ол болза мал чемнериниң белеткелин дүргедедири, тарааларның, картофельдиң, ногааларның чайгы ажаалдазын экижидери, малдың чайгы семиртилгезин организастаары, кыштаглаашкынга, күскү дүжүт ажаап алыышкынынга белеткенири, капитал тудугнуң темпизин дүргедедири, кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирери болгаш өске-даа ажыл-херектер бар. Бо бүгүнү чедиишкинниг боттандырар дээш бистиң республиканың ажылчы чону бир демниг ажылдаар дээрзинге бүзүрелин ол илереткен.

1991—1992 чылдарда Тыва АССР-ниң ажылчы чонунуң экономиктиг болгаш социал камгалалының кол угланыышкыннарының талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң аразында дугуржулганың күүселдезиниң талазы-биле республиканың совет болгаш профэвилел организацияларының ажылының дугайында илеткелдерни дыңнаан соонда хуралдың киржикчилери санал бергеннер.

Харылзаа ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң даргазы **Г. И. Насюрюн** бир дугаарында сөс алган. Харылзаа ажылдакчыларының эвээш шалың ап турарындан мергежилдиг, дуржулгалыг тускай эртемниглер өске организацияларже үнүп чоруп турар, ынчангаш бүдүрүлгеде колдуунда аныяк ишчилер артканын ол хомудап чугаалаан. **Ажылчыннарның** ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш, профэвилел организацияларының ап турар хемчеглеринге ол доктааган.

Рынок экономиказынче шилчип турар бо үеде улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының, аныяктарның таваржып турар чамдык бергелериниң дугайында Тыва АССР-ниң улус өөредилге министри **Н. С. Конгар** саналынга чугаалаан. «Тыва тудуг» каттыжыышкынының ясли-садиктеринде турар улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының уругларын чылда үш муң ажыг рубльди төлээр негелдени салып турарынга ол удурланган. Аныяктарны өөредиринче, ажылга тургузарынче хуралдың киржикчилериниң кичээнгейин угландырган. Эрткен чылын ортумак школа дооскаларнардан 590 кижи кайда-даа ажылдавайн турар. Бо чылын 3800 кижи школаны дооскан, оларның дугайында сагыш салыры чугула айтырыг дээрзин айыткан.

Кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң даргазы **Е. В. Черногривов** чоннуң кадыкшылын экижидер дээш бүгү-ле чүүлдерни кылырын чугаалааш, кандыг-даа айтырыгны чедиишкинниг шиитпирлээри оон хамааржырын демдеглээн.

Аныяктарны ажылга хаара тудуп, мергежилге өөредирин, социалистиг чарышты катап организастап эгелээрин Тыва АССР-ниң чонунуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору **С. К. Буянды** саналынга чугулага көрген. «Мөңгүлек» гостиницазында соңгаартан келген бөлүк эштер бар, олар орай дүнеге чедир музыканы ойнадып, чурум үреп, чоогунда чурттап турар хамаатыларга дыш бербейн турарын ол хомудаан.

Республиканың социал хандырылга министри **С. Д. Киров** сөс алгаш, профэвилел организациялары ажылчыннарның күш-ажылын камгалаарынче, пенсия алыр кижилерге документилер кылып бээринче сагыш салбайн турарын шүгүмчүлээн.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлели каттышкан хуралды эртирип турарын мылзаводта профэвилел комитединиң даргазы **Л. А. Попков** эки деп үнелээш, республиканың бүгү чонунуң салым-чолу, амыдыралының деңнелин экижидер дээш бир демниг сагыш салып ажылдаары эң-не чугулазын айыткан. Бүгү коллектив тер сиген белеткелинге, дүжүт ажаап алыышкынынга идепкейлиг киржиксен турарын чедип алырын ол саналдаан.

Красноярскиниң санаторий-курорт талазы-биле край каттыжыышкынының даргазының оралакчызы **А. А. Саля** Тываның курорттарының материалдыг баазазының кошкаан, аъш-чем-биле хандырылгазының багайын айыткаш, оларны сайзырадыр дугайында айтырыгны республиканың Дээди Совединиң сессиязынга азы Министрлер Чөвүлелинге чугаалажыры чугула болу бергенин чугаалады. Соңгаартан келген чижек садыгжылар улуг өртекке бараанарын садып, чонну чүдеп чип турда, оларга удур кандыг-даа хемчеглер албайн турарын шүгүмчүлээн. Ылангыя Тыва АССР-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитеди, милиция, инспекция чиновниктер, мелчүкчүлер-биле демиселди чорутпайн келген.

Кызыл хоорайда ажыл чок хөй аныяктар ыяй-бээр чорук турар. Оларны ажылга хаара тудар хемчеглерни боттандырарын Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы **К. Ш. Ялакова** саналынга чугаалап айыткан. Оон ангыда малдың баш санын өстүреринче, продуктулуун бедидеринче, малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузарынче доктаамал сагыш салыры совет, профэвилел организацияларының ажылы болурун ол айыткан.

Чурт үлетпүр болгаш коммунал хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылчыннарының профэвилелиниң республика комитединиң даргазы **А. К. Бакулин** саналынга мал чемнериниң белеткелинче бүгү чонну калбаа-биле киириштирерин, ажылчы чоннуң социал камгалалын экижидеринче угланган дээштиг хемчеглерни алырын саналынга чугаалаан. Чонну мелчүп чип, байып турарларга удур демиселди күштелдирерин ол чугулага көрген.

Хурал чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** түңнел сөс чугаалаан. Ажылчы чоннуң экономиктиг болгаш социал камгалалын экижидеринче угланган дээштиг хемчеглерни совет база профэвилел организациялары алырын ол чугулалап көрген. Ийи таланың дугуржулгазының күүселдезиниң кайы хире чоруп турарының дугайында чазак кежигүннериниң, министерстволарның, ведомстволарның удуртукчуларының материалдарын солуннарга парлаарын, телевидениеге, радиога график ёзугаар дамчыдарын моон соңгаар доктаамал болдурарын ол чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК
(«Шынның» корр.).

Солун болгаш номчукчу

ИЙИГИ КВАРТАЛДА

Чылдың ийиги чартыы эгелей берген. Эрткен ийиги кварталда «Шынның» арыннарынга кандыг материалдар колдай үнүп, солуннуң номчукчуларын чүү хөлзедип турганыл? Шак ындыг теманы оюп эртпейн, өй-өйлеп номчукчуларывыска таныштырып турар бис. Бирги кварталда биске 1400 чагаа келген турган болза, ийиги кварталда 1150 материал келген. Чайгы үеде черле улустуң бижиири эвээжей бээрин билир бис. Ынчангаш саазын айтырыының бергезинден бир кезек үеде солувус үнмейн турганы база бар. Материалдар ынчап чырыкче үнмейн, авторларже харылаттынып турган. Бо база чылдак болуп чадавас, ынчалза-даа хүн бүрү кууруг чокка силерниң чагааларыңарны ап-ла тур бис, хүндүлүг номчукчу.

Номчукчуларны чүү хөлзедип турарыл? Апрель, май, июнь айлар чурттуң болгаш республиканың амыдыралынга бир аай нарын, берге айтырыгларны тургускан. Чаңгысла айтырыгны адаптарывыска, ол бүгү чайгаар-ла тодарап кээр. Апрельдиң эгезинден-не бүгү барааннарга өртектерни улгаттырган болгай. Ынчангаш оон-биле холбашкан айтырыгларны номчукчулар дүвүрел-биле көдүрүп, социал амыдыралда бергелээшкиннер дугайын хөй-биле бижип турганнар.

Хүн бүрүнүң ниитилел-политиктиг амыдыралында болуушкуннар. Президент соңгуурунга хамаарышкан референдум ышкаш улуг болуушкуннар бистиң номчукчуларывысты сонуургадып турган.

Чуртувуста ниити байдал, экономика, социал айтырыглар, чуртта кризисти канчаар ажып эртсе эки дээрзи азы черлерге ажыл-херектерни канчаар организастаарының айтырыглары солуннуң номчукчуларын хөлзетпишаан. Мал, чер ажылы, аренда харылзаалары, чаа арга-дуржулга, кайы-даа алырда чаа, солун, ажыктыг чүүлдер кижи бүрүзүн сонуургадып турар. Солун бодунуң талазындан оларже кол кичээнгейни угландырарын чугула деп санап турары-даа ында.

Социал айтырыгларга хамаарышкан материалдар эң хөй. Барааннарны чер-черде хуваап, садыглап турарында четпестер, ылангыя көдээде чоннуң амыдыралында хүн бүрүнүң бергелери, садыгның чидиг айтырыглары кээп турар, почтада эң көскү черде. Солуннуң редакциязы, оон килдистери байдалды тодарадып көрүп, четпестерни элеринге дузалажырының бирги чергениң айтырыы кылдыр көрүп турар. Солуннуң бижикчи авторларының сонуургаан айтырыгларынга харыы кылдыр харылзаалыг ажылдакчылар-биле интервью, беседаларны чорудуп, чер-черде байдал-биле таныштырып турар бис.

Өртектерниң улгатканы-биле кижилерниң амыдырал деңнели, ылангыя көдээде элээн чавызап турарын чагаалардан эскерип болур. Чер-черде эрге-чагырга органнары, профэвилел, буянныг чорук органнары, ылангыя назылап кырааннарже, инвалидтерже, хөй уругларлыг өг-бүлелерже сагып салза эки.

Черниң ажыглаары, аренда харылзааларын сайзырадыры, ында четпестер, малчыннарның чугула айтырыглары база чагааларда көдүртүнүп турар. Хензиг-даа бол практикага үндезилээн арга-дуржулга чер-черге онза чугула болуп турар. Солун арнында ындыг материалдар ам-даа эвээш.

Өртектер улгаттырганы-биле холбаштыр кижилерге, өг-бүлелерге, уругларга карылга дуглаашкыннарынга хамаарышкан билдинмес айтырыгларны номчукчулар эң хөй-биле бижип турар. Социал амыдырал килдизиниң, черле ниити редакцияның хемчеглер алганының ачызында ол айтырыглар ам харын эвээжээн деп санап болур. Чер-черде профэвилел комитеттери, социал хандырылга органнары бо айтырыгларны ам черле быжыг холда алган, чоңга тайылбырларны берип, дузалап турар боор дээрзинге идегеп турар бис.

Кандыг-даа айтырыгны ыяап-ла солун арнын таваржыштыр тайылбырлаазын, харылап берзин дээр, хөлүн эрттир азырадыкчы хөөннер редакцияны дүвүретпес арга чок. Херек кырында айтырыгларны шиитпирлеп көөр, дузалаар, үзе шиитпирлээр органнар. Харылзаалыг кижилер улуг ырак эвесте, кожа турда-ла, редакция харылзазын дузалаачы дээри черле чөптүг эвес боор. Солунга шиитпирлээр, көөр чугула айтырыг кончуг хөй болгай. Ол дээш номчукчулар силерниң ол-бо деп сеткил хомудаар чүве чок, чүгле херектиң ужурун билип алзын деп болур бис.

Бойдус камгалалының, чурттаар оран-бажың, ажылга тургустунарының айтырыглары хөй-хөй кижилерни дүвүредип турар. Ол айтырыгларны редакция дорту-биле шиитпирлептер дээрге, шын эвес апаар. Оларны шиитпирлээриниң алыс дөзү чер-черде боттарында турар дээрзин уттуп болбас. Районнарда бойдус камгалалының комитеттери тургустунган болгай. Кижилерниң социал камгалалында профэвилел комитеттери турарын база уттуп болбас.

Аар-саар үүрмек четпестер дугайында шүгүмчүлелдер эвээжеп турары иле. Амыдырал-чурттаалганың хүн бүрүдеги чидиг айтырыглары кижилерни хөлзедип турар апарган. Амгы нарын, берге үеде, рынок харылзааларынче шилчип кирип турарының байдалдарында ындыг болбас ужур чок. Кайда-даа, ажыл-агыйның кандыг-даа участогунда багай ажыл, кошкак түңнел, четпес чүүл дээрге-ле, силерниң-биле бистерниң шуптувустуң кошкак, четпес ажылдаанывыстың түңнели-дир. Кым-даа, кайда-даа ажыл-херээнге ыяк бердинмишкин, долу күш-биле ажылдаар болза, амыдырал байдалывыс моон экижир дээрзи билдингир.

Чылдың ийиги кварталында редакция бодунуң дыңнадыгларынга чээрби ажыг харыы алган. Ол ышкаш солунга парлаттынган шүгүмчүлелдерге хамаарышкан органнар харыыларны чорудулаан. Ажыл-агыйжы шүгүмчүлелдер моон мурнунгу чылдарга бодаарга эвээжээн, социал тала колдай берген. Ынчалза-даа чер-черге ажыл-херек кылан тас деп чугаалаары черле болдунмас. Ылангыя амгы бо хүннерде ниитиниң малының чайлаглаашкыны, семиртилге, сүт саалдазы, малга чем белеткели дээш, кандыг чидиг айтырыгларны бисте чок дээрил. Ол айтырыгларны база кичээнгейге ап, дуза кадары чугула.

Чер-черже хемчег алыры-биле чорудкан чагааларга он ажыг харыы келген. Оларны солуннуң тускай корреспондентилери, ылангыя Улуг-Хем район талазы-биле хынап, солун арнынга үндүргүлээн. Элээн хөй четпестер дугайын ону канчаар шиитпирлээрин чон билип алган, ол эки. Кемниг херек үүлгедиишкиннерин истеп хынаарда саадалдыг хуусаазын узадыр, тодаргай түңнел үндүрбезинге хамаарыштыр хомудалдар редакция почтазында база бар. Ол айтырыгларны прокуратура органнары чиге, тода, дүрген шиитпирлээр болза эки. Чон ортузунга эрге-хоойлу билиглерин нептередири чугула айтырыг болуп турары моон тодаргай-дыр.

Ийиги кварталда «Шынның» почтазынга хамаарыштыр анализ ындыг болган.

ЭРТКЕН ОРУК, ЭЧИС СОРУЛГА

«Хемчиктиң сылдызы» солун тургустунганда-ла, он чыл эрткен. 1981 чылдың июль 1 — солуннуң төрүттүнген хүнү. Солуннуң 1500-кү дугаары база чоокта чаа парлаттынды. Ынчангаш ук солуннуң редакция коллективи ийи дакпыр байырлалды демдегледи.

Он чыл дээрге эвээш үе ышкаш сагындырар. Солуннуң амыдыралынга онзагай өскерлиишкиннер болбаа деп аан. Ындыг ышкаш эвес. Беш, алды чыл бурунгаар тургаында дээрге, солуннуң амыдыралы демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң тевии-биле чаартылгаларлыг, өскерлиишкиннерлиг болуп, чогаадыкчы өзүлдени чедип алган.

Оон «дун» дугаарын чырыкче үндүрүп турганывысты сактып ор мен. Типографияга өрүүр, парлаар машиналарны чаа-ла эптеп, чыып каан, полиграфистер чедишпес турду. Бирги дугаарны үш аңгы өңнүг «За асбест» солуннуң типографиязынга даңны атсы шуудеп тургаш, парлап алган бис... Номчукчуларга кол-ла продукциявыс болур солуну өй-шаанда чедирип бээр дээш шырбайып-ла турдувус. Ажыы-биле чугаалаарга, беш, алды чыл бурунгаар үеге чедир солун арнынга чүнү парлаарын, парлавазын партия Барыын-Хемчик райкомунуң секретарьлары айтып берип, бистиң чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарывыска доктар-моондак болуп турду.

Амгы хүннерде «Хемчиктиң сылдызы» «Демократия, ажык-чарлыг болгаш чөптүг чорук дээш!» деп кыйгырыгны салып алган, хостуг үнүп турар. Партия райкомнары, райкүүскомнар-даа бистиң солуннуң турушун, оруун шын билип, биске шаптык катпайн, ыйыдышкын кылбайн, моральдыг деткимчени көргүзүп турар, ынчалза-даа мыңчага чедир оларның талазындан материалдыг дуза албадывыс. Эрткен чылдан эгелээш, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, бо чылын Мөңгүн-Тайга районнарның күүскомнары солун редакциязынга акша-хөреңги-биле дуза кадар дугайында аазаашкын кылгаш, оон дугайында ам шуут уттупкан.

Номчукчулар-даа, ол хамаанчок, район удуртулгазы чергелиг даргалар безин бистиң солунну акша-төгерик-биле партия «чемгерип» турар деп соора билип турар боор чорду. Ол ындыг эвес. Бистиң акша-биле РСФСР-ниң Парлалга болгаш массалыг медээлер чамызы хандырып турар. Ынчангаш бир-тээ ындыг болганда, «Хемчиктиң сылдызы» чоорту үш азы дөрт районнуң хамаарышпас солуну апаар чадавас.

Солуннуң тургустунганының баштайгы чылдарында редакцияга сеткүүлчүлер, типографияга полиграфистер чедишпейн турганындан бергелерге таваржып турган бис. Амгы хүннерде кадрлар-биле долу хандыртынган бис.

Солуннуң он чыл болган юбилейин демдеглеп турар үеде, дааган ажылынга харысалгалыын, тывынгырын, сагынгырын көргүзүп келген солунчуларның адын адап, мактаан бис. Олар дээрге хоочун сеткүүлчүлер Хоюг-оол Моңгуш, Чкалов Маңгыныгы, ачыяктар Даш-оол Моңгуш, Чечек Ооржак, фотокорреспондент Чылбак-оол Кара-Сал, корректор Ульяна Улуг-Хаай, полиграфистер Семён Сарыглар, Раиса Сарыглар, Роза Сарыглар, Мөңгүнкыс Куулар болгаш оон-даа өскелер-дир.

Солун бо хүннерде үш муң ажыг кезекке үнүп турар. Бистиң типографиявыс солуннан аңгыда янзы-бүрү чагыгларны парлап, белеткеп турар. Бо чылдың бирги чартыында 36884 рубльдиң бланк продукциязын бүдүрдүвүс. Ол дээрге планны 122,3 хуу күүсеткени-дир. Ол-ла үениң дургузунда чарлалдардан 2000 хире рубльди агар санывысче киирдивис.

Дузалал ажыл-агыйже кичээнгей салып тур бис. Коллективтиң картофель тарып шөлү база 80 ажыг баш ээр малы бар.

Номчукчуларның, ниитизи-биле чоннуң талазындан солунга сонуургалды бедидерин өзек айтырыг кылдыр көрүп турар бис. Кол-ла сорулгавыс — «Хемчиктиң сылдызын» солун, номчуштуг, шынныг, дидим материалдар-биле долдургаш, чонга сөңнээри.

Бистиң солуннуң шаңналы дээш 128 мөгениң тыва хүреш маргылдаазын ийи чыл улаштыр эрттирдивис. Аңаа шүүлген мөгени ээр-чүгениң аъды-биле шаңнап эгеледивис. Чоннуң дыштанылгазын ажыктыг эрттиреринге, тыва хүрешти улам ыңай сайзырадырынга оон рөлю улуг боор турары билдингир.

Василий ХОМУШКУ.
«Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редакторy.
Барыын-Хемчик район

ШЫНАП-ЛА, ДЕТКИИЛИНЕР

«Шын» солунга (бо чылдың май 25-те үнген) Бай-Хаак суурнуң чурттакчызы Севээн Оюннуң «А бистер чоорган бис» деп кыска чүүлүн номчааш, дыка-ла чүүлдүгзүндүм. Шынап-ла бежен чылдарда Таңды районнуң барык суур бүрүзүнге дээрбелер үзүктел чок ажылдап турган чүве болгай. Улустар тараазын дээрбелеп ап, оон далганы-биле дыка-ла чаагай чемнерни кылып чип чораан. Ол чылдарда холга тудар акша эвээш, колхозчулар ажылы дээш бүдүрген продукциязы-биле санажыр боор чүве. Эрес-кежээ кижилерниң алган тараазы 3-4 тонна чеде бээр.

Рынокче шилчиишкинниң амгы нарын, берге үезинде садыг-магазиннерде аъш-чем көзүлдүр-ле эвээжеп, өртээ хемчээл чок улгадып турда, ындыг дээрбелер дээн чижектиг дузалал дериг-херекселдер, шынап-ла, ажыктыг болур ужурлуг. Ону аңаа-ла бир ужур эдерткен сөстер деп бодавайн, ажыл-агыйларның удуртукчулары олче улуг кичээнгейни салырын улуу-биле дилээр күзээр кижи-дир мен. Тыва кижиге аъш, суг-ле бар болза ажырбас дээр хөөннер бар болгай. Ол кайын ындыг боор. Далган үскен чаагай мүнну, далган чокка кылдынмас манчы, хуужуурну, боова-боорзакты-даа сактып келинер даан. Ынчангаш бижикчи С. Оюннуң бо саналын, шынап-ла, деткип көрээлинер.

Алдын-оол ОЮН.
Красноярск крайның Кадарейский суур.

Телевидение

Понедельник

ИЮЛЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

15.00 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 16.25 «Объектив». 17.05 Мультфильм. 17.15 Уругларга фильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Харылзаа». 19.00 «Москва — Вашингтон» телекөвүрүг. 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 «Кинопанорама». 21.55 Футбол допчулалы. 22.25 М. Булгаковтуң дугайында сактышкын. 23.30 «Уран чурулганың метаморфозалары». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки сериязы. 00.00 ТМА. 00.20 — 01.00 Р. Шумая. «Карнавал».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

15.00 Уругларга фильм. 16.05 Бир артистиң театры. «С. Юрский. Концерт болгаш концерт соонда». 17.00 — 19.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.00 Конкур талазы-биле делегей маргылдаалары.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Чай-91». Крымга дыштанып болур бе? 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 —23.45 Россия ТВ-зиниң программазы 23.00 Медээлер. 23.15 «К-2» Москва кинофестивалында. 23.45 Композитор болгаш күүседикчи Г. Лукьянов. 2-ги дамчыдылга. 00.45 «Өреге бээр портрет». Телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 Орган музыказының кежээлери. 19.00— 20.00 Эртенги сылдыс.

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Тыва»—ТВ» Коммерциялыг телекомпанияның программазы.

Вторник

ИЮЛЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 10.45 Мультфильм. 11.00 Уругларга дамчыдылга. (немец дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 «Салдынмайн бар...» 13.15—13.30 Чугула репортаж.

• • •

14.30 Телемикст. 15.15 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 6-гы сериязы. 16.20 «Сонуургактарга». «Кичээнинер: тырттырдым-на». 16.35 «Салгал чокка». Телефильм. 17.15 Чемпионнар-биле кады. 17.30 Уругларның музыка клуву. 18.15 Мультфильм. 18.30 ТМА. 18.45 Бистиң садывыс. 19.15 Рыноктуң хоойлузун ёзугаар. 19.45 Ю. Мазурок ырлаар. 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Чугула репортаж. 21.55 Орус романстар. 22.55 Улугларга мультфильмнер. 23.15 «Музыка медээзи». 00.05 ТМА. 00.25 «Орбитага болгаш оон соонда». Барымдаалыг фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 01.20 — 03.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мергежилинге артистиң ыраа. Н. Подгорный. 9.25 «Камгалал бижик» 9.55 Ритмиг гимнастика. 10.25 «Балык тудар үе». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы 13.30 Уругларга фильм. 14.25 Б. Лавреневтиң чогаадыкчы ажылының дугайында арыннар. 15.05 —15.35 Музыкалыг программа.

* * *

17.00—18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Мультфильм. 19.00 Телерадиоконкурстуң лауреады С. Горшунов ырлаар. 19.10 Сталинград тулчуушкунунуң төөгүзүнүң шала билдинмес арынының дугайында. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Экивенер!». Информастыг программа. 21.00 Медээлер. 21.10 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң симфониктиг оркестриниң концерти.

МОСКВАДАН

22.30—01.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15—01.20 «Бешки дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.30 Р. Штраус. «Метаморфозалар». 21.00—21.40. Үе.

Среда

ИЮЛЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 9.55 Уругларның музыка клуву. 10.40 «Чемпионнар-биле кады». 10.55 «Ай-Дередин келген оспаксыраан кижи». Телефильм. 11.05 Концерт. 11.45 Мультфильм. 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30—14.00 «Чиик болгаш бис». Телефильм.

• • •

15.15 «Бир-ле черде дайын дииңнирээн». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. Бирги сериязы. 16.25 «Сонуургактарга». 16.40 Мультфильм. 17.00 «Шивишкин». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.20 Уругларга фильм «Челээштен бедик». 1-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Озал-ондак чок шимчээшкин. 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Ажык чугаа. 22.55 «Биржа-91». 00.00 ТМА. 00.20 «Беш кадар». 02.40 — 03.35 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бистиң-биле кыл, бис ышкаш кыл, бистен эки кыл». 9.15 Мультфильм. 9.30 «Мансудэ» ансамбльдиң көргүзүү (КУДР). 10.05 «Балык тудар үе». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.00 Мультфильмнер. 11.30—13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.55 «Ялта-91». Эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң телеконкурузу. 16.05 Мультфильм. 16.15 «Джалиль болгаш музыка». 17.00 — 19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.00 Конкур талазы-биле делегей маргылдаалары. 19.00 Россияның парламент медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Рынокче базымнар». Сүт-Хөлде биче бүдүрүлгелер болгаш арат ажыл-агыйлар (тыва дылга).

МОСКВАДАН

21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 «Иллюзион». «Сөөлгү турлаг». Уран-чечен фильм. 23.25 — 00.10 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.40 — 00.15 «К-2» Москва кинофестивалында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15 Назы четпестерни ажылга тургузарының айтырыгларының дугайында. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30— 21.00 ССРЭ Улустарының чайгы 10 спартакиадазы.

Четверг

ИЮЛЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 9.55 Мультфильм. 10.15 А. Руссель. «Арга-арыг дугайында шүлүглел». № 1 симфония. 11.00 Уругларга дамчыдылга. (англи дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30—13.15 «Мария Капнист. Үш байырлал». Телефильм.

• • •

14.30 Телемикст. 15.15 «Бир-ле черде дайын дииңнирээн». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.30 «Сонуургактарга». «Бажың комитеди». 16.45 Л. Бетховен. № 7 соната. 17.15 Уругларга фильм. «Челээштен бедик». 2-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.30 «Цхинвали: караңгы арлып тайлы бээр ирги бе?». Телефильм. 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 21.00 Үе. 21.40 «Кинопанорама». 21.55 Ажык чугаа. 23.25 ИХМ-ниң медээлери. 23.40 «Вологод черинде чогаадыкчы сорук». 00.35 ТМА. 00.55 «Уран чурулганың метаморфозалары». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы сериязы. 01.25 «ВиД». «Матадор». 02.25 Фильм-концерт. 03.00 — 03.55 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика 8.15 «Булактар». 8.45 Режиссер Л. Хейфецтиң ажылдары. 10.10 «Мөзүлүг эвес кижи». Уран-чечен телефильм. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 11.30 О. Уайльд — «Тергиин ашак». (Сатира театрының шиизинде). 12.30 Камера эрткен үени шинчилеп тур. Маршал Г. Жуковтуң намдарының билдинмес арыннары. 13.30 Уругларга фильм. «Парустар». 1-ги сериязы. 14.35 — 15.45 «Ялта-91». Эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң телеконкурузу.

* * *

17.00—18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 «НЛО: чарлаттынмаан аян-чорук». 13-кү дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

19.30 «Экизенер!». Информастыг программа.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 Медээлер. 20.40 «Саян эдээнде кежээ». Чечен чогаал-хөгжүмнүг программа. 21.30 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.40—23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 — 01.25 В. Розов. «Каш борбак дамды». Телешиин.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.30 Концерт. 20.00 Медээлер 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Ритмиг гимнастика. 21.00 — 21.40 Үе.

Пятница

ИЮЛЬ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки, 6-гы сериялары. 10.45 Мультфильмнер. 11.15 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 12.00 ТМА. 12.15 «Маппет-шоу». Фильм-концерт 7-ги, 8-ки сериялары. 13.05 — 13.35 Фильм-концерт. 15.15 «Бир-ле черде дайын дииңнирээн». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.30 А. Билль ырлаар. 16.55 Мультфильм. 17.15 «Мөңгези биле...» Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 19.00 Кижи болгаш хоойлу. 19.45 Ленинградтың филармониязының академиктиг симфониктиг оркестри ойнаар. 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки сериязы. 21.00 Үе 21.40 «Николас Никльби». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы сериязы. 22.35 Чугула репортаж. 22.50 «ВиД». 01.50 ТМА. 02.10 — 03.55 «Николас Никльби» Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки, 6-гы сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика 8.15 Мультфильм. 8.30 «Дириг планета». Он ийи сериялыг барымдаалыг фильм. 7-ги сериязы. 9.25 Компьютер-биле чугаа. 10.10 Уругларның уран чүүл коллективтериниң көргүзүү. 10.45 Степан Эрьзиниң үш күзели. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. «Парустар». 2-ги сериязы. 14.35 Россияның перспектива чок суурларын катап тургузар дугайында телефильм. 15.00 — 15.50 А. С. Пушкин — «Белкинниң тоожулары». «Гробовщик». Телешиин. 17.00— 19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.10 Концерт. 19.00 Россияның парламент медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.15 Уругларга фильм. 19.40 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

* * *

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Тыва ТВ чалап тур». 21.30 Телефильм.

МОСКВАДАН

21.45—01.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.30 «К-2» Москва кинофестивалында. 23.00 Медээлер. 23.15 — 01.20 «Бешки дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15 Н. Пейко. Квинтет-вариациялар. 19.30 Хеме эжиишкини. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Делегей рыногунче дугуур. 21.00. Үе. 21.40 — 21.45 Коллаж.

Суббота

ИЮЛЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Гураскаадыг». Барымдаалыг телефильм. 6.45 Мультфильмнер. 7.30 Ритмиг гимнастика. 8.00 Эртенги почта. 8.30 ТМА. 8.45 Бистиң садывыс. 9.15 «Салгалдарга камгалап бер». Улусчу мастерлерниң ассоциациязының таныштырылгазы. 9.25 «Санаашкынның эгези». 9.55 «Бельгия — Европа беллиринде чурт». 10.55 «Эртенги сылдыс». 11.55 «Бурда моден» саналдап тур...» 12.25 «Овур-хевир». 13.30 Тоолдар болгаш ужуралдар. «Кызыл идикчигештер». Уран-чечен телефильм. 15.00 ТМА. 15.15 «Ынчалзажок бистиң Русь түрег көрүп каттыжар». 16.25 Фильм-концерт. 17.30 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 7-ги сериязы. 17.55 Делегей панорамазы. 18.40 Режиссёр Б. Шамашневтиң фильмнери. 21.00 Үе. 21.40 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикториназы. 22.40 «Чылдар өттүр каткы». 23.55 Олег Газмановтуң концерти. 00.55—02.15 «Көзер чок оюн». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Үрер хөгжүм ойнаар. 8.45 Кижи. Чер. Октаргай. 9.30 Орус чугаа. 10.00 Солистер квартеди ойнаар. 10.15 Режиссер М. Дохматскаяның фильмнери. 11.15 Спортту бүгүдеге. 11.30 «Кадар он бир» видеоканал. 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 Волейбол. Делегей лигазының бирги чери дээш. 17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 «Пыталово». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.45 «Ырны сактып ал». Улугларга болгаш уругларга. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Уран гимнастика. ССРЭ-ниң чемпионады. 21.00 Үе. 21.40—23.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15 «К-2» Москва кинофестивалында. 23.45 «Шылгалда [illegible]». Уран-чечен телефильм. 00.45 — 01.40 «Чүгүрүктер маңы».

Воскресенье

ИЮНЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.30 Биржадан медээлер. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрге». 10.00 «Ада-чуртка бараан болуушкун». 11.00 Эртенги почта. 11.30 «Аян-чорукчуларның клуву». 12.00 «Кадыкшыл». 13.30 Мультфильмнер. 14.15 «Ону шыдаар силер». 15.00 ТМА. 15.15 «Чаа салгал шилип ап тур». 16.30 «Үзел-бодал». ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттарының «Эвилел» бөлүүнүң төлээлекчилеринге сөс. 17.05 Көдээден дамчыдылга. 18.05 «Үннер эндерик—делегей чаңгыс». Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары. «Үш алышкы» (Индонезия). 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур». 19.00 «Делегатскаяда музей». «Кубачи аулдан келген мастер». 19.15 Өг-бүле экраны «Улуглар болгаш уруглар». Уран-чечен фильм. 21.00 Үе. 21.40 Уран гимнастика. ССРЭ-ниң чемпионады. 22.25 Хронограф. 22.40 Бүгү-делегейниң музыка шаңналы Монте-Карлода. 00.40 «Көзер чок оюн». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже чыскаалынар! 8.20 Мультфильмнер. 8.50 Концерт. 9.20 «Фантазия» Телефильм. 9.40 Педагогиканы бүгүдеге. 10.40 Шаандагы болгаш амгы романстар. 11.30—13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 Концерт. 16.45 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Автор телевидениези. 19.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.00 Медээлер. 20.15 Автор телевидениези 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45—23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.15 —00.25 «Шыяан ам». Уран-чечен телефильм.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың № 1 ортумак профтехучилищези 1991-1992 өөредилге чылында сургуулдарны дараазында тускай эртемнерге өөредири-биле хүлээп алырын чарлап турар: [illegible] тракторист-машинист, [illegible] слесарь, автомобиль чолаачызы. [illegible]

[illegible] тың. Шагаан-Арыгның сүт комбинаттарынга, а ол ышкаш сүт-барзаан фермаларынга ажылдаар, автомобиль башкарарының В, С категорияларның [illegible]

[illegible] үезин күш-ажыл стажынга киир санаар.

Спорт секциялары, боттуунгур уран чүүлдүң, а ол ышкаш уран чурулганың, техниктиг чогаадылганың бөлгүмнери ажылдаар. Олар турисчи путёвкалар-биле өске чурттарга, Кара далай эриктеринге, маадыр хоорайларга, санаторийлерге, дыштанылга бажыңнарынга баар.

Училище директорунуң адынга билдиришкинге дараазында документилерни кожар: ортумак билииниң дугайында [illegible]

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, бажың № 14.

* * *

Культураның болгаш [illegible] база ортумак өөредилге черлеринге 1991-92 өөредилге чылында аныяктарны хүлээп алырын Тыва АССР-ниң Культура министерствозу чарлап турар:

театр уран чүүлүнүң Москвада А. В. Луначарский аттыг күрүне институду. Тускай эртемнери: театр ажыл-херээн планнаары болгаш организастаары, театр режиссуразы;

Москваның Гнесиннер аттыг хөгжүм-педагогиктиг күрүне институду. Тускай эртемнери: хөгжүм херекселдери; [illegible] библиотека башкарары болгаш библиография, культура-дыштанылга ажыл-чорудулгазын организастаары;

Новосибирскиниң Глинка аттыг күрүне консерваториязы. Тускай эртемнери: чоннуң хөгжүм херекселдери, теория;

культураның Ленинградта күрүне институду. Тускай эртемнери: культура-дыштанылга ажыл-чорудулгазының экономиказы болгаш ону организастаары, библиотека башкарары, библиография;

[illegible] кабинет № 429, телефону 3-23-83.

АРБАТ ШӨЛҮ БӨГҮН ЫНДЫГ

Ында—ыры, мында —шулук,
Ынзында —хурал-суглаа.
А мында—садыг-наймаа
Арбат шөлү бөгүн ындыг.

«Ажыл-ижи сандараашты
Ашка-чутка бектеттирген
Куурумчу ССРЭ!» деп,
Кускунпаан үн чаңгыланды.

Өөрүшкүзүн, хомудалын,
Өттү чара тевер кылыын
Ажыы-биле кым-даа тө каар—
Арбат шөлү бөгүн ындыг.

«Партияны, Ленинни
Бажы-биле узуткааштың,
Эрги ёзу тургузаал!» деп,
Элдеп кыйгы база унду.

Эрге-шөлээ, алдар-даа дээш,
Эротика, секс-даа дээш,
Айтырыглар үскүлешкен
Арбат шөлү бөгүн ындыг.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.
1991 чыл, Москва.

А Ъ Т

(ТООЛЧААН ЧУГАА)

Шаанда шагда Аът дээрге
Чалгыныгга чүгле четпес.
Ол дег ындыг маңгыр чуве
Октаргайга шуут чок турган.

Кайнаар, чүү-ле маңнаан
болдур.
Казыргы дег сүрүп четкеш,
Кагар, тевер, ызырары
Каржы халап болу берген.

Черниң хамык амытаны,
Чежеге дээр хинчек көөрүл?
Буруулугну кезедир дээш
Бурган башкаа чаргылдашкан.

Чүгүрүүнүң чылдааганы
Чүзүндел дээш хынап көөрге,
Хат дег эстеп, маңнаар чуве
Кажыктарда болган иргин.

Аъттың кажыын бурган башкы
Анаа дораан чамырылдыр.
Ап кааптарга биезги аът
Ам-на харын оожурган-тыр.

Каржыланып чорбаан болза,
Кажыктары бүдүн тургай.
Чүү-даа чүвээ четтирбейн баар
Чүгүрүк мал турбас ийикпе.

Биче-оол ДОЮНДУП

Медицина темазынга

БАШТАК АЯНЫ-БИЛЕ

РЕГИСТРАТУРАГА

— Мени «кулак-карак» эмчизинче кирип көрүнерем, дуңмам.

— Ындыг эмчи чок. «Кулак-боостаа-думчук» эмчизи бар-дыр.

— Менээ «кулак-карак» эмчизи херек.

— Чүнер аарыыр-дыр ынчаш?

— Элдеп дивес силер бе, дыңнаан чүвемни көөрүмге өске болур-дур ийин.

БҮЗҮРЕДИМ

Дарга аарый берген ажылдакчызын кээп көрүп чораан. Мендилешкен соонда оозу мынча диген-дир:

— Силерни баажылааны берген деп сезиндим. Шынап-ла, аарый берген ышкажыл силер, ам-на бүзүредим.

ООН ҮР-ДАА БОЛГАЙ-ЛА

Бот-орулга-чарылгалыг поликлиникага мындыг чугаа болган:

— Диш турарынга чеже акша төлээрил?

— Чээрби беш акша.

— Чаңгыс минутада кылыр чүвеңер чээрби беш акша дээр-дир але?

— Күзээр болзуңарза, ону мен бир шак чедир узадып болур мен.

БЕРГЕ ТАВАРЫЛГА

Невропатолог аарыг кижиден айтырган:

— Үшкериңи дыңнап тургаш, чогум кым чүнүң дугайын чугаалаанын эвербес-тир силер бе?

— Ийе, үргүлчү ындыг-дыр харын.

— Берге таварылга-дыр-ла. Кажан ындыг апаар-дыр?

— Телефон-биле чугаалажып орумда.

АШААМНЫ ДЫҢНАВАЙН БААР МЕН

Эмчи аарыг кижиге чугаалаан:

— Ол талаже ийлеңдир чыткаш, удуур болза эки-дир.

— Ол черле болбас, эмчи. Чүге дээрге ашаам улаараар кижи, солагай кулаам дыңнавас-ла болгай.

ЫНЧА ҮРДЕ ХОРЖОК

— Уйгу чүнери бо-дур. Алды хонукта четчир.

— Ой, эмчи, хоржок, ынча үр удувас мен.

Аяк шайны аартап ора...

ЧАРЫНЧЫ

● Чечен чугаа ●

Өле өшкүм чиде берген. Ол-бо дилеп, айтыртынгаш, тыппайн бардым. Чаңгыс борбак өшкүмнүң ис-даа көзүлбес, ооң барааның көрген кижи-даа чок. Анайы өскүс калган.

Оор алган деп каразый бердим. Суур шагдаазынга хомудаарындан чөгенген мен. Мал-маганы оорлаткан кижилерге дузалаптар хире харыы-даа чок, хей чорду. Чарын салыр Шыргай-оолга баар деп шиитпирлеп алдым. Артында-ла «Чарынчы» деп чонга шолалаткан кижи болгай. Сураан дыңнаарымга, өдүрээн часса-даа, холун часпас дижир.

Оон бажыңынга чеде бээримге, пашта эът дүлүп алган, кара мунун аартаан, суг дер дүшкен олур.

Келген херээмни чугаалаарымга:

— Чарын бар бе?—деп айтыра-дыр.

— Кандыг чарын?

— Салыр чарын. Чарын салдыртып кээр кижилер-ле хөй. Ол хирезинде хол куруг кээр боор-дурлар. Оода чарындан хойлап алгаш келзе—деп шыжыга-дыр.

— Өзүн үзүп, чарыын кезип алыр хире малым-даа чок. Чиде берген өшкүмнүң хөкпек анайы арткан—деп бүруузундум.

— Кижилерге чарын салып бээр дээш кат малымны төдер деп бардым—деп, кижим мырынай хорадай берди. —Ам артында рынок үези-дир бо... Чарын безин тывылбастаан...

— Силерниң оонар-даа чоп боор. Бажыңнардан диленип көрейн. Кайы-бир өгден тып алырым чадавас—дээш, дүрген-не үнүптүм.

Суурну бир кылдыр эргээш, чадаштым. Ылап-ла чарын тывылбас апарган шаг болду. Чамдык кижилерде бар-даа болза, кым бээр деп. Боттарынга херек апаар болгай.

Үр-ле боданып, сагыжым саарзыкталып-даа турза, кожамны чалааш, өскүс хөкпек анайымны богдуруп алдым. Өшкүм оорлап алгаш барган оорга хорадааным-даа, ону тудуп алыксааным-даа ол хире болган.

Анайымның ээгилиг холун хапка суп, чүктээш, Шыргай-оол сугже базыптым. Мээң эккелген эъдимни хайындырып, былаа кылып иштивис. Шыргай-оол чарынны хемдип-хемдип, көске өрттеткеш, ону үр-ле ол-бо топтап көрүп-ле олур.

Дөстүнмейн:

— Кандыг ышкаш-тыр?—деп дүвүреп айтырдым.

— Кордал чок-тур —дидир.— Баскан изи-даа углаан чүгү-даа көзүлбейн-дир.

Хөлүйүп-ле кагдым. «Хөөкүй-ле анайымны—деп, хомудай бердим. —Хей-ле боол алган-дыр мен. Оон орнунга өшкү кылдыр өстүрүп алыр чүвемни...» Муңгарап-деңгереп оргаш, канчангаш-ла орун адаанче көрүптеримге, ында чыдар шоодайның ойбак чериндеи көк дук көстүп чыдыр. Чүрээм эндевээн. Өстүрүп каан малының өг-чүзүнүн кижи эндээр боор бе! Чым-сырт кынныл, шоодайны алгаш, оон иштинде чүвени ушта соп эккээримге, көк өшкүмнүң кежи болду.

Оорну ынчаар согур дүш боол туткан мен. А оон кара аксынче өскүс анайымның ээгилиг холун бодум-на кирр суп, канымга кедергей-ле хомудадым.

Шаңгыр-оол СУВАҢ.

ЭЗИРИК КЫС

Сербээ эзирик саатты кыс «Ак кууже» эрлер-биле
Бар-ла турган күжү-биле иткилежип кире берди.
«Бажы аарып» чүдээниндеи чулурланган калдар арны
Селгек ыжык көзүлдү ийин. Удавааңда холдарында
Ийи шилди тудуп алган, эң-не ховар тывылбас
Импорт бараан алган ышкаш карактары оду чайнап.
Хертеш сынын чазай аарак, туттунган дег базывытты.
Херээжен оон тура дүштү —борбак иштин тула каапты.
Хинде тудуш боттанган төл тепкиленип, дырбаш дээн боор.
Ол база, авазы дег, билбестедир «ижип» хонгаш.
Ондап-остап, чүдерексеп, шапкыланып чыдыр-даа боор.
О, салымының коргунчуун аар! Чырык көрбейн чыда-ла,
Иезиниң аазын эммейн, араганы «четтирип».
Кижи болур хонуунга дээр четче-бүдүн боттангыже
Хилинчектиг үүле тып, човуланны көре берген...
Ийи холда водка туткан иштиг ие азыг черже
Илдиккен дег, теңдинейнип, ажытталып кире берди.

Александр ДАРЖАЙ.

«Ак куу» — Кызылда арага садыы.

ЭЛЕГЕСТИҢ СУГ-БАЖЫ

Төөгүлүг ол черниң адын тывалар Суг-Бажы дижир турган. Соңгу Саяндан орус тараачыннар көшкүлеп келгеш, ол черниң анчы, малчын, тараачын тывалары-биле холуй чурттай берген. Суг-Бажының делгем шөлүнге орус тараачыннар бажыңнар тудуп алгылаан, Атамановка деп чаа суурнуң ады тывылган. Өглер, бажыңнар холуй тургулапкан.

1920 чылдың майдан 1921 чылдың декабрьга чедир Атамановка суурга Сергей Кочетовтуң партизан отрядының штабы турган.

1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Элегестиң Суг-Бажынга, амгы Кочетово суурга Бүгү-тываның Тургузукчу хуралы болуп эрткен. Таңды-Тыва Улус Республиканың бодарап доктааганын чарлаан.

САФЬЯНОВТУҢ ТЫВА ЧОНГА ЧЕДИРГЕН БАЙЫР СӨЗҮ

Улуг Шуулганның баштайгы хуралынга, 1921 чылдың август айның 13-те, совет төлээлерниң баштыңы Иннокентий Георгиевич Сафьянов Тургузукчу хуралды ажыдып тургаш, тыва чонга изиг байырын чедирип, сөзүглелдиң сөзүн чугаалаан:

Таңды-Тыва улустуң ам бо ажыттынып турар бир дугаар хувискаалчы хуралы болза, тус чурттуң төөгүзүнге кончуг улуг ужур-дузалыг боор артар. Бо хуралды чыылдырар дээш дыка хөй бергелерниң узун оруун эртип, дыка үр үениң иштинде манап келген бис, ынчангаш бо хурал тургустунуп келген ажыл-үүлени үзе шиитпирлээр апаар. Бо Шуулган болза, кым-даа кижиниң сеткилин хомудатпас чөптүг шынны бадыткап турар, чаа ёзу-чурумну амыдырал-чуртталгага бодарадып тургузар. Бо Шуулганга хостуу-биле шилиттирип соңгуттурган арат чоннуң хувискаалчы Чазаа болза, хоор чоннуң хосталгаже углап-баштаар сүр күштүг ал-бодунга мөөңнээн турар ужурлуг. Бо хуралга четкилеп келгилээн төлээлер тургустунуп келген байдалды өөзинге дээр черзилей көрүп тургаш, Таңды Тыва улус чүүлдүгзүнүп көөр ёзуну тургузар, ынчангаш бо хуралга дутуржуп чугаалашкан шиитпирлер хурал тараан соонда, тыва чоннуң күзел-соруун хандырып артсын.

РСФСР-ниң өмүнээзинден келген төлээлер Бүгү-тываның улуг Шуулганынга изиг байырны чедирбишаан, тыва чоннуң хосталгаже чүткүп чораан күзел-соруун туюлунга дээр илередип турар ажыл-херекти чедиишкинниг доозарын күзеп тур.

БУЯН-БАДЫРГЫНЫҢ СОВЕТ РОССИЯГА ЧЕДИРГЕН АЛГЫШ-ЙӨРЭЭЛИ

Улуг Шуулганның дөрт дугаар хуралынга, 1921 чылдың август айның 16-да, Бүгү-тываның Тургузукчу хуралының даргазынга соңгуттурган Моңгуш Буян-Бадыргы тыва чоннуң өмүнээзинден өөрүп четтиргенин илередип, Совет Россияны алгап-йөрээп, чугаалаан чугаазы:

Тыва чонум өмүнээзинден бистиң чоннуң мурнундан улуг Совет Россияга сеткилимниң ханызындан өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Иннокентий Георгиевич Сафьянов сайыт баштаан төлээлер Таңды-Тыва улуска боттарының иштики херээн шиитпирлээринге тускайлан болгаш кымга-даа хамаарышпас чон кылдыр ады-сывы алгырынга улуг дузаны чедиргени дээш сеткилимниң ханызындан өөрүп четтиргеним илередип тур мен. Хамаарышпас эргелиг тускайлаң чорукту чедип алыр дээш бистиң тыва чон каш-каш чылдарның дургузунда чоннуң араатан дайзыннары-биле демисежип келдивис, тыва чоннуң төрүмелинден онзагай ылгалдыг амыдырал-чуртталгазын узуткаар бодаан, тыва чонну кулдамыктап бастырын семээн араатан дайзыннар-биле демисежип чораан бис. Кончут шиитпирлиг болгаш нарын ажылды чогудуп алзын дээш бистерге улуг дузаны чедирген Тывада чурттап турар орус чоннуң төлээлеринге сеткилимниң ханызындан өөрүп четтиргеним илередип тур мен. Ёзулуг чаа болгаш бир мөзү-шынныг чорукту үндезин кылгаш, амыдырал-чуртталгавыс хогжүдер херекке дуржулгазы, билиг-биле олар биске моон соңгаар-даа дузалаар дээрзинге бүрүн бүзүреп тур мен. Улуг Шуулган бодунуң ажылын чедиишкинниг доосту деп өөрүүрүнүң магазы-биле өөрүп тур мен, сузуктээрниниң дээжизи-биле сузуктеп тур мен.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

ДУЗАЛАМЧЫ

Элегестиң Суг-Бажынга төрүттүнген Таңды-Тыва улустуң күрүнези ССРЭ-ниң дузаламчызынга даянгаш, шапкын хөгжүп эгелээн. Элчиннер харылзаазын тургускулаан. Москва, Ленинградче суртуулдарны чоруткулаан. ТАР-ның 10, 15, 21 чылының улуг байырлалынга Москваның төлээлери киржип, үнелиг белектерни тыва чоннуң холунга тутсуп турганнар.

Ленин башкының өңнүү чораан Александр Васильевич Шотман бистиң Тывага Совет чазактың төлээзи боол ийи катап келген: 1931 база 1936 чылдарда Тываның национал-хосталгалыг революциязының 10 чыл база 15 чыл оюнга келгеш, тыва чонга изиг байырын чедирип, үнелиг белектерни өргүп сунуп турган.

Төөгүнүң документилерин кыйгырып орарга, ТАР-ның 10 чыл оюнга Александр Васильевич Шотман чедип келгеш, ССРЭ-ниң чазааның Тываның чонунга хайырлаан белектерин чедирип келген. Ол белектерниң аразында бүрүн херекселдиг бир аңдазын, беш трактор, бүдүн типография херексели, 25000 пуд солун, дептер өрүп парлаарының коргулчун үжүктери. Кызылга турган күрүне садыының бажыңы, бир радио станциязы, көжер кинонуң дөрт аппарады, 9 саңныг кино-фильм азы дириг-чурук бар боол турар. Оон ыңай бир механик, беш тракторист чорудуп бээр, саатты херээженнер божуур 5 орунуг өг, 5000 төгерик болгаш эмчиниң тускай эртемниглерин чорудуп бээр. Тываның кожууннарынга 5 школа бажыңнарын туттуруп бээр, бир кызыл өгну бүрүн херексел бээр, эге-чада школазынга хереглээр 10000 өөредилге номнарын парладып бээр, найысылал Кызылдың Культура бажыңын тударынга 60000 төгерикти бээр, Енисейниң эге бажын шиңчилээр эртемденнерниң бир экспедициязын чорудуп бээр.

НОМЧУКЧУЛАРГА СӨЗҮМ

1921 чылда Таңды-Тыва Улус Республиканы тургусканы болза тыва чоннуң төөгүзүнде кайгамчык улуг болуушкун. 1964 чылда Москвага үнген ийи номнуг «Тыва төөгүзүнде» ол улуг Шуулганга киржип турган кижилерниң аттарын безин чогумчалыг адаваан. Акты ак дээр, караны кара дээр үе келген. Мен дугайты 1921 чылдың улуг Шуулганынга киржип, Тыва чуртунга чоннуң күрүнезин тургузушкан кижилерни мурнакчы өгбелер деп адаар мен.

Эргим номчукчулар! Мен совет чоннуң төлээлериниң баштыңы Иннокентий Георгиевич Сафьяновтуң, тыва чоннуң төлээлериниң Шуулган даргазынга соңгуп алганы Моңгуш Буян-Бадыргының чугааларын бараалгаттым. Кызыл, Новосибирск хоорайларда төөгү архивиниң материалдарын үндезин кылган мен. 70 чылдың дургузунда чоннуң караанга көзүлбээн, кулаанга дыңналбаан ачылыг сөстерни—улуг угааныг кижилерниң дириг үннерин дыңнап көрүңер.

Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН.

Төөгү эртемнерниң кандидады, тураскаал камгалаар ниитилелдиң кежигүнү.

ИРЭЭН КАЖАА

● Төөгү чугаа ●

Оон бээр чээрби чыл ажа берген. Ээлчеглиг шөлээм үезинде төрүттүнген, өскен булуңумга чеде берген мен. Кара-Хөлдүң бажын баштай көрген кижи магадап ханмас, каас-чараш бойдус чурумалдыг чер-ле болгай. Калган даайым Ак-Бошка (чогум адын Хомушку Өртээл дээр) мени эдертип алгаш, төрелдерим аалдарын кезидери-биле чорупкан. Арга-ыяш-биле богаалаңган кадыр чалымнарының кырында телер, чуңмалар харап алган тургулаар, эктинде аржаан суглуг Кара-Чода дааның баарында Алтай чуртундан эгезин алгаш, Кара-Хөлче агып кирип чыдар Маңыгы хемниң кыдыында чаптылган Улуг-Арыгның дал ортузу-биле чоруткан аът оруун часпайн, чортуп орган бис. Баарывыста бичии ажык оймак көстүп келген. Даайым аңаа доктаап, аъдындан дүжүп, кавында көгээржикте арагазын дергизиндеи чежип, аксын ажыдып, хойлап чораа-ны хола дашказынга куткаш, чулуп алган чечээниң бажы-биле ынай-бээр ыламнааш, таакпылап ора шаанда аңаа болган бир таварылганы дес-дараалаштыр төөгүп берген. Ону утпазы-биле ол-ла, хевээр бижип алган кыдыраажым баарымда чыдыр.

Ол оймакта үр үе эрткениңден кураары ирип кээп дүшкүлээн чадагай кажаа бар. Тус черниң чону ам-даа ону «хаЧныг кажаа» дижир. Чүге ынчаар адааныл? Чүс ажыг чыл мурнунда аңаа турган байларның хөлечиктери өскүс, самдар оол биле кыстың быжыг найыралы чоорту ынакшылче шилчээн. Оларның аныяк чаш, уян сагыш-сеткилин, бойдузунга, бот-боттарынга ынакшылын илереткен кожаңнары хаяларга чаңгылаңып турган. Элдиг-Хемниң хажыыларынга хүнүн-не хой кадарар эрес оол арнында хүлүмзүрүг чайнаан, долбаннанган кызыл чаактыг, дозур кара карактарлыг чараш кыс дугайында ырлап бадырыптар:

Дүктүг аңда дилги чараш,
Харда маңнаан изи чараш.
Дүглевээнде карам чараш,
Каттыраннаан чаңы чараш.

Дужааш сыңзан кыстың харыызы улажы бээр:

Кадыр-берттиг, кашпал-даа бол,
Кара-Хөлүм— мээң чуртум.
Кады өглеп кагбаан-даа бол,
Ханым, түрээм—мээң эжим.

Чаңгыс черге үжүражып келгенде, чамдык бай тодуг-догаа эш-өөрүнге алааргап, боттарының салым-чолунга муңчулганын ырлажыптарга, хөректери хозай бээр ышкаш сагыңдырар турган.

Өрегелиг өөвүс чок.
Өглер кезип чоруур-дур
бис.
Өремелиг шайывыс чок.
Шаар манап орар-дыр бис.

Ангы черге чурттаар аргажок кылдыр бот-боттарында доңнашкан, өглеп-баштаар ада-иези, чоок төрелдери чок оол, кысты аңаа чурттап чораан бөдүүн чон кээргеп, аразында чугаалашкаш, Саамчыыр деп салаа хемниң ооруунда хавак кырынга бөдей өг өпейтип, өөчү кылдыр каш анай, хурагап айтып берзе-даа, хөлечик амыдыралдан алырлыр арга тывылбаан. Чаңгыс черге олуржуп алганындан бээр үр-даа болбаан. Чоогунда бай кижиниң ажыл билбес, чассыг, бардам, турамык оглу оларга үргүлчү баар, кысче чызаалаар болу берген.

Өл-ле дытчык кеспе, ожим,
Сагланнады кеспе, ожим.
Өскүзүмден чарба, ожим,
Ыглаңнады чарба, ожим.

деп ужур-чөвүн сөглеп, ээрежип-чаңып шаг болган. Болчуп келир кижилер тывылбаан.

Бир-ле хүн Чаш-Тал баарындан ядыы оол балык дузактап чыдырда, байның оглу артындан бүдүү кедеп келгеш, бажынче ыяш-биле тудускаш, ойтур каап, боостаалай берген. Кара чажындан ажылдыке дадыккан мөге холдары-биле адырлып алгаш, шоглаанның чаактарын авый-шавый алагалап, чалындырып салган. Ол аңаа эртпээн. Улавазында дужумет келгеш, базындырган оолду буруудадып, чүгле өлбес кылдыр эриндеп шаажылаан. Кадайы кысты байның оглунга хулуп-шарып алгаш, аппарып бээр дээн чугаа аалдарга дыргын тараан. Бөөдей өөн ээн каапкаш, тайгаже карак ажыт дезипкеннер. Пештер адаа күдүрээге чаглактанып, хопуп, ай, бес, кат, тоорук чып чип чоруп чорда, хар чаап, соок дүжүп келген. Аңмен эвес, кая чоруур боор, аалдарже чоокшулап кирер апарган. Он айның ортаа үезинде хой кадарып чораан кижи оларның сын кырындан ырлашканын сөөлгү катап дыңнаан.

Хаашкылга, Элдиг-Хемге
Кады чурттаар, деңге чурттаар.
Кады чурттап хоржок болза,
Кады өлүр, деңге өлүр.

Улуг-Арыгда кускун чыглып, алгыржып турарын Шойдук-Дытка күзеглеп турган аалдың ээлери эскерип кааш чеде берген. Бичии ажык оймактың дал ортузунда өлген ийи кижи кожа чыткан. Чаңгыс черге ушкаштыр олуруп-каш, чактыр боо-биле боолаттына берген болган.

Феодалдыг ёзу-чурумнуң дарлалынга шыдашпайн, амытанынга боттары четтинген аныяк оол, кыстың чону чыглып кээп, аъттарга шыргалааш, Тайылганныг-Тей артында десперке аппаргаш, чер кырынга салып каан. Оол биле кыстың боолаттынган, ханы төгүлген черин долгандыр мал-маган, ыт, куш баспас чагдавас кылдыр кажаа туткаш, хоюотку база тургускан. Ол кажааның курлары ирий берген ам-даа чыдар ийин.

Александр ХЕРТЕК.

телевидение

ИЮЛЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Концерт. 6.45 «Сибирь экранда». 6.55 Барымдаалыг фильм. 7.20 Мультфильм. 7.30 Ритмниг гимнастика. 8.00 Эртенги хөглүг программа. 8.30 ТМА. 8.45 Музыкалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.20 Режиссер Б. Шамшиевтиң фильмнери. 11.00 «Эртенги сылдыс». 12.00 А. Н. Островский. Фильмниң. 13.25 «Депшилдерниң аргалары». 13.45 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга» деп программага музыкалыг капсырылга. 15.00 ТМА. 15.15 «20 чүс чыл. «Дувуренчиг үениң хроиниказы» деп кинопрограмма. 16.35 Чурукчу А. Захарченконуң дугайында. 16.50 Музыкалыг программа. 17.35 «Майя арыы». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы сериязы. 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 Концерт. 19.35 «Кыска оюн». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Үе. 21.40 «Ыры-91». 22.45 «Александр-шоу». 00.45 «Кыска оюн». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 02.10—03.10 Концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Калыкшыл. 8.45 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.15 «Амар алышкылар — шарманщиктер» (Франция). 9.30—13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 9.30 РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (ээлчег чок) Съездизиниң ажылының дугайында отчёт. 11.30 «Кадар он бир» видеоканал. 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 Режиссер М. Дохматскаяның фильмнери. 16.40 Спортту бүгүдеге. 16.55 «Сиген кезер үе». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.20—18.05 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.05 Камера эрткен үени шинчилеп тур. «Гитлер болгаш Сталин». Барымдаалыг фильм. 19.05 «Алиса». Европаның культура талазы-биле делегей журналы. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг улунар, чаштар!». 20.30 «Доменик Бэвениң өңнүктери болгаш партнерлары». 21.00 Үе. 21.40 —23.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15 «К-2» Москва кинофестивалында. 23.45—23.55 Коллаж.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

12.00—17.00 «Тыва—ТВ». Коммерциялыг телекомпанияның программазы.

КИНО

ИЮЛЬ 13-те

«НАЙЫРАЛ»: «Деловая женщина» (АКШ, 16 харга чедир) 9.00, 12.40, 15.00, 17.20, 19.40. Детям: «Смех и горе у Бела моря» 11.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тайна жителей Луны» 9.00, 12.20, «Джульбарс» 10.40, 14.00, «Генералы песчаных карьеров» 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Коммандос» (2 сериялыг) 13.30, 16.20, 19.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бум» (Франция) 14.00, 16.10, 18.20 (узаткан) шактарда.

ИЮЛЬ 14-те

«НАЙЫРАЛ»: «Деловая женщина» (АКШ, 16 харга чедир) 9.30, 12.00, 14.30, 17.00, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тайна жителей Луны» 9.00, 12.20, «Джульбарс» 10.40, 14.00, «Генералы песчаных карьеров» 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Клад рыцаря Милети» 11.40, «Коммандос» (2 сериялыг) 13.30, 16.20, 19.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бум» (Франция) 12.00, 14.10, 16.20, 18.30 (узаткан) шактарда.

ИЮЛЬ 15-те

«НАЙЫРАЛ»: «Эте и Али» (ГДР) 9.20, 11.00, 12.40, 14.20, 16.00, 17.40, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Фантазеры» 9.00, 12.20, «Волчонок среди людей» 10.30, 13.50, «Любовь с привилегиями» 15.40, 20.10, «Контакт» 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Коммандос» (2 сериялыг) 13.30, 16.20, 19.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Знакомство» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

Хөндергей ортумак школазының 1981 чылда доосканнары 1991 чылдың июль 27-де эртенгиниң 10 шакта ол школага чыылгынче чалап турар.

* * *

Бай-Тайга районда Шуй ортумак школазының 1981 чылдың доозукчуларын бо чылдың июль 20-де 18 шакта болур ужуражылгаже чалап тур.

УЛУСЧУ МЕДИЦИНАНЫҢ РЕЦЕПТИЛЕРИНДЕН

ДУМЧУК СУУН ДОКТААДЫРДА

● Тавангайыңарга горчичниктерден чыпшыргаш, кургаг фланель-биле (дуктуг-пөс) оразгаш, оон кырындан дуктен арган уктардан кедип алыңар. Ынчаар элээн үе иштинде чоруп болур силер. Аргалыг-ла болза горчичниктерни ийи шактан үр туттпаңар. Оон соонда оларны адырып, тавангайларны аштап каапкаш, ынай-бээр дүрген-дүрген кылаштаптыңар. Ынчаар эмнениңер, аргалыг-ла болза, удуурунуң мурнунда кылза эки.

● Думчук иштин чуур. Өрээл иштиниң температуразы хире суг-биле думчуктуң бир талазындан сугну оваарымчалыг кирип тынар. Оон соонда өске талазын база ынчаар чуур. Думчук үттерин дамчыштыр суг аас иштинче кирип турар болза улам эки. Аас иштин, думчук үттерин дамчыштыр ынчаар каш катап чуур.

СООККА АЛЗЫП, ГРИППТЕЙ БЕРГЕН БОЛЗУНАРЗА

● 15-20 г чашпаның (полынь) чартык литр водкага 24 шактан эвээш эвес үе дургузунда тургузар. Чемненир мурнунда 15 минута бурунгаар 100 азы 150 г ындыг хандызын хүнде үш катап ижер. Ону чүгле улуг кижилер ынчаар ажыглаар.

● Дуктен кылган пөс аймаанга уксусту, оливка азы камфораны сиңиргеш, удуурда хөрекке чыпшыр салыр. Чуп-кууга үүредип каан хрен-биле чиңнээшкин кылыр. Чуп-ук иштинче изиглиг каан тараа кулуруун азы чарбаны ургаш, бутка катай кедер.

● Горчица порошогун ук иштинче уруп алгаш, элээн каш хонук кедер.

БРОНХИТТЕН, ЧӨДҮЛДЕН ЭМНЕНИРДЕ

Редьканы бичии-бичии дөрбелчиннер кылдыр доораш, сакпынче ургаш, оон кырынче чигир бызааш, духовкага каш шак быжырар. Оожум отка ынчаар тургусканындан сызылган хандызын шилче шуурей кудуп аар. Чемнениринин болгаш удуурунуң мурнунда ийи шай шопулааның иштин хүнде үш-дөрт катап ижер.

● Чүгле чөдүл чидирер дизе, редьканы хөй эвести доораш, кырынче чигирни бызаар. Чартык хүн эрткенде, оон хандызы сыстып үнүп кээр. Ону бир шак болгаш-ла улуг шопулак иштин ижип турарга, чөдүл чиде бээр.

ЧӨДҮЛ ЧИДИРЕРИНИҢ МЫНДЫГ АРГАЛАРЫ БАР:

● Көк-тараадан, суладан, арбайдан суксун хайындыргаш, цикорий, 2 г аштап каан ажыг миндаль немээш ижер. Холуксаа хөлүн эттир ажыг болза, хайындырган изиг сүт-биле ижип болур.

● Соокка алысканындан болган чөдүлден хөрекке аарышкылыг апарза, чигирлеп каан (ары чигири болза, оон-даа эки) репа хандызын ижер.

● Дагаа чуургазының сарыг черин чигир-биле ийикпе азы пөм-биле са чуурүп холааш, аш ижинге ижерге, чөдүлге дүрген дузалаар.

● Чөдүл кургаг эвес, бош болзун дизе, чигирлээн азы ары чигири холаан киш-кулаа хандызын хүнде каш-даа катап улуг шопулактап ижер.

Билип алыңар

Эмнеп турган үеде суксун кылдыр суг эвес, а черлик честек-кат хандызын ижер.

АНГИНАЛАЙ БЕРГЕН БОЛЗУНЗА

● Лимон кислотазының үжен хуулуг ээлдириин-биле боостааны хүн дургузунда шактап чайып төгер. Ындыг кислота чок таварылгада картап каан лимонуң 2-3 кезээн бирээлеп пактап алгаш, чулуун сорбуп шааш, чоорту ажырар. Ынчаар 2-3-даа катап кылыр.

● Тынып органнарының болгаш боостааның кадаапап аарыырынга удур шаг-дүптен бээр Кызылка далай суун чылыдып-даа алгаш азы соок-ка-даа боостаа чайырынга ажыглап келген. Далай чок черде чурттап турарлар аптекаларда садып турар далай дузундан ээлдириг кылып ап, ону ажыглап болур.

БАШ ААРЫЫНГА УДУР

● Лимон картының иштинде ак черин картап каапкаш, шык черин чудачургайларга элээн үр чыпшыр тудар. Кеш кызыл, изилейнип, кижип кээрге, баштың аарыры намдай бээр.

КАДЫКШЫЛ СУКСУНУ

● Кадык-шыырак болгаш узун назылыг болурунга С витамин-биле байлак ыт-кадындан хайындырган суксун дыка дузалыг. Ону шай үш-каш хайындырар (бир стакан изиг сугга ийи шай шопулазының иштин кургаг кат херек). Суксунну хүнде үш катап чем соонда ижер. Ыт-кадык ханы четпес таварылгада, иңгага удур, бүдүмеллер солчуушкунунга, бүүрек, улуг-хырын аарыгларынга удур база ажыглап турар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

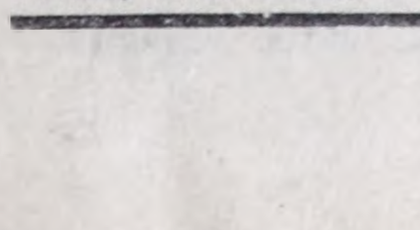

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор —3-43-34; ● оралакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киилдистер ● партийжи-органызастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ● советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98, ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодээ ажыл-агыйы — 3-41-16, ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ● чагаа килдизи—3-39-03; ● очулга—3-34-39, 3-34-93; ● корректорлар — 3-34-19; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тираж 27007 экз.

Тыва АССР-ның Пол үндүрер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1. Чагыг № 110.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үнезиглеттинген

РСФСР-нин Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Садиңиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
июль
16
вторник
№ 120 (14620)

(Чагыдар өртөө 6 көп).
Садар өртөө 20 көп.

Дүүн

ДУС-ХӨЛДЕ—ӨӨРЕДИЛГЕ

Республиканың башкылар билии бедидер институдунуң Дус-Хөлде башкылар дыштаныр тускай пансионады бар. Аңаа районнардан келген башкылар дыштанмышаан, башкылап турар эртемнериниң аайы-биле семинарларны оларга организастап эрттирип турарынга өөрүп турар.

«Дус-Хөл» профилакторий—эмненип, дыштаныр, барык-ла курорт чер. Башкылар билии бедидер институт бо чылгы сезоннуң эгезинден тура безин аңгы-аңгы районнардан келген орус, тыва дыл болгаш төөгү башкыларының семинарын арыг агаарта дыштаныылга-биле холбап эрттирген.

Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Кызыл районнарның база Кызыл хоорайның 20 ажыг физика, математика башкылары Дус-Хөлге дыштанмышаан, семинарга киржири-биле дүүн ында чеде берген.

Түр өөредилгени башкылар билии бедидер институтта математика кабинединиң эргелекчизи Александра Сандрай, методизи Лидия Балзанай олар организастап чорудар. Башкылар өөредилгеден аңгыда, дыштаныкчылар ортузунга кижизидилге болгаш башкылал дугайында лекция, беседаларны номчуп, ужуражылгаларны кылып, боттарының белеткээн концертин дыштаныкчыларга көргүзерлер. Ол дээрге институттуң Тывага улусчу революциянын 70 чылынга уткуштур чорудуп турар хемчеглериниң бирээзи болуп турар.

Бөгүн

СЛЕТКА КИРЖИРИ-БИЛЕ

Республиканың пионер организациязы болгаш Чуковский аттыг уруглар библиотеказы Тываның улусчу революциязының 70 чылынга уткуштур «Кызыл галстуктугларның чуртунда» деп литературлуг оюнну ийи чадага организастап эрттирген. Ол оюннуң тиилекчилери Бүгү-эвилелдиң пионерлериниң «Артек», «Океан» лагерьлеринге дыштангаш, чанып келген. Ол ышкаш республиканың аңгы-аңгы районнарындан 20 ажыг өөреникчилер МАР-да Убса-Нур аймакта «Харгыраа» пионер лагеринге дыштанган.

Моолдуң Убса-Нур аймаандан келген 21 өөреникчи чурумалдыг, чараш Чагытайда «Орленок» лагерьге дыштанып турган. Олар БАЛКЭ Тыва обкомунуң тускай дугуржулгазы-биле биске келгеш, лагерьге боттарының белеткеп алган концертин көргүзүп, спортчу маргылдааларга идепкейлиг киржип, мага хандыр дыштанып, өңнүктерин тып алганнар. Моол уруглар бөгүн Өвүрнүң Хандагайты суурга чедип келир. Оларны улуг пионер вожатыйы Бациха удуртуп чоруур. Моолга дыштанып турган бистиң өөреникчилеривис база-ла бөгүн Хандагайты суурга чедип келир.

Олар кызыгаар чоогунга совет-моол найыралга тураскааткан слётту эрттирерлер. Пионержи оюн-тоглаа, спортчу маргылдаалар солун болуп эртер.

Даарта

ПРОФЕССОР КИРЖИР

Кызыл хоорайга республиканың улус өөредилгезиниң организакчылары— школа директорлары, өөредилге эргелекчилери, райкүүскомнарның улус өөредилге килдистериниң эргелекчилериниң киржилгези-биле рынок экономиказының шилчилге үезинде улус өөредилгезиниң талазы-биле чамдык айтырыгларга хамаарыштыр ажык чугаа семинарга болуп эртер.

Ол семинарга республиканың башкылар билии бедидер институдунуң чалаанын ёзугаар Барнаулдуң педагогика институдунуң улус өөредилге эргелелиниң болгаш дузалал психология кафедразының эргелекчизи, педагогика эртемнериниң доктору, профессор Иван Кириллович Шалаев киржир болгаш амгы үеде улус өөредилгезинде тургустунуп турар чамдык айтырыгларга хамаарыштыр солун чугааны кылыр болгаш лекция номчуур.

Башкылар билии бедидер институттуң организастап эрттирип турары ол семинарга республиканың чамдык дуржулгалыг башкылары боттарының саналдарынга, илеткелдеринге улус өөредилгезиниң айтырыгларынга хамаарыштыр ажык чугааны кылырлар.

КОНКУРС ТҮҢНЕЛИ

Бии-Хем районнуң «Хадың» совхозунуң инек саар чайлаанга Тываның сүт бүдүрер угланыышкынныг совхозтарының район чемпионнары болган мурнакчы саанчыларының республика конкурузунуң бооп эрткенин бистиң солунувуска мооң мурнунда дыңнаткан. Машина-биле инек саар мастерлерниң республика чемпиону ат дээш маргылдаа аңаа ийи хүн уламчылаан.

Баштайгы хүнде конкурстуң байырлыг ажыдыышкыны болган соонда, ооң киржикчилери сүт саар аппараттарны тус-тус кезектер аайы-биле часкаш, катап эптээр талазы-биле маргылдааны эрттирген, сүрээденчиин кончут — судьялар мурнунга туруп алгаш, хөй улус көрүп турда, бүгү ажылды кылыр. Ол ажылды күүседип кылырынга чеже үе эртерин секундомерлер санап турар. Хамык ужур аппаратты шын часкаш, катап эптеп алырында. Кайы-бир кезекти адырар чурумун барымдаалавайн, адырыптар азы эптептер болза, балл кудулаар.

Мооң мурнунда конкурстарга киржип чораан дуржулгалыг саанчыларның, чижээлээрге, «Кызыл тараачын», «Саян», «Көк-Тей» совхозтарның хоочуннарының сүт саар дериг-херекселдерни эки билирин конкурстуң киржикчилери болгаш көрүкчүлер магадаан.

Аныяк саанчыларның сүрээдеп, оон уламындан чазып турары черле илдең болду. Чамдыктары «Че-че, чадап кагдым»— дээш, шала-була эптээш, чоруй-даа баарлар. Аппарат чыырының маргылдаазы ниитизи-биле багай эвес түңнелдерлиг болганын судьялар түңнелинде демдеглээн.

Конкурсту эрттирип, организастаарында чамдык таарымча чок чүүлдерниң бар болганын демдеглээр апаар. Республиканың төп районнарының мурнакчы саанчылары конкурска киржип келген болгай. Оларның хөй кезии аныяктар, бо черге бир дугаар кээп турар кижилер болур. Ол кижилерниң культурлуг дыштаныылгазын эки организаставаан. Оларга концерт көргүспээн, солун ужуражылгаларны кылбаан. Баштайгы хүнде кежээки чемнениилге 6 шакта болган. А кино тос шак үезинде болур деп чарлап каан. Ол аразында ырак-узак черлерден келген кижилер баар чер тыппайн, Хадың суурнуң бойдус чурумалдыг черде турарын магадап, кылаштажып турдулар. Байдал ынчап баарга, журналистер, бистер, тус-тус районнардан келген кижилерни зоотехниктери-биле кады даштыгаа олуртуп алгаш, кайы черде кандыг солун чүүлдер бооп турарын эш-өөрүнге чугаалап бээрин дилээн бис. «Төгерик стол» хевирлиг ажыт-чажыт чок чугааны кылып турганывыс ол-дур ийин. Кымның чеже сүттү сагганын, чеже бызаа алганын база акша-шалыңның, шаңнал-макталдың кандыг бооп турары дээш, саанчы кижиге хамаарышкан айтырыглар дугайында чугаа болган чүве.

Малчыннарның, саанчыларның күш-ажылының материалдыг болгаш моральдыг идиг бериишкининче кичээнгей салбастай бергениниң дугайында улуг хомудалдар аңаа болду. Чамдык саанчылар чыл эгезинден бээр фермазы байтык, боду безин чеже хире сүттү сагганын билбес болгулады. Чамдык районнардан, совхозтардан келген зоотехниктер база-ла «боорөннаар» болдулар.

Ийиги хүнде инек саарының талазы-биле маргылдаа болган. Маңаа конкурстуң киржикчилери шуптузу эки түңнелдерни көргүскен.

Конкурска бир дугаар черни Бии-Хемниң «Кызыл тараачын» совхозунуң саанчызы В. Калюкина, ийи дугаар черни ол-ла районнуң «Саян» совхозунуң саанчызы В. Эникпен, үшкүзүн—Кызыл районда «Көк-Тей» совхозтуң саанчызы Н. Чадамба алган. Бирги черни алган Вера Викторовна К а л ю к и н а удавас Башкирияга барып, Россия Федерациязының конкурузунга киржир болган.

Сандро МААДЫ.

СЕССИЯ ДООЗУЛГАН ХҮНДЕ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының ажылының сөөлгү хүнүнде, июль 12-де, депутаттар Эвилел керээзиниң төлевилелиниң үшкү, сөөлгү вариантызын чугаалажырын дооскан. Саналдар доозулган соонда А. И. Лукьянов мынча деп дыңнаткан: саналдаары-биле ат бижиткен 74 кижиниң 46-зы ийи хүн иштинде саналдаан. Ол парламентарийлер дээрге янзы-бүрү национарларның 18 төлээзи, 17 комитеттерниң болгаш комиссияларның депутаттарның 10 бөлүктериниң төлээлери болган.

Р. Н. Нишанов түңнел сөс чугаалаан. Санал-бодалдар хөй янзы, чамдыкта мырыңай удурланыышкак-даа бооп турганын ол демдеглээш, олар шуптузу чөп үндезинниг, ажыктыг чүүлдерлиг болгаш Эвилелдиң чаңгыс аай болгаш күчүлүг болуру дээш сагыш салыышкын-биле долдунган деп чугаалаан. Керээни эчизинге чедир ажылдап кылып турда, бүгү-ле саналдарны мөөңнештирип, өөренип көөр деп ол аазаан.

Сессияның киржикчилери Эвилел керээзиниң төлевилелиниң дугайында доктаалды хүлээп алыры дээш бадылааннар.

Ол ышкаш олар Арменияның, Грузияның, Латвияның, Литваның, Молдованың болгаш Эстонияның парламентилеринге, ол республикаларның бүгү-ле депутаттарынга чурттуң Дээди Совединиң кыйгырыын хүлээп алганнар. Ында Эвилел керээзи-биле таныжып көөрүн, оон чүүлдерин тачызы-биле сайгарарын, документиниң чугаалажып көөрүн болгаш Эвилелди чаартыр талазы-биле ажылга киржириниң хевирлерин тывары кыйгырган. Кризистен чүгле каттышкан күжениишкиннер-биле үнүп шыдаар бис деп кыйгырыгда чугаалап турар.

(СЭТА-ның корр.)

РСФСР-ниң улус депутаттарының сессиязында

Россияның улус депутаттарының ээлчег чок бешки сессиязының ажылының үшкү хүнү—июль 12 РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының соңгулдалары-биле эгелээн.

Бадылаашкын данзызынга беш кандидатураны киирген. Оларның дөртү —демократтарның төлээлери. Олар дээрге Россия парламентизиниң баштыңының амгы бирги оралакчызы Руслан Хасбулатов, парламентиниң хоойлужудулга талазы-биле комитединиң даргазы Сергей Шахрай, парламентиниң делегей херектериниң болгаш даштыкы политиктиг харылзаалар талазы-биле комитединиң даргазы Владимир Лунин болгаш парламент подкомитеттериниң бирээзиниң даргазы Николай Аржанников. Демократтар чаңгыс кандидатураны долгандыр каттыжып шыдаваан. «Демократтыг Россиядан» Руслан Хасбулатов кирип турар.

Ук шимчээшкин-биле чаржалажып турар политиктиг лагерьни чаңгыс кандидат Сергей Бабурин төлээлээн. ону «Россия» дээр төпчү бөлүк идип үндүрген. «Россияның коммунистери» фракцияның саналдааны Виктор Степанов бодунуң кандидатуразын бадылаашкынга киирбес болган, чүге дээрге ооң парламентиде бөлүү тактика талазы-биле шын болуру Сергей Бабуринни долгандыр күштерни мөөңнээри болур деп санаан.

Чажыт бадылаашкынның түңнели хүннүң ийиги чартыында билдинер турган. Бир эвес соңгуттуруп турарларның кайызы-даа чогуур бадылаашкыннарны албас болза, ийиги ээлчегни эрттирер.

* * *

Ол хүн РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазынга кымдаа соңгутпайн барган. Эң хөй бадылаашкынны Сергей Бабурин алган: ол дээш 435 депутат бадылаан, Руслан Хасбулатов 342 бадылаашкынны алган. Сергей Шахрай дээш 124, Владимир Лунин дээш 71, Николай Аржанников дээш 4 депутат бадылаан болган.

Ынчангаш кайы-даа кандидат чогуур бадылаашкынны албааны-биле бадылаашкынның ийиги ээлчээн эрттирген. Бадылаашкын данзызынга Сергей Бабуринни база Руслан Хасбулатовту киирген.

Ийиги ээлчегде ол ийи кандидат база-ла чогуур бадылаашкынны ап шыдаваан. Съезд ажылын дүүн уламчылаан.

(СЭТА).

Тывага улусчу революцияның 70 чылын төлептиг уткуур дээш «Тере-Хөл» совхозтуң ажыл-ишчилери бо чылдың бирги чартыында багай эвес түңнелдерни чедип алганын июльдуң 10-да болуп эрткен байырлалынга түңнеп, чарыштың тиилекчилерин илередип, оларны шаңнап мактаан. Тере-Хөлчүлер профресчөвүлелдиң Хүреш аттыг агиткультбригадазының концертин улуг сонуургал-биле көргеннер. Ол хүн аът чарыжынга, волейболга, тыва хүрешке 64 мөгениң хүрежи база болган.

Совхозтуң байырлалынга партияның Кызыл райкомунуң секретары А. Ш. Тюлюш, райкүүскомнуң даргазының бирги оралакчызы, АҮК-түң даргазы Ш. К-Д. Чаш олар киржип, организастыг айтырыгларны база чугаалашкан. Совхозтуң директору С. Д. Седен-оолдуң Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң директорунга томуйлатканы-биле холбаштыр, ол совхозтуң чаа директорунга ооң мурнунда совхозтуң партком секретары турган Алексей Андреевич Шанчимини томуйлаткан.

Ам совхозтуң көдээ ажыл-агыйлыг кооперативтер ассоциациязының чиңгине директору турган Сергей Дөңгүрович Седен-оолдуң материалын парладывыс.

ТЕРЕ-ХӨЛ ЫРАК-ДАА БОЛЗА...

Чоокта чаа-ла, беженалдан чылдарда, республикавыска колхозтар турар шагда, Кызыл хоорайның колхоз рыногунга көдээ ажыл-ишчилерниң боттарының хереглелдеринге артыкшылдыг болган тараа-далганың, өреме-судүн, эът-чемин садыглаан-саарган турарын эки сактыр мен. Ол садыглажыышкын тараачын болгаш ажылчын аңгының аразында харылзааларның бир хевири, көдээ ажыл-агый продукциязының артыкшылдарын сайгаргаш, ажыкканчаа чедип алырының, удур-дедир бараан саарылгазының аргазы турган хевирлиг.

Чурттуң улус ажыл-агыйының рынокче угланыышкыны, агроүлетпүр комплекизиниң адырларын чонну аъш-чем продуктулары-биле четчир кылдыр хандырарының оруктарын дилеп тыварынче, ажыл-агый чорудулгазының экономика талазы-биле ажыктыг аргаларын, чаа харылзааларны шиңгээдип алырынче, ниитизи-биле үениң негелделеринге дүүштүр ажылдаарынче чоорту-ла чыгап, албадап келген.

Ынчангаш «Тере-Хөл» совхозка ол бүгүнү амыдыралга боттандырары-биле ажыл-агый чорудулгазының эрги системазын эде тургузуп, аңгы-аңгы угланыышкыннарлыг 12 кооперативти, ам дээрезинде чаңгыс арат ажыл-агыйын тургускан бис. Кооперативтер аренда ёзугаар ажылдап, ажыл-агыйның мал-маганың, техниказын, тудуг-сууруң арендага алган.

Черни, бойдусту камгалаар, оларның кежиин хумагалыг ажыглаар сорулга-биле аңныыр-тывыыш участоктарын, балык-байлацыыг хемнерни, хөлдерни аңчыларга, балыкчыларга быжыглаан, аң эъдин, өлүк болгаш балык бүдүрериниң планнарын оларга онааган. Тайга кежии болур тоорукту пөштерлиг черлерни, ылаш белеткээр участоктарны, кат-чимистиг, кулча база хылбалыг, туужуур, бажың чугайлаар кисточкалар кылыр сигенниг черлерни долузу-биле продукция бүдүреринге ажыглаар сорулга-биле оларны девискээр аайы-биле көдээ ажыл-агыйлыг кооператив бүрүзүнге быжыглаан болгаш аренда керээзин ёзугаар продукция бүдүрериң планнаан.

Кооперативтерниң аразынга экономиктиг харылзааларны тургузуп, быжыглаар, эргелеп-башкарылганы калбаа-биле демократчыдар сорулга-биле арендаторларның тургузукчу хуралынга совхозтуң иштики көдээ ажыл-агыйлыг кооперативтериниң ассоциациязын тургускан. Ону удуртуп башкарары-биле баштаар черни, контроль-ревизия комиссиязын соңгуп, кежигүннеринге кооперативтерниң, арат ажыл-агыйының төлээлерин бадылаан.

1990 чылда совхозтуң малчыннары, механизаторлары болгаш өске-даа ажылчыннары аренда керээзи-биле ажылдааш, багай эвес түңнелдерни чедип алганнар. Ажыл-агый чыл түңнели-биле 490 муң рубль арыг орулгалыг болган.

Рынок харылзааларынче шилчип эгелээнивистен бээр чартык чыл эрткен, ол үениң дургузунда ассоциацияның көдээ ажыл-агыйлыг кооперативтериниң ажылының түңнелдери кандыг болганыл?

Ажыл-агыйның арендаторлары ол үеде көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериниң талазы-биле керээлиг планнарын күүседип шыдаан. Эът бүдүрериниң онаалдалары 130,5 хуу, сүттүү—108,1 хуу, дүктүү—103 хуу күүсеттинген. Эът дужаарының чартык чыл планы 108 хуу күүсеттиниң, пландан ажыр 6 тонна эът дужааттынган, дүк дужаалдазының онаалдаларының база ажыр күүсеттинип болурунуң бүгү барымдаалары бар.

Мал кыштаглаашкыны агаар-бойдустуң байдалдарындан нарын, берге бооп, мал бажынга хорамчалыг болган-даа болза, совхозтуң малчыннары 100 баш төрүүр малга онаауштыр ортумаа-биле 80 хураганны, 76 бызааны, 83 кулунну, 92 иви болгаш 59 сарлык бызаазын камгалап алганнар. Бо хүннерде ажыл-агыйда шээр мал бажы 13360, сарлык — 1772, иви — 1100, бода мал—672, чылгы — 1083 баш чедир өскен. Оон аңгыда совхоз хаваннарны база азырап өстүрүп турар.

Тывага улусчу революциянын 70 чыл оюнга тураскааттынган республика болгаш совхоз наадымнарынга төлептиг белектер-биле ужуражыр дээн чарышка Сарыг-Хөлде бода болгаш чылгы мал угланыышкынныг «Малчын» деп кооператив (даргазы Э. Ш. Сат) тиилекчи болган. Мурнакчы ажылдыг кооператив чартык чылда эът бүдүрериниң планын 128 хуу, сүттүүн — 108,1 хуу кылдыр күүседип, ниитизи-биле 125 муң рубль түңнүг продукцияны бүдүрген. Продукция бүдүреринге чарыгдалдар 110 муң рубль бооп, 15 муң рубль арыг орулгалыг ажылдаан. Кооперативтиң тудугжулар звенолары ол-ла үеде 220 муң рубль түңнүг тудуг ажылдарын чоруткан, азы 200-200 баш бода мал кирер ийи кажааны, үш чурттаалга бажыңын тудуп дооскан.

Үстүү-Балыктыгла сарлык болгаш шээр мал угланыышкынныг кооператив (даргазы В. И. Шыырап) продукция бүдүреринге эвээш чарыгдалдарны үндүрүп, 125,2 муң рубль арыг орулгалыг ажылдааш, рынок харылзааларын быжыглаарынче бүзүреддиг базымны кылган. Кооперативтиң арендатору малчын бүрүзү ортумаа-биле 5400 рубль түңнүг продукцияны бүдүрген, чүгле немелде декзи алганындан кооператив ниитизи-биле 178,9 муң рубль ниити орулгалыг болган. Чүс баш хойга онааштыр 90,6 хураган камгалаттынган, сарлыктарның ниити баш санының камгалалы кыштаглаашкын түңнели-биле 99 хуу болган.

Багай эвес көргүзүглерни совхозтуң иви кооперативи, аңныыр-тывыыр болгаш балык ажылдыг, механизация кооперативтери чедип алган. Эрткен алды айның дургузунда 4,5 тонна балык продукциязы, 9 муң рубль түңнүг өлүк сайгарттынган.

Көдээ ажыл-агыйда чаа дуржулга

Совхозтуң ивижилериниң көргүзүглери база багай эвес болган. Төрүүр чүс ивиден 92 бызаа камгалап алдынган. Эрткен чылын ивижилер 186 килограмм өл иви мыйызын кургаткаш, 34,6 килограмм эки шынарлыг эм продукциязы болур пантокринни даштыкы рынокка сайгаргаш, 15788 доллар валюта акшаны ажылдап алган болза, бо чылын оон ийи катап хөй—398 килограмм мыйысты кургадып, сайгарарынга белеткеп турар.

Ажыл-агыйда дааңган херээнге бедик харыысалгалыг, ак сеткилдиг ажыл-ишчилер эвээш эвес. Бо чылын хойжулар болгаш чылгычылар аразында чарыштарга тус-тузунда тиилекчилер болган хойжулар Ниа Дерме, инек кадарчызы Борбак Шимит, ивижи Александр Салчак, чылгычы Най-оол Найдан олар-биле чергелештир кадарчылар Сергей Сармыгыр, Артур Аннай, чылгычылар Мерген Мунзук, Демир-оол Доржу, сарлык кадарчылары Балчын Кенден, Комбу Очур, ивижилер Севек Чашпай, Биче-оол Салчак, механизаторлар Павел Начын, Алексей Идам, чолаачы Николай Чачык болгаш өскелерге-даа тере-хөлчүлер чоргаарланыр, хүндүлээр.

Бүдүрүлгениң чарыгдалдарын эвээжедиринге, бүгү-ле бар аргаларны билдилиг ажыглаарынга, чааларын дилеп-тыварынга, ажыл-агыйның экономиказын быжыглаарынга хоочуннарның үлүг-хуузу эвээш эвес. Хоочуннарның Егор Күнээ, Андрей Аннай, Чап Чаш-оол, Марк Шагдыр составтыг бызанчылар звенозу Хам-Дыт деп черде керээ ёзугаар тускай цехти тудуп тургускаш, 50 комплект аът шанактарын, тергелерни, дугаларны, бәлды сыптарын болгаш чоңга ажыктыг өске-даа дериг-херекселдерни кылып доозарының кырында келгеннер. Ол аът шанактары болу бээрге, суурда туттунган 60 аът турар кажаага шанактыг аъттарның колоннзын тургузарын, мунар аъттарны чоңга ачы-дуза кылдыр ачыладырын организастаарын ажыл-агый кооперативи планнап турар.

Ажыл-ишчилерниң кадыкшылын быжыглаар, оларның бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга дузалаар, дыштаныылгазын солун, ажыктыг кылдыр организастаар сорулга-биле Тере-Хөл ол чарыында бойдустуң кайгамчык чараш булуңунда Бояй аржаанында кадыкшылга профилакторийин ажыткан бис. Ол июль 1-ден эгелеп ажылдап эгелээн. Аңаа дыштаныр, эмненир путевкалар өртектиг, ынчангаш чүгле бо дыштаныылга сезонунуң дургузунда профилакторийден 17600 рубль арыг орулганы ап болурун санаашкыннар көргүзүп турар.

Совхозтуң кооперативтер ассоциациязы малчыннарның амыдырал-чуртталга байдалдарын экижидериниң талазы-биле айтырыгларже база улуг кичээңгейни салып эгелээн. Бо чылдың алды айларның дургузунда ниитизи-биле 357 муң рубль түңнүг тудуг-монтаж ажылдарын тудуг кооперативи кылып чоруткан. Малчыннар чурттаар 7 бажың, 3 чуннар-бажың, 3 хой кажааны, 2 инек кажаазы туттунган.

Кооперативтерниң ажылының экономиктиг анализин ай санында дараазында айның бирги пятницазында доктаамал сайгарып, чугаалажып турар бис. Экономиктиг санаашкыннарны кылыры, продукция бүдүрүлгезиниң чарыгдалдарын эвээжедириниң болгаш орулга чедип алырының арга-хевирлерин сайгарып, чугаалажып көөрү арендаторларга аажок солун бооп, оларны чаа-чаа дилээшкиннерже хей-аът киирип турар деп дидими-биле чугаалап болур.

Тере-Хөл чеже-даа ырак болза, оон ажыл-ишчилери республиканың дыка хөй ажыл-агыйларын оранчок мурнап, рынокче бүзүрелдиг базымны кылып, хуужудулганың оруунче дидими-биле кирген дээрзин бо чүүлдүң түңнелинде демдеглеп кагза ажырбас боор.

Сергей СЕДЕН-ООЛ.

АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИН МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ КУРЛАВЫРЛАР-БИЛЕ БИРГИ ЭЭЛЧЕГДЕ ХАНДЫРАР ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

I БӨЛҮК. НИИТИ НЕГЕЛДЕЛЕР

1 чүүл. Хоойлунуң кол принциптери болгаш ону боттандырып чорудар черлер

1. Рыноктуң бараан-акша харылзааларынче шилчииринин байдалдарында агроүлетпүр комплекизин материал-техниктиг курлавырлар-биле бирги ээлчегде хандырарының эрге-хоойлузу болгаш экономиктиг үндезиннерин бо хоойлу тургузуп турар. Россия Федерациязында агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелериниң эрге-ажыктарын камгалаарынче Хоойлу угланган.

2. Бо хоойлу болза: колхозтарга, совхозтарга, ажыл-агыйы аразында бүдүрүлгелерге, арендалыг коллективтерге, кооперативтерге, тараачын (фермер), дувалал ажыл-агыйларга болгаш сад-огород эштежилгелеринге, херeглел кооперациязының бүдүрүлгелеринге, эртем, өөредилге, төлевилел-конструктор (дуржулга-шенелде) албан черлеринге, агроүлетпүр комплекизиниң болбаазырадылга, машина тудуушкун, септелге-техниктиг, тудуг болгаш өске-даа бүдүрүлгелеринге база организацияларынга:

РСФСР-ниң девискээринде туруп турар, продукциязын агроүлетпүр комплекизинче дужаап турар бүдүрүлгелер-белеткекчилерге, а ол ышкаш продукцияның сөөртүлгезин хандырып турар транспорт организацияларынга;

агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг хандырылга системазының бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга боттаныр.

II БӨЛҮК. МУРНАДЫП ХӨГЖҮДЕРИНИН ОРГАНИЗАСТЫГ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

2 чүүл. Рынок экономиказынче шилчилге байдалында агроүлетпүр комплекизин материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырарының үндезиннери

Рынок харылзааларынче шилчилге үезинде агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырылгазы:

эң чугула номенклатура талазы-биле бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияга күрүне чагыының;

Эвилел болгаш республикалар аразында чардынган керээлерге база дугуржулгаларга дүүштүр дужаалдаларның;

рыноктан бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин хостуу-биле садып алырының;

даштыкыдан продукция садып алырының үндезининге боттаныр.

3 чүүл. Мурнадып хандырарын боттандырарының принциптери

Агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринге херeглелдерин улам долузу-биле хандырар сорулга-биле материал-техниктиг курлавырлар-биле мурнадып хандырарының онза чурумун бо Хоойлуда киирген болгаш ону боттандырарының дараазында принциптерин доктаадып тургускан:

1. Агроүлетпүр комплекизинге продукция белеткээр бүдүрүлгелер керээлер чарып алыр болгаш ол продукцияның дужаалдазын бирги ээлчегде хандырар, бо таварылгада күрүне чагыын доктааткан болгаш хостуу-биле сайгартынып турар продукция талазы-биле нормативтиг херeглелди барымдаалаар.

2. Күрүне чагыының талазы-биле агроүлетпүр комплекизинге дужаап турар продукцияның бүгү хевирлерин бүдүреринге материал-техниктиг курлавырларны бирги ээлчегде болгаш долу хемчээли-биле ангылап бээр.

3. Күрүне чагыындан ангыда агроүлетпүр комплекизинге бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияны ажыр дужаап турар бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны ол продукцияны бүдүреринге херектиг материал-техниктиг курлавырлар-биле база мурнады хандырар.

4. Транспорт организациялары агроүлетпүр комплекизинге продукция сөөртүлгезин бирги ээлчегде хандырар.

4 чүүл. Агроүлетпүр комплекизин материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырарын бирги ээлчегде боттандырары

1. Агроүлетпүр комплекизинге бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияга чагыгны доктаадып тургузар, күрүне чагыының талазы-биле дужааттынып турар курлавырларга лимиттерни (фондуларны) бүгү херeглекчилерге чедирер талазы-биле үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң аразынга харылзаштырыкчының ролюн РСФСР-ниң Кедээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозунуң материал-техниктиг хандырылга болгаш четчелээшкин албаны, республиканың агроүлетпүр комплекизинге бактаап кирип турар өске-даа министерстволарның болгаш ведомстволарның албан черлери база чер-черде оларның кезектери күүседип турар.

2. Бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияны агроүлетпүр комплекизинге дужаарынга күрүне чагыын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадып тургузар болгаш Россия Федерациязының девискээринде турар бүгү-ле бүдүрүлгелериниң база организацияларының күүседири албан.

3. Бот-боттарынга продукция дужаарының талазы-биле Эвилел болгаш республикалар аразынга керээлерни база дугуржулгаларны чарып ап турган, Россия Федерациязының девискээринден дашкаар үндүрер бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияга агроүлетпүр комплекизиниң херeглелин бирги ээлчегде база барымдаалап көөр.

4. Машиналар, дериглер, артык кезектер болгаш механизмнер даштыкыдан садып алырынга валюта-биле акшаландырыышкынга агроүлетпүр комплекизиниң херeглелин РСФСР-ниң Республика валюта фондузунга бирги ээлчегде көөр болгаш РСФСР-ниң Кедээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозунга, а ол ышкаш агроүлетпүр комплекизиниң өске-даа министерстволарынга база ведомстволарынга ону ангылап бээрин айыттынган сорулгага боттандырар.

5. Агроүлетпүр комплекизи экспорт лицензияларын бирги ээлчегде алыр эргелиг. Экспорт операцияларын чоруп турда, кедээ ажыл-агый болгаш балык продукциязының бүдүрүкчүлеринге РСФСР-ниң Республика валюта фондузунче валюта шилчидилгезиниң чигелделиг нормативтерни тургузар.

6. Агроүлетпүр комплекизинге дужаар нарын техника болгаш дерилгелер кылыр бүдүрүлгелер ол бүгү техниканың ажылдаарының магадылаттынган хуусаазының үезинде оон фирма хандырылгазын чорудар.

III БӨЛҮК. МУРНАДЫП БОТТАНДЫРАРЫНЫН ЭКОНОМИКТИГ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

5 чүүл. Агроүлетпүр комплекизинге дужаар бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияга өртектер

1. Россия Федерациязының девискээринде турар үлетпүр бүдүрүлгелериниң РСФСР-ниң күрүне чагыын ёзугаар белеткеп берип турары бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияга өртектерни РСФСР-ниң Кедээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозу-биле дугуржуп турган, РСФСР-ниң Экономика талазы-биле күрүне комитеди таарыштырып башкарып чорудар. Үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый, оон иштинде, балык продукциязының аразында өртектерниң дең байдалдыг турарының эргежок чугулазын маңаа барымдаалап көөр.

2. Эвилел болгаш республикалар аразында керээлерге дүүштүр дужааттынар продукцияга өртектерни доктаадырының чурумун ук керээлер болгаш дугуржулгалар ёзугаар тодарадыр.

6 чүүл. Агроүлетпүр комплекизинге продукцияны сайгарганындан алдынар арыг орулгага үндүрүг оннар талазы-биле чигелделер

Россия Федерациязының девискээринде турар белеткекчи бүдүрүлгелер, өнчүнүң хевирлеринден хамаарылга чокка, а ол ышкаш агроүлетпүр комплекизинге продукция дужаар талазы-биле РСФСР-ниң күрүне чагыын долу хемчээл-биле күүседирин хандырган агроүлетпүр комплекизиниң тудугларының материал-техниктиг хандырылга болгаш четчелээшкин албаның бүдүрүлгелери база организациялары үндүрүг онаарының талазы-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чылдың-на доктаадып турары чигелделерни ажыглап турар.

Агроүлетпүр комплекизинге продукция бүдүреринче шилчээн камгалал үлетпүр бүдүрүлгелери үш чыл чедир үеде ол продукциянга үндүрүглерден хостаттырар болгаш ук продукцияны бүдүреринге материал-техниктиг курлавырларны хандырар талазы-биле бирги ээлчеглиг аргаларны ажыглаар.

7 чүүл. Агроүлетпүр комплекизинге продукция белеткээр бүдүрүлгелерге чээли бээри болгаш оларны акшаландырары

Агроүлетпүр комплекизинге бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукция дужаар талазы-биле РСФСР-ниң күрүне чагыын хүлээп алган белеткекчи бүдүрүлгелерге, а ол ышкаш ук комплекстиң материал-техниктиг хандырылга албанының бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга чээли тыпсырын агроүлетпүр комплекизинге продукция бүдүреринге кезии хамааржыр. Чигелделиг чээли ставкаларын ёзугаар боттандырар.

Россия Федерациязының девискээринде турар коммерциялыг банкыларга күрүнениң чээли бээр курлавырларын садарының эң эвээш ставкалар ёзугаар боттандырар, бир эвес ол курлавырларны агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг хандырылга албаның бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын, а ол ышкаш агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлге-техниктиг сорулгазынга ажыглаар продукцияны дужаар талазы-биле РСФСР-ниң күрүне чагыын күүседип турар бүдүрүлгелерни акшаландырарынче чорудуп турар болза, ынчаар боттандырып болур. Ол сорулга-биле ындыг чорудулгаларның орулгалыг болур чоруунуң эң ындыкы деңнелин доктаадыр. РСФСР-ниң девискээринде туруп турар коммерциялыг банкыларга ол чорудулгалардан алдынган арыг орулгага үндүрүг онаар талазы-биле чигелделерни тыпсып, күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр кезин республика бюджединче төлеттинип кирер.

IV БӨЛҮК. МУРНАДЫП ХӨГЖҮДЕРИН ЭРГЕ-ХООЙЛУ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХАНДЫРАРЫ

8 чүүл. Керээлиг харылзаалар болгаш ону таарыштырып башкарарының принциптери

1. Бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияны агроүлетпүр комплекизинге дужаар талазы-биле керээлиг харылзааларны таарыштырып башкарып бо Хоойлуну үндезилеп база продукция дужаарының дугайында күштүг болуп турар нормативтиг актыларга дүүштүр боттандырар.

2. Агроүлетпүр комплекизинге продукция дужаар болгаш сөөртүр талазы-биле керээлер чарарындан ойталааны, продукция хуусаазының, хемчээлиниң, шынарының, номенклатура талазы-биле керээлиг хүлээлгелерни үрээни дээш торгаалдарны төлеттирер болгаш когаралдарның орнун тургустунар.

3. Бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның болгаш организацияларның дараазында материалдыг харыысалгазын доктаадыр:

РСФСР-ниң күрүне чагыының номенклатуразының талазы-биле агроүлетпүр комплекизинге болгаш тургустунган ажыл-агый харылзааларынга продукция дужаар талазы-биле керээлерни чарарындан ойталааны дээш — ол продукцияның өртек-үнени 100 хуу хемчээлге торгаар;

чардынган керээлерге дүүштүр продукцияны чедир дужаавааны дээш — чедир дужаавааан продукцияның өртек-үнени 100 хуу хемчээлге керээ күүсетпээниниң шииткелин төлеттирер.

Торгаалды төлээри болгаш когаралдарның орнун тургузары керээлиг хүлээлгелерни күүседиринден хандырыкчыларны болгаш транспорт организацияларын хоставас.

4. Агроүлетпүр комплекизинге ангылап берген материалдыг курлавырларны улус ажыл-агыйының өске адырларынче тоо-быдарадырын болдурбас.

Кедээ ажыл-агый продукциязының болгаш материал-техниктиг курлавырларның үткүштүр дужаалдаларын кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринден негээри белеткекчи бүдүрүлгелерге болгаш күрүне чагыынга дүүштүр агроүлетпүр комплекизинге материал-техниктиг чепсек-херекселдерниң өске-даа хандырыкчыларынга хоруглуг.

5. Бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияны агроүлетпүр комплекизинге дужаар талазы-биле керээлерни чарып база күүседип турда, тыптып келген маргылдааларны үзе шиитпирлээрин Россия Федерациязының агроүлетпүр комплекизинде бактаап турар адырларны мурнадып хөгжүдерин бо Хоойлуда айытканын барымдаалап көрбүшаан, РСФСР-ниң Күрарбитраж болгаш суд органнары боттандырар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва. РСФСР-ниң Советтер бажыны.
1991 чылдың июнь 26.

ЭЭ КӨРНҮП, ДУЗАЛАШСА

Эрткен чылдың февральда РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели «РСФСР-де инвалидтерниң социал хандырылгазын экижидер дугайында» доктаал хүлээп алган. Ону херек кырынга боттандырар талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели ол-ла чылдың май айда республиканың совет болгаш ажыл-агый органнарының сорулгаларының дугайында база доктаал хүлээп алган. Чазак черлериниң ол доктаал-саавырларынга дүүштүр инвалидтерниң Бүгү-российа ниитилелиниң Чөөн-Хемчик районда баштаар чери канчаар ажылдап келгенин көрээли.

РЫНОК: сеткил буяны бар бе?

Бо чылдың апрельде инвалидтер ээлчег чок конференция эрттирген. Аңаа 525 инвалид киржип, боттарының саналдарын, бодалдарын илередип чугаалааннар. ССРЭ-ниң улус депутады, партия райкомунуң бирги секретары Д. Б. Кара-Сал, Тыва АССР-ниң улус депутады, райкүүском даргазы М. Б. Доңгак олар база орта чалаткан.

Депутаттарывыска соңгукчулардан эвээш эвес чагыглар кирген турганы ынчангы саналдардан илереттинген. Назы-хары улгаткаш, боттарын ажаатынар шинээ чок кижилерге чурттаар оран-сава тутчуп, тургусчуп бээр талазы-биле билдириишкиннер кирген. Оон бээр үш ай чоокшулап орар. Түңнеп анализтээрге, бөгүнге дээр кылдынган ажылдар көңгүс болган. Соңгукчуларның депутаттарга бүзүрели шак ынчаар боттанмайн, хөмүрерип өжериниң кырында келген. Соңгукчуларның саналы биле алырга, хөй-ле доктаал-шиитпирлерни хүлээп алыры уламчылавышаан, а херек кырында оон күүселдези чылдан чылче кичээнгей чок артпышаан. Амдыызында чугаа район девискээринде чурттап турар инвалидтерниң, күш-ажылдың хоочуннарының, дайын киржикчилериниң дугайында болганда, үстүнде адааным удуртукчулар, социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи А. Х. Ондар, иштики херектер килдизиниң начальниги В. П. Цырлей, хоорккүүском даргазы О. У-Х. Тюлюш, кол эмчи А. Д. Ооржак олар кижилерниң социал камгалалынче сагыш салып, буянныг сеткилди оларның көргүзери чугула болуп турар. Район девискээринге кырганнар болгаш инвалидтер бажының ажылдары кол айтырыг дээрзин ынчангы чыышта аазап, деткип турду. Ол аазааашкын ам-даа шиитпирлеттинмейн келди.

Ажыл кылып шыдаар шинээлиг инвалидтерни ажылга тургузар айтырыг чидиг болуп артпышаан. Ол ышкаш чурттаар оран-сава, хандырылга база санаторий-курорттарже баары дээш хомудалдар хөй. Улус депутаттарының хоорай Соведи, бот-орулга-чарылгалыг септелге-тудуг эргелели, септелге-тудуг участогу, септелге-техниктиг бүдүрүлге эргелели болгаш өске-даа организациялар, бүдүрүлгелер боттарының девискээрлеринде чурттап турар инвалидтерже сагыш салып, чурттаар оран-сава-биле хандырбайн келген. Кедээ ажыл-агый чаа арга-биле ажыллап киргенде амгы үеде кырганнарны ажылга хүлээп алыры кызырылган. Оларга таарыштынган бүдүрүлге чери чок. Моон хараазындан инвалидтерниң күжүн чедир ажыглавайн турар бис. Олар күрүнезинге ажыктыг улуг-хуузун база киириксээрлер болгай. Районнуң үлетпүр комбинады (даргазы И. Д. Ооржак), амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелели (даргазы, В. Б.-С. Сат) бажыңга кылыр ажыллар-биле оларны четпес организастап келген. Хоорай кедээ Советтериниң күүсекчи комитеттери инвалидтер ниитилелинге эвээш дузалажып турар.

Районда 525 инвалидтиң 90-ы үшкү (оларның чүгле 70-и ажылга хаара туттунган), а арткаңнары бирги, ийиги бөлүктүң инвалидтери-дир. Кадыкшылдың болгаш буянныг сеткилдиг республика фондузунче бо чылдың бирги кварталында 268 кижи дузаламчы акша дилеп, билдириишкин киирген. Ол билдириишкиннерге мынчага чедир харыы сураг. Районга база ындыг организация турган. Оон даргазынга А. Д. Ооржак томуйлаткан турган. Бо организациядан бирги бөлүктүң 68 инвалиди дузаламчы дилээн, ынчалзажок ол дилег база бүтпээн. Бөгүнде оон даргазы Тыва АССР-ниң улус депутады Э. С. Доңгак, инвалидтер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы К. Х. Ондар хынап көөрге, оларның агар санында акша көңгүс болган. Бо дээрге чоң ортузунга, организацияларга, албан черлеринге ол талазы-биле тайылбыр ажылының чорудулгазының херечизи-дир. Инвалидтерже ээ көрнүр, дузалажыр айтырыг сөөлгү үеде шак мындыг четпес байдалда туруп турар.

Хоорайда инвалидтерниң хандырылгазында четпестерни айытпышаан, ол талазы-биле чүгээр ажылдыг чамдык кедээ Советтерни демдеглезе эки. Искра, Теве-Хая, Хайыракан, Хөндергей кедээ Советтериниң девискээрлеринде чурттап турар инвалидтерниң социал камгалалы Чадаана хоорайда чурттап турарлардан каш хуу дээре. Чүге дээрге бо кедээ Советтерниң даргалары кышкы үелерде кырганнарга дузалажып, оттулар ыяжын, хөмүр-дажын бичии-даа болза чедирип келген. Кедээ черлерде кырганнарга, инвалидтерге тускай булуннарны магазиннерде тургусканы эки. Чадаанада «Хоочуннар» магазини ажылдап турар. Районнуң төп эмнелгезинде болгаш суурларда дээди эртемниг эмчилерниң чедишпезинден, инвалидтер күш-ажылга ажылдап шыдаар бе азы шыдавазының талазы-биле комиссия эртип алыры нарыыдаан. Эмнерни чигелделиг алыр тускай бижик чогуннадан. Инвалидтер эмнерни ол-ла өртээ-биле садып, эмнениp турар.

Районда күш-ажылдың, дайын киржикчилери хоочуннарының, инвалидтерниң ниити хандырылгазын сайгарарга мындыг-дыр. Бо-ла четпестерни дарый эдип, ССРЭ-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттары, харыысалгалыг удуртукчулар инвалидтерниң социал камгалалынче сагыш салыр дээр болза, чаңгыс демниг шиитпирлеп, оларже буянныг сеткилдин, ээ көрүүшкүнүн боттандырыптар арга бар деп санаар мен.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик район.

ӨЛЧЕЙ-БУЯННЫГ ИЕ

«Булут арызында хүн караа чырык, улус арызында ава караа чымчак» деп үлегер чугаа чечен болгаш ханы утказыг. Дөрт уругнуң өлчей-буянныг иези — З. Б. Маады Дерзиг-Аксы суурда хүндүткелдиг улустуң бирээзи. Ол бодунуң дааңган ажылынга кызымак, кижизиг мөзү-бүдүштүг болгаш чаңгыс чер-чурттугларының идегелин чедип алган. Дерзиг-Аксы дуэалал школада ол өскүс уругларның поварыи. Ында 117 өскүстү хырнындан аштатпайн, ашкарып-чемгерер деп чүве белен эвес ажыл. Зоя Борисовна бо уругларны ашкарып-чемгерер ажылга 30 чыл ажыг болган. Олар азыраан авазының чылыг-чымчак сөстерин дыңнаваан. Оон эргелиг чылыг холдарындан белеткээн аъш-чемин чивээн чаш төлдерге ие болуп ажылдап келген.

Зоя Борисовна өскүс ажы-төл дугайында сагыжы саргып, мынчаар чугаалаар:

— «Өскүзүнден өлбес» деп тыва чон шынын-на чугаалажып чораан. Бо чаш ажы-төлдү күрүне бо хире караккап, азырап турар-дыр. Олар аъш-чемниң амданныг, сүүзүннүүн чип, хептиң экизин кедип турар. Бо-ла бүгүнү 30 чыл дургузунда оларның-биле ажылдап келгеш көрдүм. Бодумнуң ажы-төлүм биле дөмейлеп, кээргеп чоруур мен. Оларның аваларының хүлээлгезин мен күүседип чоруур мен деп чүвени кижи угаап бодап кээрдир. Белеткээн аъш-чемге таарышпайн баар ийне, чем чивейн эрте бээр ийне дээш иштимде дүвүреп чоруур мен.

Оон бо чугаазынга каттышпас аргажок. Чүге дээрге ажыл-ишчи поварның бо дүвүрели утказыг. Ие кижи ажы-төлүнүң байдалын черле эндевес. Аарып-аржыйдаа, мунчулуп-муңгарай-даа бээрин эскерип каар. З. Маады база ындыг. Бо школада оолдар, уругларның кадыы кошкак. А чамдыктарының угаан-медерели таарыы. Ынчангаш оларга онза кичээнгей, сагыш салыышкын негеттинер. Чамдык уругларның кадыы чүге кошкагыл? Бо ам-не нарын болгаш ханы социал айтырыг. Чамдык ада-иелер багай чаңчылдарга алыскан таварылгада, чаяаган төлүнүң кадыы кошкак, угааны четпес болур. Шак мындыг чаштар колдуунда арагалаар ада-иелерден төрүттүнер. Аныяк-өскеннер мону болаза эки. Арагалаар ынчалза-даа ада-иелер ажы-төлүн азыраар хамаанчок, харын-даа оларны чектексээр. Ындыглар кайы хире арын-нүүр чок-тур че! Бо дээрге боттарының хамааты хүлээлгезин уттуп, чүгле дыжын хараан чорук болур.

Школаның чамдык өөреникчилери ада-иезин билир.

Эки кижилер дугайында

олар төрүп каан ада-иезинге сеткил-сагыжындан хөлчок барыксаар. Оларның-биле чурттаксаарлар. Ынчалза-жок олар өскүссүрээн ажы-төлүн алыр көңгүс хөңнү чоктар. «Биске оларның херээ чок» деп дорт-ла чугаалаарлар. Бо бүгүнү угаан-бодалдыг сарыылдыг улустар кылык-шугул биле дыңнаар. Ындыг кижилер ажы-төлдү чүге төрүп-божуп алырлар ыл? Ажы-төлүвүс кандыг болурул деп чүвени баш бурунгаар бодаар. Келир үениң салгакчызы кандыг болур ужурлуг дээрзин ханы бодаар турган. Күрүнениң ажылын, бодунуң амыдыралын чурттап шыдаар шинээлиг калык кижилер төрүттүнер ужурлуг. Бо дугайын Зоя Борисовна шугдунуп болай бергилээр.

Дуржулгалыг поварның амыдыралче деткимчени берген ажы-төлү ол-ла хевээр артпаан. Олар өзүп, ажыл, амыдыралын боттары тудуп, чуртталганың улуг оруунче кирген нери база бар. Чону чоорган, хөйү хейлен деп чүве ол ышкажыл. Олар база-ла өскелерден дудак чок ажылдаар коллективтиг, өг-бүлелиг, ажы-төлдүг болгаш аш-өөрлүг чурттап чоруурлар. Долу өскүстерниң салым-хуузу келир үези дээш бүгү күжүн, билиин үндүрүп ажылдап турар улус — ында школаның башкылары, кижизидикчи башкылар, дүнеки энелер база ажылчыннар. Зоя Ооржак биле Мария Чаян-оол олар Зоя Борисовнаның идегелдиг дузалакчылары. Поварлар оолдар, уругларны ажылга өөредирин база утпайн турар. Келир үениң салгакчызы аъш-чемни боттары белеткеп билир болза, моон соңгааргы амыдыралынга деткимчелиг. Ынчангаш уруглар, оолдар поварларның чемни канчаар белеткээрин өөренип ап, оларга дузалажып турары — ажылга өөредириниң бир талазы. Уруглар поварларга бүзүрээр.

Ажылгыр кижи боорга, чурттакчылар Зоя Борисовнага идегээр. Өскүс ажы-төлдү кызымак ажылы-биле деткип чоруурун коллектив кежигүннери база чурттакчылар өөренип көрүп, мурнуку чылдарда ону район Совединиң улус депутазынга соңгуп келген. Ол идегелди депутат ажыл-херэнге бадыткап, шыдаар шаа-биле ажылдап келген. Колдунда соңгукчуларның чагыгларын хандырарынче сагыш салып, оларның дилеглерин өй-шаанда сайгарып, хемчеглер алырынче хостуг үелерин ажыглап турган. Мынчаар ажылдап келгеш багай эвес түңнелди чедип алып тургулаан.

Поварның уругларының адазы — Болат Маады кижизидикчи башкы. Ол хостуг үелеринде шүлүк бижиирынге чуткулдуг. Оон баштайгы номунда лириктиг, патриоттуг темаларга бижиттинген шүлүктер колдаан. Аныяк-өскенге болгаш уругларга ол чогаалдар кижизидикчи утка-шынаалыг. Ол база өөреникчи ажы-төлдү кижизидеринге бичеэвес сагыш салып чоруур. Школада партия эге организациязының секретары болгаш коллектив кежигүннериниң ортузунга политиктиг болгаш идеологтуг ажылдарны чорударынга кичээнгейни салып турар.

Хөвеңмей ОЙДАН-ООЛ.
Каа-Хем район.

ӨӨРЕНИП АЛЗА...

Даштыкы барын чүкте брокер, дилер, маклер, доббер деп мергежилдерлиг кижилер аажок ниптеренгей болгаш улуг төлезирлиг. Удатпас бистиң республикага база мындыг солун мергежилдерлиг кижилер көступ кээр. Чуп дээрге республиканың Министрлер Чөвүлелиниң шиитпири-биле «Байкал биржа» акционерлиг ниитилелиниң Тыва салбырын тургускан. Ол амгы үеде брокер конторларын тургузуп эгелээн.

— Брокерлерниң болгаш маклерлерниң мергежилдииниден тудуңгуп-кээриниң бистиң ниити ажылывыс хамааржыр — деп, «Байкал биржа» ниитилелдиң салбырының эргелекчизи М. К. Доржукай чугаалап олурду. — Ынчангаш бо кадрларны шилип алырынга кончуг кынамчалыг болур бис. Брокер конторлары юридиктиг эргелерлиг болур. Брокерлер бодунуң алыңданлаа бүдүрүлгелерниң, организацияларының даалгазы-биле-даа ажылдап болур.

Оларның кол сорулгазы — кайы-даа талага эптиг, таарымчалыг негеделер-биле бараан-чиг эт курлавырларын тывары болгаш сайгарары. Ол ышкаш орнажылга (бартер) дугуржулгаларынга ачы-дуза чедирери. Мындыг сорулгалар-биле республиканың бүдүрүлге черлеринге улуг аргалар тургустунар. Чүге дээрге «Байкал биржа» деп акционерлиг ниитилелдиң составында Бурятияның, Якутияның, Иркутск болгаш Чита областарның металл болгаш цемент бүдүрер, хөмүр-даш болгаш ыяш болбаазырадыр улуг ээн бүдүрүлгелери кирип турар. Чижээ, бо чылдың февраль айда «Байкал биржа» чаа тургустунуп турган-ла бедин 10 миллион рубльдиң бараанын тывыкап, а май айда оон түңү 730 миллион, июньда — миллиард рубльга четкен.

А. ЛАТОВ.

КАНДИДАТУРА ДИЛЭЭРИ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорkому биле партияның хоорай организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленуму болуп эрткен. Партия хоорkомунуң бирги секретарын соңгуур дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан.

Партия хоорkомунуң секретары В. А. Асонычевке дыңнадыг кылыры-биле сөс берген. [illegible] партия хоорkомунуң бюрозунга партияның хоорай организациязын баштап шыдаар 6 кандидатты адаан. Оларның арызынга РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң ийиги секретары А. И. Ванжа, партияның республика комитединиң организастыг килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы Б. П. Свинцов, партия Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары В. С. Неделин, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссиязының даргазы А. Н. Шулепов болгаш [illegible]. Партия республика комитединиң харыысалгалыг ажылдакчылары, партия хоорkомунуң бюро кежигүннери кандидаттар-биле хуулда беседа чугааларны кылганының соонда, олар чөптүг болгаш чөптүг эвес чылдагааннарның ужурундан партия Кызыл хоорkомунуң бирги секретарының албан-дужаалы дээш демиселге киржиринден ойталааннар. Ынчангаш каттышкан пленумга партия Кызыл хоорkомунуң бирги секретарынга ажылдап болур кандидатураны чоокку үеде шилип тывары пленум сүмелээн.

Партия хоорkомунуң бирги секретарының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседири-биле партия Кызыл хоорkомунуң секретары В. В. Оскал-оолга пленум дааскан.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин пленумнуң ажылынга киришкен [illegible].

(Бистиң корр.)

ӨӨРҮШКҮНҮҢ СӨЗҮ

Аар аарыгга таварышканда, оон ыңай шыдажып эртери берге дээрзин кижи боду-ла аарыгның удурланыкчызы болур организмде күш чогун биле бээр боор чүве-дир. Эрзинниң ниити аарыглар эмчизин дилеп турган, бижик алгаш Кызылга хынадыры-биле чорунтум. 3 дугаар эмчилээн хүнүмде аарыымны тыпкаш, кезер эмнелгеге Вячеслав Андреевич Ушкалов эмчиже чорудупкан. Келиримге, эмчи доктур-биле чугааладыы: [illegible] кезиишкин [illegible] Ырак районда чурттап турар-дыр силер, [illegible] тайылбырлады. Кезериите тооммээрешкеш, кестирдим.

Түгле мен эвес, кырган,чалыы чүс-чүс кижилерниң амы-тынын ап, нарын кезиишкиннерни кылып, билиин болгаш күжүн харам чокка берген эмчилерниң ачызында кадыкшааннар хөй. Ажылынга бердинген, ак сеткилдиг, төлептиглерге: Александр Владимирович Чымдан, Вячеслав Андреевич Ушкалов хамааржыр. Хүндүлүг Александр Владимирович, Вячеслав Андреевич. Силерге четтирдим. Амы-тынымны алган эмчилерге мөгейип, өршээл сеткилдиг солун дамчыдыр илередип олур мен.

Түмен-Сөө ШАГААЧЫ.

Айтырыңар, харыылап берээли

КАНДЫГ ЯНЗЫЛЫГ АЛЫРЫЛ?

Бичии кыстыг мен. Ачавыс Владивостокта шериг албаны эрттирип турар. Бодум Красноярскинин кедээ ажыл-агыы институдунуң 3-кү курузунда өөренип турар мен. Амгы үеде узун хуусаалыг шөлээде уруум-биле олурар мен. Кызымның херечилелин адазы кылдырткан. Амдыызында оон-биле бадылгавас чок. Ынчангаш кандыг-даа пособие албайн олурар мен. Кызымның-даа ындыг дузаламчы акшазын албадым. Ол-ла пособиелерни чогум кандыг документилер кылдырткаш алырыл? Тайылбырлап берип көрүңерем?

Светлана ОЮН.
Чадаана хоорайның чурттакчызы.
Чөөн-Хемчик район.

Силерниң кедүрүп турар айтырыыңарны тус черде хамаарышкан албан черлеринин ону харыылаар удуртукчулары шиитпирлеп болур-дур. Ынчалзажок Чадаана хоорайда бо айтырыгны чүгле силер эвес, а республикада өске-даа аныяк кыстар сонуургап турар чадавас, ынчангаш аңаа харыылаарын кызыдып көрейн. Өөренип тургаш, узун хуусаалыг шөлээже үнген болганыңарда, 1 хар 6 айга чедир уруг азырап орган үезинде төлээр пособиелерни өөренип турар институдуңарның профэвилел комитединден алыр ужурлуг силер. Студентилерге оон хемчээли 110 рубль. А район коэффициентизи-биле 132 рубль болур. Аңаа херек документилер: уруунарның төрүттүнген херечилелинин хоолгазы, билдириишкин.

Уруг төрүттүнгенде чаңгыс катап төлээр пособиени база-ла өөренип турар черинер үстүнде айыттынган документилерге үндезилеп төлээр. Ол алыр пособиенерниң хемчээли 1990 чылдың декабрьның мурнунда төрүттүнген уругга 50 рубль турган, бир эвес чаңгыс уруглуг болза, а ийи дугаар уруглан эгелеп 100 рубль. 1990 чылдың декабрь 1-ден эгелеп пособиениң хемчээли район коэффициентизи-биле кады 252 рубль чедир өскен. А 1991 чылдың апрель 1-ден 420 рубль болу берген.

Бот-ле пособиезинге кол документилер ышап-ла херек. ХБАБ-тан иезиниң айытканы-биле адазының ат, фамилиязын уругнуң төрүттүнген херечилелинге бижээнинин дугайында шынзылга бижик херек. Ол шынзылга-бижикти кандыг таварылгада берип болурун база болбазын ХБАБ тускай инструкция ёзугаар шиитпирлээр. Бо шынзылга-бижик чокта бот-ле пособие тыпсыры болдунмас.

Шериг албаны эрттирип турарларның уругларынга даразында документилер негеттинер апаар. а/. Уругнуң адазы шериг албаны эрттирип турар дугайында шериг кезээнден шынзылга-бижик. б/. Өг-бүлениң чурттап турар черинин дугайында шынзылга-бижикти девискээринде кедээ, суур азы хоорай Советтеринин күүскомнарындан алыр. в/. Уругнуң төрүттүнгениниң дугайында херечилелинин хоолгазы. г/. Ол ышкаш бадылашкан херечилелдиң хоолгазы.

Уругнуң адазы бадылга чокка шериг чоруткан таварылгада, шериг кижиниң база уругнуң иезинин — иелдирзинин киирген билдирииш-кинин барымдаалап адазын тургузуп болур. Бо бүгүнү ХБАБ черинден ылавылап айтырып ап болур силер. Ынчангаш бадылашканының дугайында херечилелдиң орнунга, ада болганының дугайында херечилелинин хоолгазын кожуп каар. Үстүнде айыткан документилерни районнуң социал хандырылга килдизинге киирерге, 132 рубль пособиени тыпсып бээр.

Уругларга бараанн эр өртээнин өскени-биле холбаштыр, оларның назы-харының аайы-биле 6 харга чедир 200 рубль, 6-13 харга чедир 240 рубль, 13-18 харга чедир 280 рубльди чыл санында алыры көрдүнген. Ол бүгү дузаламчыны кварталдап берип турар. Силерниң уруунарга бир кварталда 50 рубльди социал хандырылга килдизи төлээр апаар-дыр.

Мария ДАРЖАЙ.
Социал хандырылга министерствозунуң пенсия килдизинин кол специализи.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

ПРОТОКОЛ

ТЫВА АРАТ УЛУСТУҢ I УЛУГ ХУРАЛЫ

ТАҢДЫ-ТЫВАНЫҢ АРАТТЫҢ ЧАЗААНЫҢ 1923 ДУГААР ЧЫЛЫНЫҢ 9 АЙ 1-ДЕ

Тыва черге чүс-чүс чылдарда тускайлаң эрге-чагырга чок, каш дакпыр дарлал адаанга чораан тыва черге чаа күрүне тургустунары билек, ооң мурнунга амыдыралдың болгаш ёзу-тургузугнуң хөй айтырыглары хүн бүрүде бодунуң шиитпирин негеп эгелээн. Тыва республиканың баштайгы найысылалы безин Туранга турган. Чазак бодунуң структуразын чоорту эптештирип, ажыл-агыйжы хөй айтырыгларны канчаар шиитпирлеп турганын көргүзүп турар бир протоколду күрүне архивинден силерге бараалгаттывыс. Бо хурал Хем-Белдиринге (амгы Кызылга) республиканың чаа төвүнге эрткен.

Чазак черинге хамааты алды кожууннарның бүгүде хөй төлээлекчилери каттыжып хуралдаан Улуг хуралга:

1. Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Буян-Бадыргы байыр чедирген.

2. Төп комитеттиң даргазы Куруседи байыр чедирген.

3. Орус улустуң консул сайыды Василий байыр чедирген.

4. Тывада орус улустуң күүскомунуң даргазы Стрилов байыр чедирген.

5. Хуралдың президиумунга Куруседи, Буян-Бадыргы, Идам-Сүрүн оларны, секретариадынга Оруйгу, Седен-Сотнам оларны соңгаан.

6. Куруседиден бо хуралга чугаалажыр айтырыглар 8 чүүл деп дыңнаткан.

7. Министрлер Чөвүлелиниң даргазы Буян-Бадыргы, Таңды-Тыва улус бодунга эрге-шөлээни алгаш тускай догуннааның илеткеп чугаалаан.

8. Идам-Сүрүн хуралды биче када бүдүн чартык шак чапсарладыр-дыр деп чарлаан.

9. Министрлер Чөвүлелиниң даргазы Буян-Бадыргы эдерип күүседир доктаал дүрүм 20 чүүлдү дыңнаткан.

10. Иштики яамының секретары Шыырап эргелээн ажылының байдалын чугаалаан.

11. Шүүгү яамызының сайыды Дарма-Базыр ук яамының шииткен херектерин болгаш 83 чүүлдүг хоойлу төлевилелин дыңнаткан.

12. Даштыкы херек яамызының сайыды Оруйгу эргелээн херектеринин дугайын чугаалаан.

13. Саң, садыг ажылының дугайын Дондук чугаалаан.

14. Саң, садыгның инспектору Шагдыр ук ажылдың чорудулгазын чугаалаан.

15. Саң яамызының сайыды Ананды улус бюджедин чугаалаан.

Таңды-Тываның алды кожуунунуң чыглып келгеш, чугаалажып чөвүлешкен төлээлекчилеринин доктааткаңы болза:

Арат чазактың 1923 чыл 9 ай 1-де.

Бирээде, чазак черинин моон мурнунда тус-тус доктааткан дүрүм, шииткен херектерин болгаш чаа доктааткан 20 чүүлдүг дүрүмүн шүмү-биле чүүлдүг деп хүлээп ап бадылаан.

Ийиде, чазак черинден Таңды-Тываның алды кожуунунуң бүгүдениң даргаларынга чедир албан кылыр бугор өртээл 24-тү тургузарын бүгү-ле малдан хавырып эккеп, тус-бүрү шалың төлевирлиг кылдыр тургузарын доктаатты.

Үште, бижик эртемге өөредир школа сургуулдарны 400 чедир чыып, чазак черинге, 100 өөреникчи, 4 башкыларны тургузар. Ол ышкаш кожуун бүрүзүнге ийи-ийи башкыларлыг, бежен-бежен уругларны өөредирин доктаадыр.

Дөртте, хөй арат чоннуң кадыын камгалаарынга дузалаар төлээде, кижи эмнелгезин албанның ёзузу-биле тургузар. Чазак черинге бир орус, бир тыва эмчилерни ийи хөделдир кылдыр олуртур. Хемчик кожуунга 10 эмчи, Улуг-Хемге дөрт, Тес-Хемге үш, Каа-Хемге үш, Өөк-Хемге үш, Тожуга ийи, шупту 24 эмчилерни тургузар. Аңаа херглээр эм чүүлдерни албан черлериндем тыпсырын доктаатты.

Беште, ядыы араттарга деткимче көргүзүп, тараа тарыыр шары, андазын, үрезин чижектиг чүүлдерни дузалаар.

Алдыда, албан кылыр кижи бүрүзүнге шалың төлээр кылдыр доктаадыр.

Чедиде, моон мурнунда хамааты хөй араттардан хүртүн бооларны хавырып эккелген болза-даа, ам дагын база катап ындыг бооларны хавырарын доктаадыр.

Сесте, албан херээн шиидеринге доктааткан хоойлунуң 83 чүүлдерин доктаадып бадылаар.

Тоста, орус, тываларның аразында найыралын кылыннадыр дугайын ам хөй арат чоңга ажыл-агый сайзырадылгазын эргелеп, күрүнениң госторг дээр албанның садыын үндүрер дээнин керээ чарып доктаадыр болза, Тыва араттың ажыл-амыдыралын экижидеринге дузалыг деп доктаатты.

Онда, саңның садыы дээрге улустуң экономиказын улам хөгжүдеринге болгаш чоннуң амыдырал байдалын экижидеринге дузалаар болганда ам кирген чүүлдерни тыва кижи даңзылаары чугула болза чок, орус дылга даңзыны эки кылырга ында 39 ондагайлыг чүве база лап боор ужурлуг деп доктаатты.

•

Он бирде. Саң министерствозунуң каайлы хавырар дүрүмүн орус дүрүм ёзугаар доктаадып хавырар болза ажырбас деп доктаатты.

Он ийиде, Таңды-Тывазы бир-тээ тускай догуннап, бодунга долу эргени эдилээн болганда ажыл төлевири, өртээл, чуртталга бажың органы албан бүгү херeглел шүүдели күрүнеден тургустунар төлээде, чыл иштинде чарыгдал 282004 лан 8 инек болур. Моон улустуң саңынга хавырган оруулга кыдат, орус, моол садыглар болгаш алдын казар черлер алыр каайлыны бодааш оон дудааның Тываның бүгү малының баш саңында бола хөлү биле 2 лан онаагаш, оон иштинден чүс бодадан өрүзүнге үнлүт онаап хавыргаш оон-биле дуглаарын доктаатты.

Он үште. Чазактың даргазынга Буян-Бадыргыны, оралакчызынга Данзынны, секретарынга Дамдын-Сүрүнну. Иштики херектер министринге Идам-Сүрүнну, Шүүгү министринге Сотнам-Балчырны, Даштыкы херек министринге Оруйгуну, Саң министринге Ананды, дөрт министерстволарның сайыттары шөлээлей бээр болза, оларны төлээлээринге Шыырап, Балдар, Санчай, Сундуй оларны томуйлап, бир хуусаалыг ажылдалыры-биле соңгуп доктаатканы.

Он дөртте, моон мурнунда Өөк-Хем кожууну болганының иштинге турган кезек Кыргыстың кижилерин ук кожуун сумуга каттыштырар диген херекти боорта чугаалашпас деп доктаатты.

Он беште, Улуг-Хем кожуунунуң Маады сумузунга бүгү кижилерни маады болдурар диген херекти ам өскертир шиитпирлеп көөр болза чогуур диген.

ХИРЛЕНДИРГЕНИ ДЭЭШ ТӨЛЕВИР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бо чылдың март 25-те «1991 чылда агаар-бойдусче хирлендирер бүдүмелдер үндүргени дээш төлевир хемчээлдерин тургузарының болгаш оларны ажыглаарының дугайында» доктаал хүлээп алган. Ук доктаалдың күүселдезин болгаш чамдык таварылгаларда төлевирни эвээжедип болуруң хандырарын Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүне комитединге дааскан.

Кызыл хоорай болгаш улус депутаттарының район Советтеринин күүскомнары, министерстволар, ведомстволар, бүдүрүлге черлери күрүне комитединден агаар-бойдусче хирлендирер бүдүмелдер үндүреринин чөпшээрелин алган турар ужурлуг.

Республика чазаанын бо доктаалынга хамаарыштыр тайылбыр бээрин Бойдус камгалалының күрүне комитединде килдис начальниги Д. Д. Талтасвадан бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис дилээн.

— Бо документиге кандыг үнелел берип болур силер, Виктория Доржуевна?

— Рынок экономиказынче шилчилге үезинде күрүне бойдус камгалалын чүгле административтиг, эрге-хоойлу, мораль-этика аргалары-биле чорудуп шыдавас. Ынчангаш бойдусту ажыглаарының экономиктиг быраларын маңаа кииришти-рерин үе негеп келген. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң үстүнде айыттынган доктаалы бо талазы-биле баштайгы шиитпирлиг хемчег болур. Бир эвес дүүн чаа-ла агаарны кайы хамаанчокка хирлендирип, ынаар хоралыг бүдүмелдер үндүрүп, бүдүрүлге артынчыларын карак ажыттап, бир черже чажыра теп орган болзувусса, бөгүн ол бүгү «үүлгедиглеривис» дээш төлээр апарган болдур ийин бис. Даразында ээлчегде курлавырлар дээш төлевир тургузарының дугайында доктаал хүлээп алдынар.

Рыноктуң бо берге үезинде бүдүрүлгелер орулгалыг ажыл-чорудулгалыг болур дизе, бүдүрүлге технологиязын сайзыраңгайжыдып, агаар-бойдусче доктааттынган чижек-нормадан арттыр хир-чам үндүрбестей бээр, арыглаашкын чорудар дериг-херекселдерни тып, хоралыг артынчылардан хора чок кандыг-бир продукция бүдүрүп алырының оруктарын дилеп тывар апаар. Ынчанмас болза, бүдүрүлге чери кызып тургаш, ажылдап алган акшазын дегерезин бойдуска хора чедиргени дээш төлевирже үндүрүп болур.

Бистиң байдалывыска хамаарышкан хоралыг бүдүмелдерниң чижээнге мындыг тайылбырны кылыйн. Бир эвес бүдүрүлге чери агаарже доктааттынган хемчээл ёзугаар двуокись азота дээр хоралыг бүдүмелди бир тонналы үндүрер болза, ол 82.5 рубль төлевирге онаажыр. А бир эвес ол хемчээлди эрттир үндүрүп турары илерей берзе, төлевир 395 рубль болур. Ол төлевирниң хемчээли даразында чүүлдерге дес-дараалаштыр мындыг: хөмүр-даш хүлү —165 болгаш 790, хөө—66 болгаш 116, окись углерода —1,09 болгаш 5,21, формальдегид —1099,99 болгаш 5266,61 рубль.

Шимчеп чоруур ыш-бус тарадыкчыларын база төлеп үнер. Чижээ, бир тонна дизель кывар чүүлү чарыгдаанда 6,83, этиллиг бензин кывысканы дээш 8,40 рубль төлээр. Ыш-бустуң хоразын эвээжедир дериг-херекселдер ажыглаанда, төлевирни 0,75 коэффициентиге кудуладыр.

Суг объектилеринче хоралыг бүдүмелдер киирген таварылгада төлевир мырыңай дыка улуг. Доктааттынган норманың эң кызыгаарлыг хемчээли-биле бир тонна бүдүмелдерни сугже киир агысканы дээш 589.86 а ону эрткенде — 3121,11 рубль төлээр. Өске чүүлдерге хамаарыштыр дес-дараалаштыр мындыг: аммонийлиг азот —1135,36 болгаш 6007,55 рубль, солярканың үс дээш— 44350 болгаш 234670 рубль.

— Агаар-бойдусту хирлендиргени дээш төлевирни бистиң республикавыстың девискээринге чорударының чуруму кандыг болурул?

— Совхозтардан, бүдүрүлгелерден, албан черлеринген, организациялардан, кооперативтерден болгаш өске-даа бойдус ажылдакчыларындан төлевирни оларның кымга-даа хамаарылгазын барымдаалавайн тыртар. Оон аңгыда бойдус бокталдырар, хирлендирер объектилерниң күрүнениң-даа, хуунуң өнчүзү-дээ болуру хамаанчок. Шимчеп чоруур, азы чаңгыс черде турары база дээмей — хора чедирип турар болганда, албан төлеп үнер апаар. Безин чадаарда, бүдүрүлге артынчыларын кайы-бир черде шыгжап, чыып турары дээш безин төлээр.

Бойдуска чедирген хора дээш төлевир ийи хевирлиг: хоралыг бүдүмелдерни доктааттынган хемчээлге чедир болгаш оон арттыр агаарже үндүргени, азы хем-суттарже агысканы дээш. Акша шилчилгезин организациялар квартал эгелээринин мурнунда айның 20-ге чедир кылган турар ужурлуг. Бойдус ажыглакчылары төлевирни квартал санында чорудар.

— Тайылбырны кайы-бир бүдүрүлгениң чижээнге айтып көрүнерем. Виктория Доржуевна.

— Кызылдың эът комбинадының ажыл-чорудулгазынга чижектен ап көрээли че. Эрткен чылын комбинат 1951 тонна хөмүр өрттеткен, атмосферaже 58,3 тонна хүл, азоттуң, күгүрнүң болгаш углеродтуң двуокизи дээр хоралыг бүдүмеллерин дес дараалаштыр 10,3 болгаш 14,0 база 248,2 тоннаны үндүрген. Бо бүгү дээш комбинат 16,4 муң рубль төлевирни киирер. Оон аңгыда ол эрткен чылын 78,2 тонна бензин өрттедип чарыгдаан. Оон бойдуска чедирген хоразының өртээ 0,9 муң рубль төлээр ышкажыл.

Ол-даа канчаар, комбинат хемче арыглаттынмаан сугну доктааттынган хемчээлден улгаттыр аксып турары дээш 700,8 муң рубль төлээр. Бир эвес эът комбинады дөп дораан арыглал тудугларын чаартып, бойдус камгалаарының хемчеглерин албас болза, ол бойдус камгалалының фондузунче ниитизи-биле 718,1 муң рубльди шилчидер апаар.

— Бойдус ажыглалын чөпшээрел чокка, оорланып чорудa бээр болза кандыгыл?

— Бо таварылгада кайы-бир организация бойдуска эвээш-даа когарал чедирип турар болза, чөпшээрел чокка хөлелгени дээш төлевирни доктааттынган хемчээлден арттыр хоралыг бүдүмелдер таратканы дээш тыртар.

Үстүнде чижектерге үндезилээш, ажыл-агый чорудукчулары боттарынга хамаарыштыр дыка шыңгыы түңнелдерни баш удур алыр болза эки. Оон башка чежедаа кызып ажылдап тургаш, аргажок черден сотка олуруп болур-дур эвеспе.

Республика чазааның доктаалы организациялардан акша алырынче эвес, бистиң тынар агаарывыс, ижер суувус арыг, базар, кирер хову-шөлдеривис, арга-эзимнеривис бокталбаан болурунче угланган.

Олег ГАВРИЛОВ бeседалашкан.

ИРАККА УДУР ХЕМЧЕГ

НЬЮ-ЙОРК. Иракның девискээринде барык 20 хире «командылал болгаш башкарылга пункттарының» даңзызын Американың Каттышкан Штаттарының президентизи Дж. Буш бадылаан. Ирак бир эвес бодунуң ядролуг технологиязын узуткаарындан ойталаар болза, ол пункттарны америк шериг самолеттары бомбалаар апаар деп, америк президент медеглээн.

Иракка удур дайын эгелээр мурнунда АКШ-ка билдинмес турган ядролуг объектилерни америк шериг разведказы илереткенин Пентагоннуң албан-дужаалдыг кижилери «Нью-Йорк таймс» солунга дыңнаткан. Ядролуг болгаш химиктиг чепсектерни бүдүрериңге ажыглаар материалдарны Ирак амга чедир чажырып турар, ынчангаш ол складтарны узуткаар орулганы америк шериг ужар чүүлүнүң мурнунга салган деп солуннуң чүүлүнде бижээн.

ЭЛЧИННИҢ САҢ-ХӨӨ БАЙДАЛЫ

ВАШИНГТОН. АКШ-тың Москвада элчинингe Роберт Страусска АКШ-тың президентизи Дж. Буш чоокта чаа томуйлаан. «Эйкин гамп, Страусс, Хоэр энд Филд» фирмага юридиктиг кады ажылдажылгадан ойталааны дээш чаа элчин 1,4 миллион долларны алыр. АКШ-тың ССРЭ-ге элчининге Р. Страусска АКШ-тың сенады бөгүн, июль 16-да бадылаар бодап турар.

ЧАЗАК БАШТЫҢНАРЫНЫҢ УЖУРАЖЫЫШКЫНЫ

ЛОНДОН. Великобританияның премьер-министри Дж. Мейджор эрткен воскресенье хүнүнде Канаданың чазак баштыңы Брайн Малруни-биле ужурашкан. Чеди чурттарның удуртукчуларының экономиктиг чөвүлел хуралынга чугаалажып көөр айтырыгларга хамаарыштыр сүмележилге ужуражыышкының үезинде болган. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев бо чылдың июль 16-да Лондонга чедип келирге, чеди чурттарның удуртукчулары оон-биле ужуражыр болгаш Совет Эвилелинге дузаламчыны Барыын чүктүң берип болурунуң дугайында айтырыгны ол ужуражыышкынның үезинде чугаалажып көөр деп турар. «Бодунуң саналдарын илергейлээр эки арга Совет Эвилелиниң Президентизинге бээр болур, ону эвилен дыңнаар болгаш хүндүлээр бис» деп, Дж. Мейджор чугаалаан.

РАМБУЙЕГЕ КЕЛГЕН

Рамбуйе (Ивелин департамент) АКШ-тың президентизи Дж. Буш эрткен воскресенье хүнүнде Францияның Рамбуйе хоорайынга чедип келген болгаш француз президент Франсуа Миттеран-биле ужурашкан. Экономика талазы-биле эң-не сайзыраңгай каш чурттарның күрүне болгаш чазак-тар баштыңнарының Лондонга чөвүлел хуралының үезинде ССРЭ-ниң Президентизи-биле ужуражыышкынга хамаарыштыр ийи чурттарның туруштарын Дж. Буш болгаш Ф. Миттеран дүүштүрүп көрген. Оон соонда ийи чурттарның күрүне баштыңнары парлалга конференциязын эрттирген болгаш Совет Эвилелиниң реформаларынга бүгү талалыг деткимчени көргүзери эргежок чугула деп медеглээн. Совет Эвилелинге хөй миллиард акша бээр дугайында чугаа чоруп турар эвес, а хамыктың мурнунда ССРЭ-ге техниктиг дузаламчыны бээр апаар деп, Ф. Миттеран чугаалаан. Ол дузаламчы совет экономиканы эде тургузарынга деткимчелиг болур ужурлуг. Ынчалзажок ССРЭ-ниң экономиказын эде тургузары — ол дээрге, хамыктың мурнунда совет улустуң, ССРЭ-ниң удуртулгазының херээ-дир деп, француз удуртукчу демдеглээн.

ЧЕПСЕКТИГ МЕСИЛДЕЖИИШКИННЕР

БЕЛГРАД. Югославияның янзы-бүрү районнарынга чепсектиг месилдежиишкиннер эрткен дыштаныр хүннерде безин соксавайн келген. Национальдар аразының чөрүлдээлеринге үндезилээш, чепсектиг сегиржип алыышкыннар Югославияда болуп турар. Сисак хоорайдан дүвүренчиг медээ келген: Кральевчанин болгаш Драготинцим деп чурттакчылыг черлерде полиция туруштарынче эрткен воскресенье дүнезинде чепсектиг халдаашкыннар болган.

Танюг агентилелдиң корреспондентизиниң дыңнатканың ёзугаар алырга, Хорватияның коруш-чурум камгалаар чепсектиг күштерин артиллерия-биле боолаан. Югославияның улусчу армиязының Ракек хоорайда боо-чепсек складынче база халдаашкын болган.

ТӨРЭЭН ЧУРТУНГА КЕЛИР ДЭЭН

МАСЕРУ. Мурнуу-Африка Республиканың сураглыг херээжен ыраажызы Мариам Бакеба сөөк-язы ылгай көөр чорукка удур демиселди 30 чыл дургузунда даштыкыга чурттавышаан, чорудуп келген. Мурнуу Американың негрлеринин хамааты эргези дээш демиселчи ам бодунуң төрээн чуртувче ээп келир деп турар. «Сөөк-язы ылгай көрукчүлери мээн үнүмну, ырымны Мурнуу-Африка Республикага безин ам боой тудуп шыдавастар» деп, М. Бакеба медеглээн.

ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР ДООЗУЛГАН

ВАШИНГТОН. ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Александр Бессмертныхтың болгаш АКШ-тың күрүне секретары Джеймс Бейкерниң чугаалажыышкыннары эрткен четверг хүнүнде эгелээн турган. Ол чугаалажыышкыннар воскресеньеде доозулган. Стратегтиг боо-чепсектерни кызырар талазы-биле совет-америк дугуржулганы чедип алырынга моондактыг айтырыгларны шиитпирлээринге чугаалажыышкыннарның колдуунда хамаарыштырган. Стратегтиг боо-чепсектерни кызырар талазы-биле керээге ат салырынче угланган улуг чедиишкин хандыртынган деп чугаалап болур мен. Бүгү кол айтырыгларны шиитпирлээрин чедип алдывыс деп, Дж. Бейкер медеглээн. Чүгле чаңгыс айтырыг арткан. Техниктиг ол айтырыгны шиитпирлээр талазы-биле ажылды ийи чурттарның экспертери уламчылаар.

ЧИҢГИНЕ СЕКРЕТАРЬНЫҢ ШИИТПИРИ

НЬЮ-ЙОРК. Ливанда байдалды өөренип көөр, ол чуртка тайбыңны хандырар сорулгалыг тускай төлээлекчилерни Бейрутче чоокку үеде чорударын Каттышкан Нациялар Организациязының чиңгине секретары Хавьер Перес де Куэльяр шиитпирлээн.

ХҮН ТУТТУРУУШКУНУ

МЕХИКО. Эрткен четверг хүнүнде бүдүн хүн туттуруушкуну Мексиканың делгем девискээринге болган. Хүн туттуруушкуну чурттуң найысылалынга барык 7 минута дургузунда үргүлчүлээн.

(СЭТА).

КАИ ЭКРАНЫ

АЛДЫ АЙЛАРНЫҢ ТҮҢНЕЛИ-БИЛЕ КӨӨРГЕ

Бо чылдың 6 айларының иштинде республика девискээринге орук шимчээшкининиң байдалын өөренип көргеш, эрткен чылдаазынга бодаарга, элээн экижээн деп түңнелди үндүрүп болур. Эрткен чылга деңнээрге, озал-ондак болур чорук 12,8, амы-тынындан чарлыр чорук 6,9 хуу, кемдээшкинге таварышкан кижилер саны 20,8 хуу кызырылган.

Республиката озал-ондак болур чорукту Кызыл, Таңды, Тес-Хем, Эрзин, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр районнары кызырган. Үстүнде адаттынган районнар орукка озал-ондак болур чорукту 20-ден 45,5 хуу кызырган. Бии-Хем, Мөңгүн-Тайга, Тожу районнарда озал-ондак болдурбазының талазы-биле көргүзүглер эрткен чылдың деңнели-биле хевээр болуп артпышаан.

Республика девискээринге озал-ондакты болдурбазының талазы-биле хемчеглерни иштики херектер органнары чорудуп турза-даа, Кызыл хоорай, Сүт-Хөл, Каа-Хем районнар эки көргүзүглер чедип ап шыдаваан. Кызылда 12,5, Каа-Хемде 23,0, Сүт-Хөлде 75 хуу ол өскен.

Орукка озал-ондак болганының түңнелинде кижилерниң амы-тынындан чарлыр чоруу Каа-Хем, Бии-Хем, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Өвүр районнарда эвээжевээн. Эрзин, Тожу районнарда ол талазы-биле байдал эрткен чылдың деңнели-биле хевээр болуп артпышаан.

Кызыл хоорайга болгаш Кызыл, Таңды, Барыын-Хемчик районнарның чамдык чурттакчыларының өг-бүлелеринге озал-ондак улуг когаралдарны чедирген. Кызыл хоорайда өлүм-чидимге таварышкан өг-бүлелер — 40, а ол сан районнарда 20-ден 100 хуу чедир өскен. Ажыы-биле чугаалаарга, озал-ондакка таварышкан өг-бүле бурунгу-биле чок болгулаан.

Озал-ондакка таварышкаш, бертик-межел болуп артар чоруктуң саны Бии-Хем, Таңды, Тес-Хем, Кызыл, Эрзин, Улуг-Хем Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарда кызырылган. Ындыг чорук чүгле Өвүр районда эрткен чылдың деңнели-биле хевээр болуп артпышаан.

Бертик-межел болуп арткан кижилерниң саны Кызыл хоорайда 5, Каа-Хем, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Тожу районнарда 27,2-ден 100 хуу чедир өскен.

Орукка бүгү озал-ондактың 46-зы, азы 19,7 хуузу чолаачыларның арага ишкен чылдагааннарындан болган. Тожу, Өвүр, Бии-Хем районнарда озал-ондак болуушкуннарының көргүзүглери эзирик чолаачыларның буруузу-биле кудулавайн турар. Ол районнарда арага ишкеш, озал-ондак болдурган чолаачыларны хуу-биле алыр болза, 33,3-тен 75 хуу четкен.

Бүдүрүлгелерден «Тыва автотранс» каттыжыышкынының орукка озал-ондак болдурбас талазы-биле көргүзүглери багай болган. Бо чылын ол бүдүрүлгеге озал-ондак 125 хуу өскен. Бертик-межелге таварышкан кижилерниң саны 320 хуу өскен. Оон бир чылдагааны — транспортчуларның сагылга-чуруму батканында. Эзирик чолаачыларның буруузу-биле озал-ондак 15,3 хуу көвүдээн. Ылангыя Чадааның автотранспорт бүдүрүлгезинде озал-ондак кылыр чорук көвүдээн. Бо үениң иштинде аңаа 5 орук озал-ондаа болган. Оон түңнелинде 2 кижи өлген, 5 кижи балыгланган. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, ол бүдүрүлгеде болган озал-ондак бүгү көргүзүглер талазы-биле 100 хуу өскен.

Орукка озал-ондак болдурбазының талазы-биле пассажирлер АТБ-зинде. № 2 АТБ-де дүвүренчиг болуп артпышаан. Алды айның түңнели-биле ол бүдүрүлгеледе озал-ондак үш катап өскен.

Агроүлетпүр эвилелиниң шугумунда озал-ондак болур чорук бедик болуп артпышаан. 34 озал-ондак болган түңнелинде 20 кижи өлген, 25 кижи бертинген. Эзирик чолаачылар 9 озал-ондакты болдурган. Агроүлетпүр эвилелинге чагыртып турар Сүт-Хөлде, Тес-Хемде, Чөөн-Хемчикте турар автобүдүрүлге черлеринде озал-ондак 100 хуу өскен. 19 совхозка транспорт озал-ондаа болган. Ылангыя «Коммунизмниң херели», «Бүреч», «Ленинчи орук», «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарда озал-ондак 100 хуу өскен. Ол ажыл-агыйларны кичээнгейниң төвүнге алган турар ужурлуг.

Хуузунда транспорттуг кижилерниң буруузу-биле 47 орук-транспорт озал-ондаа болган. 11 кижи өлген, азы эрткен чылдаазындан 22,2 хуу көвүдээн. Бертик-межел болган кижилерниң саны — 55. Эрткен чылдың бо үези-биле ол 22,3 хуу кызырылган. Хуузунда машиназын эзирик башкарып чораш, 15 кижи озал-ондак болдурган, азы орукка болган бүгү озал-ондактың 31,9 хуузу.

Мотоцикл мунукчуларының буруузу-биле 42 озал-ондак болган. Түңнелинде 6 кижи өлген, 42 кижи балыгланган. Когараан кижилер колдуунда аныяктар болуп турар.

Чадаг кижилерниң буруузу-биле 38 озал-ондак болган. Түңнелинде 4 кижи өлген, 35 кижи балыгланган. Эзирик чораан чадаг кижилерниң буруузу-биле 5 таварылга болган, ону чадаг кижилерге хамаарыштыр алыр болза, 15,6 хуу, бертинери эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 24 хуу кызырылган.

Алды айның иштинде 25 муң чурум үрээшкиннери болган. Транспортту эзирик башкарып чораан ийи муң хире кижини туткан. 1991 чылдың июнь 28-те Кызыл хоорайга чоруткан рейд үезинде транспортту эзирик башкарып чораан 29 кижини тутканын бүрүткээн.

Кудумчуларга болгаш оруктарга чорааш, орук шимчээшкининиң дүрүмнерин сагып чоруур болзуңарза, силерниң кадыыңарның үндезини ол болур.

Виктор ОЩЕПКОВ.
Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң КАИ килдизиниң улуг инспектору, милицияның майору.

МЕГЕЛЭЭРЛЕР КӨВҮДЭЭР БООР

«Шын» солуннуң 1939 чылдан бээр бижикчизи болгаш номчукчу, ам 74 харлай берген Деңгүр-оол оглу Куулар Орус деп кырган мен.

Эрткен чылдан бээр Тывада тургустунуп турар чаа хүрээлерге билир шаам-биле башкылавышаан, ламалап чоруп турар апарган кижи мен. Ол ажылче мени капчы лама Шымбай-оол ыдалааан. Мындыг янзылыг материалды ыяап-ла лама кижи биживес болза, хоржок хире боорга, лама чок шагда шору лама-ла кижи болгай мен деп бодааш, деңгүп бижидим. Солунга үндүрерин, үндүрбезин редакция билзин. Ындыг болза-даа үндүрери черле чугула деп бодаар мен.

1930 чылда-ла Тывага сарыг шажынны кадыг-дошкуну-биле хорааш, ооң школаларын, хүрээлерни, ном-саннарын бүрүнү-биле чок кылып узуткаан. Моол, тибет үжүк-бижик өөренири база-ла оон-биле кады соксаан. Ооң үжурунда 1922 чылдан бээр төрүттүнген тыва кижилер моол, тибет үжүк-бижик билир мен дээр болза, ол шын эвес. Ону өөренип алыры амгы орус үжүк-бижиктен каш катап берге деп чугаалап болур. Ону очулдуруп өөренири база-ла амыр эвес. Ындыг болза-даа ховар тарывылгала чүү-даа чүвени бот-өөредилге-биле өөренип аптар, харын-даа чаа эртемни ажыдып каар ийи-чаңгыс угаанныг кижилер тургулаар. Ындыг кижилерниң хирези билдингир болгай.

Сөөлгү үеде дыңнап орарга, чер-черде моол, тибет үжүк-бижик билир мен. Ону кырган-ачамдан, кырган даайымдан, кымнар-кымнардан өөренип алган мен деп мегелеп, шо-төлге салып, меңги, соодал санап, хүн, чүк көрүп орар, харын-даа чажыды-биле мегелеп ном номчуп, хүрүм кылып, сан салып, хамнап ышкаш, ол-бо кижилерге хөрүмнеп чоруп турар кижилер көвүдээн. Олар дээрге колдуунда-ла арагачылар, алыксак-чиксек кижилер болуп турар. Оларның ат-сывын адааш-даа чоор мен. Олар боттары мынни бээр чадавастар.

Амгы үеде, мен бодап орарымга, Тываның кара чаңгыс арткан эртем-билиглиг ламазы капчы лама Куулар Шымбай-оол мөчээн, ооң өске кырган ламалар шуптузу-ла чөнээн, кырааан, хүнүн манап, хүүрээн даянып эгелээннер. Чаа өөренип эгелээн хуурактар эртем-билиг чедип ап, ажыглалга киргиже чедир бети-ле дээрге ам-даа беш чылдан ара чок хире-дир. Чүдүлге-сүзүк херээнге мындыг үзүктелиишкинни ажыглап, моон соңгаар үстүнде адааным дег мегечилер улам-на баштарын кожайтыпт эгелээри чайлаш чок хире-дир. Чон моон сезимчилелдиг болуру чугула. Бо талазы-биле дараазында саналымны, сүмемни номчукчуларга бердим: бирээде, кым-даа кижи хүн, чүк айтырып алырда, чаа туттунуп турар хүрээлер ажылдакчыларындан айтырып ап, оларга аар-саар чазаалдар-даа номчудуп ап болур. Оларда мээн тыва дылче очулдуруп кааным хүн, чүк, меңги, соодал болгаш оон-даа өске чүүлдер таблицазы бар. Ийиде, сеткил-сагыжынарга, дүш-түлүңерге сезиктиг, багай чүвелер кирзе, база-ла ол хүрээлерниң бурган сагыызынынга тейлеп ап, ооң ажылдакчыларындан арга-сүмеден ап турунар.

Оон ыңай чер-черден тып-тып үнүп турар мегечилерни кижи-ле болган сойгалап шүгүмчүленер. Ону тоол-херексевестерни чогуур албан черлеринче медээлеп, ол медээлерни Тываның бурда шажын ниитилели сайгарып көрүп, оларның билиин хынап, ооң түңнелдерин солуннарга чырыдып турар болза эки деп бодаар мен.

Чуумбурай сындааның ламазы Орус КУУЛАР.
Сүт-Хөл район.

Тываның Күрүне шаңналдарынга саналдарны деткип тур бис

АЛЫЗЫНДАН САЙГАРЫП КӨӨРГЕ...

Тыва Арат Республиканың тургустунганының чыл бүрү демдеглээри-биле Республика хүнүн доктааткан. Ол чорук барык беш чартык чыл иштинде орта мандып чадап, дуврелдиг хайындырып турар эде турнустунуушкунуун ачызында болганы чугаажок.

Ийет, бөйырлал таварыштыр тыпсыр аттар, шаңналдар ажыл-агый, культура турнузуушкунунуң адыр бүрүзүнде хөй. Чечен чогаал талазы-биле Тываның улустуң чогаалчызы, алдарлыг чогаалчызы дээр аттар-биле чергелештир Тываның Күрүне шаңналының лауреады деп ат база бар.

«Тываның улустуң чогаалчызы» деп ат дээш кандидатка Монгуш Борахоевич Кенин-Лопсан, «Тываның улустуң шүлүкчүзү» деп ат дээш кандидатка Юрий Шойдакович Кюнзегешти төлептиг деп бот хууда бүзүреп, оларны номчукчуларның сайгарылгазынга арттырдым. Ынчангаш саналынар чүл? Күрүне шаңналының лауреады деп ат дээш кандидатка Салим Сазыгович Сүрүң-оолду кирип, бо талазы-биле, биче-даа бол, сайгарылганы кылырын оралдаптым.

Адааным чогаалчы шүлүктер, баснялар, шүлүглелдер бижииринге тапчаараан, талантылыг чогаалчыларның бирээзи. Ооң дыка хөй шүлүктери узун назылыг ырлар апарган. «Тракторжу», «Амыракка», «Сылдыс», «Халдып ор, чолаачы». «Ырла, Хемчиим!», болгаш өске-даа. «Шынзылганар хайырлалар», «Канчаайн, дунмай» дээн ышкаш кожамыктарын Тываның кайы-даа булуңнарында ырлажып турар. Олар 50-60 чылдарда-ла чаңгыланып үнген. С. Сүрүң-оол сөөлзүредир калбак (проза) чогаалынче шилчээн. «Ийи чагаа», «Дагын таныжылга» дээн ышкаш биче хемчээлдиг чечен чугаалар болгаш очерктерден эгелээш, «Озалааш хем», «Лейтенантының даалгазы», «Авазынга дангырак», «Кымның оглул?», «Өске кадай», «Кижиниң намдары», «Ак-Төш», «Ногаан ортулук», «Ак анай биле Арбай-оол» деп адагылаар тоожуларны, романнарны бижигилээн. Дыл эртемнериниң кандидаты, критик Антон Калзан (ол ам бистиң арабыста чок) «Өзүлдениң демдектери» деп литература-критиктиг 1991 чылда үнген чүүлдер чыындызында мынчаар бижээн: «Ону (Сүрүң-оолду) амгы тыва прозаның «ховузунда» эң-не элбек дүжүт өстүрген чогаалчы деп санаар херек».

Ийет, чогаалдың янзы-янзы адырларынга С. Сүрүң-оолдуң үжен ажыг номнарны үндүргени аңаа барымдаа болур. Алтай, татар, украин, хакас, якут, бурят чогаалчылардан эгелээш, орус, совет классиктер Александр Пушкинден Сергей Михалковка чедир, харын-даа кыдат чогаалчылар Лу Синь, Го Мо-жонуң чамдык чогаалдарын очулдуруп, тыва номчукчуларга бараалгаткан. Очулдурган номнары база 20 четкен. Ылангыя Петр Ершовтуң «Мөгенниг аъттыгаш» деп шүлүктээн тоолун кайгамчык уран арга-биле очулдурганын номчукчулар билир. Ында харын тыва дыл база бир байлак дылдарның бирээзи-дир деп чүве база билдинип турар кылдыр очулдурган.

С. Сүрүң-оол мугур он чыл иштинде «Дамырак» деп адаар чечен чогаал каттыжышкынын удуртуп келген. Комбу Сайлыкмаа, Салчак Сарыг-оол, Мария Ооржак, Николай Куулар, Антон Үержаа, Лидия Иргит-Ондар, Артык Ховалыг, Артур Хертек, Иван Херлии, Биче-оол Доюндуп, Моторк Тирчин болгаш өске-даа чогаал бижиир талазы-биле чайгаар бүткен салым-чаянныг аныяктар башкызындан дадылганы ап, үнүн хөнүткеннер. Ооң үр чылдар иштинде Тываның ном үндүрер черинге редакторлап, директорлап, 1964 чылдан эгелеп Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң харыысалгалыг секретарынга үзүктел чок ажылдап келгенинден кайы-даа салгалдың чогаалчыларынга арга-сүмезин кадып чорааны чайлаш чок. С. Сүрүң-оолга Тываның комсомол шаңналының лауреады деп атты он беш чыл бурунгаар, кымны-даа мурнай тывыскан. 1984 чылда аңаа «Тываның алдарлыг чогаалчызы» деп атты бергени — хөй чылдарда үре-түңнелдиг, карак кызыл ажылдаанынга үнелел-дир.

Сөөлгү чылдарда тыва литератуурада төнген уткалыг тоожулар, романнар чок. Аңгы-аңгы аттарлыг номнар кылдыр уламчылап турупкан. Оон үжурундан ханы үнелел кылыры база берге деп турар дээрзинге чигзинмес мен. Демдеглеттинген барымдааларга даянгаш, С. Сүрүң-оолдуң 1991 чылда чаартынып парлаттынган «Ынакшыл-дыр» деп төнген уткалыг, долу турнузуглут тоожузу дээш, ону Тываның Күрүне шаңналының лауреадының кандидаттарының шилиишкининче деткип үндүрүп-даа турарымның ужуру-даа ында.

Улуг хемчээлдиг, уран-чечен сөстүг тоожу 1960 чылдарның ортаа үезинде-ле чырыкче үнген. Үндезин чок черге «националисчи чыт бар» деп шамнаткаш, ооң чугула кезектери казыттынып, үр үеде хоругдалга чыткан. Эде турнустунуушкунуң ачызында тоожуга чырык орук ажыттынып, чаа-чаа чаартылгаларлыг болуп, 1991 чылда катап парлаттынган. Тоожуда Хеймер-оолдуң адазы партия кежигүнү, кызыл партизан чораан Ооржак Калчан-оолдуң партия билединин, шаңналга алган ланчызын хавырып, аптара-савазын үжеп, оон бодун барымдаа чок черден тудуп хоругдааны суурга болгаш ортан дашкаар черлерге коргунчуг дүвүрел болган. Хеймер-оолдуң ынак даайы, райком секретары Хүлер-оол Салчак Канчыырович ону хостаар деп кызыткаш, күш четпес. Харын-даа ол үеде ындыг янзылыг болуп турган хай-халаптан дендии коразып, бодун оваарымчалыг ап, оон төнчүзү чедип келир деп чүвеге идегелин оскунмайн турган. Эктинде погоннуг, бөргүнде сылдыс кадаан, шеригжиткен идик-хептиг, эрге-дужаал, акша-төгерик сүрген кижилерниң эмин эртир калчаарап турган үези ол-дур эвеспе. Шеригден халашкаш, хуваалда ёзугаар Тывага келгеш, күрүнениң айыыл чок черинге ажылдап турган Николай Иванович Шаробаро баштайгы удаада ол херекке дорт киржип, бодунуң хүлээлгезин күүседип турган. Лейтенант эргелиг ажылдакчы районнар үнүп чоруп турнааш, херектиң айыылдыын билгеш, орта удур демисежип эгелээр. Демиселдиң түңнелинде намдан үндүрткеш, ажылындан дужуртур. Чеди класс дооскан кижизидикчи башкы Ооржак Хеймер-оол адазының тудуп хоругдаттырганынга хомудап сарылгаш, улуг будулгаазыннарга таваржып, көңгүс өске кижи апаар. Харын-даа адазын тудуп аппарган кижилерниң бирээзи кадайының акызы деп билип турар. Ынчангаш кадайын дорамчылап падынга киирер. Мария Ивановна корткаш, арга чадаарда дезиптер. Ажылындан үндүрткен Н. Шаробаро дунмаларынче бижээн делгеренгей чагаазынга кем чок кижилерни тудуп хоругдаар чорук чүгле Тывада эвес, а орус, украин, грузин болгаш өске-даа девискээрлерде бар, хөй-дүр деп каан болган. Ынакшыл күштүг. Ынак кадайы болгаш оглу дээш сүржүп турган Хеймерек чөгел төнгеш, хойнунда илдиккен чүве бар, көре бээрге — шагда-ла почтачының бергени чагаа. Номчуптарга бүгү чүве билдинген. Харын-даа төп черде онза комиссия турнустунган, ол удавас Тывага чеде бээрин айыткан. Хай-халаптыг амыдыралга таварышкан кижилерниң эрткен үе-чадазын чогаалчы ынчаар бижээн.

Украин келиг, дайынга чок болган орус адалыг, училище дооскан кыстың тыва оолга ынакшааш, өгленип, оолдуг болганы база авазынче, чартык өскүс дунмаларынче акша-төгерик, белек-селек чорудуп турганы оон ээлдек, бөдүүн, дузааргак бүдүжүнге хамааржыр. С. Сүрүң-оолду амыдыралда чидиг болгаш чөрүлдээлиг чүүлдерге ынак, сонуургалдыг чогаалчы деп билир бис. Шынап-ла, «Ынакшыл-дыр» деп тоожуда ол долузу-биле илереттинген. Национал медерелдиң чамдык бүдүүлүк чоруунуң ынакшылга халалыг доктарлыы Хеймеректиң иези Чаш-Уругнуң болгаш ону долгандыр хүрээлеп турар кижилерниң аажы-чаң, арын-нүүр, бүдүш-хевирлери-биле чедимчелиг бадыткаттынган.

Кандыг-даа бергелер турза, ханы ынакшыл ону тиилеп шыдаар деп чүве номчукчуга адак соонда бүдүү тывызыксыг билдинер. Критик Антон Калзан тоожунуң баштайгы үндүрүлгезинге үнелел берген дээрзин немеп каары артык эвес. Чаартынган тоожу чалгыннанган куш оглу-биле деңней Тываның ол-бо булуңнарынче кылыйткылап, амгы-даа, келир-даа салгалдың аныяктарынга эки салдарны чедирер, өөредиг болур дээрзинге бүзүрээр мен. Ынчангаш Тываның Күрүне шаңналының лауреадының кандидадынга деткип турар ужурум ында.

Борис ЧЮДЮК.

Бүдүрүлгелер болгаш организациялар, кооперативтер болгаш биче бүдүрүлгелер удуртукчуларының кичээнгейинге

БРОКЕР КОНТОРАЛАРЫНЫҢ ТУРГУСТУНУП ЭГЕЛЭЭНИНИҢ ДУГАЙЫН

«БАЙКАЛ БИРЖА» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛИНИҢ ТЫВА САЛБЫРЫ ДЫҢНАДЫП ТУР

«Байкал биржа» АНК-зының Тыва салбырының брокер конторазы — ол дээрге бодунуң өмүнээзинден болгаш биржада бүдүрүлгелерниң, организацияларның даалгазы-биле ажылдап турар, юридиктиг албан чериниң статузун эдилээн коммерциялыг бүдүрүлге-дир.

«Байкал биржа» АНК-зының Тыва салбыры биче бүдүрүлге хевирлиг брокер конторазын тургузарынга эргежок чугула документацияның болгаш оон-биле: брокер турар оран-саваны арендалаары, регистрациялаары, агар сан ажылары-биле, а ол ышкаш херек апарганда брокерлер шилип алыры-биле холбашкан чарыгдалдарны бодунга алырынга белен. Ындыг таварылгада бодунуң чөпшээрежилгезин, брокерлерниң санынга кирер кижилерниң данзызын, оларның паспорттарында бижилгелерни, брокер конторазының адын бижимел-биле дамчыдар.

«БАЙКАЛ БИРЖА» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛИНИҢ ТЫВА САЛБЫРЫ БАРААННАРНЫ САТГАРАРЫНГА БОЛГАШ САДЫП АЛЫРЫНГА ЧАГЫГЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АП ТУРАР

Садып алыкчыларга дараазында биржа бараанарын чүмелеп турар:
тудуг болгаш каасталга материалдары;
сантехниктиг дериглелер;
металлдан кылыглар;
автотранспорт техниказы болгаш аңаа артык кезектер;
медицина дериг-херекселдери болгаш эм үнүштер;
аъш-чем продуктуларының, культура-амыдырал хандырылгазының бараанарының чамдык хевирлери.

Биржа саарылгазынга киржип турнааш, бараанны эң ажыктыы-биле садып-даа, садып ап-даа азы солчуп-даа, Россияда болгаш чуртта негелдехереглелдерниң байдалының дугайында информацияны ап болур силер.

Биржаның ачы-дузазын ажыглаңар!

«Байкал биржа» акционер ниитилели-биле чүгле кады ажылдап турнааш, коммерция талазы-биле ажылгыр-тывынгыр чоруунарны бүрүнү-биле көргүзүп, бодунар баш мининир кижи болуп шыдаар силер. Садыг ажылы чорудар талазы-биле арга-дуржулгалыг азы ол талазы-биле арга-дуржулгалыг болурун күзеп чоруур кижилерниң садыглажыышкынга киржип эгелээр черлери — Бурят, Тыва, Якут республикалар, Иркутск, Чита болгаш Кемерово облзстар ол-дур.

Байкал биржазы Россияның бараан-чиг эт биржазы-биле кады ажылдажылганы ажыдып алган, ук биржа 4 млрд. рубльге бараан рыноктуг. Олче далажынар.

«Байкал биржада» брокерниң ажылдаар чериниң өртээ — чуртта эң чиик — чүгле 5 млн рубль.

Боттарынарның брокер конторааларынарны ажыдып алырынче далажынар.

Бодунуң хууда ажылы — ол дээрге чараш, үеге дүүшкен болгаш орулгалыг болур үүле-дир.

Байкал биржазы — ССРЭ-ниң Азия кезээнде эң улуг биржа — силерниң коммерциялыг чедиишкиннерлиг болурунарга ол бүзүрээр-даа!

«БАЙКАЛ БИРЖА» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛИНИҢ ТЫВА САЛБЫРЫ.

АДРЕЗИ: КЫЗЫЛ ХООРАЙ, ЛЕНИН КУДУМЧУЗУ, 32 (РЕСКОМ БАЖЫҢЫНДА). ТЕЛЕФОННАРЫ: 3-04-02, 3-67-14, 3-00-14.

АҢАА ТӨЛЕПТИГ

Тываның Күрүне шаңналдарын бо чылын Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюн байырлап турда, тыпсыр дугайында медээ республиканың амыдыралында онзагай чүүл болуп турар.

Ук шиитпирни, мен бодаарымга, кончуг кыска үе артканда, орайтады чарлап үндүргени харааданчыг. Ону чыл эгезинде-ле чарлаан болза, коллективтер, организациялар болгаш уран чүүлдүң кижилери таваар, бодамчалыг, боттарының аразындан ёзулуг шилиттинген чогаалдарны, ажылдарны, авторларны дешпидип, шилип саналдаар турган боор. Чүге дээрге ам кандыг-дыр: буу-даа кайы-бир ажылды, кайы-бир авторну коллективтер, организациялар адап эгелей берген. А оон-даа төлептиг кордакчыларны өскелер база адап, дешпидип, ол кандыг чогаадыкчы чедиишкиннерлиг өскелерден ылгалыг турарын бадыткайдаа берип болгайлар. Чижээлээрге, Чогаалчылар эвилели бодунуң кандидатуразын Күрүне шаңналының дугайында дыңнадыг үнгенде, барык дораан адап каапкан болгай. Хуумда ук кандидатты, Салим Сазыгович Сүрүң-оолду мен шуут-ла чөпсүнүп деткиир мен. Чүге дээрге мен бодум оон ажылдыкжиниң, чогаалдарының дугайында критик Антон Кавзевич Калзанның «Өзүлдениң демдектери» деп номунда бижип турары дег ынчаар бодап чораан мен... Ынчалза-даа бөлгүмнер, организациялар, чогаалчылар кайы-бир, оон өске-даа кандидатураны чүге адай берип болбас деп кылдыр база бодаттына бээрдир.

Ам чогаадыкчы коллектив бүрүзүнде кымны дешпидерин чугаалажып, маргыжып, үргүлчүп-ле эгелээн болбайн аан. Оон иштинде хөгжүмнүг театрында база-ла ындыг боор. Мен оларның чугаа-домаан дыңнаан эвес, билир эвес мен. Олар та кымны, та кайы шиини адагылап, дешпидиксеп турар чүве. А мен чүгле бодумнун хуумда көрүкчү күзел бодалымны илередип көрейн. Мээн бо бодалым театрның чамдык артистериниң болгаш бүгү Тываның чонунуң үзел-бодалдары-биле дүгжү бээр талалар бар апарза, мен аңаа өөрүүр ийик мен.

Ам саналымче дорт-ла кириптейн. Театрда шаңналче дешпидип болгу дег, эки шиилер болгаш янзы-бүрү шиилерге аажок чедиишкиннииг ойнап чоруур талантылыг артистер эвээш эвезин билир бис. Ынчалза-даа мен хуумда, тыва театрның классиказы апарган «Хайыраан бот» адавайн чыткаш, драматург Виктор Шогжапович Көк-оолду адавайн чыткаш, кайы-ла бир чаа шиини азы кайы-бир чаа драматургту адай бээр болзувусса, ол ылаңгыя театрның кол үнелекчилери болгаш ааргыкчылары — тыва көрүкчүлерниң сеткил-бодалдарынга арай хажагай-даа апаары чадавас.

Ынчангаш мен Тываның Күрүне шаңналының эң баштайгы лауреады Виктор Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп трагедиязын (Максим Мунзуктун) баштайгы болгаш сөөлгү тургусканы-биле саналдап киирер деп бодаллыг мен. Чүге дээрге бо шии болза, бодувустуң национал дылдомаавыстың, аас чогаалывыстың, уран культуравыстың, аажы-чаң, езулал-сүзүглеливистиң үндезин хевирлерин сиирип, кадагалап чоруур болгаш оон-биле тыва чоннуң сөөлгү бүгү салгалдарын таныштырып, кижизидип чоруур ындыг үжур-уткалыг шиивистир. А бо трагедияның көргүзүглерин театрның бүгү салгалдарының артистери боттарының артисчи арга-мергежилдерин шенегилеп, уран талантыларын ажыдып, байыдып келген болгай. А бир эвес, бо шиге ойнап чораан кайы-бир артисти шак ол бедик шаңналга дешпидер үжур таварышса, бо трагедияның баштайгы көргүзүглеринден амгы көргүзүглеринге чедир Салбакайның ролюндан аваның ролюнга чедир ойнап келген болгаш ам-даа улус чонну магададып-таалалып ойнавышаан чоруур хосчун артизивисти РСФСР-ниң алдарлыг артизи Екатерина Седип-ооловна Кенденбильни дешпитсе, ол кончуг чүүлдүг боор деп бодаар мен.

Чыргал СЕРЕН-ООЛ.

МЕН БАЗА ДЕТКИДИМ

Чогаалчыларның иштинден ийи кижини Күрүне шаңналынге адип үндүрген: Тываның хоочун чогаалчызы, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы хүндүлүг аттың эдилекчизи, Тываның комсомол шаңналының лауреады Салим Сүрүң-оолду 1984 чылда үнген «Ак-Төш» база 1986 чылда үнген, сөөлгү шилиттинген чогаалдар номунда кирген «Ынакшыл-дыр» деп тоожулары дээш киирген. А уругларга дөрт номнарның («Дамды», «Хүннээрек», «Соок дорар бе?», «Анайларым») автору Чооду Кара-Күскени 1987 чылдан бээр уламчылап келген «Амыдыралдың арыннары» деп публицистиг очеркти дээш киирген.

«Амыдыралдың арыннары» — хевириниң-даа, үениң чугула айтырыгларын көдүргенинң-даа, дыл-домааның-даа талазы-биле онзагай чогаалдарның бирээзи. Авторну бо публицистика дээш киргени черле чөп. Чүге дээрге амыдыралдың янзы-бүрү арыннарын көргүскен бо очеркти чоннуң чүү хире деткээниң парлалгадан, радио болгаш телевидениеден көрген бис. Аңаа хамаарышкан, ылаңгыя бойдус камгалалының, чериниң кежиин камныг ажыглаарының, чонунуң эрге-ажыының дугайында айтырыглар кижи бүрүзүнүң сеткил-сагыжын дүвүреткен. Ынчангаш чүгле редакцияларга эвес, а партия, совет, Агроүлетпүр эвилели, иштики херектер болгаш өске-даа органнарга келген дыңнадыглар, бижиктер база хөй болган. Чоннуң ол хире деткимчезин ап турар Чооду Кара-Күскени Күрүне шаңналынче саналдааны черле чөп.

Бопуймаа ДИРЧИН.
Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

КАМНЫГ БОЛУРГА...

Мөңгүн-Тайга районнуң «Мөген-Бүрен» совхозунуң 3 дугаарлыг хойжу бригадазының девискээринде Ортаа-Шегетей деп кашпал хем агып чыдар. Ол хемниң дал ортузунда узуну бир километр чартык, доогразы километр хире хөл бар. Шаг-шагдан бээр ол хөлге балык деп чүве туруп көрбээн.

1987 чылда Хүлер-оол Херлиниевич Иргит болгаш Хүлбүс-оол Ымыевич Иргит олар аразында дугуржуп чугаалашкаш, Балыктыг Тоолайты деп хемден муң ажыг балык шүүрел алгаш, машина-биле сөөртүп кээп, үстүнде айыткан хөлче салган.

Оон түңнели кандыг болганыл? 1988 чылда ол хөл кавызынга чайлап орган малчыннар ында бичии-бичии докпак байлаңнарның кестүп кээп, көвүдеп эгелээнин эскергеннер. Ам ол балыктар өзүп көвүдээн. Ылаңгыя бо чылдың май айда хөлдүн адаа, үстүнүң дожу эрип турда, хемниң хөлче киир болгаш оон үндүр аккан өөштеринче шурагуп үнүп турган балык кара шаар турган. Ам ол балыктарны малчыннар тудуп чии эгелей берген. Эң улугларының узуну 35-40 сантиметр чедип турар.

Ол чоок-кавының чурттакчылары бойдузунга дыка камныг. Ынчангаш Ортаа-Шегетейниң эриктеринде, дуругларга, шораанарга те-чүнманы, ирбиш-дырбактыгны болгаш өске-даа ховар аңнарны бо-ла көрүп болур. Бойдуска камныг болурга мындыг-дыр.

Успун-Доржу ИРГИТ.

ЧАРЛАЛДАР БҮРОЗУ

ТЭ Телевидение

ИЮЛЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги серияалары. 10.45 Мультфильм. 11.00 Уругларга дамчыдылга. (немец дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 «Салдынмайн бар...» 13.15—13.30 Чугула репортаж.

• • •

14.30 Телемикст. 15.15 «Амыдыралдың өөрүшкүзү». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 6-гы сериязы. 16.20 «Сонуургактарга». «Кичээннер: тырттырдым-на». 16.35 «Салгал чокка». Телефильм. 17.15 Чемпионнар-биле кады. 17.30 Уругларның музыка клуву. 18.15 Мультфильм. 18.30 ТМА. 18.45 Бистиң садывыс. 19.15 Рыноктуң хоойлузун ёзугаар. 19.45 Ю. Мазурок ырлаар. 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Чугула репортаж. 21.55 Орус романстар. 22.55 Улуглар мультфильмнер. 23.15 «Музыка медээзи». 00.05 ТМА. 00.25 «Орбитага болгаш оон соонда». Барымдаалыг фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги серияалары. 01.20 — 03.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги серияалары.

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мергежилинге артистиң ыраа. Н. Подгорный. 9.25 «Камгалал бижик». 9.55 Ритмниг гимнастика. 10.25 «Балык тудар үе». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.25 Б. Лавреневтиң чогаадыкчы ажылының дугайында арыннар. 15.05 — 15.35 Музыкалыг программа.

• • •

17.00—18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Мультфильм. 19.00 Телерадиоконкурстуң лауреады С. Горшуков ырлаар. 19.10 Сталинград тулчуушкунунуң төөгүзүнүң шала билдинмес арынының дугайында. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Экивеңер!» Информастыг программа. 21.00 Медээлер. 21.10 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң симфониктиг оркестриниң концерти.

МОСКВАДАН

22.30—01.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15—01.20 «Бешки дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.30 Р. Штраус. «Метаморфозалар». 21.00—21.40. Үе.

• • •

Тес-Хем районнуң Самагалдай ортумак школазын 1981 чылда доосканнарны 1991 чылдың июль 19-та эртенгиниң 10 шакта ол школага келирин чалап турар.

• • •

Кооператив училищезин дооскан дугайында 1991 чылдың июнь 27-де Д. С. Бузураштың адынга тывыскан № 347249 диплом читкениң барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

КИНО

ИЮЛЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Эге и Али» (ГДР) 9.20, 11.00, 12.40, 14.20; 16.00, 17.40, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Фантазёры» 9.00, 12.20, «Волчонок среди людей» 10.30, 13.50, «Любовь с привилегиями» 15.40, 20.10, «Контакт» 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Генералы песчаных карьеров» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30, (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Знакомство» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Тыва АССР-ниң «Россвязьинформ» харылзаа болгаш информатика күрүне бүдүрүлгези Новосибирскиниң болгаш Улан-Удэниң харылзаа электротехникумнарынга кирерин күзээннерни хүлээп алырын чарлап турар.

Новосибирск техникумунга өөренир тускай эртемнери: автоматтыг электрохарылзаа, хөй каналдыг электрохарылзаа, радио харылзаазы болгаш радиодамчыдылгазы, телеграф харылзаазы болгаш медээлер дамчыдары, ортумак школаның баазазынга хүндүскү өөредилге.

Новосибирскиниң харылзаа техникумунга өөренирин күзээннерни бо чылдың август 5-тен 31-ге чедир аңаа белеткел курузунче өөредип чорудар оон сөөлүнде кирериниң шылгалдаларын дужаар. Документилерни ам-даа эгелеп июль 25-ке чедир хүлээп алыр.

Улан-Удэниң харылзаа электротехникумунга дараазында тускай эртемнерин өөренир: хөй каналдыг электрохарылзаа, почта харылзаазы. Ортумак билиглиг аныяктарны бот-өөредилгеге кирериниң шылгалдазы чокка хүлээп алыр, аңаа шуут өөренирлерниң кирериниң шылгалдаларын август 5-тен эгелеп хүлээп алыр. Кирериниң шылгалдаларын математикага аас-биле дужаар, орус дылга болгаш литератураага — сочинение бижиир. Документилерни август 5-ке чедир хүлээп алыр.

Бо техникумнарга өөренирин күзээннер шилип алган тускай эртемин айытпышаан, техникум директорунуң адынга билдириишкин бижиир. Билдириишкинге кожар документилер: ортумак билииниң дугайында документини боду, ортумак тускай өөредилге черлерин дооскаңнар — диплом, демдектерин айтыр, 3x4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктар, күш-ажыл дептеринден ушта бижилге, № 086/У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, өөредип чорудар дугайында бижик.

Документилерни дараазында адрести ёзугаар чорудар: 667000. Кызыл хоорай, Тыва АССР-ниң «Россвязьинформ» харылзаа болгаш информатиканың күрүне бүдүрүлгези, кадрлар килдизи, телефоннары 2-48-12, 2-23-90.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

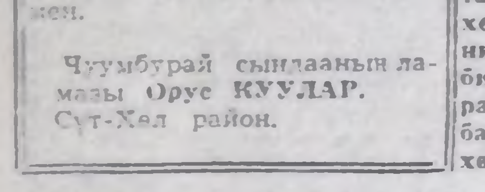

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34; ◆ редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98, ◆ үлетпүр — 3-34-43, 3-16-73 ◆ көдээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19. ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаңза — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыгның херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тираж 27097 экз. Чагыг № 111.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл июль 17 среда № 121 (14621)

(Чагылар өртээ 6 кол). Садар өртээ 20 кол.

Дүүн

АГИТБРИГАДАЛАР КӨРҮЛДЕЗИ

Республиканың агитбригадаларының көрүлдези Бай-Тайга районнуң Шивилиг аржаанының чанынга болуп эрткен. Аңаа 11 агитбригада киришкен. Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Тожу районнарның болгаш Кызыл хоорайның агитбригадалары киришпээн. Ийи хонук дургузунда болган культура ажылдакчыларының ол чыыжын чоок-кавы суурларның чурттакчылары болгаш аржаанга дыштанып келген кижилер улуг сонуургал-биле көрген.

Жюри кежигүннери аңгы-аңгы районнарның хоочун культура ажылдакчылары болган. Оларның аразында Лаа Доңгак (Өвүр), Геннадий Столбовский (Таңды), Кирилл Ооржак (Сүт-Хөл), Баку Сендажы (Бай-Тайга) болгаш өскелер-даа. Республиканың Улусчу чогаадылга төвүнүң килдис эргелекчизи Сергей Баир удурткан жюри тыва улустуң чаагай чаңчылдарынга тураскааткан кежээни организастыг эрттиргени дээш бирги черни Мөңгүн-Тайга районнуң «Мөңгн чечээ» агитбригадага (удуртукчузу Лариса Кара-Сал) тывыскан. Бирги чергениң диплому болгаш 2 муң рубль өртектиг япон хөгжүм херексели-биле шаңнаткан. Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан көргүзүү дээш Бай-Тайга болгаш Бии-Хем районнарның агитбригадалары ийиги черни деңге үлешкен. Үшкү черни Өвүр биле Таңды районнарның төлээлекчилери алган.

Ол ышкаш «Эң эки агитбригада методизи» дээш конкурска бирги черни Лариса Кара-Сал (Мөңгүн-Тайга), ийиги черни Наталья Шоглу (Каа-Хем), үшкү черни Кирилл Ооржак, Геннадий Столбовский (Таңды) алган. Дипломнарны болгаш шаңналдарны Тыва АССР-ниң культура министри Чылгычы Ондар тывыскан. Агитбригадаларның бот-тывынгыр артистери дүүн Кызыл-Дагда хүрээге барган. Ол ышкаш бай-тайгажыларның эрттирген найырал кежээзинге киришкен.

Бөгүн

КАРА-ДАГГА КИНО ТЫРТТЫРЫЫШКЫНЫ

Сурагжыг шии чогаалчызы Виктор Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизинге үндезилээш, алдан-маадырлар дугайында тыва дыл кырында уран-чечен кинону болуушкуннар аайы-биле тырттырып эгелей бергениниң моон мурнунда дыңнаткан болгай бис. Свердловскиниң киностудиязының бөлүк ажылдакчылары бөгүн тыва артистер-биле кады Сүт-Хөл районунче аъттанып кан.

Хосталга, эрге-шөлээ дээш 1883-85 чылдарда тура халып үнген алдан-дургуннарның шивээзи болуп турган Кара-Дагга кино тырттырары биле Свердловскиниң киностудиязының чогаадыкчы бүдүрүлге каттыжыышкынының 70 ажыг ажылдакчыларын ук кинонуң режиссёру Парас Халсанов удуртуп келген. Кара-Дагже республиканың хөгжүм-шии театрының 30 хире артистери база чоруптар. Баш удур дугурушканың ёзугаар Самбажыктың ролюн артист Борис Ооржак, Дажыманы — Вячеслав Доңгак ойнаар. Кино тырттырыышкыны шенелде байдалында болуп турар чүве болганда, чамдык рольдарның ойнакчылары өскерли берип болур.

Тыва уран-чечен фильмни кезек-кезек кылдыр тырттырып, маадырларның овур-хевирлерин тургузуп турганш, далаш чок эки кылырын кино ажылдакчылары болгаш артистер аазап турар. Олар бөгүн Сүт-Хөл районга чеде бергеш, Кара-Дагга шаанда шагда бистиң өгбелеривисти диргизип, биске таныштырып сонуургадыр сорулгалыг. Оларның чоруу чогуп бүтсүн.

Даарта

ЛОТЕРЕЯНЫ КАТАП ОЙНААР

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу улустарның аас чогаалының делегей чергелиг фестивалынга акша-бараан лотереязын «Хүреш» стадионунга ойнаан турган. Чамдык чылдагааннардан база лотерея ойнадыр комиссияның буруузундан ыңчангы ойнаашкынны күш чок кылдыр санаан болгаш катап ойнаарын солунга дыңнадырын республиканың культура министри Чылгычы Ондар аазаан турган болгаш бөгүн ол дугайын биске дыңнаткан.

Даарта, июль 18-те, кежээкиниң 19 шакта «Тыва телевидение» деп коммерсиялыг телекомпанияның 7 дугаар каналын дамчыштыр дамчыдылгага акша-бараан лотереязының ойнаашкынын эрттирер. Аңаа ажылдаар комиссия кежигүннерин чааркан. Ында юристер, культураның, спорттуң хоочун ажылдакчылары кирип турар. Хааржакта шыгжаттынган шарларны уштур бичии уругларны чалаан. Ыңчангаш республиканың телекөрүкчүлери боттары база лотерея ойнаар комиссияның кежигүннери болур.

Лотерея ойнаарда моон мурнунда азы оон соонда-даа садып алган лотерея билеттери күштүг болур ужурлуг. Ол хүн ойнап алган бараан аймаан, «Москвич» болгаш «Жигули» деп машиналарны Тыва АССР-ниң Культура министерствозундан барып хүлээп ап болур. Ук дамчыдылгага киржип, олчалыг болурунарны күзедивис, эргим номчукчулар.

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Президентизиниң № 1 Чарлыы

РСФСР-ГЕ ӨӨРЕДИЛГЕНИ ХӨГЖҮДЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЭҢ ЧУГУЛА СОРУЛГАЛАР

Россияның угаан-бодал, культура болгаш экономика талазы-биле шыдал-күчүзүн хөгжүдеринге өөредилгениң кедергей улуг ужур-дузазын барымдаалап, өөредилге адырының бирги чергелиг болурун хандырары-биле **доктаадырым болза:**

I. РСФСР-ниң чазаа:

1) РСФСР-ге өөредилгени хөгжүдериниң күрүне программазын 1991 чылдың төнчүзүнге чедир ажылдап кылыр болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединге бадыладыры-биле киирер, программага өөредилгени хөгжүдериниң фондуларын тургузарын, күрүнеге хамаарышпас өөредилге албан черлеринге деткимче көргүзерин айыткан турар ужурлуг;

2) РСФСР-ге күүсекчи эрге-чагыргазының структуразын ажылдап кылып база РСФСР-ниң күрүне башкарылгазының органнарын тургузуп турар үеде өөредилгениң болгаш эртемниң күрүне эргелелиниң органнарын РСФСР-ниң Президентизинге шуут дорт чагырткан турарын айтыр;

3) 1991 чылдың II чартыында РСФСР-ниң онза бюджедин тургузуп тура, өөредилге албан черлериниң ажыл төлевирин бедиткениң барымдаалап, өөредилге адырынга эргежок чугула акша-хөреңгини тускайлап үндүрерин, өртектерниң өскени-биле холбаштыр өөреникчилерниң, кижизиттирикчилерниң болгаш студентилерниң чемнениринге база оларны хандырарының өске-даа хевирлеринге немелде чарыгдалдарны айыткан турар ужурлуг;

4) өөредилге системазының албан черлерин, бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын үндүрүглерниң чыылдаларының база каайлыларының бүгү хевирлеринден хостаарының болгаш ол акша-хөреңгини өөредилге албан черлериниң эртем болгаш өөредилге ажыл-чорудулгазын хөгжүдеринче, оларның материал-техниктиг база социал баазазын быжыглаарынче чорударының талазы-биле саналдарны РСФСР-ниң Дээди Совединге киирер;

5) РСФСР-ниң хоойлуларынга дүүштүр кандыг-даа хевирлиг өнчүлүг бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң өөредилгени хөгжүдеринче чорудуп турар акша-хөреңгилеринге хамаарыштыр үндүрүглер талазы-биле чиигелделерни доктаадыр;

6) өөредилге адырының күрүнеден социал камгалалын хандырары-биле:

«Россияның уруглары» деп комплекстиг программаны ажылдап кылыр болгаш оон күүселдезин хандырар;

өөредилге албан черлериниң янзы-бүрү хевирлеринге таарыштыр бир өөреникчини, кижизиттирикчини, студентини өөредиринге база ажаап-тежээринге күрүнениң магадылаары нормативтерниң комплекизин ажылдап кылыр болгаш херек кырында киирер; акшаның үне чокталганын барымдаалап, ук нормативтерни өй-өйлеп таарыштыр эде көрүп турарын хандырар;

өөредилге албан черлерин материал-техниктиг курлавырлар-биле күрүнениң талазындан мурнады хандырарын айтыр, бирги ээлчегде, өскүс уругларга, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга, инвалид уругларга база өзүлдези шын эвес болган уругларга хамаарыштыр ону боттандырар;

7) өөредилге системазының капитал тудуунуң бүгү объектилерин, оон иштинде чурттаар бажыңнар болгаш общежитиелер тударын күрүне чагыынга киирерин хандырар;

8) өөредилге системазының албан черлериниң тударынга, септээринге база ажыглаарынга херек материал-техниктиг курлавырларны бирги ээлчегде үндүрүп бээр;

9) өөредилге, тодарадылга кылыр база өөредилге-методиктиг литератураны чогуур хемчээлдерге чедир үндүрерин хандырар, аңаа чогуур курлавырларны болгаш полиграфия баазазын тускайлаарын айтыр;

10) «Российский учительский вестник» деп солунну база «Российское образование» деп сеткүүлдү үндүрүп эгелээр;

11) өөреникчилерни болгаш студентилерни күрүнениң талазындан деткииириниң системазын ажылдап кылыр, оларның социал камгалалынга ажыглаар чаңгыс аай фондуларны өөредилге черлериниң боттарынга тургузар.

II. 1992 чылдың январь 1-ден эгелээш, өөредилге системазының ажылдакчыларының ажыл төлевирин бедидерин боттандырар.

Ортумак ставкаларның болгаш албан-дужаал шалыңнарының хемчээлин дараазында деңнелдерге чедирер:

дээди өөредилге черлериниң профессор-башкы составынга — РСФСР-ниң үлетпүрүнде ортумак ажыл төлевириниң деңнелин ийи катап ажып турар кылдыр;

башкыларга болгаш педагогиктиг өске-даа ажылдакчыларга — РСФСР-ниң үлетпүрүнде ажыл төлевириниң ортумак деңнелинден эвээш эвес кылдыр;

өөредилге ажылынга дузалаар болгаш ону хандырар кижилерге — РСФСР-ниң үлетпүрүнде база-ла ындыг хевирлиг ажылдакчыларының ортумак ажыл төлевири дег кылдыр.

Ажыл төлевириниң деңнелдериниң бо айыттынган деңзигүүрүн 1995 чылдың январь 1-ге чедир хевээр арткан турарын хандырар.

III. 1992 чылдың январь 1-ден эгелээш, стипендия фондузун дараазында хемчээлдерге доктаадыр:

— аспирантыларга стипендияларны РСФСР-ниң үлетпүрүнде ортумак деңнелге;

— дээди өөредилге черлериниң студентилеринге стипендияны — РСФСР-ниң хоойлуларында доктааттынган эң эвээш ажыл төлевиринден эвээш эвес, ортумак тускай өөредилге черлериниң студентилеринге база профессионал-техниктиг училищелерниң сургуулдарынга стипендияларны ук шалыңның 80 хуузу кылдыр.

IV. Россия Федерациязының хамаатыларының өөренип алыр, эргежок чугула эртем шиитпирлелдерин чорудар, эртем болгаш педагогика дүржүлгезин солчур, делегейге кады ажылдажылганы хөгжүдер талазы-биле аргаларын калбартыр сорулга-биле 10 муңдан эвээш эвес сургуулдарны, аспирантыларны, башкыларны база эртем-педагогика ажылдакчыларын өөренир, стажировкалаар, билиин бедидери-биле чылдың-на даштыкыже чорудар.

V. 1991 чылдың сентябрь 1-ден эгелээш, өөредилге албан черлериниң бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлериниң чылдың алыр кол шөлээзиниң үргүлчүлелдии 36 ажыл хүнүнден эвээш эвес болур кылдыр доктаадыр.

VI. Өөредилге системазының албан черлериниң даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгадан алган бүгү валюта орулгазын оларның эргезинге арттырар.

VII. Өөредилге системазының албан черлериниң, бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажыглап турары чер участоктарын оларга хуусаа доктаатпайн, кезээде ажыглаары-биле халас дамчыдып бээр. Чаа өөредилге албан черлериниң тударынга херек чер участоктарын бирги чергелиг чурум-биле тускайлап бээрин хандырар.

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Президентизи
Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Ниитиниң малынга — быжыг чем-суур

ЧЕДИШТИР ӨСТҮРҮП АЛЗА?...

Мал чемин четчир кылдыр белеткеп ап шыдавайн турарындан, чыл бүрүде совхозтарның малы кышты хорамчалыг ажып эртип турарын дыңнап олурар-дыр мен.

Июнь айның төнчүзүнде сиген кезип эгелээн совхозтарны радиодан дыңнап, солундан номчудум. Ол эки эгелээшкин болуру чугаажок. Ындыг совхозтарга байыр чедирер апаар. Ынчалзажок кандыг черниң, кандаар үнген сигениниң эрте азы орай кезип, бөлүп алырын угаазылап бодаары чугула.

Мээң бодалым-биле алырга, чыл бүрүде сигенин кезип ап чораан шынааларның, шыктыг шөлдерниң болгаш алаак-арыг иштиниң бо чылын чаа үнген сигениниң үнүжү чедиштир өзе бергенде, чемгир шынары четчип, быжа бергенде ам кезип, бөлүп алыр чүве болза, шынары эки, дүжүдү көвей боор деп бодап чоруур мен.

Орай кестинер сиген мургуландыр өзүп, ыяшталдыр кургап, оон чемгир шынары баксырай бээр, ынчангаш сигенни эрте кезер ужурлуг деп колхозтарның, совхозтарның үстүкү удуртуп баштаар органнарының айтыышкыннарынга мээң бо сүмем чөрүшкек болурун билир мен. Ындыг-даа болза, кыжын Успа-Хөлге барып, оон кескеш, сөөртүп эккеп турар курган, куу хыргыышка бодаарга, мээң бо сүмем ышкаш шынаа, шык черлерниң сигенин чедиштир өстүрүп быжырып алгаш, ам кезип бөлүп алыр чүве болза, ажылагыйларга оон каш катап ажыктыг болгу дег. Чижеглеп бодаарга, чыл бүрүде сигенин кезип ап чораан шынааларның, шык шөлдерниң сигенин бөгүн кезип кааш, үш азы, дөрт хонуктар эртпенде, бөлер дээш келирге, үнүжү чедишкен, сиген уну дег, чоон эвес, көстүр көзүлбес хыл дег, чиңге кылдыр кургай берген сигенни уну чыдар ышкажыгай. Совхозтарның кол сиген кезер шынааларындан, шыктыг шөлдеринден эвээш дүжүт ап турарының бир кол чылдагааны, ол ындыг черлерниң сигенин чедиштир өстүрбес, чаа үнүп чыдар чаш сигенни эрте кезип, бөлүп турарында боор деп бодаар мен.

Эрткен чылын кестээн ховуу кадарын, кестинмээн алаак-арыг иштиниң эрги, кур өлеңин бо чылын чаа үнген ногаан сигени-биле холуй, бөлүп алыр кылдыр, ындыг черлерниң сигенин эрте кезип алырын сүмелеп болур.

Силос-биле колдуунда саар инектерни чемгерер деп билир мен. Мыйыстыг малды-даа, хой-өшкүнү-дөө чемгерер, чылгы малды-даа азыраарынга сиген эргежок негеттинер мал чеми болур ужурлуг. Ынчангаш сигенни кезериниң мурнунда эки чедиштир өстүрүп, оон дүжүдүн эки көвүдедиринче улуг кичээнгей салыры чугула.

Сигенден өске кукурузаны, тарааны, картофельди болгаш өске-даа тарымал үнүштерни улгаттыр, узадыр өстүрүп алгаш, эки четчи бээрге, ам оларның дүжүдүн ажаап алырга, кижиге чемзиг, малга тодуг, хоолулуг болурун билир болгай бис.

Республиканың колхозтарының, совхозтарының удуртукчуларынга хууда сүмем-дир. Мээң бо сүмемни та кичээнгейге алыкар, та албанар, ол силерниң эргеңер-дир.

Ховалыг НҮРСАТ.
Көдээ ажыл-агыйның хоочуну.

ЧЕТПЕС ЧҮҮЛДЕР ХӨЙ

Бай-Тайга районга бо чылын хой кыргылдазын организастаанында чедир шиитпирлеттинмээн чүүлдер хөй болган. Ылангыя өшкү кыргылдазын ажылагыйлар аажок кошкак чоруткан. А «Кызыл-Даг» совхозтуң удуртулгазы шуут кайгамчык болган: өшкүзүн кыргыдып алыры-биле дөө ол ыракта, кайда-чүде Ээрбектен кыргыкчылар чалап келген-не болгай. Кызыл-Дагның бодунда өшкү, хой кыргыкчы дег кижилерниң чок болганы ол бе? Чок, ындыг эвес. Суурунда хамаанчок, районда безин билдингир дүржүлгалыг кыргыкчылар ында эвээш эвес болдур ийин. Ажыл чок анаа-ла кылаштажып турар аныяктарны чүге ынаар хаара тудуп болбас деп?

Ниитизи-биле черле районда кыргылла пунктулары эргижирээн. Оларны септээр азы чаа тудуглаар кылыр үе шагда-ла келген. А совхозтар бо чылын үш чаа кыргылда агрегадын немей алган-на болгай. Чүгле чаңгыс «Бай-Тал» совхозтуң тудуг планында чаа кыргылда пунктузу көрдүнген дижир. А өскелери келир чылгы кыргылдазын база-ла амгызы ышкаш молдук-калдык эрттирип каар бодап турары ол эвес ирги бе?

Чеди ай ортузу чедип ор. Чайлаглаашкынны шагдала эгелээр ужурлуг. Эрткен чылгы чайлаглаашкын база дыка-ла организас чок эрткен. Оон түңнелинде малдың чайгы семиртилгези кошкак боол, мал төлүнүң-дөө, улуг малдың-даа баш санының кызырлып, нииги продукцияның кудулап-даа турарының ужуру ол.

Седип-оол ИРГИТ.

ЧАЙЛАГЛАРДА

Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозунуң Чалааты хойжу бригадазының малчыннары бо чылын чайлаглаашкынны организастыг чоруткан. Кожээлиг-Тээлилер деп чарле 8 кодан хой, оон кырынга сүт-бараан фермазы июнь айның эгезинде-ле чеде берген. Ажыл-агыйның тудугжулары малчыннарның чайлаар черлеринде кажааларны, өске-даа дузалал тудугларны баш бурунгаар ой-шаанда септеп, белеткеп берген.

Чайлагларже почтаны хаая чедирип, автомагазинниң доктаамал четпейн турары арай таарымча чок боор турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

ТҮҢНЕЛДЕРНИ ҮНДҮРГЕН

Сүт-Хөл районнуң колхоз болгаш совхозтарының малчыннарының чартык чылда кылган ажылының түңнелдерин РСФСР-ниң Компартиязының райкому, улус депутаттарының район Совединиң күүскому болгаш профэвилел райкому түңнеп үндүрген. Бо чылдың баштайгы чартыында сүт-хөлчүлерниң эрестиг ажылдааны демдеглеттинген. Мал продуктулары бүдүрер талазы-биле планныг онаалдалар ниитизи-биле ажыр күүсеттинген. Тодаргайлаарга, эът планы 118 хуу, сүт — 120,5, дүк планы 112,5 хуу күүсеттинген.

Малдың чаш төлүн камгалап алыр талазы-биле «Сүт-Хөл», «Октябрь 30 чылы» совхозтар өскелерден дээре көргүзүглерлиг болган. Хойжуларның аразында чарышка «Октябрь 30 чылы» совхозтуң малчыннары Аяк-Хээ Ооржак болгаш Куулар Дарыымаа бирги черлерни алган. Олар чүс хойга онаашт ыр 153-154 хураганны камгалап алганнар. Чартык чылда ол-ла совхозтуң Булуң-Терек сүт-бараан фермазының коллективи эки көргүзүглерни чедип алган.

(Бистиң корр.).

АЖЫР КҮҮСЕДИП БОЛУР

Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхоз бо чылын ниитиниң малынга 3500 тонна сиген, 250 тонна силос, 300 тонна сенаж белеткеп аар сорулганы салган. Ажыл-агыйның девискээринде оът-сигенниң үнгени эки. Ынчангаш салдынган сорулгаларның күүсеттинип болурунуң бүгү барымдаалары бар.

Бо хүннерде Базырык дааның чоок-кавызы шөлдерде механизастаттынган звенолар ажылдап киришкен. Июль айның ийиги чартыында сиген кезилдезинче 250 хире кижи хол кадыырлары-биле киришкер. Совхоз төвү Шуй суурда чаңгыс-даа албан чери, организация сиген онаалдазы чок артпаан.

Ортумак школаның башкыларының болгаш өөреникчилериниң күжү-биле, моон мурнунда-даа кылып турганы ышкаш, 500 килограммдан 1 муң тонна чедир сигенни болгап, белеткеп ап болур. Ынчангаш бо ажылды билдилиг организастаарынче улуг кичээнгей бо хүннерде салдынып турар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга кандидаттар кылдыр С. Н. Бабуринни, Р. И. Хасбулатовту депутаттар база катап депшиткен. Улус депутаттарының Ленинград область Совединиң даргазы Ю. Ф. Яров РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга кандидат кылдыр база депшиттирген.

Дөрткү бадылаашкынның түңнелинде үш кандидаттарның кайызы-даа бадылаашкыннарның чогуур четчир санын албаан: Сергей Бабурин дээш 408, Руслан Хасбулатов дээш — 404, Юрий Яров дээш — 74 депутат бадылаан. А РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазынга соңгударынга 531 бадылаашкын негеттинер турар. Дараазында ээлчеглиг бадылаашкынны июль 16-да чорударын депутаттар июль 15-те дугурушкан. РСФСР-ниң улус депутаттарының амгы Съездизиниң беш хүн үргүлчүлээн ажылының үезинде РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга И. С. Силаевти бадылаар, чүгле чаңгыс хоойлуну — «РСФСР-ниң Конституция судунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун депутаттар хүлээп алыр аргалыг болган.

Съезд бодунуң ажылын июль 16-да үргүлчүлээн.
(СЭТА).

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга И. С. Силаевти бадылаар дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаадыры болза:

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга Иван Степанович Силаевти бадылаар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Кремль.
1991 чылдың июль 13.

РСФСР-ниң 1991 чылда бюджединиң күүселдезиниң чоруп турарының дугайында РСФСР-ниң саң министри И. Н. Лазаревтиң информациязының дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаадыры болза:

1. РСФСР-ниң 1991 чылда бюджединиң күүселдезиниң чоруп турарының дугайында РСФСР-ниң саң министри И. Н. Лазаревтиң информациязын хүлээп алыр.
2. РСФСР-ниң 1991 чылда онза бюджедин чугаалажып көөр болгаш бадыладыр талазы-биле ажылды дүргедедирин РСФСР-ниң Дээди Совединге, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва Кремль.
1991 чылдың июль 12.

АВГУСТ 3-ТЕ — СУББОТНИК

Ажылчы чоннуң саналдарын, күзелдерин өөренип көр бүшаан. Тывага улусчу революцияның 70 чылынга уткуштур бо чылдың август 3-те республика субботнигин эрттирер шиитпирин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң 11 пленумунуң каттышкан хуралынга хүлээп алган.

Республика найысылалының, районнар төптериниң болгаш суурларның чаагайжыдылгазын организастаар, арыг-шевер чорукту кала-даа чедип алыр — субботниктиң кол сорулгазы ындыг.

Шупту субботникче!

САДЫГЛААШКЫНГА ЧУРУМНУ ТУРГУЗАР

Таңды районнуң чамдык удуртукчу даргалары ховар бараанарны шиитпи чурумну хажыдып, эрге-дужаалын ажыглап садып алган дээр дугайында фактыларны дыңнаткан чагаа-хораа редакцияга болгаш үстүкү органнарга келгилээн. Ук фактылар, шынап-ла, турган бе, азы ол хей каразыглар бе дээрзин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязы база садыг, харылзаа, коммунал-амыдырал болгаш чонга өскедаа ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле комиссиязының хынаан факт-барымдааларын номчукчуларга таныштырар-дыр бис.

Хыналданың түңнелинде комиссияларның тодараткаңы чүл дээрге, УАЗ-469 маркалыг чиик автомашинаны улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы Ф. Л. Благининге, Балгазын нефтебаазаның директору И. В. Чучевке, «Россия» совхозтуң директору А. А. Тыхеевке, районнуң харылзаа бөлдириниң начальниги В. А. Скобелкинге чиик автомашиналарны садарының тургустунган чурумун ёзугаар оларның хууда ажыглалынга сатканы илереттинген.

Райкүүскомнуң ажылдакчызы Г. А. Шахованың «Жигули» деп автомашинаны оочур чокка садып алганының дугайында факт бадыткаттынмаан.

1989 чылда партия Таңды райкомунуң бирги секретары Ю. К. Губаревтиң телевизор болгаш видеомагнитофонну оочур чокка садып алган дээнинге хамаарыштыр чүнү бадыткап болур дээрге, ол үеде бажын херекселиниң нарын техниказынга оочур турбаан, ону 1990 чылдың декабрьдан эгелеп тургусканы илереттинген.

Япон бүдүрүлгениң үндүргени дааранып машинаны А. В. Макарованың болгаш япон бүдүрүлгениң телевизорун В. Г. Чубиктиң садып алганының дугайында фактылар бадыткаттынмаан.

Чиик автомашиналарны хуу херегледге садарының талазы-биле Таңды райкүүскому хажыдыышкыннарны болдуруп турганын айтыр апаар. Чижээ, турупп турар чурумну үрей-үрей, Е. К. Ажиге, В. Т. Чубикке, Е. В. Стреблянскаяга автомашиналарны саткан. Ол автомашиналарны садып алырының дугайында шиитпирни райкүүскомнуң мурнуку даргазы М. Ч.-А. Монгуш хүлээп алган.

Таңды районнуң чурттакчы чону автомашиналарны болгаш ховар бараанарны садып турарының дугайында база оон чурумунуң дугайында шынга дүүшкен медээ албайн турар. Ындыг чүүл дамчыыр чугааларның тыптырынга үндезинни берип турар. Документилерни долдурарында эрегейлээр, херексевес чүүлдер бар. Районнуң чурттакчыларын ховар бараанарны садып алырының оочурунга тургузарының системазы чурумчуттунмаан. Ажылчын контролерлар боттарының эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң дугайында орта билбес. Ылангыя Балгазын сельпозунуң ховар бараанарны садып турарынга хамаарыштыр хөй-ле хомудалдар бар.

Агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилелиниң Таңды райкомунуң даргазы В. С. Саяның районда автомобильдерниң болгаш ховар бараанарның садыглаашкынында четпестер дугайында чагаазында айыттынган айтырыгларны улус депутаттарының район Совединиң бирги сессиязынга чугаалашкан (1990 чылдың май 5-те). Ховар бараанарны хуваарының айтырыгларын «Красное знамя» деп район солунунга чырыдып турган. Амгы үеде автомобильдер болгаш ховар бараанар сайгарылгазын райкүүскомнуң шиитпирин ёзугаар оочур аайы-биле чорудуп турар.

Үстүнде айыттынган чүүлдерни барымдаалавышаан, комиссиялар дараазында түңнелдерни үндүрген:

1. Таңды райкүүскомунуң (Б. Д. Сат) садыг организацияларының ажыл-чорудулгазын контрольдаар талазы-биле кошкак ажылын демдеглээн.

2. Улус депутаттарының Таңды район Совединге (Ю. К. Губарев) ховар бараанар сайгарылгазында четпестерни ээр талазы-биле хемчеглер алырын, чонну хандырарының эптиг аргаларын чедип алырын сүмелээр. Районнуң чурттакчыларының ук бараанарга оочур чурумун таарыштырар болгаш чурумчудар, бо айтырыгларга ажык-чарлыг чорукту тургузар.

3. Чылдың-на оочур шимчээшкинин район солунун дамчыштыр көргүзер. Хуу ажыглалга алыры-биле автомашиналарны хамаатыларның билдириишкинин ёзугаар оочурну барымдаалап, райкүүскомнуң шиитпири-биле садар.

4. Ажылчын контрольдуң составын эде көрүп чаартыр. Ук бөлүктерниң хыналдазы-биле садыг организацияларының ажылында каржы хажыдыышкыннарны болдурбазынга база ажык-чарлыг болурунга таарымчалыг байдалдарны тургузар. Эрге-хоойлу органнары ажылчын контрольдуң ажылынга боттуг дузаны чедирер.

Комиссияларның даргалары Н. Ондар болгаш В. Сүге-Маадыр ат салган.

Санадлар, бодалдар

БОТТАРЫВЫС-ЛА АЖЫЛДААЛЫҢАР, ХАНДЫРТЫНААЛЫҢАР

Амгы берге үеде, рынок экономиказынче шилчиир тура, хамыктың мурнунда чүнүң дугайын бодаар ужурлуг бис? Бот-хандырылга. Шуут харын бүгү чүвени шуптузун кайыын хандыртының шыдаар деп бис. Ынчалза-даа шыдаарын, кылырын көөр херек, ол дээш ажылдаар апаар. Чамдыкта бодап-бодап олурарывыска, чегенчиивисти чүү дээр боор. Манаа өске черлер дугайын эвес, чүгле бодумнуң ажыл-агыйым — «Бай-Тал» совхозта байдалды чижекке киирейн. Эрткен чылын ногаавысты, тараавысты-даа четче ажаап чададывыс. Барып-барып бодунуң кызыл күжү-биле өстүрүп алган, холга кирип келген байлаан чүге ындыг бис аан? Кижи кайтаар-дыр. Мал-маган чип каапты. Суурнуң инектерин канчап черле кадара албас бис? Көдээ Совет-даа бар-ла-дыр, хамык депутаттарывыс кайы силер? Кодээ, район Советтериниң каттышкаш 30 ажык кижи-дир. Оон аңгыда агитквартадлар бар-дыр. Бичии өөреникчилеривис база эвээш эвес. Оода үстүкү класстарның өөреникчилериң бо ажылче хаара тутса чүве бүтпес деп бе? Оларга база малдың ээлеринден акшаны чыггаш, төлеп берзе. Чок, суурда улуг улустардан безин ажыл чок улустар бар. Оларны ээлеттээр херек. Ол талазы-биле кодээ Советтиң удуртукчулары Б. Маадыр, Б. Данар чүнү бодап турарыл? Өстүрген дүжүттү мал-маган чип, саза базары дээрге директорнуң, агрономнуң херээ эвес бе?

Биске мурнунда туүйбу кылыр цех турган, ам харын чамдык аныяктарның ачызы-биле, оларның тывынгыр, сагынгыры-биле ол цехти катап тургузар дээш ажыл хайныкты. Бо талазы-биле П. Данарны мактаар мен. Олар ажылын эчизинге-ле чедирзин деп йөрээрдир мен.

Артык орулга киирип алырының бир аажок эптиг аргазы бистиң совхозта бар. Ол чүл дээрге суурнуң дужунда магалыг хөл бар — Мешкен-Хөл аан. Шаанда анаа черлик куш дээрге эндерик турган, хөөредир кижи болза, эртен, кежээ ол хөй куштан дээр шуут көзүлбес деп болур. Ам ында хөй куш чок. А анаа азырал куштан— кастардан, өдүректерден чүге азырап болбас деп. Ындыг санал каш удаа үнген. Директор Ч. Хертек ындыг санал дугайын улус-биле чугаалажырга, ынавас боор-дур. Чүге ындыг бис? Биске кым ажылдап бээр, чемгерер, хемнерер ужурлугул? Садыг-магазинде аъш-чемниң, идик-хептиң ховарын, өртээниң аарын көрбес бе? Хөй алгы-кешти совхозувус ажыглавайн турар, а малчыннарда, суурнуң-даа чурттакчыларында хой, өшкү кежи анаа чыткылаар, оларның чамдыктарын харын эжик аксында бут-идик доврааа аштаар кылдыр чадып алган боор-дур бис.

Тывалар шаанда алгыны октап чоржук бе? Чок. Ону эттеп алырының ынаныштыг аргазы бар, ам сайзыраңгай үеде ону чиигедип болурунуң бүгү аргалары бар-дыр Бай-Тал суурда алгыны эттептер, оон хеп даараптарлар эндерик. Бо ажылды чүге организастап болбазыл? Ол ышкаш улустуң хуузунда мал-маганы хөй. Суурда безин ындыг. Бистиң хүндүлүг пенсионерлеривис Маңзырыкчы Ооржак, Сыргыт-оол Шагдыр, Белек Анай-оол, Дамбый Иргит болгаш өскелер-даа хөй мал-маганныг, бажыңнарының чанында ногаа, картофельди тарып алган олургулаарлар.

Мал-маганны азыраарынга бир ак-не халаптыг чүве —оорлар. Ажыы-биле чугаалаарга, кодан-коданы-биле сүрө бээр-дир. Өске районнарда дыңнаарга, совхозтарның, кодээ Советтериниң күзели-биле улусчу шаңгааларны тудуп турар-дыр. Ындыг арганы бистиң Бай-Талга чүге ажыглап болбазыл? Болур. Чүгле ажылдаар, организастаар херек. Оорлар-биле бүгү чоп шупту демисежир болза эки. Оон башка ол бак чаңның кочу черле узулбес. Оорларны көрзе, билзе-даа чажырар чоруктар эвээш эвес. Хоойлу органнары база бо талазы-биле чылыш чок-тур. Тускай дружиналар бар болгай. Олар чүге өй-өйлеп ажылдаарыл? Үргүлчү ажылдазын деп саналдыг мен. Дежурныйлаанкар даргазында хүнде дыштанзын. Ол дээш чүү-даа каражадай бербес боор.

Бистиң совхозта сөөлгү үеде арендаторлар, оон аңгыда арат ажыл-агый хогжүдер дээннер тыптып турары эки-дир. Харын кызыдар, чүткүүр болза чүү-даа бүде бээр чүве-дир ийин. Чылыында чыргал чок, олутта олча чок дижир ышкажыгай бис. Ынчангаш ажылдааалыңар-ла, ажылдааалыңар, ажы-төлүм.

Алаш ИРГИТ.
Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны.

ЧЕРГЕ АЖЫЛДААРЫН КҮЗЭЭННЕРГЕ

● Доктаал күүселдезин ●

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бо чылдың апрель 4-те «Тыва АССР-ге чер реформазын дүргедедир талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп ап, тараачын (арат) ажыл-агыйны, хууда дузалал ажыл-агыйын тургузарын болгаш оларга сад, огород ажылын чорударын күзээн хамаатыларга чер участоктарын дарый үндүрүп бээрин организастаарын улус депутаттарының чер-чер Советтеринге, Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң органнарынга дааскан болгай.

Чер-черлерде ол доктаалдың бо чылдың июль 1-ге чедир канчаар күүсеттинип турарының дугайында сан-чурагайлар-биле номчукчуларны таныштырар-дыр бис.

Коллективтиг огородтар болгаш садтарга чер үндүрүлгези:

Районнар	коллективтиг огородтар: өг-бүле саны	коллективтиг огородтар: хемчээли, га
Бай-Тайга	567	97
Мөңгүн-Тайга	13	5
Барыын-Хемчик	4674	269
Өвүр	341	7
Сүт-Хөл	10	4
Чөөн-Хемчик	3264	196
Улуг-Хем	2375	190
Таңды	1880	132
Бии-Хем	2067	124
Тожу	51	5
Каа-Хем	1662	146
Тес-Хем	1130	82
Эрзин	77	3
Кызыл	1400	70
Республика	19511	1386

Коллективтиг садтар кылып алырынга чүгле Бии-Хем районда 100 өг-бүлеге 8 гектар чер үндүртүнген.

Тараачын (арат) ажыл-агыйлар, оларга үндүртүнген черлер:

Районнар	бүрүткеттинген ажыл-агыйлар саны	оларга үндүрүп берген черлер, гектар	бир участоктуң ортумак хемчээли, гектар
Бай-Тайга	9	821	91
Мөңгүн-Тайга	—	—	—
Барыын-Хемчик	1	150	150
Өвүр	—	—	—
Сүт-Хөл	5	664	133
Чөөн-Хемчик	7	559	80
Улуг-Хем	2	323	162
Таңды	6	1103	184
Бии-Хем	7	1276	182
Тожу	4	524	131
Каа-Хем	20	1200	60
Тес-Хем	4	420	105
Эрзин	17	644	38
Кызыл	18	3482	193
Республика	100	111166	112

Бүрүткеттинген 100 ажыл-агыйдан 14-ү ам-даа чер чок боор турар: оларның аразында Эрзинде 11, Чөөн-Хемчикте —2 болгаш Бай-Тайгада —1 ажыл-агый.

Ийи таблицада сан-чурагайларны дүүштүрүп, деннештирип көрүп олурарга, доктаалдың күүселдезинге хамаарылга чер-черлерде аңгы-аңгы дээрзи доораан кестүп көөр ышкажыл. Кожа чыдар Тес-Хем болгаш Эрзин районнарны ап көрээли; баштайгызында огородтарга, колдуунда-ла картофель олуртуп алырынга болбайн аан, 1130 өг-бүле чер алган болза, ийигизинде—чүгле 77-ле өг-бүле. Ындыг болбайн канчаар, Эрзинде картофель олуртурунга таарымчалыг черлер бар эвес дээрлер турар чадавас. Чок, ол ындыг эвес деп бүзүрелдиг-биле бадыткап болур бис. Районнуң бүгү совхозтарында аажок таарымчалыг суггаттыг черлер бар. Ам барып, оларның ажыглалы сагышка ыракта четпес. Чогум-на ындыг чедир ажыглаттынмайн турар черлерни черге ажылдаар күзелдиглерге дамчыдып бээрин Чер реформазының дугайында Хоойлу таа дорт айыткан болдур ийин.

Мөңгүн-Тайгага, ылангыя Өвүрге, чүге арат ажыл-агыйын тудуп болбас деп. Ажыл-агыйны тургузарын чөншээрээш, аңаа чер үндүрүп бербеске, ол ажыл-агый канчаар амыдырап-чурттаарыл, каяа ажылдаарыл, чүнү бүдүрерил?

Айтырыглар-ла хөй, олар турбазын дээш чер-черлерге, шынап-ла, боттуг хемчеглерни алыры чугула боор.

ПОВАР

Амданныг, чаагай чыттыг аъш-чемни кылып, чонунга бараалгадып турар столоваяларга кире бээрге, чайгаар-ла кижиниң чемнениксээзи кели бээр-ле болгай. Каяа-даа чорааш, кайыын чемненирин бо-ла сүмележи бээр бис. Чоокка чедир Кызыл хоорайга чеми чемзиг, каап бээри арбын, өртээ чиик столоваявыс хүрээ чанында столовая турганын сакты-дыр мен. Ам дыңнап чорууурга, Агроүлетпүр эвилелиниң столоваязын бо-ла мактаан турар. Чогум бодум аңаа чорбаан болгаш бистиң суурувуста Кызыл районнуң «Тииледге» совхозтуң машина-трактор мастерскаязының столоваязының дугайында бижиксседим.

— Магалыын! Күжүр механизаторлар, чолаачылар, ажылчыннар амыралылар — деп, столовая чаа ажыттынганда, чеже кижи сеткилин чугаалавады дээр. Ам ында повар Кара-кыс Доржуевна Кууларның дугайында бижип көрейн. Мээн билириимбиле оон авазы база повар чораан кижи. Ачазы эмчи. Чеми чемзии — иезин дөзээнинде, арыг-силии —адазын дөзээнинде деп эгелеп алзымза ажырбас боор. Кара-кыс Доржуевна ёзулугла ажылчын, эрес-кежээ, олут орбас кижилерниң бирээзи. Боду аныяк-даа болза, ажы-төлү бажы долу. Оон бажыңынга кире бээрге, кезээде арыг-силиг, эт-херексел эмне-сескелиг, аян-шинчилиг салдынган. А оон ажылдап турары МТМ столоваязының аъш-чемин, арыг-силиин чаңгыс чер-чурттуглары мактап чорааның хөй удаа дыңнаан мен. Чоң билир-ле болгай. Аргажок «чөлдүр» эттерден безин оон кылып каан чеми чемзиг боор чүве.

Чоокта чаа чаңгыс чер-чурттугларымның ажылчы амыдыралын сонуургап аңаа бардым. Эртенги разнарядка эгелээн. Механизаторлар, чолаачылар ажылче кээп турдулар.

Столовая ажыттынмаан. Шак эрте. Ынаар кире бээримге, аъш-чемниң амданныг чыды думчукка дегди. Чем үлээр соңгада бардым. Кара-кыс Доржуевна бир-ле тыва ырының аялгазын ырлавышаан, чуга далганнар (блины) быжырып тур. Бышкан далганнар тавакты долуп-ла тур. Поварның аваангыр, шалыпкын холдары бичии-даа дадаш чок, чаңчыл болган үлезин бүдүрүп турарын магадап көрүп турумда, мени эскере каапкаш, эпчоксуна берди ышкаш

— Экии! Ажылыңарны магадап турдум. Арта-ла, ырлап тургаш ажылдаар-дыр силер аа, Доржуевна?

— Ырлап турганым бодум безин билбээн мен. Ыяңчыымны...— дээш, хүлүмзүрээш — «Ажы-төлүм» хөй болгаш оларымга четчир бээр чем кылыр дээш, дем-не 5 шакта келдим—деп, баштактанды.

— Ховар чемни силерниңинде белеткеп турар магалыг-дыр. Оола дузалакчыңар чок чүве бе?

— Орайтадыр кээр боор мен деп сагындырып каан чүве — дей-дир.

Чугаалажып тура, бир дугаар, ийи дугаар шагда-ла белен дээрзин эскердим. Столовая ажыттынарга, соңнуг-мурнуг кирип кээп, оочурлай берген ажыл-ишчи оолдарның поварынга хүндүткелиниң сөстери иле. Повар оларны сеткил ханыышкын-биле дыңнап:

— Багай угбаңар ынчап турбаңар! Силерниң авалазыңар, душтуктарыңар туралаза, блины хамаанчок, чүну-даа шыдаар-дыр ийин —дээш, эртенги чемин үлеп кириптти

Кара-кыс Доржуевна 18 чыл дургузунда совхозта поварлап келген. «Ажын-чемни багай» деп чеме сөстерни ол дыңнаваан. Чүгле «четтирдим», «тоттувус» деп сөстерни ол дыңнап чораан. Шагда тудугга ажылдап келзек тургаш, база-ла шалыпкежээзи-биле эш-өөрүн кайгатканын сакты-дыр мен.

Эки кижи черле ындыг, каяа-даа мактадыг, хүндүткелдиг.

Эрешлен ТЕЖИТ.

ТӨРЕЛ-ДАА БОЛГАЙ-ЛА

Чоокку үелерге чедир бистиң парлалгавыска «төрелдер уязы», «төрел тырткан», «дазылы быжыг», «дагыр салаа» суг-суг дээн чижектиг сөстерлиг шүгүмчүлелдиг материалдар үнүп турду. Мен бодап көөрүмге, ажыл-агый адырларынга, удуртуп баштаар органнарга төрел-дөргүл улус ажылдап чоруурга, ында багай чүве чок-ла ышкаш. Чүгле арын-нүүр чок кижилер ону өскээр ажыглап болур. «Өскен-төрээн черинге бараан боор» деп чаагай чугаа бар. Ортумак, дээди өөредилге черлерин дооскан алышкылар, угбашкылар өскен уязынче ээп келгеш, ажыл-үүлени бүдүрүп, дем-коштуг кады ажылдавайн канчаар. Ол чоргаарал-дыр.

Орус чонда ону салгал дамчаан династия-даа дижир болгай. Бис ону бергин «мафия»-даа дизе хейин бис. Кижи эскериң чоруурга, чаңгыс суурнуң чонунуң хөй кезии тудуш төрел бадык боор бети дизе куда-хуваагай болур чүве.

Черле ынчаш кижи төрээн черинге ажылдап чурттаар болганда, «төрелдер уязы» туттуна бербейн канчаар. «Адазы директор, ажызы агроном, угбазы удуртукчу, честези сумуда, чуржуу садыгда, бажазы баазада» деп турган херээ чүү боор. Чонга ажылдап берип шыдаар болза ажылдазыннар. Төрелдер уязы туттунар дээш тос аңгы кожууннарже кежер бе?

Комсомол ажылынга чораанымдан бээр ам-даа бир мыңныг тавакылга сагыжымдан үнмээн. Совхоз директору улгады берген кижи дээди эртем дооскаш келген чээнинге мынча деп органын дыңнаан мен. «Биске дээди эртемниг мал эмчизи чугула херек. Ынчалза-даа сени бо кончуг араатачы зоотехниктиң орнунга ажылдадып алгаш, ооң аксындан кайын үнер бис. Өске черге барып ажылдаар болган-дыр сен ийин. Төрел-дөргүл тыртышкан дээш, солун, сеткүүлде бижип турарының кончуун көрбес сен бе, чээн. Ховуда, малда даайларың, акыларың база бар болгай». Ол оол өске кожуунче боттанып чоруй барган. Сөөлүнде барып ында совхозтуң директорунга чедир депшээн. Төрээн суурунга ажыктыг-ла болур турган кижидир ийин але!

Амгы бо аренда керээзи, рынок үезинде төрел кижилер бот-боттарын деткижип, улам сырый ажылдаар апаар. Тоолда дег «Чеден чалгааның орнунга чеди маадыр алышкылар олуртуп каар» болза, орду-бажың-даа туттуна бээр чүвеңдир ийин. Ам национал кадрлар чок деп шуугажып эгелээн бис. Акызы, угбазы, честези, чуржуу, чээни, даайы деп турбайн, аныяк салгалды колдуувус адаанга кызып алгаш, ажыл-агыйның удуртур органнарынче дидими-биле депшидер херек. Альтернативтиг шилилге маңаа улуг тоңдуг ойнаар-ла ыйнаан харын.

Дөргүл-төрел чон өскен чазынга аймнеринден туттунчуп, электерилен халбактанчып чорааш, малын маллап, тараазын тарып, даргалаары даргалап, таңныылдаары таңныылдап чораайлар аан. Мынча кандыг-даа өске үзел-бодал чок деп бодаар мен.

Николай ООРЖАК.

МАЛЧЫННАЙ БЕРГЕН ЧОЛААЧЫ

Догун-оол Доруйгу Өвүрнүң «Торгалыг» совхозка 19 чыл дургузунда чолаачылаан. Чоланың, Сарыг-Хөлдүң, Торгалыгның Ак-Хемниң, Ак-Кара-Сугнуң кадыр-берт, оңгул-чиңгил оруктарындан аңгыда, буурул баштыг Саян сыннарын каш-даа катап ашкан. Тарааны, ыяшты, хөмүр-дашты, янзы-бүрү херегледдиң бараанарын чежени сөөртекениң кым-даа санаваан.

Дөрт чыл бурунгаар хоочун чолаачының «Ак-Чыраа» совхозка малчыннаар дей бергенин чаңгыс чер-чурттуглары дыңнааш, кайгай бергеннер. Ынчанмайн канчаар, чолаачылааш, чемеледип чораан эвес, ынча чыл эрткенде ам кээп малчыннаар апаарга, чону алдепсинген.

Дуржулгалыг чолаачы уругларының иези-биле сүмелешкеш, кадарары-биле кодан сарлыкты хүлээп алган. Мактадыг чолаачы, бүзүрелдиг дагдыныкчы өөренген ажылын, суурда чылыг, чырык бажыңын каап, тайга тевер, ак дег дошкун дезиг, аныяк 185 сарлыктың кадарчызы апарган.

Кызымак кижи каяа-даа ажырбас, кандыг-даа ажылды шыдаар. Одар-белчиирин үргүлчү солуп көжүп чорааш, эки семиртип алганындан улут харлыг, хат шуурганныг кышты малы хүр ашкан. 1991 чылда төрүүр 100 сарлыктан 91 бызааны камгалап алган, районга дээре көргүзүглерлиг малчыннарның одуруунга кирген. Ажыл-ижинге кежээ малчынны совхоз дирекциязы, профком «Чедер» курортунга халас путёвка-биле дыштандырып чорутткан. Долзатпаа биле Догун-оол Доруйгуларның сарлыы ам бо хүннерде Көжээниң Кара-Хем тайгазында чайлаглап чеде берген.

Найгын-оол ДАМДЫН.

АДАВЫСТЫҢ АРЫН-НҮҮРҮ КАЙДАЛ?

Өөм [illegible] чарлырла, оолдуг арткан мен. Суд чара болдурал тура, адазы оглунга алимент төлээрин шиитпирлээн. Ам ачавыс ол шиитпирни мөлдүк-калдык күүседип турган болза, сөөлгү үеде дезип турар болу берди. Оглумнуң адазы С. Ч. Халбажык чурттап турар черлерин солуп, амгы үеде шуут алимент төлевестээн. Ол чурттап турар черлериниң суд органнарынга каш удаа сүржүп чедип, херекти туружунче кылдырып алырымга, улуг дээзе-ле, 4 азы 5 ай дургузунда каш акша чорутказ, оон база сураг баар-дыр. Адавыстың арын-нүүрү кайдал?

1976 чылда чарылган бис. Мынчага дээр чыл дургузунда таптыг долу акша төлеведи. Чамдыкта сүржүрүпкен ырмазыраар апардым. Юстиция министерствозунга барып, юрисконсультантылардан сүме айтырып чордум. «Төлевээн айларын ол дөмей-ле эгидер ужурлуг» диди. Ол бирде Тес-Хемче, оон соонда Таңдыже, катап-ла Тес-Хемче азы Өвүрже, Красноярскиже, Бии-Хемче, амгы үеде Таңдының Хову-Аксында чурттап, ажылдап турар. Амгы үеде амыдыралдың берге кижи бүрүзүн билиндире бээр-дир. Оглум улгады берген. Ол кижиге адазының дузазы херек. Кандыг-бир өөредилге черинче кирерде безин акша-көпеек-биле санажыр болу берген. Мындыг берге амыдыралда бүгү-ле чүвени акша-биле шиитпирлээр апарган. Бистиң адавыс төрүп каан төлүнүң келир үези амыдыралын бодавайн-даа чоруур. Ам черле чүнү канчаарыл? Артык-дуу, меге чүну-даа биживедим. Боду бодуун ажылчын кижи мен. Истеп сүрүп, айтырып-даа көөр болза, чүгле чагаада бижип кааным чугаалаар мен. Солун, сеткүүлдерден номчуурга, ажы-төлүнден оспаксырваан, алимент төлевээн адаларга суд органы кеземче херээн оттуруп, хемчээн ап турар. Бо кезээде дезип чоруур адага кеземче херээн оттуруп, суд-тап-даа көрүнер. Мээн хуумда дилээм ындыг. 1988-89-90 чылдарда алиментизин төлеп берген болза. Бодум район эмнелгезинде сестралап ажылдап турар мен. Мындыг амыдырал-чурттаалганы чиик көөр, хүнүн бодап чурттаар ада-алиментщиктерниң бажын эттендирбес, кынчыктырбас болза деп саналдыг мен. Амыдыралдың нарының үезинде ханы өөренип көөр турган.

Светлана СУНДУИ.
Шагаан-Арыг хоорай,
Улуг-Хем район.

ЧОННУ АЖЫЛ-БИЛЕ ХАНДЫРАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА ССР ЭВИЛЕЛИНИҢ БОЛГАШ РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ХООЙЛУЖУДУЛГА ҮНДЕЗИННЕРИН БОТТАНДЫРЫП ТУРАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

КҮШ-АЖЫЛ БОЛГАШ СОЦИАЛ ПОЛИТИКА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң күш-ажыл болгаш социал айтырыглар министриниң чонну ажыл-биле хандырарының дугайында ССРЭ-ниң болгаш республикаларның хоойлужудулга үндезиннерин боттандырып турарының дугайында информациязын дыңнааш, РСФСР-де, Украин ССР-де, Казах ССР-де, Белорус ССР-де, Кыргызстан республикада дорт ажылдап эгелээн хоойлуларны хүлээп алган, чамдык республикалар хоойлуларны белеткеп алган болгаш Дээди Советтери көөр деп турар деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттери болгаш комиссиялары демдеглээн.

Оон-биле чергелештир ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың январь 15-те хүлээп алганы «Чонну ажыл-биле хандырар дугайында ССР Эвилелиниң болгаш республикаларның хоойлужудулга үндезиннериниң күштүг болдуруп киирер дугайында» доктаалында көрдүнгениниң ёзугаар ажыл чок чоруктан чонну камгалаар, оларны ажыл-биле хандырар талазы-биле хемчеглерниң боттаньышкыны айыттынган хуусазында хожудап турар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комиссияларының болгаш комитеттериниң доктаазы болза:

1. Чонну ажыл-биле хандырар дугайында хоойлуларны хүлээп албаан республикаларның Дээди Советтеринге оларны чугаалажып көөрүн болгаш хүлээп алырын дүргедедирин сүмелээр. Ындыг хоойлуларны хүлээп алыр бетинде чонну ажыл-биле хандырарының дугайында ССР Эвилелиниң болгаш республикаларның үндезиннериниң IV бөлүүнде көрдүнген хамаатыларның социал камгалалының талазы-биле хемчеглерни боттандырарын хандырар.

2. Ажыл-биле хандырарының Эвилел фондузун тургузары-биле ажыл-биле хандырылга политиказын боттандырарының нити-эвилел хемчеглерин акшаландырарынга киржилгезиниң, а ол ышкаш берге байдалдарның девискээрлерге дуза чедирериниң дугайында үндезиннерниң 22 чүүлүнүң күүсеттинмейн турарынче республикаларның Дээди Советтериниң болгаш чазактарының кичээнгейин угландырар.

3. 1991 чылдың февраль 1-ден эгелеп ажыл-биле хандырарынга идиг бээриниң күрүне фондузун тургузар талазы-биле хемчеглер алырын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалы-биле ССРЭ-ниң чазаанга дааскаңын барымдаалааш, ол фондуну ажылдадырының практиктиг бүгү айтырыгларын шиитпирлээрин ССРЭ-ниң Министрлер кабинединге болгаш ССРЭ-ниң Күрбанкызынга сүмелээр.

4. Чонну ажылга киирериниң айтырыгларының чуртка улам чидигленирин барымдаалааш, ажылга киирериниң политиказын кады боттандырар талазы-биле бөлүк айтырыгларны республикалар-биле кады көөрүн ССРЭ-ниң Президентизинден дилээр.

5. Чонну ажыл-биле хандырар сорулга-биле чаа-чаа ажылдаар черлерни тургузарынга идепкейлиг киириштирер дээш ССРЭ-ниң министерстволары болгаш ведомстволары-биле, а ол ышкаш чогаадыкчы эвилелдер-биле, хөй-нити өске-даа организациялар-биле керээлер болгаш дугуржулгалар чарарының практиказын калбартырын ССРЭ-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар министерствозунга сүмелээр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комиссиялары болгаш комитеттери республикаларның Дээди Советтеринге болгаш чазактарынга, профессионал эвилелдерге дараазында саналдарны киирип тур:

— 1991-1992 чылдарда ССРЭ хамаатыларының социал программазын болгаш социал камгалалын боттандырар талазы-биле боттарының аразында хүлээлгелер дугайында ССР Эвилели биле суверенниг республикаларның дугуржулгазын белеткээрин доозар болгаш ат салыр;

— профессионал белеткелдиң системазын тургузар, хосталган ажылдакчыларны болгаш ажыл чок кижилерни өөредир болгаш оларның билиин бедидер айтырыгларже кичээнгейни күштелдирер, профессионал өөредилге черлерин хаар, салар, а ол ышкаш өскээр ажыглаар чоруктарны болдурбас.

7. Чонну ажыл-биле хандырар болгаш ажыл чок чоруктан камгалаар дугайында хоойлужудулганы херек кырында боттандырар талазы-биле чер-черлерде эрге-чагыргаларның күүсекчи органнарынга, ажыл-биле улус хандырар албан черлеринге, статистика органнарынга болгаш күш-ажылчы коллективтерге идиг бээрин болгаш дуза чедирерин ССРЭ-ниң улус депутаттарындан, республика болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарындан дилээр.

8. Чугаалажып турар үеде кирген сүмелерни болгаш шүгүмчүлелдиг саналдарны сайгарып көөр болгаш хемчег алыр кылдыр шилчидер, түңнелдериниң дугайында авторларга болгаш комиссияга дыңнадыр.

9. Бо доктаалдың күүсеттиниин турарының дугайында айтырыгны 1991 чылдың ноябрьда республикаларның төлээлекчилериниң киржилгези-биле комиссияларның болгаш комитеттерниң каттышкан хуралынга дыңнаарын эргежок чугула деп санаар.

10. Бо доктаалды парлалгага үндүрер.

Күш-ажыл болгаш социал политика талазы-биле комиссияның, Хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум талазы-биле комитеттиң, Экономиктиг реформа талазы-биле комитеттиң, Үлетпүр болгаш энергетика талазы-биле комитеттиң, Херээженнер херектериниң, өг-бүлениң болгаш демография политиказының талазы-биле комитеттиң, Чоннуң кадыкшылын камгалаар талазы-биле комитеттиң, Аныяктар политиказының талазы-биле комитеттиң, Республикаларның болгаш автономнуг тургузугларның экономиктиг харылзааларының талазы-биле комиссияның даргалары бо доктаалга ат салган.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

КИЖИ, МӨЗҮ БАЗА АЛДАР

—Суг-Хелдүн Чес-Булунга Чыныр-Чалам дээр кижи турган. Дама кижилер ийин. Ачам мени анаа берип каан: үжүк-бижик өөренип, билиг чедип алзын дээни ол. Чогум ажылым ламаның бызаазын кадарары болуп турза-даа моол бижикти, шынап-ла, үжүглеп, шорбарлап турар апарган мен. Сан бодаарым база шору. Ол дээрге мени улуг чедиишкин болган болгаш сонуургалымны, тура-соруумну улам көдүрген—деп, Кара-оол Сандакович чугаалап орар.—Моолдап билбес кижиге берге-ле чорду. Ынчалза-даа ийи чыл эрткенде, 1929 чылда, бижикти өөренип алган мен.

—Тыва бижикти 1930 чылдың ортаа үезинде бадылаан болгай—деп маргыжып үндүм. А ол мээң удурланыышкынымга шугулу хайынза-даа, билиндир тайылбырлаарын оралдашты:

— Сээң ооң шын: чазак ону 1930 чылда бадылаан. Баштай көрүп, өөренип, шенээн соонда, бадылаар болгай. Ындыг-даа болза, чон ону шагда-ла калбаа-биле өөренип кирипкен турган чүве.

Кара-оол Сандакович-биле 1975 чылда, ол пенсиялааш бир чыл болганда, Хайыраканга суурга мынчаар чугаалажып орган мен. Чогум бодун шагда-ла танып болгаш, магазин адаанга-даа, оон соонда чазаглыг орук чоогунга-даа алган бажыңнарынга кирип, ажылым аайы-биле чугаалажып турдум. Ынчаарда-ла кылган демдеглелдеримни ам чонга чугаалаарын шиитпирледим.

Чалгаа, шүшпен кижилерни
Чавыдакка канчап деңнээр...

Степан Сарыг-оолдуң ырлап каан бо кижизи Тываның хөгжүлдезинге, ылангыя чоннуң күш-ажылчы хей-аъдын көдүреринге кезү черни ээлээн. Оон ады, ооң дугайында ыры, шынап-ла, бурунгаарлаашкынче болгаш деңшилгеже кыйгырыг болу берген. Ол Совет Тываның беш чыл оюн (Кызылдың стадиону база ынчаң ол атты алган) таварыштыр. Күш-ажылдың Кызыл Туг орден-биле 28, «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле 48, «Күш-ажылчы алдар дээш» медаль-биле 52, «Күш-ажылга шылгарал дээш» медаль-биле 45 кижи шаңнаткан турда, Ленин орден-биле шаңнаткан 14 кижиниң бирээзи болган. Ол дээди шаңналды ооң-биле кады «Элегес» совхозтуң бызаа ажаакчызы А. А. Маңгарак, «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң хойжузу Х. Ш. Мундукай, тыва цирк бөлүүнүң уран чүүл удуртукчузу В. Б. Оскал-оол, Таңдыга «Кызыл партизан» колхозтуң хойжузу О. А. Ноокай болгаш өске-даа мурнакчылар алган. Чавыдак ынчан Кызыл-Мажалык МТС-ке механиктеп турган.

Чавыдакка баштай Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору, оон соонда РСФСР-ниң алдарлыг механизатору хүндүлүг аттарны чазак тывыскан. 1954 чылда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутадынга соңгуткан. Тыва автономнуг областының Дээди Совединиң депутадынга ийи катап, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга бир катап, а район болгаш кодээ Советтер депутадынга үргүлчү соңгудуп келген. Оон ынай партия, комсомол болгаш өске-даа организацияларның конференцияларынга делегатка бо-ла соңгуттурар турган. Хуралдар, ужуражылгалар, янзы-бүрү чалалгалар база оон хей-нииити ажылынга киржилгезин херечилеп турар.

— Баштай «Элегес» күрэкономга трактористерниң тур курузун, оон соонда Кызылдың каттышкан школазынга механиктер курузун, Удмуртияга Глазовтуң кодээ ажыл-агый техникумун дооскуладым. Күш-ажылчы базымымны Элегеске эгелээн мен. Күрэкономга трактористеп-даа, механизаторлар өөредип-даа турдум. 1932-1933 чылдарда ооң директору тыва кадайлыг Долмажап дээр моол турган, ооң оглу ам Чадаанада чолаачы. Орус кадайлыг —деп, эртем-билиин айтырарымга, Кара-оол Сандакович тайылбырлап орду.

Элегеске аңн туткан
Эткир үнүг тракторну.
Экономга каадыржаан
Эрес-кежээ Чавыдакты.

Ол 1931 чылда, он чеди харлыында, Элегеске чеде берген. Ынчан ону бир малгалаткан чүве — колхозчуларның бирги съездизи. Архив документилеринден көөрге, ынчан Элегеске чүгле колхозчу делегаттар безин ийи чүс хире кижи чыылган. Хакасияның, Даг-Алтайның болгаш өске-даа черлерниң төлээлери база келген. Колхоз шимчээшкининиң эге чадазы, ылангыя ону шалыпчытканы, ынчан таарымча чок болгандаа болза, Тываның ховуларынга демир аңдазыннар болгаш илиирлер кестүп, америк «Фордзоннар» чедип келген. Снопту чаңгыстап каап бээрге, тараазын аңгылай бастырыптар машина база чонну магадаткан. Ону аът-биле хөделдирер. Ийи-чаңгыс техниканы чугаалаарга ындыг. А Совет Тываның үш чыл оюнда 1947 чылдың октябрь 11-деги «Шында» бижээни безин «Бөгүн областа 100 ажыг трактор, 20 ажыг комбайн бар» дээн. А ам?

Хоочун механизатор «Большевик» колхозтуң баштаар чериниң даргазынга база ажылдап турган. Барыын-Хемчик МТС-тиң кол инженеринге тос чыл болган. Партия болгаш совет органнарны солуп турар улуг эргелиг девискээр-бүдүрүлге эргелелдери тургустунуп турар үеде, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң кол инженери болу берген. Оон 1974 чылда пенсиялаан. Ол хире назы иштинде ол бодунуң дугайында ырыны хову-шөлдерге, клубтарга, аалдарга, автобустарга, радиога, бодунуң бажыңынга безин та чеже катап дыңнаан чүве! Ынчалза-даа «мен-мен!» деп көрбээн, ооң кижизиг мөзүзү алдарга алыспаан. Анаа черге-ле «Акын-дыр мен, мен-дир мен!» деп херээн чаар кижилерге бо Кижи, бо Мөзү, бо Алдар—улуг өөредиг.

— Аар-саарлап чоруп турла мен. Ам Дөргүн сүт-бараан фермазында сүт соодар херексел кылып тур мен, ооң соонда база бир ажыл тыпты бээр ол —деп, Хайыраканга бир челе бээримге, пенсионер чугаалап орган. чүве. А кежээлерде суурга механизаторлар курузунга башкылап турган. Ооң барык-ла чартык чүс чылдар дургузунда өөреткен улузунуң саны тыптыр чүве болза, та чеже муң кижи болду ыйнаан. Ооң бодун көрбээн, оон өөредилге албаандаа болза, ону өттүнүп, ону дөзеп чораан болгаш ооң дугайында ырыга хей-аът кирип, тура-соруу көдүрүлген кижилер та чеже чүве! Мен бодум безин «Чавыдакты» бадыргылаптарынга, адаам чиик, сагыжым ажык, холум туттунгур апаар:

Кандан куткан ЧТЗ-ге
Ширик-хөрээн чиик-лейин.
Каадыржаан Чавыдакка
Чижек-норма чиик-лейин!

Ламалардан үжүк ужуктап албаза-даа, мергежилинге бердинген болгаш кайгамчык чедиишкиннерни чедип алган кижилер моон соңгаар хөй болур дээрзинге бүзүрээр мен. Ынчалза-даа Чавыдак дег кижи, ооң үези дег үе черле катаптавас. Ынчангаш Элегеске, Алдыы-Ишкинге, Хайыраканга азы өске-даа черге улуг хаядан тургускаш, анаа ооң дугайында ырының сөзүн нотазы-биле катай оюп кагзымза! Бодунуң чуруу база менде бар чүве, бажыңынга тырттырган мен.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

Судьяга сөс

КЫМ БУРУУЛУГУЛ?

1990 чылдың сентябрь 22-ниң дүнезинде Бай-Тайга районнуң Шуй суурунуң бөлүк назы четпес оолдары Анарат Алдын-оол, Алексей Хертек, Мерген Домбаштай, Гопал Саны-Маадыр, Омар Хертек, Василий Донгак олар садыгда бараан келгенин баш удур билип алгаш, ону оорлаар деп дугуржулганы кылган. Караңгы дүннүң дүжерин манап турганнар.

Дүнекиниң 2 шак турда, холушкак бараанныр садыынга чеде бергеш, таңныыл Сергей Сыын-оолдуң чогун ажыглап алгаш, крыша иштинче киргеш, дээвиирниң манзазын тура кагааннар. Иштинче киргеш, 7 магнитофонну, шактарны, араганы болгаш янзы-бүрү бараанныарны оорлааннар. Ниитизи-биле Бай-Тайга райпозунга 2034 рубльдиң когаралын чедиргеннер.

Ол-ла чылдың октябрь 19-туң кежээзинде амлажаан аайы-биле А Хертек, А. Алдын-оол, М. Домбаштай, О. Хертек олар мурнунда кирип турган черинге келирге, дээвиирни кылбаан болган. Чыткан тевениң аксынга каимыыл кирип деп чүве бо-ла ыйнаан деп бодааш, 410 рубльдиң бараанын оорлап алгаш, чоруурунга белеткенип турда, таңныыл С. Сайын-оол чедип келген. Ол аразында Алексей Хертек бодунга ап чораан кылымал боозу-биле таңныылдың уунче боолап, ону коргуткан. Чажыт оорлаашкын ам мырыңай уптээшкинче шилчээн. Үптекчилер оорлап алган бараанныарын алгаш, дезипкеннер.

Хүлбүс аткан черинден хүннүң аңнаар дээри ышташ, ол-ла айның 25-тиң дүнезинде Алексей Хертек, Мерген Домбаштай, Алдын-оол Анарат, Ондар-оол Күргек биле Сайын-оол Кендиваины эвилелдеп алгаш, оор херек кылырын дугурушканнар. Олар садыгга арага киргенин баш удур билип алганнар. Холушкак бараан садыынга келгеш, моон мурнунда кирип турган черин база катап үреп киргеш, 97 шил водканы оорлааннар. Оолдар боттары көгүтчүп алгаш, Эрги-Барлык суур, Кызыл хоорайдан бээр арагалап, өске улустарга үлеп берип, төтчеглээннер. Райпога 886 рубльдиң когаралын чедиргеннер.

Каш удаа үүлгеткен херээ дээш назы четпээннер аңгы-аңгы хуусааларга хөй чылдарда шииттиргеннер. Ам чүнү чугаалаар бис? Херек үүлгедиишкиннериниң катап-катап болуп турганының чылдагааннары чүдел?

Баштайгы удаада Шуйнуң холушкак бараанныр садыын оор алган турда, райпо баштаар чери хемчеглерни ап, септелгени өйшаанда кылып, дээвиирни быжыглап каан турган болза, дагын оорлаашкын анаа турбас ужурлуг. Бо талазы-биле удуртукчуларның харыысалга чок болганын тайылбырлап болур. Ийиде, таңныыл Сергей Сайын-оол бодунга быжыглаан девискээрин каапкаш, ынай-бээр чоруп турда, оорлар таңныыл чок чүвени билгеш, херекти кылган. Ол болза дааңган ажылынга кошкак болуп, анаа-ла ыт эрттирип, акша алыры-биле табельге демдеглээшкин кылдыртып ап турганы болур.

Назы четпестер үш удаа херекти үүлгедип турда, Шуй кодээ Совединиң ажылдакчылары кандыг түңнелди үндүргенил? Анаа харыы бээри берге. Кодээ Совет бодунуң девискээринде чурттап, ажылдап турар кижи бүрүзүн учётка ап, ылангыя аныяктарны ажылга тургузары-биле хемчеглерни алыр ужурлуг. Ада-ие бүрүзү бодунуң назы четпес оолдарын хайгааралга ап, оларны шыңгыы тудар турган. Ада-иелерниң талазындан боттарынга болгаш ажы-төлүнге негелде чок болуп, кижизидилге чорутпааныының чылдагааныындан кем-херек үүлгедиишкиннери болган. Ам назы четпестер шииттирген. Түңнели бо-дур.

Бай-Тайганың улус суду кем-херекти үзе шиитпирлеп турган үеде, райпо баштаар чериниң адрезинге тускай доктаалды үндүрүп, кем-херектиң болурунга кандыг чүүлдер идиг болганын айытпышаан, оорларның кирген черин дарый кылырын болгаш өске-даа четпестерни чайладырын сүмелээн турган. Суд чоруп турган үеге чедир ол садыгның дээвиирин септеп кылбаан болган.

Тускай доктаалга райпо баштаар чери үр үениң иштинде кандыг-даа харыы бербээн. Каш удаа сагындырып, эң сөөлүнде 1000 рубльге торгаар деп шиитпир үндүргениниң соонда, ам кээп садыгның кырын бүрүнү-биле арматураларны кезенектей дуңзаалаткаш, оорга бүрүзүнге быжыглаан деп харыы келген.

Бир эвес баштайгы оорлаашкын соонда бо бүгүнү кылдырткан турган болза, ооң соонда ийи удаа үптээшкин-биле холбашкан оорлаашкыннар турбас ийик. Удуртукчу кижи бүрүзү моон түңнелди үндүрүп, дарый хемчеглерни алза чогуур.

Елена ДАЖЫ-СЕГБЕ.
Бай-Тайга районнуң улус судунуң даргазы.

Араганың кырынга чам үнер

АМЫДЫРАЛДА ЫНДЫГ-ДЫР

Чугаам арага дугайында апаар хире боорга, номчукчуларның хөңнү калыр чадавас, ынчалзажок номчуур-ла боор силер. Черле ынчаш сургажып, чугаалажып тургаш, боданып, арага ижерин шеглеп көрзе чүл деп бодап келир мен. Ынчангаш ол талазы-биле чүнү бодап чоруур мен, маңаа чугаалап көрейн. Чажыргаш чоор, эзиртир-суксуннуң тывылганының алыс төөгүзүн билбес мен, сонуургавааңдаа мен. Бодум хуумда, араганы кижилерге херектиг чүүл деп билир мен. Ижип билиринден кончуг хамааржыр чүве-дир ийин. «Ону чүге херектиг деп тур сен?» деп айтырар болза, мынчаар тайылбырлаар мен: ажы-биле чугаалаарга, куда-дой, юбилейлиг байырлалдар болгаш оон-даа өске чамдык чүүлдер ол чокка демдеглеттинмес болгай. Херек кырында ындыг. Черле ынчаш үрде көрүшпээн төреллеринге, эш-өөрүнге, чоок кижилеринге куруг барбас чаңчылдыг бис. Чемненип, хөөрежип, хөлүн эрттирбейн ижерге, мен бодаарымга, багай чүү деп. Хамык чүве эзиртир ижеринде эвес-ле болгай, салдынып, чижек-хемчээл чок ижеринге сундулуг кижилер өске херек. Ындыг чүве болза, чоок кижилерим-биле хөөрештим диртинмес-ле-дир. Арага тывылбайн барган дижик, ужур-чөп-биле соксааш, сүттүг изиг шай ижип, сагыш-сеткилин чугаалажыр апаар, ынчан чүү-даа канчап-даа барбас. Ынчалзажок билбестели ижиптер таварылга база турар. Хөөрээш, салдыныптар кижилер база тургулаар. Кижилерге шорлуп, ныт-шимээн үндүрбес болза канчаар, алыс-ла байдалы оожум болза аан. Черле ынчаш хөлүн эрттир ижипкеш, кудумчуга кескүлең кижилерни көөрү чаржынчыг. Ону дараазында таварышканым чижек-биле бадыткаайн. Кызылга чеде бердим. Эзирик кижилерниң ындазында кескүлени илдең. Оларның аразында эр, херээжен-даа кижилер бар, аныяк оолдар каяа чыдып каар дээр силер, база-ла ында-мында Шупту-ла тывалар. Чаржынчыын чүү дээр. Та канчап барган улус ыйнаан бис.

Автобустуң мурнуку ажииңден кирип келген бежен хар ашкан хире ийи угбайларның ыыт-даажын канчаар боор, арагазыг чыттан бо кижи хейде чалданыр. Оода анаа турза, аксы-сөзүнүң үен-даян деп чүвезин, аажылап турарының бергезин. Ындыг кижилерден хейде-ле өске кижилер човаар боор чүве-дир ийин. Оожургалырга мырыңай кара шору, дам баар. Орус, тыва сөстерни холуп турган, аажок-ла баар. Бирээзи артында мынча деп шуугап турар: «Сес уругнуң иези мен, чоргаар-дыр мен бе? Мени канчаар-даа эргенер чок». Арага тыппайн, бир солдардан сүүк чүүл садып ишкен кылдыр чугаалап чоруурлар. Көргеттинип чорууру-ла илдең. «Ие кижи мен» дээрге аарышкылыын, шак ындыг чурумнуг кижилер, уруг-дарыг дугайында чүве ыыттавас болза эки.

Эзирик чоруур кижилерге бо-ла таваржып болур дээрзин дараазында чижек-биле база бадыткаарын оралдажып көрейн. Май 31-де, дүъш соонда Кызылдың автовокзалынга улгады берген эзирик эр кижи кассага келгеш, дөрт шак үжениңиң Шагаан-Арыг биледин садып турарын чарлады. Садып алыр күзелдиг улус бар, ынчалза-даа эртээ улуг дээш кижилер алыксавас. Чаңгыс суурда чурттуг аныяк уруг ону таныпкан. Демгизи эмчилээр дээш Кызылдаан, келген херээн-даа бүдүрбейн, акшазын арагага чарыпкан мындыг. Ишкени сагыжынга четпээниңден, акша дээш чанар биледин сайгарып чоруп турары ол чүве-дир 25 рубль-биле арага боор болган улус бар деп далажыксап турары аажок. Оон чугаазы-биле алырга, ону-ла садып апса, чанарда ажырбас, машина дозуп чоруптар. Биледин улус албаска, харын дүрген чана бээрин сүмелээрге, сөглеттинип холчок, база-ла хөй ажы-төлдүүн көөргеттинди. Ынчап чоруй, оглунуң адын адааш, маңаа турган болза, акшаны меңээ чайлыг ушта шаап бээр ийик деп бо. Мындыг база болур-дур бис.

Хүндүткелдиң ак чемин чамдык кижилер чүге ынчаар ажыглаарыл? Ону көргенде, угаан-медерелин уттуптар аан. Туттунуп чоп шылавас бис? Эзирик кижи көргеш, араганы буруудадыр болгай бис. «Улуг улус келир үевис оолдар, кыстар дугайын чоп бодавас болу берген бис?» деп дыка-ла айтырыксаар мен. Ада-ие, улуг кижилер мындыг чурумнуг турда, аныяктар дугайында черле чүнү чугаалаар боор, берге-дир. Оорлар, улуг туралыг оолдар, уруглар, кижи амы-тынынга чедип турар кижилер кайыын, кымдан келгенил? Боттарывыстың-на ажы-төлүвүс-түр. Чамдык аныяктарның чүге-даа сонуургал, чүткүл чогунуң кончуун көрүңер даан.

Ниити чүве чугаалап тур деп бодай бербеңер, амыдыралда херек кырында ындыг-дыр, канчаар боор. Күжүр чонум, солуң дамчыштыр-даа болза силерни кыйгырып көрейн, шүглүнүп көрзүвүссе черле чүл? Бодалдарывыстың доскудун эскерип көрээлиңер, рынок үезинде чурттап турар болгай бис, амыдырал берге. Чон ортузунга кижизидилге, тайылбыр ажылын чер-черге ындыг углаңгышкынныг чорудар болза эки, ниити сестерниң ажыы чок, кижилерниң сагыш-сеткилинче кирер. Улус депутаттары округтарынга, херээженнер чөвүлелдери ол талазы-биле херек кырында ажылдаар болза эки-дир.

Нина СЕРЕНОТ.
Улуг-Хем район.

Бойдус камгалалы

ТӨӨГҮВҮС БАЛАЛБАЗЫН

Чоокта чаа төрээн черим Улуг-Хемге чеде бергеш, Саян далайының хат-салгынынга алзып, чайгы хүн караанга бырланайнып чыдар хемниң барааның көөрден, барып сонуургаар аргалыг болдум.

Ортумак школазын дооскан ым Шагаан-Арыым шалбаа болган чыдарын көргеш, каш-ла чылдар бурунгаар:

Кайгамчыктыг Саян далай
Кажан чалгый бээр ирги.
Эриин орта корабльден
Эргимимни уткуп аар мен—

деп шүлүктеп, харын ону кады өөренип чораан эжим Н. Чамбал-биле ыр кылдыр чогаадып, уйгу-дүшке кирер чээрби чүс чылдың кайгамчыктыг каас-чараш далайын ол үениң ураалаан кыйгызы-биле манап, алдаржып шаг-ла боор чораанывыс сакты хонуп келдим.

Ам ол далай бодунуң алдар-ады, ачы-дузазы-биле чаа черлерде Шагаан-Арыгны, Чаа-Хөлдү, чаартынган Хайыраканны, Эйлиг-Хемни тургусса-даа, чер кырындан мээң чаңгыс черчурттугларымның ынакшылы, төрээн чери болур Шагаан-Арыывысты, Көк-Чыраавысты, Кара-Тал, Чаа-Хөл, Үрбүн, Алдыы-Шынаа суурларын соя тыртып апарып, көвүктелген шалбаа суг ораны кылып каан. Одар-белчиир, оран-сава-биле кады бо бастынган черлерде эң-не хомуданчыг болур чүве, ол черлерде бистиң тыва чоннуң камнаар, кадагалаар ужурлуг тураскаалдарывыс, тураскаалдыг черлеривис хем-суг адаанче, сугже октаан даш дег, шымнып кире берген.

Бо далайга алыскан черлерде бистиң өгбе-төөгүвүстүң базырыктарындан аңгыда, чаартынган социалистиг оруктуг тыва чериниң баштайгы культурлуг, социал тургузуглуг одаглары, төптери хөмдүнген. Чүгле Үрбүнде хаяда бурганывыстың безин суг адаанче читкени мени кончуг дүвүредип чоруур. Бодум аныяк үемде, ынчангы Чаа-Хөлге, анаа турган «Найырал» совхозунга ажылдап чоруур үемде, биске келген аалчыларга сонуургадып чедирер черлерим бирээзи ол турган. Бистиң Тыва черивистиң-даа, Саян артындан-даа келген чогаалчылар, артистер, албан кижилери, аян-чорукчулар ол бурганны кончуг сонуургап, ооң кылдынганын магадап чанар турган. Социалистиг чаартылгаже ийи карактыг дуй шарып алгаш, ураа-маңнай-биле халдып кирип, эки-бакты ылгай көрүп күш четпейн, «эргиге удур демиселдиң» кылган үүлгедиглериниң хөйүн чон билир. Ындыг үени безин Чаа-Хөлдүң Үрбүн бурганы шыдап эрткен турган.

Кажан Саян далайның планын тургузуп турда, ооң чоңга чедирер когаралдарының арадзында одар-белчиир, оран-сава, агаар-бойдус, амыдырал-чуртталганың карылгаларын эгидип тургузар акша-хөреңгини база көрүп, үндүрген турарын шупту билир бис. Ол карылгаларның арадзында далайга алыскан черлерде бастынып-балалыр төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын көжүрер, камгалаар, чаартыр талазы-биле күрүне тускай чарыгдалдарның түңнүн пландаан турар ужурлуг. Бо талазы-биле Улуг-Хем районга чоруп тура, сонуургааным карачал-даа, даргабошка-даа кижи улуг-ла огулуг чүве чугаалавас болурга, бо материалды бижидим.

Төөгүнүң, чоннуң тураскаалдары далай суунга хөмдүнмес, бар аргаларны ажыглаан соонда, олар катап тургустунуп, бистиң келир салгалывыска кижизидикчи бараан болур ужурлуг.

Үрбүн бурганының карылга-когаралы канчап-даа районга, Чаа-Хөл-даа девискээринге болгай-ла, шиитпирлеп чадап турарывыс хүрээ тудуунуң орнун салырынга, улаштыр тудуун кылырынга черле чеде бээр хире. Шак ынчаар когараан базырыктар, көрүштүг, төөгүлүг черлерниң чаартылгазын чоң негеп алыр ужурлуг. Бо талазы-биле Шагаан-Арыг хоорай Совединиң даргазы Мерген Анай-оолдуң болалы, кылып чорудар деп турар ажыл планы черле чөптүг болгаш чаагай. Аныяк дарганың ол бодалынга мээң Улуг-Хемим чону деткимче көргүзер боор дээрзинге улуг бүзүреддиг мен.

Бистиң төөгүвүс, ооң чаагай тураскаалдары балалып читпес, харын ажыкчарлыг бо үеде улам чаагайжыыр апаарынга бүзүрелим улуг.

Кара-оол НАТПИИ-ООЛ.
Сарыг-Сеп суур.

Номчукчунуң бодалы

УЛУГ УЛУСТАН ДЫКА ХАМААРЖЫР

Назын, шынап-ла, ындыгла узун эвес. Ол хиреде-ле кижилер бот-боттарынга кончуг кичээнгей чок, каржы апарган, ынчангаш амы-тынындан бодунуң өлүмү-биле өйү кээрге чарылбас, кижи холундан, озал-ондактан баар чоруктар көвүдээн. Чеже аныяк кижи амыдыралдан элекке чарлып турарыл? Чажырып канчаар, херек кырында ындыг болгай. Күзенчиг эвес ындыг чүүлдерден адырлыры чугула, черле өйү келген боор деп бодаар мен. Угаан-сарыылдыг, амыдыралга ынак, ону үнелээр, ол дээш туржуп чоруур кижилерниң сеткил-сагыжын ындыг айтырыг чугаажок дүвүредип чоруур. Ону херек кырынга чедип алыр дээш суурларда актив ажылдаар. боттуг хемчеглерни алыр болза эки, салдынган ажыы бар бе? Кижизидилге ажылын суларадып болбас.

Тес-Хем районда күзенчиг эвес чүүлдер база болуп турар болдур ийин Аныяктар аразынга эрткен чылын чурум чок чүүлдер туруп кээрге, хемчеглер ап, хөделип, ВЛКСМ райкомунуң удуртулгазы-биле ажык чугааларны кылып, хуралдарны эрттирип ажылдааныының соонда, чурум чүгээртээн турган. Соксаткан. Ындыг бе дээрге корум-чурум үрээшкиннери бо чылын база уламчылап турар-дыр. Ындыг байдал чүү чүвеге чедирип болуруң маңаа чугаалаксап турар мен.

Тес-Хем районнуң улус судунга чоокта чаа өлүрүүшкүн херээ көрдүвүс. Ү.Шына салбырынга аныяк оолдар чер-чурт ылгажып, өскелешкениңден, А. Монгуш үези үш бичии урутлуг эжин бижектеп, амы-тынынга четкен. Чок болган оолдуң хары чаа-ла 23. Назынының кончуун. Өстүрүп алган оглун чидирерге, ада-иезинге кайы хире бергел, бичии чаштар ачазындан чарылган. Бо бүгүнү бодап кээрге, сагыш аарыыр. Бо дугайын чугаалап олура, мындыг бодалдарга алыстым. «Аныяктар чуруу чок» деп олурар байдалывыстан адырлыр болзувусса эки-дир, чүгле бодун болаар, «бис-ле бүдүн-бүрүн чорзувусса» деп бодаар хөөннер-биле чөпшээрежип шылавас мен . Ындыглар хөй. Ада-иелер, бистер, амыдырал деп чүл ол дээрзин урутларывыска, оолдарывыска билиндирер ужурлуг бис. Уруг-дарыг кудумчуга сөс былаажып турган болза, чүве ыыттавайн, кыдыындан эрте бээр кижилерни кайгаар мен. Соксадырын оралдашса. Ада-ие кижиге хары-даа кижиниң, боттуң-даа төлү дөмей болгу дег. Сестип-даа канчаар.

Уругларывысты хүндүлеп билбес багай чаңчылывыс база бар. Оларның чаңынга ол-бо деп бак сөглежи бээр болгай бис. Уруг-дарыг кижизидилгезинге кандыг салдар дээр боор ону. Амгы үеде каяа-даа баарга, оочур, ылангыя садыг-магазиннерге. Ону черле сагып, барымдаалап билбес боор-дур бис. Күштүг кижилер бажынга баар, чугаалаарга, сөс үнер. Ындыг кижилер ап четтигер боор-дур. чүве ыыттавас, оожум кижилер белен чүвеге четпес. Алыр дээнде, арыннүүр-даа ында каар. Бараанны бо үеде суг болза кижи бүрүзү алыксаар болгай, ынчалзажок ол дээш бот-боттарын сөглежип, аас былаашкаш канчаар. Ажы-төлүвүс бистерни көрүп, лыңнап турар деп чүвени уттуптар-дыр бис.

Бо бүгүнү чараш, чалыы, ажыл-ишчи, бөдүүн сеткилдиг салгалдан кижизидээлинер дээш чугаалап турарым бо.

Клара ЧИНМИТ.
Самагалдай суур.

ДАШТЫКЫДА

«ЧЕДИНИҢ» УЖУРАЖЫЫШКЫНЫ

ЛОНДОН. Үлетпүр талазы-биле сайзыраңгай чеди чурттарның күрүне болгаш чазактар баштыңнарының ужуражыышкыны Великобританияның найысылалында эгелээн. Он чедиги ол ужуражыышкында АКШ-тың, Великобританияның, Францияның, Германияның Федеративтиг Республиказының, Японияның, Италияның болгаш Канаданың удуртукчулары киржип турар.

Ужуражыышкын үезинде хөй айтырыгларны, ылангыя делегейниң садыг калы ажылдажылгазының, «үшкү делегей» чурттарының өрезиниң, боо-чепсекке контрольдуң, бойдус камгалалының айтырыгларын чугаалажып көөр. ССРЭ-биле сан-хөө-экономиктиг кады ажылдажылганы хөгжүдер аргаларның дугайында айтырыгже онза кичээнгейни «чединиң» удуртукчулары угландырар деп турар. Оларның-биле чугаалажыышкыннарны кылыр дээш ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев дүүн, июль 16-да Лондонда чеде берген.

ЮГОСЛАВИЯДА БАЙДАЛ

БЕЛГРАД. Националдар аразының мөсилдежиишкиннери Югославияның янзы-бүрү районнарында болгаш хоорайларында үргүлчүлеп турар. Словенияның болгаш Хорватияның чүгле хоорайларының эвес, харын суурларының арадзында безин аткылажыышкыннар болуп турар апарган. Словения болгаш Хорватия республикаларының хамаарышпас чорууң чарлаан сөөлүнде чуртта найыын байдал тургустунган. Югославияга тайбыңны катап тургузарынга дузалаар сорулгалыг чугаалажыышкыннар Бриони ортулукка чурттуң удуртулгазының болгаш Европа ниитилежилгелериниң тускай төлээлекчилериниң арадзынга болган.

МИНИСТРНИ ХАЛААРЫН НЕГЭЭН

СОФИЯ. Демократтыг күштерниң эвилелиниң составында кирип турар «национал шимчээшкиннин» талалакчылары Болгарияның иштики херектер министриң халаар дугайында негелдени кылган. Парламент бөлүүнүң барыын үзелдиг депутаттары чурттуң иштики херектер министри Христо Дановту албан-дужаалындан дүжүрерин моон мурнунда база негеп турган. Чурттуң чаа конституциязын Болгарияның улустуң улуг хуралы хүлээп алырынга ол депутаттар база моондактаан.

ИНДИЯДА ИСТЕЛГЕ

ДЕЛИ. Раджив Гандини өлүргени дээш харыысалга Тамилди хостаар «парлар эвилели» деп чажыт болгаш өлүрүкчү организацияга онаажып турар деп, Индияның истелге органнары медеглээн. Чурттуң деңшилгелиг болгаш политиктиг күрүне ажылдакчызы Раджив Гандини араатанзыг езу-биле өлүргенинге хамаарыштыр истелгени Индияда үргүлчүлеп турар. Дерзии ол үүлгедигни кылырынга өлүрүкчү өске-даа организациялар база киришкен магат чок деп, чурттуң истелге органнары дыңнаткан.

ИРАКТЫҢ ОРУЛГАЛАРЫНГА КОНТРОЛЬ

ВАШИНГТОН. Ирак нефть сатканындан анаа кирер орулгаларга хыналданы Каттышкан Нациялар Организациязы боттандырар дугайында айтырыгны АКШ-тың администрациязы бодунуң эвилелчилери-биле чугаалажып көрүп турар. Ирактың нефть сатканындан алыр орулгалары Каттышкан Нациялар Организациязының чиңгине секретарының тускай төлээлекчизи ызыгуур салган Садруддин Ага-Ханның контролюнуң адаанда тускай агар-саңга кирер ужурлуг. Ол акша-хөреңгилерни Персия мугулдуруңга дайын чорудулгаларының үезинде качыгдааннарга буянныг дузаламчы көргүзеринге ажыглаар.

Ынчалзажок Иракка улуг экономиктиг хемчеглерниң түңнелинде бодунуң нефтизин делегей рыногунга Ирак садыглаар аргазы чок болуп турар.

АЖЫЛ СОКСАДЫЫШКЫНЫ

ВИНДХУК. Мурнуу Африка Республиканың соңгу кезээнде Трансваль можузунуң демир-оруунуң негр ажылчыннары ажыл соксадыышкынын чарлаан түңнелинде поездилер өртээлдерде анаа турупкан. Ол можунуң Питерсбург хоорайында ак кештиг демир-орукчу Карел Ниевоудту деткээн ажыл соксадыышкынынга можунуң барык бүгү демир-орукчулары киржип турар.

Питерсбургтуң 26 харлыг ол чурттакчызы бичиизинден бээр курлур аарыглыг. Ынчангаш демир-орук өртээлиниң администрациязы ону ажылдан үндүргенинге ооң эштери удурланып, ажыл соксадыышкынын чарлаан.

ЧАЗАК КЫЙГЫРЫЫНГА ХАРЫЫ

ПЕКИН. Кыдат Республиканың чөөн девискээринде Аньхой болгаш Цзянсу можуларынга үерлээшкин болган түңнелинде хөй кижи өлген болгаш материалдыг улуг когарал болган. Бойдустуң халавынга таварышканнарга дузалаар кылдыр акша-хөреңгилерни эки тура-биле бээр дугайында КУР-нуң чазаанын кыйгырыынга харыы кылдыр акша чыылдазы Кыдаттың бүгү девискээринде эгелей берген.

Сөөлгү медээлерни езугаар алырга, үерлээшкин үезинде 500 ажыг кижи өлген, муң ажыг кижи балыглаңган, элээн каш чүс кижи ис чок читкен болуп турар. Халапка таварышканнарга дузалаар, оларның амы-тынын камгалап алыр талазы-биле ажылдар дүне-даа, хүндүс-даа соксавайн турар.

ИТАЛИЯДА КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИИШКИННЕРИ

РИМ. Хөй кончаа болгаш орулга алыр дээш Италияда кем-херек үүлгедиишкиннери улам көвүдээн. Ынчангаш кем-херек үүлгедир чажыт организацияларның, бөлүглежиишкиннерниң, харын каттыжыышкыннарның эвилелдерниң чылда орулгазының хемчээли чурттуң ниити национал продукциязының 12 хуузунга деңнежир, а наркотиктерни — кара таакпы аймаан сайгарганындан орулга — 15 хуузунга деңнежип турар апарган. Мындыг саннарны Италияның садыг палаталарының каттыжыышкын эргелелиниң президентизи Пьеро Бассетти чарлаан. Кем-буруулуг «экономика» Италияның бүгү кодээ ажыл-агыйындан безин хөй орулгалы чылда ап турда, ындыг байдалды сагыш амыр езу-биле көөр эргевис чок деп, президент медеглээн.

ИОРДАНИЯДА ХОРУГДААШКЫННАР

КАИР. Иордан хемниң Израильге эжелеткен барыын эриинде Наблус хоорайга хөй санныг тулуп хоругдаашкыннарны израиль шериг эрге-чагыргалары сөөлгү хүннерде кылган. Египеттиң «аль-Ахрам» солунунуң бижээнин езугаар алырга, израиль эжелекчи шериглер болгаш полицейжилер сөөлгү хүннерде хоорайны долгандыр бүзээлепкен болгаш оон 16 хардан өрү назылыг чурттакчыларын хорутдап, байысаап, кара-бажыңнарда олуртуп турар. Израиль эжелекчилерге удур тура халыышкынны эгелээнден бээр чүгле ол хоорайга безин 837 арабтар өлүрткен.

НАДЖИБУЛЛАНЫҢ КЫЙГЫРЫЫ

КАБУЛ. Афганистанда дайынны соксадыр талазы-биле дээштиг хемчеглерни алырынче, деткимчени көргүзеринче Совет Эвилелин болгаш Американың Каттышкан Штаттарын Афганистанның президентизи Наджибулла кыйгырган.

(СЭТА).

70 Тываға улусчу революцияның чылы

АЛДАН ХАРЛААР БИБЛИОТЕКА

Бо чылын республиканың А. С. Пушкин аттыг эртем библиотеказы 60 харлаар. Библиотека 1931 чылда тургустунган. Ону ол үеде Кызылдың төп хоорай библиотеказы дээр турган. 1941 чылдың октябрь айда Кызылдың төп хоорай библиотеказы Тыва Арат Республиканың күрүне библиотеказы апарган. 1944 чылда Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынче киргеш, Тыва автономнуг область болу бергенинден, библиотеканың адын Тыва область библиотеказы деп эде адаан. 1961 чылда республика библиотеказы апарган. Библиотека—республиканың кол ном шыгжамыры. Оон баштайгы фондузу улуг эвес, 5 муң экземпляр хире турган. Библиотеканың фондузун ном магазининден садып ап, «Улустар аразының ному» Бүгү-эвилелдиң даштыкы чурттар-биле садыглажылга каттыжыышкынындан чагыттырып ап, улус холундан үнелиг номнарны садып ап, четчелеп турган. Фондуну тургузарынга улуг ужур-дузаны Москва болгаш Ленинград хоорайларга үндүрүп турган номнар чедирген.

1944 чылдың октябрь айда библиотека 11 муң экземпляр фондулуг турган. 1947 чылда Күрүнениң ном фондузундан 10 муң номну алган, а 1948 чылдан эгелеп библиотека Москвада эртем библиотекаларының Төп коллекторундан өртектиг албан экземплярны ап эгелээн. 1956 чылда библиотеканың фондузу 112 муң экземпляр апарган. Оон-биле хамаарыштыр номчукчуларның саны көвүдеп, оларның негелделери база өзүп эгелээн.

Тыва дылда номнарны Тываның ном үндүрер чери үндүрүп турган. Тыва улус бодунуң төрээн дылынга Пушкинниң, Гогольдуң, Шолоховтуң болгаш өске-даа делегей чогаалчыларының чогаалдарын номчуур аргалыг болу берген. 1961 чылда Тываның А. С. Пушкин аттыг республика библиотеказының фондузу 180,3 муң чедир көвүдээн. Бо үелерде чүгле чечен чогаалдар эвес, ниитилел-политиктиг, техниктиг болгаш кедээ ажылагый номнарын номчуп турарларының саны өскен. Библиотека чурттуң ном үндүрер черлериниң тематиктиг планын өзутаар республиканың библиотека коллекторундан номнарны садып ап, «Номну — почта-биле» деп садыглардан чагыдып ап турар. Библиотеканың фондузунда чок номнарны чурттуң библиотекаларының ном солуур фондуларындан чедир четчелеп база ховар номнарның микрофильмнерин Москвада Күрүнениң В. И. Ленин аттыг библиотеказындан чагыттырып ап турар.

1981 чылда библиотеканың фондузу 449 муң экземпляр ажып эгелээн, оон иштинде тыва дылда номнарның саны 13.476 экземпляр чеде берген. Библиотеканың фондузунда чүгле номнар, брошюралар, журналдар, солуннар эвес, ноталар, грампластинкалар, микрофильмнер бар. Бо бүгүну эртем ажылдакчыларының, улус ажыл-агыйының специалистериниң болгаш өске-даа номчукчуларның негелделеринге дүүштүр библиотеканың ажылдакчылары чыып турар. Библиотеканың фондузу доктаамал чаа номнар, брошюралар, журналдар, солуннар, ноталар, грампластинкалар, микрофильмнер-биле долдуртунуп келген.

Алдан чылдарның иштинде библиотеканың тургузуу база өскерилген. Библиотека 14 килдистен тургустунган. Абонемент, номчулга залы, библиографтыг айтырыг килдистеринден аңгы, өске килдистер база ажыттынган, чижээ, улус ажыл-агыйының ажылдакчыларынга көрдүнген килдис, нота-музыка, национал болгаш чурт шинчилел литературазының дээш, оон-даа өске килдистер болгаш секторлар бар. Килдис бүрүзү фондулуг. Нота-музыка килдизиниң фондузунда чүгле номнар, солуннар, журналдар эвес, ноталар, грампластинкалар база бар. Чурт-шинчилел библиографиязының, национал болгаш чурт-шинчилел - литература килдизиниң фондузунда Тываның төөгүзүнге хамаарышкан ховар номнар шыгжаттынып чыдар. Чижээ: Б. Шишкинниң «Урянхай чериниң үнүш аймаанга материалдары» (Томск, 1909), К. Минцлованың «Ырак чер» (Петроград, 1915), Ф. Кон «30 чылдар иштинде» (1936), В. Розевичиниң «Урянхай чериниң очерктери» (1910), В. Мачавариани болгаш С. Третьяковтуң «Таңды-Тыва» (1931) дээш, оон даа өске номнар бар. Ол-ла килдисте латин бижик-биле тыва дылда Тыва Арат Республика үезинде үнген номнар, журналдар бар. Тыва дугайында чурттуң солун, сеткүүлдеринге, номнарынга үнген чүүлдерниң шуптузун четчелеп, Тываның ном үндүрер черинге үнген тыва дылда база Тываға хамаарышкан номнарны чыып, кадагалап турар.

Амгы үеде А. С. Пушкин аттыг библиотеканың фондузу 549 муң 212 экземпляр. Оон иштинде тыва дыл кырында номнарның саны — 19 муң 229 экземпляр четкен. Фондунуң тургузуун хөгжүдерде номчукчуларның келир үеде херегделдеринче кол кичээнгейни салыр болза эки. Ынчангаш А. С Пушкин аттыг библиотеканың база республика библиотекаларының фондузун номчукчуларның негелделеринге дүүштүр чыып четчелээр дээш, «Республиканың чурттакчы чоннарының чурт-шинчилел болгаш тыва дыл кырында номнарны номчуп турарының шинчилели» деп ажылды библиотека 1991-1992 чылдарда чорудар.

Любовь ЧАДАМБА.
А. С. Пушкин аттыг библиотекада национал болгаш чурт-шинчилел-литература килдизиниң эргелекчизи.

БҮЗҮРЕЛИМ БЕДИК

СПОРТ

Сөөлгү үеде республиканың кайы-даа булуңнарында тыва хүрештиң маргылдааларының солун, хөйге көрүштүг шыырак мөгелериниң киржилгези-биле эртип турарын солун, радио, телевидение медээлеринден дыңнап, күш четтигерлеринге «аарыкчы» болуп, барып көөр-даа аас-кежиктиг болуп келдим.

Мени сөөлгү үеде өөртүп турар чүве, национал культураның көскү черлерин ээлеп турар ада-өгбе төөгүнүң тураскаалдыг оюн-тоглаалындан тыва хүрештиң массалыг сайзырап ап турары. Тыва хүрештиң улуг сонуургалдыглары, идепкейлиг кижилерниң районнарда хөйү-биле тыптыш, ону чон ортузунга солун, организастыг кылдыр эрттирип турар апарганы өөрүнчүг. Чүгле сөөлгү үеде найысылалга эртип турар маргылдаалардан аңгыда, кончуг солун маргылдаалар Тываның ол-бо булуңнарынга эрткиледи. Оларга Эрзин районда Тарлаашкын демиселинге, Барыын-Хемчикке «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң шанналы дээш. Өвүр районнуң юбилей байырлалынга тураскааткан спортчу маргылдааларны киирип болур. Бо маргылдааларга республиканың ол-бо районнарының шыырак дээн мөгелери чаладып, аалдап чедип, боттарының солун хүрежи-биле чонга сонуургалдыг болдурган. Бо дээрге Тывада эртип турар хөй санныг национал спорттуң маргылдааларының чүгле чамдык кезии-дир. Ам чүгле районнар төптери эвес, совхозтар, суурлар көрүштүг маргылдаалар эрттирер дээш хөй ажылдарны кылып турар апарганы өөрүнчүг.

Болуп турар маргылдааларның организастыг эртип турары-биле бистиң мөгелеривистиң арга-мергежилин, күш-шыдал сайзыралы бедиин олурарын демдеглээр эки. Бистиң мөгелеривистиң күш-шыдалының деңнелин моол мурнунда моол мөгелерниң хүрежири-биле үнелеп көөрү чаңчылчаан чүве болгай. Чаңгыс ийи моол мөге келгеш, шүглүп үне бээр үелер бисke тургулаан. Ам байдал бистиң мөгелеривисче чайлып, тыва оолдарның моол мөгелерге удур быжыг турушту черле илереп турар эвес, харын бистиң мөгелеривис моол аттар-алдарлыг аалчыларны «дөрт-даяктадып» турар болу бергени болур. Орта херечи кылдыр чүгле Тарлаашкынга Сүктер Шиметтиң моол мөгелерге удур дидим халдаашкын кылып, шүглүп үнгенин, «Найырал» шанналы дээш хөй моол мөгелерниң үжүүрүнге арткан шыырак мөгези Жанчиви Намчилдорижту Маадыр Монгуштуң дидим, чараш халдаашкын кылгаш, чииикке октааның көөрге-ле четчир. Бисте чоргааралдыг аңыяк мөгелер сайзырап өзүп орар-дыр. Оларның мурнуку одуруунда, акызының соондан базым санап кел чорууp шыырак мөгевис Владимир Монгуштуң дуңмазы Аясты, «Найыралдың» тиилекчизи Маадыр Монгушту, начың мөгевис Геннадий Монгушту болгаш өске-даа хөй аңыяк мөгелерни чоргаарал-биле адап болур.

Ам бистиң мурнувуста база бир солун маргылдаа бар. Ол болза август айда Тываға улусчу революцияның 70 чылынга, республика Наадымынга тураскааткан байырлалының оюннары болур. Мен черле хуумда сонуургалым, аңыяк шаамда «чириин» дуглажып чорааным хүрежим дугайында бичии бодалдарым маңаа арттырыксадым.

64-даа, 128-даа мөге чыглып келзе, Тываның Хүреш федерациязы ону организастыг, көрүштүг, солун кылдыр эрттирип шыдаар арга-дуржулгалыг-даа. Көрүкчүлерге ону бараалгадып берип-даа болур апарган. Ында маргылдаа турбас.

Тыва хүрештиң көрүштүүн, оон чонга сонуургалдыын бедилер талазы-биле чамдык бодалдарым бар.

Тыва хүрештиң чарылбас кезээ — мөгениң девиишкини болур. «Шагда мындыг турган, ам мындыг» дивейн, ажыы-биле тыва хүрештиң аргаларын, күш-дамыр сайзыралы бедээни-биле, а мөгелерниң девиишкининче сагыш салыышкыны сулараан деп бодаар мен. Маргылдааларга «Эң эки девээни» дээш шанналдарны доктаамал берип турар бис, а чогум ол шаннаткан мөгени көрүкчүлерниң хөй нуруузу эскербейн баар. Мындыг чүве болдурбазы-биле моон соңгаар шаннаткан мөгени 3-4 ийикпе, азы ийи мөге артканда, кыска чалсар үезинде чоң мурнунга девидип үндүргеш, шанназа, шаннатканга ол чоргаарал, өске мөгелерге харын адаарганчыг, а көрүкчүлерге сонуургаарчыг болбайн канчаар. Харын мырыңай хүреш мурнунда чонга, мөгелерге: «Моон мурнунда республикага, районнарга болгулаан хүрештерге эң эки девээни дээш тускай шанналдарны алган мындыг-мындыг мөгелер чараш девииринин маргылдаазынга кириштиншаан, хүрежип келгеннер-дир» — дээш чоп девидип каап болбазыл. Ол чүгле хүрешти хевир киирер. Ону сагыш салып эрттирери-биле судьяларның бирээзин черле мөге девиинче хаара тутса чогумчалыг болгу дег.

Ам болур байырлалга чон, ылаңгыя кедээлен кижилер хөй келири чугаажок. Ынчангаш көрүкчүлерге чедингир болуру-биле чарлакчыларның ажылынче сагыш салыры чугула. Спортчу медээлер үезинде төп дамчыдылгадан Николай Озеровтуң дамчыдылгазын чон кайы хире магалап дыңнаар ийик? Хүреш үезинде чарлакчы, оон үнү чонга чедингир болур ужурлуг. Ынчангаш моон соңгаар маргылдааларга тускай чарлакчы (комментатор) кижини аңгылап тургузар үе келген. Ол кижиниң сорулгазы— спортчу биле көрүкчүнүң аразынга чедингир, эптиг харылзааны тургузары. Судьялар ажылынга оон хамаарылгалы чок турар. Бо каш чылдарның практиказы-биле бо ажылга эң-не таарымчалыг кижи профэвилелдериниң спорт ниитилелиниң даргазы Владимир Биче-оол болур деп бүзүреддиг мен. Оон спортту, спортчуларны, хүрешти эки билири маргыш чок. Тыва, орус дылдарга үнү тода, чедингирин көрүкчүлер билир. Хүреш үезинде ону удуртур, организакчы ажылдан канчап хостап болбас деп. 64, ылаңгыя 128 кижи хүрежи берзе, чаңгыс чарлакчыта берге. Бо таварылгада Маадыр-оол Биче-оол эң эки дузалакчы болур деп бодалдыг мен. Бо комментаторларны солуннарга, радиога, ылаңгыя телевидениеге чөптүг ажыглаарын ажыктыг деп бодаар мен.

Хүреш үезинде уран чүүл үделгези маргылдааны улам хевир, соруk киирер. Бо талазы-биле сөөлгү «Найырал» шанналында байырлал мактанчыг эвес болган. Хүреш үезинде чаңгыс бөрбак сыгытчыны чалап эккелгеш, оон соонда шаңнал бергеш, чорутканы көрүкчүлерге өкпеленчиг-даа, эпчок-даа болчук. Шын, маргылдааның үшкү хүнү дооступ турган, оон организакчылары шылап турупканы илден. Ындыг таварылгада, аңаа база белен турары-биле хүрештиң уран чүүл үделгезин тускай кижилерге дагзып кагза эки.

Хүреш — бистиң национал чараш оюнувус, ол ам-даа сайзыралды алыр ужурлуг. Хүрешти деткиир талазы-биле тускай деткикчилер (спонсорлар) тыптып турары мактаалдыг. Ылаңгыя «Найырал» шанналы дээш хүрешти республиканың курстрахование компаниязы деткимчеге ап, оон акша хандырылгазынга бедик деткимчени көргүскени ол коллективтиң кылган чаагай, бедик мөзү-шынарлыг чоруу болур. Ындыгларга спортчулар-даа, көрүкчүлер-даа четтиргенин илереддип, мөгеер апаар. Республиканың Хүреш федерациязының деткикчилери хөй. Ынчангаш бо байырлал үезинде хүреш стадионунга «Хүрешке деткимче» деп тускай төпту тургусса деп бодалдыг мен. Аңаа ажыл-агыйлар, организациялар, коллективтер улуун киирзе, ачаа чон, спортчулар, мөгелер чоп киржип болбазыл? Оон кирген орулга тыва хүрештиң сайзыралынга улуг идигни бээр дээрзинге бүзүрелим бедик.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮЛЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 9.55 Уругларның музыка клуву. 10.40 «Чемпионнар-биле калы». 10.55 «Ай-Дереден келген оспаксырээн кижи». Телефильм. 11.05 Концерт. 11.45 Мультфильм. 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30—14.00 «Чили болгаш бис». Телефильм.

* * *

15.15 «Бир-ле черде дайын диңмирээн». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. Бирги сериязы. 16.25 «Сонуургактарга». 16.40 Мультфильм. 17.00 «Шивишкин». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.20 Уругларга фильм «Челээштен бедик». 1-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30. «Озал-ондак чок шимчээшкин». 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Ажык чугаа. 22.55 «Биржа-91». 00.00 ТМА. 00.20 «Беш кадар». 02.40 — 03.35 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бистиң-биле кыл, бис-биле кыл, бистен эки кыл» 9.15 Мультфильм. 9.30 «Мансуда» ансамбльдиң көргүзүү (КУДР). 10.05 «Балык тудар үе». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.00 Мультфильмнер. 11.30—13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.55 «Ялта-91». Эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң телеконкуруу. 16.05 Мультфильм. 16.15 «Джазьль болгаш музыка». 17.00 — 19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.00 Конкур талазы-биле делегей маргылдаалары. 19.00 Россияның парламент медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Рынокче базымнар». Сүт-Хөлде биче бүдүрүлгелер болгаш арат ажыл-агыйлар (тыва дылга).

МОСКВАДАН

21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 «Иллюзион». «Сөөлгү турлаг». Уран-чечен фильм. 23.25 — 00.10 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.40 — 00.15 «К-2» Москва кинофестивалында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15 Назы четпээннерни ажылга тургузарының айтырыгларының дугайында. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.20— 21.00 ССРЭ Улустарының чайгы 10 спартакиадазы.

В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузунуң Тыва республика салбырының ачы-буян лотереязының 1991 чылдың июль 10-12 хүннеринде Кызыл хоорайга ойнаткан

ТИРАЖЫ.

1. Автомобиль «ЗАЗ-968 М»	01703
2. Соодукчу	01768
3. Хеп чуур машина	28994
4. Хеп чуур машина	22971
5. Бок сордурукчузу	19246
6. Бок сордурукчузу	25972
7. Бок сордурукчузу	07970
8. Телевизор	06950
9. Телевизор	02731
10. Өңнүг телевизор	24042
11. Ойнаар машина	33988
12. Ойнаар машина	31973
13. Ойнаар машина	12071
14. Ойнаар машина	16254
15. Ойнаар машина	38776
16. Ойнаар машина	05990
17. Ойнаар машина	17477
18. Ойнаар машина	15554
19. Ойнаар машина	00685
20. Ойнаар машина	27023
21. Ойнаар машина	26006
22. Ойнаар машина	14018
23. Ойнаар машина	36596
24. Ойнаар машина	20182
25. Ойнаар машина	30415
26. Ойнаар машина	36779
27. Ойнаар машина	27021
28. Ойнаар машина	06981
29. Ойнаар машина	13958
30. Ойнаар машина	07657
31. Чадаг-терге	05660
32. Чадаг-терге	25150
33. Чадаг-терге	23414
34. Чадаг-терге	35214
35. Чадаг-терге	01182
36. Чадаг-терге	21476
37. Кино үндүрер ойнаарак	30641
38. Кино үндүрер ойнаарак	11023
39. Кино үндүрер ойнаарак	29995
40. Кино үндүрер ойнаарак	12992
41. Кино үндүрер ойнаарак	12894
42. Кино үндүрер ойнаарак	05409
43. Кино үндүрер ойнаарак	10993
44. Кино үндүрер ойнаарак	11052
45. Кино үндүрер ойнаарак	22000
46. Кино үндүрер ойнаарак	04024
47. Кино үндүрер ойнаарак	30606
48. Кино үндүрер ойнаарак	28026
49. Кино үндүрер ойнаарак	01956
50. Кино үндүрер ойнаарак	26088
51. Кино үндүрер ойнаарак	09227
52. Кино үндүрер ойнаарак	33370
53. Кино үндүрер ойнаарак	03550
54. Кино үндүрер ойнаарак	14700
55. Кино үндүрер ойнаарак	09200
56. Кино үндүрер ойнаарак	36112
57. «Паровоз» — ойнаарак	08900
58. «Паровоз» — ойнаарак	08699
59. «Паровоз» — ойнаарак	08968
60. «Паровоз» — ойнаарак	30033
61. «Паровоз» — ойнаарак	23014
62. «Шивээ» — оюн	22025
63. «Шивээ» — оюн	25004
64. «Шивээ» — оюн	28986
65. «Бут бөмбүү» — оюн	14644
66. «Бут бөмбүү» — оюн	15384
67. «Бут бөмбүү» — оюн	13029
68. «Бут бөмбүү» — оюн	16291
69. «Бут бөмбүү» — оюн	01175
70. «Бут бөмбүү» — оюн	19001
71. «Бут бөмбүү» — оюн	36869
72. «Бут бөмбүү» — оюн	20191
73. «Бут бөмбүү» — оюн	11989
74. «Бут бөмбүү» — оюн	25973
75. Бөмбүк	29003
76. Бөмбүк	20495
77. Бөмбүк	36882
78. Бөмбүк	13142
79. Бөмбүк	07282
80. «Кошкар» — ойнаарак	09000
81. «Кошкар» — ойнаарак	01181
82. «Кошкар» — ойнаарак	02122
83. «Кошкар» — ойнаарак	02600
84. «Кошкар» — ойнаарак	15622
85. «Кошкар» — ойнаарак	00025
86. «Кошкар» — ойнаарак	09377
87. «Кошкар» — ойнаарак	04447
88. «Кошкар» — ойнаарак	12192
89. «Кошкар» — ойнаарак	06217
90. «Кошкар» — ойнаарак	01679
91. «Кошкар» — ойнаарак	02616
92. «Кошкар» — ойнаарак	28025
93. «Кошкар» — ойнаарак	21402
94. «Кошкар» — ойнаарак	22803
95. «Кошкар» — ойнаарак	25485
96. Чадаг-терге	27836
97. Чадаг-терге	20197
98. Чадаг-терге	16999
99. Чадаг-терге	14047
100. Уруглар костюму	13030
101. Уруглар костюму	07005
102. Уруглар костюму	08840
103. Кызыл туфельдер	09391
104. Ак костюм	03307
105. Ак-көк костюм	07388
106. Ак-көк костюм	18055
107. Куу костюм	35077
108. Куу костюм	00022
109. «Кегли» — оюн	04308
110. «Кегли» — оюн	30803
111. Уруглар куртказы	36835
112. Коляска	21227
113. Хөвеннинг чоорган	22429
114. Чувур	10401
115. Чувур	09352
116. Майка	00152
117. Майка	24950
118. Майка	16290
119. Майка	17154
120. Майка	13028
121. Майка	33290
122. Майка	36747
123. Майка	12527
124. Майка	36967
125. Майка	09256
126. Майка	02349
127. Майка	23379
128. Майка	11395
129. Майка	01952
130. Майка	08775
131. Трусы	16298
132. Трусы	13157
133. Трусы	03230
134. Трусы	09459
135. Трусы	00777

Ойнаашкын дугаарлары таваржы берген лотерея билеттерлиг кижилер, паспорттуг дараазында адреске келир: Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, бажың 3 «а». Телефон: 3-05-60. Ойнаашкыннарны 1991 чылдың август 1-ге чедир бээр.

Тираж комиссиязының даргазы—**КОЗЛОВ М. С.**
Тираж комиссиязының секретары—**ОНДАР Ч. Б.**

ДЫҢНАДЫГ

Белорус ССР-ниң Могилев хоорайындан келир эмчи 1991 чылдың июль 19-тан 26-га чедир Кызыл хоорайга ажылдаарын арага ишпестерниң болгаш калыкшылдың республика чөвүлели Тыва АССР-ниң чонунга дыңнадып турар.

Янзы-бүрү аарыгларга удур дүрген сеанстыг эмнээшкинни ССРЭ-ниң улустуң эмчизи Александр Довженконуң методун өзутаар ол эмчи эмнээшкин кылыр. Эмнээшкинни «Альтернатива» кооперативиниң баазазынга чорудар. Арагалаашкынга, таакпылаашкынга, аллергияга, кеш аарыгларынга, уттуучал чоруунга, дүлейлээшкинге удур эмнээшкиннерни кылыр. Эмчиниң хүлээп алыышкынынга болгаш эмнээринге 8 харлан өрү назылыг уругларны эмнеп, келдирлээшкинин эдип, астмадан, нерв аарыгларындан, эмин эрттир семириишкинден эмнеп болур.

Эмчиге кирерин күзээннерни «Альтернатива» кооперативке 1991 чылдың июль 15-тен эгелеп бүрүткээр. **Оон адрези: Кызыл хоорай, Найырал кудумчузу, бажың № 57, телефоннары 6-17-59 3-33-33. Эмчиге келирниң мурнуу чарынга арага ишпес болгаш таакпылап болбас деп, эмчи сагындырып турар.**

КОНЦЕРТЧЕ ЧАЛАЛГА

Хакасияның «Улгер» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти Политехтиг дыңнадышкын бажыңынга июль 18-те 19 шакта болур. Билеттерни филармонияның кассазында садып турар.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Минусинсктиң бухгалтер школазы 9 болгаш 11 класс дооскаңнарны үлетпүр азы кедээ ажылагый бүдүрүлгелеринге бухгалтер мергежилди чедип алырынче чалап тур.

Киреринниң экзамендерн чокка хүлээп алыр. Дооскан соонда 11 класс дооскаңнар диплом, 9 класс дооскаңнарга бухгалтер мергежилди алган деп херечилелди тыпсыр.

Өөредилге сентябрь 1-де, а оон ыңай ай санында 1 болгаш 15 хүннеринде эгелээр.

Айтырыгны билип алыр адрези: Минусинск хоорай, Красных партизан кудумчузу, 11, телефон 2-06-08.

КИНО

ИЮЛЬ 17-де

«НАЙЫРАЛ»: «Первичное зло» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Варвара — краса, длинная коса» 9.00, 12.30. **«Последний рейс «Надежды»** 10.50. **«Деловая женщина»** (АКШ) 13.20, 17.40, 20.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Генералы песчаных карьеров» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Коммандос» (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

АК-ДОВУРАК МАНАП ТУР

Ажылчын хоорай Ак-Довурактың спорт комплекизиниң шөлүнге август 10 да, 13 шакта Тываға улусчу революцияның 70 чыл оюнга тураскааткан 128 мөгениң хүрежи болур. Моол Арат Республикадан 4 мөге база чалаткан. «ИЖ» мотоцикл—хүрештиң дээди шанналы. Республиканың бүгү районнарындан бир хонук бурунгаар келген мөгелерни удуур, чемнеңир, улуг-биче машина-техниказын хоңдуруп тургузар черлер биле хандырар.

Келген аалчылар даг-дүгү казып болбаазырадып турар ээдиих, арыглал фабриказынга экскурсияларны кылырлар. Ырак-чоокта мөгелерни, аарыкчыларны хүндүткелдиг Ак-Довурак чону манап тур.

Оргкомитет.

КУР-ЧЕРЖИЛЕР ЧАЛАП ТУР

Тываға улусчу революцияның 70 чыл оюнга, «Тиилелге» совхозтуң ажыл-ижиниң чартык чыл түңнелдерин үндүреринге болгаш шалыпчыларны шаңнап мактаарынга тураскааткан байырлал Кызыл районнуң Кур-Чер суурга бо чылдың июль 20-де 11 шакта эгелээр.

Янзы-бүрү оюн-тоглаа, 128 мөгениң хүрежи, чүгүрүк аъттарның чарыжы болур. Шүүлген мөгени аът-биле шаңнаар. Байырлалга киржирин күзээн бүгү кижилерни совхоз чалап тур.

Совхозтуң дирекциязы.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор —3-43-34; ● оралакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ● харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчызы — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кедээ ажыл-агый — 3-41-16. ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; солунга айтырыглар — 3-34-57; корреспондентер белдүү — 3-41-23; ◆ чагаа килдизи—3-39-03, ◆ очулга — 3-34-39, 3-34-93. ◆ корректорлар — 3-34-19 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41. ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Кемчээзи 2 парлаар ламы.

Тираж 27097 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 112

Тувинская республиканская библиотека

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үнүп эгелээн

1991 чыл июль 18 четверг № 122 (14622)

(Чагыдар өртээ 8 көп). Садар өртээ 20 көп.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединде

Бүгү күштү—мал чемин белеткээринче, дүжүт ажаалдазынга белеткелче!

«Мал чемнерин белеткээринге болгаш дүжүт ажаап алырынга республиканың коммунистерин, ажылчы чонун эвилеңдээр талазы-биле партия организацияларының ажылының дугайында» айтырыны рескомнуң бюрозунуң бо чылдың июль 16-да болган ээлчеглиг хуралынга чугаалажып көрген.

Эрткен мал кыштаглаашкынының улуг бергедээшкиннерин, болгаштыг, мал чеминиң чедишпээшкиннин, партия райкомнарының, совхоз парткомнарының, совет болгаш ажыл-агыйның органнарының коммунист удуртукчуларының ажыл-агыйлар эвес чоруурун уругуунуң хөй мал хоралаашкынын турбуже, ниитиниң мал ажылынга чемнер белеткелин организастаар талазы-биле партия рескомунуң бюрозу демдеглээн. Хөй совхозтарның, колхозтарның, районнарның агроүлетпүр каттыжыышкыннарының удуртукчулары болгаш специалистери бо эң чугула херекке кедергей таваарлаашкынны болгаш организас чок чорукту болдуруп турар. Мал чемнерин белеткеп эгелээриниң чогуур хуусааларын оон түңнелинде бо чылын озалдадыпкан. 1991 чылдың июль 16-га чедир республикада чүгле 6,6 муң тонна сиген белеткеттинген азы план чүгле 3,5 хуу күүсеттинген, 1074 тонна сенаж салдынган, чүгле 300 тонна витаминниг сиген далганың белеткеп алган. Сиген кезиилдезин Бай-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем, Барыын-Хемчик, Кызыл, Чөөн-Хемчик районнарның ажыл-агыйлары кедергей оожум темпилиг чорудуп турар. Мал чемнерин белеткээр звеноларны болгаш бригадаларны ол районнарның хөй ажыл-агыйларында кижи күжү болгаш техника-биле амга чедир четчелеп хандырбаан. Хөй совхозтарның удуртукчулары мал чемнерин белеткээр ажылды организастыг хемчеглерниң планы чокка эгелээн, мал чемнерин белеткээр кижилерниң ажылын организастаарының айтырыгларын хандыр бодап көрбээн, оларның күш-ажылынга моральдыг болгаш материалдыг илиг бээриниң, эргежок чугула культура-амыдырал байдалдарны тургузарының хемчеглерин албаан. Мал чемнерин белеткээр техниканы чогуур үезинде септээр талазы-биле АҮК-терниң, совхозтарның, колхозтарның коммунист удуртукчуларының, инженер-техниктиг ажылдакчыларының ажылынга контрольдан партия райкомнары барымдаа чокка чайлаан болуп турар. Мал чемнерин белеткеп эгелегиже чедир совхозтарга болгаш колхозтарга сиген кезер машиналарның чүгле 66 хуузу, пресстээр болдурукчулерниң болгаш мал чемнерин ажаар комбайннарның 63 хуузу, дырбааштыг бөлдүрукчүлерниң 70 хуузу септеттинген. Экспресс-лабораторияларның хөй нуруузу ажылдаарынга амга чедир белеткеттинмээн. «Улуг Октябрь», «Кызыл тук», Тюлюш Кечил-оол аттыг, «Найырал», «Сесерлиг», «Ээрбек», «Россия», «Коммунизмниң херели», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, Хомушку Чүргүй-оол аттыг, «О. Шынаа» совхозтарга хөй техниканы бо чылын чогуур үезинде белеткеэзэн. Септелге кылыр техниктиг аргазы кошкак турбуже, ажыл-агыйларның хөй кезии техниканы чүгле бодунуң күжү-биле септээрин оралдажып, күштүг септелге-техниктиг бүдүрүлгелерниң бар аргаларын ажыглаваан.

Хөөп олурткан культураларның суггарылгазы болгаш ажаалдазы ажыл-агыйларның хөй нуруузунда чедир организаставаан. Хөй чылдыг сигеннерниң, силос культураларының болгаш дылзылында чемиштиг үнүштерниң башталгы болгаш ийиги суггарылгазы херек кырында чорутпаан турар оларның хөй үнүүшкүнге бар салдарлыг болган. «Россия» совхозка болгаш Балгазынның профтехучилищезинге «Фрегат» деп бешт суггарылга машиналары ажыглаваан. Чер суггаар техниканы Тюлюш Кечил-оол аттыг, «Алдан-Маадыр» совхозтарга база ажыглаап турар. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Кара-Хаак» совхозтарга болгаш өске-даа чамдык ажыл-агыйларда ногаа культураларын тараан шөлдерни бок үнүштер шыва алы берген.

Бо бүгү байдалды партияның райкомнары, райкүүскомнар принципиалдыг ёзу-биле көрбээн. АҮК-терниң, совхозтарның болгаш колхозтарның удуртукчуларындан, агрономия албанының харыысалгалыг кижилеринден шыңгыы негелдени кылбаан, агротехниктиг хемчеглерни чорударының технологиязында улуг хажыдыышкыннар-биле эптежип келген.

Дүжүт ажаап алыышкынынга белеткелде улуг четпестер бар. Бо талазы-биле кол көргүзүг — техниканың белен болуру турбуже, 1991 чылдың июль 10-га чедир тараа комбайннарының 42 хуузу, мал чемнерин белеткээр комбайннарның —47, картофель комбайннарының —42 хуузу, жатканарның хөй нуруузу септеттинмээн. Агроүлетпүр эвилелиниң транспорт бүдүрүлгелеринде бар 2296 чүък автомобильдериниң 589-у дүжүт ажаап алыр ажылдарга белен эвес. Сүт-Хөл районнуң совхозтарында болгаш колхозтарында тараа комбайннарының чүгле 29 хуузу, Барыын-Хемчиктиң — 31, Бай-Тайганың — 33, Каа-Хемниң — 34. Чөөн-Хемчиктиң — 38, Тес-Хем болгаш Эрзин районнарның — 42 хуузу дүжүт ажаалдазынга белеткеттинген. Амга чедир 100 хире тараа комбайннары, 30 картофель ажаар комбайннар, 20 хире өске-даа техника чедишпес болуп турар. Дүжүт ажаалдазының үезинде чүгле чаңгыс ээлчеглиг бензин ажылдаарынга 600 ажыг механизатор, оон иштинде 314 комбайнерлер чедишпейн турар. Ылаңгыя Каа-Хем, Таңды, Улуг-Хем, Кызыл районнарның ажыл-агыйларынга хөй механизаторлар негеттинип турар. Хову турлагларының, тараа хүлээп алыр пунктуларының, дензилээр херекселдерниң септелгезин ажыл-агыйларның хөй нуруузунда амга чедир эгелевээн, Ногаа болгаш картофель шыгжаар черлерни тударынче чогуур кичээнгейни угландырбайн келген.

Кижилерниң амыдыралын хандырарының үндезин айтырыглары шиитпирлеттинип турар бодуун эвес бо байдалдарның үезинде бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның коллективтери, хоорайларның болгаш районнар төптериниң ажылчыннары, албан-хаакчылары, студентилер болгаш өөреникчилер, чоннуң хөй кезии кедээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериниң көвүдедири-биле холбашкан эң чугула сорулгаларны боттандырарынга киришпейн турар чорукту партия рескомунуң бюрозу чүүлдүг эвес деп санап көрген. Хөй суурларда болгаш чурттакчылыг черлерде селгүүстээшкинниг, хөглээшкинниг хөй санныг хемчеглер амгы чымыштыг бо хүннерде тургузукчу. тодаргай ажыл-херектерден кижилерни алаактырып турда, партия райкомнары, парторганизациялар, улус депутаттарының Советтери, оларның күүскомнары «холгаарлаашкын» кылбазының туружун ээлеп, анаа-ла даштаар хайгааракчылар болуп турар.

Мал чемнерин белеткээрин калбартыр, көвүдедир талазы-биле практиктиг болгаш дээштиг хемчеглерни доп-дораан ап чорударын партия райкомнарындан, совет болгаш ажыл-агый органнарының коммунист удуртукчуларындан рескомнуң бюрозу шыңгыы негээн. Чоңга эргежок чугула аъш-чем курлавырларын бүдүрерин көвүдедиринче угланган ажыл-агый болгаш политика талазы-биле эң чугула бо кампанияның алыс түңнелдери дээш кижи бүрүзү хуузунда харыысалгалыг болур дугайында коммунист удуртукчуларга сагындырган.

Мал чемнериниң белеткелиниң темпилерин болгаш шынарын бүгү чер болганга доп-дораан бедидер сорулга-биле бүгү күштү болгаш аргаларны, коммунистерни, кедээниң бүгү ажыл-ишчилерин эвилелдээрин сүмелээн. Механизастаттынган бригадаларны болгаш звеноларны эң чоокку хуусаада кижилер-биле база техника-биле чедир хандырар, мал чемнерин бүдүрериниң тодаргай планнарын болгаш графигин оларга бээр.

Хоорайларның, районнар, совхозтар, колхозтар төптериниң, бүдүрүлгелериниң база организацияларының ажылчыннарын болгаш албан-хаакчыларын, пенсионерлерни, херээжен чонну, студентилерни, школачыларны мал чемнериниң белеткелинге идепкейлиг киириштирер. Субботниктерни болгаш воскресниктерни организастаар. Хойжуларны болгаш фермалар ажылдакчыларын мал чемнериниң белеткелинге кииριштиреринин база сүмелээн.

Партия организациялары болза улус депутаттарының чер-чер Советтери-биле демнежип алгаш, бригадаларга база звеноларга партия болгаш депутаттар бөлүктерин тургузар, күш-ажылчы чарышты мал чеминиң белеткелчилериниң ортузунга организастаар, шынарлыг болгаш үре-түңнелдиг күш-ажыл дээш оларга моральдыг база материалдыг идиг бериишкинин калбартыр ужурлуг. Мал чеминиң белеткелинде кижилерниң культура-амыдырал байдалдарын, садыг болгаш эмнелге хандырылгазын экижидер дугайында айтырыгны кичээнгейниң төвүнге тургузары эргежок чугула.

Мал чемнерин белеткээр бүгү техниканы эң-не чоокку үеде бүрүн ажылдадып эгелээрин, ону септээриниң, техниктиг хандырылгазының, артык кезектер болгаш кывар-чаар материалдар-биле хандырарының айтырыгларын чогуур үезинде дүрген шиитпирлээрин Агроүлетпүр эвилелиниң коммунист удуртукчулары Б. М. Монгуштан, В. Ф. Загвоздкинден, районнарның агроүлетпүр каттыжыышкыннарының, совхозтарның болгаш колхозтарның коммунист удуртукчуларындан бюро негээн. Мал чеминиң белеткелчилериниң негелдезинге дүүштүр септелге-техниктиг болгаш хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылдаар чуруму эде көөр. Витаминниг сиген далганын бүдүрер агрегаттарның, өске-даа техниканың болгаш дериг-херекселдерниң ийи-үш ээлчеглиг ажылдаарын, оларны бедик бүдүрүкчүлүг кылдыр бүрүн ажыглаарын хандырар.

Мал чемин белеткээр технологияны сагыыры база мал чемнериниң шынары дээш районнарның агроүлетпүр каттыжыышкыннарының, совхозтарның болгаш колхозтарның агрономия албан черлериниң харыысалгазын Агроүлетпүр эвилелиниң коммунист удуртукчулары И. Г. Лавриненко, А. З. Бахарев бедидер ужурлуг. Сигенни шынарлыг кылдыр дүрген кургадырынче, пресстээринче, ону кадагалаар черлерге чедиреринче, силос болгаш сенажты салырда консервантыларны болгаш дефшилгелиг өске-даа технологияларны ажыглаарынче улуг кичээнгейни угландырары эргежок чугула.

Совхозтарның экспресс-лабораторияларын дүрген ажыглаар, мал чемнериниң шынарындан хамаарыштыр күш-ажыл төлевирин таарыштырар херек. Малдың белеткеттинген чемнерин өрттен, оорлаашкыннардан, төтчеглээшкиннерден, мал үрегдээринден камгалаар талазы-биле хемчеглерни боттандырар.

Партия райкомнары, совхозтарның болгаш колхозтарның парткомнары совет болгаш ажыл-агый органнары-биле демнежип алгаш, хөөп олурткан культураларның чайгы ажаалдазын шынарлыг хандырар талазы-биле чогуур хемчеглерни ап чорудар ужурлуг. Суггарылганың бүгү техниказының ажылын, ону дээштиг ажыглаарын, хөй чылдыг сигеннерни чогуур үезинде кезерин, ажаап алырын, дагын суггарылганы чорудуп тургаш, оларның ийиден эвээш эвес дүжүдүн алыр сорулга-биле чемишчидилгени база суггарылганы хүн бүрүнүң контролюнуң адаанга тургузар. Хоорайларның, районнар төптериниң бүдүрүлге база организациялар коллективтерин, чурттакчы чонну картофель база ногаа тараан шөлдерниң бок үнүштерин арыглаарынга калбаа-биле киириштирер. Аңгыс шөллерин арыглаар, немелде мал чемнериниң курлавырларын алырынга рапс тарылгазын чорудар талазы-биле ажылдарны боттандырар.

Бо чылдың дүжүт ажаап алырынга чогуур үезинде шынарлыг белеткенири, дүжүт ажаалдазын кыска хуусаада чидириг чокка чорудары эң чугула кол сорулгаларның бирээзи кылдыр партия рескому санап турар.

Партия комитеттери болза совет органнар-биле демне-

жип алгаш, ажыл-агый органнарының, тараа, силос комбайннарын, картофель дүжүдүн ажаар, тараа арыглаар болгаш кургадыр машиналарны болгаш механизмнерни, дензилээр ажыл-агыйларны, өске-даа техниканы болгаш дериг-херекселдерни септээр талазы-биле инженер-техниктиг албан черлериниң ажылын контрольга алган турар ужурлуг. Септелге ажылдарының график планнарын совхоз, колхоз, септелгениң бүдүрүлге бүрүзүнге ажылдап кылыры, оларның чигези-биле күүселдезин чедип алыры эргежок чугула. Тараа шаннарын, складтарны, шыгжаар черлерни бүрүн септээр, арыглаар херек. Дүжүт ажаалдазынга чедир техниканың бүгү септелгезин доозары-биле холбашкан бүгү айтырыгларны дүрген шиитпирлээринге инженер-техниктиг ажылдакчыларның иштинден бөлүктү тургузарын Агроүлетпүр эвилелинге сүмелээн.

Хову турлагларында ниити чурттаалга бажыңнарын, кызыл-булуңнарны, столоваяларны, чунар бажыңнарны чогуур үезинде септеп доозар.

Механизатор кадрларны белеткээринче улуг кичээнгейни угландырар, комбайнерлерни, электриктерни, машиналар болгаш механизмнер башкарыкчыларын, автомашиналар чолаачыларын немей тывар болгаш дүжүт ажаалдазының бүгү комплекизинге ажылдың үзүктелиишкин чок болуруун хандырар. Хоорайлардан болгаш районнар төптеринден механизатор кадрларны дүжүт ажаалдазынга киириштирер талазы-биле хемчеглерни партия райкомнары-биле база чер-чер Советтериниң күүскомнары-биле кады чогуур үезинде ап чорударын Агроүлетпүр эвилелинге сүмелээн.

Кедээ ажыл-агыйның эң чугула сорулгаларын шиитпирлээринге республиканың бүгү чонунуң янзы-бүрү кезектериниң медереллдиг ёзу-биле киржилгези чокка, сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну бүгү чер болганга быжыглавас болза, саллынчак болгаш харыысалга чок, ажыл-агыйжы эвес чорукка, янзы-бүрү соора ажыглаашкыннарга удур идепкейлиг демиселди чорутпас болза, кедээ ажыл-агыйның эң чугула сорулгаларының чедиишкинниг шиитпирлеттинери болдунмас дээрзин партияның рескому барымдаалап турар. Бо бүгү ажылга коммунистерниң, улус депутаттарының, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылдакчыларының, хөй-нииттиниң идепкейлиг киржилгезин хандырары эргежок чугула.

Мал чеминиң белеткели канчаар чоруп турарын, дүжүт ажаалдазынга белеткелди калбаа-биле чырыдарын, аңаа республиканың коммунистериниң, ажылчы чонунуң идепкейлиг киржириниң эргежок чугулазының дугайында хөй ниитиге утаадырын республика болгаш районнар солуннарының редакцияларынга, телевидение болгаш радио дамчыдылгазының талазы-биле Күркомга партия рескомунуң бюрозу сүмелээн.

Колхозтарның болгаш совхозтарның, бригадаларның, звеноларның мурнакчы коллективтеринге, түс-түс шалыпчы механизаторларга, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның идепкейлиг ажылдакчыларынга алдар болдурган Күш-ажылчы алдар тугун көдүрериниң практиказын катап эгелээрин сүмелеп турар.

ССРЭ-ниң Министрлер кабинединде

Дүжүттү—күрүне шыгжамырынче

Сөөлгү чылдарда күрүне шыгжамырынче тараа садып алыр талазы-биле байдал нарыыдаан дээрзин бис бүгүде кончуг эки билир бис. Ол чорук чамдык девискээрлерге чонну хлеб болгаш үлетпүр үндезинниг мал ажылын комбикормнар-биле хандырарын нарын байдалга чедирген. Оон чылдагааны билдингир: тараа бүдүрүлгезиниң барааннын кудулаан, белеткээриниң чуруму кошкаан, чер-чурт тыртыжар чорук туттурдурбазы-биле өскен, ол бүгү бириккеш, чурттуң тараа курлавырларын чөп ажыглаарының бар аргаларын дыка кызырыпкан.

Валюта-акшаның чедишпес байдалында даштыкыдан тараа садып алырының улам өзүп турар хемчээли чурттуң экономиказынга аар үүрге болуп чыдыпкан.

Шак ындыг байдалда чонну хлеб продуктулары болгаш мал ажылын комбикормнар-биле идегелдиг база үзүк чок канчаар хандырарыл? Чурттуң чазаа кандыг хемчеглерни ап турарыл? Чоокта чаа ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди «1991 чылдың дүжүдүнден күрүнеге тараа курлавырларын тургузарынга Эвилел болгаш республика органнарының хөделиишкиннерин хандырар хемчеглер дугайында» чугула доктаалды хүлээп алган.

Күрүнеге тараа курлавырларын тургузарынга Эвилел болгаш республика органнарының дугурушттуиган хөделиишкиннериниң онза чугулазын өөренип көрбүшаан, 1991 чылдың дүжүдүнден 77 млн. тонна хемчээлдиг тарааны садып алырын хандырар дээш /керээлерни немей чарарын киириштирбишаан/, дем каткан адак сөөлгү хемчеглерни хүлээп алырын республикалар чазактарынга болгаш ССРЭ-ниң Аъш-чем курлавырларын садып алыр талазы-биле күрүне комитединге ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди даасkан. Ындыг дениелди 1991 чылда аъш-чем болгаш кедээ ажыл-агый чиг эдин дужаар айтырыглар талазы-биле ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның дугуржулгазын барымдаалап тодараткан. Биригээр чугаалаарга, күрүне курлавырларынче /ниити эвилел фондузун киириштирбишаан/ тараа дужаалдазынга күрүне чагыын ап күүсеттинери албан.

Дугуржулгада баш удур көрдүнген тараа садарының айыттынган ниити хемчээлин республика күүсетпейн баар болза, ниити-эвилел фондузундан оон компенсациязын ол республикага бербес.

Ол дээрге кымчылаар болза, оон эм кедилиг чүве үнер дээни-биле дөмей-дир. ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң доктаалында бижээни болза: ай нормазын /бо чылдың август) күрүне чагыындан ажыр оларның сайгарып турары тарааны дээш уткуштур садар кылдыр (күрүнениң мөөннеп база үүрмектеп садар өртектери-биле) чиик автомобильдерни, соодукчуларны, хеп чуур болгаш даараныр машиналарны, трикотаж болгаш дааранылга кылыгларын, хөм идиктерни, тудуг материалдарын, хөмүр-дашты, рынок фондузун ёзугаар сайтарар кылдыр белеткээн чоннуң өске-даа хереглел барааннарын 1991 чылдың октябрь 1-ге чедир чорударын республикалар чазактарынга сүмелээн.

Күрүне чагыындан ажыр тарааны сатканы дээш колхозтарның, совхозтарның, кедээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң күш-ажылчы коллективтерин болгаш күрүне чагыындан ажыр тарааны садып алганы дээш белеткел организацияларының күш-ажылчы коллективтерин шаңнап мактаар кылдыр ССРЭ-ниң Аъш-чем курлавырларын садып алыр талазы-биле күрүне комитединге чиик 33 муң автомобильди немей аңгылап берген. Чүгүн күсели-биле алдынганың доктаалда тодаргай айыткан. Ол-ла сорулга-биле ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң күселе-биле 40 муң тонна цементтиң, хуваат-тынмаан курлавырның күсели-биле 2 млн. хире шифер плиткаларын болгаш 20 млн. рубль түңге даштыкы мебельди бээрин база көрдүнген.

Материал-техниктиг курлавырларны болгаш чоннуң хереглел барааннарын кедээ ажыл-агыйларга уткуштур садарынга күрүнениң «таксазы» (доктааткан өртээ) кандыгыл?

Чаңгыс «КамАЗ» дээш 400-500 тонна тарааны салыр, ажыл-агыйның шилээткени-биле хамааржыр. ЗиЛ-131, ЗиЛ-4314, ЗиЛ-4415 дээн ышкаш ындыг маркалыг чүък автомобильдери 250-300 тонна тараа болур. Чиик автомобильдерниң садарының шкалазы оон шала өске. ГАЗ-2410 500-600 тонна тараа; ВАЗ-2121 «Нива» 300-400 тонна; ВАЗ-21063, «Москвич-2141» «Москвич-412» 250-300 тонна; «Таврия»—200-250 тонна тараа.

5-10 тонна тараа ажыл-агыйларга даараныр бир машина, 8-10 тонна тараа—бир соодукчу болур. А даштыкы даараныглар, трикотаж, ук кылыгларын, идиктерни бир рубль өртектиг тараа—бир рубль өртектиг бараан болур кылдыр кедээ ишчилерге садар. Чаңгыс сөс-биле, «тараа валюта» угланыышкынны кижи бүрүзүнге черле билдингир болгай.

Аңгылаан ол материал-техниктиг курлавырларга болгаш чоннуң хереглел барааннарынга фондулар белеткел бүдүрүлгелеринче база организацияларынче шилээттинер болгаш колхозтарның, совхозтарның база кедээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң күрүнеге тараа садарының негелделериниң күүсеткениниң хире-шаа-биле материал-техниктиг хандырылга органнарын база садыг организацияларын дамчыштыр олар садар.

Малга болгаш куштарга холуштуруп белеткээн чемнерниң чедишпезин оон-биле долдурар дээш эрткен чылдарда ажыл-агыйлар боттарынга хөй тарааны арттырып ап турганнар. Олардан алган хараага ориаштыр колхозтарга, совхозтарга болгаш кедээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелеринге бо чылын комбикормнар бээрин ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң 1991 чылдың май 31-де № 313 доктаалынга дүүштүр чиигеткен өртектер-биле чорудар. Комбикормнар өртектеринде ылгалды республикалар чазактарының тодарадыры чуруум ёзугаар комбикорм үлетпүрүнүң күрүне бүдүрүлгелеринге чандырар.

Күрүне чагыын долузу-биле күүсеткен соонда, колхозтар, совхозтар болгаш кедээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелери 1991 чылдың дүжүдүнүң тараазын хереглел рынокунга садарын хостуу-биле чорудуп болур.

Рынок экономиказынче шилчилге чүгле бөгүнгү эвес, харын-даа даартагы хүнну бодап чурттаарын бис бүгүдеден негеп турар. Келир чылдың дугайында ниити-эвилел хереглелинге тараа дужаакчыларының сонуургалдарын күштелдирер дугайын амдан эгелээш бодаар апаар бис. ССРЭ-ниң Аъш-чем курлавырларын садып алыр талазы-биле күрүне комитеди-биле кады ниити-эвилел фондузунга дужаап турар тараа дээш уткуштур садарынга эргежок чугула материал-техниктиг курлавырларга фондуларны ол комитетке аңгылап бээрин 1992 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдениң планының болгаш баш удур көрүүшкүнүнүң төлевилелинге көөрүн ССРЭ-ниң Экономика болгаш баш удур көрүүшкүн министерствозунга база ССРЭ-ниң Материалдыг курлавырлар министерствозунга Эвилел чазааның шиитпири-биле даасkан.

(СЭТА).

МЕДЭЭЛЕР-БИЛЕ АЛЫРГА

Июль 15-тиң медээзи-биле алырга, республиканың сигенчилери 4337 тонна сигенни ниитиниң малынга белеткеп алган. Бодунуң бо чылдагы онаалдазын 6,5 хуу күүседип, 1233 тонна сигенни кезип, белеткээн Таңды район ам дээрезинде мурнуку одуругда чоруп турар. Оон элээн хөй—1279 тонна сигенни белеткээн Улуг-Хем район ийиги черде. Сиген кезериниң талазы-биле планныг онаалдазы тандыжылардан көвей болгаш ийиги черде келгени ол, хуу-биле алыр болза, 5,8 бооп турар.

Бай-Тайга, Эрзин районнар тус-тузунда 36 болгаш 50-не тонныны белеткээн. А Тожу болгаш Мөңгүн-Тайгадан кандыг-даа медээ чок.

КЫРГЫЛДА ДООЗУЛГАН

Улуг-Хем районнуң «Найырал» совхозунда хой кыргылдазы доозулган. Бир эвес чаашкынныг хүннер турбаан болза, оон-даа эрте ол доостур турган. Кыргылда пунктузунуң ажылын оон эргелекчизи Николай Амаш бо чылын ниитизи-биле багай эвес удуртуп келген.

Кыргыкчылар Александр, Аланды Шойдан алышкылар, дүк пресстекчизи Владимир Кыргыс ол кыска кампания үезинде шалыпкын ажылдааннар. Поварлар Зоя Чамзырай, Галина Даваа олар амданныг чемни кылып, кыргыкчыларның сеткилин хомудатпаан.

Хойжу бригадалардан Аргалыкты бригадазының хойжуларының көргүзүглери эки болган. Шак ынчаар ол бригаданың малчыны Даниил Бүлбеп бир хойдан 2.2 килограмм дүк кыргып аар хүлээлгелиг тургаш, оозун 3.2 килограмм кылдыр ажыр күүсеткен.

Очур ДАРЖАЙ.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызынга эш О. И. ЛОБОВТУ томуйлаар дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ 1991 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 15-ТЕ ЧАРЛЫЫ

Эш Олег Иванович Лобовту РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызынга томуйлаар.

РСФСР-ниң Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Тываның Күрүне шаңналынга кандидаттар

ЧООП-ТҮР

«Сылдысчыгаш» солуннуң харыысалгалыг секретары, В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузунуң Тыва салбырының баштаар чериниң кежигүнү Чооду Кара-Күскениң номнары-даа, солуннарга парлаттынып турар чогаалдары-даа авторну база бир онзагай талантылыг кижи дээрзин херечилеп турар.

«Амыдыралдың арынныг» шүлүтүзүн номчааш, оон дугайында улустуң чугаазын бажыңымга-даа, кудумчуларга-даа дыңнаан мен. Ылаңгыя туңдра улузу биле бистиң улузувустуң амыдыралының ылгалын кижи кайгаар. Бо журналистиң ачызында кончуг берге, моон мурнунда кымның-даа чадажып каан айтырыглары шиитпирлеттинип турар-дыр: чериниң олүүн болгаш байлаан боттары баш билиринден, эрте пенсия үеринге чедир боттанган. Ынчангаш Чооду Кара-Күскени шаңналга киирген чеп.

Анна ШИРАП.
Пенсионер.

КУЛЬТУРА

Допчузу-биле

АНАА ЫНДЫГ ЭВЕС

Бай-Тайганың Кызыл-Даг сууругна спортчу оюннар, янзы-бүрү маргылдаалар байыр-наадым таварыштыр азы анаа-даа хүннерде бо-ла болгулай бээр.

«Кызыл-Даг» совхозтуң удуртулгазы, ылангыя оон директору Кан-оол Салчакович Чүлдүм, партком болгаш кедээ Совет база хөй-нниити организацияларының чон нуң дыштанылгазын эки органызастаар, кижилерниң сагыш-сеткилин көдүрер дээш янзы-бүрү хемчеглерни ап турар.

Кайда даа амыдырал-чуртталганың ниити байдалы амгы үеде нарыыдап турар. Хүн бүрүнүң херегле бараанарындан эгелээш, бүгү чүвениң өртек-үнезиниң улгатканы, чамдык таварылгада кылыр ажылдың тывылбастай бээри кедээде чурттап орар кижилерге база-ла улуг бергедээшкиннерни таварыштырып турар. Ындыг байдалдарда оюн-тоглаа дугайында чугаа, бодал кижилерниң сагыжынга кайын кирер ышкаш кылдыр чамдыкта бодандыра бээр.

Кызыл-Дагда ындыг эвес. Чонга оюн-концертти көргүзер, спорт маргылдааларын эрттирер дээнде бир демниг хөделиптер. Май айның сөөлгү хүннеринде эрткен спортчу байырлалды манаа чижек кылдыр көргүзүп болур. Ол хүн республиканың сураглыг мөгелериниң бирээзи чораан, бо чер чурттуг Хомушку Хунажыкович Кировка тураскаал болдурган район маргылдаазын анаа эрттирген. Ол чүгле район эвес, харын республика чергелиг маргылдаа болганын суурнуң чурттакчылары чоргаарал-биле сактып чугаалажып турар. Анаа киржири-биле өске районнардан ат-сураглыг мөгелер, маннаар аъттарлыг кижилер база шыырак шыдыраачылар чедип келген турган. Тиилекчилерни шаңнап-мактааны даа эки болган. Алдан дөрттүң аразындан шүүлтен мөге Чөөн-Хемчиктен келген А. Хомушку үш харлыг аът-биле шаңнаткан. Үжүүрлешкен мөге Кызыл районнуң төлээзи В. Монгушка 400 рубльдиң шаңналын тывыскан. Аът чарыжынга Тээли чурттуг О. Каманың аъды эрткеш, база-ла улуг шаңналды ээзинге экелген. Шыдыраага хоочун спортчу, хоккейжи, шыдыраачы, мөге болгаш хол бөмбүүнүң ойнакчызы В. Суге-Маадыр тиилеп үнген.

Маадыр МОНГУШ.

ДАМЧЫДЫП БЕРГЕН

Республикада аттыг-сураглыг апарган «Хүреш» агиткультбригадазының бот-тывынгыр уран чүүл бөлүү Кызыл районнуң Кунгуртуг суурдан самолёт-биле ужуп келген.

Суурнуң күш-ажылчы чону оларны аалдап кээрин мурнунда-ла күзеп, чалап келген. Оларның күзелин бот-тывынгыр артистер таптыг-ла ажыл-агыйның ажылчын-ишчилериниң чартык чылды түңнээн үезинде чеде бергеш, боттандырганнар.

Республиканың тыва хүрешке каш дакпыр чемпиону Аяс болгаш Владимир Монгуштар, тенниске каш дакпыр чемпион Николай Канчыыр-оол, профэвилелдиң спорт ниитилелиниң ажылдакчылары Владимир Биче-оол, Кушкаш-оол Ховалыг, Николай Хайдан-оол, Лазо Монгуш олар боттарының уран талантызын көргүзүп, чурттакчыларга бараалгатканнар. Анаа Культура министерствозунуң улуг инспектору Кенеш Балый база киржип, бодунуң талантызын чонга көргүскен.

Чартык чылды түңнээзиниң байырлалы-биле чергелештир, «Тере-Хөл» совхозтуң директору турган С. Седен-оол ажыл-ишчи эстафетазын чаа сонгуткан совхоз директору А. А. Шанчимиге дамчыткан.

Чаа-чаа чедиишкиннерни анаа күзеп каалы.

(«Шынның» корр.).

ЧҮЪГҮ ОЛАП МӨҢГЕ ШУУЖАР

Интернационалчы дөстер

Тывада Мөңгүн-Тайга деп ат-биле сурагжаан бо улуг эвес девискээр бодунуң географтыг туружу, төөгү, салымы-биле Алтай, Моол-биле кожа-хелбээ, эл-хол болуп чазаттынган. Чер-чурт шинчилекчилериниң, аянчорукчуларының делегей сөзү-биле ыдыктаанын езугаар алырга, ол экзотиктиг бойдус чурумалдыг, онзагай овур-бүдүштүг, чонунуң ажыл-агый, амыдырал байдалы, чанчыл-сүзүү-биле-даа кызыгаарлашкак кожаларынга чоок, төрел булунчугаш турар. Бо девискээрде бурунгу, ортаа чүс чылдарга хамааржыр хорум базырыктар, бижик, чуруктуг хаялар, Аспатыда «ОМ МАНЕ ПАДМЕ ХУМ» деп тибет чалбарыг сөзү шыйдынган көжээ, Мугур сынында ора-сомазы арткан «Чингис оруу», Каргыда ноян Амыр-Санаа-биле холбашкан тоолчургу черлер аттары бичии оранның улуг төөгү истери-биле байын херечилеп арткан.

Бурунгу Мөңгүн-Тайганың черинге ханы сонуургалдың факт-барымдааларын эрткен чүс чылдың төнчүзүнден бээр Алтай—Саян кавызының болгаш Тыва төөгүзүнүң шинчилекчилери А. Андрианов, В. Сапожников, Л. Потапов, А. Грач ышкаш сураглыг эртемденнерниң ажылдарының, Мөңгүн-Тайгаже эң баштай үнген альпинистерниң бирээзи Ю. Промытовтуң «Азия диптиң төвүнде» деп номундан, сөөлзүреди англи этнографтарның тырттырган кино-чуруктарындан көрүп болур. Чээрби чылдарның эгезинде Барыын Моолга тергиидеп турган ак дээрбечилерни базары-биле каттышкан кызыл командир К. К. Байкаловтуң, моол чанчын Хас-Баторнуң партизан шериинге кирип, чаалажып чораан Мөңгүн-Тайга араттарының дугайында медээ «Тыва төөгүзүнүң» ийиги томунда, моол эртемден, чогаалчы, хөй-нниити ажылдакчы Л. Тудэвтиң «Сонгу чүктүң шолбаныпче» деп төөгү романында бар. Оларның бирээзи, ачавыстан улуу (бис ону иревис дээр улус бис) Салчак Оруспай Барыын Моол чазааның үгүүлгазы-биле кызылдарның отрядынга эки тура-биле киргенин, совет-моол шериг Каргыраа чоогунга каттышканын, ак, кара аъттыг орус, моол ийи чанчынның, иревистиң дылынга эптештир адап алганы-биле, Байгыылоптуг, Кас-Маадырның ужуражылга ёзулалын медээ солуну-биле төөгүп, сагышка арттырган. Мээн ада-өгбе, өг-бүле аймаамда моол, алтай чонга хүндүткел орну-дуву чок чеолен тыптып келбээн, ол үениң амыдыралдың нарын шыгталдаларынга дадыгып быжыккан.

Билип кээримде-ле, бо девискээрге кызыгаар чагызы деп чүве турбаан. Ачавыстың Дайнам (Дашиням), Ама-Хуулан (Явуу-халан), тывалаар Кенин (Гэнэн) ышкаш, өске-даа хөй дөрбет эштери турган. Ама-Хууландан хой ужазын канчаар чалгалап, олурганнарга чедиштирерин, бижек бажын кажан-даа кижиге удур салбас, эжикче көрүндүр каарын көрүп, билип алган бис. Бир катап ол чүък баарында хүндүлүг черге олурда, оон арты-биле эртип чыткаш, ширтекке чыткан кежегезиниң ужун базыпкаш, ачамга дыка-ла чемелеткен мен. Боттуң, өскениң чанчыл-сүзүүн хүндүлээрин ачавыс чажындан тура ынчаар шыңгыы өөредип, чанчыктырып каан. Моолдуң Кызыл-Арттан эң-не баштай ашканымда, олап хөрээжен кижи баштаан моол аал карыштыр көжүп эрткен. Оон бээр-ле биске кожа моол аймак, суму, суурлардан таныштарывыс көвүдээн. Олардан ачамның Конга дөрбетке эштенчилеп чорааны Кара-Сугга төрүттүнген, ам Убса-Нур аймактың Чурукчулар эвилелиниң даргазы Эрэнгийн Сухэ чажыдым, Улаангомда музей директору, даш чонукчузу, альпинист Бямбадорж база ында «Тэргүүний малчин» солуннуң корреспондентизи Норов, моол Саглызынга эң баштай чыжыргана өстүрүп, болбаазыраткан агроном Хаш, Баян-Өлегей аймактың культура ажылдакчызы казах Мурат. Сенгел сумузунда урянхай национал-дыг башкы Седээ... дээш, кымнарны чок дээр! «Найыралда кызыгаар чок» деп моол үлегер чугааның шыны мында. Оон-биле кады ачамның чагыы база күүсеттиниң тураны ол. Аялгаларын Б. Чүлдүм-Сүрүң, Р. Кенденбиль бижээн «Чеди-Тей», «Найыралдың ырызы» деп ырларымны моол дылда ырлажып турар апарганы медээ өөрүнчүг. Бодумнуң үлүүм кылдыр Л. Нацагдоржунуң, Б. Явуухуланның, Л. Тудэвтиң, М. Цэдэндоржунуң, Б. Ахтаанның, Л. Даржааның болгаш өскелерниң-даа шүлүктерин, чечен чугаалаларын тыва дылче очулдурган мен, оларның хөй кезии «Шын» солунга, моол литератураның шилиндек чогаалдарының чыындызынга парлаттынган-даа.

Сөөлгү чылдарда районнуң башкылар, өөреникчилер коллективтериниң, спорт, уран чүүл ажылдакчыларының, совхозтар, партия, совет органнарының төлээлери-биле-даа МАР-ның биске кожа аймак, сумулары-биле төлээлер солчулгазы улам кеску апар чыдар. Акы-дуима чурттуг девискээрин таварты мөңгүн-тайгажылар Тываның ишкээр районнары, найысылал Кызыл-биле барык чартык чүс чыл дүргүзүнда харылзажып, ажыл-агыйын, культуразын бүткү тургузуп, үүле-херээн чогудуп ап келген, ол-ла оруктарны дамчыштыр бо хүннерде кызыгаар кавызының садыглажылгазының эгези салдынган. «Улаан-Доба — Кызыл-Арт» деп шүлүүмден одуругтар бо:

Чаңгыс хемниң суун ижип,
Чаңгыс кокпаа чоруур кылдыр
Аайлашкан шак бо орук
Акы-дуима демдээвис ол.
Таңмаланган оруувусту
Чүү-даа күш балай албас:
Тайбың болгаш Найыралдың
Чүъгү олап мөңге шууржар.

Байза-хил турбаанда-ла, ада-өгбелерниң, политика дылы-биле чугаалаарга, улусчу дипломатияның таваан салып, дузалааны ха-

Мөңгүн-Тайгада алтай-делег, моол, кыдат уктуг кижилерниң үре-салгалы, хөй эвес-даа болза, бар. Ачавыстан бир кижи ажылдыр кыс дуимазын кыдат адалыг кижи ап чораан. Оон ажы-төлү — алышкылар, угбашкылар, чуржааттары бистер эп-найыралдыг, демниг ажылдап, чурттап чор бис. Иевис Каксаан Иргит делег дөстүг кижи дээрзин бөгүн чугаалап-даа болурла ыйнаан. Ававыстың ышкаш дыл-чугаа аяны, ам эскерип чоруурумга, Хемчик, Мөген-Бүрен бажының чамдык алтай уктуг кижилеринде, Баян-Өлегейниң тываларында бар боор чүве-дир. Мөңгүн-Тайгага тыва-алтай чаңчыл хүннери болуп турда, А. Адаров, С. Манитов, А. Самунов олар мени: «Сени билип алыры чиик-тир» дишкилээнинде ужур-ла бар чүве.

нээр сумказын чүктепкеш, чалалгаже аалдар кезий хаптар. Мен оон ыяжын тавылап, суун узуп, торлаазын чулуп, демир суугузун одап, бир-ле бажыңның ээзи дег экииргээн, дузааргаан турар мен. Маруся удатпаанда чуртунче чоруй барган, кыстың кайгамчык арын-шырайы, сортан илип алган каш орус сөстерим сагышта арткан. Сөөлзүредир Марусяның овур-хевири О. К. Сагаан-оолдуң «Найырал» деп чечен чугаазында чуруттунганын номчаан мен. Ачамның кызыгаар хайгыылчызы хакас Чичинин-биле, аъттың дедир талазындан мунуп чыткан геолог орус эр-биле чаптанчыг найыралы сагыжымда артып калган. Орус, тыва башкыларым Д. А. Попковтуң, С. С. Норбунуң ачызында суратлыг хакас эртемден Н. Ф. Катановтуң тыва дыл, аас чогаалын шинчилээн кайгамчык солун ажылы-биле эрте таныжар аас-кежиктиг болган мен. 70 чылдарның эгезинден бээр Мөңгүн-Тайганың чараш бойдус чурумалдыг даг-сыннары, хөлдери, хемчигештери хөй национал дыг альпинистерниң, туристерниң доктаамал шууржар чери, ёзулуг-ла «Тываның Мекказы» апарган деп чугаалаар болза, шоолуг-ла хөөредиишкин болбас.

> **«Чүнү үлежип чалап турар бис—кырывыста чаңгыс дээривисти, ие болган чаңгыс черивисти бе? Тыва мээң төрээн черим болган!.. —деп, 1945 чылдан бээр Тывага чурттап келген башкывыс М. А. Хадаханэ «Шынга» дүвүрел-биле бижээн. Республикага база-ла үр чыл ажылдап, чурттап келген чогаалчы, очулдурукчу С. В. Козлова ол-ла солунга «Улустарның найыралы дээш ажылдаар мен» деп чайгылыш чокка мелеглээн. Чаңгыс чер-чурттугларывыстың бо сарыылдыг кыйгы-кышкызынга уткуштур барып көрээлинер, хөй национал дыг Тываның чону!**

дуима тыва-моол харылзаа, кады ажылдажылга биске ыдыктыг. Оон үнезин Мөңгүн-Тайганың, Өвүрнүң, Тестиң, Эрзинниң хоочун, аныяк-даа салгалы билир.

Ийи чурттарның аразында 1958 чылда Тыва АССР-биле база 1976 чылда Бурят АССР-ниң, Чита областың болгаш Алтай край-биле кызыгаар участокторынга чардынган керээлер ёзугаар тургустунган кызыгаар чурумун ында-хаая хажыдып, чижек садыглаашкын кылып, аңнап, мал-маган-даа оорлаптарының фактылары бар турганын МАР-ның Ниитиниң айыыл чок чорук министерствозунуң кызыгаар болгаш иштики шериниң Кол эргелелиниң начальникиниң бирги оралакчызы, генерал-майор Ж. Даштавааның 1989 чылда «Новости Монголии» солунга парлаттынган интервьюзунда чугаалап турар. Ындыг садыглажылгазын Мөңгүн-Тайганың чамдык хамаатыларында бар болуп турганы ам кымга-даа чажыт эвес. Мындыг янзылыг үүлгедиглер кажан-даа, каяа-даа сый шаптынган турары күзенчиг.

Мөңгүн-Тайганың кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң орус Кондрашова, хакас Сагаякова ышкаш эмчилер, орус Попков, удмурт Горбушин, хакас Таштандинов чижектиг хөй-хөй башкылар буянныг изин арттырган. Оранның төөгү, культура тураскаалдарын шинчилээринге сураглыг улуг эртемденнер Л. Потапов, А. Грач, алтай П. Каралткин, тыва И. У. Самбуу болгаш өскелер-даа улуг интернационалчы үлүүн киирген нер. Школага баштай келгенимде, Маруся эмчи бистиң бажыңга ээл аайы-биле кожавыс болу берген. Кайгамчык чараш-даа, эрес-даа кыс турган чүве! Дайын чаа доозулган, аъш-чем, бараан аймааның ховары ынчангы кедээге безин билдиниң турган, эң-не ховар, чугула чүүлдерни чүгле карточка-биле алыр турган ийин. Маруся тоор эвес, довурган аганак, бора торлаа эдин садып алгаш, чаг, кулурга дуву далаш борап, хаарып чипкеш, чигирлиг кара шайын аартап алгаш, бир аътты мунган, өскезин четкен келгилээр араттар-биле кады, эм-таң суккан, эгин-

Амгы үеде Мугур-Аксындан электротехника, бухгалтер талазы-биле эртемниг Юрий, Любовь Прокуличнерниң шагдаа, башкы албан-хүлээлгелиг Александр Ыгбылмаа Салчактарның холушкак өг-бүлелери үндезин чурттакчылар-биле үр, демниг ажылдап, чурттап турар. Сөөлгү адааным тыва оол, бурят кыс уругларын үш дылга өөредип, кижизидип турары солун. Районнуң шериг комиссариатынга украин В. Попадюк, казах Булат тус-тус коллективтерде шериг нагылыг оолдар-биле ажылды кескүзү-биле чорудуп, кызыгаар хайгыылчылары «Зарница» оюнну школачылар-биле солун эрттирип чаңчыга бергеннер. Кезээ ёзугаар районнуң совхоз, будурулге, тудуг организацияларында, кооперативтерде, Мугур-Аксынче дорт — ловуткан өөктүң тулгунда орус, украин, грузин, армян, дагестан, хакас, тыва кижилер эл-хол болуп ажылдап турар. Ынчалзадаа чер-чурт аалдаар, төрел-таныш барымдаалаар, болуглежип чорук районда чок деп болбас.

Салчак МОЛДУРГА.

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, районда национал харылзаалар талазы-биле комиссияның даргазы.

ӨГ-БҮЛЕ БОЛГАШ КОМПЕНСАЦИЯ

Бичии уругларга компенсация төлевирлерин (карылга дуглаар немелде төлевирлерин) доктаадып тургузар дугайында чүүлдү «Үүрмектеп садар өртектер реформазының болгаш чоннуң социал камгалалының дугайында» ССРЭ Президентизиниң Чарлыында болгаш ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң доктаалында тодаргай айыткан. ССРЭ-ниң херээженнер, өг-бүлелер, иелер болгаш бичии чаштар камгалалының херектериниң талазы-биле эргелелдиң начальниги, Күш-ажыл күркомунуң даргазының оралакчызы Л. Ф. БЕЗЛЕПКИН бо айтырыгга хамаарыштыр СЭТА-ның корреспондентизинге тайылбыр берген.

— Назы четпээн уруглар-лыг өг бүлелерге акша-хереглилерни тодаргай тыпсырының дузазы-биле компенсация хемчеглерин боттандырып, бичии уругларга херектиг барааннар өртектериниң бедээн түннелинде чоннуң карылгазын бүрүн дуглаарын онзалап демдеглээр бодаан мен. Элээн каш угланыышкыннар аайы-биле компенсацияларны тыпсыр.

Бирээде, амгы күштүг хоойлужудулга ёзугаар пособие алыр эргелиг өг-бүлелерге пособиелерниң дараазында чаа бетики хемчээлдерин доктааткан. Чижээ, чаш уруг төрүттүнгенде хары угла бээр пособиениң түңү ам 250 рубль болур. Бир чыл ажыл стажтыг (18 хар назы четпээн херээженнерге стаж хамаарышпас) болгаш ажылдап турар иелерге, а ол ышкаш бүдүрүлгеден дашкаар өөренип турар иелерге ай санында 110 рубль пособиени бичии уруу бүдүн чартык хар четкиже тыпсыр. Ийи болгаш оон-даа хөй уруглар төрүттүнгенде, пособиени уруг бүрүзүнге хамаарыштыр тыпсырын онзалап айтыр херек. Хуусаалыг шериг албанныгларының уругларынга, хайгааралга (азыралхайгааралга) алдынган уругларга, бот-иелерге (бот-иелерниң, бот-адаларның) уругларынга, СПИД деп аарыгның халдавырынга таварышкан уругларга пособиениң түңү база ындыг.

Бичии уруглары 6 дан 18 хар чедир назылыг болгуже чедир бот-иелерге, уруг азыралын төлээринден ада-иези ойталаан уругларга ай санында тыпсыр пособиениң хемчээлин 90 рубль кылдыр доктааткан. Чыл чедир ажыл стажы чок болгаш ажылдап турар иелерге, а ол ышкаш ажылдавайн турар иелерге бичии уруу бүдүн чартык хар четкиже чедир ай санында 80 рубль хемчээлдиг пособиени бээр. Адаккы шалыының 4 катап хемчээлинден ниити орулгазы ажыг эвес тодаргайлаарга, ол орулга өг-бүле кежигүнүнге онаажтыр 280 рубльден хөй эвес өг-бүлеге бичии уруглар 1,5 хардан 6 хар чедир үеде ындыг түңнүг пособиени база тыпсыр.

Ийиги угланыышкын — бичии уругларынга хамаарыштыр пенсия ап турар өг-бүлелерге немей төлевирлер. Ук пенсиялар —азыралыкчызындан чарылганы дээш база инвалид уругларга социал пенсиялар. Ындыг пенсияларга ай санында 65 рубльди немээри көрдүнген. Чижээ, инвалид уруглар 16 хар четкиже оларга ай санында ам 135 рубль хемчээлдиг пенсияны бээр. Азыралыкчызындан чарылганы дээш элээн каш уругларга онаажтыр пенсияны тывыскан турган болза, карылга дуглаар немелде төлевирниң үстүнде айыттынган хемчээли-биле бичии уруг бүрүзүнге тыпсыр. Адазындан, иезинден чарылгаш, шуут өскүс арткан уругларга ындыг пенсияны моон соңгаар ийи дакпыр, тодаргайлаарга, ай санында 135 рубль хемчээлдиг кылдыр тыпсыр.

Үште, социал хандырылганың амгы күштүг системазын ёзугаар пособиени азы пенсияны албайн турар уругларга 16 хар чедир (стипендия чокка өөренип турарларга — 18 харга чедир) ай санында 40 рубль хемчээлдиг төлевирни доктааткан. Ниити орулгазы өг-бүле кежигүнүнге онаажтыр адаккы шалыының дөрт дакпыр хемчээлинден ажыг эвес өг-бүлелерниң ажы-төлүнге ол төлевирни тыпсыр.

Оон ыңай бичии уругларга херектиг барааннарга немей акша бериишкиниң соксатканы-биле холбаштыр 18 хар чедир назылыг уруглуг өг-бүлелерге чыл санында карылга дуглаар тодаргай немей төлевирни доктааткан: 6 хар чедир назылыг уругларга—200 рубльден эвээш эвес; 6-дан 13 хар чедир назылыг уругларга 240-ден эвээш эвес; 13-тен 18 харга чедир уругларга 280 рубльден эвээш эвес.

Бо төлевирлер болза шалыының адаккы деңнелиниң дөрт дакпыр хемчээлинден ниити орулгазы кижи бүрүзүнге онаажтыр ажыг эвес өг-бүлелерде уругларга хамаарыштыр дээрзин немей тайылбырлаары чугула.

— Карылга дуглаар төлевирлерни (компенсацияларны) бичии уругларга тыпсырын канчаар организастаар ыл?

— Пособиени ап турарларга баш бурунгаар доктааттынган чурум ёзугаар ук пособиелерни улгаттырган хемчээлдерлиг кылдыр тыпсыр. Ынчаарга пособие ап турар өг-бүлелерге карылга дуглаар немелде төлевирни (1991 чылдың апрель айның) баш бурунгаар —март 20-ден тыпсып эгелээри көрдүнген. А хемчээлин бедиткен пособиелерни майдан эгелеп бээр.

Социал хандырылганың ам күштүг системазын ёзугаар пособие болгаш пенсия албайн турар уругларга оларның херектиг барааннарының өртээ улгатканы-биле холбаштыр чыл санында карылга дуглаар бүдүн немелде төлевирлерни тыпсырын иезиниң азы адазының кол ажылдап турар черин дамчыштыр боттандырарын сүмелээн. Ада-иези азы оларны солаан кижилер бир эвес ажылдавайн турар таварылгада карылга дуглаар төлевирни, ада-иезиниң чурттап турар чериниң аайы-биле социал хандырылга органнары тыпсыр.

Пенсия болгаш пособие албайн турар уругларга карылга дуглаарының апрельде немей төлевирин баш бурунгаар март 20-ден эгелеп тыпсыры көрдүнген. А бичии уруглар барааннарының өртээ аартааны-биле холбаштыр чыл санында тыпсыр карылга дуглаар төлевирлерни (компенсацияларны) ден хемчээлдиг кылдыр квартал санында үзүктеп тыпсырын сүмелээн. Чижээ, ийиги кварталда тыпсыр ужурлуг ол төлевирни дараазында хемчээлге бо чылдың апрельде тыпсып болур ийик: 6 хар чедир назылыг уругларга — 60 рубль, 13-тен 18 хар чедир назылыгларга—70 рубль.

— Карылга дуглаар төлевирлерни тыпсыр кылдыр шиитпирлээринге кандыг документилер негеттинерил?

— Карылга дуглаар төлевирлерни тыпсыр дугайында шиитпирлерни бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның администрациязы, а ада иези ажылдавайн турар уругларга — социал хандырылга киилдизи адазының, иезиниң азы оларны солаан кижиниң билдириишкинин ёзугаар хүлээп алыр. Билдириишкинге кожар документилер: бичии уругнуң төрүттүнгени дугайында херечилели, оон чурттап турар черинден шынзылга, дээди өөредилге черлериниң, техникумнарның, профтехучилищелерниң суртуулдарынга — олар стипендия албайн турар дугайында ук өөредилге черлериниң шынзылгалары, а эргежок чугула болган таварылгада — өг-бүлениң мурнуку чылда орулгазының дугайында документилер.

Ынчаарга бичии уруглар, элээдилер амгы күштүг хоойлужудулгада көрдүнген пособиени, пенсияны, стипендияны албайн турарын, күрүнениң долу хандырылгазынга кирбээнин билдириишкинге айтыры чугула.

Ынчалзажок карылга дуглаарының баштайгы төлевирин немелде документилер чокка тыпсыр болгаш эргежок чугула болган таварылгада дараазында катап эде санаашкынны кылыр.

ҮЕНИҢ ТЕВИИ-БИЛЕ

Мен бодаарымга, бистиң национал тыва уран чүүл, культуравыс, чаңчыл-ёзулал, чүдүлге-сүзүглелдеривис эде тургустунуушкун, демократчыдылга, ажык-чарның ачызында сөөлгү үш-дөрт чылдардан бээр шапкыныбиле эттинип-чазалып, катап төрүттүнүп, сайзырап эгелеп олурар.

Сактып көрээлинер. Тываның, тыва чоннуң дугайында даштыкы чурттар, чоннар хамаанчок, Совет Эвилелиниң безин улустары колдуунда чүнү-даа билбес турган-на болгай. Билзе-даа, тыва чон дугайында оларның билии: ядыы-түренги, боттарының бижик-билии-даа, национал уран чүүл, культуразы-даа, чаңчыл-ёзулал, чүдүлге-сүзүглелдери-даа чок чон турган кылдыр билдинип, оларның чурттап, хөгжүп, сайзыраары чүгле Совет Эвилелинге киргениниң ачызы... дээр хөөнүг чыгыы турган.

Ийе, шынап-ла, хөй националдыг совет улус-биле кады Тыва экономика, культура, уран чүүл, литература талазы-биле улуг-улуг чедиишкиннерни чедип алганынга маргылдаа чок. Ынчалза-даа уран чүүл, культура чаңчыл-ёзулалдар... чаңгыс талалаш, ниитижиишкин, оруссчу болгаш европажыгы хөгжүп турган-дыр. А бодувустуң национал тыва идик-хеп, эт-сеп, хөгжүм, культуравыс, уран чүүлүвүс, аас чогаалывыс, чаңчыл-ёзулалдарывыс, чүдүлге-сүзүглелдеривис, аажы-чаң, мөзү-бүдүжүвүстү... безин эргиниң артынчызы кылдыр кулу көрүп чораш, ол бүгүнү мырыңай уттуп, чиирерививистиң кырынга келген турган-дыр бис.

Сөөлгү чылдардан бээр национал идик-хевивис кедеринден ыятпас, аъш-чемивис дээжилерин кылып чиирививистен чеснимес апарган бис: хөгжүм, самывысты, национал оюннарывысты ойнап, эт-севивис, эдилел, херекселдеривис катап кылып, эдилеп, ажыглап, чаңчыл-ёзулалдарывыс, чүдүлге-сүзүглелдеривис... безин кылып, сагып эгелеп тур бис!.. Ынчангаш национал арын-нүүрүвүс, мөзү-бүдүжүвүс болгаш чоргааралывыс безин өттүп, кедурлүп-даа турар апарган!

Амгы чаа үе-шагның тевии-биле бо бүгүже чон бодуу-даа, чамдык эртем-методиктиг төп ышкаш черлер-даа кичээнгей, сагыш салып эгелей бээрге, бистиң тыва улус кайы хире национал культура, уран чүүлдүг, чаңчыл-ёзулалдарлыг, чүдүлге-сүзүглелдиг, идик-хептиг, эт-септиг, уран талантылыг, үс-шевер чон чораан-дыр деп чүвени өске улус-даа эскерип эгелей берди.

Мен бодаарымга, бо бүгүнү диргизип, чушкүрүп үндүреринге эртем-методиктиг төп улуг саллар, рольдуг болган. Шынап-ла, сөөлгү чылдарда ол төп тыва национал уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге элээн хөй болгаш чугула конкурстарны, фестивальдарны, көрүлделерни, массалыг байырлал-ёзулалдарны, семинарларны, делгелгелерни өске чогаадыкчы эвилелдер-биле демнежип организастап, удуртуп баштап эрттиргилээн. Оларның чүгле чамдык эң чугулаларын сактып, адаптаа көрээликер: районнарның болгаш республиканың чыл бүрүде бот-тывынгыр уран чүүл көрүлделери: хөөмей, фольклор, национал хөгжүм херекселдериниң, эстрада, шии, ыры, танцы коллективтериниң, ансамбльдериниң фестивальдары, конкурстары, көрүлделери: бот-тывынгыр композиторларның семинарлары, концерттери дээш оон-даа өске.

Түңнелинде район бүрүзүнге янзы-бүрү жанрларның бөлгүмнери, ансамбльдери тургустунуп, бот-тывынгыр уран чүүл сайзыралды ап, чоннуң культурлуг дыштанылгазынга бараан болуп турар: моон ужун «Саян», «Аян», «Тыва» чергелиг республика эвилел ужуражылгалыг ансамбльдерге чаа-чаа талантылыг артистер немежип, хөй-аъттыг чаа-чаа программаларны тургузуп, оон-биле тыва чоннуң ат-алдарын улуг совет чурттуң болгаш даштыкыгатаа алдаржыдып, делгередип турарлар.

ССРЭ-ниң Күрүне циригиниң составында ССРЭ-ниң улустуң артизи Владимир Базыр-оолович Оскал-оолдуң бөлүү хөй чылдарда ажылдап, чуртка, делегейге Тываның ат-алдарын көдүрүп чоруурунга чоргаарланыр бис. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Клара Данчай-оолдуң бөлүү база тускайлан чедиишкинниг ажылдап чоруур. Сайын-Хөө Намчылак бодунуң ховар талантызы-биле амгы үеде даштыкы көрүкчүлерни магададып чоруп турар. РСФСР-ниң алдарлыг артизи Күжүгет Балданович Хензиг-оолдуң өөредип, тургузуп кааны аныяк цирк артистери база чедиишкинниг ойнап эгелей бергеннер. А чонар-даштан уран чараш дүрзүлер, композициялар кылыр шеверлеривистиң ат-алдары база делегейни дескинип чоруп турар. Ол бүгүге тыва чон амыравас, чоргааравас аргажок.

Эрткен чылдың декабрь 4-те «Шын» солунга Сергей Байырның республикада культура амыдыралында чедер четпес чүүлдер дугайында хөрээн өйүп чоруур бодалдарын илередип бижээн чугула ажык чагаазынче культура ажылдакчылары, удуртур баштаар органнар болгаш Тываның чону болур-чогууру-биле кичээнгей салыры чугула деп санаар мен. Ол чүүлдү декабрь 14-түң ол-ла солунунга культура ажылдакчыларының хоочуннары А. Панов, М. Оюн, Л. Артына олар деткивишаан, боттарының үнелиг санал-оналдарын база илергейлээннер. Мен кайы-даа авторларның культура ажылының талазы-биле чамдык дүвүрелдерин үлешпишаан, кайы-даа чүүлде көдүрүп, чугаалап турар боттуг саналдарны деткип турар мен. 20 ажыг ажылдакчылардан тургустунган удуртуп чагырар стильдиг Культура министерствозун, бир-тээ, оон ам херээ чок апар чылаар чүве болганда, ону шуут дүжүрүп каапканы дээре эвес-пе?

Хуумда, оон орнунга Министрлер Чөвүлелиниң чанынга культура болгаш уран чүүл талазы-биле комитет тургусса чүл деп саналды деткиксеп турар мен. Оон чанынга культура болгаш уран чүүл чөвүлели тургузар дээни база демократчы эки санал болуп турар. Бир-тээ, ындыг апаар болза, мен бодаарымга, районнар Советтериниң чанынга база бичии-даа бол, ол хевирлиг чөвүлелдер тургузар болза эки хире. Уран чүүл, культура талазы-биле комитетке болгаш чөвүлелдерге доктаамал ажылдаар шалыңныг-даа, чөвүлелдиң чыыш, хуралдарының үезинде киржир эргелиг шалың чок-даа ажылдакчыларны депшидип болур-ла болгай. Ол ышкаш республиканың культура органнарын материалдыг баазалар, оран-сава, эт-херекселдер-биле хандырар, а культура ажылдакчыларын чурттаар бажың-балгат болгаш акша-шалыңның байдалдарынче кичээнгей салыр үе келген деп бодаар мен.

Моон-биле чергелештир эртем-методиктиг төп деп черниң кончуг узун, адап, сактып аары безин берге, узун адын солуп, бодунчулуп, кыска, билдингир кылдыр адап, оон эрги адын эгитсе деп саналдыг мен. Чүге дээрге бир талазында, ону республиканың улусчу чогаадылга бажыңы (азы төвү) деп адаарга, ол бодунуң алыс утка-шынарынга болгаш ажыл-чорудулгазынга-даа аажок дүгжүп турар байдалдыг. Өске талазында, ол төп кандыг эртем ажылдары: монографиялар, диссертациялар, ажылыышкыннар кылып турары ынчаш? А бир эвес ындыг ажылдар бар-даа чүве болза, ону эртем-шинчилел институдунга кожуп каза, чиирит болур бе?

А чогум бо төп, мен бодаарымга, кылып турары улусчу чогаадылга коллективтеринге (эртемге үндезилеттинген болбайн аан) методиктиг, организастыг, материалдыг болгаш уштап баштап, дуза кадар талазы-биле эки ажылдаарын уламчылаары чугула деп санаар мен.

Чыргал СЕРЕН-ООЛ.

ЧЕДЕР ХӨЛДҮҢ САЛЫМ-ХҮУЗУНУҢ ДУГАЙЫНДА

Чеже-чеже кижилерни аарыг-човуландан эмневеди дээр! Караамга көзүлдүр-ле чартык чүс чыл иштинде эштип, хемелеп чорааным терең суг кадарының кырында келди. Ооң дугайында хөй-ле чогаалдар бижиттингенин бодап ор мен.

Ол хөлдүң чемгерикчилери Чедер суу биле Оңгача-ла болгай. Анаа эм шынарны олар берип чорду. Ам-даа берип турар. Хурал-суглаага шаам-биле бажын камгалаалы деп саналдап келдим. Өске-даа улус ындыг күзелдерин илередип турду. Таптаашкын үезинде ол бүгүнү кымдаа херекке албады. Амгы үеде хөлдүң суу мурнукузундан эвээжээн. Ынчанмайн канчаар: оон үнүп чыдар бажын мал-маган сүзүп турда аан.

Чедерниң тейлер аразынга магалыг-ла көк, шык сиген үнүп турду. Хар эрири биле, курорттуң бугга аштакчылары үргүлчү аштап, септеп турган. Оларның ачызында «Чедер» курортунга тараан ыяштар-даа, оът-сиген-даа сагланнаар турду. Суггаттыг хайыраан ол сиген шөлдерин! Ынчангаш Чедер суу ажыглаттынмайн барганы ол-дур. Оңгача элбек суглуг. Алыс чери элезиниг болгап Чедер-биле улашпаза-даа, чер адаа-биле Чедер суунга каттыжып турганы чадавас. Суг төлүбээ тургузар дээш та чеже акшаны октаан! Суг черже кире берген. Кандыг-даа ажык чок. Үрегдекчиоруктуң түңнелин ол-дур деп бодап чорур мен.

Ооң орнунга Оңгача суун бетон бугажыгаш дамчыштыр базырган. Чедерниң суг үнүп турар бажының адаанче тудуштуржкаш, курорттуң эрги бугазын аштап, септеп, суг үнүн арыглапса, ам бир түңнелге чедирери чугаажок. Ийе, хөлдү дескиндир кудуктар казып турар. Олче та чеже акша октап турар чүве! Ооң орнунга ол чайгаар аккан сугларны ажыглаза, чарыгдал-даа эвээш, ажык-даа улуг эвес бе? Кудуктан алган суглар минералдыг болгаш тараан ыяштарга бэгай салдарлыг. Суттарарга-даа, хайыраан ыяштар куруп калган. Чедер хөлдүң салым-хуузунуң, ооң моон соңгаарғы артар-артпазының дугайында кандыг шиитпир үгенин солун дамчыштыр чыыдар боор деп идегеп мен.

Эренжей ТЕЖИТ.
Кызыл район.

ШЫННЫЫ-БИЛЕ ҮНЕЛЭЭР

Ооң дугайында парлалга арыннарынга-даа, массалыг информация чепсектериниң чугаа-соодунга-даа мынчага чедир чырытпайн турар, ол хамаанчок чаңгыс чер-чурттуглары, мында кады Совет, партком, районнуң шериг комиссариады, райкүүском дүш-түлүнге-даа какпайн турар.

Бодунуң үезинде Тыва Арат Республиканың шериг талазы-биле камгалашыр күчүзүн быжыглаарынга, чаа салгалды шериг херээнге өөредиринге Тыва автономнуг областың шериг комиссары турган. Тываның шериин ушкарып башкарып белеткээринге биче эвес үлүг-хуузун киирип чораан. Ол кымыл?

Чаа-Хөл бажынга чурттап чораан Чөвек Монгуш деп аңчы ашакты улус ат-шолазын-даа адавас, анаа-ла Коданчы дээр турган. 1911 чылда оон өг-бүлезинге оол уруг төрүттүнген. Оозу ээр дергизинден туттунуптар, эзенгиден тептиниптер апаргаш, адазын эдерип, аңнаар, дузактаар, адар-боолаар эрес эр боол өзүп-доругуп келген.

Сувак он сес хар четпээнде, Чаа-Хөлдүң Ооругда кежит аксынга кырган адазының өө өрттенип калган. Кырганнар кидис өө-биле кады «кызыл-дустай» берген. Сөөлүнде ол чуртту улус «Өртен-чурт» деп адай берген. Ол үеде Сувак өөнге турбаан чүве-дир. Өскүс арткаш, өглер кезип чоруп тургаш, амыдыраарының аргазын бодап, бирле чүвеге өөренип алырын ол күзеп чораан.

1930 чылдың чайынында эжи Мактар-биле дугуржуп алгаш, Чаа-Хөлден Хем-Белдиринче аъттыг чорупкан. Кызылга келирге, чаа тыва бижик өөренир сургуулдар чыып турган. Эжи Мактар ийи ай хуусаалыг тыва бижик сургуулунга өөренип кирген. Сувак шериг черинге өөренир күзелин илереткеш, эжиниң аъды-хөлүн ап алгаш, чана берген.

Ийи ай билдиртпейн эрте берген. Мактар чедип келгеш, тыва бижикке улус өөредип кыштаан. Эжишкилер 1931 чылдың чайынында Ак-Туруг сумузунуң даргазы Күдер-Хаа Монгушка Чөөн-Хемчиктиң кожуун черинден ийи кижини шериг черинче чорудар бижик келгенин дыңнааш чеде бергеннер. Ынчан Ак-Туруг сумузу Чөөн-Хемчик кожуунга хамааржыр турган.

Чадаанага чедип келирге, Тываның революсчу шериниң хүрээлеңинге хүлээп алган. Сувак Монгуш шеригниң сагылга-чурумун болгаш өөредилгезин шиңгээдип ап, биче сержант дужаалдыг апарган. Анаа салбыр командири эргени тывыскан.

Шеригниң сагылга-чурумунга, өөредилгезинге шылгарааннарны Тамбовтуң шериг өөредилге черинин командирлер школазынче чоруткан. Оларның аразынга Сувак Монгуш база кирген. Өөредилгени чедиишкинниг дооскаш, ТАР-ның революсчу шерииниң аъттыг шериг полугунга эскадрон командирлеп, оон соонда штаб начальнигиниң албан-хүлээлгезин эрттирип турган.

Революсчу шеригниң командылал составындан шериг херээнге шылгарааны дээш, 1939 чылда Сувак Монгуш биле Семён Севээнни Москваның шериг академиязынче өөредип чоруткан. Анаа өөренип турда, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Фашистерниң халдаашкынындан Москва хоорайны камгалаарынга өөренип турган эш-өөрү-биле кады үлүүн киирип, дүн-хүн чок дайылдажып турган.

1943 чылда академияны дооскаш келирге, Сувак Монгушту ТАР-ның Шериг ламызының сайыдынга, а Семён Севээнни Республика орденниг аъттыг шериг полугунуң командиринге томуйлаан. Ол үеде аъттыг шериг полугунга Балдан Лопсан штаб начальниги турган. Мен штабка секретарьлап турдум. Ынчангаш Сувак Монгушту кончуг эки билир мен. Ол амыдыралының хөй кезиин шериг хүрээлеңинге бараалгаткан. Солдаттан сайыт чедир, анаа дайынчыдан полковник чедир берге оруктарны эрткен. Оон амыдыралы Тываның төөгүзү-биле быжыг холбаалыг.

Тыва Совет Эвилелинге каттышканда, ТАР-ның шериин Кызыл Армияның составынга хүлээдип бээринге болгаш оон-даа өске шеригжи чаартылгалар кылырынга Монгуш Сувактың киирген үлүг-хуузу улуг. Шеригни каттыштырган соонда, Тыва автономнуг областың шериг комиссары албан-хүлээлгезин уламчылаан.

Бир эвес Тывага сталинчи репрессияларның коргунчуг аспаа, партия талазы-биле кызыгышкыннарның кара хөлегези турбаан болза, ол генерал эргени алгаш, шериг талазы-биле пенсияже үнген турар ийик. Оон шеригге албан эрттирген стажы 22 чыл. Чижек, бежен чылдарның репрессиялары ону база сюп эртпээн. Айыыл чок чериин ыйыгышкыны-биле 1952 чылда партия обкомунуң бюрозу ону кежигүнден үндүргеш, тудуп бажынаар деп барган. Сувак бодунуң буруу чогун ылап билир болгаш, ол-ла дүне Москваже чорупкан. «Москвага баарымга, мээн херээм Төп Комитетте ам-даа келбээн болган. Ону манап, одакчылап ажылдап турган мен» деп, соонда чугаалаар кижи чораан. Кажан ук херек чедип келирге, Төп Комитет болгаш Контроль Комитеди ону актыг деп шиитпирлээн. Ынчангаш шынныг херек тиилээн, партия кежигүнү болуп, бүгү назыда артарын оон быжыг туружу ажып шыдаан. Ол 1953 чылда шериг хүрээлеңинден халашкан.

Шеригден халашкан соонда Бай-Тайга, Чаа-Хөл районнарга партия, совет ажылдарынга ажылдап чораан. Сөөлүнде Ак-Туругга склад эргелекчилеп, инек кадарып ажылдап чораан, күш-ажыл талазы-биле пенсияже үнду ийин. Пенсилдай бергеш-даа, күш-ажылды кагбады. Сөөлүнде кадыкшылы баксыраан. Каа-Хемде инвалидтер бажыңынга тургаш, түр шөлээлеп алгаш, төрээн чери Ак-Туругга дөргүл-төрели, чону-биле ужурашкаш, оон хенертен мечүп калды.

Сувак Монгуш чамдык улус ышкаш даргазырак, дужаалзырак сеткил элилеп чорбаан. Ол өзулуг-ла бедүүн болгаш биче сеткилдиг чораан кижи. Улугларны улуг дээр, бичиилерни бичии дээр, хүндүлээчел, бүгү назынында шериг кижи чораан болгаш, дунмалары-биле-даа «өжим» деп сөстү ажыглап чугаалажыр. Ол сөс анаа дыка-ла эргим болуп арткан боор он. Оон орус кадайындан бир оглу бар чүве. Соңгаар бир хоорайда база шериг дужаалдыг албан эрттирип чоруур деп дыңнаан мен. Сувак өлген соонда, орус кадайы Тывага келгеш, республиканың шериг комиссариадындан болгаш Министрлер Чөвүлелинден Сувакка хамаарыштыр бүгү чүүлдерге чиигелделиг болур документилерни чыып алгаш чоруй барган дээр чораан. Ол кадай ам бистиң аравыста чок болгай аан. Ынчангаш сураглыг мындыг өгбевис кижиниң оода-ла 80 харлаан юбилейинде безин ыыт чок олуруп каарывыс хомудаанчыг-дыр.

Монгуштарның Чөвек оглу Сувак хаван чылдың (1911) чеди айның 20-де төрүттүнгеш, күске чылдың (1984) беш айның 18-те мөчээн. Араттың революсчу шерииниң чедиишкинниг уштап-баштап, фронтуже белек чорударынга, эки турачыларны белеткеп аъткарарынга улуг ачы-хавыязы дээш ону дайынчы Кызыл Сылдыс, ТАР-ның Республика, Ада-чурт дайыны орденниң бирги чергези, Күш-ажылдың республика орденнери-биле болгаш он ажыг медальдар-биле шаңнаан.

Ак-Туруг суурнуң төвүнде стадионну оон ады-биле адаан. Анаа районнардан, суурлардан келген спортчулар полковник Сувакка турасаатткан маргылдааларны эрттирип турары өөрүнчүг. Кезээ Совет чон хуралынга суурнуң бир кудумчузун оон ады-биле адаар кылдыр шиитпирни хүлээп алырын күзээр-дир мен.

Бызып-Сады МОНГУШ.
Улуг-Хем район.

ДУЗАЛАЖЫП КӨРҮҢЕР

Чаа өртии, чай-даа келди, а бистиң Арыг-Үзүү суурнуң хуу инектер коданында мынчага чедир буга чок. Ындыг болганда келир чылын бызаалар-даа, сүт-даа чок болурувус ол ышкажыл. Ол дугайында кезээ Советке, совхозтуң профэвилел комитединге, ажыл-агыйның кол зоотехнигинге чугаалап, челип пат болдувус. Кандыг-даа дуза чок. Ооң кадында бруцеллёзтуг инектер база илереттинген. Оларның бирээзи коданда чорбушаан, өске инектерге халдавырлыг аарыын чедирип болбайн канчаар.

Бир эвес силер бо айтырыгларны шиитпирлээринге дузалап шыдавас болзунарза, кая чедип, кымга хомудаалывысса эки ирги?

Арыг-Үзүү суурнуң чурттакчылары Александр САНЧАЙ, Олег ДАРЖАЙ болгаш өскелер-даа.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

Солунун

АФРИКАГА ИЛИИР САДЫП...

—Бо-ла болгай, бисте база чедип келдилер—деп, Зимбабве Республикада ССРЭ-ниң элчини Юрий Шкалов чугаалап-дыр. Африкада аас-кежик дилеп чеде берген совет хамаатылар дугайын мынча дээни ол.—Хөй янзы чаагай кежиктер аазап турар кажар овуу.дунныгларга алыспас кылдыр улуска тайылбыр кылбас болза хоржок-тур ийин.

Шынап-ла, сөөлгү үеде чамдык совет солуннарга даштыкыга ажылдаары-биле чоруур документилер кылып турарының дугайында чарлалдар көстүп келген. Оларның аразында Африканың мурнуу чүгү дээн ышкаш онзагай солун чөрлер база бар. Оон түңнелинде хөлүн эттир бүзүрээчел кижилер мында көстүп келген, олар эвээш эвес акшаны чарыгдаан, ынчалзажок өске чуртта кепеек безин чок, паспортунда ур эвес туристээр деп демдеглелдиг олуруп артканнар.

Ийет, акша кайын-на пальмалар бүрүзү ышкаш ыяшта үнүп турар боор, бананны чеже-даа чиргеш база-ла тодар эвес сен. Бодунуң үезинде: «Африкаже, уруглар, аян-чорук кылбаңар...» деп сагындырып турган шүлүкчү база-ла ханы көрүп турган ышкаш—Мурнуу Африка Республиказа-даа, Зимбабведе-даа миллион-миллион ажыл чоктар, оларның иштинде ак кештиг хамаатылар бар болгай. А чогум оода чадаарда чаңгыс-даа чыл иштинде анаа чурттаар дээр болза, аттарлыг фирманың магадылалы херек.

Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстан элээн тывынгыр кижилер өөренген чаны-биле баштай-ла бээзарже хэлчырлар, анаа совет иллирнин азы электри плитазын ажыктыг кылдыр саарывыдып болур, оон соонда барык чажыт байдалга чурттап эгелээр. Чамдык совет херээжен хамаатылар дүнеки клубтарга «москва самы» теп, ол черниң кижилериниң күзелдин-биле хөгледип турарлар.

Шыгжамыры эвээш, тывынгыр эвестер совет консулду амыратпастар: «Чаңай, дузалап көрүңер!»

—Чурттан үнериниң чурумунуң дугайында ССРЭ хоойлузун хүлээп алган соонда, даштыкыга, оон иштинде Африкага ажылдаксаар кижилер эвээш эвес болур боор—деп, консул Юрий Смольский чугаалап орду.—Мында бэгай чүү боор, боттары-даа ажылдап ап болур, бүдер болза, ээп келгеш, чуртунга валюта-даа эккээр. Багай чүве чүл дээрге олча-ажык сүрүп чоруур кижилер совет хуу бизнестиң адын бексырадыр болза кончуг.

Африканың хаарып турар изиинде ажыл дилеп, бир-ийи неделя маннашкан совет хамаатылар консул кижизинге кээп-ле турар.

—Американнар болуңун улузун черге кагбас, дузалап, харын-даа акша берип турар ышкажыл—деп, төрээн чуртунга хөөрем чарлаалга мегелеткен кижи изиглени тур.

—Ынчалза-даа оон соонда АКШ-тың хамаатылары кырынга бүгү чарыгдалдарын дедир эгидип турар—деп консул барымдаалыг тайылбырлады.—Силер ынчап болур силер бе? Валюта акша-биле эгидер болдур ийин, а?

Чок, ынчап шыдавас бис дижирлер. Чоокта чаа найысылал аэропортунга ужурашканым совхамааты база мынча дээр болчук. Хараре-же ужуп келген, оон улаштыр МАР-же баар болап турар. Иоханнесбург чедер билет садар акшазы чок, чепшээрели база, а ол чокта самолетка олуртур эвес. Москвага ону анаа чугаалаваан, чүгле МАР-да херек кырында чок фирма-биле чарган чүве дээн меге керээни ол садып алган. А оон өртээ мындыг-ла [illegible] эвес турган боор ийин.

Андрей ДУБРОВСКИЙ.
(Чаа медээлер агентилели)
Хараре.

Сөөлгү шакта

НЬЮ-ЙОРК

Лондонда чөвүлел хуралда келген улуг үлетпүрлүг кол чеди чурттуң удуртукчуларының аразында Совет Эвилелинге дуза көргүзер талазы-биле шоолуг маргылдаа чок. Ындыг бодалды Великобританияның даштыкы херектер база дем-каттыжылганың херектериниң талазы-биле министри Дуглас Хэрд Эй-Би-Си телекомпанияга берген интервьюзунга чугаалаан.

Чөвүлел хуралдың киржикчилери Совет Эвилелинге сан-хөө талазы-биле улуг дуза көргүзерин бодавайн турар деп, ол демдеглээн. Оон-биле кады британ министр мынча дээн: «Совет Эвилелинде реформаларга деткимче бериксеп турар бис, улуг хемчээлдиг техниктиг дузаламчыны берип болур, чүгле баштай экономиктиг реформаларның планы ажылдап кылдынган болгаш амыдыралга боттанып эгелээн турар ужурлуг».

БЕЛГРАД

Словенияда байдал нарын болуп артпышаан, республика удуртулгазының хүлээп алган шиитпирлери анаа идиг берип турар. Люблянага болган парлалга конференциязынга бешки шериг облазының командылалының төлээлекчилери ынча деп чугаалааннар, ол командылалдың шериглери Словенияның девискээринде туруп турар.

Югославияның улусчу армиязының шериглери ЮСФР-ниң президиумунуң шиитпирлерин деткип турар, ол шиитпирлер хамааты дайынның болдурбазынче угланган болгаш югослав кризисти тайбың арга-биле шиитпирлээринге таарыжыр. Ынчалзажок Словенияның девискээр камгалалының болгаш иштики херектериниң республика органнарының отрядтары тайбың чарганының негелделерин хажыдып, Брион декларациязын болгаш ЮСФР-ниң президиумунуң доктаалын тоовайн турар.

КАИР

Иракның ядролуг объектилерин хынап көөр дугайында КНО-нуң Айыыл чок чоруук чөвүлелиниң резолюциязын оон чурту дозуу-биле хүлээп ап, анаа хамаарышкан кандыг-даа негелделерни күүселиринге беленин Иракның премьер-министри Саадун Хаммади медеглээн. Чогуур объектилерниң удуртукчуларынга айтышкыннар берлиген [illegible] чорук хынаалданы кылырынга чиик болур деп, Багдадка болган парлалга конференциязынга министр демдеглээн.

ПРАГА

Мында АКШ-тың камгалал министриниң оралакчызы Дональд Этвуд баштаан шериг делегациязы чоруп турар. Американ эксперттер чехословак эксперттер-биле кады ЧСФР-ниң камгалал үлетпүрүнге конверсия чорударының аргаларын өөренип көөрлер. Конверсия үезинде ЧСФР-ниң үлетпүрүнге капитал салыышкыны кылып болгу дег АКШ-тың фирмаларының данзызын американ эксперттер тургузар.

КНО

Сальвадорга КНО-нуң хайгааракчылар албаның июль 26-да тургузар. КНО-нуң чиңгине секретарының төлээзи Надя Юнес ол дугайын дыңнаткан. Ындыг албанны тургузар дугайында шиитпирни бо чылдың май 20-де-ле хүлээп алган турган. Оон кол сорулгазы болза Сальвадорнуң чазаа биле Фарабундо Марти эттыг Национал хосталга фронтузунуң аразында чедип алдынган бүгү-ле дугуржулгаларның күүселдезин хынаары болуп турар.

(СЭТА).

ЭМ ОЪТТАР: ажыглалы болгаш камгалалы

Бойдустуң кайгамчык хайыразының бирээзи — эм оът-сигенниң үнези амгы үеде дендии улгаткан. Бо чылдың апрельде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Эм оъттарны, арга-арыгның чайгаар үнген кат-чимизин, мөөгүлерин, пош тооруун Тыва АССР-ниң девискээринге белеткээрин чурумчудар дугайында» доктаалды хүлээп алган болгай. Мнаа чүгле эм оъттарга хамаарыштыр ап көрээлиңерем. Амгы үеде тургустунуп келген байдал бо айтырыгны комплекстиг шиитпирлээрин негеп турар. Бистиң республиканың иштинге ол чидиг айтырыгларның бирээзинге хамаарышпас аргажок.

Ам доктаалдың кол утказын кысказы-биле көрээлинер. Эм үнүштерни чыырын, белеткээрин «Фармация» бүдүрүлге каттыжыышкынының, арга-ыяш ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге, «Тыва аңныыр-тывыш» бүдүрүлге каттыжыышкыннарының, республикада хереглекчилер ниитилелиниң доктааттынган план ёзугаар чорудары ол доктаалда көрдүнген.

Эм оъттарны чыып белеткээр талазы-биле керээни чурттакчы чон-биле чарарын база дугурушкан өртек-биле олардан садып алырын ыяш ажыл-агый каттыжыышкынынга, оон районнарда салбырларынга чөпшээрээн. Ол черлер-биле керээ чарбаан кооперативтерге болгаш хууда кижилерге эм оъттарны чыыры болгаш анаа үндезилеп оъттан эм белеткээри хоруглуг. Керээни чарып алган белеткекчилерге (хууда кижилерге, бригадаларга) арга-арыг кирер тускай чөпшээрелди (билетти) чүгле ыяш ажыл-агыйлары бээр. Хууда кижилер керээ ёзугаар эм оъттарны чыып, калыргаш дугуржулга ёзугаар өртекке дужаап болур, а **эм оъттарны хууда кижилер, кооперативтер садыглаарын ол доктаалда хоруп каан.**

Хоорай болгаш район Советтериниң күүскомнары хамаатыларга, кооперативтерге эм оъттарны белеткээр дугайында чөпшээрел (патент) бээрин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалында хораан. Моон мурнунда берген чөпшээрелдерни күш чок болдурар. Эм оъттарны чонга садыглаары-биле магазиннер азы салбырларны белеткекчи бүдүрүлгелер-биле кады ажылдарын практикаларын күүскомнарга сүмелээн.

Эм үнүштерниң камгалалын, ажыглалын, оларның белеткелин, сайгарылгазын чурумчудары бүгү талалыг көөрү негеттинип турар чидиг айтырыг. Ону онза чугулалап көөрүн соңгаарладып болбас апарган. Хүлээп алдынган доктаалдың күүселдези хамаарылгалыг организацияларның демниг хөделиринден хамааржыр. Арга-ыяш ажыл-агый каттыжыышкынының (кол лесничий Т. Х. Бараан), «Фармация» каттыжыышкынының (М. А. Эренчинова) талазындан бо айтырыгны шуудадыры-биле баштайгы базымнарны кылып, чамдык хемчеглерни ап эгелей бергенин демдеглээр апаар. Белеткекчилер-биле керээлерни чарып, эм оъттар чыырын органызастаарын оралдажып турар. Каттыжыышкыннарның районнарда салбырлары база ынчаар ажылдап турар.

Эм оъттарны болбаазырадырынга, белеткээринге сонуургалдыг черлерниң планнары, сорулгалары-биле таныжып, хурал-суглааларынга Т. Х. Бараан олуржуп, оларның-биле харылзаа тудуп, ажыктыг арга-сүмени берип турар. Толуя Ховалыгович Бараан менеджерлер белеткээр курстарга улуг төп хоорайларга ийи-даа удаа чораан. Коммерция, рынок айтырыгларын биндилии-биле сайгарып шыдаар, шыырак специалист.

«Фармация» каттыжыышкыны 40 ажыг аңгы-аңгы эм оъттарның (хүлээп алырының дугуржулга өртектери-биле) данзызын тургускаш, керээде киирген. Хоорай, район аптекаларында пландарны база чедирген. Эм оъттарны чыырының хуусаазының, белеткээриниң шыгжаарының чурумнарының дугайында тайылбырны ажылдап кылгаш, хөй кезек кылдыр парлааш, сонуургалдыг организацияларга тараткан. Аптека ажылдакчылары чыгган эм оъттарның бараан-анализин кылып, оон шынарын тодараткаш ап турар.

Бо айтырыгны шиитпирлээринге Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүне комитединиң киржилгези, ролю улуг болур ужурлуг. Тываның девискээринде эм үнүштерниң географиязы, оларның курлавыры таптыг тодараттынмаан. Оларны белеткээрин чурумчударынга ону дарый кылыры чугула. Кайызын, кандыг оъттарны чеже белеткеп болурун тодараткаш, ону белеткекчилерге чедиргеш, негеллени шыңгызырадыры күзенчиг.

Ол ышкаш ховар эм оъттарга хамаарыштыр доктаалда көрдүнген болгай. Ховар эм оъттарның курлавырын камгалаар база көвүдедир, оларның ажыглалынга контрольду күштелдирер сорулга-биле ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Кызыл дептерлеринде, Тыва АССР-ниң ховар болгаш чидиң бар чыдар үнүштериниң дептеринде кирген эм оъттарны белеткээрин республиканың чазаа ол доктаалда айтып, хоруп каан.

Ам манаа чамдык чижектерден көрээлинер.

Алдын-дазыл (радиола розовая, чоннуу-биле золотой корень дээр) ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Кызыл дептерлеринде кирип бижиттинген. Эм шынарының талазы-биле оргаадай (улуг-оът), женьшень-биле ол деңнежип турар. Оон курлавырының талазы-биле Тыва — Сибирьде эң байлак черлерниң бирээзи турган. Сөөлгү үеде ол үнүш кончуг ховартаан. Ону казып тывары хоруглуг турбуже, ажык-кончаа сүрген кижилер чүнү хайыралаар боор, быжа бээр хуусаазын безин барымдаалавайн, казып алгаш, июльдуң 11-ниң хүнүнде базаарга алдын-дазылды садып турганын караам-биле көрдүм. Үнүш чечектелип каапкаш, үрезини бызыг душкен соонда чулуктут эки сактыр мен.

Тываның девискээри эм шынарлыг оът-сиген-биле байлак. Ынчалза-даа оон курлавыры теңчү чок эвес. Ол байлак тодаргай өртек-үнелиг болур ужурлуг. Ону келир үениң салгалдарынга кадагалап, камгалап арттырары амгы үениң чугула айтырыы.

Республикада эм оъттар белеткели, садыглаашкыны бо хүннерге чедир кончуг дувуренчиг байдалда. Чүгле ниити ыяш ажыл-агыйы, аптекалар болгаш өске-даа хамаарылгалыг организациялар таварыштыр оон чүгле чыып ап, үндүрүп аппарып турары база бар.

Хууда белеткекчилер эм оъттарны садып сайгарарын доктаал ёзугаар хоруп каан болза-даа, оон күүселдезин челип алыры ындыг-ла белен эвези херек кырында көстүп турар. Ону хажыткан таварылгада кандыг торгаал онаары безин тодаргай көрдүнмээн.

Рынокче шилчилге бо айтырыгны улам нарыыдадып, хөй талалыг болдурган. Эм оъттар-биле ажылдаар күзелдиглер: хууда кижилер, ассоциациялар, биче бүдүрүлгелер көвүдеп турар. Бойдустуң байлаан хала[illegible]

Медицина болгаш рынок

тар [illegible] сиген, эм шынары күштелгенде күзүн август-сентябрь айларда эм дазылдарны казарын улусчу медицина сүмелеп турар. Бо эм үнүштү шынгыы камгалавас болза, республика девискээринге ол шуут чок болуп, чиләр четкен.

Оон-биле чергелештир сыын оъду (маралий корень, левзея), шөңне, артыш дээн ышкаш үнелиг оъттарывыс кайы хамаанчокка чыып, тетчеглеп, садыглап келгенинден ховартааны эскертинмес аргажок. Ол оъттар район бүрүзүнүң девискээринге элбээ-биле үнүп турган болгай. Ам чоок-кавы черлерде олар барык чок болган. Артыш чүгле тас тайгалар баштарында арткан.

Тыва чон шаандан тура эм оъттарны кончуг камнаар, ону кайы хамаанчокка чулбас, каспас, хереглээнде тайга-тандызындан дилеп чалбарып тургаш, өйлей алыр чораан. Уруг-дарыынга үргүлчү чагыыр: оът-сиген, чечек чулбас, өл ыяш будуу сыкпас деп авам, ачам өөредип чорааның кончуг [illegible] хереглекчилерге чедип турар. А оон кол нуруузу — хууда кижилер холунда кирген. Эм оъттарны белеткеп, садыглаарының кара рыногу бистиң республикада кончуг нептерээн. Хууда кижилер шыдаар шаа-биле меңнип турбушаан. Чылдың кайы-даа үезинде эм оъттарны базаарга чиижек, улуг өртек-биле садыглап орарын көрүп болур. Эм оъттарны олар өй-хемчээл чогу-биле душкан черлен чыып белеткеп турары дувурелди болдурбас аргажок. Кара рыноктуң контрольдаттынмас талаларын санап көргүзери безин берге. Белеткээн оъттарның эм шынарынга кандыг-даа магадылал чок, ону кымдаа хынавас-ла болгай. Эм үнүштерни чыырының хуусаазын сагывас, кадырып белеткээриниң чурумун үреп турар таварылгалар хөй. Кандыг-бир эм оътка дөмей үнүштерни салчап турарын чок деп болбас.

Чүгле республика ниитиниң белеткекчилери эвес, Саян артындан келгеннер эм оъттарны (кандыг-даа чөпшээрел, моондак чокка) ажыглап, ону өртек-үнеге чедирип алырынче шуут-ла халчы берген. Оон-биле боттарының келир үедеги планнарын, ажыл-чорудулгазын, акша-хөреңги байдалын хөгжүдүп алыр идегелин холбаштырып турар апарган.

Амгы үеде чедиишкинниг ажылдап турар шыырак ассоциация «ТУВАТУР»-нуң биче бүдүрүлгези эм оъттар болбаазырадып, эмнер кылгаш, үндүр садарын планнап турар.

РСФСР-ниң Компартиязының рескому «Оргаадай» деп биче бүдүрүлге органызастаарын планнап турар. Ол бүдүрүлгеге эм оъттар болбаазырадыр дериг-херекселдерни садып тургускаш, кылган эм оъттары-биле республикага херектиг эмнер солуп, садарын планнап турар.

Оон-даа аңгыда, биче бүдүрүлгелер ажыдарын болап турар өске-даа черлер база бар хевирлиг.

Амгы үеде республикада калбарып бар чыдар улусчу медицина хөгжүлдези эм оъттар ажыглалы-биле база холбашкан болуру чугаажок.

Бо айтырыгны ниитизи-биле чедиишкинниг шиитпирлээринге Тыва АССР-ниң Арга-арыг хоойлузун хүлээп алырын дүргедедири күзенчиг. Бойдустуң байлаанын өртек-үнезин хоойлужудары — оон ажыглалын, камгалалын чурумчударынга улуг идиглиг болур болгаш каттыжыышкынның, оон салбырларының ажыл-чорудулгазынга, сан-хөө байдалынга деткимчени бээри-даа чугаажок.

Тургустунуп келген байдалды, оода бичии-даа болза, экижидеринге дарый шиитпирлээр ужурлуг айтырыг — эм оъттар-биле садыглаар тускай магазинни ажыдары.

Ыяш ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге болгаш «Фармация» каттыжыышкыннары бүгү инициативаны боттарының холунга алгаш, шиитпирлиг хөделиринге таарымчалыг үе бо эвес бе? Бо ийи улуг организация бот-боттарынче көржүп, манажып олурбайн, магазинни ажыдарын үзе шиитпирлээри күзенчиг. Бир эвес тускай магазинге эм оъттарны садар апарза, хереглекчилер чугаажок-ла чүгле оон алырын бодаар. Чиижек өртек-биле садыглаарының оруун дуглаарынга арга ол хире. Магазин айтырыын шиитпирлээринге Кызыл хоорккүүскомнуң талазындан боттуг дузаны көргүзери негеттинер. Районнарга база ындыг магазинчигештерни ажыдарының аргаларын дарый өөренип көөр херек.

Ол ышкаш эм оъттар-биле ажылдаар кадрлар айтырыынче сагыш салыры күзенчиг. Кандыг-даа алырга херек апаарга-ла өске областардан, крайлардан специалистер чалаарынга кончуг ынак болгай бис. Ындыг практикадан адырлырының чугулазын амыдыралда бар муңгаранчыг чамдык чижектер көргүзүп турар. Ыланңыя «Фармация» каттыжыышкынында анаа сонуургалдыг шыырак специалистер чок эвес, чүгле оларны чөп ажыглаарындан хамааржыр.

Моон соңгаар кайы-даа организацияларның ажыл-чорудулгазы коммерция, рынок харылзаалары-биле холбаалыг апаар. Эм оъттарны болбаазырадып, ону сайгарарынга биче бүдүрүлгени азы салбырны ажылдадып, башкарар апаары чайлаш чок. Ынчангаш даартагы хүн-биле чурттаар, боттарының специалистерин шилип тыпкаш, тускай курстарже-даа чорудуп тургаш, ажылдап шыдаар кижилерни өөредип алырынче далашканы [illegible].

Тываның эм оът-сигенин (экология талазы-биле арыг дээш) Кыдат, Япония, Корея болгаш Европа чурттары-даа бедии-биле үнелеп, кончуг сонуургалдыг болуп турар.

Ынчап келирде эм оът-сигенни хейү-биле чыып, белеткээш ону массалыы-биле болбаазырадып, ажыглаарын чаа эгелээр дээн планнар-даа улуг. А моон мурнунда чылдарда бойдустуң байлаан кедергей тетчеглеп, оон хайгааралдың чедир чорутпайн келгенивистиң хараазындан эм оът-сигенниң курлавырлары чегейтээни чажыт эвес. Ону утпазы чугула. Эм оът-сигенниң курлавырларын камгалаарынга, өстүрери-биле боттуг хемчеглерни чорудуп, хамаарылгалыг организациялар демниг-биле ажылдаары негеттинер.

Намчал ООРЖАК.

ӨГЛЕР ХЕВИР КИИРЕР

Наадымга уткуштур

Тыва өглер. Араттарның амыдырап өзүп келген оран-савазы аккыр өглер чүгле хонаштар солуп көжеринге эптиг эвес, а чөөн чүк кижилериниң хөй талалыг чаңчылдарынга, чурт-талгазынга холбаалыг. Өгнүң турар туружу, ооң эжии, даштыкы хевири шупту утказыг. Ону бистиң ада-өгбелеривис муң-муң чылдарда чурумчуду чаңчыктырган. Өгнүң ишти, эт-севи, олурар-чыдар олуттары безин ужурлуг, чурумнуг. Эр херээжен ээлерниң булуңнары, аалчы кижиниң үнер-кирери, эртер-эртпес черлери кызыгаарлыг. Ол-ла бүгү чаңчылдарга хамааржыр. Амгы бажыңнарда ышкаш, аъш-чем кылыр, чемненир, аалчылар хүлээп алыр, удуур, дыштаныр өрээлдер, идик-хеп, эт-сеп турар черлер шупту өгде бар. Ол хамаанчок, өгге хамаарыштыр овуржуду мынчаар шүлүктеп болур:

Өгде чүүлдер —
Өртемчейниң кезектери:
Өрү дүндүк —
Өлчейлиг хүн боду ол-дур.
Хереллдери —
Херлип баткан ынаалар-дыр.
Баганалар,
Базырыглар, кожаланнар—
Бөмбүрзектиң
Баглапышкын куржаглары.
Каас хээлиг
Хараачазы—экватор,
Эргин безин
Эртер, ажар арттар ышкаш...

Аккыр өглер кижиниң сагыш-сеткилинге романтиктиг бодал киирип, хей-аът киирер. Шынап-ла ындыг. Өглер — тускай поэзиялыг. Багай аът безин аал көрүп кааш, серген кээр ышкажыгай. Өг чаңынга баглаашта аъттар былгыржып, ырак орукче девиржип, чүген, чуларын, эзеңгилерин кыңгырадып турары эр кижини сорук киире бээр.

Элээн каш өглерден аал тургустунар. Шак ындыг аалды алды айның төнчүзүнде Хандагайты стадионунга көрдүм. Өвүржүлер районунуң тургустунганындан бээр 50 чыл болганын ынчан байырлаан чүве. Стадионнуң хүн үнер чүгүнге «Торгалыг», «Эртинелиг», «Ак-Чыраа», «Кызыл тук» совхозтарның аккыр өглери чергелештир тургулаптарга, чаа-ла чүгташ, сарыктыр салып кагган шааажан алктар-ла!

— Ногаан театрлыг, янзы-бүрү спорт шөлдерлиг, эки деригтинген стадион дур бо —деп, республиканың хоочун мөгези Сүүр-оол Ондар чугаалап турду.

— Өглерни көр даан, бо өглер стадионну улам хевир киирип турар-дыр. Ёзулуг тыва аал-дыр — деп, партия, совет хоочун ажылдакчы Лопсан-Серен Ондар чугааны деткиди.

— «Коммунизмче орук» совхозтуң өө чок деп болай бербенер. Бистиң өөвүс Улаатай аржаанында тиктинген болдур ийин. Аалчылар бооп, анаа база кирип болур силер—деп, торгу тоннуг бир малчын чугааны улам өөскүтту...

«Аалга келген кижи—аяк эрин ызырар» дижир. Өглерни сонуургап эгеледим. Кайызын кандыг дээр, каас чараш шимелделиг, аъштыг-чемниг-даа өглер болду. Оларның аразындан «Торгалыг» совхозтуң өө онзаланып, чыылганнарның кичээнгейин хаара тула берди. Ол өгнүң ээлери Кара-Тал бригадазының малчыннары Кара-оол база Елизавета Доржулар дээрзин, совхозта партия комитединиң секретары Биче Күскел-ооловна Монгуш биле ында профэвилел комитединиң даргазы Ольга Монгушовна Тас таныштыргаш, өгже чалады. Районнуң хоочуннарының бирээзи Александр Семис-оол ук өгнүң эрги ёзу биле деригтингенин, ааткыыштыг кавай, тос-карак, эзер, чүген, сыдым, аргамчы, киҗен, угулзалыг аптаралар, а оон кырында бичии хааржакчыгаштар дээш, бүгү эт-сеп, дериг херекселдиң туружунда турарын эскерип чугаалады. Дөрде ийи оол кажык ойнаан, а ийи кыс шыдыраалап орар болду. Хана шагы өгнүң таптыгла дал дуъш—12 шак турда хүн дээр черинде. Үлгүүр кыдыында чиг сүт быштаан угулзалай кадырып каан, а ынаада кургулдайны ораай аскан. Хараачада —дизиглиг куруттар.

Журналистер черле эки чүвени эндээр эвес, тыва телевидение ук өгнүң ээлерин, аалчыларын тырттырып, оператор Михаил Норбу бо өг черле онзагай-дыр дээрзин сөглеп даа турду. Июль 3-те болган «Тыва черде» деп дамчыдылгага Доржуларның өөн ак-көк экрандан катап көргеш, бо чүүлдү бижип, дараазында бодалдарга келдим.

Өвүрнүң удуртукчуларының стадионга өглер тиккени ужурлуг чорду. Ол өглер чүгле хевир киирер делгелте эвес, а анаа тус черлерниң мөгелери, аалчылары хонуп-дужуп, аштанып-чемненип турар өрээлдери, оларның төвү кылдыр организастаттынган.

Амгы үеде, эң ылаңгыя найысылал Кызылга, Наадым чергелиг байыр-чыскаал хүннеринде, удуур-чыдар, чемненир черлер чедишпес болгай. Удавас Тывага улусчу революцияның 70 чылы, малчыннар Наадымы эртер. Бо байырлалдарга Кызылга чоң арбын чыглыры билдингир. Ынчангаанда өвүржүлерниң дуржулгазын чүге ажыглап болбас деп? Бир эвес район бүрүзүнден 3-4 өглер эккээр болза, чүгле аал эвес, а өглер хоорайы туруп болгай. Ындыг хоорайны «Азия төвү» тураскаалдың дужунда, Улуг-Хемниң оң талакы эриин куду чыскаапса — көрүштүг-ле. Анаа чурум сагылганы тудары биле район бүрүзүнден бир-ийи шагдаа, КАИ ажылдакчылары боттарының төлээлери-биле кады чедип кээп болур. Ук хоорайжыгашка национал кылыглар, аъш-чем базаарларын-даа организастап болгай. Өглер хоорайжыгажы бистиң республиканың национал байырлалын улам хевир киирери — өскээртен келген аалчыларга сонуурганчыг болуру чугаажок. Ол хүннерде Дөгe даанга оон эдээнде малчыннарның малын ынаар чалап кадарары күзенчиг. Бо анаа бир мактаныкчы көргүзүг эвес, а малчын Тыва деп чүвениң демдээ-дир. Байлаавысты чажыргаш чоор бис. Ону чүгле организастаары хамааржыр. Кожаларывыс — моолдарның чаңчылы —дүне кежер чоң. Кежээ чүү-даа чок, курут хонаштарга, даң бажында ак өглер көстүп келген турар. Бистер база өөвүстүң эжиинден чоргаарал-биле мынчаар чугаалаар ужурлуг бис:

Эргим өңнүк,
Эргивимни оюп эртпейн,
Кидис өөмге
Хире-хире кирип каап чор.

Шайлап орза,
Сагыш хандыр хөөрежиили,
Херек болза,
Херии черже аъттангай бис.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.
Чогаалчы.

КАЖАН-ДАА УТТУНДУРБАС

«А» деп үжүктү өөредип, амыдыралче орукту изеп каан башкыларым кажан-даа уттундурбас. Эртем бүрүзүнүң башкылары аңгы-аңгы болуруң билир бис. Ынчалзажок оларның аразында Зоя Кимовна биле Ховалыг Балчий-оолович Сагаан-оолдарны мааа онзалап чугаалаксадым. Ынчан 1964-65 өөредилге чылы чүве. Эрзиниң Кызыл Сылдыс сес чыл (ам он чыл) школазының 3-кү клазынга өөренип киргеним күзүнүнде, школага аныяк башкылар немежип келгеннер. Зоя Кимовна — биология, а Ховалыг Балчий-оолович — химия, ыры башкылап ажылдап киргеннер.

Ол үеже хая көрнүп, эрткен оруувусту анализтеп орарга, сактырга-ла дүүн чаа ышкаш бодалга кирип келир-дир. Олар биске ол эртемнерден аңгыда, амыдыралчы болгаш ажыл-ишчи сүмелерни бо-ла киире бергилээрлер. Кижиниң амыдыралынга кандыг бергелер таварышпас деп. Амыдыралдың, ажыл-иштиң эң-не берге байдалдарынга таваржып келгеш, башкыларымның сүмелерин сактып келгеш ала-чайгаар-ла сеткил-сагыжым оожургап, кандыг-даа шаптараазыннар ажып эртине бээр идиглиг апаар мен. Башкыларымның мензэ чагыг-сүмези бо хире буянныг. Бо амыдырап, чурттап келгеш, оларга чүгле экини күзеп, ажыл-ишке буруңгаар депшилгени йөрээп чоруур мен. Мээн ол сеткил-сагыжым амыдыралга боттанып чорууруң көрүп чор мен. Зоя Кимовна биле Ховалыг Балчий-оолович Сагаан-оолдар амгы үеде Бай-Тайга районда чурттап, ажылдап чоруурлар. Олар чоң-биле кезээде тудуш ажылдап келгеннер. Х. Б. Сагаан-оол партия райкомунуң бирги секретарында, а уругларының иези районнуң социал хандырылга килдизинде инспекторлап ажылдап чоруур. Оларның бир улуг районнуң чонун удуртуп, амгы берге үеде партияның идегелин күүседип оралы база-ла башкыларымның билии, күжү четчир болганы ол-дур деп санаар мен.

Ийе, оларның өөреникчилериниң чамдыктары республиканың ол-бо чүгүнде улус ажыл-агыйының хөй янзы адырларында багай эвес үлүүн киирип чоруур. Чамдыктары олар дег, башкының белен эвес мергежилин шилип алган, аңгы-аңгы хоорай, суурларда башкылап чорууру оларның өөреткен билииниң халас барбааның бир бадыткалы болур. Эрзиниң улус өөредилге килдизинде Елена Эгерни, Нарында Елена Ноозунну, Мөренде Светлана Чавынчакты, Кызылда Антонина Содунамны, Любовь Хомушкуну болгаш өскелерни-даа мааа уламчылап адап боор мен. Бодум база ортумак школа доосkan соонда, улаштыр Кызылда күрүнениң педагогика институдун доозуп алдым. Мээн мынчаар эртем-билиг чедип алганым база-ла оларның ачызы-дыр деп бодаар мен. Эрткен чылдың чазынында клазывыстың өөреникчилери школа доосканывыстан бээр 20 чыл болганынга ужуражып келген бис. Ынчан бо-ла башкыларывысты сактып, чугаалашкан бис. Чүгле Кызыл Сылдыс школазында безин башкыларывыстың соон салгаан ындыг мергежилдиглер арбын болду.

Өг-бүле үш уруглуг. Олары боттарының күзелдерин ёзугаар эртем-билигни чедип алгаш, аңгы-аңгы черлерде ажылдап чоруурлар. Саяна, Мерген, Аяна оларның дөрт бичии чаштары кырган-ачазы биле кырган-авазының өг-бүле болуп чурттааш, 30 чыл база кайызы-даа 50 хар харлааның юбилейинге чоокта чаа чыглып, оларга чылыг сөстүг йөрээлдерин чугаалап, өөрүшкүнү чедиргеннер. Амыдыралдың ёзулуг-ла чогаадыкчы тевиинде келген өг-бүлеге, башкыларымга чүгле кай дег кадыкшылды, ажыл-ижинге ам-даа экини күзеп каайн.

Римма ЧАВЫНЧАК.
Кызыл хоорай.

КОРДАКЧЫЛАРНЫ АДААН

Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналдарынга чечен чогаал болгаш публицистика талазы-биле кордакчылары кылдыр шүлүкчү Александр Даржайны, чогаалчы Кеңин-Лопсаңны, критик Антон Калзаңны Тываның ном үндүрер чериниң коллективи адаан.

Александр Даржайның 1988 чылда үнген «Өглеривис ак-көк ыжы» деп шүлүктериниң чыындызын, Кеңин-Лопсаңның 1981, 1984, 1989 чылдарда үнгүлээн «Чылгычының өө», «Кырган-авам өпей ыры», «Азаның бичези кончуг» деп трилогиязын, Антон Калзаңның 1991 чылда үнген «Өзүлдениң демдектери» деп чечен чогаал критиказының номун эң дээре чогаалдар деп ук коллектив үнелээн.

Ол чогаалдар баа чечен чогаал талазы биле критика ажылы дээш алы үнген эштер Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналдарынга төлептиг деп республиканың ном үндүрер чериниң коллективи санап турар.

(Бистиң корр.).

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮЛЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 9.55 Мультфильм. 10.15 А. Руссель. «Арга-арыг дугайында шүлүглел». № 1 симфония. 11.00 Уругларга дамчыдылга. (англи дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30—13.15 «Мария Капнист. Үш байырлал». Телефильм.

* * *

14.30 Телемикст. 15.15 «Бирле черле дайын диңмирээн». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.30 «Сонуургактарга». «Бажың комитеди». 16.45 Л. Бетховен. № 7 соната. 17.15 Уругларга фильм. «Челээштен бедик». 2-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.30 «Цхинвали: карангы арлын тайлы бээр ирги бе?». Телефильм. 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 21.00 Үе. 21.40 «Кинопанорама». 21.55 Ажык чугаа. 23.25 ИХМ-ниң медээлери. 23.40 «Вологда черинде чогаадыкчы сорук». 00.35 ТМА. 00.55 «Уран чурулганың метаморфозалары». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы сериязы. 01.25 «ВиД». «Матадор». 02.25 Фильм-концерт. 03.00 — 03.55 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Булактар». 8.45 Режиссер Л. Хейфецтиң ажылдары. 10.10 «Мөзүлүг эвес кижи». Уран-чечен телефильм. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зының программазы. 11.30 О. Уайльд — «Тергиин ашак». (Сатира театрының шиизинде). 12.30 Камера эрткен үеня шинчилеп тур. Маршал Г. Жуковтуң намдарының билдинмес арыннары. 13.30 Уругларга фильм. «Парустар» 1-ги сериязы. 14.35 — 15.45 «Ялта-91». Эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң телеконкурузу.

* * *

17.00—18.45 Россия ТВ-зының программазы. 18.45 «НЛО: чарлаттынмаан аян-чорук». 13-кү дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

19.30 «Экивенер!». Информастыг программа.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 Медээлер. 20.40 «Саян эдээнде кежээ». Чечен чогаал-хөгжүмнүг программа. 21.30 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.40—23.15 Россия ТВ-зының программазы. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 — 01.25 В. Розов. «Каш борбак дамды». Телешии.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.30 Концерт. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Ритмиг гимнастика. 21.00 — 21.40 Үе.

АЖЫЛ МАНАП ТУР

«Тыва тудуг» тудуг каттыжыышкынының № 48 тудуг эргелелинге доктаамал ажылдаар ажылчыннар хереглеттинип турар:

1. Тудуг машиналарын хандырар талазы-биле механик, шалыңы 600 рубль.
2. Тудуг машиналарын хандырар талазы-биле слесарь, шалыңы 400 рубль.
3. Ажылга арга-дуржулгалыг мастерлер, прорабтар (эр кижилер), шалыңы 600 рубль.
4. Мергежилдиг бызанчылар, чазаныкчылар, айда шалыңы 500 рубль.
5. Өөреникчи бызанчылар, чазаныкчылар (шериг албаны эрттирген эр кижилер). Айда 150 рубль стипендияны төлеп бээр.

Бот кижилерге общежитиени бээр.

Келир адрези: Кызыл хоорай, Складская кудумчузу, 1а, кадр килдизи, телефону 3-34-71.

* * *

«Элегес» бүдүрүлге кооперативинге кол бухгалтер (шалыңы 600 рубль), ЭО-1011, 5011 экскаваторларга экскаваторжулар (шалыңы 680 рубль) хереглеттинип турар. Бажыңбиле хандырар. I болгаш II чартык чылдарның түңнелдери-биле шаңналды бээр.

Келир адрези: Элегес-Аксы суур. Заводская кудумчузу, 1, «Элегес» кооператив, кадр килдизи.

КОНЦЕРТЧЕ ЧАЛАЛГА

Бо чылдың август 3-4-те РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга хөөмей, сыгыт, каргыраа талазы-биле эң талантылыг күүседикчилерниң болгаш ансамбльдерниң аразында конкурс-фестиваль болур.

Эгелээри: август 3-те 10 шакта, август 4-те 19 шакта түңнел концерт. Билетти Ленин кудумчузунуң 15 бажыңда методтөпте садып турар.

* * *

Хакасияның «Үлгер» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга июль 18-те 19 шакта болур. Билеттерни филармонияның кассазында садып турар.

КИРЖИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга, «Тиилелге» совхозтуң ажыл-ижиниң чартык чыл түңнелдерин үндүреринге болгаш шалыпчыларны шаңнап мактаарынга тураскаатkan байырлал Кызыл районнуң Кур-Чер суурга бо чылдың июль 20-де 11 шакта эгелээр.

Янзы-бүрү оюн-торлаа, 128 мөгениң хүрежи, чүгүрүк аъттарның чарыжы болур. Шүүлген мөгени аът-биле шаңнаар. Байырлалга киржирин күзээн бүгү кижилерни совхоз чалап тур.

Совхозтуң дирекциязы.

«БАЙЫРЛАЛЧЕ СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР БИС»

Бүгү чуртка болгаш даштыкыга сураглыг болу берген артистер **Алла Пугачеваны, Надежда Бабкинаны, Людмила Гурченкону, Игорь Корнелюкту, Алла Боянованы, Эдита Пьеханы, «На-На» бөлүүн, Жанна Агузарованы, Лайма Вайкулени, Валерий Леонтьевти** көрүкчүлер эки билир.

Москва эстрадазының сураглыг артизи, «Оюн-каткы», «Эртенги почта», «Аншлаг-Аншлаг» телевидение программаларының киржикчизи, «Ыры-89» телевидение конкурузунуң хүндүлүг лауреады

Александр ПЕСКОВ

концерт көргүзүглерин ажыдып, таныштырар.

«Байырлалче силерни чалап тур бис» деп солун концертче чалап турар. **«Синхро-Буфф»** танцы бөлүү концертке киржир. Программаның башкарыкчызы **Сергей КРАМОРЕНКО.**

Концерттер **июль 22, 23 хүннеринде 17 шак 30, 19 шак 30 минута турда, Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга** эгелээр, тайылбыр алыры биле **2-55-19, 2-46-02** телефоннарны ажыглап болур.

Билеттерни театрның болгаш филармонияның кассаларында садып турар.

БО ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ 3-4 ХҮННЕРИНДЕ РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ ПОЛИТИКТИГ ЧЫРЫДЫЫШКЫН БАЖЫҢЫНГА «ХӨӨМЕЙ-91» ДЕП РЕСПУБЛИКА ФЕСТИВАЛЫ БОЛУРУНУҢ ГРАФИГИ

(көргүзер чуруму болгаш үези)

Август 3-те 10 шакта эгелээр.

Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Каа-Хем, Кызыл районы, Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр районнары. 12.30 шактан 13.30 шакка чедир дүъштеки чапсар.

Сүт-Хөл, Таңды, Тожу, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Эрзин, УЧТ клувунуң «Хөөмей» ансамбли.

Бир районнуң концерт көргүзер үези 15 минута. **Август 4-те** 10 шактан 14 шакка чедир делгелге-аукцион. 19 шакта **түңнел концерт.**

Билеттерни садып турар чери: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 15.

Методтөп.

Бир чагаага хамаарыштыр

ЫНЧААР АДАЗА

«Шын» солуннуң арнынга үнген Александр Салчактың «Хомус музейинге чордум» деп чагаазын номчааш, найысылал Кызылга национал хөгжүм херекселдериниң музейин чүге кылып шыдавас деп бис деп бодалга келир-дир мен. Хомусту бичиимден тура ойнап чордум. Шаанда тыва өг бүрүзүнге хомус турган. Тыва уруглар кыдыындан кыра хомустаар чораан. Бистиң аалывыска ол шуут непторенгей турган чүве. Эң ылаңгыя мээн авам Сарыглар Өшкү-Саар дыка хомустаар чораан. Хой кадарарда мендеп биче Дөрбет-оол дээр дунмамны эдертип алыр. Черге ававыстың ыңгылыг хомузунуң үнүн ийи талазынга олуруп алгаш, дыка таалап дыңнаар чордувус. Авамга хомустарла хөй турган. Оозунуң аттарын шелер-хомус, кулузун-хомус, демир-хомус деп чүве-дир дээш, биске тайылбырлап берип чорду.

Бистерден ыраажылар, хомусчулар үнмээн даа болза, ававыстың бистиң медерелививске арттырып каан талантызы бистиң сагыш-сеткиливисте чаңгыланып сиңниккен. Оон па ужурунда боор, мээн кады төрээн дунмам Монгуш Дөрбет-оол хомус кылырынга аажок мергежээн кижи. Оон кылган хомузунуң үнү откир, бир янзы. Өске-даа хомус кылып чоруур мастерлер бистиң Тываның булуң бүрүзүнде дыка хөй. Ол мастерлерни чаңгыс черге чыып, оларның кылган хомустарының, хөгжүм херекселдериниң музейин тургусса черле чогуур деп бодаар мен. Музей херек. Ону кылыр дизе чүгле идепкей негеттинер. Республиканың Культура министерствозундан аан. Ынчангаш ук музейни «Аялга» деп адаза ажырбас деп сапалдыг мен.

Сарра КУУЛАР.

«Шынга» парлаттынган соонда

АЖЫДАР ҮЕЗИ КЕЛГЕН

Культура ажылының хоочуну Александр Салчак «Хомус музейинге чордум» деп чагаазында Саха-Якут ССР-ниң төвү Якутск хоорайда делегейниң хөй нация улустарының хомустарын чыып, делгеп каан музейни сонуургаан болгаш бодунуң бодалдарын солунга бижээн. Тывага чүге ындыг музей тургузуп албас деп бис? Бисте уран чүүлге ат-алдарлыг апарган аныяк-даа, хоочун-даа ус-шеверлер бар болгай. Бай-Тайга районда хомус, игил, бызаанчы кылыр Күжүгет Балган, Хомушку Иламчап, Чөөн-Хемчикте ат-сураа алгый берген сыгытчылар ансамбли бар. Ол ышкаш хөөмейлээр, игилдээр Ак-оол Кара-Сал, оон өөреникчизи Эрес-оол Куулар бодунуң уран талантызын Франция, Италияга көргүскен болгай. Чоокта чаа база-ла ол-ла райондан Олег Куулар тыва чонувустуң аас чогаалын Америкаже киир сыгыртып чораанынга чоргаарланыр ужурлуг бис. Сүт-Хөл районда Алдан-Маадыр чурттуг Хунаштаар-оол Ооржак «Сүмбер-Уула» колхозта тыва национал хөгжүм херекселин кылыр Маржымал Ондар, республикада шыырак хомусчуларның бирээзи Дмитрий Очур, Сүг-Аксы суурда уруглар школазының башкызы Чочак-оол Монгуш, Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап чоруур Аранчол Айыжы, «Саян» ансамблиниң солизи Татьяна Соржу, Кызыл районда Александр Салчак, хомус кылыр мастер Дөрбет-оол Монгуш, Эрзин районда даш чонукчузу, игил, бызаанчы кылыр, бот-тывынгыр композитор Бригад Дүпчүр болгаш өскелер-даа уран чүүлдүң мастерлеринге кирип болур.

Бо кижилер тыва национал хөгжүм херекселдери кылыр мастерлер болгаш хомусчулар-дыр. Мен база хомусту кончуг хүндүлээр болгаш анаа багай эвес ойнап өөренип алган мен. Шынап-ла, кандыг-бир хөгжүм херекселинге ойнап өөренири дээрге-ле кижиге онзагай, тускай салым-чаяан херек. Кижи бүрүзү-ле тудуп алгаш, ойнай бербес-ле болгай.

Тываның хомус аялгалары кончуг тааланчыг, чиргилчинниг ховулар, арга-эзим, аң-мең, мал-маган кижиниң караанга костүп кээр болгай. Чөөн Сибирь улустары буряттар, якуттар, тывалар боттарының уран талантызының дөмейлешпес онзагайы-биле ылгалдыг.

Бодумнуң хире-шаам-биле тыва ажылчын аңгының аныяктарын уран чүүлге хаара тудуп, хоорайга болуп эртип турар көрүлделерге киириштирип турар мен. Тудугжулар аразында сыгыртыр, хөөмейлээр, хомустаар аныяктар база бар. Оларга 48 тудуг эргелелинде Оолак Ондар, өг-бүле ансамбли апарган Эрес-оол, Валентина Чүлдүмнер, тыва хомуска ойнап өөрелип алганым машинист-оператор орус уруг Ольга Нестеренко хамааржыр.

Ынчангаш национал хөгжүм херекселдериниң музейин бистиң республикага ажыдар болза, бүгү арга-курлавыр бар. Ховартап бар чыдар ус-шевер дарганнарның хөрек чуруктарын, оларның өөреникчилериниң, ыраажыларывыстың, алдарлыг хомусчуларның, сыгытчыларывыстың, уран чүүлдүң ат-алдарлыг ажылдакчыларының дугайын ол музейге чүге көргүзүп, чонга таныштырып болбас деп бис. Бо бүгүнү Тыва АССР-ниң Культура министерствозу эртем-методиктиг төптүң ажылдакчылары-биле сүмележип тургаш, уран чүүлдүң музейин Тывага ажыдар үе келген-даа. Ынчангаш культура ажылдакчылары үнүн кадар боор дээрзинге бүзүреп, өске эштерден санал-оналды манап артым.

Энгил-оол МОНГУШ.
«Тыва тудуг» каттыжыышкынның клуб директору.

ЧҮНҮ ПАРЛААНЫЛ, КӨРЭЭЛИ

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң органы «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагының чээрби чедиги дугаары чырыкче үнген. Ында хоочун-даа, аныяк-даа херээжен авторларның амгы амыдыралды көргүскен солун уран-чечен чурумалдарлыг чогаалдарын парлаан, оон орус дылда тиражы — ийи муң кезек болган.

Ылангыя проза чогаалдар бөлүүнде чаа аттарга санаттынар Нэлли Доржуеваның «Чедишкен айның эгези» («Начало полнолуния») деп тоожузундан үзүндүлер кирген, оон ынай Дарья Гуниченконуң «Чараш четкер азы колхозчу агрономнуң ынакшылының болгаш амыдырал-чуртталгазының төөгүзү» деп романындан эгелер парлаттынган.

Мурнундагы альманахтарда ышкаш, поэзия бөлүү база-ла «дүжүткүрү» биле онзаланып турар, ылангыя чаа херээжен аттарның арбыдаанынга номчукчулар өөрүүр дээрзи билдингир. Екатерина Танова, Светлана Козлова, Марьям Рамазанова, Зоя Намзырай дээн ышкаш ат-сураа шагда-ла алгый бергеннерден аңгыда, Лидия Куцевалова, Елена Манзанова, Светлана Турчина, Чимиз Ламажаа, Саяна Ондур болгаш өске-даа аныяктарның тывынгыр дилээшкиннерин эскерер бис.

Бо үндүрүлгениң бир демдеглексенчиг чүүлү — чүгле херээжен чогаалчыларның сөзнеринде, ынчангаш аныяк шүлүкчү журналист Ховалыг Артыкка удурткан херээжен авторлар хүрээлениң черле чедиишкинниг ажылдап турарын айтыры артык эвес боор.

Ол ышкаш чаа үндүрүлгеде «Драматургия», «Сатира биле юмор», «Публицистика», «Критика», «Аас чогаалы», «Уран чүүл» болгаш оон даа өске бөлүктер баа бар, ынчангаш № 27 «Улуг-Хем» альманагы темалар талазы-биле база байлак болган-дыр.

Сандан САНДЮ.

КИНО

ИЮЛЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Первичное зло» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Варвара — краса, длинная коса»** 9.00, 12.30. **«Последний рейс «Надежды»** 10.50. **«Деловая женщина»** (АКШ) 15.20, 17.40, 20.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Киночыыпды»** 11.00. **«Любовь с привилегиями»** (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Коммандос»** (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

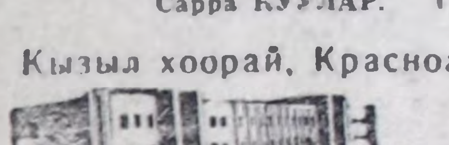

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор —3-43-34; ● оралакчызы — 3-33-91; ● приемная — 3-34-26; ● харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ● советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98, ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● кодээ ажыл-агый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ● чагаа килдизи—3-39-03; ● очулга—3-34-39, 3-34-93; ● корректорлар — 3-34-19; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн баргаңда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ааазы.

Тираж 37097 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 113.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-нин Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл июль 19 пятница № 123 (14623)

(Чагыдар өртее 6 коп). Садар өртее 20 коп.

«Шын» солуннуң Күш-ажылчы алдар тугун бөгүн Улут-Хем районнуң **Түлүш Кечил-оол аттыг совхозунуң** (директору М. С. Донгак, партком секретары Н. Д. Сереп) мал чеминиң белеткекчилеринге алдар болдуруп көдүрген.

Ажыл-агыйның сигенчилери ниитизиниң малынга 3800 тонна сиген белеткээр хүлээлгезин 500 ажыг тонна чедирип, онаалдазын 14 хуу чедир күүседип алган.

Республиканың сигенчилери, мал чеминиң белеткелин дүргедедиңер!

Дүүн

СЕЛЕКТОР ХУРАЛ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң селектор хуралы дүүн республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ удуртулгазы-биле эрткен.

Мал чеминиң болгаш дүжүт ажаалдазының белеткелиниң айтырыгларын аңаа чугаалашкан. Амгы үеде кол күштүг мал чеминиң база тараа ажаап алыышкынының белеткелинче мөөннээрин айтып, чоокку үеде кылыр ажылдарны тодараткан.

Чугула херекселдиң барааннары-биле ажылчы чонну хандырар сорулга-биле тус черге ону бүдүреринин, республикаже киир сөөртүрүнүң айтырыгларын база чугаалашкан.

«САПЫКЧЫГАШТА»

Кызыл хоорайның «Обувьбыт» бүдүрүлгезиниң цехтер ажылчыннарының чартык чылда канчаар ажылдааның аппаратының экономист-бухгалтерлери дүүн түңнеп көрген.

«Сапыкчыгаш» цегиниң идик мастерлери кайы-даа цехтиң ажылчыннарындан эки ажылдаан. Чартык чылда цехтиң ажылчыннары 96 муң рубльдиң ажылын бүдүрер турган, ону 105,4 муң рубльге күүседкен. Азы планның онаалдазын 109,8 хуу боттандырган.

Идиктер быжар мастер Зоя Белокрылова чыл эгезинден бээр шалыпчы ажылдап келген. Ниитизи-биле чартык чылда планын ол 113,3 хуу күүседкен. Идиктер даараар мастерлер Багай-оол Шавыы, Николай Филиппов олар база мурнакчыларның одуруунда чоруп орар. Олар чартык чылда планын күүседип апкан.

Бөгүн

КҮШТҮГ МӨӨҢНЭЭР

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң бо чылдың июль 16-да болган бюрозунга мал чемнерин белеткээрин болгаш дүжүт ажаап алыышкынынга белеткелди дүргедедиринче бүгү күштүг мөөннээр дугайында айтырыгны чугаалашкаш, доктаалды хүлээп алган.

Ынчангаш бо ажыл-иштиң байдалынга шүгүмчүлекчи анализти берген. Ук доктаалды «Шын» солунга парлаан.

Сиген кезилдезин Бай-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем, Барыын-Хемчик, Кызыл, Чөөн-Хемчик районнарның ажыл-агыйлары оожум темпилиг чорудуп турарын доктаалда айыткан. Ол четпестерни кыска хуусаада эдип алыры-биле партия рескомунуң бюрозунуң доктаалын күүседири-биле үстүнде адаан районнарның партия райкомнары, райкүүскомнары, АҮК-тери, ажыл-агыйлары хуралдарны эрттиргеш, хемчеглерни ажылдап кылган. Оларны боттандырары-биле партия, совет, ажыл-агый органнарының удуртукчулары, тускай эртемниглери бөгүнден эгелээш, организастыг ажылды сиген белеткээр бригадаларда, звеноларда чоруда берген.

БАШТАЙГЫ САРААТТАР

Бии-Хем районнуң «Ээрбек» совхозунуң девискээринде сигенниң үнүжү эки. Чаъстыг хүннер турганы-биле ажыл-ишчилер сиген белеткелинче шуудап кирбейн турган.

Аяс хүннер эгелээри билек, Василий Ооржакка удурткан сиген белеткээр 12 кижи составтыг бригада шалыпчы ажылдап кирипкен. Баштайгы хүннерде 200 га черниң сигенин кескен, дүжүт багай эвес болган. Кургаан сигеннерни сарааттап эгелээн. Бригаданың кежигүннери бөгүнге чедир 130 тонна сигенни сарааттаан.

Бригада бо чылын 900 тонна ажыг сигенни белеткээр планныг, ону ажыр боттандырар дээрзинге олар бүзүрелдиг.

Делгер-оол ОЮН.

Даарта

ЧАНЫП КЕЛИР

Архангельск хоорайга делегей чергелиг фольклор фестивалынга киришкен республиканың шенелде фольклор клувунуң «Хөөмей» ансамбли даарта Тывазынче чанып келир.

Хөөмейжилер Амир Саая, Омак Монгуш, Артур Монгуш тыва чонунуң уран чүүлүн орта бараалгаткан. Омак Монгуш Якутияга болган ийиги делегей конгрезиниң дипломантызы болганын айтырга-ла, аныяк салгалдың талантызының өзүлдезин, уран чүүлдүң сайзыралын бадыткап турар.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ РЕСКОМУНДА

Партия эге организациялары-биле чаа байдалдарда ажылдаарының хевирлериниң болгаш методтарының дугайында партияның Бай-Тайга райкомунуң отчёдун партия рескомунуң секретариадынга чугаалажып көрген.

Партия эге организациялары-биле ажылдаарының хевирлерин болгаш методтарын улам ыңай сайзырангайжыдар талазы-биле чамдык хемчеглерни партияның Бай-Тайга райкомунуң ап чорудуп турарын демдеглээн.

«Райком хүннери» партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын өөренип көөр болгаш оларга практиктиг дуза чедирер сорулга-биле чер-черге баары ышкаш хемчеглерни партия эге организациялары-биле ажылга райком сөөлгү үеде үргүлчү ажыглап турар апарган. Организастыг болгаш идеологтуг ажылдың байдалын өөренип көрүп, партия хуралдарын белеткээриниң, оларны эрттирериниң, партийжи даалгаларны берип хуваарының, шиитпирлер күүселдезинге контрольду организастаарының практиказын сайгарып көрүп турар. Ындыг үнүүшкүннерни сөөлгү үеде «Тээли», «Мурнакчы», «Кызыл-Даг» совхозтарның парторганизацияларынга кылган.

Партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын, оларның отчёттарын райком бюрозунга дыңнап, чугаалажып келгени парторганизацияларга удуртулганың деңнелин бедидеринге идиглиг болуп турар. 1990 чылда болгаш бо чылдың эрткен 6 айларында партия эге организацияларының ажылының дугайында 15 айтырыгларны, СЭКП Уставының негелделерин, партийжи даалгаларны күүседип турар дугайында коммунист удуртукчуларның 5 отчёттарын бюрога чугаалажып көрген.

Политика талазы-биле быжыкан болгаш ажылдап шыдаар организакчылар партия организацияларын баштап удурткан турар дугайында сагыш салыышкынны партия райкому илергейлеп турар. Партия эге организацияларының секретарьларының ийи кижиниң бирээзи-ле ам дээди эртемниг.

Совет, ажыл-агый органнарының кадрлары-биле кады ажылдаарындан партия райкому чайлаваан болгаш оларның-биле харылзааны тудуп, удуртукчу албан-дужаалдарга кандидатураларга хамаарыштыр санал-оналын киирип турар. Партия активиниң школазы райкомнуң чанынга элээн каш чылдар дургузунда ажылдап келген, ажылдың кайы-бир угланыышкыннарының талазы-биле дуржулгалыг парторганизацияларның баазазынга өөредилгени организастап турар.

Районда байдалга таарымчалыг салдарны чедирер дээш партияның район комитеди хемчеглерни ап, хүн бүрүнүң эң чугула сорулгаларын шиитпирлээринче коммунистерниң күжениишкиннерин утландырып турар. Аъш-чем-биле чонну хандырарын экижидеринче угланган хемчеглерни райком ап, бүдүрүлгелерде, совхозтарда байдалды хайгаарап, оларның аъш-чем айтырыгларынга хамаарышкан ажыл-чорудулгазынга үстүүшкүннерни болдурбазын чедип ап турар.

Хөй-нииити организациялары-биле, ооң иштинде хоочуннар болгаш аныяктар организациялары-биле дем каттыштырып ажылдаарынче райком чүткүп турар. Партия райкомунуң болгаш комсомол райкомунуң каттышкан пленумун эрттирген.

Ооң-биле чергелештир партия эге организациялары-биле райкомнуң ажылдап турарының хевирлери болгаш методтары амгы үениң негелделеринге долу хемчээлдии-биле ам-даа дүүшпейн турарын партия рескому демдеглээн.

Партийжи ажылды чаартырының чорудулгалары ам-даа оожум боттанып турар. Бүгү партия эге организацияларының идепкейлиин бир дөмей бедидерин, коммунист бүрүзүнге чедир ажылды чорударын партия райкому чедип албаан. Районнуң социал-экономиктиг сорулгаларын шиитпирлээринге быжыг туруштуг ээлевейн турар.

Парторганизацияларның ажылынга таарымчалыг үндезиннерни бадыткаарынга инициативаны болгаш шиитпирлиг чорукту партия райкому ам-даа четпес илергейлеп, перспективтиг айтырыгларны шиитпирлээринче кичээңгейни эвээш угландырып турар. Соңгулдалыг партийжи активтиң чамдык кезиинде идепкей чок чорук көстүп турар. Партия хуралдарын эрттиреринге контроль четпес боттанып келген.

Чамдык партия организацияларының хуралдарынга коммунистер эвээш олуржуп, оларның идепкей чок байдалынга эртип, харын үстүп турда безин райком бюрозунуң талазындан ол фактыларны принципиалдыг ёзу-биле көрбейн турар.

Боттуг ажылдаарының тодаргай программазы районнуң чамдык партия организацияларында чок. Чамдык партия эге организациялары мурнуку хевээр эрги ёзу-биле ажылдап, чаа чүүлдерни тыппаан болгаш четпестерге база чедир кылдынмаан чүүлдерге хамаарыштыр принципиалдыг көрүүшкүннү ам-даа кылбайн турар. Хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезинге контроль кошкак. Партийжи хүрээлелни өстүрүп турарында улуг четпестер бар.

Үениң негелделеринге дүүштүр идеологтуг, масса-политиктиг ажылды эде тургузары оожум чоруп турар. Тодаргай сорулгаларны шиитпирлээринче угланган эргежок чугула чүткүл болгаш ажыл-ишчи чорук четпес.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң материалдарын, Уставтың чүүлдерин, байдалды, партийжи политиканы коммунистерниң элээн хөй кезии кошкак билип турар. Политиктиг өөредилгени чамдык партия организацияларында четпес организастаан. Хүн бүрүнүң чугула болуушкуннарын ажылчы чонга тайылбырлаар талазы-биле озалдааш-кынны болдуруп келген. Чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле масса-политиктиг ажылды болурчогууру-биле эде тургуспаан.

Демдеглеттинген четпестерни чайладырын, бодунуң ажыл-чорудулгазының утказын болгаш методтарын хандыр болгаш бот-шүгүмчүлелчи ёзу-биле анализтеп көрүп, партия эге организацияларынга удуртулганы шиитпирлиг база күжениишкинниг эде тургузарын партияның Бай-Тайга райкомунга партия рескому даашкан. Ажылчы чоннуң янзы-бүрү бөлүктери-биле партия райкомунуң, партокомнарның харылзааларын быжыглаар. Советтерге, ажыл-агый органнарынга, хөй-нииити организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге, чоннуң чурттап турар черлеринге бүгү-ле угланыышкыннар аайы-биле идепкейлиг ажылдаар, кижилерниң көдүрүп турар айтырыгларын бирги ээлчегде сайгарып шиитпирлээр, оларның изигелин тодаргай ажыл-херектер-биле чедип алыр. Бүдүрүлгелерниң, совхозтарның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларынга хамаарыштыр тодаргай ажыл-чорудулганың үндезинниг болгаш ылаптыг бодап кылдынган программалары партия эге организацияларынга бар болурун чедип алырынче база ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын камгалаарынче угланган ажылды шиитпирлиг чорудар.

Ажылдың чаа хевирлерин болгаш методтарын, коллективтерге парторганизацияларның салдар чедирериниң хемчээлин хандыр болгаш бүгү талалыг өөренип көөрүн, түңнелдерни кылырын, парторганизация бүрүзү дээштиг ажылдаар кылдыр практиктиг хемчеглерни ажылдап кылырын болгаш боттандырарын партия райкомунга сүмелээн. Ону чедип алыр телээде:

— республиканың болгаш районнуң партия организацияларының ажыл-чорудулгазының программаларын күүседиринче партия эге организацияларының күжениишкиннерин мөөннеп угландырар;

— парторганизацияларга практиктиг дузаны чедиринче күжениишкиннерни утландырар, оларның ажылында таарымчалыг дуржулганы өөренип көөр болгаш нептередир. Партия эге организацияларының ролюн бедидериниң болгаш ажыл-чорудулгазын чаартырының көрүлдезинге бүгү парторганизацияларның идепкейлиг киржилгезин хандырар;

— коллективтерге партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын хоруур дээн кандыг-даа ораладжыышкыннарга, узуткакчы болгаш дүжүп берикчи хөөннерге удур бүгү коммунистерниң шиитпирлиг демисежирин, бо херекке олар бир эп-сеткилдиг, быжыг туруштуг ээлээрин чедип алыр;

— парторганизация бүрүзүнүң иштики амыдыралын идепкейжидер талазы-биле хемчеглерни соңгаарладыышкын чокка ап чорудар, хуралдарны доктаамал эрттирерин хандырар, кежигүн дадывырларын төлээрин чурумчудар, СЭКП-ге хүлээп алыышкын талазы-биле ажылды күштелдирер;

— коллективтерге, хөй-нииити организацияларынга, чоннуң чурттап турар черлеринге ажыл-биле болгаш кижилер-биле ажыл чорударынга хамаарыштыр доктаамал даалгаларны партия кежигүннеринге бээрин катап эгелээр болгаш улам-на идепкейжидер;

— партийжи сагылга-чурумну бүгү тала-биле быжыглаар, СЭКП Уставының негелделерин күүседири дээш, ажылдың даандырган участогу дээш коммунистерден негелдени күштелдирер, оларның отчёттарын бюроларга болгаш партия хуралдарынга доктаамал дыңнаар;

— рынокче шилчииринин байдалдарында ажылчы чоннуң социал камгалалының талазы-биле партия эге организацияларының секретарьларының туружун бүгү талалыг деткиир, сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну камгалап, быжыглаар. Партия эге организациялар секретарьларының чөвүлелиниң дээштиг ажылдаарын хандырар;

— «Райком хүннерин» эрттирери, райком кежигүннериниң болгаш аппарат ажылдакчыларының тодаргай сорулга-биле чер-черже үнүүшкүннери, парторганизацияларның ажыл-чорудулгазын үргүлчү анализтээри, пленумнарга, бюрога, доктаамал комиссияларга чугаалажып көөрү, коммунистерниң отчёттарын дыңнаары, оларның характеристикаларын бадылаары ышкаш ажылдың ындыг хевирлерин партия эге организациялары-биле практиктиг ажылга калбаа-биле ажыглаар;

— партия организацияларының сан-хөө курлавыларын быжыглаарының айтырыгларын доктаамал хайгаарап шиитпирлээр, бодунуң бюджедин улгаттырар, акша-хөреңгилерни чыып көвүдедир, оларны чөп ажыглаар, үстүнден акша немей алырын кызырар талазы-биле парторганизацияларның инициативазын деткиир болгаш калбартыр;

— информастыг пропаганда ажылын янзы-бүрү хевирлерлиг болдурар, политинформацияларны, лекцияларны, бесседаларны, тематиктиг чугаалажып көрүүшкүннерни доктаамал чорудар, өнчү, хуужудулга, национал харылзаалар, деполитизация (политикадан дашкаарладыры), В. И. Ленинни болгаш оон өөредиин камгалаары, турасаалдарны камгалаары дээн ышкаш өске-даа ындыг эң чугула айтырыгларга хамаарыштыр белеткелдиг тускай шыырак бөлүктерни тургузар;

— «хамаарышпас» партиларының өскүткени иттириглиг, а болганчок-ла меге информацияның агымынга коммунистер алыспас болгаш политиктиг маргыжылга чугаалажыышкыннардан өйталавас кылдыр партия кежигүннери-биле ажылды доктаамал чорудар;

— политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгени күштелдирип идепкейжидер, рынок харылзааларының утказын билип алыр талазы-биле коммунистерге болгаш партия кежигүнү эвестерге дузалаар. Бүгү-нииити мөөнү-биле хуужудулгага, өртектерни хостуг кылдыр кедергей өстүреринге удур, ажылчы чоннуң социал камгалалдыы дээш демисежир. Колхозтарны болгаш совхозтарны быжыглаарынга, өнчүнүң коллективтиг хевирлерин хевээр арттырып камгалаарынга идигни бээр, арат болгаш тараачын ажыл-агыйны деткиир.

Совет, ажыл-агый органнарының кадрлары-биле ажылдаарын бодунуң ажыл-чорудулгазының чугула кол угланыышкыны кылдыр санап көөрүн, оларның-биле харылзааны калбартырын, удуртукчу албан-дужаалдарга кандидатуралар дугайында саналдарын киирерин, оларның профессионалдыг өзүлдезинге идигни бээрин партия райкомунга сүмелээн. СЭКП-ниң туружунда турар кадрларга бүгү талалыг деткимчени көргүзер.

Коммунист депутаттар-биле ажылды бодунуң эң чугула сорулгаларының бирээзи кылдыр партия райкому болгаш партия эге организациялары санаар ужурлуг. Оларның-биле дем каттыштырылгалыг сырый кады ажылдажылганы калбартыр, дузаны, сүмелерни болгаш деткимчени депутаттар доктаамал алыр идиг бээр пунктулар кылдыр райкомну, парткомнарны болгаш партия эге организацияларын оларга ажыгладыр. Партияның угланыышкынынга удурланыштыр хөделип турар коммунист депутаттарга хамаарыштыр принципиалдыг көрүүшкүнү кылыр. Бүгү деңнелдерниң Советтеринде депутаттар бөлүктериниң ажылын идепкейжидер.

Профэвилел, комсомол, херээженнер, хоочуннар организациялары-биле харылзааларны быжыглаар, оларның-биле дугурушкан хемчеглерни доктаамал чорудар. Советтерде ажылдап турар коммунистерниң харыысалгазын бедидер.

ДААРАНЫКЧЫЛАР

Кызылдың «Чечек» ательезиниң коллективи планның даалгалар күүседириниң чарыжын эки организастаарынче кичээңгейни салып турар. Бригадалардан Ольга Михайловна Логинованың удурткан коллективи эрткен айларның планын ажыр боттандырган. Валентина Яковлевна Якушкинаның удурткан дааранықчылары база чедиишкинниг ажылдап келген.

Тываның дааранылга каттыжыышкынынга «Довурзак» бүдүрүлге база хамаарыжыр. Ында бригадалар база чедиишкиннерлиг. Ооң эргелекчизи Галина Набокова хеп кылырының даалгаларын ажыр күүседиринче ажыл-ишчилерни сорук киирип, организакчы ажылдаарын чедип ап турар.

ЧУРУКТА: «Чечек» ательезиниң дааранықчылары Нина Мишина, Нина Байгузина, Ольга Бондаренко.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

СЪЕЗДИНИ СОҢГААРЛАТКАН

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге Россия парламентизиниң даргазының албан-дужаалынга депшиттирген С. Н. Бабуринниң болгаш Р. И. Хасбулатовтуң кайызы-даа алдыгы бадылаашкынның үезинде соңгуттурбаан: Сергей Бабурин дээш 412, Руслан Хасбулатов дээш — 409 депутаттар бадылаан. Ынчангаш Съездини соңгаарлаткан болгаш оон ажылын 1991 чылдың күзүнүнде катап эгелээр дугайында санал хүлээп алдынган.

Чамдык депутаттарның, чижээ, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чанында Экономиктиг дээди чөвүлелдиң даргазы М. А. Бочаровтуң бодалын ёзугаар алырга, Съезд дыка четпес ажылдаан. Бодунуң мурнунга салдынган чаңгыс-даа айтырыгны шиитпирлеп шыдаваан, хөй үе хилис чарыгдаттынган болгаш алды миллион рубль үнген.

(СЭТА).

ӨСКЕ ЧЕР ЧОК ЭВЕС

1954 чылда Алдан-Маадыр суурдан дөртен беш километр ырак тайга черден аът-биле доорбаштарны бир-ийилеп сөөртүп тургаш, бажың тудуп алган мен. Ол бажыңымда ам-даа чурттавышаан мен. Ол үеде салып аар манза-мунза бар эвес, бажыңымның кырын дыт, терек шеттери чонуп тургаш шыпкан. Олар ам-даа олчаан, хевээр, кээп көрүп-даа болур силер. Өөм иштии, хөй ажы-төлүм-даа бо бажыңга чурттап келдивис.

1991 чылдың февраль айда бажың чанында огородумнуң кажаазын бускаш, оон орнунга эмнелге тудар чүве деп оңгарлар, траншеялар казып, тудугнуң тавааң салып эгелей берген. Суурга эмнелге тударга, ында багай чүү боор, мен ону харын-даа аажок чүүлдүгзүнүп, деткиир кижи-дир мен. Чүгле чаңгыс кайгамчыктыг чүве — чүге ол тудугну мээң огородум иштинде тудуп эгелээн чүве ирги? Өске чер чок болганы ол чоор бе?

Шак ынчаар үжен-дөртен чылдар дургузунда картофель, ногаа тарып чип чораан огородум чок артым. Ол дугайында совхозумнуң удуртукчуларындан айтырарымга, кандыг-даа тода харыы бербедилер. Харын даа инек, хаван кажааларын буза таварааш, ам шуут борбак бажыңда келген. Ам бо үеде хуула дузалал ажыл-агыйын деткиир дугайында хөй-ле хоойлулар үндүртүнүп, ол дугайында чугаа даа көвей-ле боор чүве-дир. Азы бис ышкаш кырып калган улуска ол чугула документилер хамаарышпас боор чүве ирги бе? Ол-ла бустунган кажааларымның каражазы мээң хууда каражам боол чыдып каары ол бе?

Николай ООРЖАК. Пенсионер.

Коммунистиң туружу

ПАРТИЯНЫҢ АТ-АЛДАРЫН КАНЧАП КӨДҮРЕРИЛ?

СЭКП-ның башкарыкчы ролюнуң, ат-алдарының кудулааның, ону көдүрериниң арга-хемчеглериниң талазы-биле ханы уткалыг чугаа-соотту чуртта тайылбыр ажылының бүгү-ле чепсектеринге нептерепгейи-биле чырыдып келгенин чоң кончуг эки билир.

Мен коммунист кижи болганымда, бо айтырыгга бодумнуң бодалдарымны солуннарга бижип, радиога чугаалап, хире-шаам-биле киржип келдим. Моон мурнунда-даа бодумнуң илередип турган бодалдарымны партияның башкарыкчы ролюнуң, ат-алдарының кудулааның чылдагааннарын оон удуртур органнарынга хамаарыштырып турган мен. Ам-даа ынчаар билип турар мен.

Назы-хар талазы-биле мээң уежилерим канчаар билип турар чүве ийик.

Ю. В. Андроповтуң партияның, күрүнениң удуртулгазын эгелеп алганын бодум хуумда дыка-ла таарзынган мен. Ол партияның, күрүнениң башкарылгазынга ийи чыл безин эки четкен эвес. Ыя кыска үениң иштинде оон санал-сүмези-биле күш-ажылдың социалистиг сагылга-чурумун быжыглаар дугайында база арагалаар чорукту болгаш алкоголизмниң үндезини-биле узуткаар дугайында эң-не чугула амыдыралчы ийи доктаал үндүрдү. Ол доктаалдарны чоннуң таарзынып, деткип хүлээп ап турганын мен эскерип турган мен. Олар үнгениниң сөөлүнде ажыл шагында садыг-магазиннер кезиир, кудумчуларга кылаштажыр, кабинеттер кезип, ында-мында бөле олуруп чугаалажыр, төнчү чок хурал-суглаа чыыр чоруктар эвээжеп турган. Арагачылар-биле демисел чидигленип, оларның саны көзүлдүр-ле эвээжээн турган. Оон партияның болгаш күрүнениң удуртулгазынга үр болбаанынга ам-даа хараадаар мен.

Амгы удуртукчуларывысты көрүнерем, сыр өске ышкажыл. Корум-чурумувус кандыг-дыр, садыг-магазиннеривисте чүү бар-дыр, амыдыралывыстың өртек-үнези кайы хире-дир. Совет эрге-чагырга тиилээнинден бээр удавас 74 чыл болур ышкажыгай. Мындыг берге амыдыралдың кажан эгелей бергенин амгы салгалдың улуг-даа, аныяк-даа кижилери эскерип-ле турлар ыйнаан.

Партияның башкарыкчы ролюн, ат-алдарын канчап көдүрерил? Бо берге амыдыралдан канчап уштунарыл? Бо дүвүрээзинниг айтырыгларга эвээш-биче-даа болза, сүме кадарын оралдажып көрейн:

Маңаа эң-не кол чүүл кылдыр каң дег быжыг корум-чурум болгаш бедик бот-харыысалга дугайында чугаалаза чогуур. Хамыктың мурнунда коммунист бүрүзүнүң бот-харыысалгазын көдүрер херек. Оларның кижи бүрүзү ажылдап турар коллективтеринге үлегерлиг болуп, мурнакчыларның одуруунга доктаамал турарын чедип алыр. Улус ажыл-агыйының участок бүрүзүн коммунистер-биле быжыглаар. Советтерде, профэвилелдерде, комсомолда болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларында база улус ажыл-агыйының удуртур органнарында ажылдап турар коммунист бүрүзүнүң ажылын партийжи даалгалар кылдыр көөр, олардан партийжи негелделерни күштелдирер. СЭКП-ниң удуртулгазынга тургулаан чамдык частырыгларга сылдап алгаш, партияны чүм-биле буруудадыр ээр хөөннерге удур шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бээр херек.

Партияның хүрээлелинге таварылга боол кирер, ону хуузунда эрге-ажыынга ажыглаарын бодаар, бичии-ле бергедээшкиннерден ундарап, партбилеттерин дужаар кижилер турбас кылдыр хүлээп алыышкыннарга шын шилилгелерни чорудуп тургаш, ылап-ла чоннуң херээнге бердинген кижилерни партияга хүлээп алырын чедип алыр.

Демократияның калбарганынга, ажык-чарлыг чорукка сылдаглап алгаш, кара туразында аажылаар, эрге-чагырганы тооп көрбес, хүндүткел чок чоруктарга удур шыңгыы ажыл чорутса эки.

Партия ТК-ның Чингине секретарының албан-хүлээлгезин өске албан-дужаал-биле дакпырлаар чорук эки түңнел бербээнин амыдырал көргүскен болгай, ону эде көрзе эки деп саналым бар.

Аваа МОНГУШ.
1960 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

АВААЛАРНЫҢ ДҮВҮРЕЛИ

«Тыва кобальт комбинаттың ТЭС-те аппаратчик Вера Степановна Бабкина чурттуң херээженнер шуулганынче делегат кылдыр соңгуткан. Комбинаттың чамдык херээженнери-биле бистиң корреспондентивис чугаалашкан.

— Тывага кожавыста Хакасиядан келген мен. Ынчан 1957 чыл турган. 1963 чылдан эгелеп комбинатка ажылдап эгелээн мен. Янзы-бүрү нацияның аныяктары улуг бүдүрүлге черин кады ажыдып, бут кырынга тургусканы эп-найыралдың быжыг барымдаазы деп билип чоруур бис. Амгы үеде чуртта, республикада өртектер өскени-биле холбаштыр амыдырал бергедээнде, ие кижиге аар чүктешки немежип турар. Комбинаттың карылгалыг болуп турарындан ону хаарының кырында келген. Мындыг берге үеде ажылдаар черин ышкынары дыка аарышкылыг. Ынчангаш өг-бүлениң эр ээлериниң оола сагыжын-даа чазаарынга ие кижиниң сөзү дыка херек.

Ие-херээжен кижи болганымда ажылчын иелерниң кандыг байдалда ажылдап турарын ыттавайн баар аргам чок. Котелдар машинистеринден эгелээш, хоралыг цехтерге чедир 43 херээженнер бистиң ТЭС-те ажылдап турар. Ажыл нарын, үзүктелиишкин чок. Чунар черлер септелгезин узамдыктырза - узамдыктырза, ам шуут уткан. ГМЩ-де ышкаш гигиена өрээлин биске база тургузуп ап болур турган. Соксаал чок ажылдаар улуска безин чемненир өрээл үндүрүп бербээн. Шөл чедишпес деп турар.

Бистиинде хөй уругларлыг авалар, бот-иелер бар. Ийи ээлчеглиг ажылда иелер уругларын хайгаарап четтикпейн баар, чүгле дүштеки чем үезинде халып баргаш, далаш-биле кичээл кылганын айтырыптар. Кыскалаткан хүн-неделя алыр аргавыс чок, бүдүрүлгениң байдалы ындыг. Ындыг-даа болза, шалынны хевээр арттыргаш, аваларны эрте чорудуп турза кандыг боор. Дөмей-ле ал сагыжы уругларында, канчап чем садып алыйн деп бодап орар болгай. Өйлеп каан бичии аъш-чемин узун оочурга туруп тургаш, садып аары бир берге. Хову-аксыжылар харын ногаа-картофельди тарып ап турар. Өг-бүлезинче сагышсыраар дээш, херээжен кижи парикмахерская безин баар харыы чок апарган. Кедиптер дээрге, эки хеп чок, арын чаар чүүлдер шуут читкен.

Дүнеки ээлчегде ажыллап турарларның ээлээги уругларының хайгааралы база негеттинер. Сааттыг херээженнерни чиик ажылдарже шилчилерин, чемненилгезин экижидерин чедип алыр ужурлуг бис. Хоралыг цехтерде ажылдап турарларның кадыының байдалын доктаамал хынап турар болза эки. Херээженнер съездизинге ажылдап турар херээженнерниң байдалын чугаалап турду, чүгле чугаа четпес, ханлыр бодаттынган хемчеглер херек. Көрдүнген чиигелделерниң күүселдезин хынап турары күзенчиг. Чамдык иелер ону билбейн барып болур, ону удуртукчулар ажыглап-даа турар.

Херээжен кижиниң хостуг үези кончуг эвээш. Бажың ажылы төнер эвес. Ынчалзажок өг-бүлениң кады дыштанылгазын органызастаарын уттпас болза эки. Транспорт чок дээш олуруп турары шын эвес. Каттап, хөлге эштип, кады дыштаныры база ажыктыг.

Ие — өг-бүлениң мөзү-шынар калыкшылын холга туткан кижи. Ол кижилерниң аразында харылзааларны чогумчударынга бодунуң чымчак сеткили, сагыш човаачалы-биле салдарлыг. Бистерниң-биле кады дөрт тыва ажылдап турар. Эрткен чылын солун, сеткүүлге хөөреткен, шын эвес чулчуруушкуннар үнүп турда, бис олардан чаңгыс-даа эп чок сөс дыңнаваан бис. Кандыг кончуг арын-нүүр чок улус ындыг чүвени бижип турар чүве ийик. Бис мында хейде-ле ыядып орар бис. Бистиң удуртукчуларывыска эрге-дужаал былаашкан хөөннер турду-ла ыйнаан, анаа ажылчыннар аравыста дыка эптиг бис. Ажыл чаңгыс, разряд чаңгыс, чүнү үлежир бис. Ажы-төлүвүс садикке кады өскен-дир.

Вера Степановнаның чугаазынга ТЭС-тиң инженери **Нина Алексеевна Костюк** киржи берди: — Националдар аразында чидиглениишкин деп чүвени боттары чогаадып алган. Чаңгыс подъездиде тывалар-биле кады чурттап турар мен. Үргүлчү үнчүп-киржип, боттарыныска дузалажып турар бис. Бо чорук кандыг-бир эки эвес кижилерге херек чадавас, биске ол хора чедирерден башка, чүнү-даа бербес. Мен бодум тывалардан багай сөс дыңнаваан мен, сывырып турганын билбес мен, харын-даа хүндүлээчелин кайгаар мен. Далган үскен тыва мүнге шуут өөренип калган мен.

Мээн оглум Валя Ооржак-биле кады ойнап өскен. Сережа шериг чорууруда, ооң чуруун ап алган. Орус эштеринден артык анаа ынак.

Нина Алексеевнаның чугаазын өске чижектер база барыткаар. Тимур Онлар шеригден келгеш, орус эжи Андрейни бажыңынга тургузуп алган. Ада-иези көжедаа бээрге, ол төрүттүнген черим-дир дээш чорбаан. Тыва ава ийи оолдарым дээш оларынга аажок. Өске бир орус оол база артып калган.

Вера Степановна улуг тынгаш, база-ла дүвүренчиг темаларже кирипти. — Аас кежиктиг чаштар деп-ле турган бис. Кончуун көрүнер даан, школачының формазы алдан-чеден акша чедип турар. Моон соңгаар өртек кээр болза, канчап амыдыраар бис?! Берге байдалдан канчап уштунар бис? Школа дооскан уругларыг ажыл чок артар деп барлы. Бүдүрүлгени өскээр дерип, дүк кылыр чер кылыр апарза, металлургтар ажыл чок артар-дыр. Канчаар деп турарын чоңга тайылбырлап-даа бербес, бо хире берге байдалда келгенде, партком шуут анаа олурупкан. Бис чүгле хагдынар дээн дижип бот-боттарывыс аравыста чугаалажып турар бис. Удуртулгадан тайылбыр чок. Мындыг байдалдарда кижи кылыктыг, шугул апаары чугаажок. База-ла херээжен кижи психологтуг бергедээшкинни ажып эртеринге дузалаар. Металлургтар хүнүн ам сөөлгү катап байырлаарывыс ол бе деп бот-боттарывыстан айтыртынар-дыр бис.

Нина Алексеевна: — Бажыңывыска келгеш, чоок кижилеривисти ажырбас, шупту чүве анаа апаар деп оожуктурар-дыр бис. Уругларывысты база алаактырар. Бичии-даа уруглар комбинат хагдынар дээн бе деп айтыра бээр-дир. Билдиммес чүүлдүң мурнунда туруп турар бис.

КҮРҮНЕ ШАҢНАЛЫНГА ТӨЛЕПТИГ

Чүткүлдүг журналист дугайында «Шын» солунга бо чоокку хүннерде Даңгыт Чыдымның чүүлү үнген. Аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалымны эң кысказы-биле илередикседим. Ында Кара-Күске Күнзекович Чоодуну «Шын» солуннуң коллективи Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналынче саналдаанын бижип турар. Журналистерни күрүне шаңналынче идип, оларның дугайында чөптүг сөстерни бижээни өөрүнчүг. Ол материалды сонуургап номчудум. Шынап-ла, Кара-Күске Чоодунуң бодунуң чогаадыкчы эш-өөрүнден бир онзаланып чоруур чүүлү — ол боду тускай үннүүнде деп бодаар мен. Бир-ле солун материалдарны кайыын-даа тып эккээр, өске өөрүнүң дегбээни «үүжени» бо-ла буза берген, номчукчуларны сонуургаткан чоруур.

Тожунуң чонунуң, ылангыя Өдүгенниң ивижилериниң социал айтырыгларын кижиниң сагыш-сеткили хайнып, хөлзеп көөр кылдыр ханы анализтеп бижээнин сактып тур мен. Ону бижиирде, ивижилерниң аразынга барып чурттап, чадырларынга хонуп, амыдыралын дүн-хүнү-биле хайгаарап тургаш, бижээнин номчаан бис. Ол материалдарны номчаан кижилер ивижилерниң маадырлыг күш-ажылын магадап, оон-биле кады оларның берге амыдыралын көргеп, сагыш сеткили аарып көөр. Оон ангыда бойдус камгалалынче, тетчеглекчилер-биле демиселди күштелдиреринче, черниң кежиин камныг ажыглаарынче болгаш өске-даа амгы үениң чугула чидиг айтырыгларынче чоннуң кичээнгейин бо журналист углап турар. Кара-Күске Чооду көдүрген айтырыгларын, салган сорулгаларын чедип алыр дээш канчаар демисежип турганын Д. Чыдым бижээнинге кижи өөрүүр.

К. Чоодунуң Смольныйдан бижээни «Кижи төлү калада-даа чоруур» деп тыва поляржы Владимир Чоодунуң дугайында материалын база аажок сонуургаан мен. Ындыг ховар кижилерни уттпайн, үе-үе болгаш-ла аныяк-өскенге таныштырып, ындыгларның үлегерчижээнге оларны кижизидери буянныг херек болур. Амгы үениң аныяктарындан Владимир Чооду деп кымыл дээрзин билирлер ховар болдур ийин.

Тывада база бир солун кижилер — бүдүн салгалдың интернационалчы өг-бүлелерин туткан Тес-Хемниң Захаровтарының дугайын оон мергежээн демир-ужуунуң ачызында бистер, номчукчулар, билип алган бис. Тыва чонга бердинген, олар-биле ханы дөргүлтөрелдежи берген Захаровтарга болгаш Владимир Чоодуга кижи канчап чоргаарланмас боор. Захаровтар, Владимир Чооду дег кижилер Тывада эвээш эвес. Оларның дугайында моон-даа соңгаар солун материалдарны К. К. Чооду биске, номчукчуларга сөннээр дээрзинге бүзүрээр бис.

Кара-Күске Күнзекович Чооду чүгле мергежээн дуржулгалыг журналист эвес, а тыва уруглар чогаалында база бир кескү черни ээлеп турар талантылыг чогаалчы деп билип чоруур мен. Бичии уругларга чогаал бижиири берге, нарын деп чүве билдингир. Уругларга бижиттинген чогаалдарның бисте эвээжин номчукчулар шын шугумчулеп, негеп турар. Уруглар чогаалын сайзырадырынга ол бодунуң үлүүн киирип чоруур. Оон уругларга бижээн дөрт номнары ону херечилеп турар. Оон чогаал ажылынга анализ кылбайн, ниитизи-биле каш сөстен киирейн. Оон номнарында бичии кижилерниң психологиязынга, дыл-домаанга таарыштыр бижээн чогаалдары эвээш эвес. Олар кыска-кыска, бөдүүн, харын-даа чаптанчыг кылдыр бижиттингенин эскерер бис.

Черле ынчаш идея талазы-биле бедик, уругларга билдингир, бөдүүн дылга бижиттинген, кижизидилгелиг ужур-уткалыг чечен чугааларны, шүлүктерни Кара-Күске Чооду эвээш эвести бижээн. Олар уругларны эки аажы-чаңныг, сагылга-чурумнуг, күш-ажылга ынак, чалгаа-шушпес болбазын сургап, Төрээн чуртунга ынак болурун, агаар-бойдузун камнап камгалап, эрес-кежээ, кызымак болурунче угаап турар.

Ынчангаш Кара-Күске Чооду, шынап-ла, чүгле социал айтырыглар шиитпирлээринге эвес, а уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларынга база идепкейлиг киржип турар. Чамдык аныяк авторларның аразында бодун тогдунар, мактаныр, өске эш-өөрүнге адааргаар, артыктаар, чараш эвес хөөннер тыптып келгенин эскерип турар бис. Оон келерезе, бир-ийи номчугаш үндүре шаап алгаш, анаа мензэргенир, оозун мактап, бодун талантылыг кижи мен сут дээш-ле бодун рекламалап туруптар. Ол шын эвес хөөннерни эдери чугула деп бодаар мен. А К. К. Чооду ындыгларга шуут удурланыпкак.

Ынчангаш бо талантылыг журналист, чогаалчыны Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналынче идип үндүрүп турарын чөптүг деп саналга каттыжар мен. Кара-Күске Күнзекович моон соңгаар-даа улам күжениишкинниг ажылдап, чонунга солун материалдарны, бистиң бичии номчукчуларывыска эки шынарлыг номнарны сөннээр боор дээрзинге бүзүреп, манап турар бис.

Елена БАДЫ-МӨНГЕ.
Кызыл хоорай.

Айтырыыңар, харыылап берээли

ТУДУГЖУЛАР ЧЕДИШПЕЗИНДЕН

— Республиканың «Агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны бодунуң тудугларынга ажылдадыры-биле өске область, крайлардан тудугжулар чалап турар-дыр. Харын-даа херектеннер эккээр дээн дижир. Ол айтырыгны чүге ынчаар шиитпирлеп турарыл? Республикада ол тудугларга ажылдапкы дег улус чок чүве бе? Кандыг-даа ажыл чок, анаа-ла кылаштажып турар аныяктарывыс безин эмге-саңчок болгай, оларны тудугларже хаара тутса?

Шак мындыг уткалыг айтырыглар сөөлгү үеде бистиң солуннуң редакциязынга каш-даа катап келгилээн. Оларга харыылап бээрин «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының даргазының оралакчызы Б. Д. ШИМИТТЕН дилээн бис:

— Айтырыгларның салдынып турары кончуг шын болбайн аан, бис база ону кончуг эки билип турар бис. Ынчалза-даа аргажоктуң кырындан Чечен-Ингуш АССР-ден тудугжулар чалааныывыс шын. Ам оларның баштайгы 10 тудугжузу эрткен неделяда бистиинге чедип келген. Таңды районнуң Владимировка суурунда шагдан бээр туруп келген Культура бажыңының тудуун уламчылап кирипкеннер.

Чүге оларны чалаан бис? Чүге дээрге бистиң тудуглаарывыска ажылчын холдарның чедишпезинден оларның хөй кезии туруп берген. Оларны ам көрүп алгаш турар эвес, кандыг-бир хемчеглерни алыр апаар болгай. Шын харын, республикавыста ажыл чок аныяктар хөй. Ынчалза-даа оларны ажылга хаара тудары дээрге берге-ле айтырыг. Оларны тудугларже эвилелдээр дээш чүнү черле бистерни кылбайн турар дээр. Чүвениң шынын чугаалаар апаар, бо талазы-биле дузаны партия райкомнарындан, чер-чер Советтериниң күүскомнарындан ап турар бис. Ажыл чок аныяктарны чыып, оларның даңзызын тургузуп, чугаалажып, ажылдың байдалдары-биле баш удур таныштырып, оон телевиринн хире-шаавыс-биле эң бедик деңнелче көдүрер дээш, оон-даа өске. Ынчап тургаш оларны тудугларга эккеп аарывыска, каш хонук ажылдап чорааш, улуг-ла дизе, аванс четкеш, ону алгаш, тарадыр кылаштажы бээр боор-дур. Ийи-чаңгыс-ла кижи артса артар. Оон уламындан барык бүгү районнарда көжүп чоруур механизастаттынган колонналарывыста тудуглар ара соксап, чок-ла болза, шуут туттунуп эгелеп чадап туруп берген.

Тудугга ажылдаар күзелдиглерни чыып алгаш, КМК-ларның боттарынга барып, өөредип база турар бис. Иркутск, Красноярск хоорайларның тудуг талазы-биле өөредилге төптеринден бедик мергежилдиг мастерлерни чалап-даа турар бис. Өөредип-даа аарывыска, хоржок боор чүве-дир. Янзы-бүрү тудуг кооперативтери база көвүдээн, чүгээр дээн кижилеривис оларже шилчигилей бээр.

Шынап-ла, ылангыя көдээ черлерге аныяк оолдар бир-ле ажыктыг херекке хаара туттунган турар болза деп кым черле бодавас боор. Үстүнде айытканывыс органнардан дуза бар дидим, а улустарны ажылга хаара тудары дээш акша-шалың ап орар кижилерден — чаа тургустунган Күш-ажыл министерствозунуң, ажыл чоктарны ажылга киирер, таарыштыр тургузар талазы-биле төптүң ажылдакчыларының, чер-черлерде оларның салбырларының дугайында чугаалап турарым бо. Черле боттуг дуза эвээш боор-дур.

Байдал мынчаар бергелеп кээрге, өске черлен тудугжулар чалаар ужурга келгенивисти катаптап каайн. Кандыг-даа херектеннер бисте чок. Ниитизи-биле 180 кижи ээлчежип ажылдаар, бир чартыы бир ай ажылдааш (бис ийи ай ажылдаарының дугайында чугаалажып турар бис), ону солуур, ээлчег чедип кээрге, чана бээр. Шупту орук чарыгдалдарын бис төлээр болганывыста, маңаа чарыгдалдарывыс база дыка улуг болур ышкажыл. Ам барып кандыг-даа орук өртээ аажок улгаткан болгай. Чарыгдалдар чеже-даа улуг болза ам канчаар, тудугларны ара' соксадыр эвес...

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНЫП ТУРАР

— Чаа тургустунган «Хорум-Даг» колхоз Кызылда «Саян» фирмага апрель айда-ла 1878 килограмм өшкү дүгүн дужааган. Оон өртээ 201 муң рубльди ол фирма мынчага чедир колхозче шилчитпээн.

«Саян» деп чүү фирмал? Ажыл-агыйларның дүгүнүң өртээ кажан төлеттинерил?

Болат-оол СААЯ. Чадаана хоорай.

Бо айтырыгга харыылап бээрин Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы Б. Б. БАЛЧЫРДАН дилээн бис. Оон харыылааны болза:

— Шын харын, «Хорум-Даг» колхозтуң болгаш өске-даа каш ажыл-агыйларның дүгүн «Тыва агроүлетпүр эвилелиниң даргазының хандырылганың» чанында «Саян» деп фирма улуг рынок өртээ-биле сайгарар дээш хүлээп алган. Ынчалза-даа фирманың бо талазы-биле ажыл-херээ арай бүтпестээш турупкан. Ону шиитпирлээри-биле Агроүлетпүр эвилелдиң даргазы, ССРЭ-ниң улус депутады В. О. Оюн башталыр элээн ажылдарны кылып чоруткан бис. Ол ам үретүннелдиг дооступ болуруунуң кырында келген. Ынчангаш дүк дужааган ажыл-агыйлар дүгүнүң өртээн долузу-биле алырлар. Чаңгыс-даа килограмм дүк өскээр барбаан, шупту бар.

КЫРГАННАР КАЯА-ДАА ХҮНДҮЛҮГ

Шынап-ла, — хоочуннар, күш-ажылдың хоочуннары хойнү көрген, кылган үүлези улуг улус. Оларның чамдыктары аарыг-аржык, чөнүп-кыраан даа болгулаар. Ынчангаш оларга дуза херек. Ындыг организацияларның бирээзи — хоочуннар чөвүлели. Чоокта чаа Бай-Тайга районнуң төвү Тээли суурга районнуң хоочуннары чыглып келгеш, боттарының социал байдалының дугайын чугаалажып көрген. Ол талазы-биле илеткелди районнуң хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Иргит Седип кылган. Чамдык ажылдарны кылган, ынчалза-даа четпестер ам-даа хөй. Эң ылангыя кырганнарның одаар ыяжын, хемүрүн сөөртүп бээр талазы-биле көдээ Советтер, совхозтар директорлары-даа дыка кошкак ажылдап турар. А барааныы бар шааbile талон ёзугаар салып ап турар. Улуг улустуң дуржулгазын нептередир, ону ажыглаар талазы-биле ажыл районда база-ла четпес, ындыглар-биле аныяктарның ужуражылгаларын ховар организастап турар.

Хөй чылдарда колхоз, совхозтарга база өске-даа организацияларга, бүдүрүлгелерге ажылдааш, пенсиялаан, ынчалза даа дузалал ажыл-агыйны хөгжүдүп, чоңга ажыктыг чүүлдү кылып чоруур пенсионерлер районда эвээш эвес. Ындыгларга Кызыл-Дагда Очур Салчак, Салчак Каваа, Бай-Талдан Белек Анай-оол, Бичии-Үрүг Делгер, Маңзырыкчы Ооржак, Арина Иргит, Шуйдан Сарыг-Доңгак Очур-оол, Тээлиден Иргит Седип, Өлчей Кара-Доңгак болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Хуралды ол хүн районнуң удуртур организациялары эки эрттирген, кырганнарга барааныы база саткан. Районнуң кырганнар чөвүлелиниң даргазынга Мукулай Донааны соңгаан.

Алаш ИРГИТ.

Бир чагаага хамаарыштыр

БУРУУ ОНААР ҮЕ КЕЛГЕН

Бо чылдың май 21-де № 86 «Шын» солунга хоочун башкы, солуннуң база хоочун бижикчизи Ховалыг Товарищтайның «Төрел харылзааларны сагыыры» деп чүүлүн сеткил ханып номчуп таныштым. Ол чугула чүүлге хамаарыштыр мээң-даа, мээң үе-чергелерим алдан хар ажа дүжүп, назы-хары дөгүп келген кижилерниң, оларның иштинде хөй-хөй оолдар, кыстарның хүндүлелдиг даайлары бистерниң сеткил-сагыжывысты, угаан-медерелививисти өйдүктүрүп, кончуг-ла дүвүредип чоруур төрел кижилерниң эң-не хүндүлелдии даайы кижилерниң адрезинге хамаарыштыр сөөлгү чылдарда республиканың иштики районнарының төптеринде, ылангыя бистиң республиканың найысылалы — Кызыл хоорайда ажылдап, өөренип, чурттап турар элээдилерниң болгаш оолдарның аразында кескүзү-биле «Даай, каям таакпың», «Даай, тура дүжем, даайдан чүве айтырыптайн», «Даай, экии!» дигилээш-ле баар. Ол сөс каттыжыышкыннарын бистиң чамдык оолдарывыс өске утка-биле ажыглап, ужур чок чаңнап турарынга хамаарыштыр бодумну-даа, үе-чергелерим, хөй-хөй даайларның-даа эпчоксунуп, таарзынмайн турарын ажыы-биле, шынынга чугаалаксаам кээр-дир.

Бурун-биеэги шагдан-на тыва улус кончуг төрелзирек, улуг кижилерни дөрге олуртуп хүндүлээр, оларның мурну-биле безин эртпес, оларның чөпшээрели чокка үш-баш чок чүве айтырып, ол-бо шуугавас-даа чорааның улуг кижилерден бичиимде-ле шингээдип билген мен. Өг-бүлелерге, төрел-аймак бөлүктерге, (түлүштерге, сояннарга, ооржактарга, ондарларга, доңгактарга, актарга, колдарга, барааннарга, өөлет-баяттарга, хертектерге...) ала-иеден кижи болуп төрүттүнген оол, кыстарга авазының аайы-биле эр кижи даайы, оон өөнүң иштики күүйү — бүгүле төрелдерден эң-не хүндүлүг чораан болгаш чоруур-даа ужурлуг. Ынчаарга мээң ала-иемниң угундан даайларым хөй чораан, ынчангаш республиканың ол-бо суму-кожууннарында кода-хоорайларында дыка-ла хөй чээннерлиг мен. Ынчангаш бодум хуумда аас-кежиктиг, оларымга кончуг хүндүлелдиг даай мен. Чижектер бо: мээң авам-биле кады төрүттүнген эң улуг даайым — Ондар Чамба-Хуурактының хеймер чээни мен, мээң ачамның улуг хазы Алыг-Түлүш Лопсаның улуг уруу Маадыр-ие Алыг-Түлүш Серенмааның он оол, кыстарының, ол ышкаш «Совет Тыва» совхозтуң директору, Тыва АССР-ниң бир ат-сураглыг мегези Биче-оол Монгушолдуң (ооң авазы — бистиң алыг-түлүштерниң кызы чүве болгай) даайы мен.

А ынчаарга чугаамның эгезинге даай деп хүндүлелдиг атты чамдык оолдарның, элээдилерниң бодалдарындан чогум утказы-биле эвес, өске утка-биле ажыглап турарынга кончут эпчоксунуп чоруурумну чамдык чижектер-биле бадыткап чугаалаар апардым. Чамдык удуртукчу эштерниң-даа, чамдык улуг назылыг эштерниң-даа талазындан амгы бистиң аныяктарывысты бактаксаар, оларның адрезинге багай сөстер октаар чоруунга шуут удурумну хамыктың мурнунда, ылангыя аныяк оолдар, кыстарның дыыжы кулактарынга, уян сеткил-сагыжынга чиге чугаалаксаам кээр-дир. Бо шагның аныяктарынга, амгы аныяк оолдар, кыстарга ада болгаш кырган-ача, кырган даай кижи болганымда, канчап черле чоргаарланмас кижи мен ынчаш?! Чоргааралымга хамаарыштыр чижектерим шуут эндерик, бистиң мөңгүн-тайгажыларның чугаазы-биле алыр чүве болза, четчир болгаш артар, чээлите-даа берип болур мен ийин. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң янзы-бүрү шериг кезектеринде — агаар камгалалының, кызытаарның, иштики херектиң шериглеринде дыка хөй оолдар, харын-даа кыстар Төрээн чурту — ССРЭ-ни ыдыктыы-биле камгалаарынга төлептиг бараан болуп турар ышкажыгай.

Ам-на даай деп хүндүлелдиг атты чамдык оолдар, элээдилер кандыг янзылыг эпчок ажыглап турарынга хамаарыштыр бодумга таварышкылаан чамдык чаржынчыг чижектерни (шынын чугаалаарга, ону бодаар, сактырдаа хөннүм чогул!) бо чүүлүмге киирейн. 1990 чылдың апрельдиң төнчүзүнде пенсияже үнгеш, өскен-төрээн черим делгем болгаш үигү чок Улуг-Хем районнуң төвү беш-беш каът бажыңнарлыг, чаа Шагаан-Арыг хоорайның Улуг-Хемская кудумчузунга аъш-чем магазининче углуг кылаштап бар чорумда, үш-дөрт бөлүк оолдар (олар ийи-бирээни апканын дораан эскергеш, орук-чайлап чорумда) мени доктаадыпкаш:

— Даай, таакпың каям! Даай, таакпылаксап тур бис, — деп ындазында каржы негедилер.

Ам канчаар, черле таакпы тыртып чорбаан ужурумдан. «Таакпылавас кижи мен, оолдарым, таакпы-даа чок ийин» дээримге, оларым тургаш «Дүктүг бажың тазарты көгергиже таакпылап өөренип албайн, каяа чораан мындыг амытан сен? Чээннеринге сунуптар таакпы чок даай болганыңда, чээннеринге ийи-үш акшадан уштуп бергеш, оруун оруктап, ууң углап чор, даай» дээш менден салдынмайн туруп бээрге, ам канчаар, көзүлдүр дүжүп берип, оолдарымга паспортум көргүскеш, ийи-үш акша тутсуптарымга, ам оларның чугаазы оожургап келгени ам-даа сагыжымдан ыравайн чору. А ол оолдар-биле бистиң аравыска кыска чугаадан билдингени болза, демги оолдар болза янзы-бүрү хуусааларда шииттирген, Шагаан-Арыг хоорайда «химиктер» болду. Алыс угунда республиканың ол-бо районнары чурттуг, мээң шуут-ла чээннерим эвес болган болдур ийин.

Ала кайгамчык чүве. 1991 чылдың чазынында Ак-Довурактың автовокзалындан эртенгиниң сес шак үезинде Кызыл хоорайже билет садып ап турумда, база-ла үш-дөрт бөлүк оолдар, меңээ уткуй келгеш, мындыг янзылыг негелделиг чугаа кылганын база ам-даа уттпайн чор мен.

— Ээ, даай! Акшаң бар бе? Арага садып ижер арага талонуң бар бе? — оларның негелдези ындыг.

Орук кижизи болгаш, «Акшам-биле билет садып алдым. Арага талону-даа чок ийин, оолдарым» — деп дорт харыылаарымга, оларымның мынча деп кадыы-биле харыылааны ам-даа кулактарымда артып калган эвеспе:

— Акшаң база чок, арага садып алыр талонуң база чок, херекчок, чегенчиг даай-дыр сен! Ынай ырап чор, даай! Чээннериң шыдаар эрлер болбазыкпе. Билип ал, даай! — дээш база-ла меңээ шырлуп туруп бээрге, аас-кежик болуп, бистиң чаңывыска шагдаа кижи кестүп кээрге, мээң демги меге чээннерим автовокзалдан эсти берип, дораан-на арлыш дээнин мен канчап уттур деп мен. Ынчангаш суурларгадаа, хоорайларга-даа, Кызылга-даа таакпы, акша, талон айтырып келген чоруур ындыг «чээн» оолдарны мен-даа, мээң үе-черге эш-өөрүм-даа көргеннер. Чүгле орук чайлап чоруур апарганывыс мен бодаарымга, ол-ла элээди оолдарны төрүп өстүрген ада-иелерниң арын-нүүрүнден, бирги ээлчегде, ийиги ээлчегде, арын нүүрүн оскунуп бар чыдар ол оолдардан бистер, кырганнар-даа, административтиг органнарда бүгү-ниити шыңгыы айтырар ужурлуг бис деп бодаар мен. Мен бодаарымга, черле ынчаш совет кижилерниң ал бодунга, арын-нүүрүн, ат-алдарынга, эт-севинге халдаар, кижилерниң амы-тынынга кыжаныр, уржуктуг когарал чедирер үүлгедиглер кылган аныяк-даа, улуг кижилерниң херектерин сайгарып көөрде, хоойлу-дүрүмнерни күштелдирери, маңаа ёзулуг-ла ажык-чарлыг болдурарын херек кырында боттандырары, херек үүлгедикчилеринге хамаарыштыр харыысалганы, торгаал-шииткелдерни оларның ада-иелеринге, чоок төрелдеринге, калы төрээн акыларынга, угбаларынга, даайларынга, күдээлеринге, чааваларынга дорт-ла онаар үе келген деп мен ынчаар билип, сагыш аарып чоруур мен. Аныяк кижилерни өй-шаанда эде-хере тыртып, өй-шаанда шын орукче углаары бистиң амгы берге, нарын үе-шаавыста эргежок чугула негелдениң бирээзи ол-ла болгай. Эргим хүндүлүг ада-иелер, даайлар, акылар, күүйлер болгаш чаавалар!

Алыг-Түлүш БЕГЗИ.
Совет парлалганың хоочуну, пенсионер.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

УЛУГ ХУРАЛ

«Бузулбас найыралдың эгези» деп документалдыг тоожудан үзүнду

Тыва улустуң төөгүзүнде оон бир дугаар Улуг хуралдың 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Таңды кожууннуң Суг-Бажынга чыылдырар дугайында РКП(б) райбюронуң шиитпири үне берген. Улуг хуралга белеткел ажылы изиг түлүк чоруп турган. Кожуун бүрүзүнге чалалгаларны тарадыткан. Райбюронуң, И. Сафьяновтуң бодап турганы ышкаш төлээлерниң баштыңчылары, кожууннарның нояннары, сумуларның чагырыкчылары, кол-кол дүжүметтер. Эвээш санныг революсчу араттар соңгуттурган болган. Чүү-ле болур ирги дээрзин Тываның бүгү чону четтикпейн манап турган...

Чыраа-саяк аъттарлыг, чычыы-торгу тоннарлыг төлээлер барык-ла кол нуруузу четкилеп келген. Төлээлерниң баштыңчылары, кол-кол ноян-дүжүметтер боттарының чалчаларын, аът-хол ажаар, аъш-чем белеткээр кижилерин база эдертип алгаш келгеннер.

Улуг хуралды ажыдып, ону даргалап эрттирерин Хемчик кожууннуң төлээзи Буян-Бадыргыга дагзыр дугайында И. Сафьяновтуң киирип келген саналын хуралдың киржикчилери бир үн-биле хүлээп алган.

Хуралды Буян-Бадыргы чорудуп эгелээри билек, айтырыгларны чедиишкинниг шиитпирлээри ындыг-ла белен эвес дээрзи билдине берген. Үш кожууннуң төлээлериниң баштыңчылары: Амбын ноян, Сонам-Балчыр, Салчак кожууннуң Идам Сүрүң, Тожунуң нояны Тонмут олар Улуг хуралдың ажылынга киришпес дугайында дыңнадыгларны чорудупкан. Хаа-Хөл* кожууннуң нояны Моолга каттыжар күзелин илереткеш, төлээлерин чорударындан ойталаан. Хаа-Хөл кожуунну Тываның иштинден үндүрер дугайында Улуг хуралдан дилег кылып, бижик чоруткан болган.

Бадылаар эргелиг 64 төлээлерниң хөй кезии ол үеде эрге-дужаал эдилээн дүжүметтер, феодалдыг ёзу-чурумнуң талалакчылары турган. Хуралга чаладып келген 200 ажыг ядыы араттар бадылаар эрге чокдаа болза, политиктиг улуг күш боор, ажылчы чоннуң төлээзи хүлээлгезин төлептиг күүсеткеннер. Сибирьниң революстуг комитединиң тускай төлээзи Сафьяновтан аңгыда, крайның орус чурттакчыларының төлээлери шупту 18 кижи Россияның мурнундан Улуг хуралдың ажылынга киришкен. Революстуг Моолдан чаладып келген үш кижи санныг төлээлерни Шагдыржап дээр кижи баштап чораан.

Хуралдың хүн айтырыын бадылаар мурнунда, Урянхай крайның революсчу комитединиң мурнундан Стрелков, Россияның Кызыл Шерииниң мурнундан Чугунов, РКП(б) райбюрозунуң мурнундан Терентьев, революстуг Моолдан Шагдыржап, кызыл партизаннардан Кочетов, Тывада чурттап турар кореи чурттакчылардан Цой байыр чедирип чүве чугаалааннар.

Оон дараазында Россияның төлээлеринге бадылаар эргени бээр дугайында шиитпирни чаңгыс үн-биле хүлээп алган. Улуг хуралдың хүн айтырыын бадылаар үеде маргылдаалыг болгаш билдинмес айтырыг дораан-на үнүп келген. Тыва улустуң бот-тускайланыр, иштики херектерин хуузунда боттары шиитпирлээр айтырыгны Совет Россияның төлээлери канчаар көрүп турарыл? Чамдык кожууннарның нояннары хуралда келбээн чүве болганда, бүгү Тываның бот-тускайланыр айтырыын манаа чугаалажыр эргевис бар бе?

Сафьянов бо айтырыгларга тайылбыр бээр ужурлуг апарган:

— Тыва улустуң бот-тускайланыр херээн Совет Россия чүүлдүгзүнүп, деткип турар. Бодунуң иштики айтырыгларын үзе шиитпирлээр эрге Улуг хуралда бар. Чүге дээрге тыва чонну үш хуваар болза оон ийи кезээнден хөй чоннуң төлээлери мында киржип турар-дыр.

Ол саналды төлээлер чүүлдүгзүнүп хүлээп алган. Ынчалза-даа чамдык кожууннарның төлээлериниң тайылбырын дыңназа эки деп чугаа үнүп келген.

Тожу кожууннуң төлээлери баштыңы Тонмуттуң Улуг хуралга чоруткан чагаазын номчаан. «Мен бодум хууда хуралга баарындан дадагалзааш, бодалымны бистиң ийи сумувустан баар төлээлерге сөглеп берген мен. Тожу кожуунуңуң мурнундан олар бүрүн эргелиг хуралга киржирин бадыткадым» деп бижээн болган.

Хурал даргазы:

— Канчаарыл мону? —деп айтырган.

— Ол бижикти барымдаалаар болза ажырбас-тыр — дээн үннер дыңналган.

— Амбын ноянның талазындан сөс келбээн чүве-дир. Канчаар чүвел? —деп, хурал даргазы Буян-Бадыргы айтырган.

— Амбын ноян келбээн шагда чүве бүдер бе? Маңаа кандыгыл? — дээн үннер дыңналган.

Орус төлээлерниң сүмези-биле хуралдың ажылын уламчылаар, ынчалза-даа Амбын ноянны тускай чалаар шапкынчылар аъткарар деп шиитпир хүлээп алган. Дараазында Хаа-Хөл кожууннуң чоруткан бижиин номчуп таныштырган. Манаа хамааруштыр Хаа-Хөл кожуун ырак-узакта турарын барымдаалааш, ол кожуунну Тывадан үнген деп санаар болгаш Моолга каттыжар дээн күзелин хандырар деп шиитпирлээн.

Хуралдың ажылын уламчылаары чүүлдүг дээр дугайында быжыы-биле дугуржуп апкан.

Орус төлээлерниң хол көдүрүп бадылаар дугайында саналынга хуралдың киржикчилери база удурланыш үнүп келген.

— Ынчаар чанчыкпаан улус бис. Хол, бут көдүрүп турганш чоор ону — дээн үннер дыңналган.

Бо таварылгада Сафьянов база-ла тайылбыр берген. Бадылаашкынны хол көдүрүүшкүнү-биле чорударын дугуржуп апкан. Бадылап алганы хүн чудумун ёзугаар делегей байдалының дугайында Стрелков, Урянхайда болуушкуннарның дугайында Медведев олар делгеренгей илеткелдерни кылганнар. Моолда революстуг шимчээшкинниң дугайында дыңнадыгны моол төлээлериниң кежигүнү Цивенджап база кылган.

Тыва араттарның революстуг күрүнези Таңды-Тыва Улус Республиканы тургузар талазы-биле айтырыгга, ылангыя чурттуң Үндезин Хоойлузун хүлээп алыр айтырыгга төлээлерниң үзел-бодалы чаңгыс аай эвес, маргылдаалыг болган. Тываны тускай күрүне кылдыр тургузарын хуралдың киржикчилери өйү келген, чөптүг херек кылдыр колдуунда-ла чаңгыс үн-биле деткээннер. Ынчалза-даа өске чурттуң камгалалы, хайгааралы чокка, кымга-даа хамаарышпас чурт болур харыывыс чок дээр дугайында түңнелге келгеннер.

Тыва араттарның күрүнези даштыкы айтырыглар талазы-биле кайы чурттуң хайгааралынга турарыл?

Хемчиктиң ийи кожуунундан келген төлээлерниң мурнундан Ананды мындыг санал үндүрген:

— Хемчик кожууннарының арат чонунуң күзеп турары болза, Таңды-Тываның чурту бодунуң иштики херектерин боттары шиитпирлээр, кымга-даа хамаарышпас тускай күрүне болур. Даштыкы-биле хамаарышкан херекке делегей айтырыгларының талазы-биле Совет Россияның камгалалынга, хайгааралынга турар. Бистиң саналывыс мындыг. Бо хуралдың мурнунда-ла дугуржуп турган бис.

Тожу кожууннуң төлээзи Лопсан мээрен туруп келгеш:

— Мурнундагы аайывыс-биле Моолдуң талазынга турары чогумчалыг деп санап турар бис — дээн.

Маады кожууннуң төлээзи Сайын-Белек чагырыкчы:

— Бистиң кожуунувус улуг эвес кожуун чүве. Үгунда-ла орус чон-биле кады чурттап чоруур улус бис. Улуг хурал кандыг шиитпир үндүрер болдур, аңаа каттыжар бис — деп тодаргай эвес саналдыг болган.

Салчак, Шалык кожууннарының төлээлери Хемчиктен келген төлээлерни деткип турарын бадыткааннар.

Маргылдаалыг айтырыгны үзе шиитпирлээр апарган. Улуг хуралды даргалап турган Буян-Бадыргы тайылбыр кылган:

— Тожунуң төлээлери Моолдуң хайгааралынга турар күзелин илергейлеп турар. Моолдуң чаа тургустунган революстуг чазаа Совет Россияның камгалал-хайгааралынга турарын шиитпирлеп алган. Ынчангаш хөй нуруузунуң саналы биле Совет Россияның хамаарылгазынга турарын бадыткап алзывысса кандыгыл?—деп, айтырган.

— Чүүлдүг, чүүлдүг — дээн үннер дыңналган.

Тожунуң төлээзи туруп келгеш:

— Мурнунда чугаалап турган саналымны күш чок деп санааш, хөйүнге каттыжар-дыр мен — дээн.

Таңды-Тыва бодунуң иштики херектериниң талазы-биле кымга-даа хамаарышпас бүгү улустуң күрүнези. Бүгү делегей харылзааларының талазы-биле ол Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказының камгалалынга турар деп шиитпирни хурал хүлээп алган.

Күжүгет ШОЙГУ.
(Уламчылыг).

* Хаа-Хөл — Хупсугул хөлдү тывалар ынчаар адап чораан.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга үр чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргениниң демдээ кылдыр «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Аг-оол Сонам-оол Көгоолович —№ 2 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Арчумаева Надежда Сергеевна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг-белеткел баазазының бухгалтери.

Булычев Николай Алексеевич —аъш-чем садыының тудуг бөлүүнүң электри каннакчызы.

Бурачснко Изольда Илларионовна —«Тыва автотранс хандырылгазының» улус ажыл-агыйының комплекстиг хандырылгазының Тыва бүдүрүлгезиниң улуг дежурнийы.

Горлова Лидия Александровна — «Тыва автотранс хандырылгазының» улус ажыл-агыйының комплекстиг хандырылгазының Тыва бүдүрүлгезиниң диспетчери.

Дамба Александра Караооловна — № 9 ортумак школаның башкызы.

Дмитриев Александр Савельевич — республиканың уруглар эмнелгезиниң электриги.

Жарков Мансур Хамзич— № 2 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Захарова Наталья Львовна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг-белеткел баазазының килдис начальниги.

Зырянова Галина Ивановна —халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Иванов Иван Федорович— Тыва АССР-ниң чуртталга коммунал девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының тускайлаттынган автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Карлова Анна Петровна— республиканың дүлей уругларның школа-интернадының кижизидикчизи.

Костривцева Майя Ивановна—«Тыва ыяш үлетпүр» каттыжыышкынының Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйының бухгалтери.

Котова Клавдия Павловна — халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Коровина Валентина Семеновна — «Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының «Тыва тудуг комплект» эргелелиниң склад эргелекчизи.

Кымысов Виктор Петрович — Тыва киновидеокаттыжыышкынының кол инженери.

Кымысов Николай Петрович — «Северовостокэлектромонтаж» трезиниң участокта электри монтажниги.

Лапшаков Юрий Васильевич — Тыва АССР-ниң чуртталга-коммунал девискээр-бүдүрүлге каттыышкынының тускайлаттынган автотранспорт бүдүрүлгезиниң слесары.

Лопсан Ая Кара-ооловна— № 9 ортумак школаның класстан дашкаар ажылдар талазы-биле организатору.

Маады Биче-оол Санчатович — Тыва АССР-ниң күртелерадио дамчыдылгазының кол редактору.

Махов Юрий Афанасьевич — «Северовостокэлектромонтаж» трезиниң участогунуң чолаачызы.

Митюкова Валентина Сергеевна —«Тыва тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының «Тыва тудуг комплект» эргелелиниң ажылчыны.

Монгуш Зоя Даргытпаевна — № 9 ортумак школаның башкызы.

Монгуш Өлзей Менгеевна— № 9 ортумак школаның башкызы.

Низовская Валентина Федоровна — «Тыва автотранс хандырылгазының» улус ажыл-агыйының комплекстиг хандырылгазының Тыва бүдүрүлгезиниң дежурнийы.

Омзаар Серээ Шетович — Тыва АССР-ниң күртелерадио дамчыдылга студиязының редактору.

Оюн Кара-оол Божурович—Тыва АССР-ниң Юстиция министерствозунуң консультантызы.

Перекрестов Георгий Илларионович — «Тыва агроүлетпүр спецмонтаж» Кызыл трезиниң орук-тудугнуң кежүп чоруур механизастаттынган колоннназының экскаваторщиги.

Сатаев Владимир Захарович —«Тыва агроүлетпүр тудуг» күрүне-кооператив каттыжыышкынының тудуг талазы-биле даргазының оралакчызы.

Сарыглар Алдын-кыс Сувановна — республиканың дүлей уругларның школа-интернадының башкызы.

Серен-оол Сарыг-Тараа Күдеровна— республиканың дүлей уругларның школа-интернадының башкызы.

Сумба Петр Семенович — № 2 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Сыркашева Прасковья Васильевна — аъш-чем садыының № 13 магазинниң улуг кассири.

Тихонова Валентина Константиновна — аъш-чем садыының техникага айыыл чок чорук талазы-биле инженери.

Тусьмин Анатолий Павлович —«Тыва ыяш үлетпүр» каттыжыышкынының Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйының чазаныкчызы.

Рудяк Валентина Ильинична—Тыва респотребсоюзтуң баштаар черинин килдис инженери.

Федоров Виктор Данилович «Тыва суг-мелиорация» бүдүрүлге-техниктиг комплектация эргелелиниң килдис инженери.

Фокеев Валерий Дмитриевич —«Тыва ыяш үлетпүр» каттыжыышкынының Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйының ажылчыны.

Хабарский Вениамин Сергеевич—Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг-белеткел баазазының ажылчыны.

Хорошков Владимир Иосифович — «Северовостокэлектромонтаж» трезиниң участокта электри монтажниги.

Шмакова Галина Тимофеевна — аъш-чем садыының № 20 магазинниң садыгжызы.

Цымбаленко Иван Васильевич — Тыва АССР-ниң чуртталга коммунал девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының тускайлаттынган автотранспорт бүдүрүлгезиниң слесары.

Яковлева Марина Ивановна—Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг-белеткел баазазының товароведи.

(Уламчылыг).

ТӨЛЕП БЕРБЕЗИ ОЛ БЕ?

Кызыл районнуң «Кара-Хаак» совхозта малчынңап турар мен. Эрткен чылдың декабрь айда Кара-Сугнуң ортаа кыштаанга кыштап турааш, хой кадарып чорумда, мунуп чораан аъдым тайгактаан. Аъттан ушкаш, бодум кемдедип алган мен. Ынчангаш Кызыл хоорайның эмнелгезинге ийи ай чыдып эмнедир ужурга таварышкан мен. Эмчилер үнеримде ийи айның бюллетениң хагдыргаш, № 3 хой-жу бригаданың бригадири Александр Седен-оолга дужаап бердим.

Ол хевээр бюллетеним төлеп-даа бербээн, ол талазы-биле огулуг харыы-даа менээ бербээн. Совхозтуң бухгалтериязынга, профкомга-даа барып айтырарымга, биске кандыг-даа бюллетень келбээн дээр мындыг. Ам ону беш ай чедир манап тур мен. Бюллетенимниң ол хевээр төлеттинмейн баары ол чоор бе?

Апай-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Хуула бодал

ТАЛОННУҢ ҮНЕЗИ «УЛУГ»

«Арага ишпес-тир» деп Виктор Доңгактың чүүлүн номчааш, арагага хамаарышкан ажык чугаага бодумнуң бодалымны илередикседим. Викторнуң арагадан эрте адырлып алганы коңгуг эки-дир. Мен анаа каттыжар мен. Бодум ижип чордум. Ам он ажыг чыл ишпейн чурттап чор мен. Араганы каар дээш, кагдым.

Арагада чүү боор, бөгүн сөөлгү катап ишкеш, эртен каап тар мен деп чылдырып турумда, хөй чылдар хилис эрткен. Ону каар дээн кижилер чылдырып турган херээ чок. Мээн сүмем ындыг.

Араганы ижип чорда, муңгаранчыг-даа, түренчиг-даа. Кижини эш-өөрү, төрелдери, ажы-төлү, алган кадайы көрбестей бээр. Олар дузалажырын бодавайн баар боор. Сандан үнген кижи болгай дижир. Мен эш-өөрнүң, дөргүл-төрелдерниң дузазы коңгуг улуг деп бодаар мен.

Чамдык ада-иелер боттарының ажы-төлүн бичезинден тура өөредип алыр. Оларның-биле боттары кады ижер. Ынчангаш уруглары ада-иезин тоовас... Харын боттарынче шоолур боор чорду.

Чаңгыс оглум-дур. Туразында өскен эр-дир дээш, дашказын сунуп орар. Ындыг ада-иелер бистиң аразында чок деп болбас.

Шаанда араганы хостуг садып турда, оонуп шоолуг эвес турган. Арага-даа ижер кижи ховар. Чүгле хоочураан арагачылар чыглыр турду. Ам талоннап каарга, мырыңай дедир барган. Ижер-даа, ишпес-даа кижи кызып-кызып оонурлап чыдар боор-дур. Оон соонда чамдык кижилер улуг өртекке садар. Азы талонун 10 рубльге бээр. Араганы боттары кылып чорук көвүдээн. Шуут кылыкы билбес кижилер безин өөренип алган.

Чүнү-даа кылдыртып алыр дээр болза, улус тоовас. Акша бээр дээр болза, ынавас. Ыяш экелдирип алыр дээн суг болза, албан шил дээр апарган. Талонну бергеш, акшазын берип каарга, ам чөпшээрежир.

Арага талонунуң үнези акшадан-даа улгаткан. Бир малчын кижиге чаңгыс инээн тургузуп каааш, арага чокта база четтикмес. Кедээ учуп төрелдээр кижилер талон чокта улуг-даа өртектиг шил болза садып алыр ужурга таваржыр. Мындыг чижектерни хөйү-биле киирип болур.

Сөөлгү үеде арагага хандыкшылдыг аныяктар база көвүдээн. Харын-даа оларның аразында оът-сиген тыртар кижилер база бар апарган. Оларның дугайында кижизидилге ажылы сулараан. Ол аныяктар арага садыгларының чанынга туруп алгаш, чонну хунаап турары хомудалдыг болуп турар.

Хертек САГАН-ООЛ.

КАМНААЛЫҢАР

Чайгаар бүткен ортулукта

Каа-Хем биле Бии-Хем беллиринде чайгаар бүткен ортулук бар.

Ону чоннуң дыштанырынга таарымчалыг парк кылдыр тургусканы эки. Чон кылаштаар черлерни чаагайжыды кылып каан. Улуг-биче кижилер селгүүстээр черлерни дерээн. Бии-Хемниң садты долгандыр аккан ийи адырын көвүрүглеп каан. Ленин болгаш Кочетов кудумчуларындан шуушкан улуг-биче чон көвүрүглеп кешкеш, солагай талазында «Тоол хоорайжыгашты» кичээңгейге дораан алыр. Чүге дээрге оон девискээринде ыяштарның дазылдары-биле сиилбип тургаш, дириг амытаннарның дүрзүлерин чаштарга тутканы дыка солун. Шынап-ла, тоолдарның маадырларының чамдыктарын дүрзүлээни дириг-ле хевээр. Ол бичии чаштарның бойдустуң дириг амытаннарын танып билип алырынга дыка ажыктыг. Оон ыңай дараазында көвүрүгнү кежерге, уруглар ойнаар тускай черлер оларның эргезинде. Республиканың мурнакчыларының чуруктарын аскылаан булуңчугаштар бар. Чылдың мурнакчыларын келген чон оон сонуургап болур.

Оон ыңай чоруурга, чуруктар делгелгезиниң бажыны аалчыларны уткуп алыр. Ол бүгүнү сонуургап чоруй, Ногаан театрже базыптыг база болур. Бир эвес оюн-тоглаа чоңга үзүк чок болуп турар болза аан. Ынчалзажок ындыг сонуурганчыг концерттер чүгле ында-хаая болуру хараадачыг-дыр. Оон чооккавызында чурттуң болгаш республиканың аттыг-сураглыг мөгелериниң хүрежир стадиону чоннуң маңаа хандыр дыштаныр черлериниң бирээзи. Маңаа удавас республиканың чону солун оюн-тоглааны көрүп, Наадымга келир. Амдыызында аңаа уткуштур белеткелдер ажылдары чоруп турар. Наадымга күш-ажылдың мурнакчылары чаладыр болганда, ажыл-агыйларның хөй янзы адырының мурнакчылары чайгы сезоннуг ажылдардан илеретпери чадавас. Мурнуку чылдардан түңнел үндүрбейн, анаа-ла ураалап байырлаар болзувусса, база хоржок. Чүге дээрге чоннуң дыштаныр черлери бо бүгүнү база херечилей бээр-дир. Таптаашкын үезинде харын-даа чаагайжыдылга болдунар шаа-биле кылдынып турарын кижи ам бодаар. Тарымал чечектерни чалчыгаштарда өң-чүзүн аайы-биле тарып кааның көөрге, аянныг, сеткил-хөөн сергеп келир. Школачылар-даа бо ажылга чаңгыс демнит киржип келдилер. Ам оларны чайгы үеле чүге ажыглап болбазыл? Школалар чоогунуң практиказында уругларны, хоорайның чонун олче шефтедип болгай. Бүгү чоннуң дыштаныр чери болганда, ону демнежип кылырының аргазы бар.

Паркта улуг-биче чоңга таарыштыр кылдынган черлер бар. Ынчалзажок оон камналгазы, чылдан чылче чаартып алыры хожудап турар. Сөөлгү чылдарда немешкен ойнаар эт-септи камнаар, оларны көрүштүг эдилээри оон улуг-биче ээлеринден хамааржыр. Аныяктарның таңцы-сам ойнаар шөлчүгежин мүн-не туүйбу-биле септеп-селээн. Ол көрүштүг-дүр. Оон үстүү талазында аныяк техниктерниң ажылын делгеп салган бажыңны чон оюп эртпес. Бо казының девискээринде аныяк-өскенге таарыштыр кылган чайганың черлер бар. Дыштаныр черлерни шак ынчаар көрүштүг кылып каан. Ам боттарывыстан, культурлуг дыштаныш билиривистен хамааржыр.

Чайгаар бүткен салывысче кире бээрге, амгы үеле чаагайның кандыг дээр. Холушкак арга-ыяштың айдызаан чыды думчукка чытталып келир. Калыкшылга магалыг-ла. Эртенгиниң дөрт шактан 7 шакка чедир селгүүстээш, аңгы-аңгы куштарның барын хайгаарап көрдүм. Тайбынның кеге-бугазындан эгелээш, өске-даа куштарның чыглыр ораны бо дээрзин эскердим. Бети кыдыы койгунакка, чараа-чеченге, бора тоолайга база селгүүстеп чораш, ужураштым. Оон соонда кудурууң сагланналыр дыт будуун дамчыштыр халаан ийи диинге таварыштым. Мындыг чараш селгүүстээр ортулуувусту хайыралаар, ону улам көрүштүг болдурарынче сагыш салырывыс албан. Бо бүгүнү эскерип, көргеш, бистиң Тывавыстың чонунуң дыштаныш, селгүүстээр чери — бойдустуң бодунуң чаяаган бүдүжү дээрзин кижи болап келгеш, чоргаарланыр чорду.

Шынап-ла, кижи—бойдустуң төлү дижир бис. Ындыг болганда ону камнаар, хумагалаарывыс бистерниң хүлээлгевис-тир. Чамдык черлерде дыштаныкчыларның-на богу боор, шил сава бузундулары, саазыннар ында мында октагылаптан чылар, ортулуктуң сугларында демир кескиндилери, шил бузундулары, бок каар сава-даа чыдар болду. Оларны кымнар ынчап турары билдингир болгай. Ийи-чаңгыс опчоктанып, чүнү-даа камнаарын сагынмас, чүгле хүнүн болап чоруур кижилеривистиң эт-септе хамаарылгазы оон көстүп турар деп билдим. Ам бүгү чүве боттарывыстан хамааржыр. Эки ажылдап шыдаар болзувусса, эки дыштаныр үелер база хөй. Ону чүгле чамдык багай чанчылдар аа буланнап болбас. Садтың талазы-биле бодалым мындыг. Боду бүткен парктың аяншинчизин көрүштүг, чараш кылып алырынче бүгү чонну эвилеңнээри — хоорнүүскомдан, парктың администрациязындан негеттинкери чугаажок. Мынчаар сула салдынарга кайын таарыжыр. Ылангыя күжүн «сеңнээр» чер тыппайн чоруур аныяк-өскенивисти олче хаара тудар үези бо эвеспе. Наадымга чедир каш-ла хонуктар арткан. Амдыгаанштан хелелбээже хоржок болгай. Чокла болза чурттакчылар девискээриниң аайы-биле чаагайжыдылганы кылза. Ынчан чурттакчы бүрүзү бо ажылга канчап киришпес боор. Хоорайның чаагайжыдылгазы дээш кижи бүрүзү сонуургалдыг болза, ону чайлыг кылып аптар.

Хоорайывыстың аян-шинчизин болурунче күжүвүстү каттыштыраалыңар.

Дарыма-Саян СОТПА.
Кызыл хоорай.

ДАШТЫКЫДА

БЕДИК ДЕННЕЛГЕ ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР

ЛОНДОН. Үлетпүр талазы-биле бедик хөгжүлделиг чеди чурттарның удуртукчуларының болгаш ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң чугаалажыышкыннары эрткен среда хүнүнде Лондонга болган. Совет Эвилелиниң экономиказын эде тургузарынга деткимче көргүзериниң аргаларының дугайында айтырыгны бедик деннелге ужуражыышкынның үезинде чугаалажып көрген. Делегейниң акша фондузунга болгаш чаартылганың база хөгжүлдениң Делегей банкызынга «онзагай статусту» ССРЭ-ге тыпсырын Барыын чүктүң чурттары бирги ээлчегде саналдаан.

ЧАА ХООЙЛУ ТӨЛЕВИЛЕЛИ

БУХАРЕСТ. Румынияның парламентизи күрүне өнчүзүн хуужударының дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып көрүп эгелээн. Ол дээрге рынок экономиказынче шилчииринин болгаш ону экижидериниң талазы-биле чазак программазының кол кезектериниң бирээзи-дир.

Сайыттар кабинеди амгы үеде бар боол турар бүдүрүлгелерниң болгаш күрүне өнчү-херекгизиниң 30 хуузун хуу кижилерниң холунче дамчыдып бээрин саналдаан. Ынчангаш ол бүгүнү хуу кижилерге акцияларны болгаш активтерни садарының аргазы-биле хүлээдип бээр ужурлуг. Акцияларны садып алырынга даштыкы компаниялар болгаш хамаатылар база киржип болур.

Ындыг-даа болза бүдүрүлгелерни хуу кижилерге садыг, дамчыдып бээриниң дугайында чазактың хоойлу төлевилелиниң талазы-биле парламентарийлерниң аразынга чөрүлдээни болдурган.

Төлевилелге догааштырылгалыг саналдар база киирттинген. Чижээ, Румынияның демократтыг партиязы келир үениң хуу бүдүрүлгеэлеринге акцияларны садарынга удурланып турар. Ол партия чурттуң хамааты бүрүзүнге (16 хардан эгелээш) аңаа онаашкан күрүне өнчү-херекгизиниң үлүүн халаска бээрин негеп турар. Ындыг турбуже, депутаттарның хөй кезии ол хоойлу төлевилелин чүүлдүгзүнүп деткээнин илереткеннер.

ИЕРСИЯ МУГУЛДУРНУҢ КЫРЫНДА БУЛУТ

Вашингтондан кээп турар медээлерни ёзугаар алырга, америк администрациязының улуг дужаалдыг кижилери Иракыт девискээринде чээрби ажыг шериг объектилеринче хөй националдыг күштерниң ужар чүүлүнүң соруушкун кылырын планнап турарының дугайын шуут ажыы-биле чугаалап турар апарганнар. АКШ-тың президентизи Джордж Буш ирак удуртукчу Саддам Хусейнни шаажылакчы хемчеглер-биле кыжанмышаан, делегей ниитилежилгезин мегелеп, хоптаарын оралдажып турары дээш дорту-биле, шыңгыы буруулаткан. Вашингтоннуң туружун Лондон болгаш Париж база деткип турар. Барыын чүктүң өске-даа удуртукчулары база ынчаар бодап турарлар.

Бүгү-ле маргылдаа Багдадта ядролуг чепсектиң бар чадавас боол турарындан эгелээн — ирак удуртулга оларның дугайын КНО-нуң төлээлекчилеринге дыңнадыр ужурлуг турган. КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң 697-ги резолюциязын ёзугаар алырга, ук регионнуң чурттарынга атомнуг чепсек-биле кыжаныышкын кылырын болдурбазы-биле массалыг узуткаашкынны ол чепсээн эге бажында-ла узуткаан турар ужурлуг.

БАЗА КАТАП КАТТЫЖАРЫНЫҢ ҮЕЗИ КЕЛГЕН

Июльдуң 14-те Сальвадорга хамааты дайынының дааштаашкыннары соксаан. Национал хосталганың Фарабундо Марти аттыг Фронтузунуң командылал чери дөрт хүнүң иштинде от ажытпазын болгаш өнчүкчелгээлерге алыспазын болуннуң кезектеринге дужааган. Ол-ла хүн чазак армиязының терроризм-биле демисел талазы-биле тускай кезектери болгаш боо-чепсектиг агентилери парламентиниң, күрүне албан черлериниң, политиктиг партияларның турар бажыңнарын, аэропортту болгаш Сан-Сальвадорнуң өске-даа чугула объектилерин камгалаарын күштелдиргеннер.

Бот-боттарының аразынга холбаалыг ол ийи болуушкуннуң чылдагааны чаңгыс —Төп Американың чурттары — Гватемаланың, Гондурастың, Коста-Риканың, Никарагуаның болгаш Сальвадорнуң беш президентизи оожургал чок сальвадор айысылалды бот-боттарының ээлчеглиг ужуражыышкынының чери кылдыр шилип алганнар.

Хүн айтырыының кол чери Төп Американың күрүнелериниң организациязының ажыл-чорудулгазын катап эгелеп, идепкейжидери ээлээн. Ол организация 12 чылдың мурнунда-ла ажылдаар арга чок апарган турган.

Сальвадорнуң, Гондурастың болгаш Гватемаланың чагырыкчы бөлүктериниң АКШ-тан хөйү-биле ап турган сан-хөө дузаламчызы турза-даа, оларның боттарының чурттарында хамааты дайынының өртүн чүгле аңгылаарынга шериг болгаш экономиктиг күштер четчиш турганы билдингир.

90 чылдарның эгезинде Төп Америкага байдал кезүлдүр-ле өскерилген. Ол девискээрниң чурттарынга чөөн күштерниң салдары-биле хамааты чазактар дорт демократтыг соңгулдаларның түңнелинге эрге-чагырганы холга алгылаан.

Президентилерниң бодап турары-биле алырга, Төп Америка чурттарының организациязын чаа демократтыг ёзу-биле катап тургузары ол девискээрни дайындан хостуг болдурганш, тайбың девискээр кылдыр арганы бээр. (СЭТА).

Школа: чаа өөредилге чылынга белеткел

УРУГЛАРГА — ЫНАКШЫЛ-БИЛЕ

Каа-Хем районда Дерзиг-Аксы дузалал школазы. Бо дээрге онзагай, тускай хевирниң школазы. Мында чүс он чеди оолдар болгаш кыстар хаара туттунган. Олар ада-иези чок, өскүс уруглар-дыр. Оон ыңай чамдыктарының кадыы багай, угаан-медерели арай кошкак чаштар-дыр. Оларны кээргеп азыравайн, өөредип кижизитпейн, кымнарны улуг кичээнгейге алырыл? Ада-иелиг, каң кадык уруглар бир аңгы болгай. Ыңчаарга өскүс бо ажы-төлге кым ада-ие болурул? Билдингир-дир, ындыг харыысалгалыг хүлээлгени бир-ле дугаарында башкылар, кижизидикчилер, поварлар база ажылчыннар алыр ужурлуг.

Экономика камналталыг болур ужурлуг деп негелде черле чөптүг. Чүге дээрге школа септеп кылырынга, өөредилге херекселдери, стол, сандай, тускай өөредилге шкафтары, көргүзүг материалдары, уруг-дарыгга идик-хеп садар акша-төгерикти баштыг, угаанныг чарып билир херек дээни ол ышкажыл. Түң чок, анаала агаарже үндүр чажыптар акша каяа турар чүвел.

Чүге ындыгыл? Ол база үнелезин чылдагааннныг. Инфляция, өртек улгадыышкыны школаны база оюп эртпээн болгай. Тудуг материалдары, септелге база тулуг ажылы кылыр ажылчыннарга төлээр акша база улгаткан. Чогум на харын ынчангаш дузалал школазының директору Сергей Сүлдемович Сымчаан шиитпирлиг мынчаар чугаалады:

— Улус өөредилгезиниң системазы тускай камгалал механизмниг болуру чугула. Ынчалза-даа ол рынок экономиказының негелдезинге дүүштүр психология талазы-биле эрги байдалындан уштунуп, чаа хевир-биле эде тургустунар ужурлуг.

Аныяк-даа болза дуржулгалыг база онаашкан ажылы дээш доктаамал сагыш аарып чоруур директорнуң күзел-чүткүлү күштүг-дүр деп чүвени кижи канчап эскербезил.

Бөгүн Дерзиг-Аксы дузалал школазында чаа өөредилге чылынга уткуштур септелге, белеткел ажылы изиг түлүк чоруп турар. Школа бүрүнү-биле чугайлаттынып, дозулаттынган. Аңаа класс башкылары база ажылчыннар Мария Гуляева, Людмила Доржу, Галина Сат болгаш өскелер-даа ак сеткил-биле идепкейлиг киришкен.

Ам школаның интернадының септелге ажылы эгелээн. Ажылчыннар, оолдар болгаш уруглар өрээлдерин чугайлап эгелээн. Оон соонда ийи каът интернаттың адакы база үстүкү коридорларын али-хевир кирр штукатуралап, чугайлап, чырык өннүг будук-дозу-биле дозулаар. Макаа уран чурулга, каасталганың чараш хевирлерин ажыглаар. Ол бүгү өөреникчи уругларның өөрүшкүлүг сагыш-сеткилин хайныктырар, оларга эстетиктиг кижизидилгени, таалалды бээр. Чаңгыс сөс-биле, интернат септелгезин эки шынарлыг чорудары чугула. Ада-иелиг уруг-дарыгның удуур, кичээлдерге белеткенир, ойнап-хөглээр өрээлдери кайы хире эки дериттинген, оларның хар-назынынга база күзел-чүткүлүнге, сонуургалынга таарыштыр кылдынган, каастаттынган болур ийик? Интернаттың өрээлдери база ындыг болур ужурлуг. Өскүс ажы-төлдүң аал-ораны, өг-бүлези ылап ол ышкажыл. Ында бүгү-ле эки чүве чүгле оларның боттарының эвес деп бе? Оларның ёзулуг ээлери өскүс уруглар боттары болур.

Ийи каът интернаттың хөй чылдар дургузунда изиг-соокка, хат-чаъска, шуурганга пат-ла карарып калган даштыкы муңгаргай хевирин ам тускай ховулдуг кылдыр диллирип, чазап, хаарылгалап кылган маңаа ыяштар-биле янзы-бүрү хевирлиг кылдыр шап, шеверлеп эгелээн. Ол безин силиг, чараш, хевирлиг апаар.

Школаның база интернаттың септелге ажылынга штукатурларның, сантехниктерниң тускай звеноларын хаара тудуп, олар-биле дугуржулга чутталы кылган. Эң-не кол чүве—котельнаяның бүзүрелдиг кылдыр септеп, одалга база суг системазын, оолдар база уруглар туалеттерин идегелдиг кылып алыры.

Школаның администрациязы кыш эгезинден тура дозу-будук, олифа, чугай, кисточкалар аймаан болгаш өске-даа септелгеге эргежок чугула херектиг чүвелерни чогуур үезинде ыяк белеткеп алган.

Дерзиг-Аксының өскүс уругларының тускай школазының мурнунда нарын, дүрген үзе шиитпирлеп, херек кырында кылза чогуур чугула айтырыгларлыг ажылдары бар. Чүлерил ол?

Капитал база немелде септелге ажылынга 82 муң рубль көрдүнген. Оон хөй кезии чунар-бажың, уругларның идик-хеп, чоорганнарын чуур тускай бажыңның ажыглалга кииреринге көрдүнген. Школага халалыг, төнчү чок тудуг ол апарган. Ону ам дөрт чыл улай ажыглалга кирер деп планнап, аазап-даа турар. Ынчалза-даа оон чүгле бажыңы туттунган, а иштики дериглери кылдынмаан. Ону республиканың Улус өөредилгезиниң министерствозу дорт харылаар ужурлуг.

Школада чунар-бажың чок, а район төвү Сарыг-Септе байдал база багай. Оон чунар-бажыңы, хеп чуур чери школага чогуур үезинде дээштиг дузаны кадып шыдавайн турар.

Өскүс уругларга чүгле үлегерлиг башкы эвес, а харын оларга ада-ие боттары ышкаш сагыш човангыр, эрги баарлыг, изиг чүректиг, кижизидикчи улуг рольдуг башкылар, тускай психиатр эртемниг шыырак эмчи база кончуг херек. Ындыг шыырак билиглиг кижилерни өскээртен чалап эккеп ап болур арга бар. Ынчалза-даа оларны чурттадыр бажыңнары школада чок болуп турар. Бажыңнар чедишпестир. Оон ыңай Каа-Хем бажыңнда Дерзиг-Аксы суурже кым кел чыдар боор.

Бо тускай школаның база ооң интернадының өөреникчилерин чүгле шыырак билиг-мергежилдиг башкылар чоннуң чоон оруунче киирип, кижизидип, өстүрүп болур. Школаның өөредилге-кижизидилге ажылынга таарыштыр тургускан тускай чаа программа херек. Өскүс уруглар школаны дооскаш, боттары амыдырап-чурттап, ажылдың кандыызын-даа кылып билир кылдыр чогуур кижизидилгени алган турар ужурлуг.

Школаның башкылар коллективиниң мурнунда мындыг нарын, берге айтырыглар туруп турар-дыр.

Херел МОНГУШ.

Номчукчунуң саналы

СПОРТТУ ЧУГУЛАЛАП КӨРЗЕ?

Спорт—кадыкшылдың, дадыгыышкынның, омак-сергек, шаангыр чоруктуң үндезини болгаш черле амыдыралдың чугула кезээ деп бодаар мен. Спорттуң аңгы-аңгы хевирлериниң сонуургактары шагшаандан бээр туруп келген.

Тыва Арат Республика үезинде спорт талазы-биле тускай мергежилдиг тренер башкылар чок турган. Ынчалза-даа чон ортузунга ча-согуну адары, хүреш, тевек тевери, хаактаашкын, чадаг чарыш, чиик атлетика дээн ышкаш маргылдаалар нептеренгей болуп эртип тургулзаның хоочун салгалдың кижилери билир болгай. Оон бээр хөй чылдар билдиртпейн эрте берген.

Совет эрге-чагыргазының амгы чылдарында спорттуң янзы-бүрү хевирлери улам сайзырап, хостуг хүреш, хол бөмбүү, баскетбол, стол теннизи, сугга эштири, туризм, альпинизм, дельтапланеризм, шыдыраа, шашки дээш, оон-даа өске.

Сөөлгү чылдарда бистиң республикавыста спортчу амыдыралдың канчаар сайзырап, чүү кылдынганының дугайында кысказы-биле чугаалаар бодаан ийик мен.

«Херел» спорт залы тооктан бээр туттунган болгаш аңаа янзы-бүрү маргылдаалар эртип турар апарганы өөрүнчүг. Дээди мергежилдиң олимпийжи курлавырның спорт школазы ажылдап, хостуг болгаш өске-даа хүреш-тер талазы-биле аныяк мөгелерни белеткеп үндүрүп турар. Ынчалза-даа спортту улам ыңай сайзырадырының чугула айтырыгларын чөп шиитпирлээриниң, оон материалдыг быжыг баазазын тургузарының, спортка сонуургалдыг аныяктарны хаара тудуп, оларның ортузунга тайылбыр ажылын чорударының дээштиг хемчеглерин үезинде негелдезинге дүүштүр чорутпайн турары хомудаңныг. Маңаа хамыктың мурнунда Тыва АССР-ниң Күрспорткомитединиң, профэвилелдерниң республика эки тура күш-культура-спорт ниитилелиниң, хоорайның спорт комитединиң удурткуну ажылдакчыларын шынгыы чемелээр ужурлуг.

Кызыл хоорай үндезилеттинип, тургустунуп келгениңден бээр чеден ажыг чылдар эртип турар-дыр. Бо үениң дургузунда болгаш амга чедир Тываның найысылалында Культура ордузу, дериттинген шыдыраа клуву чок болуп турарынга республиканың хөй-хөй чурттакчылары, ылаңгыя культура ажылдакчылары, шыдыраага сонуургалдыглар , аажок хомудап чоруурлар. Ам мынчыг чижектерни киирип көрейн. Май, июнь айларда хоорайның шыдыраа ойнаарынга күзелдиг аңгы-аңгы хар-назылыг чурттакчылары дыштаныр хүннерде шыдыраа ойнаар чер дилеп туруп берген дивес силер бе. Тар-даа болза шыдыраа ойнап турган бичии клувувус бо хүннерде шуут ажылдавастаан. Улуг-биче хемчээлдиг маргылдаалар-даа дорбастаан. Чайгы үеле шыдыраа ойнапкы дег өрээлдерни тып ап, стол, сандайлар салып, таарыштыр дерип ап болур хос бажыңнар Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгында, тудуу доозулган спорт комплексинде бар. Черле ынчаш спортту чугулалап, олче кол кичээнгейни угландырып, бар аргаларны чөп ажыглавас чүве болза, аныяктар ортузунда болуп турар кем-херек үүлгедиишкиннерин соксадыры белен болдунмас дээрзи билдингир. Ынчангаш бо айтырыгны дарый шиитпирлээрин улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединден, республиканың профэвилелдер чөвүлелинден чон-даа, үе-даа негеп турар.

Кожавыста Красноярск, Кемерово болгаш өске-даа хоорайларда спорт оордулары, шыдыраа клубтары шагда-ла көрүштүг, чараш кылдыр туттунгулаан, оларда спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге секцияларны, белеткелдерни доктаамал эрттирип турар боор чорду. Бистиң республикада бо талазы-биле дыка-ла хожудап турар-дыр. Кол-ла чүве— аэзаашкындан уштунуп, ажыл-херекти ёзулуг аайлап-баштап, акша-төгериктен дилеп тып, аныяктарның тудугжуларының күжүн кииришиирип тургаш ажылдаары хүнүнүң чугула айтырыгларының бирээзи.

Бо кыска чүүлүмнүң төнчүзүнде мындыг барымдааны чугаалаксап тур мен. Тускай дерип туттунган шыдыраа клуву мынчага чедир чок-даа болза, эрте-бурунгу шагның бо солун оюнунга изиг күзелдиг кижилер Тываның кайы-даа булуңнарында эвээш эвес. Ынчангаш ыңдыглэрның аразындан Тывада шилиндек, мергежилдиг шыдыраачыларының тыптып турары өөрүнчүг. Ону херек кырында бадыткаарынга спорт мастеринге кандидат атты чедип алгылаан Алыг-оол Монгуш, Чыртак-оол Оюн, Леонид Мохов, Николай Шишигин, өзүп орар мергежилдиг аныяк шыдыраачылар Сергей Севээн, Вячеслав Асатов, Лев Балдан, Орлан Дамбиев, Орлан Донгак, Экер-оол Манчын, Нина Хомушку, Марта Донгак, Аяна Дамбиева болгаш өскелер-даа барымдаа болур. Бир эвес шыдыраа оюнун улам сайзырадырынга таарымчалыг байдалдар шагда-ла тургустунган турган чүве болза, моон даа хөй шыырак шыдыраачылар туруп ийик.

Удавас республиканың тускай хамаарышпас бүрүн эргелиг болуп тургустунуп келгениңден бээр чеден чылын Тываның бүгү ажылчы чону байырлап эрттирер деп турар болгай. Төөгүлүг, чугула ужур-дузалыг болуушкунга алдар кылдыр «Тываның 70 чылы» деп аттыг чаа шыдыраа клувун Кызылга ажыдарын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинден дилээр деп саналым ындыг. Хөй-ниити эш-өөр мени деткиир боор деп идеген артым.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Кыска-даа бол, солун

КӨВҮРҮГ ЧАВЫС БОЛЗА...

Данияга хомудаан бижикти Финляндия Гаагада Делегей судунга киирген. Дания Улуг Бельт дээр өдүгнү кежир ийи көвүрүг тудуп турар, а ол өдүг дээрге улуг хемчээлдиг судноларның Балтий далайдан Соңгу далайже эртер кара чаңгыс чери боор турар. Финляндия дыка хөй чурттарга өрүмнээр судноларар болгаш платформалар кылып берип турар, олар бедик болгаш, көвүрүглер адаа-биле эртип шыдавайн баар.

Дания тала бир янзы онзагай арганы сүмелээн: көвүрүглер тударын соксатпайн-даа, Данияга чоок бир өдүгнү ханыладыр, ынчан демги судналар оон эртип болур апаар. Бир эвес ол санал хүлээп алдынар болза, көвүрүг тудар ажылдарда каш чыл болгаш доостур, а Дания биле Финляндияның аразында харылзаалар биезги ышкаш найыралчы болуп артып каар.

ҮПТЕКЧИЛЕРГЕ ЧАА ЧЕПСЕК

Банкылар үптээринге мергежээн итали Эммануэле де Санда Финляндияга «ажылдап» чорааш, үш чыл дөрт ай хуусаада кара-бажыңга орар кылдыр шиитирип алган. 100 муң финн марканы оон карманынче киирген ийи «херек» бүткен, бир оралдажыышкын чедимче чок болган. Чогум де Санло Финляндияга Даниядан келген, ол аңаа база-ла банк үптээн дээш дөрт чыл иштинде олурган чүве-дир.

Үптекчиниң чепсээ мындыг турган: пистолет, хол кинчизи, электри-биле ажылдаар мон база изолента, оон-биле ол банк ажылдакчыларының аксын дуй чыпшырып каар кижи-дир. Ол бүгү арай-ла хоомай деп санаан турганы ол боор, бир катап үптекчи кассирге шприц-биле кыжынган. Ында баглаан саазынга финн дылда мынчаар бижээн болган: «Моон иштинде СПИД халдадыр вирус бар».

КЫЛЫМАЛ АРГА-БИЛЕ

Жемчуг дээр эртинени кылымал арга-биле өстүрүп алырының чажылын индий эртемденнер дыка хөй чылдар иштинде дилеп келгеннер. Ону билир эвээш санныг япон болгаш кыдат бүдүрүкчүлер хөй миллиард олчаны ап турар болгай.

Чүвениң хевири ужурлуг болуп бар чыдар хире. Орисса штатта Дус чок суг культураларының төп институдунуң улуг эртем ажылдакчызы доктор К. Джанакирам жемчугту бир янзы онзагай черге — дус чок сугга чурттаар мидияның иштинге өстүрүп шыдапкан. Бир эвес индий эртемденнериниң ажылдап кылган технологиязы орулга кирер ажыктыг болур болза, Япониядан, Кыдаттан жемчуг алырынга он-он миллион валютаны Индия чарыгдавастай бээр.

Чаа арганы патентилээр билдиришкинни кирип каан. Ында айыткаңын ёзугаар алырга, ажыл үезинде тускай нейлон четки-шоолайларны ажыглаан, аңаа демги мидиялар хөлчок «чогужар» болган.

ЯПОН КИЖЭЭ

Үжен хардан өрү назылыг япон оолдарның хөй кезии кадай тыппайн турар. Айтырыг салган чээрби харлыгларның 77 хуузу, үженниглерниң 86 хуузу кадай алыры «дыка берге», «элээн берге» деп харылааннар.

Япон кыс душтуктарның ортумак назыны 26, оолдарның 28 болуп турар. Айтырыглар салган хуу тептүн санап турары-биле алырга, аныяк херээжен улус эртемге ашакка барыксавас, чүге дээрге эртем-билиг, мергежил чедип алыр аргалар көвүдээн. Чуртта 25-35 харлыг өг-бүле чок аныяк эр кижилерниң саны шак-ла ындыг херээжен кижилерден ийи катап хөй болуп турар.

ӨГЛЕНИРИ БЕЛЕН БЕ?

Херээженнерниң келир үелеги ашаанга негелдези дыка бедээн. Үш чүүл—калык эртем-билиг база шалың — талазы-биле ол «шыырак» болур ужурлуг деп, япон кыстар санап турарлар.

(Чаа медээлер агентилели)

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮЛЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки, 6-гы сериялары. 10.45 Мультфильмнер. 11.15 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 12.00 ТМА. 12.15 «Маппет-шоу». Фильм-концерт 7-ги, 8-ки сериялары. 13.05 — 13.35 Фильм-концерт. 15.15 «Бир-ле черде дайын динмирээн». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.30 А. Билль ырлаар. 16.55 Мультфильм. 17.15 «Меңгези биле...» Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 19.00 Кижи болгаш хоойлу. 19.45 Ленинградтың филармониязының академиктиг симфониктиг оркестри ойнаар. 20.05 «Николас Никльби». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки сериязы. 21.00 Үе. 21.40 «Николас Никльби». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы сериязы. 22.35 Чугула репортаж. 22.50 «ВиД». 01.50 ТМА. 02.10 — 03.55 «Николас Никльби» Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки, 6-гы сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 «Дириг планета». Он ийи сериялыг барымдаалыг фильм. 7-ги сериязы. 9.25 Компьютер-биле чугаа. 10.10 Уругларның уран чүүл коллективтериниң көргүзүү. 10.45 Степан Эрьзяның үш күзели. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. «Парусстар». 2-ги сериязы. 14.35 Россияның перспективазы чок суурларын катап тургузар дугайында телефильм. 15.00 — 15.50 А. С. Пушкин — «Белкинниң тоожулары». «Гробовщик». Телешин. 17.00— 19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.10 Концерт. 19.00 Россияның парламент медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.15 Уругларга фильм. 19.40 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

* * *

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Тыва ТВ чалап тур». 21.30 Телефильм.

МОСКВАДАН

21.45—01.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.30 «К-2» Москва кинофестивалында. 23.00 Медээлер. 23.15 — 01.20 «Бешки дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15 Н. Пейко. Квинтет-вариациялар. 19.30 Хеме эжиниң кини. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Делегей рыногунче дуугуур. 21.00. Үе. 21.40 — 21.45 Коллаж.

КОНКУРСКА КИРЖИНЕР

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга тураскааткан республиканың 1991 чылдың тулган чемпионун илередир хүреш маргылдаазы август 16-да болуп эртер. Аңаа 128 мөгени хүрештирери көрдүнген.

Болур маргылдаага хамаарыштыр Күрспорткомитет, Хүреш федерациязы «Кым шүглүрүл?» деп конкурсту чарлаан.

Конкурска бир дугаар чер алган кижини Күрспорткомитеттиң Хүндүткел бижик-биле болгаш магнитофон-биле шаңнаар.

Ийи болгаш оон-даа хөй улус айтырыгларны шын харылаптар болза, оларның аразындан бир дугаар чер алыр кижини жребий-биле тодарадыр. Артканнарын спортчу идик-хеп-биле шаңнаар.

Конкурска киржириниң чуруму. Айыттынган агар санче 10 рубль акшаны шилчиткеш, ол квитанция-биле катай айтырыгларга бодунуң харыызын, долу адрезин Күрспорткомитединче чорудар.

Бир кижи каш-даа янзы харыыны чорудуп болур, ынчан харыы бүрүзү дээш 10 акшаны шилчидер ужурлуг.

«Эң-не идепкейлиг көрүкчү» деп шаңнал база бар. Оон-биле эң хөй янзы харыы чоруткан кижини демдеглээр.

Агар санның адрези: спецсчет 142457 РКЦ упр. Г/Банка МФО 264006.

Күрспортком.

Күрспорткомитеттиң: 667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина-Кравченко, д. 25, Госкомспорт.

Чагааның хавынга «Конкурска» деп бижиир. Чагааларны август айның 11-ге чедир хүлээп алыр.

«Кым шүглүрүл?» деп конкурстуң айтырыглары:

1. 128 мөге хүрешкен маргылдаага шаңналдыг черге кирер сес мөгениң аттарын аданар.
2. Үжүүрнү кым деп мөге былаажырыл?
3. Кым шүглүрүл?

«Эң-не идепкейлиг көрүкчү» деп шаңналды август 16-да хүреш маргылдаазының үезинде стадионга тыпсыр. Конкурстуң тиилекчилерин август 17-де аът чарыштырар черге шаңнаар, аттарын солуннарга парлаар.

«БАЙЫРЛАЛЧЕ СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР БИС»

Бүгү чуртка болгаш даштыкыга сураглыг болу берген артистер Алла Пугачеваны, Надежда Бабкинаны, Людмила Гурченкону, Игорь Корнелюкту, Алла Бояноваңы, Элита Пьеханы, «На-На» бөлүүн. Жанна Агузарованы, Лайма Вайкулени, Валерий Леонтьевти көрүкчүлер эки билир.

Москва эстрадазының сураглыг артизи, «Оюнкаткы», «Эртенги почта», «Аншлаг-Аншлаг» телевидение программаларының киржикчизи, «Ыры-89» телевидение конкурузунуң хүндүлүг лауреады

Александр ПЕСКОВ

концерт көргүзүглерин ажыдып, таныштырар.

«Байырлалче силерни чалап тур бис» деп солун концертче чалап турар. «Синхро-Буфф» танцы бөлүү концертке киржир. Программаның башкарыкчызы **Сергей КРАМОРЕНКО.**

Концерттер **июль 22, 23** хүннеринде **17 шак 30, 19 шак 30 минута** турда, **Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга** эгелээр, тайылбыр алыры-биле **2-55-19, 2-46-02** телефоннарны ажыглап болур.

Билеттерни **театрның болгаш филармонияның кассаларында садып турар.**

БО ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ 3-4 ХҮННЕРИНДЕ РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ ПОЛИТИКТИГ ЧЫРЫДЫЫШКЫН БАЖЫҢЫНГА «ХӨӨМЕЙ-91» ДЕП РЕСПУБЛИКА ФЕСТИВАЛЫ БОЛУРУНУҢ ГРАФИГИ

(көргүзер чуруму болгаш үези)

Август 3-те 10 шакта эгелээр.

Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Каа-Хем, Кызыл району, Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр районнары. 12.30 шактан 13.30 шакка чедир дүъштеки чапсар.

Сүт-Хөл, Таңды, Тожу, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Эрзин, УЧТ клувунуң «Хөөмей» ансамбля.

Бир районнуң концерт көргүзер үези 15 минута.

Август 4-те 10 шактан 14 шакка чедир делгелге-аукцион. 19 шакта **түңнел концерт.**

Билеттерни садып турар чери: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 15.

Методтөп.

КИНО

ИЮЛЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: **«Первичное зло»** (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Кипочылыыды»** 9.00, 12.30, **«Мио, мой Мио»** 10.30, 14.00, **«Деловая женщина»** (АКШ) 16.00, 19.50, **«Эте и Али»** (ГДР) 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **Любовь с привилегиями»** (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Коммандос»** (2 сериялыг) 15.20, 18.30 шактарда.

Улустуң уран чүүлүнүң идепкейлиг киржикчизи, бот-тывынгыр чурукчу, «Алдын Богда» сарыг шажын ассоциациязының директору

Борис Тарасович
ТАРЫ-СҮРҮҢНҮҢ

оазал-ондакка таварышкан мөчээнин Республиканың бот-тывынгыр уран чүүл болгаш культура чырыдыышкын ажылының эртем-методиктиг төвүнүң коллективи, эш-өөрү дыңнатпышаан, оон чоок кижилеринге, төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур

Кадыкшылдың камгалакчыларында

АНЫЯК ЭМЧИЛЕРГЕ

Аъткы чылдыг кижи мен, чылдың кудуруу берге диңмирр, ширбидип каг частым. Шагаан-Арыгның ниитии аарыглар салбырынга аарыымдан сегип үндүм. Кол эмчи Инна Каримовна Фроловага, сестралар Саяна, Яна дээш, өскелерге-даа сагыш човаашкыны дээш өөрүп четтиргенимни солун дамчыштыр илереттим.

Т. СЕНДАЖЫ.
Харылзаа беддирипде оператор.

ХОЙЖУЛАРНЫ-ДАА ХООЧУННАРНЫ-ДАА

Кызылда № 2 поликлиниканың эмчилер коллективи улуг. Чыттырып эмнээр салбырда республиканың совхозтарындан келген хойжулар база хөй. Бистер, хоочуннар, кадыкшылывыс аайы-биле аңаа база бо-ла чеде бээр бис. Аалым ишти С. К. Шойгу аңаа эмнедиптаа чытты, бодум кирип эмнедип турдум. Ында эмчилер база-ла ээлдек, бедик мергежилдиглер. Хоочураан аарыг бис ышкаштарны терапевт Маргарита Тажы-Норбу, поликлиника эргелекчизи Алефтина Ли, кезер эмчи Ховалыг Орус-оол, диш эмчизи Вильям Тасханов дээш, эмчи сестралары, өске эмнелгелерден кээп турар специалистерниң черле кайызы-даа ол дээр — шупту-ла кичээнгейлиг, эмнээри дээштиг.

Хоочуннарның мурнундан четтирдивис.

Раиса ТОЛЗАТМАА.

КАРААН ЧЫРЫДЫП КЕЛГЕН

Өвүрде Торгалыгның участок эмнелгези ажыттынгандан бээр үр апарган. Бо коллективте хөй кижи ажылдап турар, оларның ортумак ажыл стажы — 10 чыл. Участок эмнелгезинге үжен чыл ажыг ажылдаан Мария Ховалыговна Базанованы ол ынчаар таныыстар ховар. Хөй-ле иелерниң караан ол чырыткан. Ам ооң шагда божуткан иелериңден төрүттүнген кыстар боттары мында кээп дун уругларын божуп, вас-кежиктиг авалар болуп турарлар.

Саяны ДЕСПИЛ-ООЛ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

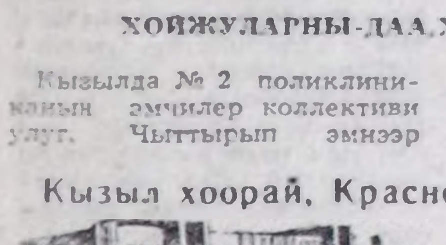

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчызы — 3-33-91; ◆ номерлиг — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киндистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98. ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодээ ажыл-агыйы — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ◆ чагаа килдизи—3-39-03: ◆ очулга—3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейде болганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тираж 27097 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүнэ комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 114.

республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл июль 20 суббота

№ 124 (14624)

(Чагыдар өртэз 6 кеп). Садар өртэз 20 кеп.

РСФСР-ДЕ КҮРҮНЕ БОЛГАШ МУНИЦИПАЛИТЕТ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИН ХУУЖУДАР ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

Ажыктыг, социал угланыышкынныг экономиканы тургузар сорулга-биле күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының аргазы-биле РСФСР-де бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринге өнчү харылзааларын эде тургузарының организас-эрге-хоойлу үндезиннерин бо Хоойлу доктаадып турар.

I. Нииті чүүлдери

1 ЧҮҮЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударын канчаар билири

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудары — ол дээрге бүдүрүлге черлерин, цехтерни, бүдүрүлгелерни, участоктарны, ол бүдүрүлгелерниң бот-тускайлаң бүдүрүлгелер болур өске-даа адырларын; дужүрүп тараткан бүдүрүлгелерниң болгаш оларның салбырларының дериг-херекселдерин, бажыңнарын, дериглерин, лицензияларын, патентилерин; материалдыг болгаш материалдыг эвес өске-даа хөреңгилерин, акционер ниитилеледериниң (эштежилгелериниң) капиталында күрүнениң болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң үлүүн (хуучу садыышкыннарын, акцияларын); акционер өске-даа ниитилеледерниң (эштежилгелерниң), а ол ышкаш ассоциацияларның, концерннерниң, эвилелдерниң болгаш өске-даа бүдүрүлгелер каттыжыышкыннарының капиталында үлүгну (хуучу садыышкынннарны, акцияларны) хамаатыларның, акционер ниитилеледериниң (эштежилгелериниң) күрүнеден болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтеринден хуу өнчү кылдыр садып алыры-дыр.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудары деп Хоойлуда бижээниң өнчүнүң үстүнде айыттынган бүгү объектилерин хуужудары кылдыр моон ынай билзе чогуур.

2 ЧҮҮЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында РСФСР-ниң хооойлужудулгазы

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында РСФСР-ниң хоойлужудулгазы «РСФСР-де өнчү дугайында», «Бүдүрүлгелер болгаш хуу бүдүрүлгечи ажыл-чорудулга дугайында» РСФСР-ниң хоойлуларындан, бо Хоойлудан болгаш РСФСР-ниң база Россия Федерациязының составында республиканың хуужудулга таарыштырар өске-даа хоойлужудулга актыларындан тургустунган.

2. РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң, эвилелдешкен өске-даа республикаларның өнчүзүнде күрүне бүдүрүлгелерин хуужударын бо Хоойлу-биле, РСФСР-ниң өске-даа хоойлужудулга актылары-биле, ССР Эвилели болгаш эвилелдешкен республикалар-биле дугуржулгаларны ёзугаар таарыштыр чорудар.

3. Даштыкы кижилер-биле, юридиктиг черлер, делегей организацияларыбиле кады нииті өнчүде турар акционер ниитилеледериниң (эштежилгелериниң) капиталында күрүнениң болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң үлүүн (хуучу садыышкыннарын, акцияларын) хуужударын бо Хоойлу-биле, РСФСР-ниң база РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның өске-даа хоойлужудулга актылары-биле, а ол ышкаш даштыкы күрүнелер-биле дугуржулгаларны ёзугаар таарыштыр чорудар.

4. Бүдүрүлгелерин күрүне өнчүзү кылдыр национализастаттырган, хавырткан азы оларның тура-соруунга удур өске-даа арга-биле алыскан хуу өнчүлүглерниң, оларның салгалдарының болгаш эрге салгакчыларының эт-хөреңги эргелерин катап тургузарын бо Хоойлу доктаатпайн турар.

5. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин даштыкы кижилерниң болгаш юридиктиг черлерниң садып алырын бо Хоойлу-биле, даштыкы инвестициялар дугайында РСФСР-ниң хоойлужудулгазы, РСФСР-ниң база РСФСР-ниң составында республикаларның өске-даа хоойлужудулга актылары-биле таарыштыр чорудар.

6. Чер болгаш чуртталга фондуларын, а ол ышкаш социал-культура албан черлерин, культура болгаш бойдус объектилерин хуужударын РСФСР-ниң база РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлужудулгазының өске актылары-биле таарыштыр чорудар.

3 ЧҮҮЛ. Хуужударының күрүне программазы

1. РСФСР-ге хуужудулганы чорударының алыс сорулгаларын, мурнады шиитпирлээр кол чүүлдерин болгаш кызыгаарлаашкыннарны хуужудулганың күрүне программазы-биле доктаадыр.

Программаны РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели киирер болгаш РСФСР-ниң республика бюджединиң дугайында хоойлуну баштайгы номчулгазы-биле чугаалажып көргүже чедир бир айдан орай эвесте РСФСР-ниң Дээди Соведи бадылаар.

Программаны үш чыл хуусаалыг кылдыр ажылдап кылыр болгаш баштайгы чылда даалгадан база дараазында ийи чылда баш бурунгаар көрүүшкүнден ол тургустунар.

2. Программага кирер чүүлдер:

— хуужударынга көрдүнген күрүне өнчүзүнүң объектилериниң (объектилер бөлүктериниң) данзызы, оларны шилип алганының үндезилээшкини;

— хуужудулганың чер-чер программаларынга негелделер;

— күрүне эрге-чагыргазының болгаш күрүне эт-хөреңгизин хуужудар талазы-биле эргелел органнарынга даалгалар;

— хуужударының таарымчалыг аргаларын болгаш хуужудар бүдүрүлгелерниң күш-ажылчы коллективтер кежигүннеринге төлелгелерниң, чиигелделерниң хевирлерин тодаргайлаары;

— чээли тыпсырының негелдери болгаш хуужудулга чорударынга ажыглаар чээли курлавырларының хемчээлдери;

— планнаттынган үеде РСФСР-ниң хамаатыларының аразынга хуваар хуучу садыышкыннарның түңнүнүң үстүкү хемчээли болгаш алыр ээлекчи чаңгыс кижиге онааштыр садыышкынның хемчээли;

— даштыкы инвестицияларны хуужудулга үезинде ажыглаарының негелделери;

— ол үе-чадада хуужудулгадан кирер акша-хөреңгилерни баш бурунгаар санап көөрү, оларны РСФСР-ниң республика бюджединче, РСФСР-ниң составында республикаларның бюджеттеринче, чер-чер бюджеттеринче, бюджеттен дашкаар фондуларже, өске-даа соруглаларже хуваарының нормативтери;

— янзы-бүрү деңнелдиң эт-хөреңги фондуларының болгаш төлелге хөреңгилериниң бүгү хевирлериниң аайы-биле хамаарышкан бюджеттерниң аразынга санажылга кылырының чуруму;

— РСФСР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлде талазы-биле эң-не хожудангай девискээрлеринге, улус ажыл-агыйының структуразын эде тургузарынга, бойдусту катап тургузарынга болгаш өске-даа сорулгаларга көрдүнген тускай фондуларның данзызы, хуужудулгадан алдынган акша-хөреңгилерниң күсели-биле оларны тургузарының хуусаалары болгаш чуруму.

3. Хуужударынга кирбес күрүне бүдүрүлгелериниң, каттыжыышкыннарының азы оларның адырларының данзызын программага доктаадып айтыр. Айыттынган данзының дугайында РСФСР-ниң составында республикалар-биле, крайлар, областар, автономнут областар, автономнут округтар, Москва хоорай-биле болгаш Ленинград-биле дугуржур, ук данзыны РСФСР-ниң Дээди Соведи чыл бүрүде бадылаар.

4. Хуужудулганы дүрген таарыштыр башкарар сорулга-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели РСФСР-ниң Дээди Совединиң бадылаашкыны чокка хуужудулганың күрүне программазында көрдүнген нормативтерни, данзыларны өскертип болур эргелиг.

5. Хуужудулганың күрүне программазын хөгжүдүп күүседир сорулга-биле РСФСР-ниң составында республикаларның Дээди Советтери, улус депутаттарының чер-чер Советтери хуужудулганың республика болгаш чер-чер программаларын болгаш оларны күүседириниң чурумун тодаргайлаан нормативтиг актыларны хүлээп алыр. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударынга немелде кызыгаарлаашкыннарны хуужудулганың күрүне программазында доктааттынганы чүгле ол хемчээлдерге болгаш чурумга дүүштүр республикалар болгаш чер-черниң программаларынга киирер.

4 ЧҮҮЛ. РСФСР-ниң Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди

1. Күрүне эт-хөреңгизин хуужударын РСФСР-ниң Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди (РСФСР-ниң Күрэтхөркому) организастаар.

РСФСР-ниң Күрэтхөркомунуң даргазы РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң составынга кирип, албан-дужаалының талазы-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы болур.

РСФСР-ниң составында республикаларга, крайларга, областарга, автономнут областарга, автономнуг округтарга, Москва болгаш Ленинград хоорайларга, чурттакчылары бир миллион кижиден хөй хоорайларга РСФСР-ниң Күрэтхөркому улус депутаттарының чогуур Советтери-биле кады бодунуң девискээр агентилеледерин тургузар болгаш оларның эрге-хүлээлгелерин тодаргайлап доктаадыр. РСФСР-ниң өнчүзү болуп турар эт-хөреңгини эргелеп башкарып турар нииті-эвилел органнарының төлээлекчилерин девискээр агентилеледериниң ажылынга киириштирер.

РСФСР-ниң Күрэтхөркомунуң ажыл-чорудулгазын РСФСР-ниң республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле хандырар.

2. Хуужудулганың чаңгыс аай күрүне политиказын чорудар талазы-биле РСФСР-ниң Күрэтхөркомунуң хүлээлгелери:

— хуужудулганың күрүне программазының төлевилелин ажылдап кылгаш, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге киирер, аңаа чыл бүрүде өскерилгелерни болгаш немелделерни, а ол ышкаш хуужудулга талазы-биле хоойлулар төлевилелдерин болгаш өске-даа нормативтиг актыларны база киирген турар;

— айыттынган программаның боттанырын организастаар болгаш контрольдаар;

— программа күүселдезиниң дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединиң мурнунга отчёдун чыл бүрүде кылыр;

— улус депутаттарының чер-чер Советтеринден, күш-ажылчы коллективтерден, хөй-нииті организацияларындан (каттыжыышкыннарындан), министерстволардан болгаш ведомстволардан хуужудулга талазы-биле кирген саналдарны түңнештирер;

— хуужудулганың күрүне программазын күүсеткен түңнелдериниң талазы-биле күрүне эргелелиниң болгаш чер-чер администрациязының органнарының ажылдакчыларын шаңнаарының системазын доктаадыр;

— хуужудулга чорударынга методиктиг удуртулганы болгаш контрольду бодунуң девискээр агентилеледериниң дамчыштыр боттандырар.

Хуужудулга дугайында болгаш хуужудулганың күрүне программазының дугайында РСФСР-ниң хоойлужудулгазын үрээн таварылгаларда хоойлуга чөрүшкек шиитпирлерни күш чок болдурар болгаш буруулуг болган албан-дужаалдыг кижилерни харыысалгага киирер дугайында негелделерни судка азы арбитраж судунга кылыр;

— РСФСР-ниң күрүне өнчүзү боор турар бүдүрүлгелерни хуужудар талазы-биле комиссияларны тургузар;

— РСФСР-ниң өнчүзү болур бүдүрүлгелерни хуужудар дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр, оларның организастыг эрге-хоойлу хевириниң эргежок чугула эде чаартылгаларын боттандырар, бо Хоойлунуң 15 чүүлүнге дүүштүр федералдыг эт-хөреңгиниң Россия фондузунга садар кылдыр оларга өнчү дугайында херечилелдерни дамчыдып бээр. Айыттынган бүдүрүлгелерни РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар РСФСР-ниң Күрэтхөркому РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның, районнарның (хоорайларда районнардан аңгыда), хоорайларның (районга чагырткан хоорайлардан аңгыда) эт-хөреңги фондуларынга дамчыдып берип болур;

— инвестиция (акшаландырыышкыны) фондуларын болгаш ээлекчи кол (холдинг) компанияларны тургузарынга идигни бээр.

3. РСФСР-ниң база РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның өнчүзү кылдыр база районнарның, хоорайларның болгаш оларның административтиг-девискээр тургузугларынга кирип турар хоорайларның муниципалитет өнчүзү кылдыр күрүне өнчүзүн хуваажтыр аңгылаар талазы-биле саналдарны РСФСР-ниң Күрэтхөркому белеткээр. Өнчүнү хуваажтыр аңгылаар дугайында шиитпирлерни РСФСР-ниң Дээди Соведи, РСФСР-ниң составында республикаларның Дээди Советтери, улус депутаттарының чер-чер Советтери РСФСР-ниң база РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлужудулгазы-биле көрдүнген чурум ёзугаар хүлээп алыр.

РСФСР-ниң составында республиканың, крайның, областың, автономнут областың, автономнут округтуң, хоорайның, районнуң азы оларга кирип турар административтиг-девискээр тургузугларының хуужудар объектилерге өнчү эргезин бадыткап шынзыткан шиитпир (херечилел) чок болза, ол объектилерни РСФСР-ниң Күрэтхөркому РСФСР-ниң өнчүзү кылдыр хуужудар.

4. РСФСР-ниң өнчүзү болуп турар болгаш ССРЭ-ниң күрүне эргелелиниң, РСФСР-ниң база РСФСР-ниң составында республикаларның, тус чер администрациязының эргелеп башкарылгазында бүдүрүлгелерге хамаарыштыр хуужудулганың күрүне программазын боттандырар сорулга-биле РСФСР-ниң Күрэтхөркомунуң шиитпирлерин күүседири албан болур.

5 ЧҮҮЛ. РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнут областарның, автономнут округтарның, районнарның (хоорайларда районнардан аңгыда) болгаш хоорайларның (районга чагырткан хоорайлардан аңгыда) эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле комитеттер

1. РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнут областарның, автономнут округтарның, районнарның (хоорайларда районнардан аңгыда), хоорайларның (районга чагырткан хоорайлардан аңгыда) өнчүзү болуп турар эт-хөреңгини хуужударын күрүне эргелелиниң, тус чер администрациязының хамаарышкан органнарының составынга кирип турар эт-хөреңги эргелеп башкарар комитеттер — национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле комитеттер организастаар.

Комитеттиң даргазы албан-дужаалының аайы-биле эргелеп башкарылганың хамаарышкан органының үстүкү албан-дужаалдыг кижизиниң оралакчызы болур.

Эт-хөреңги эргелеп башкарар комитеттиң дугайында дүрүмнү улус депутаттарының хамаарышкан Соведи бадылаар.

Комитеттерниң ажыл-чорудулгазын чогуур национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының өнчүзү болуп турар күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужутканындан алдынган акша-хөреңгилерниң күсели-биле акшаландырар.

2. Хуужудулганы чорудары-биле национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының эт-хөреңгизин эргелеп башкарар комитеттер дараазында чүүлдерни кылыр:

— хуужудулганың күрүне программазының негелделеринге дүүштүр хуужудулганың республика болгаш чер-чер программаларының төлевилелдерин, чыл санында оларга өскерилгелерни база немелделерни, а ол ышкаш хуужудулга талазы-биле нормативтиг актыларның төлевилелдерин ажылдап кылыр болгаш улус депутаттарының чогуур Советтеринге киирип бээр;

— хуужудулганың күрүне, республика болгаш чер-чер программаларының күүселдезин организастаар болгаш контрольдаар, оларның күүселдезиниң дугайында улус депутаттарының чогуур Советтериниң мурнунга чыл санында отчёдун бээр;

— хуужудулга программаларын күүседиринге киржип турар улус депутаттарының Советтериниң, күрүне эргелеп башкарылгазының болгаш чер-черлер администрациязының, бүдүрүлгелерниң база албан черлериниң ажылдакчыларын шаңнаарының системазын доктаадып тургузар;

— национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының күрүне болгаш муниципалитет өнчүзү болуп турар бүдүрүлгелерин хуужудар талазы-биле комиссияларны тургузар;

— ук бүдүрүлгелерни хуужудар дугайында шиитпирни хүлээп алыр, оларның организас-эрге-хоойлу хевирлерин өскертирин боттандырар болгаш эт-хөреңгиниң чогуур фондуларынга садары-биле ол бүдүрүлгелер кымның өнчүзү болуп турарының дугайында херечилелдерни дамчыдып бээр. Улус депутаттарының чогуур Советтериниң шиитпири-биле хуужудулганың айыткан объектилерин Федералдыг эт-хөреңгиниң Россия фондузунга дамчыдып берип болур;

— акшаландырыышкын фондуларын база холдинг компанияларын тургузарынга идиг бээр;

— РСФСР-ниң өнчүзү болур объектилерни хуужудар дээш РСФСР-ниң Эт-хөреңги талазы-биле күркомитединиң тургузуп турары комиссияларының составынга киирерде боттарының төлээлекчилерин чорудар.

3. Хуужудулганың күрүне, республика база чер-чер программаларын күүседири-биле национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының өнчүзү боор турар бүдүрүлгелерге база ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң, РСФСР-ниң составында республикаларның органнарының, чер-чер администрациязының эргезинде турар бүдүрүлгелерге хамаарыштыр ук комиссияларның шиитпирлери албан күштүг болур.

4. Комитеттер РСФСР-ниң Эт-хөреңги талазы-биле күркомитединиң даалгазын ёзугаар РСФСР-ниң өнчүзү болуп турар бүдүрүлгелерни хуужудар эргелиг.

6 ЧҮҮЛ. Федералдыг эт-хөреңгиниң Россия фондузу

1. РСФСР-ниң өнчүзү болуп турар хуужудар ужурлуг күрүне бүдүрүлгелериниң, а ол ышкаш бүдүрүлгелерниң капиталында кирип турар РСФСР-ге хамааржыр үлүгнүң (хуучу садыышкынның, акцияларның) садыглакчызы чүгле федералдыг эт-хөреңгиниң Россия фондузу болгаш оон томуйлааны төлээлекчилер болур.

Фондуну РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң шиитпири-биле тургузар болгаш ол аңаа база РСФСР-ниң Дээди Совединге отчёттуг болур. Фонд дугайында дүрүмнү РСФСР-ниң Дээди Соведи бадылаар.

Фондунуң ажыл-чорудулгазын РСФСР-ниң өнчүзү болуп турар күрүне бүдүрүлгелерин хуужутканындан алдынган акша-хөреңгилерниң күсели-биле акшаландырар.

Фонд чер-черлерге болунуң салбырларын ажыдар.

2. Федералдыг эт-хөреңгиниң Россия фондузу дараазында хүлээлгелерни күүседир:

— бүдүрүлгелер, акционер ниитилеледериниң (эштежилгелериниң) капиталында үлүг (хуучу садыышкын, акциялар) оон өнчүзү болур деп айыткан РСФСР-ге хамааржыр болгаш РСФСР-ниң Эт-хөреңги талазы-биле күркомитединиң аңаа дамчыдып бергени херечилелдерниң түр үеде ээзи болур;

— акционерлерниң (хуучуларның) нииті хуралдарынга өнчү ээзи болуп турар РСФСР-ниң бүрүн эргелерин боттандырар, бүдүрүлгелерниң капиталында ээзи болуп турары үлүгнүң хемчээлинге дүүштүр бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазы дээш долу харыысалгалыг болур;

— айыттынган үлүгнү (хуучу садыышкынны, акцияларны) бүдүрүлгелер кымның өнчүзү боор турарының дугайында херечилелдерни садар;

— улус ажыл-агыйының структура талазы-биле дүргедеди эде тургузарының, бойдус камгалаарының, социал-экономика талазы-биле эң хожудаан девискээрлерни хөгжүдериниң сорулгазынга дүүштүр сайзырангайжыдар ужурлуг акционер ниитилеледериниң (эштежилгелериниң) тургузукчузу болур, акционер ниитилеледериниң болгаш эштежилгелериниң акцияларын болгаш хуучу дадывырларын садып алыр;

— РСФСР-ниң республика бюджединиң орулгалар планын база хуужудулганың күрүне программазын ёзугаар бүдүрүлгелерни хуужутканындан кирген орулгаларны болгаш акшаларны алыр база шилчидер;

— акционер ниитилеледериниң РСФСР-ге хамааржыр акцияларын акшаландырыышкын фондуларының база холдинг компанияларының акцияларынга орнаар.

3. Кандыг-даа акционер ниитилелинде ээзи Фонд болуп турар акцияларның иштинден бадылаар эргелиг нииттилел бүрүзүнүң акцияларының нииті санының 20-ден хөй эвес хуузу болган турар; фондуга хамааржыр өске акциялар оларның саны болгаш номиналдыг статузундан хамааныкка бо хоойлу ёзугаар артык эргелерлиг болгаш банк хуузунуң учёт ставказының хемчээлинге деп хуваажыр ужурлуг, доктаамал арыг орулгалыг турар. Фонд ук акцияларны садыпкан таварылгада оларның номиналдыг статузу катап тургустунар.

Бүдүрүлгениң тургустунганының дугайында документилеринде база РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикалар-

(Уланчызы 2-ги арында).

ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР ДООЗУЛГАН

ЛОНДОН. (СЭТА). Үлетпүр талазы-биле сайзырангай чеди чурттарның удуртукчулары-биле ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң ужуражыышкыннары Англияның найысылалы Лондонга доозулган. Тус черниң политиктиг хайгаарак-чыларының болгаш делегей чурттарының күрүне ажылдакчыларының, хөреңгитен бөлүктериниң демдеглеп база үнелеп турарын ёзугаар алырга, совет удуртукчунуң ол ужуражыышкыннары болгаш чугаалажыышкыннары эң-не бедик үре-түңнелдерлиг болган.

Стратегтиг шаап халдаар чепсектерни кызырар дугайында керээге ат салырынга моондактыг совет-америк сөөлгү чөрүлдээлерни чайладыры чедип алдынган. Бо чылдың июльдуң төнчүзүнде азы августуң баштайгы хүннеринде АКШ-тың президентизи Дж. Буш Москвага келир болгаш дээди деңнелге совет-америк ужуражыышкын болур.

Бедик үлетпүр хөгжүлделиг чеди чурттарының күрүне болгаш чазактар баштыңнары-биле совет удуртукчунуң ужуражыышкыннары, чугаалажыышкыннары доозулган сөөлүнде, Англияның премьер-министри Джон Мейджор парлалга конференциязын эрттирген. Совет Эвилели-биле чеди чурттарның экономиктиг каді ажылдажылгазын калбартыр болгаш идепкейжиктер дугайында шиитпирни хүлээп алдынганын чарлаан.

«Шын» солуннуң КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР тугун бөгүн Таңды районнуң ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозунда мал чеми белеткекчилериниң Александр Балчырга удурткан 3 дугаар бригадазынга алдар болдуруп көдүрген.

Сиген кезилдезиниң баштайгы хүннеринден-не шалыпчы ёзу-биле ажылдап эгелээн бригада 850 тонна сигенни белеткеп, планның онаалдаларының дөрттүң бир кезиин күүседип алган. Ыңчангаш малга чем белеткелиниң шалыпчы айының дургузунда малга чем белеткелиниң планның хемчээлин долу болгаш харындаа ажыр күүседип болур арга бригадада бар.

Республиканың сигенчилери! Шалыпчыларга деңнежиңер!

ТЫВА АССР-НИҢ КҮРҮНЕ ШАҢНАЛДАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯДА

Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияның хуралынга Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналдарынга кордакчыларны депшидип үндүрүп турарының протоколдарын сайгарып көрген. «Тываның аныяктары» солуннуң коллективи «Өглеривис ак-көк ыжы» деп шүлүктер чыындызы дээш Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналынга кордакчы кылдыр шүлүкчү Александр Даржайны депшидип үндүрген. Бо саналды Тываның ном үндүрер чериниң коллективи база деткээн. Оон аңгыда Моңгуш Кенин-Лопсанны «Чылгычының ...» деп трилогиязы дээш, Антон Калзанны «Өзүлдениң демдектери» деп чечен чогаал критиказының ному дээш немей адаан. Уругларга болгаш аныяктарга эки чогаалдары дээш Салим Сүрүң-оолду Тываның Чогаалчылар эвилели Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналынга кордакчы кылдыр идип үндүрген. Публицистика жанрынга бөлүк ажылдары база Тожу болгаш Соңгу чүктүң улустарының дугайында чүүлдери дээш Чооду Кара-Күскени «Шын» солуннуң редакциязының коллективи депшиткен. Кызылдың төп Ленин шөлүнде фонтанны чараштыр кастааны дээш Э. Б. Байынды, Д. Х. Лойбухаа база М. К. Хертекти Тываның Чурукчулар эвилели бөлүк кордакчылар кылдыр идип үндүрген. Бо саналды республиканың Культура министерствозунуң коллективи база деткээн. Эң эки рольдары дээш А. Ч. Мортай-оолду, бичии уругларга тургусканы шиилери дээш театрның артистериниң тыва бөлүүнүң кол режиссёру И. И. Лопсанны В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының коллективи болгаш Театр ажылдакчыларының эвилели Күрүне шаңналынга депшиткен. Тываның Композиторлар эвилели эң эки симфониктиг чогаалдары дээш В. С. Токаны база кордакчы кылдыр адаан.

Күрүне шаңналдарынга кордакчылар депшиткениниң протоколдарын комиссия бадылаан, ыңчалза-даа оларны тургусканында четпестерге хамаарыштыр сагындырыгларны кылган. Күрүне шаңналдарынга кордакчыларны депшидип үндүрериниң хуусаазын комиссия узадып, аттары адаттынган кордакчыларның чогаадыкчы ажылдарын, чогаалдарын парлалгага болгаш радио, телевидение дамчыштыр калбаа-биле чугаалажып көөрүнүң аргазын чоокта бээр деп шиитпирлээн. Шаңналдарга тептиг болганнарга Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналдарын август 15-те Республика хүнүнде тыпсыр деп шиитпирни комиссия хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналдарынга кордакчыларны чогаадыкчы болгаш ажылчын коллектив бүрүзү депшидип болур деп комиссия чарлап тур. Кордакчы бүрүзүнге чаржалакчы херек. Ам дээрезинде чаржалакчыларлыг кордакчылар чүгле чогаалчылар. Чаа-чаа саналдарны комиссия манап турар. Кордакчыларны депшиткениниң протоколдарын республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чанында Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияже чорудар.

(Бистиң корр.).

РСФСР-ДЕ КҮРҮНЕ БОЛГАШ МУНИЦИПАЛИТЕТ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИН ХУУЖУДАР ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Уламчызы. Эгези 1-ги арында).

ның хоойлуларында көрдүнген таварылгалардан аңгыда Фонд болгаш оон салбырлары бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазынга холгаарлаар эрге чок.

4. РСФСР-ниң Дээди Соведи Федералдыг эт-хөреңгиниң Россия фондузунуң эрткен чылда ажыл-чорудулгазының дугайында отчётту чылдың-на чугаалажып көөр болгаш бадылаар.

7 ЧҮУЛ. РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның, районнарның (хоорайларда районнардан аңгыда), хоорайларның (районнарга чагырттыр хоорайлардан аңгыда) эт-хөреңги фондулары

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң, а ол ышкаш РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның, районнарның (хоорайларда районнардан аңгыда), хоорайларның (районнарга чагырттыр хоорайлардан аңгыда), өнчүзү болуп турар бүдүрүлгелерниң капиталында үлүглериниң (хуучу салыышкыннарның, акцияларның) садыглакчызы болза эт-хөреңгиниң чогуур фондуларының (оон ыңай мындыг текст-биле —национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының эт-хөреңгизиниң фондулары) болгаш оларның томуйлааны төлээлекчилер болур.

Фондуларны РСФСР-ниң составында республикаларның Дээди Советтериниң президиумнарының азы улус депутаттарының чогуур чер-чер Советтериниң президиумнарының шиитпири-биле тургузар болгаш ук фондулар оларга база Советтерге отчёттуг болур. Фонд дугайында дүрүмнү улус депутаттарының чогуур Соведи бадылаар.

Фондуларның ажыл-чорудулгазын чогуур национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының өнчүзү болуп турар күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужутканындан алдынган акша-хөреңгиниң күзели-биле акшаландырар.

2. Эт-хөреңги фондулары дараазында хүлээлгелерни күүседир:

— күрүне (муниципалитет) бүдүрүлгелери, акционер бүдүрүлге ниитилелдериниң (эштежилгелериниң) капиталында үлүглер (хуучу салыышкыннар, акциялар) оларның өнчүзү болур деп айыткан РСФСР-ниң составында республикаларга, крайларга, областарга, автономнуг областарга, автономнуг округтарга, районнарга болгаш хоорайларга хамааржыр болгаш эт-хөреңги башкарарының чогуур комитеттериниң оларга дамчыдып бергени херечилелдерниң түр үеде ээзи болур;

— акционерлерниң (хуучуларның) нийти хуралдарынга чогуур өнчү ээлериниң бүрүн эргелерин боттандырар, бүдүрүлгелерниң капиталында фондуларының ээзи болуп турары үлүгнүң хемчээлинге дүүштүр бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазы дээш долу харыысалгалыг болур;

— айыттынган үлүглерни (хуучу салыышкыннарны, акцияларны) бүдүрүлгелер кымның өнчүзү бооп турарының дугайында херечилелдерни садар;

тус черниң чурттакчы чонунуң эрге-ажыктарынга дүүштүр хөгжүдер ужурлуг акционер ниитилелдериниң болгаш эштежилгелерниң тургузукчузу болур, акционер ниитилелдериниң болгаш эштежилгелериниң хуучу дадывырларын болгаш акцияларын садып алыр;

— чогуур бюджеттерниң орулгалар планын база хуужудулганың күрүне, республика болгаш чер-чер программаларын ёзугаар бүдүрүлгелерни хуужутканындан кирген орулгаларны алыр болгаш шилчидер;

— акционер ниитилелдериниң чогуур национал-күрүне, национал болгаш административтиг - девискээр тургузугларының өнчүзү бооп турар акцияларын акшаландырыышкын фондуларының болгаш холдинг компанияларының акцияларынга орнаар.

3. Кандыг-даа акционер ниитилелиниң ээзи кайы-бир фонд болуп турар акцияларның иштинден бадылаар эрге ниитилел бүрүзүнүң акцияларының нийти санының 20-ден хөй эвес хуузу болган турар: фондуга хамааржыр өске акциялар оларның саны болгаш номиналдыг статузундан хамаан чокка бо Хоойлу ёзугаар артык эргелерлиг болгаш банк хуузунуң учёт ставказының хемчээлинге деңнежир ужурлуг доктаамал арыг орулгалыг турар. Фонд ук акцияларны садыышкан таварылгада, оларның номиналдыг статузун катап тургустунар.

Бүдүрүлгениң тургустунганының дугайында документилеринде база РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлуларында көрдүнген таварылгалардан аңгыда фондулар бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазынга холгаарлаар эрге чок.

4. РСФСР-ниң составында республикаларның Дээди Советтери, улус депутаттарының чер-чер Советтери чогуур фондуларның эрткен чылда ажыл-чорудулгазының дугайында отчёттарны чылдың-на чугаалажып көөр болгаш бадылаар.

8 ЧҮУЛ. Акшаландырыышкын фондулары болгаш холдинг компаниялары

1. Үнелиг саазыннарның эң баштайгы рыногун тургузар, акция садып ап турарларның когаралдыг болу бээрин магадылаар дээш акшаландырыышкын фондуларын тургузар. Акшаландырыышкын фондуларының дугайында дүрүмнү РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели бадылаар.

2. Акшаландырыышкын фондузу чаңгыс акционер ниитилелиниң бадылаар аргалыг акцияларының 10 хуузундан хөй эвезиниң ээзи болуп болур болгаш оон үнелиг саазыннарынга бодунуң активтериниң 5 хуудан хөй эвезин киир санадып болур.

3. Акшаландырыышкын фондулары боттарының квартал, чартык чыл, чыл отчёттарын РСФСР-ниң Сан министерствозунуң айытканы майык ёзугаар парлап чарлаар. Фондунуң ажыл-чорудулгазы чылдың-на аудиторжу хыналданы албан эрткен турар.

4. Каттыжыышкында (ассоциацияда, концернде) кирип турар ады күрүне эргелериниң болгаш чер-чер администрациязының башкарылгазында туруп турар бүдүрүлгелерниң баазазынга, РСФСР-ниң Монополияга удур политика талазы-биле күрүне комитединиң чөпшээрели-биле база харылзашкак бүдүрүлгелерни кооперастажырынга дузалаар чаа экономиктиг структураларның деткимчези-биле, холдинг компанияларын тургускан туруп болур. Продукцияны (ажылдарны) бүдүрериниң, ачы-дуза чедирериниң кайы-бир хевирлериниң чаңгыс талалап монополиялыг болу бээринге чедирер холдинг компанияларын тургузуп болбас.

Каттыжыышкыннарның, ассоциацияларның, концерннерниң, министерстволарның болгаш ведомстволарның баазазынга холдинг компанияларын тургузарының дугайында чурумну РСФСР-ниң Дээди Соведи бадылаар.

9. ЧҮУЛ. Садып алыкчылар

1. Устав капиталында, күрүнениң, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, хөй-нийти организацияларының (каттыжыышкыннарының), ачы-буян болгаш өске-даа хөй-нийти фондуларының үлүү 25 хуудан ажып турар юридиктиг албан черлери күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудуп турар үеде садып алыкчылар болбас болгаш конкурска, аукционга киришпес, хуужудуп турар бүдүрүлге черлериниң акцияларын садып алыр эрге чок болур.

2. Хуужудуп турар бүдүрүлгелерни садып ап болур эргезин шынзыдар хүлээлге садып алыкчыларга онаажыр. Хуужуткан бүдүрүлгелерниң акцияларын садып алыр, аукционга, конкурска киржир дээнде садып алыкчылар —юридиктиг албан черлери чогуур эт-хөреңги фондузунга акционер ниитилелиниң (эштежилгезиниң) киржикчилериниң составының база устав капиталын хуваганының дугайында декларацияны киирер. Хуужуткан бүдүрүлгени (хуучу салыышкыннарны, акцияларны) садып турар үеде юридиктиг албан чери ону садып алыр хоойлу ёзугаар эрге чок турганы сөөлүнде билдинер болза, РСФСР-ниң хоойлуларынга дүүштүр садып алыышкын күш чок болган деп санаттынар.

3. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгезиниң күш-ажыл коллективиниң кежигүннери оон садып алыкчылары болуп болур болгаш ол сорулга-биле эштежилге азы акционер ниитилелин тургузуп ап болур. Олар, а ол ышкаш хуужудуп турар бүдүрүлгениң пенсиялай берген мурнундагы ажылдакчылары болгаш бо бүдүрүлгеде мурнундагы ажылынга хоойлу ёзугаар ээп кээп болур эргелиг кижилер бо Хоойлуда айыттынган чиигелделерни ажыглаар.

10 ЧҮУЛ. Төлээлекчилер болгаш харылзаштырыкчылар

РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлуларынга дүүштүр садыглакчылар болгаш садып алыкчылар хуужудулга үезинде боттарының төлээлекчилерин дамчыштыр база харылзаштырыкчыларның дузазын ажыглап хөделип болурлар.

11 ЧҮУЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин садып алыр акша-хөреңгиниң үнер дөстери.

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин садып алырда, хамаатыларның хууда шыгжамырлары, ат кырында кылган хуужудулга салыышкыннары, бо Хоойлунуң 9 чүүлүнүң 1 пунктузунда айыттынган юридиктиг албан черлериниң бодунуң хууда акша-хөреңгизи, а ол ышкаш чээли алдынган акша-хөреңги ажыглаттынар.

Аттыг хуужудулга саннарынга күрүнениң хуужудулгалыг салыышкыннарының шилчидериниң аргазы-биле күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хамаатыларга халаска дамчыдарының болгаш хуужудулга үезинде ол салыышкыннарны ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң «Аттыг хуужудулга саннарының болгаш салыышкыннарының дугайында» Хоойлузу-биле доктаадыр.

Хуужуткан бүдүрүлгелерниң экономиктиг идиг бериишкининиң фондуларындан алган акша-хөреңгини оларның күш-ажылчы коллективтери күрүнениң программныг хуужудулгазы-биле тургускан чурум болгаш хемчээлдер-биле ажыглаан туруп болур.

2. Күрүнениң болгаш муниципалитеттиң хуужудулгалыг бүдүрүлгелерин садып алырының үезинде хамаатыларның аттыг хуужудулга салыышкыннары-биле катай ССРЭ-ниң хоойлу ёзугаар төлевир акша-хөреңгизин ажыглаар.

3. Хуужудар бүдүрүлгелерни азы акционер ниитилелиниң капиталында эштежилгезиниң үлүглерни (хуучу дадывырларны, акцияларны) садып алырының үезинде хамаатылар бир эвес оларның салыышкыны 10 муң рубль ажып турар болза, үндүрүг инспекциязынга шынзылганы көргүзер хүлээлгелиг.

12 ЧҮУЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужутканындан алган акша-хөреңгини ажыглаары

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужутканындан алдынган акша-хөреңгини хуужудулганың күрүне, республикалар болгаш чер-чер программаларын-биле доктааткан нормативтерни ёзугаар хуваар.

2. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужутканындан алдынган акша-хөреңги бо чүүлдүң 1 пунктузунда доктааткан хемчээлдерге чарыгдап ажыглаарын РСФСР-ниң Дээди Соведи, РСФСР-ниң составында республикаларның Дээди Советтери болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтери тодарадыр.

II. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының чуруму болгаш аргалары

13 ЧҮУЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударын чорударынга инициатива

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң хуужудулгазын чорударының инициативазы бо Хоойлунуң 9 чүүлүнде айыткан РСФСР-ниң Эт-хөреңги күркомундан, оон девискээрлерде агентилелдериниден, национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр черлеринден, бүдүрүлгениң болгаш бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективиниң, цехтиң, бүдүрүлге чериниң, бүдүрүлгелерниң өске-даа адырларының удуртукчузундан, садып алыкчылардан, а ол ышкаш өске-даа кижилерден, оон иштинде холбаалыг бүдүрүлгелерден, банкылардан, кредиторлардан, эрге-чагырганың болгаш эргелеп-башкарылганың органнарындан эгелеп үнүп болур.

Бүдүрүлгени хуужудар дугайында билдириишкинни РСФСР-ниң Эт-хөреңги күркомунга, девискээр агентилелинге азы национал күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр черлериниң эт-хөреңги башкарылгазының талазы-биле комитетке киирер. Билдириишкинниң хевирин болгаш ону бээриниң үезинде төлээр күрүне үндүрүгүнүң хемчээлин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадып тургузар.

2. Күш-ажылчы коллективтиң билдириишкинин бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективиниң кежигүннериниң чартыындан эвээш эвезиниң холунуң үжүү барда чугаалажып көөрү-биле хүлээп алыр. Ындыг чагыгны РСФСР-ниң «Бүдүрүлгелер болгаш бүдүрүлге ажыл-чорудулгазының дугайында» Хоойлузунуң 15 болгаш 32 чүүлдерин ёзугаар күш-ажылчы коллективтиң кежигүннериниң бүдүрүлгени хуужударының үезинде эштежилгени (акционерлиг ниитилелди) тургузарын күзеп турарының дугайында билдириишкин кылдыр көөр.

14 ЧҮУЛ. Хуужудулга дугайында билдириишкинни көөрүнүң чуруму

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында билдириишкиннерни РСФСР-ниң Эт-хөреңги күркому азы оон девискээр агентилели, национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының эт-хөреңги башкарылгазының комитеди оларның чогуур комитетке кирген үезинден эгелээш бир айның иштинде сайгарып көрген турар ужурлуг. Шиитпирни билдириишкин киирген хамаатыларга, юридиктиг черлерге болгаш күш-ажылчы коллективтерге бижимел хевир-биле чедирер.

2. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударындан чүгле дараазында таварылгаларда ойталаан туруп болур:

— билдириишкин киирген кижи бо Хоойлунуң 9 чүүлүн ёзугаар садып алыкчы кылдыр хүлээп көрдүнмес болза;

— ук бүдүрүлгени хуужудулгага киирериге хоойлужудулга ёзугаар тургускан кызыгаарлаашкын барда;

— бүдүрүлгени хуужудулганың күрүне, республика азы тус чер программазында доктааткан хуужудулгага киирип болбас объектилерниң (белүк объектилерниң) данзызынга киргенде.

3. Хуужудулга дугайында шиитпирни хүлээп алган таварылгада бүдүрүлгени хуужударының талазы-биле комиссияны тургузар болгаш хуужудулга планын белеткээриниң хуусаазын доктаадыр. Ол хуусаа чагыг-билдириишкинни киирген хүнүнден эгелээш, алды айдан ашпас ужурлуг.

4. Бүдүрүлгени хуужудулгага киирериниң талазы-биле комиссияның составынга РСФСР-ниң Эт-хөреңги күркомунуң, оон девискээр агентилелиниң азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының, бүдүрүлгениң турар чериниң улус депутаттарының Совединиң төлээлекчилери, сан-хөө органнарының, администрацияның болгаш бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективиниң чөвүлелиниң ажылдакчылары кирер. Комиссия эксперттерни, а ол ышкаш тускайжыттынган аудитор, консультация болгаш өске-даа организацияларны ажылга хаара тудар эргелиг.

5. Комиссия бүдүрүлгени хуужудулгага киирериниң планын тургузар, ону улус депутаттарының тус чер Соведи, бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективи-биле дугуржур. Хуужудулга планын эт-хөреңги башкарарының талазы-биле чогуур комитет бадылаар.

6. Бүдүрүлгени хуужудулгага киирериниң планынга хуужудулганың аргаларын болгаш хуусааларын, бүдүрүлгениң эге өртээн, акционер ниитилелиниң азы эштежилгезиниң уставта айыткан капиталының хемчээлин, төлевирниң (саналгаларның) сүмелеттинген хевирин айтыр. Бүдүрүлгени хуужудулгага киирериниң планының составынга ону хуужударының төлевилели база кирип болур. Ынчангаш анаа оон салбырларын тускайлап кылдыр аңгылаарын (оларның уставтыг капиталдарын тодараткаш) азы бүдүрүлгениң активтерин садарын көрген туруп база болур.

7. Күш-ажылчы коллектив хуужудулга планындан ойталаар таварылгада комиссия планның өске хевирин саналдаар хүлээлгелиг. Күш-ажылчы коллектив хуужудулганың планын база катап хүлээп албаан болза, хуужудулганың планын чедир ажылдап кылырының, ону чорударының аргазының болгаш чурумунуң дугайында үзе шиитпирни улус депутаттарының чогуур Соведи хүлээп алыр.

8. РСФСР-ниң өнчүзү бооп турар бүдүрүлгени хуужудулгага киирериниң планындан улус депутаттарының тус чер Соведи ойталаан таварылгада комиссия планның өске хевирин саналдаар хүлээлгелиг. Бүдүрүлгени хуужударының планын база катап хүлээп албаан болза, РСФСР-ниң Эт-хөреңги күркому үзе шиитпирни хүлээп алыр.

9. Бүдүрүлгени хуужудулгага киирериниң планын хүлээп апкан таварылгада, ол бүдүрүлгени чогуур комитет конкурстарның, аукционнарның, акцияларның план-графигинге киирер.

10. Федералдыг эт-хөреңгиниң Россия фондузунуң, оон салбырларының, национал-күрүне, национал болгаш административтиг - девискээр тургузугларының эт-хөреңги фондуларының негезин ёзугаар комиссия хуужудулгага кирген бүдүрүлгениң талазы-биле бар бүгү документилерни болгаш шынзыдылга материалдарын шуптузун бээр хүлээлгелиг.

15 ЧҮУЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудулгага киирериниң аргалары

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударын оларны конкурс азы аукцион ёзугаар садып алыр, садар чурум-биле, бүдүрүлгениң капиталында үлүглерни (акцияларны) садар арга-биле, а ол ышкаш арендага дужаатан бүдүрүлгениң эт-хөреңгизин садып алыр чурум-биле боттандырып чорудар.

Бүдүрүлгени оларның капиталында (акцияларында) үлүглерин садар хевир-биле хуужудулгага киирерин күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин акционер ниитилели кылдыр эде тургусканының соонда ам боттандырып чорудар. Ону эде тургузарының чурумун РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктааткан чурумун ёзугаар тодарадыр.

2. Арендага дужааттынган күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезин мындыг таварылгаларда садып алыр:

— айыттынган эт-хөреңгини арендалап алганының керээзи ону садып алырының эргезин айыттышаан, бо Хоойлунуң күштүг бооп эгелеп кирериниң мурнунда чардынганда;

— бо Хоойлунуң 9 чүүлүн ёзугаар садып алыкчы деп хүлээп көрдүнген арендатор хуужудулгага киирип турар бүдүрүлгени бо Хоойлунуң 20, 21, 24 чүүлдеринде доктааттынган чурум-биле садып алыр эргени алганда.

3. Хуужудулганың саналдаттынган аргазын шилип алырының үезинде хуужудулга талазы-биле комиссияның барымдаалаар чүүлдери:

—бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективиниң санал-бодалы;

—садып алыкчыларның хуужудулга дугайында билдириишкин-биле катай эт-хөреңги башкарар талазы-биле чогуур комитетке кирген саналдары;

—хуужудулга объектизиниң алыр аайы-биле онзагай чүүлдери;

— оон капиталының үнелели;

— ол бүдүрүлгениң ук девискээрге социал-экономиктиг ужур-дузазы;

— эт-хөреңги фондузунуң төлээлекчизиниң бодалы.

4. РСФСР-ниң Эт-хөреңгиниң күркому, оон девискээрлерде агентилелдери азы национал- күрүне, национал болгаш административтиг девискээр тургузугларының эт-хөреңги башкарылгазының чогуур комитеди бүдүрүлгени хуужудулгага кирериниң аргазын шилип алырының дугайында шиитпирни бо Хоойлунуң 14 чүүлүнде көрдүнген чурумну ёзугаар хүлээп алыр.

5. РСФСР-ниң Эт-хөреңги күркому, оон девискээрлерде агентилели азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг - девискээр тургузугларының эт-хөреңги башкарар чогуур комитеди хуужудулга талазы-биле комиссияның ажылының доозулганының соонда күрүне /муниципалитет/ бүдүрүлгезиниң юридиктиг чер турганын чок болдурар, акционер ниитилелин тургузар болгаш оон акцияларын база эргелерин оон тургузукчузунга дамчыдар азы хуужудулгага кирген бүдүрүлге өнчү дээр дугайында херечилелди дамчыдар, азы чок кылган бүдүрүлгениң активтерин садары-биле Федералдыг эт-хөреңгиниң Россия фондузунга азы РСФСР-ниң составында республиканың, крайның, областың, автономнуг областың, автономнуг округтуң, районнуң, хоорайның эт-хөреңгиниң чогуур фондузунга дамчыдып бээр.

16 ЧҮУЛ. Бүдүрүлгени хуужудулгага белеткээри

1. Бүдүрүлгени хуужудулгага белеткээри дээрге оон хуужудулгага киирер бүдүрүлгениң болгаш бүдүрүлгениң эвес-даа фондуларын данзылаары, а ол ышкаш оон салбырларын тускайланып аңгыланган (оларның устав капиталдарын тодараткаш / бүдүрүлгелер кылдыр бүдүрүлгени эде организастаары ол болур.

2. Бүдүрүлгени эде организастаарының үезинде бүдүрүлгениң балансызында турар социал инфраструктура объектилериниң составын болгаш оларны ажыглаарының улганыышкыннарын тодарадыр.

Бир эвес айыттынган объектилер хуужудулгага кирер ужурлуг эт-хөреңгиниң составынга киирттинер болза, садып алыкчы оларны ажыглаарын РСФСР-ниң хоойлужудулгаларының негелделеринге, садыглакчы биле садып алыкчының база коллективтиг керээзиниң негелделеринге удур эвес кылдыр оларны ажыглаарының кандыг-даа хевирин ажыглаар эргелиг.

17 ЧҮУЛ. Хуужудулгага киирип турар бүдүрүлгениң эге өртек-үнезин тодарадыры

Бүдүрүлгени конкурс (аукцион) ёзугаар садарының эге өртектерин азы акционер ниитилелиниң устав капиталының хемчээлиниң чижек орулгазын ёзугаар (ону хевээр арттырар таварылгада) бүдүрүлгени үнелеп көргениңге үндезилээш, азы оон активтерин сатканындан ап болур өртектерни санаазынга үндезилээш, хуужудулга талазы-биле комиссия тодарадыр.

Хуужудулгага кирип турар объектилерниң өртээн санаар талазы-биле методиктиг айтыышкыннарны РСФСР-ниң Эт-хөреңги күркому ажылдап кылыр болгаш бадылаар.

18 ЧҮУЛ. Хуужудулгага кирген күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң дугайында информация

1. Конкурс ёзугаар азы аукционга садары-биле саналдаан күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң дугайында, акционерлиг ниитилелдерниң акцияларын садарының дугайында, хуужудулганың дугуржулгаларының түңнелдериниң дугайында информацияны конкурсту, аукционну эрттирериниң азы акцияларны хостуг садарынче үндүргениниң хүнүнге чедир бир айдан орай эвес үениң иштинде эт-хөреңги фондуларының тускай бюллетеньнеринге (устав капиталы 50 млн. рубль ажып турар бүдүрүлгелерни— Федералдыг эт-хөреңгиниң Россия фондузунуң бюллетенинге) парлаан турар ужурлуг.

2. Хуужудулгага киирип турар бүдүрүлгениң дугайында дараазында медээлер ыяап-ла парлаттынган турар ужурлуг:

— чер участогунуң шөлү болгаш ында тудугларның характеристиказы, оларны арендалаарының азы садарының негелделери;

— кол фондуларның бөлүктер аайы-биле данзызы;

— эгелеттинген акшаландырыышкын төлевилелдери, оларның смета ёзугаар өртээ болгаш кылдынган чарыгдалдар;

— материалдыг үнелиг чүүлдерниң курлавырлары;

— акша-хөреңгилерниң байдалы;

— өске бүдүрүлгелерниң капиталында ол бүдүрүлгеге хамааржыр үлүглериниң (хуучу салыышкыннарының, акцияларының) бар хемчээли;

— материалдыг эвес үнелиг чүүлдер (патентилер, садыг маркалары болгаш өске-даа);

— бүдүрүлгениң алган хүлээлгелери (садыг, бюджет, кредит талазы-биле);

— бүдүрүлгениң сөөлгү үш чылда балансызы;

— бүдүрүп турар продукцияның кол-колдады көргүскен номенклатуразы болгаш бараан рыногунга оон үлүг-хуузу.

Дыңнадыглар киирериниң хевирин болгаш немелде көргүзүглерниң данзызын РСФСР-ниң Эт-хөреңги талазы-биле күрүне комитеди тодарадыр.

3. Хуужудулганы хуужудуп турар бүдүрүлгелерниң ажылдакчыларының, садып алыкчыларның, хөй-нийти организацияларының (каттыжыышкыннарының) болгаш улус депутаттарының хөй-нийти контролю-биле чорудар.

19 ЧҮУЛ. Төлевирниң хевирлери

1. Садып ап турар бүдүрүлгелерниң өртээн азы акционер ниитилелдериниң (эштежилгелериниң) капиталында үлүг-хууну (хуучу салыышкынны, акцияларны) хары угда азы хуусаа барымдаалап төлеп болур.

2. Аренда керээзиниң негелделеринге дүүштүр күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгилерин садып алганын ук чүүлдерни хуусаа барымдаалап төлээр кылдыр садып алган деп санаар.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгилерин ажыглааны дээш аренда төлевирин ук эт-хөреңгини садып алырының өртек-үнезинге киир санавас.

3. Төлевирниң хевирин садыгжы биле садып алыкчының аразында кереге дүүштүр тодарадып тургузар болгаш ол бүдүрүлгени конкурс барымдаалап садып алырының негелделериниң бирээзи болур.

20 ЧҮУЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин конкурс барымдаалап садып алыры

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин, а ол ышкаш эт-хөреңгини башкарар талазы-биле чогуур комитет садып алыкчылар чамдык негелделерни күүседир ужурлуг деп көрген таварылгада дүжүрген бүдүрүлгелерниң эт-хөреңгилерин конкурс барымдаалап садар.

Ындыг таварылгада садыгжының доктааткан өртээн долузу-биле хандырган садып алыкчыга өнчү эргезин дамчыдар.

2. Конкурсту эрттирериниң нийти чурумун РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң бадылаан дүрүмү-биле таарыштырар. Ук дүрүмге садып алыкчыларның конкурска киржириниң негелделерин, саналдарны сайгарып көөрүнүң чурумун, а ол ышкаш хүлээп алдынган шиитпирни бадылаарының болгаш бүдүрүлгени өнчү кылдыр алган эргени шынзыдып бээриниң чурумун тодарадып көргүзер.

Конкурстуң негелделерин ону эрттиреринге чедир 30 хонук бурунгаар чарлап дыңнадыр.

3. Бүдүрүлгелерни конкурс ёзугаар садарын Федералдыг эт-хөреңгиниң Россия фондузунуң тургузары конкурс комиссиязы болгаш оон чер-черде салбырлары азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының эт-хөреңги фондулары күш-ажылчы коллективтерниң, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң болгаш РСФСР-ниң Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиң, а ол ышкаш оларның киириштирери эксперттерниң киржилгези-биле боттандырар.

4. Конкурс комиссиязы конкурсту эрттирериниң негелделерин, чурумун болгаш хуусаазын тодарадыр.

5. Бүдүрүлгени садып алырының өртээн конкурска сайгарып көрүп турган үеде тодарадыр. Ук өртек баштай доктааткан өртектиң 30 хуузундан кудулап болбас. Конкурс үезинде бүдүрүлге саттынмайн барган таварылгада ону конкурстан дүжүрер болгаш оон өнчү эргезиниң дугайында херечилелин РСФСР-ниң Эт-хөреңгизиниң күрүне комитединге, оон девискээр агентилелинге азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг девискээр тургузугнуң эт-хөреңги башкарылгазының талазы-биле чогуур комитединге эгидип бээр. Хуужудулга талазы-биле комиссия бүдүрүлгени хуужударының планын бир ай хуусаада сайгарып көөр.

6. Соңгу чүктүң улустарының болгаш эвээш санныг улустарның чаңчылчаан болгаш ус-тывыш ажылдарының бүдүрүлгелерин өнчү кылдыр алырда, ук черлерниң үндезин чурттакчыларынга бирги ээлчеглиг эргени тыпсыр. Ындыг бүдүрүлгелерни оларның арткан өртээн барымдаалап тургаш хуужудар.

21 ЧҮУЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин аукционга садып алыры

1. Садып алыкчылардан моон соңгаар кандыг-бир негелдени күүседири албан эвес апарган таварылгада күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин, дүжүрген бүдүрүлгелерниң активтерин аукционга садар.

Ындыг таварылгада садыглажыышкын үезинде эң улуг өртекти адаан садып алыкчыга өнчү эргезин тыпсыр.

2. Аукционну эрттирериниң чурумун, садып алыкчыларның анаа киржириниң негелделерин, санажылгалар кылырының чурумун, а ол ышкаш өнчү эргезин тургузуп шынзыдарын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң бадылааны дүрүм-биле таарыштырар.

3. Аукционнарны Федералдыг эт-хөреңгиниң Россия фондузу, оон чер-черде салбырлары, национал-күрүне, национал болгаш административтиг - девискээр тургузугларының эт-хөреңги фондулары азы оларның томуйлаан төлээлекчилери чорудар.

4. Аукционга бүдүрүлгени садып алырының өртээн садыглажыышкынны чорудуп турган үеде тодарадыр. Ук өртекти эгезинде доктааткан өртектен 30 хуу кудуладып болбас. Бир эвес бүдүрүлге ындыг өртекке саттынмайн барган болза, ону аукционнан дүжүрер болгаш оон өнчү дугайында херечилелин РСФСР-ниң Эт-хөреңги талазы-биле күрүне комитединге, оон девискээр агентилелинге азы эт-хөреңгини башкарар талазы-биле чогуур комитетке хуужудулга планын база баштайгы өртекти эде көөрү-биле дедир эгидер.

22 ЧҮУЛ. Ажык акционер ниитилелдериниң акцияларын садып алыкчыларның садып алыры

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгезиниң үндезининге тургустунар ажык акционер ниитилелиниң тургузукчузу РСФСР-ниң Эт-хөреңги талазы-биле күрүне комитеди, оон девискээр агентилели азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг - девискээр тургузугларының эт-хөреңги башкарар комитеди болур. «Бүдүрүлгелер болгаш хуу бүдүрүлгечи ажыл-чорудулга дугайында» РСФСР Хоойлузунуң 34 чүүлүнге дүүштүр тургузукчу акционерлиг ниитилелди тургусканының дугайында шиитпирни, ону бүрүткээриниң дугайында билдириишкинни, оон уставын болгаш күрүне хаайлызының төлээниниң дугайында херечилелди ук бүдүрүлгениң турар чериниң улус депутаттарының Совединге бүрүткедири-биле киирер.

2. Акционер ниитилели бүрүткеттинген соонда, эт-хөреңги башкарар талазы-биле комитет тургузукчузунуң эргезин болгаш акцияларның пакедин чогуур эт-хөреңги фондузунга дамчыдып бээр.

3. Бо Хоойлунуң 23 чүүлүнге дүүштүр ук фонд акцияларны ниитилелди тургусканы соонда бир ай хуусаада хуужуткан бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективиниң кежигүннеринге чиик өртек-биле садып сайгарар. Акцияларның чамдыызын бо Хоойлунуң 25 чүүлүнге дүүштүр тургустунган бүдүрүлге ажылдакчыларын акционерживдер фондуга киирип болур, а ол ышкаш акшаландырыышкын фондуларының акцияларынга орнаар. Оон соонда нийти акцияларның 10 хуузун аукционга садар. Арткан акцияларны оон соондагы алды ай азы оон-даа үр хуусаа дургузунда деңгезиктеп тургаш үнелиг саазыннар рыногунга садары-биле саналдап болур.

4. Сайгарттынмаан акциялар Федералдыг эт-хөреңгиниң Россия фондузунуң азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының эт-хөреңги фондуларының эргезинге артып каар.

23 ЧҮУЛ. Хуужуткан бүдүрүлгелерниң ажылдакчыларынга акциялар садып алыр талазы-биле чиигелделер

1. Акционер ниитилелдери кылдыр чаарты тургускан күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгелериниң ажылдакчылары бодунуң бүдүрүлгезиниң акцияларын чиигеткен өртек-биле садып алыр. Ындыг таварылгада акцияның өртээ айыттынган өртектен 30 хуу чиик болур. Күш-ажылчы коллективтиң кежигүн бүрүзүнге чиигелде-биле садар акция пакеттериниң айыттынган өртээ хуужудулганың күрүне программазында доктааткан өртектен улгаткан туруп болбас ужурлуг. Доктааткан түңден ажыр алдынган акцияларны бүдүрүлгениң ажылдакчылары нийти чурум ёзугаар садып алыр.

Бүдүрүлге ажылдакчыларының чиигеткен байдал-биле садып алган акцияларын төлээриниң хуусаазын акционер ниитилели тургустунган үеден эгелээш 3 чыл үе дургузунда доктаадыр. Ынчалза-даа баштай төлээр дадывырның түңү акцияда айыттынган өртектиң 30 хуузундан эвээш эвес болур.

2. Бүдүрүлге ажылдакчыларының чиик өртек-биле садып алган акцияларын садыглажыышкынны бүрүткээн үеден эгелээш үш чыл дургузунда садып база хураап болбас, садыглажыышкынның кажан болганының дугайында демдеглелди үнелиг саазыннарга кылыр. Ол акцияларны айыттынган хуусаа төнмээн шаанда банкылар, биржалар, брокер конторалары садып ап болбас.

3. Хуужуткан бүдүрүлгелерге ажылдап тургаш пенсиялай берген кижилер болгаш хоойлу-дүрүмде айыттканын ёзугаар ук бүдүрүлгеде ажылдап турган черинге дедир чедип кээр эргелиг кижилер акционерлиг ниитилелдиң акцияларын чиик өртек-биле садып ап болур.

4. РСФСР-ниң Дээди Совединиң бадылааны хуужудулганың күрүне программазында көрдүнгенинге дүүштүр РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели хуужудулга үезинде чамдык бүдүрүлгелерниң (адырларның) ажылдакчыларынга ук бүдүрүлгелерниң акцияларының бир чамдык кезиин халас бээринге чедир немелде чиигелделерни тургузуп болур.

24 ЧҮУЛ. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин оларның ажылдакчыларының конкурс ёзугаар (аукционга) садып алыры

1. Күш-ажылчы коллективтиң кежигүннери күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезин конкурс ёзугаар (аукционга) садып алырынга киржир төлээде «Бүдүрүлгелер болгаш хуу бүдүрүлгечи ажыл-чорудулга дугайында» РСФСР Хоойлузунда көрдүнгенинге дүүштүр эштежилгени (акционер ниитилелин) тургузуп алыр.

2. Бир эвес конкурста киржип турар эштежилге (акционер ниитилели) хуужудуп турар бүдүрүлгениң азы оон салбырының данзызында кирип турар бүгү ажылдакчыларының үштүң бир кезиин хаара тудуп турар болза, ол садып алыышкын үезинде бүдүрүлгениң өртек-үнезин узун хуусаада төлээр болгаш экономиктиг идиг бериишкин фондуларының хөреңгилериниң арткан кезиин эштежилгеде (акционер ниитилелинде) кирип турар кижилерниң санын барымдаалап ажыглаар эргелиг.

3. Күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезин садып алган эштежилге (акционер ниитилели) оон өртек-үнезин төлээриниң хуусаазын узатсырып ап болур эргелиг. Узадыышкын хуусаазы үш чылдан ажыт болбас, а баштайгы киирер дадывыр са-

(Төнчүзү 3-кү арында).

РСФСР-ДЕ КҮРҮНЕ БОЛГАШ МУНИЦИПАЛИТЕТ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИН ХУУЖУДАР ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

дып алган бүдүрүлгезиниң өртээниң 30 хуузундан эвээш боор болбас.

Бо чүүлдү бо Хоойлуну күштүг болдуруп киирген- ниң мурнунда чардынган садыглажыышкын азы аренда керээлеринге хамаарыштыр ажыглаар.

4. Бир эвес айыттынган эштежилге (акционер ниитилели) болгаш өске садып алыкчылар конкурска дең хемчээлдиг өртек-үнени саналдап киирип кээр болза, ук эштежилге (акционер ниитилели) бирги чергелиг эргелиг болур.

25 ЧҮҮЛ. Бүдүрүлге ажылдакчыларын акционер ниитилелдер фондуларындан акциялар (хуучу салыышкыннар) садып алыры

1. Акционер ниитилелдериниң (эштежилгелериниң) ажылдакчылары бүдүрүлге ажылдакчыларының акция бээр фондуларының (БААФ), бир эвес ук фондулар бүдүрүлгениң уставта көрдүнген капиталының бир кезээ кылдыр тургустунган болза, акцияларны (хуучу салыышкыннарны) садып ап болур эргелиг.

2. БААФ Федералдыг эт-хөреңгиниң Россия фондузунун салыышкынының азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының эт-хөреңгилериниң фондуларының салыышкыннарының күсели-биле тургустунар.

БААФ-ты тургузар дугайында шиитпирни садып алыкчылар-биле кылдынган дугуржулгага үндезилеп хүлээп алыр.

БААФ-тың хемчээли бүдүрүлгениң устав капиталының 10 хуузундан ашпас ужурлуг.

Дүжүрген бүдүрүлгелерниң эт-хөреңгизин болгаш материалдыг эвес активтерин садып турда, БААФ-ты тургуспас.

БААФ-тың садып алдынмаан акцияларының болгаш акциялар (хуучу салыышкыннар) сатканындан киирип алган акша орулгазының кезии хамаарышкан эт-хөреңги фондузу азы оон томуйлаан төлээлекчизи болур. БААФ-тың хостуг акша-хөреңгизин чүгле ук акционер ниитилелиниң (эштежилгезиниң) акцияларын (хуучу салыышкыннарын) садып алырынга ажыглаар. БААФ-тан садып алдынмаан акциялар (хуучу салыышкыннар) шиитпирлээр эргелиг болбас.

26 ЧҮҮЛ. Хуужудуп турар күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының социал магадылалдары

1. Садып алыкчыларның конкурска азы аукционга садып алган бүдүрүлгелери, а ол ышкаш акционер ниитилелдери болгаш эштежилгелери хуужудулга кылырының мурнунда күштүг боор турган коллективтиг керээлерде көрдүнген күш-ажылчы харылзааларга дүүшкен хүлээлгелер ёзугаар харыысалгалыг болур.

2. Садып алыкчы хуужуткан күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезин хуу өнчү эргезинге алганын шынзыдып кылдырткан азы бүдүрүлгени акционер ниитилели (эштежилгези) кылдыр эде тургусканы соонда оон удуртукчузу алды айдан эвээш хуусаада күш-ажылчы коллектив-биле, бир эвес ол ындыг шиитпирни хүлээп алыр болза, коллективтиг керээни чарар.

3. Уурткаан бүдүрүлгениң орулга-хөреңгизин садып алганда ук бүдүрүлгеге оон мурнунда турган күш-ажылчы харылзаалар-биле холбашкан кандыг-даа хүлээлгелерни садып алыкчы харылзаавас.

4. Хуужуткан бүдүрүлгелерниң ажылдакчыларын хостаарын болгаш оларны ажылга тургузарын РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларының Күш-ажыл база ажыл-биле хандырылга дугайында Хоойлу ёзугаар чорудар.

III. ТҮҢНЕЛ ЧҮҮЛДЕР

27 ЧҮҮЛ. Хуужудулга талазы-биле дугуржулгаларны белеткээри

1. Хуужударының арга-зындан хамаарылга чокка күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезиниң садыглакчызының болгаш садып алыкчызының аразынга керээни РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлужудулгазынга дүүштүр чарар.

2. Керээге айтыр чүүлдер болза: садыглакчының, садып алыкчының болгаш харылзаштырыкчының дугайында медээлер, бүдүрүлгениң ады болгаш турар чери, бүдүрүлгениң орулга-хөреңгизиниң состааы болгаш өртээ, оон иштинде чер участогунуң (ону садар апарган таварылгада) өртээ азы ону арендага бээриниң негелделери, акционер ниитилелиниң акцияларының саны болгаш өртээ (эштежилгениң хуучу салыышкын хемчээли), бүдүрүлгени дамчыдарының чуруму, төлелгелерниң хевири болгаш хуусаалары, бүдүрүлгени улам ындай ажыглаар талазы-биле талаларның бот-боттарынга хүлээлгелери, конкурс талазы-биле ук бүдүрүлгени барымдаалап саткан негелделер болгаш талаларның бот-боттарынга дугуржулгазын ёзугаар доктааткан өске-даа негелделер.

3. Ук керээде өске чүве көрдүнмээн болза, РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлужудулгазында доктааткан чурум ёзугаар керээни бүрүткээн үеден эгелээш бүдүрүлгени өнчү кылыр эрге садыглакчыдан садып алыкчыже шилчиир.

4. Бүдүрүлгениң организаслыг-хоойлу хевиринде өскерлиишкинниң «Бүдүрүлгелер болгаш бүдүрүлгечи ажыл-чорудулга дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр бүрүткээр.

28 ЧҮҮЛ. Садыглакчының болгаш садып алыкчының хүлээлгелери

1. Күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезиниң садыглакчызы ону хуужудар дугайында чарлалды парлаттырар, садып алыкчының негелдезин ёзугаар бүдүрүлгениң орулгазын болгаш оол сан-хөө-ажыл-агый байдалының дугайында документилерни аңаа көргүзер, дугуржулгаларны белеткээн соонда бүдүрүлгени база өнчү (хуучу салыышкын, акциялар) дугайында херечилелди дамчыдар, а ол ышкаш садыглакчы биле садып алыкчының аразында керээге дүүштүр өске-даа хүлээлгелерни күүседир.

2. Күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезиниң садыглакчызы керээниң негелделеринге болгаш РСФСР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр эт-хөреңги эдилээр эргени база хүлээлгелерни салгаар кижи болу бээр.

3. Садыглакчының болгаш садып алыкчының бо чүүлде айыткан хоойлу ёзугаар эргелери оларның аразынга керээни бүрүткээн үеден эгелээш соксаар болгаш катап тургустунар.

4. Хуужудар талазы-биле дугуржулганы күш чок деп санаар дугайында маргылдаага РСФСР-ниң хоойлужудулгазында көрдүнген чурум болгаш хууса ёзугаар сайгарып көөр.

29 ЧҮҮЛ. Хуужудулга киржикчилериниң эргелериниң күрүне магадылалдары

Хуужудулга чоруп турда, садыглакчыларның, садып алыкчыларның, оларның төлээлекчилериниң болгаш харылзаштырыкчыларының эргелериниң сагыттынган турарын күрүне магадылаар. Бир эвес хуужудулга бо Хоойлуга хажыдып боттаныр болза, РСФСР-ниң Эт-хөреңги талазы-биле күрүне комитеди, национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузугларының эт-хөреңгини эргелеп башкарар талазы-биле комитеттери, РСФСР-ниң прокуратура органнары дугуржулгаларны күш чок болдурар дугайында негелделерни судка тургузар болгаш буруулуг кижилерге харыысалга хүлээдир.

30 ЧҮҮЛ. Хуужудулга талазы-биле дугуржулгаларны күш чок болдурары

1. Хуужудуп турар күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин садып алыр талазы-биле дугуржулгаларны дараазында таварылгаларда күш чок деп санаар:

— бүдүрүлгени хуужударын РСФСР-ниң Эт-хөреңги талазы-биле күрүне комитеди, оон девискээр агентилели азы национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузуунуң эт-хөреңгини эргелеп башкарар талазы-биле чогуур комитеди чөпшээревээнде;

— конкурстуң азы аукционнуң дүрүмнерин каржызы-биле үрээн таварылгада;

— акционер ниитилелиниң (эштежилгезиниң) капиталындан садып алганы бүдүрүлге азы үлүг (хуучу салыышкын, акциялар) дээш төлевирни киирериниң садып алыкчы ойталаанда;

— акционер ниитилелиниң (эштежилгезиниң) капиталындан бүдүрүлгени азы үлүгнү (ладывырны, акцияларны) ону алыр эрге чок субъект садып алганда;

— садып алырда, төлевириниң дүрүмге дүүшпес аргаларын ажыглаан таварылгада;

— садыглакчы биле садып алыкчының аразынга эт-хөреңгини дүрүмге дүүшпес кылдыр үлежир азы бүдүрүлгениң (хуучу салыышкын, акцияларының) өртектерин кудуладыр деп дугурушканы илерей бергенде;

— садып алыкчыга дүрүмге дүүшпес чиигелделерни болгаш өске садып алыкчыларның мурнунга артык аргаларны берген таварылгада;

— конкурс ёзугаар бүдүрүлгени садып алган негелделер хажыттынганда;

— РСФСР-ниң монополияга удур хоойлужудулгазының негелделери хажыттынганда;

— РСФСР-ниң Негелде кодекизинде көрдүнген өске-даа чүүлдер сагыттынмаан болза.

2. Бо Хоойлуга дүүшпес кылдыр чардынган хуужудулга дугайында дугуржулгаларны РСФСР-ниң хоойлужудулгазында доктааткан чурум ёзугаар күш чок деп санаар.

3. Хуужудулга дугуржуушкуннарын күш чок деп санаар дугайында маргылдааларны РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлужудулгазында көрдүнген чурум база хуусаалар ёзугаар садыглакчының, садып алыкчының, харылзаштырыкчының, прокурорнуң, РСФСР-ниң улус депутаттарының, улус депутаттарының Совединиң, РСФСР-ниң Эт-хөреңги талазы-биле күрүне комитединиң, оон девискээр агентилелиниң, национал-күрүне, национал болгаш административтиг-девискээр тургузуунуң эт-хөреңгини эргелеп башкарар талазы-биле комитединиң негелдези-биле судка азы арбитраж судунга сайгарып көөр.

31 ЧҮҮЛ. Бо Хоойлуну хажытканы дээш харыысалга

1. Бо Хоойлуга хамаарыштыр дараазында хажыдыышкыннар дээш административтиг харыысалганы хүлээдир:

— хуужудулга кылырынга чагыгны хүлээп алырындан ойталааны дээш —500-тен 1000 рубль чедир хемчээлге торгаар;

— хуужудулга чорударынга чагыгны көөрүнүң хуусаазын үскени дээш —500-тен 1000 рубль чедир хемчээлге торгаар;

— хуужудулга дугайында чарлалды парлаваны, хуужудар деп турар бүдүрүлге дугайында информацияны садып алыкчылардан азы харылзаштырыкчылардан чажырганы, садып турар бүдүрүлгениң составының азы өртээниң дугайын садып алыкчыга азы харылзаштырыкчыга будалдырып дыңнадып турганы, бүдүрүлгениң садарының фактызының дугайында, конкурстуң азы аукционнуң түңнелдериниң дугайында информацияны чажырганы дээш —1000-дан 3000 рубль чедир хемчээлге торгаар. Бо пунктуда айыттынган медээлерни парлаарын буруулуг кижиниң күсели-биле боттандырар;

— бүдүрүлгени (акцияларны) садарындан барымдаа чок ойталааны дээш — хуужудуп турар бүдүрүлгениң (акцияларының) эгезинде өртээнден 2-ден 10 хуу чедир хемчээлге торгаар;

— хуужудуп турар бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективи-биле коллективтиг керээ чарарындан барымдаа чок ойталааны азы хуужудуп турар бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларынга социал магадылалдар дугайында негелделерни күүсетпээни дээш —1000-дан 10000 чедир рубль хемчээлге торгаар;

— конкурстуң азы аукционнуң эгелээринге чедир конкурс азы аукцион киржикчилериниң дугайында медээлерни чарлааны дээш —200-тен 2000 рубль чедир хемчээлге торгаар;

— конкурс ёзугаар азы аукционга садып алганы бүдүрүлгени (акцияларны) төлээринден ойталааны дээш — хуужудуп турары бүдүрүлгениң (акцияларының) эгезинде өртээнден 5-тен 20 хуу чедир торгаар.

2. Бо чүүлде айыттынган хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң дугайында херектерни көөрүнүң чуруму болгаш хуусааларын Административтиг чурум үрээшкиннериниң дугайында РСФСР-ниң кодекизин ёзугаар чурумчудар.

3. Бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң дугайында херектерни эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле комитеттерниң, садыглакчыларның, садып алыкчыларның, харылзаштырыкчыларның, РСФСР-ниң улус депутаттарының, улус депутаттарының Советтериниң, күрүне эрге-чагырга болгаш эргелел органнарының албан-дужаалдыг кижилериниң, тус черниң администрациязының, хөй-ниити организацияларының (каттыжыышкыннарының) биндириишкиннерин (хомудалдарын) барымдаалап азы прокурорнуң инициативазы-биле судья часкаан көөр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы

Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.

1991 чылдың июль 3.

«РСФСР-ГЕ КҮРҮНЕ БОЛГАШ МУНИЦИПАЛИТЕТ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИН ХУУЖУДАР ДУГАЙЫНДА» РСФСР-НИҢ ХООЙЛУЗУН КҮШТҮГ БОЛДУРУП КИИРЕР ЧУРУМУНУҢ ДУГАЙЫНДА

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Доктаалы

«РСФСР-ге күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хүлээп алганы-биле холбаштыр РСФСР-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. «РСФСР-ге күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун парлап үндүргени хүнүнден эгелээш, ону күштүг болдуруп киирер.

2. РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның, районнарның (хоорайларда районнардан ангыда), хоорайларның (районга чагырткан хоорайлардан ангыда) эт-хөреңги фондуларының дугайында чаңгыс аай дүрүмнү РСФСР-ниң Дээди Совединиң Экономиктиг реформа болгаш өнчү айтырыгларының талазы-биле комитеди 1991 чылдың август 15-ке чедир ажылдап кылыр болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга баглададыры-биле киирер.

3. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели:

— РСФСР-ниң чазааның нормативтиг актыларын 1991 чылдың август 1-ге чедир «РСФСР-ге күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында» дүүштүрүп эде кылыр;

— РСФСР-ниң министерстволары, күрүне комитеттери болгаш ведомстволары нормативтиг актыларын эде көрген болгаш солаан турарын, а ол ышкаш «РСФСР-ге күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүшпейн турар РСФСР-ниң чазааның, министерстволарының, күрүне комитеттериниң болгаш ведомстволарының нормативтиг актыларының күш чок болурун 1991 чылдың август 15-ке чедир хандырар;

— Хуужудулганың күрүне программазын, каттыжыышкында (ассоциацияда, концернде) бактаап киирип турар азы күрүне эргелелиниң болгаш тус чер администрациязының органнарының чагыргазында туруп турар бүдүрүлгелерниң үндезининге холдинг компанияларын тургузар дугайында саавырны ажылдап кылгаш, 1991 чылдың сентябрь 1-ге чедир РСФСР-ниң Дээди Совединге киирер;

— конкурстар болгаш аукционнар организастаар дугайында, күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин акционер ниитилелдери болгаш эштежилгелери кылдыр эде тургузарының дугайында, күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң экономиктиг идиг бериишкин фондуларында акша-хөреңгиниң артыын хуужудулга үезинде ажыглаар чурумунуң дугайында, хуужудулганың күрүне программазының күүселдезиниң түңнелдериниң талазы-биле күрүне эргелелиниң болгаш тус чер администрациязының органнарының ажылдакчыларын шаңнаар дугайында дүрүмнерни, РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның, районнарның (хоорайларда районнардан ангыда) болгаш хоорайларның (районга чагырткан хоорайлардан ангыда) эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле комитеттериниң дугайында чаңгыс аай саавырны 1991 чылдың август 1-ге чедир ажылдап кылгаш бадыладыр.

4. РСФСР-ниң Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди, РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның, районнарның (хоорайларда районнардан ангыда) болгаш хоорайларның (районга чагырткан хоорайлардан ангыда) эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле комитеттери, улус депутаттарының Советтериниң чогуур комиссиялары дараазында хыналдаларны кылыр:

— Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин садып алыры көрдүнген болгаш аукционну чоңга баш удур дыңнатпайн, оон-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың апрель 25-те № 1104-1 доктаалынга дүүшпес кылдыр чардынган аренда керээлериниң;

— күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгизин кооперативтер, акционер ниитилелдериниң болгаш эштежилгелериниң балансызынче хамаатыларның киржилгези-биле дамчытканының хоойлуга дугжуп азы дүүшпейн турарын:

— эт-хөреңгини чөптүг-биле эвес үлежир азы бүдүрүлгениң өртээн (хуучу салыышкынын, акцияларын) кудуладыр талазы-биле садыглакчы биле садып алыкчының аразынга боор болур сүлчээни;

— хуужудулга үезинде өске-даа хоойлу-дүрүм үрээшкиннерин 1991 чылдың октябрь 1-ге чедир хынаар,—ол ышкаш РСФСР-ниң күштүг болуп турар хоойлужудулгазынга дүүшпес кылдыр чардынган дугуржулгаларны күш чок болдурар талазы-биле, аңаа буруулуг албан-дужаалдыг кижилерге харыысалга хүлээдир талазы-биле хемчеглерни алыр.

5. РСФСР-ниң прокуратура органнары хуужудулга талазы-биле дугуржулгаларның хоойлу-дүрүмге дүүшкен болуру дээш аңаа хайгааралды күштелдирер.

6. РСФСР-ниң Дээди Совединиң V сессиязынга бо Хоойлуну ажыглап турарының практиказының дугайында дыңнаар.

7. Федералдыг эт-хөреңгиниң Россия фондузу болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның, районнарның (хоорайларда районнардан ангыда), хоорайларның (районга чагырткан хоорайлардан ангыда) эт-хөреңги фондулары хуужудуп турар күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелер дугайында болгаш хуужудулга талазы-биле дугуржулгаларны чарарының дугайында информацияларны парлаар кылдыр тускай бюллетеньнерни 1991 чылдың сентябрь 1-ге чедир кылыр.

РСФСР-ниң составында республикаларның Дээди Советтери, улус депутаттарының область, край, автономнуг область болгаш автономнуг округ Советтери улус депутаттарының Советтериниң тургусканы массалыг информацияның чепсектеринге адаттынган Хоойлуну болгаш бо доктаалды парлап үндүрерин хандырар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы

Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.

1991 чылдың июль 3.

Телевидение

Понедельник

ИЮЛЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Р. Штраус. «Метрополитен-опера». Шии. 11.55 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Индонезия). 12.00 ТМА. 12.15 «Харылзаа». 12.30 Футбол допчулалы. 13.00—13.30 И.-С. Бах. № 1 сюита.

* * *

15.15 «Чөңгээ». Уран-чечен телефильм. 16.35 Сонуургактарга. «Авто». 16.50 Эстрада программазы. 17.05 М. Ю. Лермонтов. «Садыгжы Калашников дугайында ыры». И. Андроников чугаалаар. 17.30 Уругларга фильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Правда кудумчу». 19.20 Мультфильм. 19.40 Р. Штраус. «Метрополитен опера». Шии. 21.00 Үе. 21.40 Шиниң уланчызы. 23.10 «Кинопанорама». 23.25 «Уран чурулга метаморфозалары». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 7-ги сериязы. 00.00 ТМА. 00.20 Футбол допчулалы. 00.50 «ВиД» көргүзүү тур. 02.20 Киноконцерт. 03.10—04.05 Бир артистиң театры. «С. Юрский. Концерт болгаш концерт соонда».

ИИЙГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Фильм-концерт. 8.45 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.25 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 10.10 Мультфильм. 10.25 «Байырлыг, чараш кыс». Уран-чечен телефильм. 11.30—13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.00 Реклама. 12.05 «Василий Селюнин: чүден эгелээрил?» 12.55 «Москва—Петушки, 5-кү вагон». 13.20 Уругларга уран-чечен телефильмнер. 14.30—15.30 Концерт.

* * *

17.00 «Кыдыг-кызыгаар».

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга — фильм. 18.30 «Мээң суурум—мээң салым-чолум». Чөөн-Хемчик районнуң «Хорум-Даг» колхозундан дамчыдылга. 19.15 Медээлер. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Мотениң-биле хаалыкшыыл». 21.00 Үе. 21.40 «Губернаторнуң романстары». 22.25 М. Шемякин үе болгаш уран чүүл дугайында. 23.00 Медээлер. 23.15—00.15 Волейбол. Делегей лигазының бирги чери дээш.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.00 Александр Таировтуң камерлиг театрының дугайында фильм.

Вторник

ИЮЛЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Келген чери билдинмес кижи». Уран-чечен фильм. 10.20 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 11.20 Концерт. 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30 — 13.00 «Байырлыг, даглар». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

* * *

14.30 «Телемикст». 15.15 «Дедир келир оруг чок». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.25 Сонуургактарга. 16.40 Египеттиң телевидениезиниң программазы. 17.10 Телефильм. 17.25 Уругларга фильм. 18.30 «Кижи болгаш хоойлу». 19.30 «Чөөн Сибирь». 19.40 «Келген чери билдинмес кижи». Уран-чечен телефильм. 21.00 Үе. 21.40 Эртем-тайылбырлыг программа. 00.00 ТМА. 00.15 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 00.45 «Михаил Муромов: ырлаан ырыы». 01.20—02.40 «Келген чери билдинмес кижи». Уран-чечен фильм.

ИИЙГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Александр Панченконуң автор программазы». 9.50 Ритмиг гимнастика. 10.20 «Чүгле сен». Уран-чечен телефильм. 11.30 — 13.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.35 Уругларга—фильм. «Анискин болгаш Фантомас». 1-ги сериязы. 14.40—15.20 М. Ю. Лермонтовтуң лириказы. И. Андроников чугаалаар.

* * *

16.55 — 18.40 Россия ТВ-зиниң программазы. 16.55 «Ыракы Чээн чук». Теледопчулал. 17.40 «Марийден келген Теркин».

КЫЗЫЛДАН

18.20 «Тыва—ТВ». 18.50 Медээлер. 19.00 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.30 «Айтырыглар болгаш харыылар». 19.50 Чарлалдар. реклама.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Фильм-концерт. 21.00 Үе. 21.40—00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.00 «Бешки дугуй». 00.15—01.55 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.20 Ислам культура-биле таныштырылга. 18.40 Музыкалыг телеабонемент. 19.40—20.00 «Шивишкин». Барымдаалыг фильм.

Среда

ИЮЛЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Түннелиг өлүм». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 10.15 «Чаа салгал шилип ап тур». 11.30 Барымдаалыг фильм. 11.50 Мультфильм. 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30—13.25 Мультфильм.

* * *

15.15 «Дедир келир оруг чок». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.25 М. Равель. «Дафнис болгаш Хлоя» балеттен ийиги сюита. 16.45 «Чемпионнар-биле кады». 17.15 «Сибирь—экранда». 17.25 Уругларга фильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Мультфильм. 19.45 «Түннелиг өлүм». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Чугула интервью. 22.55 «Уран чүүлдүң метаморфозалары». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 8-ки сериязы. 23.30 «Вернисаж» театры. 00.00 ТМА. 01.20 «Пьер Карден — модада 40 чыл». 01.50—М. Цветаеваның поэзиязы. 02.40 —03.55 «Түннелиг өлүм». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы.

ИИЙГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35 Мультфильм. 9.00 «Дилеп чоруптувус». 9.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.50 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 10.25 «Чаңгыс суур чуртташтарывыс». Уран-чечен телефильм. 11.30—13.25 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.40 Хеглүг программа. 13.25 Уругларга фильм. «Анискин болгаш Фантомас». 2-ги сериязы. 14.30 —15.30 Амыдыралдың уржуктары.

* * *

18.45—19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Россияның парламентизминиң медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.30 Медээлер. 19.35 Барымдаалыг фильм. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Дузалажырынче кыйгырып тур мен». Чернобыль айыыл-халавының дугайында. 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 «Ресторандан келген кижи». Уран-чечен фильм. 23.20 Медээлер. 23.35 — 00.20 Фильм-концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Солистер квартеди ойнаар. 19.15—20.00 «Эрткен чайгы трамвай».

Четверг

ИЮЛЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Түннелиг өлүм». Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 10.10 Уругларга дамчыдылга. 11.10 Бистиң «Антон-квартет» студияда. 11.30 Уругларга фильм. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30 «Рампа турар талазынче». 13.30—13.45 Сонуургактарга.

* * *

14.30 «Телемикст». 15.15 «Дедир келир оруг чок». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.25 «Чүрүкчү Федор Решетников». 16.45 «Уругларның музыка клуву». 17.20 «Сагыш-сеткилди еттүр». 18.20 ТМА. 18.45 П. И. Чайковскийниң романстары. 19.10 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.55 «Түннелиг өлүм». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Чугула интервью. 21.55 Австрия ТВ-зиниң программазы. 23.25 ИХМ-ниң медээлери. 23.40 «Пи» демдек ёзугаар». 01.10 ТМА. 01.20 Телефильм. 02.30— 03.35 «Түннелиг өлүм». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы.

ИИЙГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.40 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 Уруглар бажыңнарының айтырыгларының дугайында. 8.55 «Александр Панченконуң автор программазы». 9.55 Ритмиг гимнастика. 10.25 «Июльда хар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Концерт. 14.10 —15.15 Уругларга фильм.

* * *

17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.00 «Кыдыг-кызыгаар».

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.30 Аңчылар дугайында программа. 19.10 Медээлер. 19.20 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Ритмиг гимнастика. 21.00 «Үе». 21.40 — 23.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 — 23.50 «Силерге ам чедип келир...»

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.00 «Каспий — ниити салыышкын». 18.45 Мультфильм. 19.00 «Ужуражыышкын...»

Пятница

ИЮЛЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Улуг уруглар». Уран-чечен фильм. 10.15 Инновация. 10.30 Мультфильм. 10.50 «Лермонтов». Телефильм. 11.15 «Уругларның музыка клуву» 12.00 ТМА. 12.15 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга».

* * *

13.00 — 13.50 Фильм-концерт. 9-кү, 10-гу сериялары. 15.20 «Серафима ортулуу». Уран-чечен телефильм. 16.35 Сонуургактарга. 16.50 Авам, ачам болгаш мен. 17.20 «Тиилекчилер». 18.20 Мультфильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Черлиңка суурнуң чоогунга». Телефильм. 19.10 «Ажык чугаа». 19.25 «Мен болгаш кожаларым». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.40 Чугула интервью. 21.55 «ВиД». 01.10 ТМА. 01.30 Киноконцерт. 02.30 — 03.10 «Баскервильдерниң ыды». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИИЙГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Делегатская музей. 9.20 «Дириг планета». Он ийи сериялыг барымдаалыг фильм. 8-ки сериязы. 10.25 «Июльда хар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.30 — 13.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.35 Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 14.00 Уругларга фильм.

* * *

16.45 — 19.00 Россия ТВ-зиниң программазы.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Уругларга фильм. 17.55 «Тыва ТВ чалап тур». Уран-чечен видеоканал.

МОСКВАДАН

18.45 Россияның парламент медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Концерт-репортаж. 19.35 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Национал чөпшээрежилгениң хоорайы». 21.00 «Үе». 21.40 Дзюдо демисел. Делегей чемпионады. 22.10—00.25 Россия ТВ-зиниң программазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.45 Булгаковтуң чорупт турган черлери-биле. 18.45 Россияның парламент медээчизи. 19.00 — 20.00 Кинопрограмма.

Чыргакай БИЧЕ-ООЛ.

НАЗЫН ХАЛЫЫНЫ

Чечен чугаа

Шораана биле Шенер бир класстан эгелээш, чаңгыс стол-сандайга кады олуруп, аразында эп-найыралдыг 10 классты дооскаңнар. Сөөлгү доозулга кежээзинде ойнап, танцылап турда, Шорааналы бир оол чалап, танцылай берген. Шенер аваа өжешкеш, эске уруг чалап алгаш, танцылап турган. Шенер «хей-ле черге Шораанага хорадаан херээм чүү боор» деп бодун боду буруузунуп боданган.

Шораана биле Шенерниң мурнунда ам-даа 6-7 өөредилге чылы бар, ону дооскаш, эртем-билиглиг улус боор ажылдаар. Шенерниң ада-иези мал-чер ажылдыг чораан, оларның аайы-биле кедээ ажыл агыйй институдунга кирер деп шиитпирлеп алган. Кирериниң шылгалдазын эки дужаагаш, чоруур болган. Шораана эмчи болур күзелдиг болгаш база-ла дужаап кирип алган.

Каш хонгаш Шораана биле Шенер тус-тус өөренир черлеринче үдежип тура, удур-дедир чагаадан бижиир болуп чарылганнар. Баштай Шораана, оон соон дарый каш хонгаш, Шенер чоруптан.

Дээди өөредилге чериниң өөредилгези эгелээн. Чылдар биллиртпейн эртип-ле турган. Шораанадан чагаа кээп-ле, оол чагааны харыылап-ла турган. Ындыг-даа болза, сени манап чор мен деп чаңгыс сөс даа биживес, алтан демдектерин бижиир, анаа-ла чагаа боол турганын боду билип турган. Оон өскээр чүве бижиир дээш, Шораананың сеткили хомудай бээр деп бодааш, биживейн турган. Өөредилгениң каш чылы биллиртпейн эрте берген.

Шенер дээди эртемниг инженер боол алгаш, чер-чуртунче ээп чанып келгеш, МТС-ке инженер боол ажылдай берген.

Шенер өөрү оолдар-биле үргүлчү ужуражып, хостуг кежээлерин кады эрттирип турганнар. Чамдыкта орайга чедир ажылдааш, чанып кээрге, өөрү бажыңының чанында манап турар боор. Бажыңга кирип кээрге, оолдар саат чокка шилдерин кармандан ужулгаш, туттунган-на аяктарга куткаш, бирээ-бирээни ижиптер. Кады ажылдап турар эш-өөрү ону билип кааш, эш хуузуну сагындырыын бергеш, моон соңгаар бо чоруун кагбас болзунза, бүгү коллективтиң мурнунга тургускаш, ийи чылдың албан-биле эмнээр черинче чорударын дилээр бис деп сагындырган, сөөлгү сөзүн бээрин оон не гээн.

— Че, оглум, сен черле чүнү бодап тур сен, чүге салдына бергениңни чугаалап, ол дугайын бирден бирээ чокка чугаалап көр. Эр кижи салдынып, суларап чорууруга кайын боор, эр кижи дээрге күш-күр, ажылга, аал-оранга, ажыл агыйга, оран-чуртка, ада-иеге, ажы-төлге үлегер-чижектиг болур. Сен бистиң эң улуг киживис-тир сен. Ада-ие бистер, хүн келген тудум назы-харывыс немежип, аарыг-аржыкка таваржып, хүн үнген тудум баксырап орар апардывыс. Бичии дуңмаларыңның эки кижилер кылдыр өөредип, оларга оорга-быра боол карактап, ушта-баштап, үлегерлиг, кижизиг чорукту көргүзер ужурлуг сен, оглум —деп сөзүн дооскан.

Шорааны уткуп, вокзалга чеде бергеш, ыыдай-бээр көрзүнүп, улус мени чүү деп чугаалажып турар ирги деп, эгенип-човап көрүп турган. Машина манап келгеш, тура дүшкен соонда, кончуг силиг идиктептиг кижи дүжүп келгеш, ийи чемоданың туткаш, Шенерже уткуштур кел чораан. Ол аразында бодунуң үлегер-чижек чок чораанын бодап келгеш, уткуй кылаштаар шаа чок, апчоксунуп көрүп турда, Шораана калып кээп, уткужа берген. Шенер Шорааналы көөрге, биеэгизи чок, чаражы дам барган. Дыка-ла үр удур-дедир холдарын туттуп алгаш, амыр-мендизин айтыржып, бот-боттарын көржүп, каттырыжып чугаалажып турганнар.

Шораананың ада-иезиниң бажыңынга чеде бергеннер. Уруувус чедип келген дээш, ада-иези амырап, амыр-мендизин айтыржып, өөрүшкүлүг чугаалажып турганнар.

— Авай, мен Шенер-биле школаны кады дооскан бис, таныжып көрүңер — дээн.

— Бис ону билир бис — дээш, авазы херекке-даа албаан.

Шенер ону дыңнааш, дүрген-не байырлашкаш, үне берген.

— Кода-хоорай кезип, арагалап, ужуп-туруп чоруур кижи-ле болгай. Ону кым билбес боор, уруум. Улус болган-на чугаалажып, ажылындан үндүрерин-те чедип турар дээр чорду, оон-биле чоокшулашкан херээ чок боор, уруум —деп, авазы чугаалаарга, Шорааналың чүрээ соолаш дээш, арны-бажы кыза бергеш, ыглап алган.

Шенер чоруп оргаш, Шорааналың кый дээниң безин четче дыңнаваан, боданып, ачазының сөглээни сөзүн сактып чораан.

Олар дуу боол ужуражы берген. Шораана-даа биеэгизи чок, калыг-кандай, соокдоңгун, каржы-шириин ужурашкан: «Мени эске черже чорудар деп тур. Сээң-биле мээң арамда харылзаавыс моон соңгаар турбас болзун. Бо хүнден эгелээш мени шуут уттуп каавыт дээш» ынай-ла болган.

Шенерниң сагыш-сеткилинден Шораана ыравааң, үргүлчү бодап, хомудап чораан. Кара чажындан кады ойнап, өөренип чорааныбысты бодап кээрге, баар сөкту бер чазар, арагага чаш ынакшылымны сатканым ол-дур деп, хомудап бодап чораан.

Шенер экижип, аспирантурага өөренип эгелей берген. Чылдар эртип-ле турган. Сөөлгү чылында эртем адын чедиишкинниг камгалап алгаш, төрээн Тывазынче ээп чанып келген. Шенер ажылының аайы-биле ынай-бээр чоруп тургаш, Шорааналың сураан бүдүү дыңнаалап турган. «Назы-харым улгады берди, авам-ачамныл-даа чугаазы ол, сагыш-сеткилиңге кирер кижи турар болза, өгленип ал дээр. Харын өгленип-даа алзымза кандыг боор» деп боданы берген.

Бир хүн ажыл шагының соонда садка баргаш, шыдыраа ойнап-ойнап, сандайга дыштанып олурган. Чанынга бир кончуг каас-коя кеттинип алган, арын-бажын, карактарын, эриннерин боялгаш холдарының, буттарының дыргактарынга чедир будуп алган, чугаакыры кончуг кыс чедип келгеш, олуруп алган. Оон-биле чугаалажып олурда, хем кырыынче бараалыпар деп ону чалаан. Кыс кижи чалап турда, чажам дээрге, эр кижээ эпчок боорга, кады базыпкан.

Силерден четтинип алырымны чөпшээрээр силер бе дээрге, ол чөпшээрээн. Кыс кончуг дидим болгаш, кижини бодунче хаара тырта боор байдалдыг. Шенерниң назы-хары оон дыка улуг, ашаксый берген кижи-ле болгай, ол уруг кончуг аныяк. Шораанага канчап дейнээр, кара чаштан кады өзүп келгеш, мындыг эпчок сөс-домак-даа оон дыңнап көрбээн. Ол бичии кыстың айтырбас-ла чүвези чок. Адак соонда эртен ажыл шагының соонда бо черге келир деп болчап каан.

Эртенинде болчашкан черге чедип кээрге, демги кыс чедип келген, буртуладыы таакпылап алган, дүүнгүзүнден-даа артык каас-коя кеттинип алган манаан орган. Оон-биле мендилешкеш, турган уу-биле, олурган уругнуң алараарты көрүп орган караанче үстүнден куду көөрге, чанында турган теректиң чаа чазылган ногаан бүрүлери салгын аайы-биле эстеп турганын, олурган уругнуң караанче көрүп тургаш, ол аразында бир шагда осхуңган ынакшылының овур-хевирин дилегзинип турда, чүге мен-че чиге кайгай-дыр силер деп айтырган. Силерниң чидиңи, хере көрген карааңардан эрткен-барган үемни сактып, өскениң овур-хевирин дилегзиниш көрүп тур мен дээн. Ол уруг орган черинден тура халааш, өлген кижилерниң сүнезини кылдыр бодай бердиңер бе дээш, ынай-ла болган.

Ол-ла ынчап чорда, хүн дан артынче ажа берген. Имир дүжүп, айның чырыы черни чырыдып, ыяш аразындан бадып чыткан суг кылаңайнып чайнап чыткан. Дедир ээп чанып орда, караңгылай берген. Караңгы кудумчуга кирип алгаш, базып орда, бажыңнарның баглап каан ыттары илчирбезин, «каңгырады сөөртүп алган, үзе тырта бер чазып, ээрип турганнар.

Ам дөртен харлыг шагда ашкан, бежен харже чоокшулап келген. Назын халыынында калчаарап-ла чорааным ол-дур. Оон ужурундан бо хүнге чедир, каккан өрген, кадаан баглааш дег, кара чааскаан назыным эртип, ашаксый бердим. Бодалдар хөй.

Шораана-биле ол ужуражы берген. Өг-бүлезинден чарылгаш, ийи уруу-биле чурттап орарын ол чугаалаан. Ол бажыңынче Шенерни чалаан. Шорааналың авазын тораан Шенер таныл каан. Мендилешкеш, олуруңар, оглум, дээш сандай салып берген. Шораана-биле кады шайлап ора, оон салымын кээрген, холун суйбап орган. Ол бажыңынче чалап, кадайы-биле таныштырарын аазаан.

Орукка чоруп оргаш, чүнү бодаваан дээр. Демги дүлгээзинниг кысты бодап келгеш, мээң кызым база бар, ол кыс ышкаш болза кончуун, ындыг-даа болза авазы уруглардың кижизидер талазы-биле кижи сагыш човаар чүве чок деп боданган.

СУУРДА МУЗЕЙ

(Шүлүглелден үзүндү)

Ийме суурда школа бо.
Интернатта улуг ораал.
Каш чыл манаа
келбезнимден,
Кайтап калдым, таныладым.
Каас-шиник дерип каалтыр,
Кандыг хураг ында чок
дээр.
Хайыраканн сыын баштаан
Кашпал ээм, аңы-кужу
Үш-хүн дивес улчуп чоруур
Үгү безин делгеп каап-тыр.
Кешкүн тыва өгбелерниң
Кезүлбестээн ээм-севи.
Душтук кысты аян кимирер
Думаалайы чавагазы
Шуткуп куткан тит чок
кестүр
Шулу меңгүн агараннаар..
Даңмалык дээр улуг пашка
Таарыштыр дарган соккан,
Кошкар баштыг, чулдаалыг
Ховар чараш демир ожук
Сыдыразы дагжап ыывар
— Сыра салгаш, көвеңер! —
деп.
Одун дагыр чакчыларны
Оштап, манап чыткаан-дыр-
даа...
Хөөлүп, уштап, чаргаш
эттеп,
Хөйлеп, чүвүр даарап кедип,
Баскылашкан сыгыттары
Балдыр, колдуун
кывыдаарга,
Ушта тырткаш, уштап,
сиктип.
Улуг өгбем түреп чораан...
Ялыы чоннуң демниг чазаа
Сайзыралдың оруун утлаан.
Карачалдың ханы сиңген.
Ханныг кара кинчи костур.
Дөңгү, шаагай сагышка
кээр.
Төөгү музей эргип тур мен.
Калбак ыяш дээрбекте
Хапты хере хырбалап каан,
Эргээ чолдак, сүрлүг
хамнык
Эргижиреен дүңгүр-хүр...
Чараш өңнүг салбактарлыг,
Яңзы-бүрү чинчилерлиг.
Хамнап кедер тонну, бөртү
Кандыг ие даараан ирги?
Курбустунга ойнал турда
Хууллуп четкеш, эккелгени
Бүдүү көрнүр күзүңгүзүн
Кайы шагда шуткаан ирги?
Ол-ла бүгү айтырыгга
Отулуг ыын харыы берип,
Наадым башкы
тайылбырлаарга.
Аңгы салгал сонуургаан тур.
Хөрүк, дежү херекселин
Кежүрерге теве чүгү.
Кара-дарган — кырган-ачам
Караан шимген, «кызыл
хустаан».
Хөрүүн базып өскен оглу
Көргеш дораан таныып
каглым.
Туттуп, какчып ажылынга
Дуваалажып турганы мен...
Ашак Сергей чурукчунуң
Ажылдары солун-дур оо.
Өшкү саглан малчын үгбай
Өрү, куду көрзүнүп ор...
Ийме суурнуң музейиниң
Иштин делгем, дерип чараш,
Аалчылар хүннүң келир.
Аъттар ээзэ кевирбес-тир...
Алыксакка аазаваан,
Алтарага шыгжап чораан.
Алалардан салган дамчаан
Алдын хаалыг хээртени
«Бүрбү Моңгуш белээм бо!»
дээш,
Бүрүткеткеш, дужаап
берген...
Шылырааччы оглу Дамбаа
Чылыгылаан чонче эргий
көргеш.
Алдазынга алдаргаанзыг
Алды кулаш сыдым салган
Белек ынчаар өөрлешкеш,
Беш чүс ажыр чыгтаы
берген...
«Төөгүнү билбес кижи
Дөңгүр ала бүга боор» деп
Өөредиг салган дамчаан.
Өттүр сеглээн угаалыг-дыр.
Шүүдеп оргаш, сестер
кошкан
Шүлүктерим чыындыларын
Үнген чонум көрзүн дээштиң
Үлеге дамды кылдым...
Богда-Бурган чалаваан бол,
Бойлус төрээн хужур бодум
Чурээм биле сүмелешкеш,
Шүлүглелди бижип доостум.
Музейни дерип дооскаш,
Бүрүткеткеш, ажылдыгал,
Эткен сөзүн ээлеп шылаал.
Эртем-билиг база четчир.
Сарыгларның Наадым оглуна
Салгалдары дезеп артар.

Аранчы ОНДАР.

ЫРЛАП БЕРЕЙН

Ырак-чоокта кезээ шагда
Ындынналдыр,
сырыннаалдыр
Ызыы куштуг,
Ынаныштыг,
Ынакшылдыг
Ырлап берейн.
Амыдырал чырык хүнү
Аас-кежиим үдекчизи —
Алыс меңге,
Ындын ырым
Аялгазын
Ырлап берейн.

Борааш ОНДАР.

Чарлалдар бюрозу

телевидение

ИЮЛЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Тураскаалыг». Баарымдаалыг телефильм. 6.45 Мультфильмнер. 7.30 Ритмниг гимнастика. 8.00 Эртенги почта. 8.30 ТМА. 8.45 Бистиң садывыс. 9.15 «Салгалдарга камгалап бер». Улусчу мастерлерниң ассоциациязының таныштырылгазы. 9.25 «Сакаашкының эгези». 9.55 «Бельгия — Европа белдириңиңе чурт». 10.55 «Эртенги сылдыс». 11.55 «Бурда модези сапаалдап тур...» 12.25 «Овур-хевир». 13.30 Тоолдар болгаш ужуралдар. «Кызыл идикчигештер». Уран-чечен телефильм. 15.00 ТМА. 15.15 «Ынчалзажок бистиң Русь түрег көрүп каттыжар». 16.25 Фильм-концерт. 17.30 «Майя ары». Хөй сериалыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 7-ги сериязы. 17.55 Делегей панорамазы. 18.40 Режиссер Б. Шамашеевтиң фильмнери. 21.00 Үе. 21.40 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикторниназы. 22.40 «Чылдар өттүр баткы». 23.55 Олег Газмановтуң концерти. 00.55—02.15 «Көзер чок сюн». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Үрер тергжум ойнаар. 8.45 Кижи. Чер. Октаргай. 9.30 Орус чугаа. 10.00 Солистер квартеди ойнаар. 10.15 Режиссер М. Дохматскаяның фильмнери. 11.15 Спортту бүгүдеге. 11.30 «Кадар он бир» видеоканал. 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 Волейбол. Делегей лигазының бирги чери дээш. 17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 «Пыталово». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.45 «Ырвы сактып ал». Улуглар болгаш уруглар. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг узунар чаштар!». 20.30 Уран гимнастика. ССРЭ-ниң чемпионады. 21.00 Үе. 21.40—23.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15 «К-2» Москва кинофестивалынга. 23.45 «Шылгаалда шагы». Уран-чечен телефильм. 00.45 — 01.40 «Чүгүрүктер маңы».

КИНО

ИЮЛЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Детям: «Клад рыцаря Милоты» (Чехо-Словакия) 12.10, «Бум-2» (Франция) 10.00, 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Чаа кино-чыындызы» 9.00, 12.10, «Полет навигатора» 10.20, 13.30, «Деловая женщина» (АКШ, 16 харга чедир) 15.20, 19.30 (узаткан), «Первичное зло» (АКШ) 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Деловая женщина» (АКШ, 16 харга чедир) 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Коммандос» (2 сериялыг) 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

ИЮЛЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Бум-2» (Франция) 9.40, 11.50, 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Чаа кино-чыындызы» 9.00, 12.10, «Полет навигатора» 10.20, 13.30, «Деловая женщина» (АКШ) 15.20, 19.30 (узаткан), «Первичное зло» (АКШ) 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Волчонок среди людей» 12.30, «Деловая женщина» (АКШ) 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Коммандос» (2 сериялыг) 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

ИЮЛЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Женский день» (ГТПО «Мосфильм») 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ура! У нас каникулы» 9.00, 12.30, «Дикая собака Динго» 10.30, «Первичное зло» 16.50, 21.30, «Я свершу правосудие» (2 сериялыг) 14.00, 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Эте и Али» 13.20, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Генералы песчаных карьеров» (АКШ) 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Чайгы хөөннер

УЖУКТАЖЫГ

Чурумалдыг ногаан хемим
Меңгүн кышка кудалаткаш,
Бегун чүге кударааңзыг,
Сула чаннап чыдарың ол?

Хүлер-биле шуткуп кааңзыг,
Күскү еңге улам таалап,
Чаражыңны магададым,
Чассып-ла көр, ынак хемим.

Агымында пароходтан
Ак-көк кожаа частып бар чор.
Улуг чуртка ачы-дузан
Ужуктажы ол деп билдим.

СУГГАТЧЫ

Ак-көк дээрниң сылдыстары
Агараңнап ээлбээнде,
Ажылчын эр хову черле
Ажыл кылып ижени бээр.

Сиртиледир черни үттээр,
Чидиг күүрек хөделгилээр,
Аттыккан суг дамырлар дег,
Арык болуп хелбеңней бээр.

Кудужевээн суггатчының
Кужу кайын халас баарыл.
Чазгай чемниг арбын дүжүт
Салдын тынып, бедий өөр.

Ас хүндүс, айдың дүне
Арык эжип, кулак чайып,
Чозаг билбээн суггатчының
Чолдуг ижи—тараа ол-дур.

КАРАКТАЖЫП ЧОРААЙ БИС ААН

Бээнистер курузунга
Баштай дужуп таныштывыс.
Чараш уруг кайда чор сен,
Салым-чолуң кандыг чоруң?

Элер-хааржак ойназывда,
Эштиң сени сактыр-дыр мен.
Эргим, хоюг карактарың
Эргелеңиң келген дег боор.

Арыг агаар тынганың дег,
Аялганы эжишиип,
Баян-хааржак ойнап оргаш
Баштак чаным сактыр боор
сен.

Эрткен чүве эгиттинмес.
Эштиң күүрү артар мыңнан
Кады чурттаар салым чок
бол,
Карактажып чорааймыс аан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ТЫВА «АРЗЫЛАҢ»

Моолдун национал байырлалы Республика хүнүнге тураскааткан хүреш маргылдаазы Баян-Ульгий аймакка болган. Шылыыдек дээп 128 мөгениң аразындан шүглүп үнгеш, аймактың «Арзылан-Мөге» деп хүндүлүг моол спортчу атка тыва мөге Иван Хурагаи төлептиг болган.

Тыва республиканың бодунга национал спортчу аттарны тывыспас чүве болгандыр, бистиң мөгелеривис ону эске чурттан чыалап эп турар апарганы база өөрүнчүг-дүр.

УЗАК КИЖИЛЕР ЧАРЫЖЫ

42 км 195 метр черни маннап эртери берге-ле. Август 4-те Кызылга марафон чарыжы болур...

Бай-Тайга чурттуг Сүрүн-оол Моңгуш чоокта база Москвага делегей чергелиг марафон маргылдаазынга киришкеш, 360 дугаар черни ээлээн. 7 муң ажыг спортчуларның орту үезинге келири, делегей чергелиг маргылдаага безин багай эвес көргүзүг деп санаттынар.

(Бистиң корр.)

БАЛЫКЧЫЛАР

Шоодуг

Хөктүг-оол деп аттыг эжим эр бар чүве. Оон-биле бир катап балыктап чораш, каражалыг ужуралга таварышканымны бижип көрейн. Кежээниң-не суур баары хальшнарлыг арыгдан инектер чандырар улус бис. Ол чан-биле оруктарывыс бир кежээ база катап баштажы берген. Инектер сүрүп алгаш чанып ор бис. Бир чугаа аразында кижим мындыг ажыктыг сүме катты: «Эртен эрте Хемчиктен балыктаалам. Кадырты, мыйыттар чемнеп турар ээрем көрдүм. Паштан эъттер илбектен ээри-биле демей боор...» — деп, орук дургаар суглук чок хөөреди.

Чудук кидүрер дээн эвес, эштиң сүмезин деткип, чөпшээрештим. Черден курут консерва лаазалары тып, анаа шыйлашкыннар чыып алдывыс. Эртенинде эртежик чеде бердим, кижим хүнезин белеткеп, чоруурунуң кырында тур. Ындазында орук дургаар чугаа-сооттут чоруп ор бис. Кара суг үнүүнүң узун сулагай ак талдарындан ийи сыыртгыш сывы кезип алган бис. Удавайн ээремге келдивис. Шынапла, балыктарның чемнээри хөлчок, ында-мында молчурт-молчурт...

Дүшке чедир арбынны ужулдувус, ажим черле балыктап өөренген кижи болгаш, хөйнү шелди, анаа четпес дээрден башка мээң олчам база шору, өкпеленчиг эвес. Изиг, дунааргай, балыктарның чемнээри шеглээн, Өөн биле аргалың аньнда дег, сугнуң балык-байлаңында өрелиг, алымныг эвес дээн сеткилбиле соксап кагдывыс.

Чемненип алгаш, эштиң тур бис. Шыыргыгып доңа бергеш, бир ортулуктуң өлезинниң эриинге хүннээректе чугаалажып чылыр бис. Оон бээр элээн үе эрткен, хүн дүъш ашкан. Идик-хеп ужулган черивиске келдивис. Элдеп чүве! Идик-хеп биле балыктарлыг барбаларывыс чок, тоолда дег черже кирген, дээрже-даа үнгени билдинмес. Карактарывыска бүзүревейн, ол-бо маннашкаш, тыппадывыс. Ис-даш көртен, билдиртпес. сигеннер аразынга чүү кестүр боор. Хейде удур-дедир көржүп, эвээн чапагаш артканывысты каттыржып, бирде серемчилеп чогувусту чектеп, сукуржур-даа бис.

Шынап-ла, эът чажыра тудуптар чүү-даа артпаан, оода уштуп каан ырыкташтарывыс безин чок. Бир кижи келгеш, бисти каңгаар эвес деп ойнаан сеткил-биле чажырып тураары ол боор дээн бодалбиле алтырыштывыс-даа:

— Эй, эргим кижи, ыглыннаары болзун! Хевиристи эккел!

Биске кым-даа харыы бербеди, көзүлбеди-даа. Чүгле чаңгы удур бисти кыжырганзыг өттүндү. Кайы-выста-даа кезек ыыт чок. Ам канчаар чанар бис? Дүн дүжерин манаар бе?

Бодум кежээки автобус-биле хоорай чоруур чугула херектиг кижи мен. Ол-бо остар, эриктер бакылап, чегеливис төндү. Тывылбас. Черниң чексээ, сугнуң суксаа болган кара холдуг оорга халак хилээзис-даа кончуг. А хептеривис кончуг — чаа, дүүн саткан спортчу костюм, чүзүр. идиктер чүве. Алыг-чарыштыг маргылдаага киририр дээн эвес, оларны чүге кеде берген улус бис ынчаап. Хайыраан хептеривис ынчаг каргыштыг оорга «белек» болган. Дыка үр дарлажылып боданган, бүрүлерлиг будуктар сып, оон-биле ссо-мурнувусту чажыра тудуп, чанып чоруптувус. Канчангаш көрүнте мөге, мурнувуста кезек херээженнер кел чор. Эжимни шенектей каапкаш, оруктуң солагай талазында чокпек кара талче маңнаптым, кижим мени эдере чүгүрдү.

Кисточка, хууннар туткан херээженнер боттарының чугаазынга «ээзирип», бисти эскерер хире эвес кылаштажып орлар. Оларның аразында Хөктүг-оолдуң кадайы база бар.

Тал артынга чаштынып турган эжим хенертен кыйсынчыг алгырды:

— Ии, дадай чыланны!— дээш, орукту кежир маңнап, шагар-оът аразынче киргеш, дедир үне халыды. — Эве эве! Изиг от, кестүг от!

Кужур эжим чөрээн үүбиле машина оруунга олура дүшту. Чода биле демектерин аажок аарзынып суйбады. Каткым кээри-даа кончуг, туттундум, баштай ушкан эжим шоотпас болгай. Өрү көрүптеримге, чоон будукта чүдек узун кара чылан ораажып алган, адыр дылын караңнаткан. Чиир тим, соогуң чүү дээр, эът-кежим чыырлы хонуп, тудуп чораан будуктарымны октапкаш, меннен маннаан уум-биле эжимниң чанынга олура дүштүм. Ыя ол аразында кайывыс-даа мурнувуста кел чыдар херээженнерни уттуп каапкан болдувус. «Кандыг-дыр сен?» — деп, боттарывыс удур-дедир айтырыштывыс.

Ол аразында соовустан машина медээледи. Кайывыс-даа сырбаш дидивис. Кузовта пионер лагериниң уруглары, ам кайнаар-даа баар арга чок, дөрт хана ортузунда дег муңгаштап, орук ортузунда ор бис.

Кадайлар чоокшулап келгеш, тура дүштү.

— Шалдаң ашактар-дыр. Тьфу, чүдектерин, угааны орта бе?

Бис ийи базар-баар чер тыппайн, бөле туттунуп алган ор бис. Машина кырында уруглар алгыржыпкаш, арнын чажырып, олура дүштүлер. Чамдык, кыжырымах, сонуургак оолдар хөк бодап каттырыжыпкан. Кадайлар оларга катчып база каттырышты. А бис ийи эсти бээр чыгы ор бис. Хенертен каткы чавырлы хона берди.

Хөктүг-оол кадайынче кылчаш көргеш:

— Кара холдуг оорлан карыжададывыс. Халадың бээр октавыт! —диди.

— Идик-хевиң кайыл?— деп, кадайы удур айтырды.

— Шынап-ла, угааныңар орта улус силер бе?

— Чугаалады ышкажыл, оор... — деп кижим шугулдай-дыр. — Ону сонуургааш чоор сен, шыдам халат...

Эжимниң кадайы элээн чоокшулап келгеш, бир чүве октай каапты. Ийи халат болду, юбкаландыр ораатттынгаш, туруп келдивис. База катап ийи таладан кара баар кадар чыгыы, карактар чажы саамчып тектүр кыйымныг катты. Бис ийи база шыдашпайн, каттыржыптывыс.

Карыма ТҮЛҮШ.

КЫДАТ ЭМЧИЛЕР

Делегейде сурагжаан кыдат медицинаның бөлүк специалистери «Тыва системниң» керээ ёзугаар чалааны-биле Кызылда чедип келген. Июль 8-тен эгелеп хүлээп алышкының кылып, эмнээшкинниң чорудуп турар.

Дуржулга-даа, хар-назыдаа талазы-биле оларның эң улуу бирги чаданың эмчизи Пон Чжен-Сюэн-биле очулдурукчулуг беседалаштывыс.

Тывага чедип келиривиске бистиң кончуг эки хүлээп алган, чону хүндүлээчел-дир. Республиканың чаа сагыш човангыры-биле дузалашканын, таарымчалыг тургустунуп алганын чугааладылар.

— Каш эмчи, кандыг мергежилдиг ирги? Боттарынар дугайында кысказы-биле чугаалап берип көрүнерем — деп диледим.

— Шэньян хоорайдан келген бис. 3 эмчи ине-биле эмнээр, 2 массажист, оът-биле эмнээр 2 фитотерапевт. Ам бо хүннерде олар эмнээр кижилерни көрүп, чыып чоруп турар. Бирээзи очулдурукчувус— деп тайылбырлаан.

— Келген кижилерни канчаар хүлээп алыр силер? Совет эмчилерниң чадап каан аарыгларындан экирттир эмнеп каан таварылгалар бар бе?

— Колдуунда-ла бодунуң кандыг аарыгдан аарып турарын билир кижилер келир-дир. Эмнеп чадап каан аарыгны сегиткен бис дээри берге. Ынчалза-даа аарыг кижилер экижиреп, сегип, эмнээшкин дузалап турар. Оон аңгыда, аарыы биллинмейн турган таварылгаларда диагнозун тургузуп, эмнеп каан турарывыс бар. Херек апарганда аарыг кижилерни хоорай эмнелгелеринге ол-бо анализтер кылдырарынче чорудуп турар бис. Тус чер эмчилериниң дузазы биске база херек-даа апаар-дыр. Дерит-херекселдер колдуунда бистиң — деп Пон Чжэн-Сюэн эмчи чугаалаан.

— Диагнозту канчаар тодарадырын кысказы-биле тайылбырлап берип көрүнерем.

— Улусчу кыдат медицинаның эрте-бурунгу төөгүзүнден аарыгны тодарадырынга 4 аңгы арга бар: **көөрү, айтырары, чыт билири, судалдаары** — деп солун харыыны кыдат эмчи берди.

Ол эмчилер дооза-ла кыдат медицина институттарының чуртунуң аңгы-аңгы хоорайларынга дооскан специалистер болду. Улусчу кыдат медицинада 4 аңгы чада (степень) барын, оон иштинде бирги чада — эң бедик дээрзин билип алдывыс. Мында келген эмчилерниң дөрткү — бирги чаданың специалистери.

Чазык шырайлыг, аныяк чараш очулдурукчу кыс Фань Изинь-Сунук ачызында беседавыс шуудап, дыл талазы-биле кандыг-даа бергедээшкин чокка чоруп турду. Ол боду мени Вера дээр деп чугаалады, оон орус дылга илдик чокка чугаалаарын магададым.

Бо чылын келген эмчилер **иглорефлексотерапия** болгаш **массаж** кылырын чорудуп турар.

Баштайгы хүлээп алышкынга кирер өртээ — 25 рубль.

Ине-биле эмнээриниң бир сеанс өртээ — 20 рубль (эмнээр хуусаазы 10-15 хонук).

Массажтап эмнээри — 15 рубль (хуусаазы 10-12-ден 30 хонук чедир).

Эмнедириниң өртээн кирериниң мурнуу чарында квитанциязын бижиткеш, удур-ла төлеп каары эптиг. Таарыжыр болза, бүдүн курсту төндүр ынчаар эмнедип болгай. Бир эвес аарыынарга арай таарышпас хире апарза, соксап каап болур.

Кыдат эмчилерниң эмнээшкин кылып турар адрези: **Кызыл хоорай, Политиктиг чырыдылышкының бажыңы (Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 46). Үшкү каътта (артыкы ужунда).**

Беседаны Намчал ООРЖАК кылган.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ● эдилекчизи — 3-33-91; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● ... — 3-45-93. Килдистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25; ● советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98; ● улегирга — 3-34-49, 3-35-73; ● ... — 3-41-16; ● культура — 3-39-15, 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23; ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● ... — 3-34-39, 3-34-93; ● корректорлар — 3-34-19; ● ... — 2-27-41; ● солун келбейн баргаазы — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Кеминде 2 парлалга ...

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Яам ... чер. полиграфия болгаш ном садыгының ... талазы-биле ... комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тираж 2707 экз. Чагыг № 115

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжынар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл июль 23
вторник
№ 125 (14625)

(Чагыдар өртээ 6 көп).
Садар өртээ 20 көп.

Тандгы районда Тываның кадаа ажыл-агый дуржулга станциязының «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының Владимир Федяевке удурткан **мал чеми белеткээр № 4 бригадазының** кежигүннери сиген кезилдезин бо айның 7-де эгелээш, бо хүннерге чедир 600 ажыг тонна сигенни белеткеп алганнар. Хоочун механизаторлар Александр Саая, Олег Ондар аныяк-даа болза, арга-мергежили бедик трактористер Мерген Монгуш, Эдуард Ондар болгаш өскелер-даа шалыпкын чоруун көргүскен.

«Шын» солуннуң КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР ТУГУН бетүн ол бригадага алдар болдуруп көдүрген.

Республиканың сигенчилери, мал чеминиң белеткелин дүргедедир!

ШЕМИНИҢ ШӨЛДЕРИНДЕ

Амгы үеде бирги чергениң чугула айтырыы — ниитиниң малынга четчир ужурлуг бөдүүн болгаш чуулуктуг мал чемин белеткеп алыры. Бо чылын июнь айның эгезинден бээр үзүктелиишкин чок чаъс чаап келгенинден оът-сигенниң-даа, тарааның-даа үнүжү багай эвес. Ынчангаш магадылалдыг быжыг чем курлавырын тургузуп ап болурунуң бүгү аргалары бар.

Чөөн-Хемчик районда хой ажылдыг «Большевик» совхоз мал чеминге 2100 тонна сигенни, 2600 тонна силосту, 1800 тонна сенажты болгаш 1080 тонна тараа саванын белеткээр ужурлуг. Бо дээрге амыр эвес херектир, ону күүседиринге организакчы ажыл, бир демниг иш негеттинер. Совхозта партия комитеди, дирекция хөй-нити организацияларының киржилгези-биле мал чеми белеткелиниң үезинде социалистиг чарыштың негелделерин ажылдап кылгаш, тиилекчилерге шаңналдарны дугурушкаш, бадылаан болгаш ону чара бижээш, көскү черлерде аскылаан. Июль 10-дан август 10-га чедир ниитиниң малынга чем белеткээриниң совхозта шалыпчы айын чарлаан.

Орта соруук кирген бүгү малчыннар, албан черлери, организациялар малга чем белеткээринче бо хүнде массалыы-биле кирипкен. Малчыннар Эрес Кара-Сал, Күржеп Монгуш, Сандак Куулар, Комбукай Монгуш олар мал чеминиң белеткелинче өскелерни мурнап, шалыпкын киргеннер.

Анатолий Кууларга удурткан хову-трактор бригадазы бөгүнге чедир 110 тонна сигенни белеткээн. Оон иштинден хөй чылдыг сиген 68 т. Ам дээрезинде бүгү техника бо бригадада мөөннеттинген. Совхозта АВМ болгаш сиген кургадыр агрегаттар ажылдап турар. Бо хүннерде 256 гектар хөй чылдыг сигенниг шөлде ажыл эгелээн. Сенаж, силос салыр оңгарлар белен.

Кылдынган ажылдар-биле кады бо чугула ажылда шыдажыр арга чок четпестер болгаш чедир ажыглаттынмайн турар курлавырлар бар. Кандыг четпестерил ол? Эрткен чылын мал чеми белеткелиниң үезинде ажыглап турган чамдык дериглер четче белдүнмээн. Хойжу бригадаларда сиген кезер машина болгаш трактор быжыглаттынмаан. Чамдык малчыннарның сиген кезер шөлдери амга чедир билдинмес. Аът-биле хөпээн сөөртүрүн, аът машиназы-биле сиген кестирерин уткан, чүгле техника херек дээрлер база эвээш эвес. Хойжу бригадалар аайы-биле малчыннарның күжүн мөөннээш, сиген белеткээрин организастап шыдавайн турары четпес. Тус черниң иштики курлавырларын чөп ажыглаар талазы-биле ажыл багай. Чижээ, Даштыг-Тейлер дужунда Шеми-Хемниң үнүнда сиген шөлдериче чазын-на кожүп кээп, олурупкан малчыннар ында чазап, чайлап турар, а бир эвес ол черлерниң сигенин камнап алгаш, кезип алган болза, эн-не эвээш дизе 5 сарааттыы ап болур. Курлавыр бо ышкажыл.

Совхоз эрткен чылын сиген планын 54 хуу күүсеткен. Чамдык суггарып болгу дег сиген шөлдери чедир суггарттынмаан болгай. Бригадирлерниң организакчы ажылының четпези олдур. Боттарында бар арга-курлавырларны чөп ажыглавайн чыткаш, өске черлерден диленип-колданыры дыка-ла таарымча чок.

Ам сорулгалар кандыгыл? Бирги ээлчегде, арга-арыглар иштинде өзеннерде, буга-сумуннар уннарында үнген сигенни хол кадыыры-биле шуптузун дүрген кезип, ажаап алыр херек. Эртен эртеден кежээ орайга чедир долу күш-биле ажылдаары чугула. Көдээде чурттап турар бүгү күш-ажыл кылып шыдаар кижи бүрүзү мал чеми белеткээр ажылга идепкейлиг киржирин чедип алыры чугула деп бодап турар бис.

Партия комитеди, совхозтуң дирекциязы бо талазы-биле бүгү-ле болдунар хемчеглерни алыр апаар бис.

Оолак КАРА-САЛ.
«Большевик» совхозта партия комитединиң секретары.

Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияда

ХУУСААЗЫН УЗАТКАН

Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналдарынга кордакчыларны дешшидип үндүрериниң болгаш оларның чогаадыкчы ажылдарын база чогаалдарын чугаалажып көөрүнүң хуусаазын Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссия узаткан. Ол чоруук шаңналдарга кордакчыларның чогаадыкчы ажылы-биле ханы таныжар, парлалгага болгаш массалыг информацияның өске чепсектерин дамчыштыр чугаалажып көөр арганы чоңга бээр, ылап-ла төлептиглерни шилип алырының байдалын тургузар.

Тываның Күрүне шаңналдарын август 15-те Республика хүнүнде эвес, а **1991 чылдың төнчүзүнде тывсыр деп шиитпирлээн.** Чогаадыкчы болгаш күш-ажылчы коллектив бүрүзү Күрүне шаңналдарынга кордакчылар кылдыр чаа кандидатураларны дешшидип үндүрүп болур. Дешшидилге дугаарында протоколдарны республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чанында Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияже чорудар.

Ниитиниң малынга — быжыг чем-суур

ДЕМНИГ ИШЧИ СИГЕНЧИЛЕРДЕ

— Ойт, ойт, биске херек кижи бо-дур — деп, чожувушаан, чолаачывыс Саша уткуштур келген машинаже хол чайып, улуг эргээ-биле орук кыдыынче айтып, имнеп эгеледи. Ында олурганнарның эскерип кааны-ла ол боор, машина чоруунуң аайы-биле бисти бичии эртс халыткаш, турупту.

— Дөө ол ажылдап турар улустуң кол кижизи бо-ла болгай—дивишаан, чолаачывыс машиназындан үнүпту. Бис база-ла машинадан үнүп кээп, Тандыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта мал чеми белеткээр № 3 бригаданың удуртукчузу Александр Балчыр-биле ынчаар ужуражып, таныштывыс.

Оон бригадазынга чедер дээш бар чытканывыс шын чүве. Бир шак хире бурунгаар Бай-Хаакка совхозтуң директору Сергей Дөңгүрович Седеп-оолга ужуражырывыска, ол бригадага ыяавыла чедерин сүмелеп, сигенчилерин мактап, оларның планныг онаалдаларының барык дөрттүн бир кезиин күүседип ап, 800 оранчок ажыг тонна сиген белеткеп алганын чугаалаан кижи. Бо районда ол дег эки көргүзүглерлиг өске коллектив-даа чок деп бүзүреткен чүве.

— Бир пресс-подборщигивис үрелип калган, суурже кирген улус бис. Арай чидиксей берди, ону барып көөрүм ол-дур ийин — деп, бригадир чугаалааш, уламчылады. — Ниитизи-биле бо чылын тракторларның, өске-даа дериг-херекселдерниң артык кезектериниң талазы-биле байдал дыка берге-дир. Кызылда артык кезектер келген-дир деп дыңнап алгаш, специалистеривис тутсуп-ла кирер. Чамдыкта курут-даа кээр, өске таварылгаларда ийи-чаңгыс демир конгурадып алган-даа кээр-ле. Ынчангаш колдуунда-ла боттарывыс борастанып, үе-дүпте үрелген машиналар, агрегаттар-даа «чагарлаар», кожалардан диленир, орнажыр, чамдыктарын боттарывыс-даа катап тургузар, кылырын оралдажыр улус-тур бис. Ынчалза-даа мындыг байдал чеже үргүлчүлээр деп, ол «курлавырларывыс» база бир кажан хоозураар-ла болгай. Ынчан та канчаар улус бис. Кайгамчык чүве-дир ийин. Септекчилеривис, иланчыя даргавывыс Донат Углов оларның тывынгыр, кызымак чоруунда-ла туттунуп турар улус-тур бис ийин.

— Бо хире бергелер турза-даа, шалыпкын-на ажылдап турар ышкажыл силер, дем директорунарга душтувус, силерни аажок-ла мактааш барды.

— Бо хире чаагай сиген турда, техникавыс багай дээш, канчап анаа олурар боор. Эрткен чылын сигенниң үнгени моон оранчок багай турда безин, 2 муң ажыг тоннаны белеткээн улус болгай бис. Ам бо чылын 3500 тоннаны белеткээр ужурлуг бис. Ооларның ажылга кызымаа кончуг, онаалдавысты күүседип болур бис. Оон кадында совхозувус дирекциязы-биле кээрэ ёзугаар бо чылын белеткээн сиген дээш төлевир хемчээли база улгаткан, оон аңгыда, онаалдавысты күүседир болзувусса, белеткеттинген бүгү мал чеминиң беш хуузун бригаданың кежигүннери боттары алыр деп чүүл база кээрэле бар. Ынчангаш ажылга сонуургал база бардыр ийин але. Көрүнер даан, ооларның ажылдап турарын — дээш, орук кыдыы ногаан шөлде ажылдап турган он хире тракторже айытты.

Кады чораан эштеримге та канчаар көзүлген чүве, мээң бодумга ажылдап турар тракторларның бир-ле каракка илдигип турар демнии, эптии сеткилимге аажок таарышты. Ниитизи-биле черле солунга ажылдап келген он ажыг чылдарымның дургузунда бо чылгы дег демниг иштиң ховар болурун көрүп келдим. Маңаа кээривис мурнунда чораанывыс «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының сигенчилериниң ажылы база шак-ла ындыг, бир хей-аъттыг болчук. Сиген-ширбииндиң хөйүнден, элбээнден ындыг болганы ол бе азы сигенчилерниң ажылга хамаарылгазының эки талаже өскерлип турары ол чүве ирги бе? Шынап-ла, ындыг чүве болза, эки-ле-дир ийин.

— Бо хире демниг ажылдап турар улустуң чанынга барып, оларны ажылындан чардыктырып канчаар. Олардан кымның ажылын мактап болур силер? — деп, бригадирден айтырдывыс.

— Кымны кандыг, оозу мындыг деп чүү дээр боор. Шупту-ла аажок кызып ажылдап турар улус. А ыяавыла херек дээр болза, сиген кезер тракторлар башкарыкчылары Виктор Оюн, Анатолий Коваленко, Олег Оюн, Тас-оол Оюн, Сергей Тохан-оол, Сергей Щербаков сутларның шуптузун адаар апаар ыйнаан. Бо-ла бүгү ажыл-биле бисти хандырып берип четтигип турар улус ол-ла болгай. Олар турупаар болза, мындыг хөй ажылдар кылдынмас болбайн аан. Оон аңгыда, сиген бөлдүрер дырбаашта Андрей Оюнну, пресстекчилер Севекпит Бүрээ, Саая Балчыр, сараат салыкчылары Алексей, Вячеслав Оюннарны чүге адап болбас деп. Чаңгыс-даа кижи арттырбайн, шуптузун адап болур мен.

— Ажылга таарымчалыг байдалдар, аъш-чем-биле хандырылга, шаңнал-мактал, чарыш кандыг чүве ирги?

— Биеэги дег чүве кайын турарыл аан. Ынчалза-даа чогуур чүүлдер кылдынып турар. Чижээлээрге, планныг онаалдаларын күүседип турарларны талон-биле халас чемгерип турар болгай. Чарыштың түңнелдерин он хонуктап үндүрүп, шалыпчыларны 25-30 чедир рубль-биле шаңнап турар. Мурнуку чылдарда дег кино-концерт, лекция-беседа харын ховар боор чүве-дир. Оларны-даа улуг дыка негевес улус-тур бис, нити байдал ындыг чүвени канчаар боор.

— Мал чеминиң белеткекчилериниң аразында республика чарыжының негелделерин көрдүнер ыйнаан. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Чүү дээр ону. Эки-ле чүүлдер бар чораан. Кайыбир шаңналга чедер дээш шырбаяр-ла апаар-дыр ийин. Оон кандыг боорун шалыпчы айның түңнелдери көргүзе бээр ыйнаан.

Бригадир-биле элээн чугаалаштывыс. Шак дег демниг ажылдап турган сигенчилерни чардыктырып, шаптыктаарын-даа дидинмедивис. Чугаалажып турар аравыста бөлдүнген сигенниң дилиндектери, дүргүлей пресстеттинген сиген каракка көзүлдүр-ле элээн көвүдей берген болду...

Николай БАЗЫР.

ХООРАЙ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА ДЫҢНАДЫГ

Мал чемнериниң белеткели массалыг эгелээн болгаш совхозтарга ногаа аймааның чайгы ажаалдазынга киржир сорулга-биле хоорай чурттакчылары кедээже үнер, шеф дузазын калбартыры-биле холбаштыр хоорайның пассажир транспортунуң автобустары хоорай иштинге моон соңгаар эвээш чоруур апаарын Кызылдың чурттакчыларынга улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскому дыңнадып тур.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

Саннар, фактылар

● **Бии-Хем — девискээр талазы-биле республикада улуг районнарның бирээзи. Оон девискээри 9130 дөрбелчин километр.**

● **Чурттакчы чонунуң саны — 14 муң 236 кижи, Туран хоорайда барык 6 муң кижи чурттап турар.**

● **Районда ниитизи-биле 13 школа бар, оларда 2765 өөреникчи өөренип турар.**

● **Уруглар албан черлериниң саны 12, оларда 1414 бичии чаштар хаара туттунган.**

● **Туран хоорайда 4 үлетпүр бүдүрүлгези, 50 албан организация черлери ажылдап турар. Бо чылдың апрель айдан эгелеп биче бүдүрүлге чери Туранда ажылдап эгелээн.**

● **Районда пенсионерлерниң саны 2014 кижи. Улус депутаттарының Туран хоорай Соведи дайын киржикчилери пенсионерлерге чурттап орар бажының септедип база одаар чүүл садып алырынга чыл санында муң рубльди дузаламчы кылдыр тускайлап берип турар.**

● **ТАР Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле бактаап киргениниң соонда чылдарда районда ийи кижи Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты алган: «Хадын» совхозтуң тараажызы чораан Барынмаа Анандыевич Маады биле «Кызыл тараачын» совхозтуң директору чораан, ам персоналдыг пенсионер Петр Васильевич Астафьев.**

● **Райондан 21 кижи Ленин орден-биле, 6 кижи Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаткан. Республика үезинде кожуун даргалап турган, пенсиялай бергеш малчынналп чораан Михаил Багай-оолович Сундуй «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг чораан, каш чыл бурунгаар ооң оглу Владимир Михайлович Сундуй база-ла ындыг орден-биле шаңнаткан. Ол ам арендатор.**

● **Районнуң саанчылары эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге сүт бүдүрериниң хемчээлин бо чартык чылда 123 хуу көвүдеткен, хойжулар дүк алырының планын чедимишкиниг боттандырган.**

Бии-Хем районунга тураскааткан бо үндүрүлгени бистиң корреспондентилеривис Сандро МААДЫ биле Сарыг-оол КУУЛАР белеткээн.

КЫРГЫЛДАНЫ ДООЗУПКАН

Улуг-Хем районнуң Түлүш Кечил-оол аттыг совхозунуң хем ол чарыында Эъжимде хой фермазының коданнарының кыргылдазы доозулган.

Кыргыкчылар аразында чарышка бирги черни Эдуард Монгуш 586 хойдан 1447 килограмм дүкту кыргып ап, тиилекчи болгаш хой база чүс рубль-биле шаңнаткан. Ийиден дөрт дугаар чедир черлерни ээлээн Маадыр Ендан, Орлан Бичеоол болгаш Стал-оол Түлүш олар база тус-тус шаңналдарга төлептиг болганнар.

Хойжу Кызыл-оол Монгуштуң коданының хой бүрүзү ортумаа-биле 3 ажыг килограмм дүкту берген. Фермада эң эки көргүзүг ол болган. Кыргылдага Хайыракан ортумак школазының өөреникчилери Алексей Мижит-Доржу, Марта Дарынооол олар эң идепкейлиг киржип, кады ажылдап турган эш-өөрүнүң мактап алганнар.

Владимир МААЖЫК.

• • •

Бай-Тайга районнуң «Тээли» совхозу хой кыргылдазын организастыг дооскан. Селекционер-зоотехник Владимир Салчак кыргылданы дүрген эрттирер, хойжуларның саат чокка чайлаглавыр чорудар дээш бо ажылды эки организастаан. Кыргылда пунктузунга бүгү ажылды таарымчалыг организастап турган.

АРАТ МЭЭҢ АКСЫМ-КЕЖИИ

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чоокта чаа болуп эрткен сессиязынга республиканың бүгү чонунуң өмүнээзинден Эвилел Керээзинге ат салыр бөлүк депутаттарның бирээзинге мени соңгаан. Ону бодум хуумда өөрүшкүлүг аас-кежик, меңээ көргүскен улуг идегел деп санап чоруур мен. Шынап-ла, бистиң чуртувустуң хөй нация улустарының тургузуп турары чаартынган чаа Эвилелди демократияның оруу-биле хөгжүп сайзыраар чаа күрүнени тургускан керээге ат салырындан артык өөрүшкү кайда турар.

Мээң бо бижээним бичии чүүлдүң адын номчупкаш, чамдык кижилер кайгай бээр чадавас. Ынчангаш бодум дугайымда каш сөс. Өскен-төрээн черим Сесерлиг бо. Ада-өгбем араттар бо черге көшкүн амыдыралдыг чораан. Тыва бот-догунгаан тускай күрүне турар үеде коллективтиг ажыл-агыйга каттыжып алгаш ажылдап турганнар. Оон мурнунда механизаторлап ажылдап чораан. 1976 чылда хойжулай берген мен. Бо үениң дургузунда чүс хойга онаалтыр 90-дан эвээш хураган албаан бис. 1983 чылда 114-түү алдывыс. Ындыг эки көргүзүг дээш мени Найырал орден-биле шаңнаан. Сөөлгү чылдарда аренда ёзугаар ажылдап келдим. Чаа реформа боттанып турар үеде ажыл-агыйны чорударының чаа аргаларынче шилчий бээр чадавас бис. Ынчангаш аңаа баш удур белеткенип, чоокта чаа үндүр бижипкен «Беларусь» дээр тракторну садып алдым. Ийи аъттыг мен. Ам арат ажыл-агыйын хөгжүдүп болур арга менде бар апарган.

93 дугаар округтан Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуткан мен. Суш, Өөк, Сесерлиг суурларның чону мени соңгаан болгаш кагдынган суурларны катап тургузар, ол черлерге ажыл-агыйны хөгжүдер, чонуң амыдыралының экижидер дугайында бол чагыгны меңээ берген. Ол-бо черлерге барып, элээн ажылдың чорутканым соонда, ол чагыг чүгээр күүсеттинип эгелээн. Сесерлиг ам тускай совхоз болу берген. Ленинка суур катап тургустунуп орар. Суштуң чону тускайланыр дугайында айтырыгны тургузуп турар. Чоннуң күзелин барымдаалап көөр апаар. Тускай ажыл-агый кылдыр аңгылаттынар бетинде бүгү чүвени эки санап көөрү чугула.

Амгы үеде малчыннарның хонаш-турлагларының оруун экижидер, оларга электри чырыын чедирер айтырыгларны чугаалажып чоруп турар мен. Кодээ черде чурттап чоруур кижилерниң ажыл-амыдыралынга эки байдалдар тургустунар болза, кайы-даа ажыл-агыйның экономиказы быжыгар, чонуң чаагай чоруу бедиир, күрүневистиң күш-шыдалы улгадыр.

Демир-оол ДОТПАА.
Тыва АССР-ниң улус депутады.

БИИ-ХЕМЧИЛЕРНИҢ ЭРТКЕН ОРУУ

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнуң байырлалы хүн бүрү чоокшулап орар. Оон өөскүп бодарааарынга, харын тиилээринге Бии-Хемниң орус, тыва ажылчы чонунуң үлүг-хуузу улуг дизе, ында хөөредиг болбас. Ол дугайын төөгүлүг барымдаалар-биле бадыткаарын кызыдып көрейн.

Туранда Ленин кудумчузунда Антон Яковлевич Барановтуң тураскаалы бар. Кымыл ол? Баранов 1872 чылда Минусинск хоорай чоогунда Пойлово суурга тараачын өг-бүлеге төрүттүнген. Ол 10 харлыындан эгелеп кулак байларга хөлечиктеп эгелээн. Сөөлүнде баргаш, Баранов орус-япон дайынга киришкен болгаш оон дөрт дайынчы шаңналдарлыг ээп келген. 1909 чылдан эгелеп ол Тываның чурттакчызы апарган. 1916 чылга чедир Баранов Хаа-Хөл алдын уургайынга ажылдап турган. Ол-ла чылын Антон Яковлевич Туранга доктаап, бодунуң ажыл-агыйын кылып эгелээн.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының чаңгызы Тывага дыңналып келген. 1918 чылдың эгезинде кызыл партизаннарның баштайгы отрядтары Туранга чедип келгилээн. Март айда тараачын депутаттарының Соведи тургустунган. Ол үеден Советтерниң край съездизинге белеткел эгелээн. Аңаа делегат кылдыр А. Я. Баранов соңгуттурган турган.

Орус, тыва бөдүүн чоннуң эп-найыралы быжыгып, оларның бот-боттарынга дузазы болгаш кады ажылдажылгазы күштелип турда, байлар кайын хөделбейн олурар деп. Туран, Өөк чурттуг байлар каттыжып алгаш, 1918 чылдың чазынында самыын көдүрүп үндүрген чүве-дир. Ону базары-биле край Совединиң даргазы С. К. Беспалов база Н. Г. Крюков кызыл партизаннарның эвээш кижилиг отряды-биле Өөкче чоруткан. Самыын бастырган, ынчалза-даа партизаннарга ол чугаалап четпес улуг когаралды чедирген. Чүл дизе, Өөк суурга чурттап турган бай кулак Микешин дээрзиниң бажыңынга келеп чыткаш, дайзыннар Беспалов биле Крюковту соңга өттүр боолап өлүрген. Беспалов биле Крюковтуң мага-бодун кызыл партизаннар Өөк суурнуң кыдыынга хөөржүдүп каан. Аңаа Баранов база-ла эң идепкейлиг киришкен. Кезек үе эрткенде, Баранов дайынчы эштериниң чевээн шеверлей чазаан шеттер-биле херимнеп каан. Сөөлүнде баргаш, өөкчүлер аңаа Беспалов биле Крюковка бөдүүн тураскаалды кылган. Алдан чылдарда ол-ла черге чаа тураскаал тургускан. Ол ам Өөк ортумак школазының баарында турар. Беспалов биле Крюковтуң чевээнде тургустунган ол тураскаал Өөк суурнуң орус, тыва чурттакчыларынга бир дээмей ыдыктыг чер апарган.

1918 чылдың төнчүзүнде Колчак Омскиге контрреволюстуг эргилдени кылган болгаш ол бодун бүгү Россияның чагырыкчызы кылдыр чарлаан. Совет эрге-чагырганың удурланыкчылары Тывага база-ла идепкейлии-биле хөделип эгелээн. Олар чаа тургустунган Советтерни узуткаан болгаш эрге-чагырганы боттарының холунга ап, Тываны контрреволюцияның уязы кылыр дээш шыңгыы хемчеглерни ап чоруткан.

1919 чылда Щетинкин биле Кравченконуң партизан шерии Тывага чедип келген. Оларның соон дарый Бологов деп кижиге баштаткан актарның чепсектиг отряды Туранга келгеш, ону чиигибиле эжелеп алган. Ол душта Баранов Щетинкинниң шериинге турган. Бологовтуң Туранны эжелеп алганын дыңнааш, оон аг-шериин чежел, боо-чепсээ кандыгыл, Хем-Белдиринче кажан шимчээрин билип кээри-биле Щетинкин Барановту Туранче чоруткан. Оон серемчилели кошкак болганы чадавас, Барановтуң Туранда чедип келгениң Брасаулов биле Железняк дээр кулактар билип алган. Кедеп тургаш, олар Барановту туткаш, Бологовтуң штавынга эккелген. Актар ону каш хонук улай байысаап, эттепсоп келген. Баранов кандыг-даа өчүк бербээн. Бологов ону шаажылап өлүрерин дужааган. Беш казак хары утда Барановту чыдаларбиле өттүр шашкаш, суур кыдыынче аппарып октапканнар. «Советтер дээш өлүмден-даа корткас мен!» деп Барановтуң сөөлгү сөстери ындыг болган. Оон мага-боду каш хонукта суур кыдыынга чыткан. Уруу Раиса каш катап Бологовка чедип тургаш, адазының мага-бодун хөөржүдүп каарын арай боорда чөпшээредип алган. 1966 чылда Барановтуң өлүрткен черинге туранчылар тураскаал тургускан. Ол ам хоорайның ыдыктыг черлериниң бирээзи.

Бии-Хемниң девискээринде Тывага улусчу революция, Ада-чурттуң Улуг дайыны-биле холбашкан он ажыг тураскаалдыг, ыдыктыг черлер бар. Оларның база бирээзин маңаа төөгүптейн.

1921 чылда Тывага улусчу революция тиилээн болгай.

Ол-ла чылдың чайынында Элегеске Оюн Күр-Седи баштаан хувискаалчы араттарның бөлүү тургустунган. Олар Тываның хувискаалчы намын тургузары-биле улуг тайылбыр ажылын араттар ортузунга чорудуп эгелээн. Удавааңда ындыг бөлүк Туранга база тыптып келген. Чон ортузунга чоруткан карак кызыл тайылбыр, агитас ажылы халас барбаан. Тарлаг хем аксында Өөктүң Кара-Ыяш деп черге хувискаалчы араттарның чөвүлел хуралы болган. Ол хуралга организастыг бюрону тургускан. Бюро бүгү Тываның ядыы арат чонунга кыйгырыгны хүлээп алган. Ук кыйгырыгда Тываның хувискаалчы намын тургузарының чугулазын база оон-биле холбашкан сорулгаларны ылавылап тайылбырлаан.

Бии-Хем чурттуг кижи болганымда, Павел Медведевтиң дугайында каш сөс чугаалаксадым. Софрон Медведев Григорий, Павел, Федор дээр үш оолдуг кижи чүве-дир. Оларның ортуну — Павел депшилгелиг кижи турган. Ол адазының айбызы-биле Тываның бүгү кожууннарын кезээн, харын-даа Моолга хөй удаа чораан. Тывалап, моолдап арыг чугаалаар. Тывалар ону сайыт деп шолалаар турган. Павел Сүт-Бажынга болган Бүгү Тываның үндезилекчи хуралынга киржип, Тыва Арат Республиканы тургузуп чарлааның херечизи болган.

Кара-Ыяшка болган чөвүлел Хуралдың аңаа хүлээп алдынган кыйгырыгның үре-түңнели удавайн көстүп келген. 1922 чылдың февраль 28-тен март 1-ге чедир Туранга ийи дугаар чөвүлел хурал эрткен. Аңаа Тываның шупту кожууннарының база ВКП(б)-ниң райбюрозунуң төлээлекчилери киришкен. Ол хурал херек кырында, Тываның улустуң хувискаалчы намының 1 съездизи болган, чүге дээрге аңаа намның Төп Комитедин соңгаан болгаш оон Уставын бадылаан.

Тываның улустуң хувискаалчы намын тургузарынга ол шагда депшилгелиг кижилерниң бирээзи, Лопсан-Осур улуг рольду ойнаан. Ол Моолга каш-каш чыл чурттап, аңаа харын-даа лама сургуулундан бээр дооскан. Тывага ээп келгеш, Лопсан-Осур революстуг идеяларны араттар ортузунга тарадып, хувискаалчы намны тургузарының чугулазын оларга амыдыылыш чок тайылбырлап турган. Лопсан-Осур Россияның революстуг кижилери-биле сырый харылзааны тудуп, Бии-Хем девискээринге кожа-хелбээ чурттап, демисежип, ажылдап турган орус, тыва улустуң найыралын быжыглаарынче улуг кичээнгейни салып турган. Ооң бир херечизи мындыг. 1903 чылда Туранга орус школа ажыттынган. Ол Тывада бир дугаар школа болган. 1912 чылда Лопсан-Осурнуң оглу Шыван-Кек ол школага өөренип турган. Ол дугайын документилер херечилеп турар.

Бии-Хемниң чонунуң дайын чылдарында болгаш амгы ажыл-ижиниң дугайында чүүлдер бо солуннуң өске материалдарында каксы кирип турар болганда, ол дугайын биживейн, төөгүже кол кичээнгейни угландырдым. Төөгүнү уттуп болбас херек. Эрткен төөгү турбаан болза, бөгүнгү амыдырал кайын тыптып келир ийик.

Нацияларда аразында харылзаалар дүшкүүрленип, баксырап турар бо нарын үеде, бии-хемчилерниң эп-найыралы, кады ажылдажылгазы тендиш дивээни өөрүнчүг. Эп-найырал кады ажылдажылга-ла турза, амыдыралдың кандыг-даа бергелерин ажып эртеринге чүү-даа шаптыктап шыдавас ийик.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.
Бии-Хем район Совединиң болгаш оон күүскомунуң даргазы.

ДЕПУТАТТАР-БИЛЕ АЖЫЛЫВЫС

Бии-Хемде район, кожээ болгаш хоорай Советтери депутаттар бөлүктерин, комиссияларны, херээжениер чөвүлелдерин, агитквартираларны, комсомол, партия, профэвилел организацияларын, хоочуннар чөвүлелин, төрелдер комитеттерин хаара туткаш, чоң аразынга организас-массалыг ажылдың чорударынче кол кичээнгейни салган.

Өөк кожээ Совединиң баазалынга эрттирген депутат хүнүнге чедер-четпестерни сайгарып сүмелешкен. Чер-чер Советтеринге база-ла ээредилге хүннерин эрттирдивис. Депутаттар мурнунга ССРЭ-ниң улус депутады эмчи З. Н. Доронина, район Совединиң депутады, районнуң улус судунуң даргазы Р. С. Чакар, райкүүскомнуң оргкиддис эргелекчизи Н. Х. Шагдыр-оол, санитар-эпидемиология станциязының улуг эмчизи А. Н. Щеботкин, район Совединиң даргазы К. А. Мастык-оол олар янзы-янзы темаларга лекцияларны номчуп, депутаттарга арга-сүмезин катканнар.

Ажык чугаа хүннерин план ёзугаар эрттирип турар бис. Сесерлиг кожээ Совединге ажык чугаа хүнү мындыг янзылыг белеткеттинген болгаш эрткен.

Суурда чоң чыглыр черлерге бичии хааржактарны тайылбыр бижик бижээш аскылаан. Удуртукчуларга айтырыгларның ужурзаныксаарларның дажызын тургускан, айтырыгның утшинин тодараткан. Район төвүнден айтырыгларга харыылап бээри-биле харыысалгалыг ажылдакчыларны чалаан, оларга баш удур айтырыгларны дамчыткан турган. Чонну хүлээп алыр, хурал эрттирер, сонгукчулар мурнунга отчет бээр кижилерни белеткээн. Ажыл шагы доозулганда, суурнуң чурттакчы чону клубка чыглып келген болгаш ажык чугаага идепкейлиг киришкен. Чонну чамдык айтырыгларын харыы шиитпирлеп алыр бир аргазы бо деп көрүп турар бис. Ынчангаш районнуң харыысалгалыг ажылдакчыларының чон-биле харылзаазы быжыгып орар.

Бо чылдың III кварталдан эгелеп чер-чер Советтериниң ажылын солчуп турар составтыг комиссиялар хынаарын планнаан бис. Ол комиссияларның составында кожээ Советтериниң даргалары, оралакчылары, специалистер, район Совединиң президиумунуң кежигүннери, райкүүскомнуң харыысалгалыг ажылдакчыларын киирген.

Ольга ДАМЧАЙ.

Район Совединиң даргазының оралакчызы.

---

70 Тываға улусчу революцияның чылы

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ БҮДҮРҮЛГЕЗИН ХӨГЖҮДЕРИНГЕ ЧЕДИП АЛГАН ЧЕДИИШКИННЕРИ ДЭЭШ «КЫЗЫЛ ТАРААЧЫН» СОВХОЗ 1967 ЧЫЛДА ЛЕНИН ОРДЕНИ-БИЛЕ ШАҢНАТКАН.

САЛГАЛДАРНЫҢ ТУДУШКАА

Ленин орденниг «Кызыл тараачын» совхозтуң төөгүзү бистиң орус-тыва найыралдың тургустунуп келгени болгаш ам-даа уламчылап турары, шынап-ла, ооң төөгүзүнде доннажып быжыккан. Туран хоорайның бүдүүн тараачыннарының организастап тургусканы артельге Хөл-Шивиниң ядыы араттары база каттыжып кирип алгаш, чаа амыдыралды тудуп, бо чоок-кавының черин таныттынмас кылдыр чаарткан. Коллективтиг ажыл-агыйны кады тургускан турган Коровиннер, Кошкаровтар, Поносовтар, Шеголевтер, Сарыг-оол, Намчак-оол алышкылар, Комбукай, Карбыжык суглар ам чок, ынчалза-даа оларның ажыл-ижин ада-өгбелериниң херээн уламчылап, совхоз бүдүрүлгезиниң мурнакчылары бооп ажылдап чоруурлар. Оларның дугайында сеткилзүредир чугаалай бээр мен. Ам бистиң совхозтуң партия организациязының ажыл, амыдыралының дугайында каш сөстен чугаалап көрейн.

Ында амгы үеде 96 коммунист бактаан турар. Ажык чаргыг чоруктуң, демократияның калбарганы-биле холбаштыр партияда нити байдалдың нарыыдап, чамдык бергедээшкиннерге таваржып турары чажыт эвес. Ындыг болзажок совхозтуң партия организациязы улуг бергедээшкиннерге таварышпайн турар, чүге дээрге ооң чон-биле харылзаазы быжыг ат-алдары-даа кудулаваан. Кижилер ажыл, амыдыралынга хамаарышкан айтырыгларны партия, цех организацияларынга тургузуп кээп, ында ажылдап турар коммунистер-биле сүмележип, олардан дуза дилеп кээп турар.

Партком совхоз бүдүрүлгезиниң бүгү адырларынга партийжи салдарны кошкатпас, харын улам күштелдирер дээш цех организацияларының структуразын сайзыраңгайжыдып, үениң негелдезинге дүүштүр тургузуп турар. Бисте коммунистер ажылдавайн турар адыр барык чок. Кожээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чүгүда участоктарында 6 цех организациязы ажылдап турар. Совхоз төвүнде, Туран болгаш Билелиг сүт-бараан фермаларында, автогаражта, совхозтуң Хүт болгаш Шивилиг салбырларында партия организациялары бар. А саанчылар, хойжулар, тараажылар ортузунда дөрт партбөлүктү тургускан. Олар чылдың кайы-даа үезинде доктаамал ажылдап, кожээ ажыл-агыйның ээлчеглиг сорулгаларын боттандырып чорударынга боттарының үлүүн киириштирип турар. Совхоз бүдүрүлгезиниң янзы-бүрү адырларында партийжи салдарның кандыг янзылыг боор турарын дараазында чижек-биле бадыткап болур. Бисте бүгү саанчыларның 26 хуузу, хойжуларның 20, механизаторларның 13 хуузу коммунистер. Чурттакчылыг чер, бүдүрүлге участогу бүрүзүнде коммунистер ажылдап турар болган чүве төлээде ажыл-агыйның социал айтырыгларын шиитпирлээри биске белен боор турар. Бүгү чүвени чүгле коммунистер кылып турар дээр болза шын эвес апаар. Янзы-бүрү деңнелдиң депутаттары коммунистер, профэвилел болгаш хей-нити организацияларының активчилери бир демниг хөделип ажылдап турар.

Бир демниг ажылдың түңнелинде, чамдык чылдарда бергедээшкиннер турупт, мал чемнери чедишпестеп турза-жок, ажыл-агыйның көргүзүглери бир дески чугаар боор турары өөрүнчүг. Он ниити беш чылдың планныг онаалдалары ажыр күүсеттинген. Эрткен чылын кандаашкын болган даа болза, курунеге эът садарының планы 102,7 хуу, дүк планы 112,9, а ногаа бүдүрериниң планы 110 хуу күүсеттинген. Сүт планы бичии-ле чедир күүсеттинмээн. Ында бистиң саанчыларывыстың буруузу чок. Саян ындындан садып алган савылыыстың шынары багай болган болгаш черээ ёзугаар садып алган кондицияттыг мал чемин чедир чорудуп бербээн. Эрткен чылын чедир алдынмаан сүттүң орнун дуглаар дээш саанчылар (оларда тургускан партбөлүктү хоочун саанчы А. И. Тереких удурттуп турар) чыл эгезинден бээр онза күжениишкинниг ажылдааш, бо чылдың бирги чартыында сүт бүдүрериниң планын ажыр күүсеткен. Бир инектен не 1071 кг сүттү саггаш, ол дээрге 102 хуу болур. Мурнакчы саанчывыс коммунист В. В. Калюкина саанчыларның республика конкурузунга тиилээш, Россия Федерациязының мурнакчы саанчыларының маргылдаазынга киржир эргени алган.

Мурнакчылар дугайында моон-даа ынай чугаалап болур. Ынчаарга бо чүүлдүң эгезинде салгалдарның чаагай чаңчылы уламчылап, амгы аныяктарывыс ада-өгбелериниң адын сыкпайн ажылдап турарлар деп чугаа кылган болгай мен. Ону бадыткаары-биле чамдык чижектерни көргүзүп көрейн. «Кызыл тараачын» колхозтуң үнделиилекчилери чораан Намчак-оол, Сарыг-оол алышкыларның ажы-төлү база-ла маңаа ажылдап тургаш, пенсиялай бергеннер. Ам оларның уруглары саанчылап, кадарчылап ажылдап турар. Карыякнарның өг-бүлезин ап көрээли. Оларның уруглары совхозтуң мурнакчылары бооп ажылдап турар. Нина Карыяк моон мурнунда хойжулап ажылдап турган болза, ам хой бригадазының бригадири. Районда болгаш совхозта идепкейжи коммунистерниң бирээзи. Билелиг фермазында фронтучу чораан Павел Тырышкакович Баирниң уруглары база-ла мурнакчыларга санадып, эки ажылдап чоруурлар. Улуг уруу Александра хойжу, Зояны ферма эргелекчизи. Ол адазы чок апарган соонда, ооң орнунга ферма эргелекчилей бергеш, ол ажылында ам-даа ажылдап чоруур. Орус чоннга хамаарыштыр алыр болза, ындыг кижилерни четче санап чугаалаары берге. Салгалдарның күш-ажылга ынак чаагай чаңчылдары уламчылаттынып турарындан совхозтуң экономиказы улуг бергедээшкиннерге таварышпайн келген.

Партком кижилерниң амыдырал-чуртталгазын экижидеринче, социал айтырыгларны шиитпирлээринче доктаамал кичээнгейни салып турар. Совхозтуң удуртулгазы болгаш специалистери-биле кады ажыл-агыйның социал хөгжүлдезиниң беш чыл хуусаалыг программазын ажылдап кылган турган. Шаг-үениң байдалы жандыг-даа боор турбажок, ында көрдүнген чүүлдерни кылып күүседир дээш болдунар-ла хемчеглерни ап турар бис. Оон башка хоржок. Чоңга чарлап дыңнаткан болгаш аазаан сөстү күүсетпес болза партияның ат-алдары улам баксыраар болгай. Программада көрдүнгенин ёзугаар сөөлгү каш чылда миллион 200 муң ажыг рубль-биле чуртталга тудуун кылдырткан. Чаагайжыды туттунган болгаш иштиг сугдуг бажыңны ажыглалга киирген. Малчыннарга, механизаторларга 22 квартираны тудуп берген. Хоочуннарывысты база уттпайн турар бис. Оларга чаагайжыды туттунган 4 квартиралыг бажыңны кылып бердивис. Билелигде чуңар бажыңы, Хүтте хлеб быжырар черни болгаш школаны кылган. Бүдүрүлге объектилерин санавааска бозин ындыг-дыр.

Совхозтуң механизаторлары часкы хову ажылдарын кыска хуусаала эрттирген, тараа эки үнүп турар. Малчыннар хой кыргылдазын дооскаш, чайлаглап үне бергеннер. Амгы үеде бүгү күштү мал чемнериниң белеткелинче мөөңнээн бис. Бүгүн чартык чылдың мал чемин белеткеп алыр деп сорулга салдынган.

Валерий ГОНЧАРОВ.

Партком секретары.

РЫНОК болгаш АМЫДЫРАЛ

ДОРТ ХАРЫЛЗАА ЧЕРЛЕ ЧУГУЛА

Тываның бойдус байлаан, тодаргайлаарга, ооң чайгаар боду үнген аргаларының ыяжын ажыглап турарывыста хумага чок деп чүвевис каракка көзүлдүр-ле илдең. Бистер, арга-ыяш ажыл-агый черлериниң ажылдакчылары, черниң үнүш байлаан камгалаар база өрт айыылын болдурбас дээш, чамдык таварылгада албан-дужаалдыг кижилерни торгаарынга чедир болдунар-ла хемчеглерни ап турар бис. Ындыг болзажок тудуг материалдары белеткээр организацияларның хей болганындан арга-ыяштың камгалалы черле экиживейн турар. Оон түңнелинде Тываның арга-ыяжы моорту эвээжеп, улуг-биче хемнериниң суу сыгып, а чамдыктары кадып турары хейге билдинтир.

Байдал ындыг турбуже, чамдыкта үстүкү черлерден ол-бо организацияга ыяш белеткээр черлерден тускайлап бериер деп айтыышкыннарының кээрн ам-даа уламчылап турар. Ону кончуг-ла ажыл-агыйжы эвес чоруук деп санаар мен. Кестинген ыяштың будуундан чөвүрээзинге чедир бүрүн ажыглап кылыштар дериг-херекселдер бисте ам дээрезинде чок. Оон ужурундан кескен ыяштың хөй кезии ажыглаттынмайн, чер болганда ирип чыдар, каракка чаржынчыг бооп турар. Ону моон соңгаар болдурбазының аргалары бар бе? Бар. Рынок харылзаалары калбарып, дорт дугуржулгалар кылдынып турар амгы үеде кестинген ыяшты долу ажыглаарының бүгү аргалары тургустунга берген. Чүнүң-даа мурнунда республикага тудуг ыяжы белеткээрини нити хемчээлин эвээжеткеш, кестинген ыяшты бүрүн ажылдап кылгаш, оон алдынган чиг этти ол-бо черлерге бүрүнү-биле эки өртекке сайгарып алыры хүннүң айтырыы апарган.

Бо талазы-биле баштайгы базымны кылып эгелээн бис. Эвилел деңнелдиг харылзаштырылга - коммерция чери-биле чугаалажып, бүгү санаашкыннарны кылып тургаш, «Инфра-Кос» дээр совет-фин бүдүрүлге-биле харылзааны тургузуп алдывыс. Ол дугайында каш сөстен чугаалап көрейн. Республиканың арга-ыяш девискээр-бүдүрүлге эргелелиниң чөпшээрели-биле бистиң коллективтиң структуразынга чамдык чаартылгаларны кылдывыс. Тураннын арга-ыяш ажыл-агый чери ам ийи бот-тускайлан коллективтен тургустуна берген. Арга-ыяш ажыл-агый чери бюджет хөрөнгизи-биле ажылдап-амыдыраар чер бооп артпышаан, мурнуку хүлээлгелерин күүседир, бойдусту камгалаар, а ооң чанында тургустунган «Туранлес» дээр фирма совет-фин бүдүрүлге-биле дорт харылзаа ёзугаар ажылдаар бот-тускайлан чер болу бээр.

Чарлынган керээде мындыг чүүлдерни көрген: бистиң ажылчыннарывыс ыяшты кескеш, оон янзы-бүрү тудуг материалдарын кылгаш, ооң чамдык кезиин совет-фин бүдүрүлгеже чорудуп бээр, а ол бүдүрүлге бистиң амгы үениң станоктары, дериг-херекселдери-биле бүрүн хандырар. Алган-беришкен чүвеңни колдуунда валюта-биле санажыр. Бистер ам дээрезинде ийи чаа станокту банкыдан чээли алган акшавыс-биле садып алган бис. Ол станоктарның бирээзи янзы-бүрү манзаларны, брустарны дилер кончуг нарын техника. Ылангыя кескен ыяштың чиңге баштарындан вагонка, плинтус, янзы-бүрү хааржактар кылыр чуга манзаларны диилдирер агрегаттыр.

Өске станок чоон-даа, чиңге-даа ыяштың чөвүрээзин картап аштаар херексел болур. Ылангыя чагылар кылырынга (электри болгаш телефон) херегзээр адагаштарны бажындан эгелээш чоон ужунга чедир хоюглай картап үндүрүптер. Бо станоктуң картаан чөвүрээзин, хээндектээн будуун болгаш диилген ыяштың хирээндизин садып алыр черлерни база тып алган бис. Химия заводтары ол чүүлдерден алгы будуурунге, эттээринге херектиг бүдүмелдерни, янзы-бүрү чуктарны, оон аразында эмге-даа херектээр чүүлдерни кылыр. Ол чиг этти Саян ындынче чүдүрүп чоруткаш, эвээш эвес орулганы алыр бис.

Амгы үеде бистиң коллектив чылда ортумаа-биле 70 муң рубльдиң тудуг материалдарын сайгарып турар. Бо ийи станок ажыглалга кире бээрге, чыл санында-ла чүс муңдан эвээш эвес арыг орулганы алыр апаар бис.

Бо хүннерде чаладып келген специалистер баштайгы станокту эптеп тургузуп турар. Чоорту шыпкарлып, чаа техниканы немей тургузуп тургаш, эвээш эвес орулганы алырын планнап турар бис. А кол чүве — тудуг ыяжын болгаш оон артынчыларын бүрүнү-биле ажыглаар. Болбаазырадып кылыр арганың тургустунуп келгенинде болур. Кедизинде барып Тываның ыяжындан саазын кылыр бүдүрүлге биске тургустунуп кээр чадавас. Рынок харылзаалары ындыг арганы биске берип турар, бүгү чүве боттарывыстың кайы хире ажылгыр-тывынгыр ажылдаарывыстан хамааржыр.

Иван СЕМЕНОВ.

Туранның арга-ыяш ажыл-агыйының директору.

БИИ-ХЕМ — ДАЙЫН ЧЫЛДАРЫНДА

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн соонда, удатпаанда районнуң орус чонунуң аныяк оолдар, кыстарын фронтуже үдеп эгелээн. Туран хоорайдан болгаш өске-даа суурлардан он-он оолдар, кыстар шериг комиссариадынга кээп, фашистиг эжелекчилерни чылча шаварынга беленим илередип, дүрген-не фронтуже чорударын дилээн билдириишкиннерни бижээн.

Туран хоорайның болгаш суурларның школаларында фронтучуларның, эки турачыларның музейлерин дерип тургускан. Ында чыгдынган материалдардан санап өөрге, Бии-Хем районндан (ам дээрезинде четчелеттинмээн) 200 хире кижи дайынга чораан бооп турар. Бир онзагай чүүл бүдүн-бүдүн өг-бүлелерниң алышкы оолдарының шуптузунуң фронтуже чоруп турганы болур. Чижээ, ол үеде хөй эвес чурттакчылыг турган Ленинка суурдан 24 кижи фронтуже аъттанган. Оларның аразында Глухенко болгаш Путинцев дээр дөрт-дөрт алышкы, Секачевтер дээр үш алышкы бар. Өөк суурдан Зайцев, Дубовский, Власов, Эрбектен Суханов, Капустин, дээш, оон-даа өске алышкылар фронтуже аъттанган. Оларның хөй кезии ээп келбээн.

Тыва эки турачы танкистер Байкара Биче-оол, Түлүш Кызыл-Тас, аъттыг шериглер Маады Байыр, Оюн Оолак, Алексей Ак-оол, Дагба Оюн дээш, ниитизи-биле 22 тыва кижи дайынга киришкен. Чүгле Эрбектен безин 14 Оюн фронтуга барып тулушкан. Оларның чамдыктары база-ла ээп келбээн.

Дайын чылдарында орус тараачыннар, тыва араттар боттарының мал-магалын, тараа-быдаазын фронтуга өргүп, кончуг-ла эрес-шудургу ажылдап турган. Дайын үезинде фронтуга эки дузалашканы дээш Баян-Колдан Оюн Темчи Күш-ажылдың Кызыл Туг, Байкара Өнгээ Кызыл Сылдыс орденнер, Эрбектен Оюн Увааи-оол, Оюн Сотпуй-оол, Тарлагдан Түлүш Болдуш ТАР-ның Республика орденнери-биле шаңнатkan. «Кызыл тараачын» колхозтуң колхозчузу Ф. С. Поносов баштаныг моон белекти фронтуга чедиришкеш келген.

Бо хевирлиг чижектерни школа музейлеринден хөй-биле көрүп болур.

УЖУКТУГ СААНЧЫ

Кижи шыдажыр аргажок каан, изиг хүннүң чалыымы Туран девискээрин шыва апкан. Бо чылын оът-сигенниң үнгенин хоорай чоогунда фермаже чоруп ора бегин эскерип каар. Саанчыларның эртенги саалдазы доозулган, бажыңнарында чанып келгенин билип алгаш, каш чыл бурунтаар республикага эки мурнакчы ажылы-биле диңмирен турган ол коллективтиң тускай эртемниглер ораалинге зоотехник Клара Кыргысовна Байыр-оол-биле чугаалажы бердим.

— Дан хаязы черни чырыдып, дөрт шак турда-ла, мурнакчы саанчы Лариса Сандан чүък машиназынга өөрү-биле олурупкан, суурдан 35—40 километр Кавылып деп черде чайгы фермаже углай чоруптар. Оо, ол үеде хоорайда улус улуг уйгузундан чарлып чадап чыдар болгай. Кожээ кижилерниң хоорай чурттугларда бир ылгалы ол-дур. Саанчылар хүнүс 4 шакта база кежээки саалдаже халтар. Ол хире ырак черже күш дан бажындан орай кежээге чедир ажылдаары берге-ле-дир. Ону чүгле ажылынга бердинген, быжыг тура-соруктуг онаалтаның күүсеттпээнде, сагыш-сеткили оожургаавас, чаазаның чоннуң салген сорулгаларын амыдыралга күүседир дээш бердингиг ажылдап билир кижилер шыдаар. Ындыгларның бирээзи Туран сүт-бараан фермазының саанчызы Лариса-дыр.

Туран фермазы хоорай-биле барык тутчу берген. Ону чүгле арыг, кылан сугдуг хемчигеш ангылап чыдар. Лариса билип кээрлеле, ачазы Ховалыг, авазы Торлаа ферманың бызаалаарын азырап турган. Өске эш-өөрү-биле бир демей, Лариса 17 харлыг тургаш, Туран ортумак школазын доосkan. Оон өөрлери ортумак, дээди өөредилге черлеринче өөренири өөренип, ажылдаары ажылдап чоруй барган. Ларисаның мурнунга кая ажылдаарын, өөренирин деп айтырыг турбаан. Ол ада-иезиниң сүмези, бодунуң күзели-биле 1978 чылда фермага келгеш, бызаа ажаакчызы болуп ажылдай берген. Ол база амыр эвес ажыл. Бир эвес хүлээп алган бызааларындан немелде деңзиини хейин алыр болзуңза, алыр шалың база хөй болур. Ада-иези уктуг малчыннар турганындан ол ажылдың чажыттарын, арга-дуржулгазын Лариса билир турган. Черле ынчан ажылга сундуулуг, өөренгир, дуржулгалыг болганындан ол каш удаа шаңнал, макталды совхозтуң дирекция черинден ап келген.

Саанчының чымыштыг ажылын 1983 чылдан эгелээн. Баштай ону солукчу саанчы кылдыр хүлээп алган. Үш хире ай эрткенде аңаа 22 инекти хүлээткен. Ынчангаш бот-тускайлан ажылче кирген. Кандыг-даа ажылга кижи чаңчытар, өөренир, шыдажыр. Кол-ла чүве саар инектериниң аажы-чаңын беш салаа дег билир, оларга ынакшыыр, ажык-чемин белеткээр, электриниг аппаратты билдиинг ажыглаар апаар. Саанчыга баштайгы удаада бергелер тургулаан. Ынчалза-даа амгы үеде пенсияже үнзе-даа, фермада ажылдап турар ада-иези уруунга улуг дузаны чедирген. Ол ышкаш Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, ат-сураглыг саанчы Зоя Седипей, Галина Бавундук Ларисаның ёзулуг дагдынықчылары, башкылары. Оларның хүн бүрү дузазындан баштайгы чылында-ла Лариса чылда бир инекке онаалтыр 2400 литр сүттү саггаш, мурнакчыларның одуруунче кирген.

Он чыл ажыг үе дургузунда үзүктел чок ажылдап келген мурнакчы саанчы Туран хоорай Совединиң депутадынга ийи ээлчегде улаштыр соңгудуп, ол хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип келген. «Кежээниң мурнунда хүндү» дижир бис. Ол шын. Лариса Москвада Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезиниң мөңгүн медалы, ВЛКСМ ТК-ның «Алдын холдар», «Аныяк мурнакчы малчын» деп хөрек демдектери, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии болгаш хөй санныг дипломнар, мактал бижиктер, өртектиг белектер-биле шаңнадып келгенин чугаалаарга, ооң шугуму ажылы коступ келир.

Саанчы ам-даа аныяк, чаа-ла 31 харлаан. Боду дег ажыл-ишчи аныяк оол Борис Арамзан-биле чүрээн доннаштырып, аас-кежиктиг чурттап олурар. Өөнүң ишти Борис ферманың 160 инээн онча-меңги кадарып турар. Инектиң сүткүрү дылында дижир бис. Бир эвес кадарчы инектерин оъттуг черлерге кадарып, семиртип турар болза, сүт хөй болур. Амгы оор-сук кеңүдээн шагда мал кадарары эк харыысалгалыг ажылдарның бирээзи. Оларның бажыңын-та райкүүскомнуң өг-бүле айтырыгларының талазы-биле кидис эргелекчизи моон мурнунда ук ферманың мурнакчы саанчызы турган, бот-өөредилге-биле Улан-Удэниң кожээ ажыл-агый институдун доосkaш, дешпип чорук барган Валентина Ензак-биле кирдивис. Чаа-ла ажыглалга кирген бажыңны совхоз оларга берген. Амгы үениң бажың-дериг-херекселдери-биле долдунган ол бажыңның арыг-силиин кончуг. Эки ажылдап чоруурга, ол-даа болза улуг шаңнал-дыр, чалгаа-шушпек турган болза ындыг бажыңны-даа кайын алыр деп. Ларисаның кады төрээн дунмазы Наталья база фермада бызаа ажаакчызы. Салгалдан уткуттан өг-бүлениң, ферманың ёзулуг ажылишчи уруглары-дыр.

Мурнакчы саанчы партия райкомунуң кежигүнү база турган. Ынчангаш амгы үеде ол фермада партия организациязының секретары болуп ажылдап турар. Чээрби ажыг коммунистерниң чыыш, хурал-суглааны доктаамал эрттирип, чугула сорулгаларны чугаалажып, ферманы район иштинге мурнакчы болдурар дээш бир демниг, чаңгыс сеткилдиг ажылдап келген.

— Саанчы Лариса Сандан доктаамал мурнакчы болуп ажылдап келген, хей-ниитичилерниң бирээзи. Алды айларның көргүзүү-биле бир инекке онаалтыр саар инектеринден 1766 кг сүттү саггаш. Чыл төнчүзүнге чедир ол планныг онаалдаларын ыяап ажыр күүседир дээрзинге идегеп турар бис. Бүгү ажылдарны дең-дески кылыр кижи-биле кады ажылдаарга черле өөрүнчүг, мактанчыг-дыр — деп, ферманың зоотехник Клара Байыр-оол чугаалады.

Шилгедек дурт-сынныг, шевергин кеттинген, хүрең караштарлыг, узун кара баштын аткаар салыпкан, хүлүмзүргей шырайлыг кижи фермаже далаш бар чоруур. Ону даштындан көргеш, саанчы деп кижи билир аргажок. Сагган сүдү-биле кижилерни аштап-чемгерип чоруур буянныг саанчыны ава деп-даа болгу дег. Аалга чанып келгеш, сүттүг шайны аартап ора, Туран фермазының мурнакчы саанчыларының бирээзи Лариса Ховалыговна Сандаңның сактып келгени, буянныг ижин дээш черге чедир мөгейип, сагган сүдүн түңнээр болза, Каък-Хөл хире бар боор дээш, өөрүшкүлүг хүлүмзүрүг чайгаар арнынга хүннеп келчик.

Сарыг-оол КУУЛАР.

БАРТЕР: ОРНАЖЫП САДЫГЛАЖЫРЫ

Рынок харылзааларының калбарып орары-биле холбаштыр ажыл-агыйжы харылзааларының чаа хевирлерин дилеп тывар, машина-техниканы, ылангыя артык кезектерни тыптынып алыр дээш Бии-Хем районнуң ажыл-агыйларының, бүдүрүлге черлериниң специалистери шимченгир ажылдап эгелээн. Рыноктуң экономиктиг харылзаалары ам дээрезинде ындыг-ла шуудавайн турар болгаш, күш-ажылчы коллективтерге эвээн бергедээшкиннер таваржып турар. Ындыг байдалда бүдүрүлгелер аразынга дорт харылзааларны тургузуп алыры кончуг ажыктыг. Ававаа «Өөк» совхозтуң механизаторлары бо чаңын долузу-биле бузуп раан. Олар Алтайның трактор заводундан алды чаа трактор моторун, элээн хөй артык кезектерни эътке орнап алганнар.

Ол харылзааны совхозтуң кол инженери Н. А. Шагораков тывынгыр өөу-биле тургускан. Чоокта чаа бистиң корреспондентивис оон-биле чугаалашкан.

— Николай Алексеевич, Алтайның трактор бүдүрүлгези-биле кандыг янзылыг харылзажып алдыңар?

— Телевизор дамчыштыр. Бир кежээ телевизор көрүп олурумда, реклама дамчыда берди. Ол заводтуң удуртулгазы пландан ажыр кылган моторларын болгаш артык кезектерин эътке орнап турар деп чарлалды дыңнааш, оон адрезин бижий шаап алдым. Ынчан часкы тарылгага эгелээр дей берген турган, а бистер артык кезектер тыппайн бергедеп-ле турган бис. Эртенинде директорга келгеш, ол дугайын дыңнаттым. Валерий Петрович Ажи мени дедирип, үрген чоруп көр деп сүмеледи.

— Аваа чеде бээриңерге байдал кандыг болду?

— Барнаулга ужуп чеде бергеш, заводка саат чок баардым. Өскелерни мурнапкан боор мен деп бодап турган мен, кайын ындыг боор — директор өрээлиниң эжииниң аксында Москва чоогундан, Амурдан, Уралдан келген кижилер шагда-ла манаан орлар. Он ийи дугаар болдум. Ээлчээм манап алгаш, кирдим. Бүгү чүвени тайылбырлап чугааладым. Алтайның улузу тываларны хүндүлээр байдалдыг болду. Он ийи кижиден ийи кижини чиңгине директор коммерция талазы-биле оралакчызынче (ону коммерция директору дээр) чорутту. Ол дарганың шынгызы-даа кончуг. Дериг-херекселдерин садып турар кижи ындыг-даа ыйнаан.

Моторлар чыып эптээр улуг цехке баргаш, менээ кандыг тракторларга моторлар херегледтиниң тураарын айтырды. Чүү чедишпейн турарын те каап бердим. «Ындыг-дыр, бо цехте сес чүс ажыг кижи ажылдап турар. Бир кижээ онаалтыр оолдз чадаарда ийи хил эъттен сөөртүп келзиңзе, садыглашкай-ла бис» деп, ол чугаалады. Ол-даа чайлыг херек-тир деп бодай каапкаш, Тываның малының эъдиниң амданнызын, химиктиг бүдүмелдер холушпаан арыг чаагайын мактай каавтым. Дугуржулга кылдынган. Өөрүшкүлүг дедир хапкан мен.

— Чогум чүнүң-биле орнажып садыглаштыңар?

— Маңаа келгеш, ийи КамАЗ-ка элээн хөй эът, он кубометр ажыг диилиг материалдары чүдүрүп алгаш, чорупкан мен. Бүгү чүве бүттүнген. Алган болгаш берген чүүлдериниң өртектерин кандыг янзылыг дугулажырын ыяк дугурушкан бис. Моон соңгаар-даа харылзажыг турар болдувус. Бартер харылзаазы ындыг янзылыг тургустунган. Ол моторларның ачызында часкы тарылганы эрте доостувус, механизаторлар ам сиген кезиилдезинде саат чок ажылдап турар. Чаа эт дээрге идегелдиг-ле болгай.

— Бистиң республикавыстың өске ажыл-агыйлары ындыг харылзааны ол чер-биле тургузуп ал болур ышкаш бе?

— Берге-ле боор. Бирээде, кээп турар кижилерниң саны кончуг көвей. Ийиде, ол улустуң кадыг-шыңгыызы кончуг — хоомай чүве айтыр болза, чугаалашпас-даа. Чүвени канчап билир, кызыдып, сураглаттынып чоруур болза-ла эки. Оон башка машина-техниканы, артык кезектерни кайыын тыптынып алыр бис. Фонд деп чүвени ам шуут барымдаалавастай берген ышкажыл.

— Моон соңгаар чүнү алыр, чүнү бээр болдуңар?

— Ол дугайын чугаалап болбас. Коммерцияның чажыды-дыр.

Сандро МААДЫ.

(«Шынның» корр.)

КАТАП ТУРГУСТУ НУУШКУН

Каш чылдар мурнунда кагдынгаш турган Ленинка суурнуң турар черин шаанда тывалар Хаак-Адаа деп адап чораан. Өөк тайгазының арыг талазында чаттып баткан делгем шынаанын бажында кыжын-даа, чайын-даа суу албек, оът-сиген хөлбеңейнип чыдар ынгызаш мал эстиреринге, тараа тарыырынга магалыг эптиг орән. Чүс чыл бурунгаар кожуп келген орустар маңаа суурнуң үндезин деп тургускан. Оокуң Үстүу азы Биче Изместьевка деп адай бергеннер. Олар аал малындан аңгыда, мыйгызын кезип алыр сыыннарны өстүрүп турган.

Ядыы тараачыннар, хелечик тывалар холдаан суурга чер ажылдыг баштайгы коммуна революция соонда организастаттынган. Ол чоорту барып «Кызыл сылдыс» дээр колхозтуң үндезини болган. Ону ынча деп адааны таварылга эвес. Совет эрге-чагыргада дээш демисежип чораан шериглер бо суурнуң үндезин чурттакчылары болур. Кызыл-сылдысчылар дайын үезинде суурун башкы Ленинниң ады-биле адап алганнар.

...Чылдар эртип-ле турган. Ленинкага амыдырал сайзырап, оон чону ковуг-дорааа чурттап, күрүнезинге эвээш эвес тараа, эътти бүдүрүп берип турган. Черле ынча «революсчу»-ла болгай бис. Ажыл-агыйны улам хөгжүдер талазы специализастаашкынны болгаш концентрастаашкынны калбартыр, ажыл-агыйларны улгаттыр каттыштырар, бичии суурларны ажыы чок деп кыйгырыг үне бээрге, оңу эдерип, бүгү чүвени буу-хаа эскертип эгелээн. Ленинканың «Кызыл сылдыс», Сушкуң «Тимзелге» колхозтарын, оон соонда Серлигниң чонун «Саян» совхозка каткан. Оон түңнелинде ол суурларга турган школалар, клубтар, уруглар албан-черлери хагдынган. Чоң өскээр көшкен. Ленинкага пенсионерлер Эренчин, Хөлчүкпаа, Глухенколарның база Никитиннерниң өг-бүлелери арткан, оруктары үзүлген. Ол дугайын республика солуннары каш удаа бижип, Тываның радиозу, телевидениези каш удаа чугаалап, көргүзүп турган.

Бо хүннерде Ленинка катап тургустунуп эгелээн. Оон чурттакчы чонунуң сеткил-күзели-даа келдүрүлген. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың маңаа чораан берген соонда, тудуг-суурнуң шапкынчып эгелээнин ол черниң чурттакчылары өөрүп чугаалап турар. Ам ол суурда 25 өг-бүледе 86 кижи чуртталп турар. Эрткен чылын ийи чуртталга бажыңын, 200 аныяк бода мал турар кажааны туткан. 100 ажыг молдурганы аңаа кыштаткан.

Бо хүннерде 200 саар инек турар кажааны Даг-Карабахтан келген тудугжулар тудуп турар. 4 өг-бүлеге чаа бажыңны, школа болгаш ясли тудуун Туран хоорайның тудуг кооперативи кылып эгелээн. А совхоз төвү-биле харылзаштырар 20 км чаагайлыг оруктуң Абаканның орук-тудуг участогу кыла берген.

Ленинкага турган № 4 трактор бригадазының бүрүнү-биле арендага алган 14 механизатор бо хүннерде сиген кезиилдезин шалыпкын чорудуп турар. Бо бригада 2800 гектар черде кызыл-тас, сула дээш, өске-даа мал чеми культураларны тараан. Сиген, тарааның үнгени эки.

— Совхозка 900 тонна мал чемин белеткеп бээр ужурлуг бис. Мал чемининиң белеткелиниң талазы-биле республикада шалыпчы айның чарлааның дыңнадывыс. Ам дээрезинде 100 тонна хире сиген сарааттаттынган. Хуусаа-ла кылыы-дыр. Оон башка планывысты эрте күүседиикеш, шаңнал-макталдыг черге чедер ужурлуг улус-тур бис ийин. Канчалза-даа бо чылын мал чемин чедер кылдыр белеткээр бис — деп, арендаторлар удуртукчузу В. Хелчукпаа биске чугаалады.

(Бистиң корр.)

1940 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 28-ТЕ ТЫВА БИЖИКТИҢ 10 ЧЫЛ ОЮН ТАВАРЫШТЫР БИИ-ХЕМ РАЙОН ТАР-НЫҢ РЕСПУБЛИКА ОРДЕНИ- БИЛЕ ШАҢНАТКАН.

ЧОГУУР НАЗЫЛЫГ ЧОННУҢ 96,3 ХУУЗУН ҮЖҮК-БИЖИККЕ ӨӨРЕТКЕН ДЭЭШ ОЛ ШАҢНАЛДЫ ТЫВЫСКАН.

ХАЖЫЫЗЫНГА АРТПАС

Эге тургустунуушкун мурнунда азы тайтаашкын үезинде районга 6 ортумак, 4 эге чыл, 3 эге бүгү ниити школалар турду. Анаа чүгле 243 башкылар ажылдап турган.

Сөөлгү үеде массалыг информацияда бистиң амыдыралывыстың чүгле багай талаларын чырыдып, амыдыралдың берге айтырыгларын шиитпирлээрде партияны буруудадып, чурталгада эки чүүлдер эскертинмейн артып турары хомуданчыг.

Оон чижээ кылдыр улус өөредилгезиниң сөөлгү чылдарда хөгжүлдезинден көрүп болур. Амгы үеде районда 10 ортумак школа бар. Райкүүскомнуң шиитпири-биле Хүт эге, Суш тос чыл школаларын бо чылын ортумак школалар кылдыр эде организастаан. Кагдынган кедээ бичии суурларны катап сайзырадырда школалар улуг ужур-дузалыг. Оон-биле кады өөреникчилер интернаттарга чурттап, өске школаларга кижизиттинерге эки-ле ыйнаан, ынчалза-даа өг-бүледен хоорук, ажыл-иш кылып билбес, азырадыкчы хөөнге алзыр чоруктар тыптыры чаңгыс эвес. Ийиде, Туранның № 2 школазының интернадынга ам чүгле 50 өөреникчи артар, а школа чаңгыс эзилиглиг ажылдаар апаар. Бо айтырыгны шиитпирлээринге Хүт, Суш школаларын ортумак школалар кылдыр организастааны чугула шын болган.

Оон-биле чергелештир ол школаларның материал-техниктиг баазазын быжыглаар айтырыг шиитпирлеттинип турар. 1990 чылда «Кызыл тараачын» совхозтуң акша-хөреңгизи-биле Хүт школазынга немелде тудугну кылган. 1992 чылда Суш школазынга 160 олуттуг немелде тудугну кылыры көрдүнген. Бо чылын Хүтте, Суште ийи аал чурттаар башкылар бажыңын тудуп турар бис. Келир чылын кагдынган суур Ленинкага эге школаны ажылдары, Чкаловка эге школазын тос чыл школазы кылдыр эде организастаарын планнап турар бис. Манаа идепкейлиг киржилге чүгле школалар эвес, харын-даа тус черлерниң ажыл-агый удуртулгаларындан, кедээ Советтерден улуг хамааржыр. Бир эвес демнежип алгаш, башкыларга бажыңнарны, школаларның чаа тудугларын кылыр болзувусса, бо чугула айтырыгларны шиитпирлеп шыдаар бис.

Бүгү чурт рынок экономиказынче шилчип турда, улус өөредилгези база эвээш-даа болза дидим базымнарны кылдывыс. Бо рынокче шилчиишкин үезинде школалар, бүдүрүлге черлери база совхозтар бир демниг болур ужурлуг. Школа удуртукчулары ажыл-агый удуртукчулары-биле зорт ажыл-ишчи харылзааны быжыктырар ужурлуг. Ажыл-агый удуртукчулары школаларже кижизидикчи чээнгейни улгаттырар апаар. Районда Өөк, Туранның № 2, Хадын школаларының одалга системазын хамаарышкан ажыл-агыйлар харылап турар. Шивилиг, Эрбек школаларының одалгазын «Кызыл тараачын», «Эрбек» совхозтар боттарынга ап, хандырылганы чорудуп турар. Оон-биле чергелештир «Кызыл тараачын» совхозтуң директору К. К. Лопато Туранның № 1 школазынга 1990 чылда ногаа өстүрер теплицаны совхозтуң күжү-биле кылып берген. Бүдүрүлге черлери, ажыл-агыйлар школаларга боттуг дузаны чедирип турары өөрүнчүг. Коммунистиг субботникке ажылдап алганы 12 муң акшаны өөредилге черлеринге бээр деп шиитпирни үндүрүп алган.

Школалар чүгле ажыл-агый черлеринче көрүп алган манап орар эвес, харын-даа боттарының ажыл-агыйын хөгжүдер, аъш-чем аймаан боттары бүдүрер, боттары хандыртынар сорулганы салган ажылдап турар. Амгы үеде школаларда 275 га чер быжыглаттынган, 60 хаван оолдарын, 15 өшкүнү өстүрүп ажаап турарлар. Районда бир бичии бүдүрүлге, 1 кооператив, 13 күш-ажылдың болгаш дыштаныылганың лагерьлери ажылдап турар. Школаның дузалал ажыл-агыйын хөгжүдерин Туранның № 2 (директору В. Б. Хөвенмей), Тарлаг (директору Л. К. Донгак), Сесерлиг (директору К. М. Норбу-Доржу) эки организастап, толаргай түңнелдерни чедип ап турар. Сесерлиг школазының өөреникчилери чүгле бо чазын капуста рассадазын өстүргеш, 9 муң рубльдиң орулгазын школага киирген. Школаларның бүдүрүлге черлеринде бир эзилчегде-ле 761 өөреникчи ажылдап турар.

Өөредилге-кижизидилгени багай эвес организастап, боттарының чогаадыкчы чоруун көргүзүп турар башкылар, коллективтер районда эвээш эвес. Оларга Туранның № 1, 2, Тарлаг, Суш школаларының башкылар коллективтери (директорлары А. В. Ткач, В. Б. Хөвенмей, Л. К. Донгак, Л. Б. Маады) хамааржыр. Ынчангаш районнуң башкылар коллективтери Тыва Арат Республиканың 70 чыл оюн төлептиг уткуур-биле бо хүннерде идепкейлиг ажылдап турар.

Кой-оол ООРЖАК.
Бии-Хем райкүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи.

Чаа килдистер

ХЕРЭЭЖЕННЕР—ДАЯНЫР КҮШ

Валентина Баян-ооловна Ензак 1979 чылдан «Кызыл тараачын» совхозка саанчылап ажылдай берген. 1987 чылда ВЛКСМ-ниң XX съездизинге делегат болуп чорааш, ол съездиге комсомолдуң Төп Комитединиң кежигүнү кылдыр соңгуттурган. Ол саанчылап ажылдавышаан, Бурятияның кедээ ажыл-агый институдун бот-өөредилге-биле дооскаш, «Саян» совхозтуң улуг зоотехниги боор ажылдаан. 1991 чылдың июнь айдан эгелеп Бии-Хем райкүүскомнуң өг-бүле, херээженнер айтырыгларын харылаар килдистиң эргелекчизинге бо хүннерде ажылдап турар. Ажылынга хамаарыштыр оон чугаазын парладывыс.

* * *

— Херээженнер аразында арагалаар чорук, уруглар кижизидилгези, аныяктар ортузунда кем-херек үүлгедиишкиннери амгы үеде кескүү-биле көвүдээн. Бо бүгү үүлгедиглерниң үнүп келир барымдаазы өг-бүледе деп бодаар мен. Ынчангаш кедээ Советтерге, депутаттар бөлүктеринге, херээженнер чөвүлелдеринге, комсомол, партия организацияларынга даянып алгаш, бо айтырыгларны шиитпирлээри-биле дээштиг хемчеглерни ап эгеледивис.

Бодум саанчылап ажылдап чораан болгаш херээжен чоннуң кандыг байдалда ажылдап турарын билир мен. Эртен ажылдап чоруй баарга, уругларын удуп чыдып каар, кежээ кээринге база удуй берген болур. Ынчангаш уруглар кижизидилгезинге үе чок боор турар. Өг-бүле, аныяктарның арызында кем-херек үүлгедиишкиннери чогум ма моон уржуундан көвүдеп турары чадавас.

«Кедээде херээженнерниң, өг-бүлелерниң, ие болгаш чаштарны камгалаарының хемчеглери» деп чоокта чаа үнген РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалынга даянып алгаш, херээженнерниң байдалын хоорай, кедээ күүседикчи комитеттерниң хүн айтырыынче киирип, хоорайның дээди эртемниг ажылдакчыларын ынаар хаара тудуп, чон аразынга арагалаашкынга, наркоманияга удур шиитпирлиг ажылдарны чорудуп, олардан кем-херек үнүп кээрин болдурбазын кызып, аныяк өг-бүлелерге чаа өзүп олурар чаштарын канчаар кижи кылдыр өстүрерин өөредип, тыва чоннуң уттундурган эки чаңчылдарын культура ажылдакчылары-биле чон ортузунга кескү кылдыр суртаалдаар сорулгалыг бис. Бо бүгү эгелээшкиннерге даянып болур херээжен эштер районда кайы хөй. Оларга Раиса Бады-Назын — районнуң архив эргелекчизи, Мария Комбуй — агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел организациязының район Совединиң даргазы, районнуң херээженнер чөвүлелиниң даргазы, Серафима Сат — үндүрүг инспекциязының даргазы, республиканың херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү хамааржыр. Олар хүлээнген ажылдарынга идепкейлиг кижилер-дир.

Районнуң Шагаа байырлалынга болуушкун хууда малдын салып, спонсор кылдыр үнүп келген херээжен малчыннар бисте база бар: Кара-кыс Кечил-оол, Ирина Карьянова оларны манаа чоргаарал-биле адап болур. Оларга районнуң херээжен чону аажок чоргаарланыр. Олар хөй уругларны төлептиг кижилер кылдыр кижизидип өстүрген. Ол ышкаш кедээ Советтер даргаларының оралакчылары Евгения Галактионова, Екатерина Өпей-оол чурттакчылар-биле бир демниг ажылдап турар. Оларның суурларында херээженнер аразында ажыл чоруттунуп, агитквартиралар тургустунган. Мындыг шимчеңгир, эвилеңзаалдак, идепкейлиг херээженнер-биле ажылдаарга, ажылымга канчаар-даа аажок улуг дузалыг болуп турар.

Херээжен чон ортузунга ажыл чорудары белен эвес ажыл. Оларның социал айтырыгларын база шиитпирлээр. Херээженнер районнуң бүгү ажылдарында хаара туттунган. Мен бо килдисти эргелекчилээнден бээр үр болбадым. Район чергелиг ажылга бир-ле дугаар келгеним бо. Ынчангаш мээң ажылымга партия райкомунуң болгаш райкүүскомнуң талазындан улуг дузаны манап, арга-дуржулгалыг эш-өөрнүң күжүнге даяныр күзелдиг мен.

Валентина ЕНЗАК.

Чаңгыс айтырыгга интервью

КОМПЬЮТЕР КЛАЗЫ

Валентин Байкараевич Хөвенмей Кызылдың педингститудунуң физика-математика факультедин 1975 чылда дооскан. Ол Кызылдың № 7 школазынга, пединститутка башкылап тургаш, 1983 чылдан бээр Бии-Хем районнуң Туран ортумак школазынга физика, информатика башкылап, директорлаандан бээр ийи чыл болган. Өөреникчилерниң компьютер-биле ажылдаарын ол школа эгелээн. Анаа хамаарыштыр директорнуң харыызы бо:

— 1986 чылдың төнчүзүнде, ынчан Бии-Хем райкүүскомунуң даргазы турган М. К. Дамчайның дузазындан «КУВТ-86» деп дисплей клазы садып алдынган болгаш Туранның 1 дугаар школазынга салдынган. Ол кабинеттиң баазазынга районнуң беш школаларының өөреникчилери расписание езугаар неделяда-ла дөрт-дөрт шак кээп, кичээлдеп турган. Хадындан, Өөктен, Аржаандан өөреникчилерниң доктаамал, а Шивилигден узуктелиишкинниг экпен турган. Өөреникчилерни тус-тус ажыл-агыйларының автобустары райкүүскомнуң шиитпирин езугаар сөөртүп турган. Ол чамдыкта күүсеттинмейн-даа баар турду.

Дисплей клазынга Туранның 1, 2 дугаар школаларының башкылары математика, орус болгаш дашты дыл, физика, күш-ажыл эртемнеринге анаа болгаш ажык кичээлдерни эрттирип келген. Эрткен чылдар дургузунда кабинет кичээлден дашкаар үелерде ажылдап турганы өөреникчилерниң информатика билдигмерин киржиринге, дыл эртемнерин компьютер дузазы-биле шиңгээдиринге болгаш дисплейлерге аңгы-аңгы оюннар ойнаарынга эптиг болган. Кабинетке үргүлчү кээп турганнарның чамдыызы ЭСМ-ге ажылдаарының мергежилин шилип алганнар.

Амгы үеде дисплей класстары районнуң бүгү школаларында бар. Туранның 2 дугаар школазы Улус өөредилге министерствозунуң дузазы-биле PC XT IBM бөлүктүг компьютерлерниң болгаш «Спектрум» дээр ЭСМ-ниң клазын, Аржаан школазы УК-НЦ дээр дисплей клазын, Өөк школазы «Поиск» комплектизин, Эрбектиң «Спектрум», Сесерлигниң болгаш Хадынның школалары «Башкирия» класстың компьютерлерин садып алган.

Амгы үениң бедик негелделиг, шын тодарадылгалыг компьютерни өөреникчилерниң шиңгээдип, анаа ажылдаар мергежили бедип турарынга башкылар өөрүп турар. Ынчаарга дисплейлиг класс тургузар, анаа чугула херек херриг-херекселдерни тывар дээш барбаан, четпээн черим-даа чок, багаалгаваан даргаларым-даа чок ийин. Күрел турда чүгле чүве бүдер. Ам школада ону өөренип турар өөреникчилерниң сонуургалы бедик-тир.

Валентин ХӨВЕНМЕЙ.

ЧЕРГЕ ЫНАК БОЛУР

Туранның № 1 ортумак школазының бүдүрүлге бригадазы республикага бир-ле дугаар тургустунган өөреникчилер коллективи болуп турар. Ол чүгле Тывага эвес, а Совет Эвилелинге сураглыг турган. Ынчалза-даа бригада чоорту бодунуң туружун чидирип, дужуугу чылдың-на эвээжеп эгелей бээрге, өөреникчилерниң сонуургалы баксыр эгелээн. Бригаданың шаандакы алдарын, ажыл-ижин катап эгидер дээш тускай хемчеглерни алган.

Эрткен чылын чамдык чедишкиннер бар болган. Школаның доозукчуларының чамдыктары боттарының салым-чолун тараажының, малчының, механизаторнуң мергежили-биле холбап, школа доозуп турган. Үшкү класстың тракторист-машинист деп мергежилдиг шынзылга бижиин холга алыр апарган. Өөреникчилерниң «Эрестер» бүдүрүлге бригадазында бир автомашина, трактор, картофель тарыыр, казар болгаш сиген кезер машиналар бар. Бригада 30 кижиден тургустунган. Эрткен чылын 20 гектар черден 27 центнер кызыл-тасты, 112 центнер картофельди алган чорук өөреникчилерге идегелди берген.

Бо чылдан эгелеп кедээ ажыл-агый продукциязын өстүрер өөреникчилерниң кооперативин организастап тургустувус. Районнуң күүседикчи комитединиң чөпшээрели-биле өөреникчи кооперативке 100 гектар черни бижиглээн. Кооператив сонуургалыг организациялар-биле тускай керээни чарган. Оларга күзээн ажаап алган продукцияларын садар. Кооператив хоойту езугаар бүрүткелди эрткен-даа болза, сан-хөө айтырыының талазы-биле берге байдалда турар. Ыланғыя ажылдап турар өөреникчилерни ашкарып-чемгереринге оларның кижизидикчи башкылары—практика эрттирип келген студентилерге шагда кылдыр төлээр акша база шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларывыстың бирээзи болуп арттынган.

База бир чугула айтырыг болза техника айтырыы. Школа кооперативиниң сорулгазы өөреникчилерни черге ынак болурунга кижизидер болур. Амыдыралче оруун илеп олурар аныяк оолдар, кыстар черге чүгле ажыл-агыйжы чоруун көргүзер эвес, чер болза кижилерни чемгерер дээр билигни өөредипкенден аңгыда, келир үениң чер ажылдакчыларын белеткеп турар. Ынчангаш бо бүгүнү өөренип херегин, республиканың Агроүлетпүр чөвүлели техника талазы-биле дузалаар боор дээрзинге бүзүреп турар бис.

Школаның бүдүрүлге бригадазындан эгелээш, амгы кооперативке чедир ажылдап келген «доочуннар» бисте бар. Оларның чамдыктарын манаа демдеглээр болза: Ол дээрге Люда Матима, Саша Попугаев, Сергей Бонвинов, Сергей Лавриенко, Игорь Сухорослов, Юрий Гончаров, Вадик Петров болгаш өскелер-даа-дыр. Шынап-ла, школа кооперативтериниң дугайында чазактың шиитпирлери, доктаалдары саазын кырынга артып каарын күзевес-тир бис. Оон амыдыралга боттанырынга удуртукчу даргалар улуун киирер ужурлуг.

Эрткен чылын бистиң бүдүрүлге бригадавыс 82 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген болгаш садып саарган. Ыланғыя «Кызыл тараачын» совхозка, хоорайның № 1, 3 уруглар садтарынга, интернатка ажаан алган картофелин садып дужааган болгаш үрезинге 10 тонна картофельди арттырып алган. Эрткен чылын республиканың школаларының бүдүрүлге бригадаларындан бистиң бригадавыс бирги черни алган. Оон кежигүннери ажылдап алган акша-төгерии-биле Волгоград, Алма-Ата, Ленинград хоорайларга экскурсиялап четкен. Ам олар Украинаның Ровно хоорайже баары-биле белеткенип турар. Бо чылын кооперативтиң кежигүннери 145 муң рубль орулганы киирип алыр сорулгалыг. Ону амыдыралга боттандырар дээш тарып алган шелдерликте карак кызыл ажылдап турар бис.

Аркадий ГЛУХОВ.
Школа кооперативиниң удуртукчузу.

АНЫЯКТАРГА ИДЕГЭЭР

Аныяктар-биле ажылдаар килдисти тургузар дугайында чугаа чорул турда, «Оон херээ чүү боор, чаа килдисчиниң канчаптар деп, аныяктар аразында шиитпирлеттинмейн турар чугула айтырыгларны канчаар сайгарар боор, ажыы бар бе» дээн чижектиг айтырыглар районнуң ажыл-ишчилериниң болгаш чамдык удуртукчу даргаларының аразынга хөрлээлеп турган чүве.

Шын харын, аныяктар-биле ажылдаары эң-не берге ажылдарның бирээзи. Өг-бүлелерниң канчаар ажылдап, чурттап, дыштанып, өөренип чоруурунуң салгап алыр хөңнү чок, чаа үениң эге тургустунуушкунуң кижилери-дир бис деп хөөнге алысккан аныяк оолдар, кыстарның амыдыралче көрүжү өске апарган. Ынчап кээрге оларны эки орукче сөөртүр күчүлүг трактор херек ышкажыл. Ол бүзүрелди менээ дааскан. Ынчангаш аныяктар-биле канчаар ажылдаарының чаа арга-хевирлерин тывар ужурлуг мен.

Аныяктар-биле ажылдарның планнары бар, оларны саазынга катап-катап бижээниниң херээ чүү боор, оон орнунга амыдыралга боттаны берги дег ажылды кылып кирипкени чугула боор. Ыланғыя Бии-Хем районга спорт ажылдарын улам сайзырадыр үе келген, ол бисте пат боддур ийин. Чөөн чүк улустарының спортчу оюннарын чүге ажыглап болбас деп бис. Ону канчаар бис ынчаш? Ушу федерациязы-биле сырый харылзааны тудар апаар. Ол таланы-биле аныяктарны өөредип чорудар херек. Районда тергиин дээн спортчулар бар, оларны деткиир, өөредир, дузалажыр апаар. Чижек кылдыр Шолбан Достай-оолду көрүп болур, ол баг кагар оюнунуң секциязын тургузуп ап турар. Ол боду республиканың чыынды командазының кежигүнү.

Аржаан суурга хүреш залын тургузар айтырыг шиитпирлеттинип, тудуг материалдары-биле хандыртынып, тускай черни безин айтып берген. Ол ажылды милицияның участок төлээзи Николай Бутор сегирип алган. Баштай ажылга дээрге кыптыгып турду, ынчалзажаа чоорту ежүп калды. Ол хүреш залын ам диргизери арткан. Чүү-даа чүвени эгелээш, ара каапкар багай чаңчылдыг апарган улус-тур бис ийин.

Чаа тургустунган херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдис-биле сырый харылзаалыг ажылдаарын күзеп турар мен. Чүге дээрге аныяк өг-бүлелер, школалар мээң даяныр кол күжүм болур. Ол ышкаш хоорунуң ерү кедүрүпкен орар комсомол райкому-биле кады ажылдаары база күзенчиг. Демниг ажыл-биле аныяктарга хамаарышкан чугула айтырыгларны шиитпирлээр ужурлуг бис. Хөй сеске ынак эвес мен: чурттаар бис, ажылдаар бис, түңнелди аныяктар болгаш үе көргүзер ужурлуг.

Федор АНГАНЗОРОВ.
Райкүүскомнуң аныяктар-биле ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи.

ТУРАН

Шарлаан, хадың дөргүннерлиг
Шаңгыр бууруң даглар адаа
Маңгаш баштыг Саян ажыр
Баштай эртер эргим аксы—
Эрткен, келген уткуп, Үдээр
Эрии баарлыг эргим Туран.

Хостал күзээн араттарга
Холун сунуп болчуп келген,
Эргим төрел улустарның
Эрткен-дүшкен изи чыраан—
Акы-дуңма найыралдың
Адын сыкпас шынчы Туран.

Ада-чурттуң күчүзүнге
Ажыл-биле судалданган,
Улуг-биче хоорай, суурга
Улай тутчуп четтинишкен—
Аъштыг-чемниг — тараа, малдыг,
Аржаан хемниг байлак Туран.

Алексей АРАПЧОР.
РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы.

КАРГЫШТЫГ ЧЫЛДАР ОЮП ЭРТПЭЭН

Кижиге чүдүүр үеде боор турган репрессияның ханныг чылдары Бии-Хем районну база-ла таварып эрткен. Ажыл-ишчи, хөй-нитти ажылынга идепкейлиг болгаш чаа амыдыралды быжыглап хөгжүдер дээш кызымаккай ажылдап турганнар кара сагыштыг кижилерниң хоптуглунге киргеш, туттуруп, шииттирип, соңгаар шөлүттүрүп турган. Оларның чамдыктары ол хевээр келбээн, ис чок читкен. Сөөлгү үеде чонга чарлап дыңнаткан бүрүткелдерден алырга, бо районда 40 хире орус, тыва кижи репрессияга таварышкан боор турар.

Ыланғыя Тарлаг, Хүт, Баян-Кол сумуларадан хөй кижи шииттирген. Чижээ, Хүт сумузунуң даргазы турган Аракчаа Дамчай-оолозун Маады башталыр 5 кижини хары угда тудуп аппарган. Олардан Маады Чамбы биле Донгак Седен ээп келбээн. Тарлаг сумузундан он хире кижи репрессияга таварышкан.

Оларның чамдыызы ам-даа бистиң аравыста чурттап, хөй-нитти ажылынга идепкейлиг киржип чоруур. Далай Самданович Сереновту (ону шаанда Далай-Серен дээр чораан) ап корээлиңер. Ол Улан-Баторга нам школазын дооскаш тевшериниң комиссарынга, Москвага элчин черинге, ареве ТК-ның ийиги секретарынга, ТАРН ТК-ның килдис эргелекчизинге, оон соонда Сайыттар Чөвүлелиниң секретарынга ажылдап тургаш репрессияга таварышкан. Херээн бүрүн эрттирген. Оон арыг-шынчы ады катап тургустувган. Коммунист Серенов Туран хоорайның хөй нитти амыдыралынга шыдаар шаа-биле киржип чоруур. «Контр» диртиң чораан Сергей Иванович Саин агартканн соонда районнуң партия организациязын секретарьлап үр ажылдаан. Ол ам Москва чоогунда уруунуң бажыңында чурттап орар.

Агарып үнген кижилер назылап кырыгыже чедир ак сеткилдиг ажылдап чораан-нар, оларның чамдыызы орден, медальдар-биле-даа шаңнатпылаан.

БИЖИК-БИЛИГ ЧЕРЛЕ ХЕРЕК

1930 чылда тыва бижик чогааттынгавын болгаш оон парлаттынып үнгенин билир болгай бис. Ол дээрге тыва улустуң угаан-медерелин сайзырадырынга, ниити культуразын бедидеринге, ажыл-ишчи чоруун идепкейжидеринге дыка улуг ужур-дузалыг болган.

1931-1932 чылдардан эгелээш чон ортузунга бижик билбес чорукту узуткаар дээш ажыл дыка хайнышкынныг апарган. Бии-Хем районнуң ыраккы Хүт деп черге бижик билбес чорукту узуткаарының школазы ажыттынган чүве. Ону ликпункт школазы деп-даа адап турду. Ук школаның феодал бай турган Маады Дыржаң деп чейзениниң чурттап турган бажыңынга тургускан. Ол бай кижиниң ишкээр ак чөржө кожурген, мал-маганын, эт-хөреңгизин Бигирээ деп черге беш бода мал четпес хөреңгилиг ядыы араттарга үлеп берген, а боттарын Чедерже шөлүпкен.

Ынчангаш Хүттүң араттары бот-тускайлаң ажыл-агыйын хөгжүдерин шулуудады бергеннер. Оларның мал-маганынга одар-белчиир четчир апарган. Республика төвүнден-даа, район төвүнден-даа ырак ол тайга черге хожудангай чораан чоннуң амыдырал-чурталгазы ниитизи-биле чаартынып эгелээн чылдар ол чүве.

Ликпункт школазынга улуг улустуң өөренирин мен дыка сонуургап көрүп, оларның чүве бижиирин болгаш үжүктер алаарын оттуунуп турдум, номчуп-даа, бижип-даа билир апарган мен. Башкы Оюн Бырдаан баштай мени «Сен амдызында бичии кижи-дир сен, соонда өөренир сен га» дээш, чорудуптар турган. Ынчалза-даа дараазында хүннерде улуг улустуң артынга чаштынып олуруп алгаш өөренир турдум.

Ликпункт школазын кончуг эки өөренип дооскан активчилер нитти чоннуң бижик билбес чоруун узуткаарынга улуг рольду ойнаан. Олар Хүттүң чоннун аалдар аайы-биле бөлүктеп үлежип алгаш, бижикке дыка-ла идепкейлиг өөредип чорул турганнар. Оларның аразындан Маады Шимит, Маады Байыр-оол, Маады Дозур-оол, Маады Долаа, Маады Мандай-оол, Оюн оглу Көөрүшке болгаш оон-даа өскелерни сактып демдеглээри күзенчиг-дир. Оон аңгыда Маады Аракчаа, Кол Биче-оол, Кол Кастаган, Маады Дамбаа дээн чергелиг кижилер бижик билбес чорукту узуткаарының идепкейлиг организакчылары турганнар. Олар ам бистиң аравыста чогу хараадаанчыг-дыр.

Үжен чылдар үезинде бичии уругларны өөредир школалар баазалары чедишпес турган. Ыланғыя бүгү Тывага 1928-1929 өөредилге чылында 4-ле, а 1929-1930 өөредилге чылында чүгле 7 эге школа турганың чугаалаарга-ла четчир. Бии-Хемниң Кара-Хаак, Сесерлиг болгаш Дасны сумуларының каттышкан эге школазы турду. 1936-1937 өөредилге чылында Сесерлиг сумузунуң ыраккы Хүтке турган үш арбаннарының бирээзинден-не чаңгыс-чаңгыс өөреникчилер чорудунар деп айтырышкынын келген. 10 болгаш 11 дугаар арбаннардан ада-иелер ырак чер боорга уругларын чорутпаан, а 12 дугаар арбанның даргазы Маады Доржак бистиң аалывыска келгеш, «Дасныда Кара-Хаак эге школазынче оглуңарны өөредип чорудуксунар канчаар?» деп айыраан ачамдан айтырды. Ачам менче көргеш, «Өөренир сен бе, оглум?» деп айтыра-дыр. «Ийе, ачай. Өөренир мен» деп өөрүшкү-биле харыыладым.

— Ол-ла болгай. Эрес эр-дир. Чоруурунга белеткенип ал. Тускай аът-хөллүг улаачы-биле чедиртип каар бис —дээш, арбан даргазы чоруй барды.

Менде чүү боор, өөренириңге черле сундулуг турган мен. Ликпункт школазынга улуг улустуң канчаар өөренип турганын, бижикти эки билир апарганын көрген мен, а школага база-ла шак ынчаар өөренгей-ле мен—деп бодап кээримге, дыка-ла эки ышкаш сагындырар чүве.

Школага мээң өөренирим эки турган. Бижик билир келген болгай-ла мен. Ынчангаш мени бирги класстан ийиги классче шилчиткен. Школаның үшкү клазын дараазында чылда кончуг эки доозуп алдым. Дөрткү класска өөренир дээш келиримге, өөрүмнү Кызылче шилчидипкен болган. Ам канчаар? Чөөн-Хемчиктиң Ийме чурттуг Норбу деп башкы школаның директорлавышаан, үш классты чааскаан башкылап турган.

Сактыышкын

Ол үеде школада өөреникчилерниң аъш-чемин, идик-хевин ада-иелер боттары хандырар турган. Мээң ачам ында-хаая чорук улузундан акша чорудуптар турган. Ону директор башкыга берип каар турдум.

Бистиң амыдырал-чурталгавыс чедимчелиг турган. Ачам феодал бай Дыржаның чылгы кадарар хөлечиги чораан болгаш хоңшул-хөреңгизи-даа чок ядыы кижи. Байның хөреңгизин хавырарга, оон бир аът, бир бе, бир инек алгаш чурттап чораан. Удатпаанда озал-ондакка таварышкаш мөчүп калган.

Башкы чамдыкта район төвү Туранче-даа, республика найысылалы Кызылче-даа ажыл-херек дугайында чоруй баар.

— Саадай бээр чадавас мен, Тоннуг. Школаны ниитизи-биле хайгаарап, бирги болгаш ийиги классчыларны башкылап турар сен — дээш, хынаар, өөредир чүүлдерин программа езугаар айтып бээр.

Өөреникчилер мен башкылай бээримге дыка амыраарлар. Оларның арызындан кым канчаар өөренип турарын кончуг эки билир мен. Онаалгалар берип каап, оон күүселдезин кончуг тыптыг хынаар, демдек салыр.

Директор башкы чокта чамдык ажыл-агый айтырыгларын харылай бээр турдум. Ада-ие араттар школаның оттулар ыяжын тергелеп-даа, шанактап-даа, шарыга чүдүрүп-даа алгаш эккээрлер.

Мээң төрээн черимге бижик билбес чорукту узуткаарының ажылы үргүлчүлевишаан турган. Ыланғыя ол үеде Тыва Арат Революстуг Намының, Тываның Аныяктарының Революстуг Эвилелиниң кожуун болгаш сумунуң удуртукчу ажылдакчылары, активчилери чоннуң бижик билбес чоруун узуткаар дээш бүгү күжүн каттыштырып, демнежип ажылдап турганнар.

Сөөлгү үеде Хүтке аныяктарны, бичии уругларны бижикке өөредир чайлаг школазы база тургустунган чүве. Ону Кызылдың өөредилге комбинадының (Кызылдың каттышкан школазы деп-даа адап турду) башкы курузунуң сургуулдары Норбу биле Сюма Уроянов олар кээп башкылап турдулар. Ынчангаш аныяктар болгаш бичии уруглар бижик билир апарган чүве. Мен чүү-даа болза эге школада өөренип турар бижик-билиглиг болгаш ол башкыларның ажылынга дузалажып турдум.

1940 чылда тыва бижиктиң он чыл оюн демдеглээн. Ынчаарда Бии-Хем районну республиканың чазаа чоннуң бижик билбес чоруун узуткаар талазы-биле чедиишкиннери дээш Республика ордени-биле шаңнаан чүве. Ук бедик шаңналды Тываның национал революциязының чылдын демдеглээр байырлалын таварыштыр район төвү Туранга болган митингиге чазактың төлээзинден районнуң удуртукчулары байырлалдыг байдалга хүлээп алган. Ынчангаш районувусту Ордениг Бии-Хем район деп чоргаарал-биле адап турдувус.

Чоннуң сорук кириишкини-даа аажок. Ажыл-агый, культура хөгжүлдези дээш ажыл-иш улам-на хайныккан. Оон түңнелинде колхозчу Маады Барыкмаа, колхоз даргазы Петр Астафьев олар Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры деп хүндүлүг аттың Алдын Сылдыстары болгаш Ленин орденнери-биле шаңнатканнар. Колхозчу Дмитрий Доронинни Ленин ордени-биле шаңнады. Чыл келген тудум-на шак ындыг демдеглээр чедиишкиннер-ле хөй апарган. Бии-хемчилер ол бүгүге кыдыраарлаттынмайн, бо хүннерге улам-на сорук кириишкинниг ажылдап турарлар.

Маады КАРА-ТОННУГ.
Персоналдыг пенсионер, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

В. ЯН ТЫВАНЫҢ БАЗА ЧОГААЛЧЫЗЫ

«Буруң шагже хая көрнүр чорук, моол эжелел дугайында сонуургал мени бичиимде-ле дуврредип чораан. Мээң адым безин «янчу» (аът ажаакчызы) деп моол сөстен дөстелип, укталып үнген хире. Алымның эгези Батый хааның ажелээшкининиң үезинде тывылган чадавас. Сөстүң сөөлгүзү польша-литов чагыргазының үезинде укталган боор...».

В. ЯН.

Туран хоорайда Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң салбыры бар дээрзин билип алгаш, районнуң төөгүзүн сонуургап көөрү-биле эртежик чеде бердим. Хайлыг чүве, оон директору Татьяна Верещагина Бай-Тайга районга болур республиканың агиткультбригадалар слёдунче чоруй барган болду. Кайгамчык солун экспонаттар ында делгеттинген. «В. Ян — чогаалчы-төөгүчү» деп бир булуң мени чайгаар-ла боднунче сорунзалай шаап алды. Делегейде сурагжаан ол чогаалчының «Чингис хаан», «Батый», «Овааларда оттар», «Спартак», «Джелаль ад-Дин» болгаш өске-даа өлүм чок чогаалдарын номчаан дээрден башка, оон чуруктарын, намдар-төөгүзүн кижи билир эвес. Оон сурагжаан номнарын, документилерин, чуруктарын сонуургап көрүп чоруп тургаш, музей ажылдакчыларының чөпшээрели-биле архивтен билип алган чүүлдеримни номчукчулар-биле үлежир бодадым.

Шынап-ла, ол ат-сураа делегейни дескинген чогаалчының намдар-төөгүзү канчап Туран хоорайда музей салбырында кире бергенил, оон Тывага хамаарылгазы кандыгыл деп айтырыгларны делгерентей тайылбырлаар бодадым. Ийе. Василий Янчевецкий адазының номга ынакшылын хан дамчып салгап алган кижи чораан. Ол 1875 чылда Киев хоорайга төрүттүнген. Адазы Григорий Андреевич Янчевецкий бодунуң үезинде чечен чогаалга кончуг хандыкшылдыг, сураглыг башкы, очулдурукчу чораан. Авазы Варвара Помпеевна Магеровская запорож казак Остап Магронуң уруу. Оларның оглу Василийниң эрткен оруу кайгамчык солун. Ол 1886-93 чылдарда Петербург университединге өөренген. 1912-1920 чылдарда ол Балканнарга, Турцияга, Румынияга корреспондент болуп ажылдап чораан. Ол ышкаш 1920 чылдан 1954 чылга чедир Россияның аңгы-аңгы хоорайларынга, Урянхай крайга, «Власть труда» солуннуң техниктиг редакторунга, «Дер Эмес» сеткүүлдүң корректорунга, ССРЭ-ниң күрбанкызынга, Совнаркомнуң, Узбек ССР-ниң кедээ банкызынга экономистеп, Москва, Ленинград, Куйбышев, Ташкент хоорайларга ажылдап, чурттап, чогаалчы болгаш шии чогаадыкчызы болуп чорааш, 1954 чылдың август 5-те Звенигородка өлген.

Сураглыг чогаалчының чогаадыкчы өзүлдези база солун. Ол 1893 чылдан эгелеп шүлүктерден эгелээш, чечен чугааларын, тоожуларын солуннарга, сеткүүлдерге бижип турган. 1921 чылдан эгелээш, үш-ле үжүктен тургустунган «В. Ян» деп ат парлалга арыннарынга көстүп келген болгаш амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир оон чогаалчы шола ады болуп дириг арткан. 1920 чылда Ачинск хоорайга совет эрге-чагырга тургустунган. Василий Янчевецкий аңаа школа инструктору болуп ажылдап чедип келген. Ол ол-ла чылын күзүн кызыл кош-биле Бии-Хем районнуң Өөк суурга чедип келген. Ол чоокку кавыда чыдар оваалар, даш кожээлер, чевеглер-биле байлак, чараш чурумалдыг чер оон сеткилинге кончуг таарышкан. Аңаа тургаш ол Минусинск, Кызыл, Туран хоорайларга барып тургулаан.

Өөкке школаны бир-ле дугаар ажыдып, аңаа башкылап эгелээн. Ол үеде Щетинкин, Кравченконуң кызыл партизан шериглери барык ийи чыл дургузунда ак гвардейжилер-биле тулчуп келгеш, чылча шапкан. Ынчалза-даа атаман Бологов дезе берзе-даа, демей-ле аштырган. 1921 чылда Тывага улусчу революция тиктээн болгаш Тыва Арат Республика тургустунган. Ян чогаалчы ол үеде ол бугү болушкуннарның дириг херечизи болуп турганы чугаажок. Оон оглу Янчевецкийниң бир номунда сактыышкынга мынчаар бижээн: **«Урянхай крайның салым-чолу шиитпирлеттинген. Бис Өөкке чурттап турдувус. Кызыл, Туранга каш-даа баргылаадывыс. Өөк чоогунга тывалар ынчан эвээш турган. Ачам тыва улус-биле кончуг чугаалажыксаар. Бир байырлал болурга ачам мени эдертип алгаш, хөй чурт-дарыгыг, киштиг оглуг Сарыг-оол деп кижиниң аалынга чурттаан турдувус. Ынчан ачам «Кара-Нор хөлдүң тывызы» деп чечен чугааны бижээн».**

Өөкке ажылдап турган Ян чогаалчы «Кызыл бертчугеш» деп шиини чогааткаш, боду артистерни шилип алгаш, суурнуң чурттакчыларынга көргүскени солун. Кым билир, Тывага чурттап турган, ол өлүм чок чогаалдарын бижээн чадавас. Оон соонда чылдарда ады 1931 чылдан эгелеп «Финикий корабли», «Овааларда оттар», «Дайынзырактар», «Роберт Фультон», «Спартак», «Чингис хаан», «Батый», «Никита болгаш Микита», «Полководчунуң чалыы чылдары», «Джелаль ад-Дин» деп төөгү тоожулары болгаш очерктери, чечен чугаалары солуннарга болгаш сеткүүлдерге, тускай номнар кылдыр үнгүлээн. Ол сураглыг чогаалдары ээп 1942 чылда ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының бирги чергези-биле шаңнаткан. 1975 чылдың долу эвес көргүзүү-биле алырга, оон номнары ССРЭ-те, 22 даштыкы чурттарга 38 дылдарга 250 катап үнген болуп турар. Ол ышкаш «Чингис хаан» болгаш «Батый» деп эң сурагжаан номнары 110 даштыкы чурттарга парлаттынган.

1990 чылдың июль 12-де «Литературлуг Россия» солунга «Тывага В. Янның хүннери» деп делгеренгей медээ үнген. Улуг чогаалчының төрүттүнгенинден бээр 115 чылын база Тывага келгениниң 70 чылынга тураскааткан байырлыг хүннерни демдеглеп эрттирген. В. Янның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга баралгаткан конференцияны Тываның эртем-шинчилел институду организастаан болгаш оон сөөлгү хүннерин Янның ажылдап, чурттап турганы Өөк суурга уламчылаан. Чогаалчының ажылдап турган школазын катап тургузар деп шиитпирни ынчан хүлээп алган. Ол ышкаш Янның тургусканы «Кызыл бертчугеш» деп шиини Тураның улусчу театрының бот-тывынгыр артистери чедимчелиг ойнаан дээрзин ук солун бижээн. Делегейге ады-сураа алгаан, улуг чогаалчы Тываның Бии-Хем районунуң Өөк суурга чурттап турган болганда, бистиң база чогаалчывыс болур ужурлуг. Ынчангаш аңаа тураскааткан булуңну музейден көргеш, кижиниң чоргааралы чайгаар хайныгып келир.

Туран хоорайда тургустунган музейде кижилерниң сонуургалын хаара туда бээр чүүлдер-ле хөй. «Туран — Өөкке партизан шимчээшкини» деп булуңда Тывага совет эрге-чагырганы тургузар дээш демисежип турган орус, тыва партизаннарның чуруктары, сактыышкыннары, эдилелдери бар. «Бии-Хем 1941-45 чылдарда» деп көргүзүгде Бии-Хем кожуундан Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында эки тура-биле аъттангаш, интернационалчы хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип турган тыва, орус маадырларның дугайын тоожуп турар. «Бии-Хем кожууну 1929-41 чылдарда», «ТАРН-ның тургустунганы болгаш 1 съезд» деп делгелгелер көрүштүг. Өөредиглиг Черле ынчаш, Бии-Хемге чурттап чораан орус тараачыннарның эдилелдери, тыва хамның дүңгүрү, идик-хеви, согааш, бала, лесни болгаш өске-даа чугула эт-херекселдерин көргеш, районнуң төөгү-намдарын кижи билип алыр.

«В. Ян чогаалчы болгаш төөгүчү» деп делгелгениң дугайын силерге делгеренгейи-биле бижип таныштырдым. Бир эвес Бии-Хемниң Туранга чеде бераар болзаңарза, ынаар-ла ол музейге кирип көрүңер, солун-на!

Чайзаар-оол ОНДАР.

ҮНҮ ХӨНҮККЕН ШҮЛҮКЧҮ

Бо оожум, тавaар кижини баштай-ла шүлүктерден таныыр чораан мен. Кажан амыдырал, ажыл аайы-биле кады чаңгыс районга ажылдай бергеш, эң ылаңгыя районга «Каа-Хемниң хаязы» деп чогаадыкчы каттыжыышкынны организастап, тургузуп алганывыста, бо Бии-Хем чурттуг, кедээ чернин шүлүкчүзү-биле улам таныжып, харылзажы берген мен.

Маады Болат Бурунаевич биче сеткилдиг, топтуг-томаанныг кижилерниң бирээзи. Каттыжыышкын кежигүннериниң аразындан бир дугаар тускай шүлүктер номнуг болган кижи вис ол. Оон сарыг даштыг «Авамга сес» деп ному бистерниң шуптувуста чаагай сестерлиг, чараш хол үжүктүг турасаалга арткан. Ам ийиги ном дээш кедээ шүлүкчү хидин түлүк диизениишкинниг ажыл-иште:

Чажыргаш чоор, бирде, шынап,
Чаа шүлүк бижиптер дээш,
Сөзүн шилип, кожуп чадап
Чегел тедүп оргулаар мен...

Бо одуруглар ылап-ла Болатка хамааржыр. Одуруг бүрүзү, домак саны дээш демисел ылап-ла Болатта бар. Чогаалы, оон шынары дээш ажылдаары, оон амыдралын, арыг чаагай сеткилин чон иштинден дилеп, тып алыры оон диизениишкиннериниң түңнели болбайн канчаар.

Чураш ырның сөзүн тыптар
Чаламым деп мактанмас мен
Чонум чоорган турбаан болза,
Чогаалдарым кайын келир...

Кедээ шүлүкчүнүң чону черле аңаа эргим 1967 чылдан бээр Болат Бурунаевич Каа-Хем районнуң Дерзиг-Аксында дузалал школазының үзүк-соксаал чок кижизидикчи башкызы болуп ажылдап чоруур. Өөреникчилер, башкылар, чаңгыс ажыл, чаңгыс школа — оон күш-ажылчы эрткен намдары бо-ла!

Кижизидикчи башкының ажылын бир каастап чоруур чүве — Маадының доктаамал хөй-нийти амыдыралы-биле харылзажып чоруру. Ону коллективиниң коммунистери партия кежигүнүнге кирип алганындан бээр ам он сес чыл ажып турар.

Меңге хүнүм, дээди шыным
Партиям сээ
Мөгейгештиң одуруунга
Чыскаалгаан мен.

Партия кежигүнүнүң хүрээлеңинге бактаан келген чылдарының хөй кезиинде ол школазының партия эге организациязының секретары хүлээлгени эки күүседип келген, ол даалга ам-даа шүлүкчүнүң салдынмас чүгү болуп арткан.

Өскүстүң амыдыралы чуртталганың ол-бо оруктарынче Болатты ай-дедир октап шаг болган.

Изиг ынак авам, ачам,
Ийи акым, чаңгыс угбам
Аарыгдан, үүледев
Аралаштыр мени каггаң...

Болат алды харлыг турда, Бии-Хем кожуунга аарыгдан авазы чок болган, а 1949 чылда оглу чеди харлап турда, адазы Маады Мундурга Ойланмаевичини күскээр «контр» сен дээш тудуп аппарган. Аалынга чаңгыс угбазы Чаймаа-биле кады артканда, хамык хөреңгизин хавырып алгаш барган.

Адазының тараа тарып, аңдазыннар бизеп, бызанчылап, колхозунга ажылдап чораанындан өске кылган херээн ол билир эвес. «Контр» деп сөстүң уткызын билбес чорааш, «контрнуң оглу» чуртталганың эки-бээзин чүктеп эгелээн. Адазы ханныг каржы, кара нүгүл репрессияның халавындан өлгенин бичии Болат дыңнаан. Артып калган контрнуң оглун, уруун школага өөредип кирбейн-даа турган үелерни Болат чегенип сактып чоруур. Ынчангаш репрессия дугайында оон чогаалдары үнген дестүг.

Бии-Хемниң Халын Туран, Кызылдың дугаары ийи школаларынга өөренип ап, амыдыралдың эге удазынындан сегирип алган холун Болат черле салбаан. Төрээн чери, төрел чонунуң ачызы-биле ол школазын дооскан, шериг херээн эрттирип, чуртталганың оруун Каа-Хем унунче ээй тыртып кирип келген.

...Ынчалза-даа кижиле бир
Ырга эргим шыпес күш бар:
Эгим кавай — ие черге
Ээгеледиг ынакшыл ол.

Кедээ шүлүкчүнүң сагыш-сеткили чоннуң деткимчезинге, чуртунуң чаагай чоруунга чалгыннадып херилген. Ынчангаш оон чогаалдарының кол темазы төрээн чери, аңаа ынакшылы, төрээн чону — аңаа чоргааралы!

Бии-Хемниң ырaажызы Болат Маадының үзел-бодалы, чогаадыкчы ажылы черле ону дескиндир турар ак-көк хээри арыг, амыдырал-чуртталгазы аас-кежиктиг, амыр-чаагай болурунче угланган.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ
«Каа-Хемниң хаязы» каттыжыышкынның удуртукчузу.

Культура амыдыралы

ЧОННУҢ ДЫШТАНЫЛГАЗЫ

Культура-чырыдыышкын ажылдарының районда канчаар тургустунганының база Улусчу революцияның 70 чылынга уткуштур кандыг ажылдар чоруттунуп турарын бистиң корреспондентивис Бии-Хем райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи, Россияның культура профэвилелдериниң президиум кежигүнү, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Марк Марцынмаевич Оюн-дан сонуургаан.

— **Марк Марцынмаевич, культура ажылының хоочуну болгай силер, шаанда культура албан черлериниң ажылының кандыг байдалдыын, чеже хире клубтар турганын сактып көрүнерем?**

— Бии-Хем районда культура-чырыдыышкын ажылдарының одаглары кончуг эвээш турган. 1950 чылга чедир аан. Ол үеде райкүүскомнуң культура ажылын чаңгыс инспектор харылаар. Бежен чылдарның эгезинде районнуң Культура бажыңы, библиотеказы база ийи-чаңгыс суурларга кино үндүрер черлерлиг клубтар көстүп келгилээн. Кедээ черлерге ынчан чаңгыс-даа библиотека турбаанын сактып ор мен. Харын 1952-53 чылдарда Тарлаг болгаш Өөк суурларга библиотекалар ажылдап эгелээн. Ол үелерде клубтар колдуунда оньяктарның танцылаар, кино көөр, чамдык таварылгаларда хурал эрттирер черлери тургулаан.

— **Амгы үеде культура албан черлериниң саны өскен, ажылдаары аязы-бүрү апарган ыйнаан?**

— Районда культура албан черлери бедик хөгжүлдени алган деп чугаалап болур. Көрүңер даан, бо хүнде районда бир район Культура бажыңы, 10 кедээ культура бажыңнары, 4 клубтар база районнуң төп чүгкен библиотека системазы, оон 12 кедээ салбырлары, хоорайның төп болгаш уруглар библиотекалары чурттакчы чоннуң культурлуг дыштаныр черлери апарган. Ол ышкаш хоорайда уруглар урaн чүүл школазы база ажылдап турар. Чер-черде тургустунган агитбригадалар хову турлагларының, сүт-бараан фермаларының, хойжу бригадаларының, механизаторларның, сигенчилерниң, кедээ суурларның күзенчиг аалчылары апарган дизе хөөрелиг болбас боор.

Районнуң культура одагларынга дайынның, революцияның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, беш чылдың маадырлары, чарышты тиилекчилери-биле ужуражылгалар дыштаныылга кежээлери, ажык чугаалар, дискотекалар, номчулга конференциялары, спортту оюнар доктаамал болуп, ажылдың чаа хевирлерин тывар дээш культура ажылдакчылары чогаадыкчы ээу-биле ажылдап турар. Олар колдуунда чоннуң дыштаныылгазын шын организастаарынче кол угланыышкынныг ажылдап турарын онзалап демдеглеп каайн.

— **Каарлар айтырыы районда канчаар шиитпирлеттинип турарыл?**

Районда ниити-биле 80 ажыг урaн чүүлдүң ажылдакчылары культура албан черлеринде кара туттунган. Оларның 40 хуузу дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлерин дооскан.

— **Оларның аразында культураның ёзулуг суртаалчылары апарган арга-дуржулгалыг хоочуннар база бар-ла ыйнаан, Марк Марцынмаевич?**

— Ындыглар-биле кончуг байлак бис. 30-40 чылдар дургузунда үзүктел чок библиотека шугумунга ажылдап келген Зинаида Исаеваны, Нина Ивановнаны, Зоя Немкинаны база Любовь Бологованы, Лидия Өрт-оолду онзалап айтып болур. Культура бажыңнарының ажылдакчылары — районнуң Культура бажыңының директору Людмила Малахова, Тарлаг Культура бажыңының директору Мира Ондар, бот-тывынгыр композитор Григорий Базыр, Өөктүң Культура бажыңының директору Ольга Байкара болгаш өскелер-даа үениң негелдези-биле ажылдап, чогаадыкчы чоруу-биле өскелерден ылгалып турар.

— **Чер-черде коллективтер рынок экономиказының негелделерин ёзугаар ажылдап эгелээн болгай. Бо ажыл силерниң культура албан черлеринде канчаар тургустунганыл?**

— Мен бодаарымга, культура албан черлери күрүнениң дотациязынга турар ужурлуг. Рынок экономиказының үезинде культура ажылдакчылары ажылдың аязы-бүрү хевирлерин ажыглап тургаш, боттары акша ажылдап ап, оранжылары элээн санче кирер, азыы оларның херээ-дир. Культура килдизи бүгү культура албан черлерин акшаландырып шыдавас дээрзи билдингир. Болгаш бо кырында демисежиирин турар культура бажыңнарын совхозтар харылзаар деп тускай шиитпир бар. Ынчангаш районнуң совхоз директорлары-биле сырый харылзаалыг ажылдап тур бис. Совхозтар культура албан черлерин септеп, аппаратура, херек-херекселдерин, бот-тывынгыр артистерниң кедер идик-хевин садып берип турар апарганы өөрүнчүг. База бир өөрүнчүг чүве болза, сөөлгү үеде кедээ Советтерниң культура албан черлеринче кичээнгейни салып эгелээни болур. Олар күүскомнарга ук черлерниң ажылын доктаамал чугаалажып, херек тааралгада дузаламчыны көргүзүп турар.

— **Районнуң культура албан черлеринде кандыг чаартылгалар, арга-дуржулга солчулгалары барыл, рынок экономиказының үезинде канчаар ажылдаар деп турар силер, Марк Марцынмаевич?**

— Чуртта социал-экономиктиг байдалдың бергедээшкини база чурттуң рынокче кирип бар чыдар үези культура албан черлериниң ажылындан чаа-чаа чогаадыкчы чүүлдерни негей берген. Ынчангаш бистер өске хөй-нийти организациялары-биле быжыг харылзааны тудуп, калы ажылдаар ужурлуг бис. Районнуң культура ажылдакчылары чоок-даа, ырак-даа районнар-биле арга-дуржулга солчуп, оларның чаа чүүлдерин шиңгээдип ап, культура ажылдакчылары-биле сүмележип турар бис. Эрткен чылын Красноярскиниң Ермаковск районунга аалдап барып, культура ажылының талазы-биле эш хуунук харылзаазын туттувус. Ол ышкаш Өвүр, Бай-Тайга, Улуг-Хем Таңды болгаш өске-даа районнарның культура ажылдакчылары-биле ужуражып, дуржулга солчуп, ажыктыг, өөредиглиг чүүлдерни хөйү-биле билип алдывыс.

Районда тургустунган улусчу театрның, агиткультбригаданың ажылын эки деп санап болур. Олар хөй удаа көрүлделерге киришкеш шаңнал-макталды ап келген. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң салбырын Туран хоорайда ажытканы база бир чаа чүүл болуп турар.

Шынап, Тываға улусчу революцияның 70 чылынга уткуштур чорудар ужурлуг ажылдарының тускай пландары чогааттынган. Ылаңгыя районнуң «Хемчик» фестивалын «Ээрбек» совхозтуң малчын коданнарынга эрттирер деп шиитпирлээн бис.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ИЮЛЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Келген чери билдинмес кижи». Уран-чечен фильм. 10.20 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 11.20 Концерт. 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30 — 13.00 «Байырлыг, даглар». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 «Дедир келир орук чок». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.25 Сонуургактарга. 16.40 Египеттиң телевидениезиниң программазы. 17.10 Телефильм. 17.25 Уругларга фильм. 18.20 «Кижи болгаш хоойлу». 19.30 «Чеен Сибирь». 19.40 «Келген чери билдинмес кижи». Уран-чечен телефильм. 21.00 Үе. 21.40 Эртем-тайылбырлыг программа. 00.00 ТМА. 00.15 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 00.45 «Михаил Муромов: ырдап ыржыр». 01.20—02.40 «Келген чери билдинмес кижи». Уран-чечен фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Александр Панченконуң автор программазы». 9.50 Ритмиг гимнастика. 10.20 «Чүгле сен». Уран-чечен телефильм. 11.30 — 13.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.35 Уругларга — фильм. «Анискин болгаш Фантомас». 1-ги сериязы. 14.40—15.20 М. Ю. Лермонтовтуң лириказы. И. Андроников чугаалаар.

• • •

16.55 — 18.40 Россия ТВ-зиниң программазы. 16.55 «Ыраккы Чеңгил чук». Теледолчулал. 17.40 «Марий-Элден келген Теркин».

КЫЗЫЛДАН

18.20 «Тыва — ТВ». 18.50 Медээлер. 19.00 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.30 «Айтырыглар болгаш харыылар». 19.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Фильм-концерт. 21.00 Үе. 21.40—00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.00 «Бешки дугуй». 00.15—01.55 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.20 Ислам культура-биле таныштырылга. 18.40 Музыкалыг телеабонемент. 19.40—20.00 «Шивишкин». Барымдаалыг фильм.

• • •

ИЮЛЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Ритмиг гимнастика. 8.00 Эртенги хөглүг программа. 8.30 ТМА. 8.50 «Тарханнар бөгүн». 9.05 Концерт. 10.00 Бичии када, доктаа! 10.35 «Эртенги сылдыс». 11.35 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.25 Цирк. 13.05 Футбол. ССРЭ чемпионады. 13.55 Мультфильмнер. 14.20 «Князьтың Мери уруу болгаш өскелер-даа». 15.00 ТМА. 15.15 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 16.15 «Ыры дугайында сактыышкын». 16.50 Поэзия хүнү. 17.35 «Майя ары». Хей сериялыг мультфильмнерниң баштайгы көргүзүү.

• • •

8-ки сериязы. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Телерадиоконкурстуң лауреады ырлаар. 18.55 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 «Үе». 21.40 «КВН-91». 23.40 Чугула интервью. 23.55 «Өнүктерниң ужуражылгазы». Таныштырылга. 02.10 —04.20 «Баскервиллерниң ыды». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кадыкшыл». 8.45 Мультфильм. 8.55 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.15 Спортту бүгүдеге. 9.30 «Николай Кузнецов». Маадырлыг чоруктуң арыннары». 10.25 «Өг-бүле» телепрограммазы. 11.20 Коллаж. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 Волейбол. Делегей лигазының бирги чери дээш. 17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 «Тураскаалыг» Телефильм. 19.00 Ужуражылга. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 М. Лермонтовтуң шүлүктерин Г. Сорокин номчуур. 21.00 «Үе». 21.40—23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.15 Волейбол. Делегей лигазының бирги чери дээш. 00.15 — 00.35 Дзюдо демисел. Делегей чемпионады.

КЫЗЫЛ ХООРАЙГА 1991 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 18-ТЕ ТЫВА АССР-НИҢ КУЛЬТУРА МИНИСТЕРСТВОЗУНУҢ АКША-БАРААН ЛОТЕРЕЯЗЫНЫҢ ОЙНААШКЫНЫНЫҢ ТИРАЖЫ

1. Хеп чуур машина «Малютка»	00382
2. Хевис	00977
3. Чурук «Дракон и старик»	01287
4. Хевис	02088
5. Хевис	02575
6. Пылесос	03101
7. Агальматолит «Аът»	03521
8. Хеп чуур машина «Малютка»	05306
9. Агальматолит «Сарлык»	05381
10. Өңнүг телевизор	06044
11. Хевис	06208
12. Чурук «Даг хөлдүг Мөңгүн-Тайга»	06266
13. Пылесос	07185
14. Хевис	08847
15. Хеп чуур машина «Малютка»	08915
16. Хевис	09120
17. Агальматолит «Кошкар»	10031
18. Чурук «Чербиниң бедии»	10237
19. Пылесос	10699
20. Агальматолит «Арзылаң»	13968
21. Чурук «Тожунуң шивилери»	14455
22. Хевис	15123
23. Хевис	16320
24. Хеп чуур машина «Малютка»	16757
25. Чурук «Барлыкта даң хаяазы»	17423
26. Чурук «Хүн херелинде поштер»	18844
27. Хевис	20013
28. Чурук «Натюрморт с морским окунем»	20063
29. Чурук «Дамырак»	20386
30. Пылесос	20493
31. Хевис	20678
32. Агальматолит «Чылгычы»	20754
33. Агальматолит «Кошкар»	20810
34. Хевис	21216
35. Хевис	21614
36. Хевис	24141
37. Хеп чуур машина «Малютка»	25801
38. Чурук «За мягким золотом»	26846
39. Өңнүг телевизор	27886
40. Гравюра «Чылгычы»	28694
41. Хевис	29786
42. Хевис	32064
43. Автомашина «Москвич»	35312
44. Хевис	36476
45. Хевис	36539
46. Агальматолит «Кошкар»	37053
47. Хеп чуур машина «Малютка»	38162
48. Пылесос	38325
49. Чурук «Бичии Шивилиг»	40037
50. Хевис	40101
51. Пылесос	40120
52. Чурук «Кара-Хөл»	40251
53. Хевис	41231
54. Агальматолит «Арзылаң»	41370
55. Хеп чуур машина «Малютка»	41457
56. Пылесос	41719
57. Өңнүг телевизор	43647
58. Хеп чуур машина «Малютка»	45401
59. Гравюра «Енисей кежир»	46725
60. Хевис	47427
61. Хевис	47484
62. Автомашина «Жигули»	49217
63. Хеп чуур машина «Малютка»	50128
64. Агальматолит «Өшкү»	50503
65. Хевис	52206
66. Пылесос	52848
67. Пылесос	52927
68. Пылесос	53463
69. Хевис	53539
70. Пылесос	54089
71. Өңнүг телевизор	54240
72. Хевис	54852
73. Чурук «Енисейде час»	55726
74. Хеп чуур машина «Малютка»	56179
75. Хеп чуур машина «Малютка»	56354
76. Хеп чуур машина «Малютка»	59191
77. Пылесос	59243

Ойнаашкынга таварышкан чүүлдерни алыр талазы-биле адреси: Кызыл хоорай, Чүльдүм кудумчузу, 18. Тыва АССР-ниң Культура министерствозу, өрээл 428, телефоннары: 3-75-09, 3-54-16.

Тиражы солунга парлаттынган соонда, 7 хонук иштинде таварышкан ойнаашкынчылар паспортту көргүскеш, алыр.

Тираж комиссиязының даргазы
В. М. КАРА-ТОНЦУТ.

Тираж комиссиязының секретары
Г. Н. ОХОТНИКОВА.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың № 1 ортумак профтехучилищези 1991-1992 өөредилге чылында сургуулдарны дараазында тускай эртемнерге өөредири-биле хүлээп алырын чарлап турар: хөй талалыг мергежилдиг тракторист-машинист, септекчи слесарь автомобиль чолаачызы. Өөренир хуусаазы — 3 чыл. Ортумак билиглиг аныяктар: хөй талалыг мергежилдиг тракторист-машинистиң тускай эртемин шиңгээдип алырынга 2 чыл өөренир. Мал ажылының комплекстериниң болгаш механизастаттынган фермаларның механизатор кадрларын белеткээр. Электри херек-херекселдерин септээр талазы-биле электромонтернуң мергежилинге — 1 чыл өөренир, сүт болбаазырадыр кылыр аппараттарының башкарыкчылары — 6 ай өөренир, олар Кызылдың, Чадаананың, Кызыл-Мажалыктың, Шагаан-Арыгның сүт комбинаттарынга, а ол ышкаш сүт-бараан фермаларынга ажылдаар, автомобиль башкарыкчы В, С категорияларының чолаачылары 3,5 ай хуусаада өөредилге кургаар эгер.

Училищени дооскаңнарга мергежил тывысканының болгаш ортумак билиг дугайында дипломнарны бээр, олар чиңгелдедиг негелделер ёзугаар дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче кирер эргелиг болур. Сүт болбаазырадыр кылыр болгаш соодар аппараттың башкарыкчыларындан саржаг кылырларда аңгыда бүгү мергежилдерниң сургуулдары автотранспорт башкарар эргени алыр. Өөреникчилерге стипендияны төлээр болгаш ниити чурттакка чериң, хүнде үш удаа хоолдандырары хамаарар, формалыг хевин бээр. Училищеге өөренип турар үениң күш-ажыл стажынга кирип санаар.

Спорт секциялары, бот-тывынгыр урaн чүүлдүң, а ол ышкаш урaн чуруулгаңың, техниктиг чогаадылганың бөлгүмнери ажылдаар. Олар турист путёвкалар-биле өске чурттарга, Кара далай эриктеринге маадыр хоорайларга, санаторийлерге, дыштаныылга бажыңнарынга баар.

Училище директорунуң адынга билдириишкинге дараазында документилерни: кожар ортумак билигниң дугайында аттестат, 9 класс дооскаңының херечилели, № 286 азы 086/У майыктар ёзугаар эмчи шынзылгазы, чурттап турар черинге шинчилге, төрүттүнгениниң дугайында херечилел азы паспортун боду эккээр. 3х4 хемчээлдиг 6 фото-чурук совхозтан өөренип чоруткан дугайында бижик.

Училищеге хүлээп алырда кирерниң шылгалдалары дужаавас, чугаалажылга бээр. Кичээлдер 1991 чылдың сентябрь 1-де эгелээр.

Училищениң адреси: Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, бажың № 14.

КИНО

ИЮЛЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Женский день» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Маугли» 9.00, 12.20, «Дорога Давиду Сасунскому» 10.30, 13.50, «Я свершу правосудие» (2 сериялыг) 15.40, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Эте и Али» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (уаттан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Генералы песчаных карьеров» (США) 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ● оралакчызы — 3-33-91; ● ревизор — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжи организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25; ● совхозтар ажылының — 3-34-17, 3-34-08; ● үлетпүр — 3-34-49, 3-39-15, 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; ● кедээ ажыл-агый — 3-41-16; ● культура — ...; репортерлар бөлүү — 3-41-23; ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● очулга — 3-34-39, 3-34-93; ● корректорлар — 3-34-19; ● ундурукчулер — 2-27-41; ● солун кабинеди — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Индекс 54241.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга чазы.

Тираж 27097 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 116.

БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл июль 24 среда
№ 126 (14626)

(Чагылар өртээ 6 көп). Садар өртээ 20 көп.

«РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР Хоойлузун күштүг болдуруп киириериниң чурумунуң дугайында

РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалы

РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. «РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР Хоойлузун дараазында чүүлдерден аңгыда ону парлап чарлааның соонда, он дөрт хонгаш, күштүг болдуруп киирер:

29 чүүл, 30 чүүлдүң 1, 2, 3 пунктулары, 31-35 чүүлдер — оларны тус чер администрациязының удуртукчузун соңгаан соонда күштүг болдуруп киирер.

44 чүүл — ону 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

47 чүүл — ону валюта шилчидилгезиниң нормативтериниң хоойлу ёзугаар доктааткаанының соонда күштүг болдуруп киирер.

РСФСР-ниң хоойлужудулгазын «РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР Хоойлузунга дүүштүр эде кылырынга чедир РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның амгы үеде күштүг болуп турар хоойлужудулга актыларының бо адаттынган Хоойлуга чөрүшпейн турар чүүлдерин ажыглаар.

Чер-чер бот-башкарылгазының талазы-биле күрүне-эрге-хоойлу шенелделерин эрттирер дугайында саналды РСФСР-ниң Дээди Совети 1993 чылдың январь 1-ден соңгаар чугаалажып көөрүн шиитпирлеп алыр.

2. Тус чер администрациязының удуртукчузунуң соңгулдаларын 1991 чылдың ноябрьда эрттирер. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму 1991 чылдың сентябрь 1-ге чедир тус чер администрациязының удуртукчузунуң соңгулдаларын эрттирер хүнүн доктаадыр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму соңгулдаларны эрттирериниң хуусаазының дугайында РСФСР-ге ниитизи-биле шиитпир хүлээп албаан шаанда улус депутаттарының чер-чер Советтери тус чер администрациязының соңгулдаларын боттары тускайлап эрттирбес.

3. Тус чер администрациязының удуртукчузу албан-дужаалын күүседип киргиже чедир «РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР Хоойлузунда тус чер администрациязынга хамаарыштыр доктааткан эрге-хүлээлгелерни улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттеринге бээр.

Дараазында чүүлдерни доктаадыр:

улус депутаттарының тус чер Совединиң бүрүн эргелери чогуур тус чер администрациязының удуртукчузу албан-дужаалын күүседип кириптерге соксаан турар;

улус депутаттарының тус чер Совединиң күүсекчи комитединиң кижилериниң болгаш эргелелдериниң бүрүн эргелери тус чер администрациязының структура талазы-биле чогуур салбырларын тургускуже чедир хевээр артар. Күүсекчи комитеттиң кижилери болгаш эргелелдери айыттынган демги үеде тус чер администрациязының удуртукчузунга дорт чагыртыр.

4. Улус депутаттарының чаа чыыжының Совединиң соңгулдазын эрттиргиже чедир улус депутаттары боор турар тус чер администрациязының албан-дужаалдыг кижилеринге депутат бүрүн эргелерин хевээр арттырар эргени бээр. албан-дужаалының аайы-биле отчёттуг болуп турары Советте бүрүн эргелер бо чүүлге хамаарышпас.

Тус чер администрациязында чогуур албан-дужаалдарны ээлээни-биле холбаштыр улус депутаттарының бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксатканда, бир эвес чогуур Советте улус депутаттарының саны ук Советке доктааттынган депутаттар санының үштүң ийи кезиинден эвээш эвес болуп турар болза, улус депутаттарының тус чер Советти үнүп чоруткан депутаттар орнунга соңгулдалар эрттирбейн барып болур эргелиг. Тус чер Совединиң шиитпирин ёзугаар чогуур соңгулда округтарының девискээрлерин оларның чанында соңгулда округтарының девискээрлеринге кадып болур.

5. Улус депутаттарының чаа чыыштың чер-чер Советтеринге соңгулдалар эрттиргиже чедир улус депутаттарының район, хоорай, хоорайларда район Советтери бодунуң составындан биче Советти соңгуур.

Улус депутаттарының суур, кедээ Советтери бодунуң составындан биче Советти соңгуп ап болур эргелиг.

Дараазында чүүлдерни доктаадыр:

биче Совет сессиялар аразында үеде улус депутаттарының чогуур тус чер Совединиң бүрүн эргелерин боттандырар, чүгле «РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР Хоойлузунуң 17 чүүлүнүң «б», «в», «г», «ж», «з», «и», «к» пунктулары маңаа хамаарышпас;

биче Совет кол нурууузунда норма ёзугаар соңгуттурар: улус депутаттарының чогуур тус чер Совединге доктааттынган улус депутаттарының санының оннуң бир кезии;

улус депутаттарының тус чер Совети бодунуң биче Совединиң шиитпирлерин күш чок болдурар эргелиг;

улус депутаттарының тус чер Совединиң даргазы албан-дужаалының аайы-биле биче Советтиң составынга кирер болгаш ооң ажылын организастаар;

бир эвес биче Советтиң хуралынга ооң составының үштүң ийи кезиинден эвээш эвези киржип турар болза ону эрге-хоойлу талазы-биле бүрүн эргелиг деп санаар.

6. РСФСР-ниң составында республикаларның Дээди Советтеринге дараазында чүүлдерни сүмелээр:

ук республикаларның хоойлужудулгазын «РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР Хоойлузунга дүүштүр эде кылыр;

республиканың бир чурттакчызынга онаалтыр бюджет талазы-биле хандыртынылтаның түр нормативтерин ук нормативтерни санаарының методиказын ёзугаар доктаадыр.

7. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели:

РСФСР-ниң хоойлужудулга актыларын «РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР Хоойлузунга дүүштүр эдериниң талазы-биле саналдарны РСФСР-ниң Дээди Совединге 1991 чылдың ноябрь 1-ге чедир киирип каар;

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдарын болгаш айтыышкыннарын айыттынган Хоойлуга дүүштүр эдерин 1991 чылдың октябрь 1-ге чедир чорудар;

тус чер үндүрүглериниң болгаш чыылдаларының дугайында, чер-чер Советтериниң бюджет талазы-биле эргелериниң дугайында РСФСР хоойлуларының төлевилелдерин РСФСР-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөрү-биле 1991 чылдың октябрь 1-ге чедир киирер;

күрүне өнчүзүнүң объектилерин муниципалитет өнчүзүнче шилчидип дамчыдарының база ону чер-черниң бот-башкарылга органнарының аразынга аңгылап хуваарының дугайында саналдарны РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга 1991 чылдың сентябрь 1-ге чедир киирер;

бир чурттакчыга онаалтыр бюджет талазы-биле хандыртынылтаның нормативтерин санаарының методиказының дугайында саналдарны РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга 1991 чылдың октябрь 1-ге чедир киирер;

чер-чер Советтериниң болгаш чер-чер администрациязының ажылдакчыларының албан-дужаал шалыңнарының схемазының талазы-биле саналдарны РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга 1991 чылдың август 1-ге чедир киирер.

8. РСФСР-ниң Дээди Совединиң улус депутаттарының Советтериниң ажылының болгаш бот-башкарылганы сайзырангайжыдарының айтырыгларының талазы-биле комитеди:

тус чер администрациязының удуртукчузунуң соңгулдаларының дугайында хоойлунуң төлевилелин РСФСР-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөрү-биле белеткээш, 1991 чылдың сентябрь 15-ке чедир киирип каар;

адаттынган Хоойлуну ажыглап турарының практиказын өөренип көөрүн болгаш түңнээрин, ооң үнделиңге сүмелерни, а эргежок чугула таварылгаларда — РСФСР-ниң хоойлужудулга актыларын азы РСФСР-ниң чаа хоойлуларын хүлээп алыр дугайында саналдарны белеткээрин организастаар.

9. «РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР Хоойлузу күштүг болуп кирген хүнден эгелээш дараазында хоойлуларны күш чок болган деп санаар:

«РСФСР-ниң улус депутаттарының суур, кедээ Советтериниң дугайында» 1968 чылдың июль 19-тугу РСФСР Хоойлузу — 1979 чылдың август 3-те эдилгелиг РСФСР Хоойлузу (РСФСР-ниң Дээди Совединиң ведомостары, 1979, № 32, ар. 787; 1982, № 26, ар. 919; 1985, № 9, ар. 307);

«РСФСР-ниң улус депутаттарының район Совединиң дугайында» 1971 чылдың июль 29-тугу РСФСР Хоойлузу—1979 чылдың август 3-те эдилгелиг РСФСР Хоойлузу (РСФСР-ниң Дээди Совединиң ведомостары, 1979, № 32, ар. 785; 1982, № 24, ар. 807, № 26, ар. 918; 1985, № 9, ар. 307; 1986, № 6, ар. 175, № 23, ар. 637);

«РСФСР-ниң улус депутаттарының хоорай, район, хоорайда район Советтериниң дугайында» 1971 чылдың июль 29-тугу РСФСР Хоойлузу—1979 чылдың август 3-те эдилгелиг РСФСР Хоойлузу (РСФСР-ниң Дээди Совединиң ведомостары, 1979, № 32, ар. 786; 1985, № 9, ар. 307; 1986, № 6, ар. 175).

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы,
1991 чылдың июль 6.

РСФСР-НИҢ КҮРҮНЕ ОРГАННАРЫНГА, АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ БОЛГАШ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНГА ПОЛИТИКТИГ ПАРТИЯЛАРНЫҢ БАЗА ХӨЙ-НИИТИНИҢ МАССАЛЫГ ШИМЧЭЭШКИННЕРИНИҢ ОРГАНИЗАСТЫГ СТРУКТУРАЛАРЫНЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫН СОКСАДЫР ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ 1991 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 20-ДЕ № 14 ЧАРЛЫЫ

Күрүнениң политиказын ажылдап кылырынга, күрүнениң ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга РСФСР-ниң Конституциязының доктааткаңы политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң дең эргелерин хандырар, күрүне органнарының ажыл-чорудулгазынга хөй-нииты каттыжыышкыннарының холгаарлаашкынының болгаш күрүне аппаратының ажылынга партиялар аразының демиселиниң салдар чедирерин болдурбас сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. РСФСР-ниң база РСФСР-ниң составында республикаларның күрүне эргелеп-башкарылгазының органнарынга, РСФСР-ниң девискээринде турар улус депутаттар Советтериниң бүгү деңнелдериниң күүсекчи органнарынга, күрүне албан черлеринге, организацияларга, концерннерге, бүдүрүлгелерге оларның чагыртып турар черлеринден хамаарылга чокка политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң чаа эге организацияларын, комитеттериниң организастыг өске-даа структураларын тургузарын болгаш ам туруп турарларының ажыл-чорудулгазын болдурбас.

Профессионалдар эвилелдериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын күрүне албан черлериниң, организацияларының, бүдүрүлгелериниң администрациязының болгаш күш-ажылчы коллективтиң аразынга дугуржулганы ёзугаар боттандырар.

2. Политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң ажыл-чорудулгазынга хамаатыларның киржири азы киришпези оларның эргелерин, ооң иштинде кандыг-бир албан-дужаалды ээлээр эргезин, бир эвес РСФСР-ниң хоойлужудулгазы-биле өске чүүл доктаатынмаан болза, кызыгаарлаарынга үндезин болбас.

Күрүне албанында турар кижилер бодунуң албан аайы-биле ажыл-чорудулгазынга РСФСР-ниң хоойлужудулгазының негелделерин удуртулга болдурар болгаш политиктиг партияларның, хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң шиитпирлери-биле холбашкан турул болбас.

Күрүне албан-хаакчылары ажыл шагында эвес үеде болгаш күрүне органнарындан, албан черлеринден, организациялардан, бүдүрүлгелерден дашкаар черлерге политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң ажыл-чорудулгазынга киржир эргелиг.

Бо Чарлыкты боттандырар үеде ажылдан хосталыр кижилерни ажылга киирер талазы-биле эргежок чугула бүгү хемчеглерни РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели, РСФСР-ниң составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдери, РСФСР-ниң улус депутаттар Советтериниң күүсекчи органнары ап чорудар.

3. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели, РСФСР-ниң составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдери, улус депутаттар Советтериниң күүсекчи органнары политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң органнары-биле кады мооң мурнунда хүлээп алган нормативтиг актыларын 1991 чылдың октябрь 1-ге чедир эде көөр.

СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң кады кылган актыларының күштүг болурун РСФСР девискээринге соксадыр дугайында айтырыгны РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели ол-ла хуусаада шиитпирлээр.

4. Политиктиг партияга болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннеринге кежигүн болуп турарын күрүне органнарынга, албан черлеринге болгаш организацияларга кирер албан-ның документилеринге айтырын, а ол ышкаш айтырының негелдезин хоруур.

5. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели, РСФСР-ниң составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдери, улус депутаттар Советтериниң күүсекчи органнары бо Чарлыктың күүселдезинге контрольду хандырар.

6. ССРЭ-ниң Дээди судунга, ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединге, ССРЭ-ниң Прокуратуразынга, а ол ышкаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруук комитединиң болгаш ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң органнарынга база кезектеринге политиктиг партияларның, хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажылдаарын хоруур дугайында ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелин РСФСР-ниң Конституциязының 109 чүүлүнге дүүштүр хоойлужудулга инициативазының чуруму-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирер дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге сүмелээр.

7. Бо Чарлыкты парлаан сөөлүнде он дөрт хонук хуусаада ол күштүг болур.

РСФСР-ниң Президентизи
Б. ЕЛЬЦИН.

РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

1. Ниити чүүлдери

1 ЭГЕ

Ниити чүүлдери

1 ЧҮҮЛ. Чер-чер бот-башкарылгазы деп билиишкин

РСФСР-де чер-черниң (девискээрниң) бот-башкарылгазы — ол дээрге чоннуң эрге-ажыын, ооң төөгүлүг, национал-ызыгуур болгаш онзагай чүүлдерин барымдаалап, РСФСР-ниң Конституциязынга болгаш хоойлуларынга, РСФСР-ниң составында республикаларның конституцияларынга болгаш хоойлуларынга үндезилээш, тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны бот-тускайлап (бодунуң харыысалгазының адаа-биле) шиитпирлээринге хамаатыларның ажыл-чорудулгазын организастаарының системазы-дыр.

2 ЧҮҮЛ. Чер-черниң бот-башкарылгазының системазы

1. Чер-черниң бот-башкарылгазын эрге-чагырганың төлээлекчилерлиг органнарын— улус депутаттарының чер-чер Советтерин (ооң ынаар — Советтерни дээр), эргелеп башкарылганың хамаарышкан органнарын — тус черниң администрациязын, тус черниң референдумнарын, хамаатыларның хуралдарын (чыыштарын), дорт демократияның девискээр талазы-биле өске-даа хевирлерин, а ол ышкаш чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нииты бот-башкарылга органнарын дамчыштыр боттандырар.

2. Чер-черниң бот-башкарылгазын районнарның, хоорайларның, хоорайларда районнарның, суурларның, кедээ Советтериниң, чурттакчылыг кедээ черлерниң кызыгаарларынга боттандырар.

3. Районнарның, хоорайларның, хоорайларда районнарның, суурларның, кедээ Советтериниң, чурттакчылыг кедээ черлерниң кызыгаарларын тургузарын, күш чок болдурарын, каттыштырарын, доктаадып тургузарын хоойлужудулгага дүүштүр, чоннуң төөгү талазы-биле чурттап келген байдалын, социал-экономиктиг хөгжүлдезин, демографтыг байдалдарны, тус черниң өске-даа онзагай чүүлдерин барымдаалап боттандырар.

4. Хоорайлар, суурлар, кедээ Советтер, чурттакчылыг кедээ черлер бодунуң эргелерин болгаш эрге-ажыктарын улам ажыктыг боттандырар сорулга-биле ассоциациялар кылдыр каттыжып болур.

3 ЧҮҮЛ. Чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында хоойлужудулга

1. РСФСР-де чер-черниң бот-башкарылгазын РСФСР-ниң Конституциязы-биле, бо Хоойлу-биле, РСФСР-ниң өске-даа хоойлужудулга актылары, РСФСР-ниң составында республикаларның конституциялары, хоойлулары, а ол ышкаш РСФСР-ниң дамчыдып берген айтырыгларга хамаарыштыр ССР Эвилелиниң актылары-биле таарыштырар.

2. Бо Хоойлунуң чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында өске-даа хоойлужудулга актыларының күштүг дээштииниң монофункциялыг чурттакчылыг черлерге (шериг хоорайжыгаштарының, хаалчак хевирлиг чурттакчылыг черлерниң девискээрлеринге) база хамаарыштыр неп тередип ажыглаар.

3. Национал-девискээр тургузуттарда чер-черниң бот-башкарылгазының онзагай чүүлдерин оларның статузунуң дугайында хоойлужудулга-биле таарыштырар.

4 ЧҮҮЛ. Күрүне-эрге-хоойлу шенелдези

Тодаргай девискээрде чер-черниң бот-башкарылгазының бо Хоойлуну ёзугаар тургускан органнарының структуразын, системазын, оларның эрге-хүлээлгелерин болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун өскертириниң күрүне-эрге-хоойлу шенелдезин РСФСР-ниң Дээди Совединиң азы РСФСР-ниң составында республиканың Дээди Совединиң шиитпири-биле чорудар.

Шенелдени чорударының хуусааларын болгаш ооң түңнелдерин үндүрериниң чурумун РСФСР-ниң Дээди Совединиң азы РСФСР-ниң составында республиканың Дээди Совединиң доктаалынга тодаргайлап айтыр.

Шенелдени чорударының негелделеринге болгаш чурумунга хамаарыштыр чогуур девискээрде Советтер-биле дугуржур.

5 ЧҮҮЛ. Чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында дүрүм (Устав)

Хоойлужудулгада доктааткан хемчээлдерге дүүштүр район, хоорай Советтери чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында дүрүмнү (уставты) бодунуң эргезинде девискээрге хүлээп алыр, а суур, кедээ Советтер база хүлээп ап болур. Эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының хүлээлгелерин, ажылдаар чурумун, системазын болгаш структуразын, оларның аразынга эрге-хүлээлгелерни хуваалтыр аңгылаарын, чоннуң девискээр аайы-биле хөй-ниити бот-башкарылгазының органи-зациязын чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында дүрүмге (уставка) тодаргайлап айтыр.

Чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында дүрүмнү (уставты) хамаарышкан крайның, областың, автономнуг областың, автономнуг округтуң күрүне эрге-чагыргазының органнары бүрүткээр.

6 ЧҮҮЛ. Чер-черниң бот-башкарылгазынга хамаатыларның киржир эргези

1. Чер-черниң бот-башкарылгазынга хамаатыларның киржир бүрүн долу эргези магадылаттынып турар. Политиктиг бүзүрелдериниң, сөөк-язы болгаш национал хамаарылгазының, социал ызыгуурунуң, социал азы өнчү-хөреңги байдалының, дылының, шажынга хамаарылгазының аайы-биле хамаатыларның эргелерин кызыгаарлаарын болдурбас.

2. Чер-черниң бот-башкарылгазынга хамаатыларның киржир эргелерин үрээн таварылгада ук эргелерни катап тургузар дугайында хамаатыларның хомудалдыг негелделерин хамаатыларның чурттап турар черлериниң аайы-биле улус судтары көөр.

7 ЧҮҮЛ. Чер-черниң бот-башкарылга органнарының эрге-хүлээлгелерин тодаргайлаарының принциптери

1. Советтерге болгаш эргелеп башкарылганың хамаарышкан органнарынга оларның эрге-хүлээлгелерин бо Хоойлу тыпсыр. Ол эрге-хүлээлгелерни хоойлудан дашкаар өскертип болбас.

2. Советтер бодунуң эрге-хүлээлгелериниң кезиин керээге үндезилээш, өске Советтерге дамчыдып берип болур.

3. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарының эрге-хүлээлгелеринге азы чер-черниң бот-башкарылгазының өске-даа органнарының эрге-хүлээлгелеринге хамаарышкан айтырыгларны чер-черниң бот-башкарылгазының органнары бодунуң чугаалажып көөр кылдыр күрүне эрге-чагыргазының органнары бот-тускайлап хүлээп алыр эргези чок.

4. Күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун, хөй-ниитиниң корум-чурумун, чоннуң кадыкшылының камгалалын, хамаатыларның эргелериниң база хосталгаларының камгалалдыын хандырар сорулга-биле, хоойлуда көрдүнген таварылгалардан аңгыда, чер-черниң бот-башкарылга органнарының эрге-хүлээлгелеринге хамаарышкан айтырыгларны бодунуң хүлээлгези.

5. Чер-черниң бот-башкарылгазының органнары оларның эрге-хүлээлгелеринге хамаарышкан айтырыгларны РСФСР-ниң Конституциязынга, РСФСР-ниң девискээринге күштүг ССРЭ хоойлуларынга, РСФСР-ниң хоойлуларынга болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарының хүлээп алган өске-даа актыларынга, а ол ышкаш чер-чер Советтериниң болгаш эргелеп башкарылга органнарының бодунуң эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге хүлээп алган шиитпирлеринге үндезилээш база оларны күүседири-биле шиитпирлээр.

8 ЧҮҮЛ. Чер-черниң бот-башкарылгазының органнары — юридиктиг албан черлери

1. Район, хоорай, хоорайларда район, суур, кедээ Советтер, эргелеп башкарылганың хамаарышкан органнары юридиктиг албан черлери болуп турар.

Чер-черниң бот-башкарылгазының өске-даа органнарынга юридиктиг албан чериниң эргелерин тывсыр дугайында шиитпирни хамаарышкан Совет хүлээп алыр.

2. Девискээрниң хөй-ниити бот-башкарылгазының органы юридиктиг албан чериниң эргелерин ап болур.

9 ЧҮҮЛ. Чер-черниң бот-башкарылгазының сорулгаларын шиитпирлээринге крайның, областың, автономнуг областың, автономнуг округтуң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарының киржири

1. Крайның, областың, автономнуг областың, автономнуг округтуң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнары бодунуң девискээринде чер-черниң бот-башкарылгазының системазын хөгжүдеринге идигни бээр хүлээлгелиг. Олар ол сорулга-биле:

а) районнарның, край, область, округ хоорайларының бюджеттерин балансылаштырар талазы-биле хемчеглерни алыр;

б) республика программаларын болгаш республиканың өске-даа хемчеглерин акшаландырарынга тускайлаан хөреңгилерни районнарның болгаш хоорайларның аразынга хуваар; ук хөреңгилерниң чарыгдалынга контрольду боттандырар;

в) крайның, областың, округтуң азы девискээрлер аразының ажыл-агый, бойдус камгалаар болгаш өске-даа хемчеглерин чорударын организастаар, ук хемчеглерни боттандырарынга районнар болгаш хоорай Советтерин киириштирип болур;

г) административ-девискээр хуваалдазының хоойлуда көрдүнген айтырыгларын шиитпирлээр;

д) район, хоорай Советтериниң керээге үндезилээш дамчыдып берген эрге-хүлээлгелерин боттандырар, ажыл-агый болгаш социал-культура тургузуушкунунуң алырынга хамаарыштыр бодунуң чамдык эрге-хүлээлгелерин керээ ёзугаар оларга дамчыдып бээр;

е) чер-чер Советтериниң ажылынга организастыг, методиктиг болгаш өске-даа дузаны чедирер;

ж) чер-чер Советтериниң аразынга маргылдааларны тургустунган чөпшээрежилге комиссияларын дамчыштыр шиитпирлээр.

2. Чер-черниң бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазын айтырынга хамаарыштыр хоойлужудулгада көрдүнмээн шиитпирлерни крайның, областың, автономнуг областың, автономнуг округтуң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнары хүлээп алыр эргези чок.

(Уламчызы 2-ги арында).

А. В. РУЦКОЙНУҢ МЕДЕГЛЕЛИ

МОСКВА. Июль 22. (РосСЭТА-ның корр. В. Зенькович). Партия иштиниң «Коммунистер демократия дээш» деп шимчээшкиниң организастыг комитединиң парлалга конференциязы ол хүн найысылалга болган.

Оргкомитеттиң баштыңы, РСФСР-ниң оралакчы президентизи А. В. Руцкойнуң медеглээни болза: бо чылдың август 2-4-те Москвага ол организацияның тургузукчу конференциязы эртер. Партийжи чыыштың делегаттары ол организацияны чүү деп адаарын шиитпирлээр, уставтың болгаш өске-даа документилерниң төлевилелдерин хүлээп алыр, удуртур органнарны түр хуусаага (съездиге чедир) соңгуур.

А. В. Руцкой РСФСР-ниң КП-зиниң ТК-зының бирги секретары И. К. Полозковту болгаш Москва коммунистериниң баштыңы Ю. А. Прокофьевти оларның ажыл-чорудулгазы партияны чарылдырарынче угланган деп буруудатынышкан. Россияның коммунистериниң Демократтыг партиязын тургузары дээш тур-жуп турарын медеглээн. Ол партия РСФСР-ниң Компартиязының составынга кирбес, СЭКП-ниң составынга турар.

Оргкомитеттиң даргазы «Коммунистер демократия дээш» деп шимчээшкин Э. А. Шеварднадзениң баштаары шимчээшкинге кире бээр чадавазын айыткан.

РСФСР-ге чер-черниӊ бот-башкарылгазыныӊ дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканыӊ Хоойлузу

(Уламчызы. Эгези 1-ги арында).

II. Эрге-чагырганыӊ болгаш эргелеп башкарылганыӊ чер-чер органнарыныӊ ажыл-чорудулгазыныӊ структуразы болгаш организастыг үндезиннери

2 ЭГЕ

Чер-чер Советтериниӊ ажыл-чорудулгазыныӊ структуразы болгаш организастыг үндезиннери

10 ЧҮҮЛ. Районнарда, хоорайларда, хоорай районнарында, суурларда, кедээ Советтерде эрге-чагырганыӊ чер-чер органнары

1. Улус депутаттарыныӊ хамаарышкан Советтери азы тус черниӊ, национал чаӊчылдарныӊ байдалындан хамаарыштыр эрге-чагырганыӊ оон өскээр адаттынган төлээлекчилерлиг органнары районнарда, хоорайларда, хоорай районнарында, суурларда, кедээ Советтерде эрге-чагырганыӊ чер-чер органнары болуп турар.

2. Чогуур Советтиӊ шиитпирин азы тус черниӊ референдумун ёзугаар суурларга, кедээ Советтерге Советти соӊгуваc азы дүжүрген туруп болур. Бо таварылгада суур, кедээ Советтиӊ эрге-хүлээлгелерин чер-черниӊ бот-башкарылгазыныӊ өске органнары бо Хоойлуга дүүштүр боттандырар.

11 ЧҮҮЛ. Советти соӊгууру

Район, хоорай, хоорайда район, суур Советтери, кедээ Советти хамаарышкан районнуӊ, хоорайныӊ, хоорайда районнуӊ, суурнуӊ, кедээ Советтиӊ девискээринде чурттап турар хамаатылар бүгү-нийти деӊ болгаш дорт соӊгулда эргезинге үндезилээш, беш чыл хуусаалыг кылдыр чажыт бадылаашкын-биле соӊгуур.

Советтерге соӊгулдаларны чорударыныӊ чурумун, а ол ышкаш Советтерге депутаттарныӊ санын РСФСР-ниӊ болгаш РСФСР-ниӊ составында республикаларныӊ хоойлужудулгазы-биле доктаадыр.

12 ЧҮҮЛ. Чер-чер Совединиӊ сессиязы

1. Сессия болза чер-чер Совединиӊ ажылыныӊ кол хевири болуп турар. РСФСР-ниӊ болгаш РСФСР-ниӊ составында республикаларныӊ хоойлужудулгазы-биле оон эргезинге киирген айтырыгларны ол аӊаа чугаалажып көөр.

2. Ук Советке доктааткан депутаттар саныныӊ үштүг ийизинден эвээш эвес олуржуп турда, Советтиӊ сессиязы шиитпирлээр бүрүн эргелиг болур.

3. Бир эвес депутаттар саныныӊ үштүг ийизинден эвээжи сессияга олуржуп турда, Совет даргазыныӊ шиитпири-биле ону өске үеде эрттирер кылдыр соӊгаарладыр. Ындыг таварылгада депутаттарныӊ үштүг ийизинден эвээжи сессияга дараазында база катап бүрүткедир азы бүрүткеткен сеелүнде депутаттарныӊ чамдызы оон ажылынга киржиринден ойталаар болза, депутаттарныӊ ол Советке доктааткан саныныӊ хөй нуруузу барда, сессия шиитпирлээр бүрүн эргелиг деп санаарын сессияныӊ болур черинден, үезинден аӊгыда депутат бүрүзүнге бижимел-биле дыӊнадыр.

13 ЧҮҮЛ. Советтиӊ сессиязын чыылдырар чуруму

1. Чаа соӊгуткан Советтиӊ бирги сессиязын оон мурнунда чыыжыныӊ Совединиӊ даргазы ук Советке доктааткан депутаттар саныныӊ үштүг ийизинден эвээш эвес Советке соӊгуттурган сеелүнде үш неделядан орай эвесте чыылдырар.

Чаа тургустунган Советтиӊ бирги сессиязын чаа Советти тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алган Советтиӊ даргазы үстүнде айыткан хуусаада чыылдырар.

2. Чер-чер Совединиӊ сессиязын оон даргазы чыылдырар.

Советтиӊ ээлчеглиг сессияларын чылда ийиден эвээш эвес чыылдырар. Советтиӊ ээлчег чок сессияларын ол Советке доктааткан депутаттар саныныӊ үштүг бириниден эвээш эвезиниӊ, а ол ышкаш Совет даргазыныӊ азы тус чер администрациязыныӊ удуртукчузунуӊ инициативазын ёзугаар ийи неделядан орай эвес хуусаада чарлап чыылдырар. Чугаалажып көөр айтырыглар сессия чыылдырар дугайында саналга көрдүнген турар ужурлуг.

Сессияны чыылдырар болгаш ону эрттирер чериниӊ дугайында, а ол ышкаш сессияныӊ чугаалажып көөр айтырыгларыныӊ дугайында Советтиӊ даргазы сессияга чедир беш хоныктан орай эвесте улус депутаттарынга болгаш чонга дыӊнадыр. Сессияга чугаалажып көөр кылдыр киирген айтырыгларга хамаарышкан чугула материалдарны айыткан хуусаада Советтиӊ даргазы депутаттарга бээр.

14 ЧҮҮЛ. Советтиӊ бирги сессиязын хамаарышкан соӊгулда комиссиязыныӊ даргазы ажыдар болгаш Советтиӊ чаа даргазы соӊгуткуже чедир башкарар. Эргежок чугула болган таварылгада сессияныӊ түр даргазы соӊгуткан туруп болур.

Депутаттарныӊ иштинден доктаамал мандат комиссиязын бирги сессияга Совет соӊгуур болгаш соӊгулдалар дугайында хоойлужудулганы үрээн таварылгада, ол соӊгулда округтарынга эрткен соӊгулдаларны күш чок деп санаар дугайында шиитпирни мандат комиссиязыныӊ киирип келгени-биле хүлээп алыр; Советтиӊ даргазын, оон оралакчызын, соӊгуур, доктаамал комиссияларныӊ даргаларын бадылаар.

2. Советтиӊ сессиязын ээлчеглиг хуралдар, а ол ышкаш доктаамал болгаш өске-даа комиссияларныӊ, нийти хүн чурумунга каттышкан депутаттар бөлүктериниӊ хуралдары хевирлиг чорудар. Сессияныӊ ажылынга Советтиӊ бодунуӊ доктаадыры хуусаада Советтиӊ шиитпири-биле чапсарны кылган туруп болур.

Сессияныӊ үргүлчүлээшкинин Совет боду доктаадыр.

15 ЧҮҮЛ. Сессияныӊ хүн айтырыгларын тургузары

1. Советтиӊ депутаттарыныӊ, доктаамал болгаш өске-даа комиссияларыныӊ депутаттар бөлүктериниӊ, тус чер администрациязыныӊ удуртукчузунуӊ, девискээрниӊ хөй-нийти бот-башкарылга органнарыныӊ киирген саналдарынга үндезилеп, хамаатыларныӊ хуралдарыныӊ (чыыштарыныӊ) саналдарын барымдаалавышаан, Совет даргазыныӊ саналын ёзугаар сессияныӊ хүн айтырыгларын бадылаар.

2. Девискээрниӊ хөгжүлдериниӊ планнарын болгаш программаларын ажылдап кылырынга база бадылаарынга, муниципалитет өнчүзүнүӊ объектилериниӊ статузун өскертиринге сан-хөө курлавырларын алырынга болгаш ажыглаарынга, хөй-нийтиниӊ корум-чурумун быжыглаарынга, хамаатыларныӊ эргелерин болгаш хостуг чоруктарын камгалаарынга хамаарыштыр тус чер администрациязыныӊ удуртукчузунуӊ саналдарын, а ол ышкаш прокуратура органнарыныӊ саналдарын болгаш тус черниӊ бот-башкарылга органнарыныӊ дүрүмге чөрүшпес хөделиишкиннериниӊ дугайында оларныӊ дыӊнадыгларын сессияныӊ чугаалажып көөр хүн айтырыгларынга албан киирер.

16 ЧҮҮЛ. Советтиӊ ажылынга ажык-чарлыг чорук

1. Советтиӊ сессияларын ажык чорудар болгаш ажык характерлиг болдурар. Хаалгалыг хуралды эрттирер дугайында шиитпирни Совет хүлээп алыр эргелиг.

2. Тус чер администрациязыныӊ удуртукчузу болгаш прокуратура органнарыныӊ төлээлекчилери Советтиӊ болгаш оон органнарыныӊ кандыг-даа хуралдарынга, оон иштинде хаалгалыг хуралдарынга олуржур эргелиг.

3. Сессияныӊ ажылынга өске Советтерниӊ депутаттарыныӊ киржир чурумун улус депутаттарыныӊ статузунуӊ дугайында хоойлужудулга-биле тодаргайлаар.

4. Массалыг информация чепсектериниӊ, күш-ажылчы коллективтерниӊ, хөй-нийти каттыжыышкыннарыныӊ төлээлекчилери, хамаатылар сессияга олуржур эргелиг. Сессияларга кээп олуржурунуӊ чурумун Советтиӊ регламентизи-биле доктаадыр.

5. Санал бээри-биле азы тайылбыр кылыры-биле сессияга олурушканнарга сөстү Советтиӊ регламентизи-биле көрдүнген чурум ёзугаар даргалакчы бээр.

6. Сессия ажылыныӊ чоруп турарыныӊ болгаш аӊаа хүлээп алдынган шиитпирлерниӊ дугайында тус черниӊ массалыг информация чепсектери чеди хоныктан орай эвес хуусаада чонга дыӊнадыр.

17 ЧҮҮЛ. Советтиӊ чүгле сессиязынга шиитпирлээр айтырыглар

1. Советтиӊ чүгле сессияларынга дараазында айтырыгларны шиитпирлээр:

а) хоойлужудулгада көрдүнген таварылгаларда депутаттарныӊ бүрүн эрге-хүлээлгелериниӊ хуусаа бетинде соксаары;

б) депутаттарныӊ эргелерин камгалаары, депутатка дээп болбазыныӊ күш чок болдурары, депутат хүлээлгелерин күүсетпээни дээш харыысалганы хоойлужудулгага дүүштүр тодаргайлап доктаадыр;

в) Советтиӊ даргазын болгаш оон оралакчыларын соӊгууру база албан-дужаалындан хостаары, ажыл-чорудулгазыныӊ дугайында оларныӊ отчёттарын дыӊнаары;

г) доктаамал болгаш оон даа өске комиссияларны, Советтиӊ өске-даа органнарын тургузары, соӊгууру база дүжүрери, оларныӊ составтарын өскертири, ажылыныӊ дугайында оларныӊ отчёттарын дыӊнаары;

д) депутаттар негелделерин сайгарып көөрү болгаш оларныӊ талазы-биле шиитпирлер хүлээп алыры;

е) тус чер администрациязыныӊ удуртукчузунуӊ отчёттарын сайгарып, чугаалажып көөрү;

ж) тус чер бот-башкарылгазыныӊ дугайында дүрүмнү (уставты) болгаш Советтиӊ регламентизин хүлээп алыры база өскертири;

з) Советтиӊ аппарадыныӊ структуразын, штаттарын, Советтиӊ нийтизи-биле болгаш Советтиӊ аппарадын тударынга чарыгдалдарны бадылаары;

и) хоойлужудулгада көрдүнген таварылгаларда тус чер администрациязыныӊ органнарыныӊ удуртукчуларын бадылаары;

к) девискээрлерниӊ экономиктиг, социал болгаш экологтуг хөгжүлдезиниӊ планнарын база программаларын, тус чер бюджеттерин болгаш оларныӊ күүселдезиниӊ дугайында отчёттарны бадылаары;

л) бодунуӊ хууда бюджединиӊ акша-хөреңгизиниӊ күүсели-биле туттунуп турар нийтиниӊ айыыл чок чорук милициязыныӊ (тус чер милициязыныӊ) кезектериниӊ немелде сан-бажын доктаадыры;

м) ук Хоойлу-биле, РСФСР-ниӊ болгаш РСФСР-ниӊ составында республикаларныӊ хоойлулары-биле көрдүнген өске-даа айтырыглар.

2. Сессияга айтырыглар сайгарып, чугаалажып көөрүнүӊ, депутаттарныӊ негелделер киирериниӊ болгаш оларга харыылар бээриниӊ, Советтиӊ органнарын болгаш албан-дужаалдыг кижилерни соӊгуурунуӊ, тургузарыныӊ болгаш отчёттарын дыӊнаарыныӊ, шиитпирлер төлевилелдерин, оларга эдилгелерни база немелделерин чугаалажып көөрүнүӊ, бадылаарыныӊ, депутат хүлээлгелерин күүсетпейн турары дээш депутаттарга харыысалга онаарыныӊ чурумун Советтиӊ регламентизи тодарадыр.

18 ЧҮҮЛ. Советтиӊ шиитпирлери

1. Сессияга киирер айтырыглар талазы-биле Совет шиитпирлер хүлээп алыр. Советтиӊ шиитпирлери сессияга ажык, оон иштинде ат барымдаалап, азы чажыт бадылаашкыны-биле хүлээп алдынар.

2. Советтиӊ даргазын болгаш оон оралакчыларын соӊгааныныӊ база албан-дужаалындан хостааныныӊ дугайында, Советтиӊ органнарын тургусканыныӊ дугайында, Советтиӊ доктаамал болгаш өске-даа комиссияларын, тус чер администрациязыныӊ албан-дужаалдыг кижилерин бадылааныныӊ дугайында, тус чер бюджедин, девискээрниӊ хөгжүлдезиниӊ планнарын база программаларын бадылааныныӊ дугайында, оларныӊ өскерлиишкининиӊ болгаш күүселдезиниӊ дугайында, тус чер бот-башкарылгазыныӊ дугайында дүрүмнү (уставты) болгаш Советтиӊ регламентизин хүлээп алганыныӊ (өскерткениниӊ) дугайында, депутатка дээп болбас чорукту чок болдурарыныӊ дугайында, оон-биле кады Советтиӊ оон мурнунда хүлээп алган шиитпирлериниӊ күш чок болдурарыныӊ дугайында болгаш Советтиӊ шиитпиринге тус чер администрациязыныӊ удуртукчузунуӊ удурланыышкынныг хүлээп көрбээниниӊ дугайында шиитпирлер, бир эвес ук Советке доктааттынган депутаттарныӊ саныныӊ чартыындан хөй кезии олар дээш бадылаан болза, хүлээп алдынган деп санаттынар.

3. Тус чер администрациязыныӊ удуртукчузунга бузурел чок чорукту илереткениниӊ дугайында Советтиӊ шиитпири, бир эвес ол дээш ук Советке доктааттынган депутаттарныӊ саныныӊ чартыындан хөй кезии ол дээш бадылаан болур болза, хүлээп алдынган деп санаттынар.

4. Советтиӊ сессиязыныӊ хүн чурумунга айтырыглар киирериниӊ дугайында шиитпир, бир эвес ук Советке доктааттынган депутаттарныӊ саныныӊ үштүг бир кезииниден эвээш эвези ол дээш бадылаан болза, хүлээп алдынган деп санаттынар.

5. Советтиӊ сессиязынга бадылаашкынны ат барымдаалап чорударыныӊ дугайында шиитпир, бир эвес ол дээш ук Советке доктааттынган депутаттарныӊ саныныӊ бештиг бир кезииниден эвээш эвези ол дээш бадылаан болза, хүлээп алдынган деп санаттынар.

6. Бо чүүлдүӊ 2-5 пунктуларында айыттынмаан айтырыглар талазы-биле Советтиӊ шиитпири, бир эвес хуралда олуржуп турар депутаттарныӊ саныныӊ чартыындан хөй кезии ол дээш бадылаан болза, хүлээп алдынган деп санаттынар.

7. Советтиӊ шиитпиринге ол шиитпирни хандырарынга херек сан-хөө, материал-техниктиг, организастыг аргалар, оон-биле кады оон күштүг боор эгелээн үези айыттынган турар ужурлуг.

8. Советтиӊ шиитпири күүседикчиге ону хүлээп алган хүнүнден эгелээш чеди хоныктан орай эвес үе дургузунда чедиртинген турар ужурлуг.

9. Советтиӊ шиитпиринде албан-дужаалдыг кижилерниӊ база хамаатыларныӊ харыысалгазы көрдүнген болза, ол шиитпир ону парлалгага үндүргениниӊ соонда ийи неделя эрткенде күштүг апаар.

10. Советтиӊ баш билир айтырыгларыныӊ хемчээлинге хүлээп алдынган шиитпирлерин оон девискээринде турар күрүне органнары болгаш хөй-нийти организациялары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, оларныӊ кымга чагыртып турарындан болгаш өнчү-хөреңгизиниӊ хевирлеринден кандыг-даа хамаарылга чокка, шуптузу — албан-дужаалдыг кижилер база хамаатылар албан күүседир ужурлуг.

11. Советтиӊ хоойлужудулга-биле дүүшпейн турар шиитпирлерин улус депутаттарыныӊ үстүкү Совели күш чок болдуруп болур.

19 ЧҮҮЛ. Албан-дужаалдыг кижилерниӊ Советтиӊ сессиязынга албан кээри

Советтиӊ азы оон даргазыныӊ негелдезин ёзугаар Советтиӊ девискээринде турар бүдүрүлге черлериниӊ, албан черлериниӊ болгаш организацияларыныӊ албан-дужаалдыг кижилери Советтиӊ сессиязынга улус депутаттарыныӊ негелделеринге харыы бээри болгаш Советтиӊ баш билир айтырыгларынга хамаарыжыр айтырыглар талазы-биле дыӊнадыглар кылыры-биле албан келир ужурлуглар. Чөптүг чылдагааннар чок келбейн баар болза, тус чер Совединиӊ шиитпирин күүсетпээни дээш доктааттынган харыысалгага онаажыр.

20 ЧҮҮЛ. Советтиӊ сессиязыныӊ протоколу

Сессиялар үезинде оон хуралдарыныӊ протоколу чоруттунар. Протоколга Советтиӊ даргазы болгаш Советтиӊ депутаттарыныӊ санындан соӊгуттунар сессия секретары (секретариат удуртукчузу) ат салыр.

21 ЧҮҮЛ. Советтиӊ даргазы

1. Тус чер Совединиӊ ажылын оон даргазы организастаар.

2. Советтиӊ даргазын сессияга депутаттар санындан чажыт бадылаашкын-биле Советтиӊ бүрүн эргелериниӊ хуусаазынга Совет соӊгуур болгаш ол бодунуӊ хүлээлгелерин чаа чыыштыӊ Совединиӊ даргазын соӊгуурунга чедир күүседир.

3. Советтиӊ даргазы Советке отчёт бээр хүлээлгелиг болгаш кандыг-даа үеде сессияга чажыт бадылаашкын-биле дедир кыйгыртырып болур. Советтиӊ даргазын соӊгуурунуӊ азы ону албан-дужаалындан хостаарыныӊ дугайында саналдар киирериниӊ чурумун Советтиӊ регламентизи тодарадыр.

4. Советтиӊ даргазыныӊ бодунуӊ бүрүн эргелерин эки тура-биле дүжүрер дугайында дилээ оон бижимел билдириишкининиӊ үндезининге ук Советке доктааттынган депутаттарныӊ санындан үйнерниӊ хөй кезии-биле хандыртынар.

Халажылганы Совет хүлээп албаан таварылгада Советтиӊ даргазы билдириишкин киирген соонда ийи ай эрткенде бодунуӊ бүрүн эргелерин дүжүрүп болур эргелиг.

5. Советтиӊ даргазы:

а) чурттакчы чон, күш-ажылчы коллективтер, девискээрниӊ хөй-нийти бот-башкарылга органнары, бүдүрүлге черлери, албан черлери болгаш организациялар-биле харылзааларга Советти төлээлээр;

б) Советтиӊ сессияларын чыыр, депутаттарга болгаш чурттакчы чонга оларны эрттирериниӊ үезин болгаш черин, оон-биле кады хүн чурумунуӊ төлевилелин чедирип дыӊнадыр;

в) Советтиӊ сессиязын болгаш Советке чугаалажып көөрү-биле киирттинер айтырыгларны белеткээрин удуртуп башкарар;

г) Советтиӊ хуралдарын чорудар, Советтиӊ регламентизинге дүүштүр иштики ажылдарны эргелеп башкарар;

д) оон эргезинде девискээрде херектер байдалыныӊ дугайында Советке илеткээр;

е) Советтиӊ шиитпирлеринге, сессияныӊ протоколдарынга (сессияныӊ секретары-биле кады) болгаш өске-даа документилерге ат салыр;

ж) Советтиӊ аппарадыныӊ ажылын удуртур; Советтиӊ аппарадыныӊ структурлуг кезектериниӊ удуртукчуларын томуйлаар болгаш албан-дужаалындан хостаар;

з) РСФСР-ниӊ күш-ажыл дугайында хоойлужудулгазынга дүүштүр Советтиӊ аппарадыныӊ ажылдакчыларынга чурум үрээни дээш хемчеглээ онаар;

и) Советтиӊ аппарадыныӊ специалистеринге, дузалал болгаш техниктиг ажылдакчыларынга хамаарыштыр ажылга хөлезилээриниӊ база үндүрериниӊ эргезин ажыглаар;

к) боттарыныӊ бүрүн эргелерин боттандырарынга депутаттарга деткимче көргүзер, оларны эргежок чугула медээлер, дыӊнадыглар-биле хандырарын организастаар, Советке, оон органнарынга болгаш соӊгулда округтарынга ажылдаары-биле депутаттарны албан болгаш бүдүрүлге хүлээлгелеринден хостаары-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып, сайгарар;

л) Советтиӊ доктаамал болгаш өске-даа комиссияларыныӊ, депутаттар бөлүктериниӊ ажыл-чорудулгазын аайлап-башкарар;

м) Советтиӊ доктаамал болгаш өске-даа комиссияларынга даалгалар бээр;

н) Советтиӊ ажылынга ажык-чарлыг чорукту болгаш нийтиниӊ санал-оналдарын өөренип көөрүн хандырар, ол талазы-биле хемчеглерни алыр;

о) Советтиӊ шиитпирлеринге дүүштүр тус чер референдумнарын организастаары, Советтиӊ эӊ чугула шиитпирлерин, оон-биле кады тус чер, республика болгаш бүгү-эвилел ужур-уткалыг айтырыгларны чугаалажып көөрүн хандырар. Советке хамаатылар хүлээп алырын, оларныӊ дилеглерин, билдириишкиннерин база хомудалдарын чугаалажып, сайгарып көөрүн организастаар;

п) хоойлужудулгага дүүштүр соӊгулдаларны болгаш депутаттарныӊ бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырын организастаарыныӊ айтырыгларын сайгарар;

р) Советтиӊ банкыларда санажылга болгаш агар счеттарын ажыдар база хаар болгаш ол счеттарныӊ башкарыкчызы болур;

с) сессиялар белеткээринге болгаш эрттиреринге, Советтиӊ доктаамал база өске-даа комиссияларыныӊ болгаш депутаттарыныӊ ажылынга, Советтиӊ аппарадын тударынга көрдүнген чарыгдалдар талазы-биле кредиттерниӊ, Советтиӊ ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан өске-даа чарыгдалдарныӊ башкарыкчызы болур;

т) хоойлужудулгада көрдүнген таварылгаларда Советтиӊ өмүнээзинден судче азы арбитраж судунче чоруттунар негелде билдириишкиннерге ат салыр;

у) Советке дагзыттынган болур азы хоойлужудулга-биле онааттынар өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр.

6. Суур, кедээ Советтерге Советтиӊ даргазыныӊ хүлээлгелерин тус чер администрациязыныӊ удуртукчузунга хүлээндирип болур. Ындыг таварылгада Совет даргазы болганы-биле оон бүрүн эргелери бо ук чүүлге дүүштүр тодараттынар, ук чүүлдүӊ «л», «м», «п», «с» пунктуларында көрдүнген бүрүн эргелерден аӊгыда шуптузу, олар доктаамал комиссияларныӊ даргаларынга онааттынар азы сессияга Совет оларны боттандырар.

22 ЧҮҮЛ. Совет даргазыныӊ оралакчызы

1. Совет даргазыныӊ оралакчызы Советтиӊ регламентизи-биле доктааттынган хүлээлгелер хуваалдазынга дүүштүр аӊаа онааттынган хүлээлгелерни күүседир, Советтиӊ даргазыныӊ даалгаларын күүседир, дарга чок азы ол бодунуӊ хүлээлгелерин күүседип шыдавас апарган таварылгаларда оон хүлээлгелерин боттандырар.

2. Дарганыӊ оралакчызы сессияга депутаттарныӊ санындан Советтиӊ даргазыныӊ кииргенин ёзугаар чажыт бадылаашкын-биле Советтиӊ бүрүн эргелериниӊ хуусаазынга соӊгуттунар.

3. Советтиӊ даргазыныӊ оралакчызы Советке отчёт бээр хүлээлгелиг болгаш кандыг-даа үеде сессияга чажыт бадылаашкын-биле дедир кыйгыртырып болур. Советтиӊ даргазыныӊ оралакчызын соӊгуурунуӊ азы ону албан-дужаалындан хостаарыныӊ дугайында саналдар киирериниӊ чурумун Советтиӊ регламентизи тодарадыр.

4. Советтиӊ даргазыныӊ оралакчызыныӊ бодунуӊ бүрүн эргелерин эки тура-биле дүжүрериниӊ дугайында дилээ оон бижимел билдириишкининиӊ үндезининге ук Советке доктааттынган депутаттарныӊ санындан үйнерниӊ хөй кезии-биле хандыртынар.

Халажылганы Совет хүлээп албаан таварылгада Советтиӊ даргазыныӊ оралакчызы билдириишкин киирген соонда ийи ай эрткенде бодунуӊ бүрүн эргелерин боду дүжүрүп болур эргелиг.

23 ЧҮҮЛ. Советтиӊ комиссиялары

1. Советтиӊ чорударынга хамаарыжыр айтырыгларны баш бурунгаар сайгарып аар болгаш белеткээр, оон-биле кады оон шиитпирлерин база күрүне органнарыныӊ өске-даа нормативтиг актыларын амыдыралга боттандырарынга деткимче көргүзер, Советтиӊ баш билир айтырыгларыныӊ хемчээлинге тус чер администрациязыныӊ, бүдүрүлгелерниӊ, албан черлериниӊ база организацияларныӊ ажыл-чорудулгазын контрольдаар сорулга-биле депутаттарныӊ санындан бодунуӊ бүрүн эргелериниӊ хуусаазынга доктаамал комиссияларны Совет соӊгуп аар.

2. Доктаамал комиссиялар бодунуӊ составындан комиссияныӊ даргазын, секретарын, а эргежок чугула херек апарган таварылгаларда дарганыӊ оралакчызын (оралакчыларын) соӊгуур. Доктаамал комиссияларныӊ даргалары Советтиӊ сессиязынга бадылаттынар.

3. Доктаамал комиссияларныӊ составынга ук Советтиӊ даргазы, оон оралакчылары, прокурорлар, судьялар соӊгуттуруп болбастар.

4. Совет түр комиссияларны тургузуп болур. Түр комиссияларныӊ хемчээлин болгаш оларныӊ бүрүн эргелериниӊ хуусаазын Совет оларны тургузуп тура тодарадыр.

5. Айтырыглар шиитпирлээринге болгаш белеткээринге комиссиялар төлевирлиг азы төлевир чок үндезинге специалистерни киириштирип болурлар. Советке ажылдаары-биле хаара туттунган специалистер комиссияныӊ хуралдарынга чөвүлээр эргелиг киржип болурлар.

6. Доктаамал болгаш түр комиссиялар оларны соӊгаан Советтиӊ мурнунга харыысалгалыг болгаш аӊаа отчёт бээр хүлээлгелиг.

24 ЧҮҮЛ. Доктаамал комиссияларныӊ бүрүн эргелери

1. Советтиӊ доктаамал комиссиялары:

а) экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениӊ планнарыныӊ болгаш программаларыныӊ, бюджеттиӊ, Советтиӊ өске-даа айтырыглар талазы-биле шиитпирлериниӊ төлевилелдерин ажылдап кылырынга киржир болгаш оларныӊ талазы-биле боттарыныӊ санал-оналдарын киирер;

б) Советтиӊ, оон даргазыныӊ даалгазы-биле азы бодунуӊ эгелээшкини-биле комиссияныӊ ажыл-чорудулгазыныӊ адырларынга хамаарыжыр айтырыгларны белеткээр, оларныӊ талазы-биле шиитпирлер төлевилелдерин белеткээр; тус чер администрациязыныӊ дилээ-биле азы бодунуӊ эгелээшкини-биле оон шиитпирлериниӊ төлевилелдериниӊ талазы-биле түӊнелдер үндүрер, оларга боттарыныӊ саналдарын киирер;

в) Советтиӊ соӊгуп, томуйлап, бадылап турар кандидатураларыныӊ талазы-биле түӊнелдер үндүрер;

г) Советтиӊ баш билир айтырыгларыныӊ хемчээлинге Советтиӊ девискээринде турар тус чер администрациязыныӊ, бүдүрүлге черлериниӊ, албан черлериниӊ, организацияларныӊ болгаш хөй-нийти каттыжыышкыннарыныӊ кымга чагыртып турарындан база өнчү-хөреңги хевирлеринден кандыг-даа хамаарылга чокка амгы хоойлужудулганыӊ болгаш Советтиӊ шиитпирлерин күүседип турарын контрольдаар; бо айтырыглар талазы-биле чогуур удуртукчуларныӊ илеткелдерин болгаш дыӊнадыгларын дыӊнаар;

д) Советтиӊ болгаш Советтиӊ даргазыныӊ даалгаларын күүседир;

е) Советтиӊ, оон даргазыныӊ даалгазы-биле азы бодунуӊ эгелээшкини-биле Советтиӊ баш билир айтырыгларыныӊ хемчээлинге депутат истелгезин чорудар болгаш алдынган түӊнелдер дугайында Советке азы Советтиӊ даргазынга дыӊнадыр;

ж) тус чер ужур-уткалыг эӊ чугула айтырыгларны чурттакчы чонга чугаалажып көөрү-биле үндүрер дугайында саналды Советке азы оон даргазынга киирип чедер;

з) тус чер бот-башкарылгазыныӊ дугайында чогуур дүрүм (устав) ёзугаар оларга онааттынып болур өске-даа хүлээлгелерни боттандырар.

2. Советтиӊ бодунуӊ баш билир айтырыгларынга кирип турар бир тускай айтырыгны шиитпирлээрин Совет доктаамал комиссияга дагзып азы Советтиӊ баш билир айтырыгларынга хамаарыжыр чамдык айтырыгларны кандыг-бир чогуур үе дургузунда шиитпирлээрин доктаамал комиссияга төлээледип болур, мааа хоойлужудулга ёзугаар чүгле сессияга шиитпирлеттинер ужурлуг айтырыглар кирбес. Ындыг таварылгада доктаамал комиссияныӊ шиитпирлерин күүседири албан болур.

3. Күрүне органнары болгаш хөй-нийти каттыжыышкыннары, бүдүрүлге черлери, албан черлери, организациялар оларныӊ кымга чагыртып турарындан болгаш өнчү-хөреңгизиниӊ хевирлеринден кандыг-даа хамаарылга чокка, оон-биле кады албан-дужаалдыг кижилер доктаамал комиссияныӊ негелдезин ёзугаар Советтиӊ баш билир айтырыгларыныӊ хемчээлинге аӊаа эргежок чугула документилерни, бижимел түӊнелдерни, өске-даа материалдарны кандыг-даа соӊгаарладыышкын чок киирип бээр хүлээлгелиглер.

4. Доктаамал комиссияныӊ шиитпирлерин Советтиӊ девискээринде турар күрүне органнары болгаш хөй-нийти каттыжыышкыннары, бүдүрүлге черлери, албан черлери, организациялар, бир эвес ол шиитпирлер оларга адрестеттинген болза, албан-биле сайгарып, чугаалажып көөр ужурлуг. Хүлээп алдынган хемчеглер дугайында комиссияга оон доктааткаты хуусаада, ынчалза-даа бир айдан орай эвес үе дургузунда дыӊнаттынган турар ужурлуг.

25 ЧҮҮЛ. Советтиӊ доктаамал комиссияларынга ажык чугаалажыышкын

Советтиӊ ажыл-чорудулгазынга хамаарыжыр болгаш хөй-нийти ужур-дузалыг айтырыглар талазы-биле ажык чугаалажыышкынны доктаамал комиссия бодунуӊ эгелекчи саналы-биле ийикпе азы Советтиӊ шиитпири-биле чорудуп болур.

Доктаамал комиссияларга ажык чугаалажыышкыннарны чорударыныӊ чурумун Советтиӊ регламентизи-биле тодарадыр.

26 ЧҮҮЛ. Советтиӊ өске-даа органнары

Бодунуӊ ажылын организастаары-биле база чүгле сессия эрттиреринге хамаарыштыр көрдүнгенинден аӊгыда, бодунуӊ чамдык өске-даа бүрүн эргелерин боттандырары-биле, доктаамал болгаш түр комиссиялар-биле черлелештир, депутаттарны киириштирип турган, өске-даа органнарны Совет тургузуп ап болур. Ындыг органнарны тургузарыныӊ чуруму, оларныӊ бүрүн эргелериниӊ хуусаазы, оон-биле кады оларныӊ эрге-хүлээлгезиниӊ кандыг болуру Советтиӊ регламентизи-биле хоойлуга дүүштүр тодараттынар.

27 ЧҮҮЛ. Депутаттар каттыжыышкыннары

Советке доктаамал болгаш түр депутаттар бөлүктери, клубтар, өске-даа эки тура депутаттар каттыжыышкыннары тургустунуп болур. Депутаттар бөлүктерин тургузарыныӊ чуруму, бүрүн эргелери база оларныӊ бүрүткелиниӊ чорударыныӊ чуруму Советтиӊ регламентизи-биле тодараттынар.

28 ЧҮҮЛ. Советтиӊ аппарады

Советтиӊ ажыл-чорудулгазыныӊ организастыг болгаш хоойлу-дүрүм-биле хандырылгазы дээш, эргежок чугула материалдар белеткээринге доктаамал комиссияларга болгаш депутаттарга дуза чедирер сорулга-биле, Совет бодунуӊ аппарадын тургузуп ап болур эргелиг.

3 ЭГЕ

Тус чер администрациязыныӊ ажыл-чорудулгазыныӊ структуразы болгаш организастыг үндезиннери

29 ЧҮҮЛ. Тус чер администрациязы

1. Районга, хоорайга, хоорай иштинде районга, суурга, кедээ Советке эргелеп-башкарар орган, тус черниӊ администрациязы болур. Күүсекчи болгаш шиитпирлекчи хүлээлгезин ол РСФСР-ниӊ девискээринде ССР Эвилелиниӊ күштүг боор турар актыларын, РСФСР болгаш РСФСР-ниӊ составында республикаларныӊ хоойлуларын, РСФСР-ниӊ Президентизиниӊ, РСФСР-ниӊ Чазааныӊ актыларын, чер-чер Советтериниӊ оларныӊ боттарыныӊ бүрүн эргелеринге дүүштүр хүлээп алганы тус черниӊ бот-эргелел органнарыныӊ база хамаатыларныӊ эргелерин, эрге-ажыын хоойлу ёзугаар хандырып турар шиитпирлерни күүседип, аӊаа үндезилеп чорудар.

2. Тус чер администрациязы чогуур тус чер Совединге, а ол ышкаш оларныӊ эрге-хүлээлгелериниӊ аайы-биле үстүкү күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнарга отчёттуг.

3. Тус чер администрациязыныӊ структуразын, ону тударынга үнер чарыгдалдарныӊ хемчээлин чогуур Совет доктаадыр.

30 ЧҮҮЛ. Тус чер администрациязыныӊ удуртулгазы

1. Тус чер администрациязыныӊ ажыл-чорудулгазын тус чер администрациязыныӊ удуртукчузу башкарар. Тус чер администрациязыныӊ удуртукчузунуӊ албан-дужаалыныӊ тодаргай адын тус черниӊ чаӊчылдарынга үндезилеп, чогуур Совет тургузар болгаш тус черде бот-эргелел дугайында дүрүмге (уставка) ону быжыглаар.

2. Тус чер администрациязыныӊ удуртукчузун чогуур Советтиӊ девискээринге чажыт бадылаашкын-биле чоруткан нийти дорт болгаш деӊ соӊгулдаларга беш чыл хуусаалыг бадылап соӊгуур. Тус чер администрациязыныӊ удуртукчузунуӊ соӊгулдаларын эрттирери хоойлу-биле тодараттынар.

3. Тус чер администрациязыныӊ удуртукчузу бодунуӊ бүрүн эргезин тус чер администрациязыныӊ чаа удуртукчузу болур кижи ол албан-дужаалга киргижеге чедир камгалап арттырар.

4. Тус чер администрациязыныӊ удуртукчузу бодунуӊ бүрүн эргелерин чааскаан удуртурунуӊ принциптеринге дүүштүр боттандырар.

Тус чер администрациязынга хоойлу ёзугаар көрдүнген бүрүн эргелерни боттандырар дээш тус чер администрациязыныӊ удуртукчузу харыысалгалыг, а Советтиӊ эрге-хүлээлгелеринге хамаарыжыр кылдыр көрдүнген айтырыгларны шиитпирлээр эрге чок.

31 ЧҮҮЛ. Тус чер администрациязыныӊ удуртукчузунуӊ бүрүн эргелери

Тус чер администрациязыныӊ удуртукчузу:

а) тус черниӊ ажыл-агыйныӊ адырларын, социал адырны удуртуп башкарарыныӊ, а ол ышкаш хөй-нийтиниӊ корум-чурумун база хамаатыларныӊ эргелерин камгалаарын организастаарыныӊ схемазын ажылдап кылыр;

б) тус чер администрациязыныӊ структуразын ажылдап кылгаш, бадыладыры-биле Советке киирер;

в) тус чер администрациязыныӊ структура талазы-биле адырларынга, органнарынга болгаш тус чер бюджединде турар албан черлеринге нийти удуртулганы, а ол ышкаш муниципалитеттиӊ өнчү-хөреңгиде турар бүдүрүлгелерни башкарарыныӊ талазы-биле бүрүн эргелерин бодунуӊ эрге-хүлээлгезиниӊ аайы-биле боттандырар;

г) Советтиӊ шиитпирлериниӊ күүселдезин, бодунуӊ үндүргени шиитпирлерин чогуур девискээрде турар бүгү күрүне органнарыныӊ болгаш хөй-нийти каттыжыышкыннарыныӊ, бүдүрүлгелерниӊ, албан черлериниӊ база организацияларныӊ күүседип турарын бодунуӊ эрге-хүлээлгезиниӊ аайы-биле организастаар, контрольдаар;

д) күрүне органнары-биле, хөй-нийти каттыжыышкыннары, бүдүрүлгелер, албан черлери база организациялар-биле (оон иштинде даштыкы) керээлерни, дугуржулгаларны чарар;

е) тус чер администрациязыныӊ ажыл-чорудулгазыныӊ дугайында отчётту чогуур Советке чылда санында киирер;

ж) тус чер администрациязыныӊ сан-хөө, кадык камгалал, улус өөредилгезиниӊ, культура талазы-биле органнарыныӊ удуртукчуларын Советке бадылаары-биле киирер; тус чер администрациязыныӊ структуразыныӊ талазы-биле адырларыныӊ удуртукчуларын болгаш өске-даа албан-дужаалдыг кижилерни ол албан-дужаалга томуйлаар ийикпе, азы оон хостаар; иштики херектер килдизиниӊ (эргелелиниӊ) начальнигинге чогуур иштики херектер органыныӊ начальнигиниӊ саналдап турары кандидатураны Советке бадыладыры-биле киирер, хөй-нийтиниӊ айыыл чок чоруунуӊ талазы-биле милицияныӊ (тус чер милициязыныӊ) начальнигин ол албан-дужаалга бадылаар болгаш ону оон хостаар;

з) хамаатыларны хүлээп алырын, оларныӊ саналдарын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын көөрүн, ол талазы-биле шиитпир хүлээп алырын организастаар;

и) девискээрде турар хөй-нийти бот-эргелел органнарыныӊ саналдарын бодунуӊ ажыл-чорудулгазынга өөренип көөр болгаш барымдаалаар, санал-оналдарны өөренип көргениниӊ түӊнелдерин оларга дыӊнадыр;

к) тус чер администрациязыныӊ штадын тодарадып, кадрлар-биле ажылды, олар-биле аттестация чорударын организастаар болгаш ажылдакчыларныӊ мергежилиниӊ бедилеринче угланган хемчеглерни алыр;

л) тус чер администрациязыныӊ эрге-ажыын төлээлээр, судка, арбитраж судунга тус чер ажыл-агыйыныӊ, девискээрниӊ база ол ышкаш чогуур эрге-чагырга болгаш эргелел органнарыныӊ эрге-ажыын камгалаар, хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр;

м) тус чер администрациязыныӊ структура талазы-биле адырларыныӊ, органнарыныӊ удуртукчуларыныӊ дужаалдарын күш чок болдурар;

н) тус чер администрациязыныӊ структура талазы-биле адырларыныӊ болгаш органнарыныӊ удуртукчуларын база ажылдакчыларын шаӊнап-мактаарыныӊ хемчеглерин хоойлу-дүрүмге дүүштүр чорудар, эргежок чугула апарган таварылгада, сагылга-чурум харыысалгазынга оларны онаар.

(Уламчызы 3-кү арында).

РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Уламчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

о) улус депутаттарының соңгулдаларын, референдум эртирер, ааза белеткелдер чорудар талазы-биле база депутаттар дедир кыйгыртыр бүрүн эргелерин Советтиң чогуур комиссиялары боттандырарын чедип алырынга оларга деткимче көргүзер;

п) административтиг, хайгаарыкчы, арагалаар чоруктар-биле демисел чорудар, казы четпээннер херектериниң талазы-биле, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар талазы-биле болгаш тус чер эргелелиниң адырларынга хоойлу-дүрүмге дүүштүр өске-даа комиссияларны тургузар, оон составының дугайында саналды Советке киирер, оларның ажылынга нийти удуртулганы чорудар, комиссияларның бүрүн эргелери бир эвес хоойлу-биле тургустунмаан болза, ону тодарадыр;

р) банк албан черлеринге агар саннарны ажыдар база хаар, тус чер администрациязының акша-хөреңгизин баш билир, сан-хөө документилеринге ат салыр.

32 ЧҮҮЛ. Тус чер администрациязының структура талазы-биле адырлары болгаш органнары

1. Тус чер администрациязының структура талазы-биле адырлары болгаш органнары ажыл-чорудулгазынга бүгү айтырыглар талазы-биле тус чер администрациязының удуртукчузунга чагыртыр.

2. Тус чер администрациязының структура талазы-биле адырларының, органнарының удуртукчулары Советтиң азы оон даргазының негелдези-биле эргезинде турар адырларда ажыл-херектиң байдалының дугайында илеткелди сессияга, чок болза доктаамал комиссия хуралынга киирер хүлээлгелиг.

3. Тус чер администрациязының структура талазы-биле адырлары болгаш органнары чогуур бюджетке турар.

4. Суурларда, көдээ черлерде администрацияның адырлар аайы-биле эргелелдериниң ажыл-чорудулгазын тус чер администрациязының удуртукчузунуң томуйлааны албан-дужаалдыг кижи баштап болур.

5. Советтиң шиитпири-биле улуг суурларга, көдээ Советтерге тус чер администрациязының адырларын тургузуп болур.

33 ЧҮҮЛ. Тус чер администрациязының актылары

1. Тус чер администрациязының удуртукчузу бодунуң эрге-хүлээлгезиниң аайы-биле доктаалдарны, айтыышкыннарны үндүрер. Тус чер администрациязының структура талазы-биле адырларының болгаш органнарының удуртукчулары дужааллар үндүрер.

2. Тус чер администрациязының бодунуң эрге-хүлээлгезиниң аайы-биле хүлээп алганы актылары, бир эвес ында шупту чүве тодаргай, билдингир болза, ат салдынарга-ла ол күштүг болуп кирер.

2. Тус чер администрациязының удуртукчузунуң доктаалында чугаа бир эвес хамаатыларның эргелериниң дугайында чоруп турар болза, ону чурттакчы чонга таныштырган турар ужурлуг.

4. Тус чер администрациязының бодунуң эрге-хүлээлгелериниң аайы-биле хүлээп алганы Советтиң шиитпирлеринге, хоойлуга чөрүшкек актыларын РСФСР болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлуларынга дүүштүр чогуур Совет, үстүнде турар күүсекчи-шиитпирлекчи орган азы суд күш чок болдуруп болур.

Тус чер администрациязының актызын күш чок болдурган Советтиң азы үстүнде турар күүсекчи-шиитпирлекчи органның шиитпирлерин тус чер администрациязының удуртукчузу он хонук хуусаада судка киирип, хомудап болур.

5. Тус чер администрациязының структура талазы-биле адырларының болгаш органнарының удуртукчуларының дужааллдарын тус чер администрациязының удуртукчузу күш чок болдурар эргелиг.

6. Тус чер администрациязының бодунуң эрге-хүлээлгелериниң аайы-биле хүлээп алганы актыларын чогуур девискээрде турар бүгү бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, албан-дужаалдыг кижилер, хамаатылар албан күүседир.

7. Тус чер администрациязының актыларын оларны хүлээп алганы соонда, чогуур тус чер Совединиче он хонуктан орай эвес хуусаада чурум ёзугаар чорудар.

34 ЧҮҮЛ. Советтиң шиитпиринге удурланыр эрге

1. Тус чер администрациязының удуртукчузу чогуур тус чер Совединиң тус чер администрациязынга адрестээн шиитпирин оон санал турары-биле алырга, бир эвес ол хоойлуга азы ол Советтиң өске шиитпирлеринге чөрүшкек, азы сан-хөө талазы-биле, материал-техниктиг болгаш организастыг дериг-херекселдер-биле четпес хандыртынган боол турар болза, шиитпирни өскертирин ол негээр эргелиг.

2. Эргежок чугула барымдааларлыг удурланыышкынны шиитпир хүлээп алдынган хүнден эгелээш, беш хонуктан орай эвес хуусаада, чогуур Советче бижимел кылдыр киирер.

3. Өскертирин негээн шиитпирниң күштүг болурунга удурланыышкынны тус чер администрациязының удуртукчузунуң ону Совет даргазынга тывысканы үеден түр соксадыр.

4. Бир эвес ук Советке көрдүнгени-биле шиитпирни өскертирин негээн удурланыышкын дээш депутаттарның санының чартыындан эвээш эвези бадылаашкынын бээр болза, тус чер администрациязының удуртукчузунуң удурланыышкынын Совет хүлээвес. Бо таварылгада, Советтиң шиитпири Советтиң көрүп кааны хуусаада күштүг болуп кирер, тус чер администрациязындан удурланыышкын база катап кирбес ужурлуг.

Бир эвес Советтиң шиитпирин күштүг боол турар хоойлуга чөрүшкек деп чылдагаан-биле эде көөрүн негээн болза, оон удурланыышкынын хүлээп көрбейн барганының соонда, Советтиң шиитпирин тус чер администрациязының удуртукчузу судче ийикпе, азы үстүнде турар Советче хомудап болур.

5. Тус чер администрациязының удуртукчузунуң удурланыышкыны бир эвес ай дургузунда шын эвес деп көрдүнмейн баар болза, Советтиң удурланыышкынга таварышканы шиитпирин күш чок деп санаар.

35 ЧҮҮЛ. Тус чер администрациязынга бүзүревес чорукту илередири

1. Ук Советке хамаарыштыр көрүп кааны-биле депутаттарның санындан үштүң биринден эвээш эвес кылдыр санаттынып турда, Совет даргазы, доктаамал комиссия, депутаттар бөлүү тус чер администрациязының удуртукчузунга, а ол ышкаш тус чер администрациязының структура талазы-биле адырларының болгаш органнарының удуртукчуларынга бүзүревейн турарын илереткен барымдаалыг саналды Советке киирип болур эргелиг.

2. Тус чер администрациязының удуртукчузунга, а ол ышкаш тус чер администрациязының структура талазы-биле адырларының болгаш органнарының удуртукчуларынга бүзүревес чорукту илереткен дугайында шиитпир бир эвес ол дээш ук Советке көрүп кааны-биле депутаттарның санындан үштүң ийизинден эвээш эвези бадылаашкынын берген болза, хүлээп алдынган деп санаттынар.

3. Тус чер администрациязының удуртукчузунга бүзүревейн турарының дугайында шиитпир хүлээп алдынган таварылгада, тус чер администрациязының удуртукчузун дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны хоойлу-дүрүмге дүүштүр чорудар.

4. Тус чер администрациязының структура талазы-биле адырларының болгаш органнарының ук Советтиң бадылааны удуртукчуларга бүзүревезин илереткениниң дугайында Советтиң шиитпири хүлээп алдынган соонда, оларны ол албан-дужаалдан хостаар.

III. Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг үндезини

4 ЭГЕ

Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг үндезини

36 ЧҮҮЛ. Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг баазазы

Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг баазазы: тус чер бот-башкарылгазының орулга алырының болгаш чогуур девискээрниң чурттакчы чонунуң негелде-хереглелдерин хандырарының үндезини боол турар бойдус курлавырлары (чер, оон байлаа, суг, арга-арыг, үнүш аймаа, дириг амытаннар), муниципалитеттиг болгаш өске-даа эт-хөреңги болур.

37 ЧҮҮЛ. Муниципалитет эт-хөреңги

1. Муниципалитет эт-хөреңги — чогуур девискээрде чурттакчы чоннуң байлаа болур.

2. Районнуң, хоорайның болгаш ында кирип турар административтиг-девискээр черлерниң муниципалитет эт-хөреңгизинде тус чер бот-башкарылгазының эт-хөреңгизи, тус чер бюджединиң акша-хөреңгизи, тус чер бюджединден дашкаар база валюта фондулары, чурттакчы чонга коммунал хандырылгазын дорт чедирип турар болгаш хоойлу-дүрүмде көрдүнген таварылгалардан аңгыда, чогуур девискээрде турар муниципалитеттиг чурттаар оран-сава фондузу, муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунда бажыңнарда кижи чурттавас черлер, инженер инфраструктуралыг болгаш өске-даа объектилер кирип турар.

3. Муниципалитет эт-хөреңгиге чер участоктары, тайга-сыннар, бойдус объектилери (хөлдектер, арга-арыг, шынаа болгаш өске-даа), үнелиг саазыннар болгаш сан-хөө талазы-биле орулга чүүлдери, кижи чурттавас оран-сава, бүдүрүлгелер, эт-хөреңгиниң өске-даа комплекстери, улус өөредилгезиниң, культураның, кадык камгалалының албан черлери, а ол ышкаш чогуур девискээрниң чурттакчыларының коммунал-амыдырал хандырылгазының база социал-культура хереглелдерин хандырарынга эргежок чугула эт-хөреңгилер кирип болур.

38 ЧҮҮЛ. Муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин баш миннип эргелээри болгаш башкарары

1. Муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин баш миннип эргелээрин база башкарарын бо хоойлу-биле доктааттынган бүрүн эргени аңгылаанынга дүүштүр чер-чер Советтери база тус чер администрациязы боттандырар.

2. Чер-чер Советтериниң база тус чер администрациязының эргелери болза:

а) муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр объектилерни түр үеде база доктаамал ээлээр база ажыглаар кылдыр дамчыдар, арендага бээр, садар, оларның бүрүн эргезиниң хемчээлинге үндүртүнген чер-чер Советтериниң хоойлужудулгазында база актыларында көрдүнгениниң барымдаалап аңгылаар;

б) тус чер бюджединиң акша-хөреңгилерин, бюджеттен дашкаар база валюта фондуларын баш миннип көөр;

в) муниципалитет бүдүрүлгелерин аңгылап тургаш, ол бүдүрүлгелерниң тодаргай хуусаада профилин өскертир, ол ышкаш бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының ассортиментизин өскертир;

г) күрүне өнчүзүнде турар ол ышкаш өске-даа хөреңгилерни ол девискээрде чурттакчы чоннуң, оон ажыл-агый комплекизин тударынга, чурттакчы чоннуң коммунал-амыдырал база социал-культура хереглелдерин хандырарынга онза ужур-дузалыг болза бүдүрүлгелерни, ол ышкаш оларның хамааржыр адырларын муниципалитет өнчүзү кылдыр дамчыдарын азы садарын негээр;

д) муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин күрүне өнчүзү кылдыр аңгылаанда болган каража дээш долу компенсацияны алыр;

е) муниципалитет өнчүзүнүң чамдык объектилерин баш миннири-биле тус чер бот-башкарылгазының органнарынга дамчыдып бээр эргелиг.

Тус черниң хереглелдеринге ажыглаары-биле оларның девискээринде турар бажыңнарны, тудугларны база өске-даа объектилерни хоойлуда доктааттынганы ёзугаар садып алырда чер-чер Советтери күрүне органнарынга бодаарга артык эргелерлиг болуп турар.

3. Тус чер администрациязының органнары боттарының бүрүн эргезиниң хемчээлинге муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин, а ол ышкаш хамааржыр тус чер бюджединиң хөреңгилерин баш миннир эргелиг.

4. Муниципалитет өнчүзү болуп турар база муниципалитет бүдүрүлгезинге быжыглаан эт-хөреңги бүрүн ажыл-агый чорудулгазынга ажыглаттынар.

5. Муниципалитет өнчүзү болуп турар болгаш өнчү ээзи болур албан черинге быжыглаттынган, муниципалитет бюджединде турар эт-хөреңги ол албан чериниң оперативтиг башкарылгазынга турар.

6. Баш миннирин Советтиң чөпшээрели ёзугаар боттандырар муниципалитет өнчүзүнүң объектилериниң саны, ол ышкаш тус чер Совединиң бюджет хөреңгилеринден бүдүрүлгелер эт-хөреңгизинче салыышкынының хемчээлин хамаарышкан тус чер Соведи доктаадыр.

39 ЧҮҮЛ. Муниципалитет өнчүзүнүң составында кирбейн турар албан черлери болгаш организациялар, бүдүрүлгелер-биле тус чер бот-башкарылгазының органнарының аразында харылзаалары

1. Чер-чер Советтери база тус чер администрациязы хамаарышкан девискээринге хуу бүдүрүлгечи ажыл-чорудулганы сайзырадырынга дузалаар.

2. Ажыл-агый чорудулгазының хоойлужудулгада доктааттынган таварылгаларындан аңгыда, хамаарышкан девискээрлеринге продукцияны база барааннарны киир база үндүр сөөртүрүнге кызыгаарлаашкыннарны чер-чер Советтери база тус чер администрациязы доктаадыр эрге чок.

3. Муниципалитет өнчүзүнүң составында кирбейн турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар-биле тус черниң бот-башкарылга органнарының ажыл-агый харылзааларын керээлиг үндезинге чорудар.

4. Хамаарышкан тус чер бюджединиң орулгазынче киир санаар үндүрүглерниң база өске-даа төлелгелерниң түңнериниң хемчээлинге дүүштүр хамаарышкан девискээрниң чурттакчы чонунга оларның ажыл-чорудулгазының ужур-дузазын барымдаалап, чер-чер Советтери база тус чер администрациязы бүдүрүлгелерге үндүрүг база өске-даа чиигелде база артык чүүлдүг тыпсыр эргелиг.

5. Бүдүрүлгелерни тургузары азы эде тургузары, хамаарышкан девискээрге бойдус курлавырларын, оларны ажыглаарын боттарының бүрүн эргелерин ёзугаар чер-чер Совединиң болгаш тус чер администрациязының чөпшээрели-биле чорудар.

6. Советтиң девискээринге ажыктыг казымалдарның чыдар черлериниң ажыглаарының негелделери РСФСР-ниң база РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлуларын ёзугаар Советтиң азы тус чер администрациязының шиитпири-биле тодараттынар.

7. Районнуң, хоорайның тус чер администрациязы муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр ажыктыг казымалдарның чыдар черлерин шиңгээдириниң хемчээлин тодарадыр, хоойлужудулга ёзугаар оларны ажыглаарының өртээн тургузар.

8. Чер-чер Соведи база тус чер администрациязының эргези болза:

девискээрниң социал-экономиктиг комплекстиг хөгжүлдезинге бүдүрүлгелерниң база организацияларның киржилгезин дүүштүрер;

бүдүрүлге болгаш социал инфраструктураның объектилерин акшаландырарынга, тударынга, септээринге база ажыглаарынга бүдүрүлгелерниң, организацияларның, хамаатыларның база тус чер бюджединиң акша-хөреңгилерин эки тура үндезинге каттыштырар;

тус черниң оруктарын, бойдус камгалалының база өске-даа сорулганың объектилерин тударынга база ажыглаарынга доктааттынган хоойлужудулганы ёзугаар бүдүрүлгелерни база организацияларны хаара тудар.

40 ЧҮҮЛ. Тус чер бот-башкарылгазының болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң база организацияларының материал-техниктиг хандырылгазы

1. Тус чер бот-башкарылгазының органнарының база муниципалитет бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының материал-техниктиг хандырылгазы дорт ажыл-агый харылзааларының, мөөннеп база үүрмектеп садар садыгның үндезининге боттаныр.

2. Девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге чугула база төпчүткен ёзу-биле хуваар материал-техниктиг курлавырларны эргелеп башкарылганың чогуур органнары чер-чер Советтеринге тускайлап бээр.

41 ЧҮҮЛ. Тус чер бот-башкарылгазының органнарының даштыкы экономиктиг харылзааларга киржилгези

1. Чер-чер Советтериниң база тус чер администрациязының эргелери болза:

боттарында бар болуп турар валюта хөреңгилериниң күсели-биле база өске үндезинге дашты партнерлар-биле керээлер чаргаш, продукцияны садып алыр база садар;

чоннуң хереглел барааннарын бүдүрер база чонга ачы-дуза чедирер талазы-биле кады ажылдаар бүдүрүлгелерни тургузар, ол ышкаш өске бүдүрүлгелерни тургузарынга киржир, кызыгаар чоогунуң, эрик кавызының садыглаашкынын организастаар;

даштыкы экономиктиг муниципалитет организацияларын тургузар, барааннн дашты үндүрер аргаларын сайзырадырынга бүдүрүлгелерге дуза кергү-

IV. Тус чер бот-башкарылгазының сан-хөө үндезини

5 ЭГЕ

Тус чер бот-башкарылгазының сан-хөө үндезини

42 ЧҮҮЛ. Тус чер бот-башкарылгазының сан-хөө курлавырлары

Тус чер бот-башкарылгазының сан-хөө курлавырлары чер-чер Советтериниң бюджет база бюджеттен дашкаар хөреңгилеринден, ап турары чээли курлавырларындан, валюта хөреңгилеринден, ол ышкаш девискээрниң хей-нийти башкарттынылга органнарының хөреңгилеринден тургустунар.

43 ЧҮҮЛ. Тус чер бюджеттери

1. Чурттакчы чоннуң эрге-ажыктарын барымдаалап, хамаарышкан девискээрлерниң бюджеттерин чер-чер Советтери боттускайлап бадылаар.

Тус чер бюджединиң төлевилелин ажылдап кылырын база боттандырарын хамаарышкан тус чер администрациязы, а төлээлеттирген органнарны тударынга, көрдүнген чарыгдалдарны — Совет боду боттускайлап чорудар.

РСФСР-ниң хоойлужудулгазында көрдүнмээни-биле бюджетти ажылдап кылыр, бадылаар база күүседир үеде өске органнарның база организацияларның киржилгезин болдурбас.

2. Тус чер бюджединиң эң адаккы хемчээли хүн бүрү чарыгдалдар талазы-биле эрткен сан-хөө чылында тус чер бюджединиң талазы-биле чарыгдалдарны хандырганын арттырбышаан, үстүнде турар эрге-чагырга база башкарылга органнарының шиитпирлери-биле чарыгдалдарны улгаттырганындан тодараттынар.

3. Хамаарышкан бюджеттиң балансылашкак болурунга чер-чер Совединиң акша-хөреңгилер четпес таварылгада үстүнде турар девискээр деңнелиниң Совединиң бюджединден дотацияларны база субвенцияларны бээр болгаш РСФСР-ниң база РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлуларында доктааткан чурум ёзугаар таарыштырылгалыг үндүрүглерден үндүр санаашкыннарның нормативтерин тодарадыр.

Тус чер бюджединиң орулгалары эвээжээн азы РСФСР-ниң, РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, районнарның, хоорайларда районнарның күрүне эрге-чагырга база башкарылгазының органнарының шиитпирлер хүлээп алганының түңнелинде оларның чарыгдалдары улгадыр, четпес бюджет хөреңгилерин республика (РСФСР) бюджединиң, РСФСР-ниң составында республикалар бюджединиң, хамаарышкан тус чер бюджединиң күсели-биле орнун дуглаңыр.

Бюджетти күүседип турар үеде немей алган тус чер бюджеттериниң орулгалары, ол ышкаш орулгаларны ажыр күүсеткенинден азы чарыгдалдарның камналгазындан үнүп келген чарыгдалдардан орулгаларның ашкан түңү чер-чер Советтериниң эргезинге артар болгаш, ону хавырып болбас база хереглээниң ёзугаар ажыглаттынар.

44 ЧҮҮЛ. Бюджеттерниң орулгалары

1. Районнарның, хоорайларның (оон иштинде район хоорайларының) хоорайларда районнарның, суурларның бюджет орулгаларынче тус чер үндүрүглерин болгаш чыылдаларын, ол ышкаш хоойлужудулга ёзугаар өске-даа орулгаларны бүрүнү-биле киир санаар.

2. Районнарның, хоорайларның (оон иштинде район хоорайларының), суурларның, көдээ Советтерниң бюджет орулгаларынче РСФСР-ниң база РСФСР-ниң составында республикаларның үндүрүг онаарының дугайында хоойлуларын ёзугаар үндүрүглер болгаш өске-даа сан-хөө дестеринден орулгалар доктааттынган нормативтер ёзугаар киир санадыр.

3. Үстүнде турар девискээр деңнелиниң Советтери районнарның, хоорайларның, суурларның көдээ Советтерниң бюджеттеринче киир санаашкыннарның нормативтерин доктаадыр, ону ол девискээрниң бир чурттакчызынга бюджет хандырылгазының ортумак хемчээлин барымдаалап, база ол ышкаш хамаарышкан административтиг-девискээр единицаларының социал инфраструктура база хөгжүлдезиниң перспективазының тургустунган деңнелдерин ёзугаар доктаадыр.

4. Ук чүүлдүң 3-кү кезээнде көргүстүнген тус чер бюджединче киир санаашкыннарының нормативтерин хамаарышкан чер-чер Советтериниң киржилгези-биле үстүнде турар девискээр деңнелиниң Соведи бадылаар.

5. Хоорайларда районнарның бюджеттеринче киир санаашкыннарның нормативтерин хоорайларда район Советтериниң бүрүн эргезин ёзугаар хоорай Соведи доктаадыр.

6. Хоорайда район Советтерин дүжүрген таварылгада бо хоойлуда көрдүнген хоорайда район бюджеттеринче орулгаларның үнер дестерин хоорай бюджединче шилчидер.

7. Бүдүрүлгелерниң төлелгелерин ол бүдүрүлгелерниң, оларның филиалдарының, ол ышкаш өске-даа структура единицаларының база салбырларының төлелгелерин тус чер бюджединче киирер. Элээн каш девискээрлерде филиалдарлыг бүдүрүлгелерниң төлелгелерин хуваарда бүдүрүлгениң ажылдакчыларының нийти саны-биле ол девискээрлерниң бюджеттериниң үлүүнге чергелештир санаар.

8. Чер-чер Советтериниң эргелери болза:

Бердинген Советтиң муниципалитет өнчүзүнге хамааржып турар бүдүрүлгелериниң база өске-даа объектилерниң орулгадан алыр үндүрүгнүң хемчээлин хоойлу ёзугаар доктаадыр, ол ышкаш РСФСР-ниң база оон составында республикаларның тус чер үндүрүглериниң база чыылдаларының дугайында хоойлуларда тодараттынган үндүрүглерни, чыылдаларны болгаш каайлыларны доктаадыр, бир эвес шак ындыг тарифтерни эрге-чагырганың база башкарылганың үстүнде турар органнары доктаатпаан болза Советтиң муниципалитет өнчүзүнге хамааржып турар бүдүрүлгелериниң база организацияларының амыдырал, коммунал, транспорт болгаш өске-даа ачы-дузага тарифтерни доктаадыр.

Ол девискээрде аңаа хамааржыр кандыг-даа бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга арыг орулгадан үндүрүгнүң оларга хамааржыр үлүүн доктаадыр, а өске төлелгелерге — РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның үндүрүг онаарының дугайында хоойлужудулгазын ёзугаар доктаадыр.

45 ЧҮҮЛ. Тус чер бюджеттериниң чарыгдалдары

1. Районнарның, хоорайларның, хоорайларда районнарның, суурларның, көдээ Советтерниң бюджеттериниң чарыгдалдарын оларның орулгаларының, ол ышкаш үстүнде турар девискээр деңнелиниң бюджеттеринден алган дотацияларының база субвенцияларының күсели-биле боттандырар.

2. Чер-чер Советтери боттускайланы-биле:

Тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгилерин ажыглаарының угланыышкыннарын тодарадыр;

бар турар акша-хөреңгилерни барымдаалап, чурттакчы-коммунал ажыл-агыйынга, кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң, социал хандырылганың, культураның, спорттуң, хоойлу-дүрүм болгаш бойдус камгалалының органнарынга чарыгдалдарының хемчээлин улгаттырар;

транспорт херекселдериниң ээлеринден үндүрүлген орулгаларны тускай көрдүнгениниң ёзугаар транспорт коммуникацияларын сайзырадырынче киирер;

социал камгалал негеттинип турар чурттакчы чоннуң чамдык категорияларынга немелде чиигелделерни база пособиелерни тургузар;

курлавыр база дорт сорулга фондуларын тургузар;

оларның тургузуп турары органнарының, ол ышкаш тус чер администрациязының органнарының чарыгдалдарының хемчээлин доктаадыр.

3. Ажыл-агый хемчеглеринге, акцияларга, үнелиг саазыннарга хостуг акша-хөреңгилерни, ол ышкаш доктааттынган чурум ёзугаар хуулут болгаш хуу чок чээлилерни чер-чер Советтери киирип болур.

4. Советтиң алган чээлилерин, өрелерин болгаш оларга хамаарышкан хууларны төлээринге тус чер бюджединден түңнерни доктаадыр.

5. Чер-чер Советтериниң сан-хөө курлавырлары керээлиг үндезинге бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларының болгаш хамаатыларның эт-хөреңгилери-биле социал база бүдүрүлге инфраструктуразының объектилериниң тудуун, септелезиниң болгаш хайгаарал турарын акшаландырарынга каттыштыртынган туруп болур.

46 ЧҮҮЛ. Бюджеттен дашкаар фондулар

1. Чер-чер Советтери база тус чер администрациязы бюджеттен дашкаар фондуларны тургузар, оларга дараазында чүүлдер кирер:

экономика база социал айтырыгларны шиитпирлээри-биле чер-чер Советтериниң база тус чер администрациязының организастааны хемчеглерниң күсели-биле алдынган немелде орулгалар болгаш камнаттынган сан-хөө курлавырлары;

хамаатыларның, бүдүрүлге черлериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның эки тура салыышкыннары база өргүл-белектери;

тус чер чээшкиннеринден болгаш тус черниң акша-бараан лотереяларындан, аукционнардан орулгалар;

бүдүрүлге черлеринден болгаш организациялардан продукцияның (ажылдың, ачы-дуза чедирилгезиниң) өртектерин өстүргени-биле барымдаа чок черге ажыккончаа (орулга) чедип алганы дээш тырткан штрафтар;

долгандыр турар бойдус хүрээлелин хирлендиргени дээш болгаш бойдус курлавырларын чогумчалыг эвес ажыглааны база бойдус камгалалының талазы-биле хоойлужудулганы, санитарлыг нормаларны болгаш дүрүмнерни оон өскээр-даа хажытканы дээш штрафтар, оон-биле кады чедиртинген когаралдың орнун тургузарынга төлевирлер. Ол торгаалдар болгаш төлевирлер шуптузу бойдус камгалалы база кадыкшылга хемчеглериниң чорударынга ажыглаттынар;

төөгү-культура талазы-биле салгал дамчаан тураскаалдарны үрегдээни болгаш чидиргени, бо талазы-биле хоойлужудулганы оон өскээр-даа хажытканы дээш штрафтар, оон-биле кады чедиртинген когаралдың орнун тургузарынга төлевирлер. Ол штрафтарның болгаш төлевирлерниң шуптузу төөгү-культурлуг салгал дамчаан тураскаалдарны катап тургузарының болгаш ажаап-карактаарының талазы-биле хемчеглер чорударынга ажыглаттынар;

тус чер Совединиң девискээринге болган административтиг корум-чурум үрээшкиннери дээш торгаар;

тус чер Совединиң девискээринде турар болгаш муниципалитет өнчүзүнге хамаарышпас бүдүрүлге черлериниң, организацияларның база албан черлериниң хыналда үезинде илереттинип келген чажырыпкан азы хемчээлин куду кылдыр айыткан орулгазының 50 хуузу, оон-биле кады оларга онааган штрафтарның нийти түңүнүң 50 хуузу;

муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр бүдүрүлге черлериниң, организацияларның болгаш албан черлериниң хыналда үезинде илереттинип келген чажырыпканы азы хемчээли эвээш кылдыр айытканы орулгалар, оон-биле кады оларга онааган штрафтар;

ээзи илереттинип тывылбаан, ээзи чок болгаш хавыртынган эт-хөреңгини садыып-саарганындан орулгалар.

2. Бюджеттен аңгы фондуларының акша-хөреңгилерин банк албан черлеринге тускай счёттарга чыдар, хавырылгага онаашпас болгаш оларны чер-чер Советтери база тус чер администрациязы чарыгдаар.

47 ЧҮҮЛ. Валюта фондулары

1. Чер-чер Советтери муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр бүдүрүлге черлериниң, оон-биле кады тус черниң девискээринде турар бүдүрүлгелериниң валюта орулгазындан тырткан акша-хөреңгиниң күсели-биле валюта фондузун тургузуп болур эргелиглер. Валюта фондузунга тыртар акша-хөреңгиниң чижек-хемчээлин РСФСР-ниң хоойлу-дүрүмү доктаадыр.

2. Валюта фондуларының акша-хөреңгизи РСФСР девискээринде банк албан черлеринге ажыттынган счёттарга шыгжаттынар болгаш оларны чер-чер Советтери боттары баш миннип ажыглаар.

48 ЧҮҮЛ. Чээли харылзааларынга болгаш акша саарылгазын организастаарынга чер-чер Советтериниң киржилгези

1. Юридиктиг эргелиг боол турар чер-чер Советтери болгаш тус черниң бот-башкарылгазының өске-даа органнары дараазында чүүлдерни боттандырып болур эргелиглер:

бүдүрүлге болгаш социал сорулгаларга чээлилер керээлиг эгелерниң үндезининге ажыглаар;

оларның эргезинде боол турар сан-хөө курлавырлары-биле акционер үндезинниг сан-хөө-чээли албан черлерин тургузарынга болгаш ажыл-чорудулгазынга киржир;

өске чер-чер Советтеринге болгаш тус черниң бот-башкарылгазының өске органнарынга, бүдүрүлгеге, албан черлеринге болгаш организацияларга хуулуг база хуу чок чээлилерни бээр;

социал болгаш үлетпүр инфраструктуразын хөгжүдери-биле тус чер чээлилерин доктаадып үндүрер;

тускай сорулгалыг фондуларны тургузар болгаш оларны кандыг-даа барымдаага тускай сорулгалыг программаларга база девискээр сорулгаларын шиитпирлээр ужурлуг хемчеглерге чарыгдаар акша бээринге курлавыр кылдыр дамчыдып берип болур.

2. Район, хоорай Советтери девискээрниң каттышкан сан-хөө балансыларын болгаш чурттакчы чоннуң акша орулгаларының болгаш чарыгдалдарының балансыларын тургузаар. Тус чер Совединиң девискээринде турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар ол балансыларны тургузарынга эргежок чугула медээлерни, сан-чурагайларны тус чер администрациязынга белеткеп киирип бээр ужурлуг.

3. Касса планнарын хевирлеп тургузар, оларның күүселдезин контрольдаар болгаш районнуң, хоорайның (республикага чагырткан, областка чагырткан) девискээринге акша саарылгазын контрольдаар сорулга-биле РСФСР-ниң хоойлуларының доктаатканы чурум ёзугаар РСФСР-ниң Төп банкызының салбыларын (эргелелдерин) тургузар болур.

V. Чер-чер Советтериниң болгаш тус чер администрациязының шиитпирлээр айтырыглары

6 ЭГЕ

Суур, көдээ Совединиң болгаш суур, көдээ чер администрациязының бүрүн эргелери

49 ЧҮҮЛ. Суур, көдээ Советтиң бүрүн эргелери

Суур, көдээ Соведи:

1. Советтиң чагыргазында турар девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарын болгаш программаларын, бюджеттин, оларның күүселдезиниң дугайында отчёттарны бадылаар;

2. Бюджеттен аңгы фондуларны тургузар, оларның эрге байдалын база тускай сорулга-биле оларны канчаар ажыглаарын тодарадыр, тускай сорулгалыг программаларга база девискээр сорулгаларын шиитпирлээр талазы-биле хемчеглерге чарыгдаар акша бээр фондуларны, оон иштинде социал камгалал фондуларын болгаш дуза-фондуларын үндезилээр; оларның күүселдезиниң дугайында отчёттарны бадылаар;

3. Хоойлужудулгага дүүштүр муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин садып алырының, тургузарының, байдалдарын тодарадыр; садып алырынга, тургузарынга, эде тургузарынга Советтиң чөпшээрели негеттинер муниципалитет өнчүзүнүң объектилериниң даңзызын бадылаар;

4. Хоойлужудулгага дүүштүр муниципалитет бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының удуртукчуларын албан-дужаалга томуйлаарының болгаш хостаарының чурумун тодарадыр;

5. Муниципалитет бүдүрүлгелерин болгаш муниципалитет эт-хөреңгизин хуу өнчүге бүрүнеден аңгылаарының болгаш хуужударының негелделерин болгаш чурумун тодарадыр;

6. Тывынгыр, чогаадыкчы ажыл-чорудулгага идиг бээр сорулга-биле чиигелделерни болгаш артык эргелерни, оон иштинде үндүрүглер талазы-биле база хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыр, тодарадыр;

(Уламчызы дараазында номерге үнер).

70 Тывага улусчу революцияның чылы

УЛУГ ХУРАЛ

«БУЗУЛБАС НАЙЫРАЛДЫҢ ЭГЕЗИ» ДЕП ТООЖУДАН ҮЗҮНДҮ

(Эгези № 122 «Шында»).

Таңды-Тыва Улус Республиказының Үндезин Хоойлузунуң төлевилелин чугаалажып турар үеде база элээн маргылдаалар үнүп келген. Ылангыя бүгү хамаатылар хоойлу мурнунга деңэргелиг болур дугайында айтырыгга чамдык төлээлер удурланган. Буян-Бадыргы ол айтырыгны тодаргайлап шиитпирлээрин ам чаа тургустунар чазакка дагзыр болза эки деп санал үндүрген. Чамдыктары ону бо хуралга ыяап-ла шиитпирлээр херек, чүге дизе бо хурал болза тыва улустуң эң улуг болгаш алдарлыг хуралы болгай дишкен.

Хуралдың даргазы Буян-Бадыргы тура:

— Биске эң-не чугула айтырыгны, бот-тускайланырының айтырыын Совет Россияның төлээлекчилериниң дузазы-биле шиитпирлеп алганывыста, өске бүгү айтырыгларны шиитпирлээринге Таңды-Тываның төлээлеринге бүрүн тускай эргени бээри эргежок чугула, чүге дизе олар боттарының амыдыралын аажы-чаңын эки билир, ынчангаш олар ол айтырыгларны эң-не шын шиитпирлээрлер — деп тайылбыр кылган.

— Ынчаар болза окта таарышпас. Үндезин Хоойлуну чазак чери бадылаар эрге чок. Чазак чери болза Үндезин Хоойлуга чагыртыр. Ол чокка эрге-чагырга тургустунмас — деп, Сафьянов ол саналга удурланган.

Буян-Бадыргы бодунуң бодалын бадыткаары-биле:

— Хамааты бүрүзүнүң эргези оон ажыл-херээнден, эрге-дужаалындан хамааржыр деп бодаар мен. Чижеглеп алырга, бо хуралдан мени эрге талазы-биле бистиң кожууннуң эң сөөлгү кижизинге деңнештирип каар болза, мээн сеткилимде чөпшээрешпезим чүве-дир. Ындыг таварылгада мээн удуртуп турганым кожуунумнуң чону мени хүндүлеп көрбес апаар-ла болгай — дээн.

Сафьянов туруп келгеш:

— Орус төлээлерниң ажылдап кылганы Таңды-Тыва Улус Республиканың Үндезин Хоойлузунуң төлевилелин таныжып, чугаалажып көөрү-биле Таңды-Тываның төлээлекчилеринге бээр — деп саналдаан.

Ол аразында Мааады кожууннуң төлээлекчизи Лопсан-Осур туруп келгеш:

— Мен Совет Россияның шагдагы-ла талалакчызы кижи мен, ынчангаш Совет Россияның төлээлери кылган Үндезин Хоойлуну чугаалажып турган херээвис чүл? Ол ёзугаар хүлээп алыр деп турар мен — деп медеглээн.

Хуралды даргалап турган Буян-Бадыргы ол саналды деткивээн. Үндезин Хоойлунуң төлевилелинде кирген бүгү айтырыгларны бирден бирээ чокка хынамчалыг чугаалажып, шиитпирлээр талазы-биле өске кожууннарның төлээлери тус-тузунда боттарының күзелин илередир эргезин кызыгаарлап болбас деп тайылбырлаан. Оон соонда Үндезин Хоойлуну тыва төлээлер баш бурунгаар таныжып көөрү-биле тыва дылга очулдурар деп, И. Г. Сафьяновтуң саналын хурал хүлээп алган.

Августуң 15-те база хуралдың ажылын Буян-Бадыргы удурткан.

— Бистер, Хемчик кожууннар, бодувустуң Үндезин Хоойлувусту аалывыска тура-ла кылып алган бис. Ында бо хуралга киирип турар төлевилелде айыткан бүгү чүүлдер барык-ла шупту кирген. Оон иштинден чүгле чаңгыс чүүл биске хүлээп алдынмас бооп турар. Тодаргайлаарга, шиидилге эргези, ында чугаалап турары болза, херектенни байысаап турар үеде, ону хаак-биле эриидээр чорукту хоруур деп турар-дыр, бис кижини эриидээр чорукту ам бо удаазында күш чок болдуруп шыдавас бис — дээн.

Аңаа хамаарыштыр чидиг маргылдаа дораан үнүп келген. Чамдык нояннар, дүжүметтерниң талазындан Буян-Бадыргының саналын изии-биле деткип:

— Ол-даа шын айтырыг-дыр. Херектен кижини кымчылавайн канчаар. Оон ынай чүнү-биле кезедир боор. Бисте кара-бажың безин бар эвес. Оон ужурун-даа билир кижи чок... — дижип, дүжүметтер тура халчып турган.

Ядыы араттарның төлээлекчилери ол саналга каржызы-биле удурланып, төлевилелде бижээнин ёзугаар хүлээп алырын саналдап турза-даа, дүжүметтер алдырбайн, Буян-Бадыргыныы-биле хүлээп алыр дей берген.

Стрелков сөс алгаш, херектен кижини хаак-биле эриилээринден эргезин казып шиидери болгаш кадыг ажыл кылдыраарынга шиидери артык дээштиг болурун бадыткап, Үндезин Хоойлуну хүлээп алган соонда, херек үүлгедир чоруктар эвээжээр, чүге дизе амыдырал эки апаар дээрзин айыткан. Дараазында И. Г. Сафьянов сөс алгаш, эрии-шаагай дугайында Кыдаттың бужар-бак хоойлузун революсчу Моолда хораан, ынчаарга Кыдат боду безин бо бужар хоойлуну ажыглавас апарган. Ынчангаш ол бак хоойлуну хевээр арттырар болзувусса, бужар-бак чүүл болур деп тайылбыр кылган.

— Бир эвес эриидеп шаажылаар чорукту Үндезин Хоойлуга хевээр арттырып каар болза, Совет Россияның талазындан Таңды-Тываның чаа чазаа-биле эп-найыралдыг айтырыглар шиитпирлээринден дадагалзаар апаар-дыр — деп, Сафьянов шиитпирлиг-биле удурланып, бо айтырыгны үзе шиитпирлээри-биле Таңды-Тываның төлээлери боттары тускай чугаалашкаш, Улуг хуралга саналын киирери-биле чапсар чарлаарын Сафьянов саналдаан.

Таңды-Тываның төлээлери тускай чугаалашкан сөөлүнде, хуралдың ажылы уламчылаан.

— Таңды-Тываның төлээлекчилери манаа кылган тайылбырларны дыңнап, шиңгээдип алдылар, эриидээр яланы шуут хоруткаар деп орус төлээлерниң саналы-биле чөпшээрежир-дир бис. Шиидилге эргезиниң дугайында Үндезин Хоойлунуң чүүлүн баштайгы турганы-биле хевээр хүлээп алырынга белен — деп, хурал даргазы Буян-Бадыргы медеглел кылган.

Оон соонда Үндезин Хоойлунуң бүгү чүүлдерин орус, тыва болгаш моол дылдарга чарлаан. Улуг хурал ону бир үн-биле хүлээп алган. Таңды-Тыва Улус Республиканың бирги Үндезин Хоойлузун Тываның бүгү кожууннарының төлээлекчилери Совет Россияның төлээлекчилери орус большевиктерниң дузазы-биле ынчаар бадылааннар.

Дараазында айтырыгларны чугаалажыр мурнунда Үндезин Хоойлуга хамааржыр база бир чүүлдү шиитпирлеп алырын Сафьянов саналдаан.

— Айтырыгның ужуру мындыг — дээш, ол улаштыр тайылбырлаан: — Кыдаттар, моолдар тыва улусту шагдан бээр «урянхайлар» деп адап турган. Ол сөс орус дылдаазы-биле алырга, «самдарлар» деп билдинип турар. Ынчангаш моон соңгаар Таңды-Тыва улус деп адаары чогумчалыг деп санап турар бис.

Ол саналды чүүлдүг деп Улуг хурал чаңгыс үн-биле хүлээп алган. Оон соонда Оюннар кожуунунуң бир төлээлекчизи «сойот» деп атты база узуткаар деп санал үндүрерге, саналды хурал база хүлээп алган.

Тываның бүгү кожууннарының төлээлекчилериниң бир дугаар үндезилекчи Улуг хуралы Таңды-Тыва Улус Республиканың революстуг чазаан хуралга киришкен кожууннар саны-биле 7 кижи составтыг кылдыр доктааткан.

Саян артында Таңды-Тыва Улус Республика деп адаар тускай хамаарышпас эргелиг күрүнениң тургустунганын делегейге чарлап үндүрер апарган. Ынчалза-даа күрүнениң найысылалы кайда турарыл? Чазак чери кайда ажылдаарыл? Чаа чазак кымның хөреңгизи-биле чурттаарыл? Бо айтырыгларны шиитпирлээр ужурлуг апарган.

Таңды-Тыва Улус Республиканың найсылалын Хем-Белдиринге (амгы Кызыл) кылыр дугайында Улуг хурал доктаалды хүлээп алган.

— Ажылдаар, чурттаар бажың-балгадывыс бар эвес. Совет Россияның төлээлери кандыг дуза чедирип болур ирги? — деп, Буян-Бадыргы айтырыг салган.

— Хем-Белдиринде бар тудугларның иштинден ийи бажыңны Тываның чазаанга белек кылдыр бээр дугайында айтырыг шиитпирлеттинген. Келир үеде тудуглар кылырынга бызанчылар-биле дузалаарын база хүлээнип тур бис — деп, Чутунов медеглел кылган.

Ол бажыңнар болза «Шын» солун редакциязының эргиде ажылдап турган бажыңы. оон кожазында 28 дугаарлыг уруглар садының турган бажыңы. Чазак чери ол бажыңнарга ажылдап эгелээн. Оон иштики дерилгезин, стол, сандайын крайның революстуг комитеди белеткээр бооп дугурушкан. Оон аңгыда, кожуун бүрүзүнден бир-бир өглер белеткээрин, мунар аъттар үзүп бээрин Улуг хурал шиитпирлээн.

— Удавас кыш дүжүп, кээр-ле болгай, одаар ыяш чок канчаарыл? Аът, мал чемгерер сула, сиген база херек апаар-дыр, дуза чедирип болур ирги бе? — деп, Буян-Бадыргы айтырыг салган.

Чазак черин одаар 150 кулаш токпак-ыяшты хап белеткээр. Аъттар чемгерелинге четчир сула, сиген-биле, аът кажаазы-биле хандырарын база-ла крайның революсчу комитеди хүлээнип алган. Совет Россияның төлээлери дугуржуп көргеш, чаа тургустунган чазак черин быжыглап, сан-хөөлүг апаргыже, чыл бүрүде-ле 500 пуд далган-биле дузалаарын база аазааннар.

Дараазында Таңды-Тыва Улус Республикада чурттап турар орус, тыва чоннуң найыралдыг харылзааларының дугайында Сафьянов илеткел кылгаш, Тывада чурттап турар 10 муң ажыт кижилиг колония, оон чурттакчылары Совет Россияның хамаатылары болур. Олар совет Конституцияга, совет хоойлу-дүрүмге чагыртыр. Ынчалза-даа иштики айтырыгларны Тываның чазаа-биле кады шиитпирлээр. Бо бүгүнү тайылбырлавышаан, материалдыг харылзааларга хамаарыштыр 1921 чылдың август 16-га чедир турган бүгү өре-ширеңи совет талазындан долузу-биле күш чок деп чарлааның дыңнаткан. Садыг талазы-биле Хемчик кожууннарынга моон мурнунда чардынган Керзэни күштүг кылдыр санавышаан, Хем-Белдиринге, Туранга, Дерзигге, Тоора-Хемге болгаш Самагалдайга совет садыг баазаларын ажыдар дугайында Керзэ чарарын шиитпирлээн. Совет талалан тыва чоннуң онзагай байдалын өөренип көргеш, өлүк аймаанга чаалы кылдыр баранны берип болурун чөпшээрешкен. Тываның талазындан өлүк аймаан чүгле совет садыгга кижирерин хүлээнген.

Улустуң Улуг хуралы моон-биле ажылын дооскан. Тыва улус бодунуң төөгүзүнде бир-ле дугаар тускай хамаарышпас күрүнезин, революсчу чазаан тургузуп алган. Ол хурал болза эң-не шиитпирлиг, чырыткылыг келир үеже, аас-кежиктиг оруктуу ажыткан базым бооп, төөгүде арткан.

Күжүгет ШОЙГУ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

МАЛЧЫННАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тываның улусчу революциязының 70 чылының байырлалынга болгаш Наадымга киржирин күзээн малчыннарның ортузунга Тываның «Өг-бүле» ассоциациязы августуң 10-га чедир «Малчын өг-бүле-91» деп конкурсту чарлап тур.

Конкурстуң тиилекчилери болган өг-бүлелер август 14-16-да боттарының аъш-чем, садар чүүлдери-биле ассоциацияның төвүнге аалчылар бооп чедип келгеш, өг-бүлезиниң кежигүннери-биле халас чурттап, өөнге чемин белеткеп, оңнуг телевизорну көрүп, ойнаар чүүлдерни ажыглаар эргелиг болур.

КОНКУРСТУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

1. Малчын өг-бүле бүрүзү (хойжу, инекчи, чылгычы, ивижи, сарлыкчы, саанчы) амыдыралының амгы үеде социал-экономиктиг байдалын база моон соңгаар сорулгазын;

2. Өг-бүле кежигүнү бүрүзүнүң хар-назыны, кайда өөренип, ажылдап, кандыг мергежил чедип ап турарын;

3. Күрүне хандырылгазында (ясли-садик, интернат, училище) турар уругларының аттарын, ол ышкаш боттары хандыртынып өөренип турарларын;

4. Ортумак школа, училище доосканы соонда мал ажылында тус-тус ажылдап турар уругларының аттарын, стажын, өг-бүлезин;

5. Амгы үеде болгаш моон соңгаар күзеп турары эргежок чугула чүүлдерин долчу болгаш тодаргай кылдыр бижип, чагаа хавынга суккаш, «Өг-бүле» төвүнче (667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, № 62 бажыңче, тел. 3-61-45) чорудар.

Бижип чорудкан чагааларны шилип түңнээш, «Өг-бүле» ассоциациязы оон тиилекчилери малчын өг-бүлелерге тускай чалалгаларны август 11-де чорудар. Конкурска киржирин болгаш моон соңгаар «Өг-бүле» ассоциациязы-биле бодунга ажыктыг харылзаа тудар күзелдиг бүгү кижилер баштайгы удаада 10 рубль салыышкынын ассоциацияның Кызыл хоорайда Тывасоцбанк. № 606606 агар санынче шилчидип болур.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮЛЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Түннелиг өлүм». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 10.15 «Чаа салгал шилип ап тур». 11.30 Барымдаалыг фильм. 11.50 Мультфильм. 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30—13.25 Мультфильм.

* * *

15.15 «Делир келир оруу чок». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.25 М. Равель. «Дафнис болгаш Хлоя» балеттен ийиги сюита. 16.45 «Чемпионнар-биле кады». 17.15 «Сибирь—экранда». 17.25 Уругларга фильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Мультфильм. 19.45 «Түннелиг өлүм». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Чугула интервью. 22.55 «Уран чүүлдүң метаморфозалары». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 8-ки сериязы. 23.30 «Вернисаж» театры. 00.00 ТМА. 01.20 «Пьер Карден — модада 40 чыл». 01.50—М. Цветаеваның поэзиязы. 02.40—03.55 «Түннелиг өлүм». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35 Мультфильм. 9.00 «Дилеп чоруптувус». 9.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.50 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 10.25 «Чаңгыс суур чурттакчыларывыс». Уран-чечен телефильм. 11.30—13.25 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.40 Хөглүг программа. 13.25 Уругларга фильм. «Анискин болгаш Фантомас». 2-ги сериязы. 14.30—15.30 Амыдыралдың уржуктары.

* * *

16.45—19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Россия парламентизиниң медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.30 Медээлер. 19.35 Барымдаалыг фильм. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удувар, чаштар!». 20.30 «Дузалажырынче кыйгырып тур мен». Чернобыль айыыл-халавының дугайында. 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 «Ресторандан келген кижи». Уран-чечен фильм. 23.20 Медээлер. 23.35—00.20 Фильм-концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

19.00 Солистер квартеди ойнаар. 19.15—20.00 «Эрткен чайгы трамвай».

Концерттер көзенээ

КЭЭП-ЛЕ ТУРЗУН

Май айда бежин культура талазы-биле дуржулга солчуп, «Кыргызстан» деп танцы ансамбли аалдап чораан болгаш улуг чедиишкинниг болган. Амгы үеде Хакасияның ыры болгаш танцының «Улгер» ансамбли чедиишкинниг ойнап, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Бии-Хем районнарның ажылчынчыларынга уран талантызын бараалгадыр. Бо коллектив Кызыл хоорайга концертин көргүскен. Культураның болгаш дыштаныышкынның паркының стадионунга июль 2-3 хүннери чагышкынныг-даа турган болза, Рома Жуковтуң киржилгези-биле «Маршал», «Клеопатра» «Примус» рок бөлүктериниң концерттеринге 4 муң ажыг кижилер чыылган болуп турар.

Кажан республикага Тываның улусчу революциязының 70 чылын болгаш Наадымны уткуп турар байырлал үезинде «Саян», «Аян», «Чалыы назын» ансамбльдер уран чүүседиглерин аалчыларга, байырлалдың киржикчилеринге, кызылчыларга бараалгадыр. «Чалыы назын» деп рок-эстрада бөлүү чаа программа-биле ажылдап турар болгаш удавас көргүзүүн эгелээр. Оларның бөлүүнде ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Оскал-оолдуң удурткан күрээлел циригинден Юрий Хөвенмей биле Зелим Ензак кадын келгени солун. Бир чугаалап каар чүве болза, «Аян» ансамбль ийи чарлып турар. Ол ансамбльдиң ыраажызы, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Надежда Шойгу моокта чаа болуп эрткен рок болгаш поп-музыканың республика конкурузунуң лауреады «Чеди-Хаан» ансамбль-биле кады ажылдап турар. Олар совет эстрада ырлазын, улустуң аас чогаалын, кожумун сургаалдарга сөгаалыг. Өске бөлүкту «Лама» дээр. Ында «Азия үнү» [illegible]

Галина СТУДЕНКОВА.
Тыва күрүне филармониязының хоюгун талазы-биле улуг редактору.

ЭР-ХЕЙЛЕР!

Чаа тургустунган «Сесерлиг» совхозтуң хой кыргыкчылары совхозтуң бүгү шээр малын беш хонук дургузунда кыргып дооскан. Электриликтиг хачылар-биле хой кыргыыр 32 аныяктар 7535 хойну кыргаан. Бир хойдан-на 3.3 кг дүк алдынган, ол дээрге планда көрдүнгенинден 200 грамм хөй.

Сесерлигниң бөлүк аныяктары каш чылдан бээр боттарының мергежилиниң талазы-биле чүгле районга эвес, бүгү республикага ёзулуг мастерлер деп саналы берген. Хойну дүрген болгаш шынарлыг кыргыыр талазы-биле оларның мергежили улуг. Чижээ, Владимир Караоол, Андрей Салчак, Шолбан Нончат дээн ышкаш кыргыкчылар хүнде тозан чедир хойну кыргыптарлар.

Бо чылын өөреникчилер Дмитрий Бадарчы, Владимир Салчак улуг акыларындан чыдып калбаан. 400 ажыг хойну кижи бүрүзү кыргаан. Совхозтуң дирекциязы, профэвилел комители бир килограмм дүкту кыргааны дээш 20 көпеекти төлеп турган. Кылган ажылдың өртек-үнези улуг болурга, кыргыкчылар бо чылын кончуг кызып ажылдааан.

Сесерлигниң кыргыкчылары «Кара-Хаак» болгаш «Өөк» совхозтарның хойларын база кыргыжып берген.

(Бистиң корр.).

КАРА-СУГНУ КОМИССИЯ ХЫНАП КӨРГЕН

Бо чылдың июнь 21-де «Молодежь Тувы» солуннуң 13 дугаарынга парлап үндүрген А. Филатенконуң «Хынап көөрге, радиация бар болган!» деп эгелиг чүүлүн парлаан.

Ол чүүлдүң ады бежин номчукчуларның кичээнгейин дораан хаара туда бээр, шынап-ла, чидиг, шаптыргылыг айтырыг... Ол чугула айтырыгны көдүргени дээш авторну буруудатпайн турар бис, аңаа харын байыр чедирер апаар...

Ынчалзажок ол айтырыгга тодаргай харыыны бээри чугула деп санап турар бис. Хамыктың мурнунда «радиация» азы «радиоактивтиг херелдениишкин» деп чотум чүл ол деп айтырыгны тодарадыр апаар.

Эртем ёзугаар тайылбырлап чугаалаарга, «радиоактивтиг херелдениишкин» дээрге бистиң долгандыр турар бойдуста кончуг хой бар болуп турар радиоактивтиг будумелдерниң үрмектелип турар үезинде ылгалып үнер, кижи караанга көзүлбес, хой санныг нейтроннарның болгаш гамма-херелдерниң агымы, азы шуужуушкуну-дур.

Радиацияның хоралыг болур чүүлү болза, ол гамма-херелдер болгаш нейтроннар кижилерниң, азы өске-даа дириг амытаннарның эът-кежинче ханылап киргеш, атомнарны улам хуулдуруп, дириг клеткаларның ажыл-чорудулгазын үрегдеп, ханда бар ак болгаш кызыл өннерлиг борбактарны авааждедип, чем хуулдуруушкунуң үрегдеп, дириг организмни ниитизи-биле [illegible] организмниң камгаланыр аргазының күштүүнден, азы ол херелдениишкинге кайы хире үр болгаш күштүг таварышканындан болуп болур. Ындыг радиацияга таварышканын рад дээр хемчег-биле хемчээр, азы тодаргайлаарга, 1 рад 1 рентгенге деңболур.

Радиоактивтиг хораннапышкынга таварышканының деңнелдерин тодаргайлаар норма-чижектер бар. Дайын чорудулгазының үезинде болза, ол деңнел бир шакта 0.5 рентген-биле хемчээттинип болур. Тайбың үеде болза, шакта 50 миллирентген ажыт деңнел чеде бээр болза, ону кызыгаарлаарының хемчеглерин алыр апаар. Чижээлээрге, ол девискээрге чеже хире үениң иштинде турганын тодарадыр, арыг-шевер негелделерин сагыыр болгаш өске-даа хемчеглерни алыр апаар. Бо бүгү дээрге ол деңнелден оранчок бедий берген таварылгаларда боттандырар апаар хемчеглер-дир.

«Радиация талазы-биле айыыл чок чоруктуң норма-чижектеринде» болгаш «Санитар дүрүмнериниң кол негелдезинде» тодаргайлап айтып турарын ёзугаар алырга, кандыг-даа оранбажың иштинге болгаш девискээрге радиацияның айыыл чок болур деңнели 30 микрорентген-шак болур ужурлуг. Бир эвес саналгалар кылыр болза, бир чыл иштинде кижи 0,2628 бэр (радтың биологтуг эквивалентизи) радиацияны хүлээп ап болур. Радиоактивтиг будумелдерлиг бу-[illegible]

[illegible] нуң үстүнде чугаалааныывыс чүүлүнде кирген айтырыгны сайгарып көөрү-биле тускай комиссия бо чылдың июль айның 9-туң хүнүнде Кара-Сугнуң ол казымал байлактыг черинге чораан. Комиссияның составынга республиканың санитар-эпидемиология станциязының, бойдус камгалал комитединиң, химиктиг тевилел-шинчилел станциязының, республиканың хамааты камгалалының штавының болгаш геология-шинчилел экспедициязының төлээлери кирген турган. Ол ышкаш ук комиссияның ажылынга Улуг-Хем районнуң болгаш Ак-Туруг кодээ Советиниң удуртукчулары чаладып, киришкеннер.

Тываның геология-шинчилел экспедициязынга болгаш хамааты камгалал штавынга хамааржыр, амгы үениң эң чаа негелдезинге дүүштүр СРП-68-01 маркалыг 2 хыналда херексели-биле ол черге 14 хемчегни ук комиссияның кежигүннери кылган.

Кара-Сугнуң казымал байлааның радиация болуп турар кол девискээринге ол херекселдер 14 микрорентген-шак деңнелди көргүскен, ол көргүзүгнүң кижилерге болгаш дириг амытаннарга хора чок деңнели 30 миллирентген-шак чедип болурун база катап сагындырып каайн. Кара-Сут аржаанында сугнуң радиация деңнели 7 микрорентген-шак, 3 малчын кыштагларны хынап көөрүвүске, ында радиацияның хемчээли 17-21 микрорентген-шак, а ол [illegible] бар, оон иштинге руда чыткан боор. Манаа онзалап айтып каар чүве болза, амгы үеде күштүг бооп турар санитар норма-чижектерин ёзугаар алыр болза, радиацияның деңнели 5000 микрорентген-шак ажып турар таварылгада эргежок чугула хемчеглерни чорудары көрдүнген.

Ынчалзажок бо таварылгада Тываның геология-шинчилел экспедициязының 819 дугаар бөлүү Кара-Сугнуң Чиңге-Дагда ол бедик радиациялыг черни узуткап чок кылырын шиитпирлээн. Радиация деңнели 70 микрорентген-шактан ажып турар черлерге «радиация айыылы» деп ылгавыр-демдектерни бо чылдың августуң 15-ке чедир геология бөлүү тургузарын көрген.

Кара-Сугнуң ол девискээринге чоок чурттап турар чурттакчыларның кадыкшылын эмчилер хынап көөр болгаш дириг амытаннарның, мал-маганның эът-кежиниң байдалын болгаш кодээ ажыл-агыйның тарылга, одар-белчиир шөлдерин база шинчилеп көөр апаар. Бо комиссияның чорутканы ук хыналданың түңнелдерин өөренип көрүп тургаш, геологтарның шинчилел ажылдарын барымдаалап, Кара-Сугнуң ол казымал байлактыг девискээриниң база бистиң республикада бедик радиоактивтиг рудалар бар өске-даа девискээрлерниң (Тывада ындыг черлер 5 санныг бооп турар) санитар-дозиметр паспорттарын тургузарын көрген болгаш ол паспорт-[illegible] ажылдарны чоокку үеде боттандырып чорударын көрүп турар.

Оон чоогунда сураглыг Кара-Сут аржаанында радиацияның кандыг-даа айыыл чок бооп турарын айтыры чугула. (А оон эм шынарларын бо комиссия шинчилеп көрбээн). Ук аржаан казымал байлактыг Чиңге-Дагның артыы ажыттал чааанда, черни үттеп казып турган черден 2-3 км хире черде турар. Аржаанның суунуң үнүп чыдар черинде радиацияның деңнели чүгле 5 микрорентген-шак болган, а шорлалап каан черде 7 микрорентген-шак болганын көрдүм. Мында кандыг-даа сезинчиг чүве чок. Арат-чоннуң үе-дүптен бээр эмнедип, дыштанып келген чараш чурумалдыг, кат-чимистиг, ээзим-арголыг черинде сураглыг Кара-Сут аржааны, дидир-дидирдене боор, мурнукузу ышкаш эвес, ээнзирей турар болганынга сеткилим хомудаан. Ак-Туруг кодээ Совевин, совхозтуң удуртулгазы бо айтырыгга кичээнгейни угаттырып, аржаанга дыштанып, эмнедип келгеннерге таарымчалыг байдалды тургузар боор деп идегедим.

Ниитизи-биле Кара-Сугнуң казымал байлактыг девискээринде, ында аржаанда, одар-белчиирде сезинчиг чүве чок дээрзин комиссияның ажылы бадыткап турар-дыр.

Бир-тээ, чон ортузунда янзы-бүрү чугаа-соот үнүп турар болганда, кижилерни [illegible]

Тулуш СТАЛ-ООЛ.
Комиссияның кежигүнү.

БО ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ 3-4 ХҮННЕРИНДЕ РСФСР-НИН КОМПАРТИЯЗЫНЫН РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИН ПОЛИТИКТИГ ЧЫРЫДЫЫШКЫН БАЖЫНЫНГА «ХӨӨМЕЙ-91» ДЕП РЕСПУБЛИКА ФЕСТИВАЛЫ БОЛУРУНУН ГРАФИГИ

(көргүзер чуруму болгаш үези)

Август 3-те 10 шакта эгелээр.

Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Каа-Хем, Кызыл районну, Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр районнары. 12.30 шактан 13.30 шакка чедир дүъштеки чапсар.

Сүт-Хөл, Таңды, Тожу, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Эрзин, УЧТ клувунуң «Хөөмей» ансамбли.

Бир районнуң концерт көргүзер үези 15 минута.

Август 4-те 10 шактан 14 шакка чедир делгелге-аукцион. 19 шакта түңнел концерт.

Билеттерни садып турар чери: Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу, бажың 15.

Методтөп.

М. Х. Самданчаптың адынга тывыскан автомашинаның техпаспорту, чолаачылаар эргениң шынзылгазы читкен. Оларны тыпкан хамаатылар ажыл шагында 2-16-11, ажыл шагының сөөлүнде 3-52-53 телефоннарны дамчыштыр дыңнадырын техпаспорт болгаш чолаачылаар эрге шынзылгазының ээзи дилеп турар. Ындыг буянныг дуза чедиргени дээш читкен документилер ээзи чогуур шаңналдарны тыпсыр.

КИНО

ИЮЛЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Женский день» (ГТПО «Мосфильм») 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Маугли» 9.00, 12.20, «Дорогу Давиду Сасунескому» 10.30, 13.50. «Я свершу правосудие» (2 сериялыг) 15.40, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Первичное зло» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Любовь с привилегиями» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: редактор — 3-43-84; [illegible]

Индекс 54241.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыгжы херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тираж [illegible] экз. Чагыг № 117.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 ЧЫЛДА ҮНДЕЗИЛЕТТИНГЕН

1991 чыл июль 25 четверг № 127 (46217)

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

(Чагыдар өртээ 8 көп). Садар өртээ 20 көп.

Каа-Хем районнуң «Бурунгаар» совхозунуң малчыннарынга эрткен кыштаглаашкын мал чеминиң чедишпейн барганындан аажок нарын, берге байдалга эрткен. Ынчангаш ындыг байдалды катаптавазы-биле малчын бүрүзү бодунуң малынга мал чемин чедер шаа-биле белеткеп аарын шиитпирлээн. Шак ынчаар хойжу Сендиижап Монгуш бодунуң суггарып алганы шөлүнден 10 ажыг тонна сигенни кезип, белеткеп алза-даа, мал чеминиң белеткелин үргүлчүлевишаан.

«Шын» солуннуң КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР ТУГУН бөгүн «Бурунгаар» совхозтуң малчыны Сендиижап МОНГУШКА алдар болдуруп көдүрген.

Республиканың малчыннары, ниитиниң малынга быжыг чем-суурну тургусчурунга идепкейлиг киржиңер!

СЭПК Төп Комитединиң Политбюрозунуң медеглели

РСФСР-ниң күрүне органнарында, албан черлеринде болгаш организацияларында политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында Чарлыкты РСФСР-ниң Президентизи үндүрген. Профессионалдар эвилелдериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын администрацияның чөпшээрежиринден хамаарыштырып турар. Ынчангаш РСФСР-ниң девискээринде күрүне эргелеп башкарылгазының органнарында, күрүне албан черлеринде, организацияларда, бүдүрүлгелерде хөй-ниитиниң каттыжышкыннарының составынга бодунуң дүрүм ёзугаар ажыл-чорудулгазын ССРЭ хамаатыларының боттандырар эргезин Россия Федерациязында казып турар-дыр.

Чарлыктың чүүлдери хамаатыларның демократтыг хосталгаларын болгаш эргелерин улуг хемчээлдиг-биле кызыгаарлап, дорту-биле база хөй-ниитиниң каттыжышкыннарын, оон иштинде политиктиг партияларны дамчыштыр күрүнениң ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга киржир эргени ССРЭ-ниң хамаатыларынга магадылаан ССРЭ Конституциязының 48 чүүлүнге; уставтарында көрдүнген бодунуң сорулгаларын хөй-нииити организацияларының чедиишкинниг күүседиринге байдалдарны оларга магадылаан ССРЭ Конституциязының 51 чүүлүнге болгаш РСФСР-ниң Конституциязының 49 чүүлүнге чөрүшкек болуп турар. «Хөй-ниитиниң каттыжышкыннарының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 10 болгаш 15 чүүлдеринге ол Чарлык бо кезээнде база чөрүшкек болуп турар, бодунуң структуразын хөй-нииити каттыжышкыннарының, оон иштинде политиктиг партияларның уставтарынга боттары тодаргайлаар эргени Хоойлунуң ол чүүлдеринде быжыглаан.

Политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң ажыл-чорудулгазын кызыгаарлаар дугайында Чарлыктың чүүлдери хамааты болгаш политиктиг эргелер дугайында Делегей пактызының, күрүнениң ажыл-херектерин эргелеп чорударынга ылгай көрүүшкүн чокка бүгү хамаатыларның киржир деӊ эргезин болгаш аргазын, а ол ышкаш ассоциацияны, каттыжышкынны тургузар кижи эргезин быжыглаан еске-даа документилерниң делегей ниитилежилгезинге хүлээп көрген норма-чижектеринге дүүшпейн турар, ол документилерни ССРЭ база күштүг болдуруп хүлээп бадылаан болгай.

РСФСР-ниң Президентизиниң ол албан-дужаалга баштайгы эге базымнары Конституцияга удур, демократияга удур акт-биле, хөй-нииити каттыжышкыннарының ажыл-чорудулгазынга дүрүм чок холгаарлаашкын болгаш оларның эргелерин үрээни-биле демдеглеттингенинге ханы сеткил хомудаашкынын СЭКП ТК-ның Политбюрозу илергейлеп тур. Ол чорук ССРЭ хамаатыларының улуу-биле илеп турары ниитилел чөпшээрежилгезиниң болгаш чогумчалыг кады ажылдажылга чорудулгазының хөгжүүрүнге моондактаашкыннарны тургузуп турар.

РСФСР-ниң Президентизиниң чаа Чарлыы хамыктың мурнунда СЭКП-ге удур угланган болгаш быжыгып тургустунган партийжи структураларны үреп узуткаар сорулгалыг болуп турарын эскерип билири берге эвес. Заводтарга болгаш фабрикаларга үндезин үүрлерден тургустунган, ажылчы чоннуң эрге-ажыын илергейлеп турар СЭКП күш-ажылчы коллективтерден дашкаар бодунуң догуннаашкынын бодавайн турар. Партияның болгаш күрүнениң аразынга хүлээлгелерни тодаргайлап аңгылаарын СЭКП боду эгелээн болгаш күрүне база эргелеп башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазын холгаарлаарынга удур туржуп, оон организациялары хоойлунуң хемчээлдеринге чигези-биле дүүштүр ажылдап турар.

Демократияны кызарының болгаш хоойлу-дүрүмнүң үрээриниң оруунче чугулуп кириишкинни болдурбазынче Россия Федерациязының болгаш ССРЭ-ниң конституция органнарын СЭКП ТК-ның Политбюрозу кыйгырып тур. СЭКП кежигүннериниң хүлээлгези — топтуг, шыдамыккай болуру, Конституцияның норма-чижектеринге болгаш СЭКП Уставынга үндезилээш, ажылчы чоннуң дүрүм ёзугаар эргелерин база эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле бодунуң политиктиг ажыл-чорудулгазын илепкейжидери-дир.

СЭКП ТӨП КОМИТЕДИНИҢ ПОЛИТБЮРОЗУ

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозунуң болгаш ТКК-зының Президиумунуң медеглели

РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин бо чылдың июль 20-де «РСФСР-ниң күрүне органнарынга, албан черлеринге болгаш организацияларынга политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында» Чарлык үндүрген.

Бодунуң утказы-биле алырга, ол Чарлык Россияның хамаатыларының Конституция ёзугаар эргелерин казып, бистиң чуртувуста тургустунуп сайзырап орар демократияга өлүмнүг согугну берип турар, ол хөй партиялар турарын хөгжүдеринге шаптыктап, политиктиг болгаш хөй-нииити чаа шимчээшкиннер тургузарынга доктар болуп турар. Ажылчы чоннарның профэвилелдерге каттыжар ыдыктыг эргезин боттандырарын безин читзиниге таварыштырган, ол чүтле «күрүне албан черлериниң, организацияларының, бүдүрүлгелериниң администрациязы биле күш-ажылчы коллективтиң аразында дугуржулга ёзугаар» болур дээн.

РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыы чуртта политиктиг байдалды аажок чидиглендирип, оон оожургап экижииринче эргилип бар чытканын үзүп турар. Ол кижиниң эргелериниң дугайында делегей декларацияларының база дугуржулгаларының бүгүдениң хүлээп көргени нормаларын, ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң Конституциязын база хоойлуларын каржызы-биле хажыткан.

Ол документиге ат салып тура, Б. Н. Ельцин «РСФСР-ниң Президентизиниң дугайында» РСФСР Хоойлузунда, оон иштинде ук Хоойлунуң 8-ки чүүлүнде аңаа берген бүрүн эргелерин артыр ажыглаан, ук чүүлде РСФСР-ниң Президентизи Чарлыктарны «РСФСР-ниң Конституциязының болгаш хоойлуларының, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң база РСФСР-ниң Дээди Совединиң шиитпирлериниң үндезининге база оларны күүседири-биле» үндүрер дээн болгай. Ынчаарга РСФСР-ниң Конституциязы-даа, республиканың дээди эрге-чагырга органнары-даа партияларның болгаш шимчээшкиннерниң ажыл-чорудулгазын кызыгаарлаарынга үндезинни бербээн болгаш бербейн турар. Оон эрткеш, улус депутаттарының Съездизинге ындыг шиитпирлерни үндүртүп алыр дээн каш удаа оралдажышкыннарны депутаттарның хөй кезиниң деткивээн болгаш хүлээп албаан.

Ынчангаш РСФСР-ниң Президентизиниң «РСФСР-ниң күрүне органнарынга, албан черлеринге болгаш организацияларынга политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында» 1991 чылдың июль 20-деги Чарлыы юридиктиг үндезин чок болгаш хоойлу-дүрүмге дүүшпес.

Б. Н. Ельцин дээш бистиң миллион-миллион хамаатыларывыс бадылаашкыннарын бергеш, ниитилелге тайбың болгаш хамааты чөпшээрежилгелиг чорук турзун деп идегелин илергейлээннер. Ынчалза-даа идегел хей болган. Россияның Президентизи кижи болганда ол «РСФСР-ниң Конституциязын болгаш РСФСР-ниң хоойлуларын сагыыр... кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын хүндүлээр болгаш камгалаар» мен деп, Б. Н. Ельцин байырлыг даңгырак бергениниң соонда 10-на хонгаш, Конституцияга дүүшпес бо актыга ат салган.

Бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң 200 муң ажыг партия организацияларында ажылдап турар Россияның коммунистери «ССРЭ-де хөй-нииити каттыжышкыннарының дугайында» ССРЭ Хоойлузун шынчы сагып турар. Оларның ажыл-чорудулгазының үндезини — СЭКП-ниң Уставы болуп турар, ону ук Хоойлуга дүүштүр ССРЭ-ниң Юстиция министерствозу бадылаан. Уставта партияны девискээр-бүдүрүлге принцивин ёзугаар тургузары көрдүнген болгай.

Үстүнде айыттынган чүүлдерни барымдаа болдургаш, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозу болгаш ТКК-зының Президиуму:

— топтуг болгаш шыдамыккай болуп, ак сеткилдиг болгаш кызымак ажылдаарын уламчылаарынче бүгү партия организацияларын болгаш коммунистерни кыйгырып тур;

— РСФСР-ниң Конституциязын, кижиниң эргелериниң дугайында Делегей декларациязын хажыдарын болдурбазынче РСФСР-ниң улус депутаттарын, РСФСР-ниң Дээди Совединиң кыйгырып тур:

— Россияның демократчы хөөннүг бүгү хамаатыларын, профэвилелдерин, политиктиг партияларын болгаш хөй-нииити организацияларын оларның ажыл-чорудулгазын кызыгаарлаар дээн оралдажышкыннарга удурланырынче кыйгырып тур;

— РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыы аңаа ат салган үезинден эгелээш-ле, юридиктиг күш чок болгаш күштүг болуп кирер эрге чогунуң дугайын чарлаарын ССРЭ-ниң Президентизинден негеп тур.

Россия Федерациязының улус чоннары боттарының эргелерин камгалап ап шыдаарынга болгаш бистиң чуртувуста демократтыг чаартылгаларга удур кайының-даа болза кээп турар кыжаңыгны ойтур шаап шыдаарынга бүзүрелин РСФСР-ниң Компартиязының Политбюрозу болгаш ТКК-зының Президиуму илергейлеп тур.

СЭКП ТК-ның Секретариадында

«РСФСР-ниң күрүне органнарында, албан черлеринде болгаш организацияларында политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында» РСФСР-ниң Президентизиниң 1991 чылдың июль 20-де Чарлыы-биле холбаштыр ол Чарлык ССРЭ Конституциязынга болгаш ССРЭ-ниң хоойлуларынга дүгжүп турарының дугайында түңнелди бээр кылдыр ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединге дагзырын СЭКП ТК-ның Секретариады ССРЭ-ниң Дээди Совединден дилээн.

(СЭТА).

БҮРҮН ЭРГЕЛИГ ДЕЛЕГАЦИЯЛАР УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ ХУРАЛЫ

ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле июль 23-те Ново-Огаревога болган хуралга Эвилелдиң чаа Керээзиниң белеткеттинип турарынга хамаарышкан айтырыгларны чугаалажып көрген. Чаа Совет Федерацияның үндезин документизин ажылдап кылырын доозар сорулга-биле республикаларның бүрүн эргелиг делегацияларының удуртукчулары хуралга чыылган. Республикаларның Дээди Советтериниң эдилгелерин болгаш саналдарын барымдаалап көрбүшаан, документини чугаалажып көрген. РСФСР-ниң республикаларының, Украин ССР-ниң, Узбек ССР-ниң, Грузия Республиканың, Азербайджан Республиканың автономнуг республикаларының дээди албан-дужаалдыг кижилери, а ол ышкаш эксперт бөлүктериниң кежигүннери хуралга киришкен.

(СЭТА).

Наадымга уткуштур

ЭРГЕНИ ТЫВЫСКАН

«Кызыл-Даг» совхозтуң мурнакчы малчыны Өрге-Кара Салчакович Сереннин өг-бүлези эрткен кышты эки ажып, улуг-даа, биче-даа малды хоратпаан. Чүс хойга онааштыр 88 хураганны доруктурган болгаш бир хойдан-на 1,5 кг дүктү алган. Совхозтуң чоокта чаа болуп эрткен наадымынга бо өг-бүлеге республика Наадымынга киржир эргени тывыскан.

Серенңер ам Адыр-Кара-Сугда чайлаглап, малын семиртип турар. Өг-бүле уруглары-биле сигенни белеткеп эгелээн. Бо чайын 20 тоннадан эвээш эвес сигенни ол өг-бүле белеткеп алыр.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ЧАА АЖЫЛ-АГЫЙЛАР

Улус депутаттарының Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик болгаш Тожу район Советтериниң күүсекчи комитеттериниң шиитпирлерин чугаалажып көргеш, Министрлер Чөвүлели доктаал хүлээп алган.

Дараазында совхозтарны болгаш колхозту тургузар: «Чыраа-Бажы» совхозтуң Чыргакы салбырының баазазынга — «Чыргакы» колхозту; «Алдан-Маадыр» совхозтуң Ак-Даш салбырынга — «Ак-Даш» совхозту; «Ишкин» совхозтуң Кызыл-Тайга салбырынга — «Кызыл-Тайга» совхозту; «Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырынга — «Аянгаты» совхозту; «Улуг-Хая» совхозтуң Арыг-Бажы салбырынга — «Арыг-Бажы» совхозту; Тожунуң кооператив-аңнаар-тывыш ажыл-агыйының Хам-Сыра участогунуң баазазынга иви өстүрер, тывыш ажыл-агыйлыг «Хам-Сыра» совхозту.

«Чыргакы» колхозтуң эт-хөреңгизин мурнунда аңаа турган салбырның эт-хөреңгизин халас дамчыдып бергениниң күзели-биле тургузар.

Тожунуң аңнаар-тывыш ажыл-агыйының кол хөреңгилерин садарын база аңнаар черлерин чаа тургускан совхозка дамчыдарын он хонук иштинде организастаарын Агроүлетпүр эвилелинге болгаш респотребсоюзка даалган. Оон-биле кады олар экономиканың күрүне комитеди-биле кады «Хам-Сыра» совхозтуң күрүнеге садары көдээ ажыл-агый продукциязының кол хевирлериниң база өлүктүң планнарын доктаадыр.

Экономика талазы-биле күрkомитет, Агроүлетпүр эвилели, хамаарышкан районнарның Советтериниң күүскомнары 1991 чылдың август 10-га чедир чаа тургустунган ажыл-агыйларның материал-техниктиг баазазын быжыглаар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр, оларның садары көдээ ажыл-агый продукциязының кол хевирлеринге даалгаларны бээр.

«Востсибгипрозем» институттуң Тыва салбыры 1991 чылдың август 15-ке чедир чаа тургускан колхозка болгаш совхозтарга черни ажыглаар эргениң актызын тыпсыр.

ХҮН ЭРТКЕН ТУДУМ-НА

Бии-Хем районнуң девискээринге бо чылын эъттигсиген эки үнген. Чаптылып чоруй барган хову-шөлдерниң көөрге безин бир янзы: артында-ла ногаан өңнүг апарган. Эрткен кыжын сиген-ширбиишчедишпезинден берге дээп кыштаан ажыл-агыйлар бойдустуң амгы чаагай үнген хайыразын четчир, харын-даа артык шыдыг кылдыр курлап алыр дээш, бүгү күштү мал чеминиң белеткелинче угландырган. Совхозтарның сигенчилери бир демниг ажылдап турарлар. Ылангыя чаңгыс болгаш хөй чылдыг сигеннер тараан шөлдерниң дүжүдү шыырак болурун амгы байдал бадыткап турар. Ниити иштиниң түңнели эки — районнуң ажыл-агыйлары бөгүнге чедир 3100 ажыг тонна эки шынарлыг сигенни кезип, сарааттап алган.

«Кызыл тараачын» совхозтуң сигенчилери өскелеринден ыракта мурнай берген: ол ажыл-агый муң ажыг тонна сигенни белеткээн. Бөгүнге чедир «Саян» совхозта — 600, «Өөкте» — 650 ажыг тонна мал чеми белеткеттинген. Мал чемиинин белеткелиниң темпизин сөөлгү хүннерде «Ээрбек» совхоз шапкынчыда берген. Бо ажыл-агыйның сигенчилери 400 ажыг тонна сигенни сарааттап алган.

«Саян» совхозта Хөлчүкпаа. Даңгай-оол оларга удуртказн звеноларның күш-ажылчы көргүзүглери бедик. Олар 50-70 тонна мал чемин белеткээн. А Аскак-оолга удурткан звенонуң сигенчилери оларның-биле ачыр-дачыр туттуп, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап турар.

Хүн эрткен тудум-на, чаа-чаа сарааттар совхозтарның хову-шөлдеринде немежип турар.

Делгер-оол ОЮН.

Ниитиниң малынга — быжыг чем-суур

БҮГҮ КҮШТҮ — МАЛ ЧЕМИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИНЧЕ

Ажыы-биле чугаалаарга, эрткен чылын республиканың ажыл-агыйларынга боттарының девискээрлеринге мал чемин элбекшидир белеткеп алырының аргалары база курлавырлары бар турган-на болгай. Боттарывыстың ажыл-агыйжы эвес, шүшпен чоруувустуң уржуундан кыштың соогунда мал чеми белеткээр ужурга таварышкан бис. Убса-Нур хөлдүң девискээринге 42, а Тываның девискээринден дашкаар 29 ажыл-агый мал чемин белеткеп турган. Кышкы үеде 10,2 тонна хыыргыышты, 10,3 муң тонна саванны белеткээн болгаш 11 муң тонна ажыг сенажты база силосту Саян артындан киир сөөрткен. Ону боттандырарынга хөй кижи күжү, техника, кывар-чаар материалдар, акша-көпеек чарыгдаттынганы билдингир.

Ол-ла чүүлдерниң уржуундан кыш дургузунда ажылдап каапкан техника-биле часкы хову ажылдарын нарын, берге байдалдарга эрттирген бис. Оон бүгү уржуктары биске өөредиг болур турган. Ындыг бе дээрге, эрткен чылдың кичээндирии дыка хөй районнарның ажыл-агыйларның удуртукчуларынга ындыг болбаан ышкаш. Ол дугайын бо хүннерде байдалдар бадыткап турар.

Үе дүрген эртип турар. Июль — мал чеми белеткеп алырының эң-не таарымчалыг айы. Чүге дизе көдээ черлерде кижи күжү мөөннеттинген: студентилер, сургуулдар аал-оранында четкилеп келген. Бүгү шимчээр күштүг мал чеми белеткээринче мөөннеп болур.

Ындыг бе дээрге, районнардан мал чемиинин белеткелиниң дугайында келген медээлерни анализтеп көөрге, оон түңнелдери сагыш-сеткилди дүвүреди бээр. Ниитизи-биле республиканың ажыл-агыйлары мал чемиинин белеткелинче орай, организас чок кирген.

Июль 22-деги медээ ёзугаар алырга, республиканың ажыл-агыйлары 15479 тонна сигенни белеткээн, азы планның чүгле 8 хуузу боор турар. Эрткен чылдындан биче-ле хөй. Эрткен чылдыы-биле деңнээн ажыы чок, чүге дизе эрткен чылын бо чыл ышкаш сиген ынчаар эки үнмээн болгай. Бо чугула ажыл-херек Таңды, Улуг-Хем, Бии-Хем районнарының ажыл-агыйларында багай эвес эгелээн. Ында сигенчилерниң ажыл төлевирин, кижи күжүн, соцчарышты эки организастаан. А Эрзин, Тес-Хем, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарының чамдык ажыл-агыйлары бо чугула ажылды чугулага албайн, организас чок, шүшпең чорудуп, таваар чоруун көргүзүп эгелей берген. Ол ажыл-агыйларның удуртукчуларында, специалистеринде «Сиген ам-даа чаш-тыр, бичии өссүн» дээр хөөннер бар.

1991-92 чылдарда ниитиниң малын кыштан хүрменди ажырарынга, малдан алыр продуктуларны көвүделиринге база күрүне чагыгларын долу ажыр күүседиринге, республиканың ажыл-агыйларының мурнунда улуг сорулгалар туруп турар. Ниитизи-биле республика 187 муң тонна сигенни, 113 муң тонна сенажты, 275 муң тонна силосту база 5,5 муң тонна витаминниг сиген далганын белеткээр ужурлуг.

Планнаттынган чүүлдерни кылырынга республиканың совхоз, колхозтарында сиген кезер 545 трактор машиназы, 420 трактор дырбааштары (аът дырбааштарын санаваска), 226 пресс-подборщиктер, витаминниг сиген далганы кылыр 22 агрегат болгаш четчир санныг тракторлар бар. Бо хүннерде күрүнеден техника немей база кээп турар. Ол техниканы, кижи күжүн чөп ажыглаар чүве болза, сиген кезиилдезин кыска дуусаада — 35-40 ажыл хүннерде доозуп болур арга бар. Кол-ла чүве техниканы тургузуушкун чок ажылдадыры эргежок чугула боор турар.

Тываның Агроүлетпүр эвилелиниң талазындан мал чемиинин белеткелиниң темпизин дүргедедиринге идиг бээр, аңаа хамаарышкан хемчеглерни ажылдап кылган. Мал чемиинин белеткелиниң үезинде планын күүсеткен звено, бригадаларга сиген, тарааны халаска бээриниң дугайында хемчеглерни ажылдап кылгаш, ажыл-агыйларже чоруткан. Ажыл-агыйлар боттарының байдалынга хамаарыштыр төлевирни боттары элип, чотаадып кылып алыры күзенчиг. Мал чеми белеткеп турар кижилерниң материалдыг моральдыг деткимчезин көдүрер чүүл херек-ле болгай. Агроүлетпүр эвилелиниң берген чүүлү сүмелер-дир, ону аңаа хоойлу, айтышкын деп хүлээп ап, ону өскертип болбас дээр болза шын эвес. Ол ышкаш Агроүлетпүр эвилелиниң президиуму мал чемиинин белеткелин организастыг чорударының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылгаш, чарыштың негелделерин солуннарга парлаткан, радиога чарлаан болгай. Ол дугайын июль 11-де үнген «Шын» солуннуң 117 дугаарында тода айыткан.

А ажыл-агый бүрүзү боттары чарыштың негелделерин ажылдап кылыр. Тиилекчилерни шаңнап мактаарын, түңнелдерин үндүрүп, ону кеску черлерге азып, чарлаары күзенчиг. Бо чугула ажыл-херекке ажыл-агыйларда партком, профком база комсомол комитеттериниң шимченгир, организастыг чоруу негеттиниp турар.

Хоорай сөөлгү үеде көдээге боттуг шеф дузазын көргүспестээн чүве болгай. Бо чылын Кызыл хоорайның күүсекчи комитеди ниитиниң малынга мал чеми белеткээринге хоорай организацияларын, бүдүрүлге черлерин дузалажырынга киржир дугайында шиитпир хүлээп алганы өөрүнчүг. Чүгле ону боттандырары күзенчиг.

Республикада мал чеми белеткеп эгелээнинден бээр чөөрби ажыг хүн эрткен. Ол үениң иштинде сигенни сараатаарынга шаптыктыг, чаъстыг хүннер турган-на харын. Ниитизи-биле анализтеп көөр чүве болза, бир сиген кезер машинага 2-ле гектар чер онаашкан боор турары черле чаржыннчыг. Хүнде 6-10 гадан кудулатпазы чугула. Сүт-Хөл, Каа-Хем, Барыын-Хемчик районнарының чамдык ажыл-агыйларында бир машинага хамаарыштыр сигени кестинген чер гектар безин четпейн турар. Техниканы ынчаар ажыглаарга боор бе?

Ниитизи-биле республикада хүнде ортумаа-биле чүгле 1000 тонна хире сигенни белеткеп турары дүвүренчиг. Планнап турары — хүнде 4-5 муң тоннадан эвээш эвес. Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-Хөл районнарда 200-250 тонна сигенни хүнде белеткеп турарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл?

Ажыл-агыйларда хол кадыыры-биле кезип турар сигенчилер эвээш. Элбек дүжүткүр сиген бүгалар уннарында, тал, караган аразында, машина-техника бардбас черлерде-ле болгай. Хол-биле кылган сигенниң ажыл-төлевирин ажыл-агыйның специалистериниң онзагай кичээнгейинге алыры чугула. Холүн эрттир акша-көпеек харамнангаш, оон соонда чүү болурун, оон уржуктарын санаар херек. Бо берге үеде ажыл төлевирин улуг идиг бээрин утпас херек.

Ажыл-агыйларның удуртукчулары колдуу хөй чылдыг шөлдеринден сиген алырын бодап турар. Ол хөй чылдыг сиген шөлдеринден сенаж азы витаминниг сиген далганын белеткеп алырын бодавайн турар. Ол ажылдарны чаъстыг, өл-даа турда чорудар-ла болгай. Ынчан оон ажыы улуг, мал чеми белеткээриниң технологиязы сагыттынар. Бо сөөлгү хүннерде изиг болганы-биле дыка хөй шөлдерде хөй чылдыг сигеннер кадып, бүрүлери хадый берген. Сөөк сыы артканы чажыт эвес-ле болгай.

Сенаж салырын чүгле Каа-Хем, Таңды районнар эгелээн. Ниитизи-биле 4294 тонна сенаж салдынган. Ол дээрге планның 4 хуузу. Ажыл-агыйларда сенаж салырының бүгү аргалары, курлавырлары бар. Олар чедир ажыглаттынмайн турар ышкажыл.

Республикада витаминниг сиген далганы белеткээр 22 агрегаттың чүгле чарты ажылдап турарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Сиген далганы кылырынга хереглээр материал бар. Чүгле ажыл-агыйжы эвес, шүшпен чорук кылдыр санаар апаар.

Тывага улусчу революцияның тиилээниниң 70 чыл оюнга база республика Наадымынга чедир каш-ла хонуктар арткан. Мындыг байдал-биле канчап байырлаар бис? Бодувуста бар мал чемин чогуур үезинде белеткеп албайн, черле өскээртен берге үеде дилеңир бис бе? Оон уштунар херек. Рынок үезинде өскээр октап турар акша-көпеек кайда боор.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тываагроүлетпүр эвилелде килдис эргелекчизи.

РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Уламчызы. Эгези № 126 «Шында»).

7. Советтиң чагыргазында девискээрге муниципалитет өнчүзүнге хамаарышпас бүдүрүлгелерни таарыштыр тургузарының негелде-байдалдарын хоойлужудулгага дүүштүр доктаадып тургузар;

8. Советтиң чагыргазында девискээрге чер участоктарын бээриниң болгаш катап хавырарының, оон-биле кады чер участоктарын аайлап-башкарарының чурумун чер хоойлужудулгазынга дүүштүр тодарадыр;

9. Бойдус курлавырларын ажыглаарының дүрүмнерин хоойлужудулгага дүүштүр тодарадыр, экология, санитар, тудуг чижек-нормаларын Советтиң чагыргазында девискээрге хажыткан таварылгада, объектилерни тударын база ажыглаарын соксадыр дугайында шиитпирлерни үндүрер;

10. Советтиң чагыргазында девискээрге чурттакчылыг черлерниң планнарын болгаш тударының дүрүмнерин доктаадыр;

11. Суурнуң, кедээ Советтиң девискээриниң кызыгаарын доктаадырының болгаш өскертириниң, оон эргезинге немелде чер фондузун үндүрүп бээриниң, чурттакчылыг черлерниң адын өскертириниң дугайында дилеглерни чогуур Советке киирер;

12. Хоойлужудулгага дүүштүр чурттаар оран-саваны хамаатыларның болгаш организацияларның өнчүзү кылдыр дамчыдып бээриниң база садарының, чурттаар оран-саваны арендага бээриниң чурумун доктаадыр;

13. РСФСР-ниң санитар-эпидемиология албанының болгаш РСФСР-ниң Экология болгаш бойдус ажыглалының талазы-биле күрүне комитединиң үндүргени түннелге үндезилеп, Советтиң чагыргазында турар девискээрге таарымчалыг эвес экологтуг өскерилгелерни, демографтыг байдалдың өскерлиишкинин болдуруп, өске-даа багай түннелдерге чедирип болур хемчеглерни хоруур;

14. Оон чагыргазының девискээринде чурттап турар хамаатыларга немелде чиигелделерни болгаш артык эргелерни бодунуң хууда акша-хөреңгизиниң күсели-биле тодарадыр;

15. Хоойлужудулгада көрдүнген таварылгаларда күрүне эргелеп башкарылгазының үстүкү органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның актыларын күштүг эвес деп санаарын хүлээп аарының дугайында негелделерни судче азы арбитраж судунче киирер;

16. Чамдык бүрүн эргелерин, оон-биле кады муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин болгаш сан-хөө курлавырларын өске Советтерге база чурттакчы чонунуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарынга дамчыдып бээриниң дугайында шиитпирлерни хүлээп аар; бот-тарын дүжүрүп, таратканының дугайында шиитпир хүлээп аар;

17. Хоойлужудулганың оон эргезинче деп санааны өске айтырыгларны сайгарып, чугаалажыр.

Суур, кедээ Совет суур, кедээ чер администрациязының удуртулгазының кииргени ёзугаар оон эргезинче деп санаттынган айтырыгларны сайгарып база шиитпирлеп болур.

50 ЧҮҮЛ. Суур, кедээ чер администрациязының планнаашкын, бюджет-сан-хөө ажылының, муниципалитет өнчү-хөреңгизин эргелеп-башкарар, бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар-биле харылзаалар талазы-биле бүрүн эргелери

Суур, кедээ чер администрациязы:

1. Девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының болгаш программаларының, бюджеттиң төлевилелдерин ажылдап кылыр болгаш Советке бадылады-биле киирер, оларның күүселдезин организастаар;

2. Суурнуң, кедээ Советтиң девискээринде турар бүдүрүлге черлеринден, организациялардан, колхозтардан, кооперативтерден девискээрниң чурттакчы чонунуң эрге-ажыктарынга салдарлыг боор болур база экология, демография болгаш өске-даа уржуктарлыг боор болур планнарының база хемчеглерниң төлевилелдериниң дугайында эргежок чугула медээлерни алыр, ындыг планнарга болгаш хемчеглерге эргежок чугула чөпшээрежилге - дугуржулгаларны боттандырар;

3. Чурттакчы чоннуң херегцелдерин хандырары, девискээрниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдези-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарынга база үстүкү Советтерниң программаларының төлевилелдеринге, оон-биле кады суурнуң, кедээ Советтиң девискээринде турар бүдүрүлгелерниң, организацияларның планнарының төлевилелдеринге санал-оналдарын киирер;

4. Суурнуң, кедээ Советтиң муниципалитет өнчүзүн эргелеп башкарар, муниципалитет өнчү-хөреңгизиниң объектилерин тургузарының, садып алырының, ажыглаарының, арендалап хөлезилээриниң айтырыгларын шиитпирлээр; муниципалитет өнчү-хөреңгизиниң объектилерин аңгылаарының дугайында саналдарны Советке киирер;

5. Бар акша-хөреңгиниң күсели-биле өнчү хөреңгиниң холушкак хевирлериниң бүдүрүлгелерин тургузар, үлүүн киириштиргениниң эгелеринге каттыштырган ниити бүдүрүлгелерни тургузарынга болгаш ажыглаарынга киржир;

6. Советтерниң доктааткан дүрүм ёзугаар муниципалитет бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын томуйлаар болгаш хостаар;

7. Күш-ажылчы коллективтерниң болгаш хамаатыларның санал-оналдарын өөренип көрүп, муниципалитет эт-хөреңгизин күрүнеден аңгылаарының база хуужударының дугайында саналдарны суур, кедээ Советтеринге белеткээр; муниципалитет эт-хөреңгизин саарганындан алдынган акша-түңнүң 50-ден эвээш эвес хуузун суурнуң, кедээ Советтиң бюджединче киирер;

8. Суурнуң, кедээ Советтиң девискээринге өнчү-хөреңгизиниң хевирлери аңгы-аңгы, чурттакчы чонга ачы-дуза чедирери-биле холбашкан бүдүрүлгелерни тургузарынга, тараачын (фермер) ажыл-агыйларын тургузарынга деткимче көргүзер;

9. Муниципалитет өнчү-хөреңгизинге хамаарышпас бүдүрүлгелер, организациялар-биле Советтиң девискээриниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге кады ажылдажылга талазы-биле, чоннуң херегцел бараанарын база өске-даа продукцияны бүдүрериниң, ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле керээлерни чарар;

10. Бүдүрүлге чери-биле удур-дедир дугуржулга ёзугаар орулгадан (ажык-кончаадан) суурнуң, кедээ черниң бюджединге кирер үндүргүнүң кезик чамдызын күрүне болгаш дугуржулга өртектерин ёзугаар продукцияның боду-биле дугжаары азы ачы-дуза чедирилгези-биле солуурунуң дугайында айтырыгларны район (хоорай) администрациязы-биле кады шиитпирлээр.

51 ЧҮҮЛ. Суур, кедээ чер администрациязының кедээ ажыл-агыйы, чер ажыглалының, бойдус камгалалының талазы-биле бүрүн эргелери

Суур, кедээ чер администрациязы:

1. Суурнуң, кедээ Советтиң девискээриниң иштинден, оон-биле кады суур, кедээ Советтиң эргезинге дамчыттынган өске-даа черлерниң (оон иштинде курлавыр черлерниң база) фондуларындан хоойлужудулгада көрдүнген таварылгалардан аңгыда, чер участоктарын доктааттынган дүрүм ёзугаар бүгү назында салгал дамчып ээлээр, хуусаа чок (доктаамал) болгаш түр ажыглаар кылдыр, өнчү кылдыр дамчыдар болгаш арендага бээр, хавырар;

2. Черни өнчү-хөреңги кылыр эргелерин, черге ээ болур, чер ажыглаар эргелерин, чер участоктарын түр үеде ажыглаар дугайында керээлерни болгаш оларны арендалаарының керээлерин бүрүткээр;

3. Чер кадастрын (чер дугайында медээлер, шинчилелдер болгаш өске-даа чүүлдер данзызын) чорударын организастаар;

4. Советтиң эргезинде черлерни ажыглаарын планнаар;

5. Суурларның, чурттакчылыг кедээ черлерниң чиигиже планнарын, планнаарының болгаш тударының төлевилелдерин ажылдап кылырын база боттандырарын организастаар;

6. Черлерни үстүкү органнарның хаарып болгаш берип турарының талазы-биле дугуржулга, чөпшээрежилге кылыр;

7. Чер дээш төлевирин тыртар;

8. Черлерни ажыглаарынга болгаш камгалаарынга күрүне контролюн боттандырар;

9. Чер өнчүлүгчүлериниң, чер ээлериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларының эргелерин камгалаар;

10. Бодунуң баш билир айтырыының хемчээлинге чер талазы-биле маргылдааларны чарып шиитпирлээр;

11. Бодунуң девискээринге бойдус камгалал хоойлужудулгазының сагыттынып турарын, аңнаашкынының, балыктаашкынының, чер-чиик үнүштериниң, чимистериниң, каттарының болгаш өске-даа чүүлдериниң чыылдазының дүрүмнерин сагып турарын контрольдаар;

12. Чурттакчы чонга экологтуг байдал дугайында дыңнадыглар, медээлер кылыр, бойдус халавы болгаш авариялар болган таварылгаларда чоннуң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле хемчеглер алыр, долгандыр турар бойдус хүрээлелинге айыылдыг боор болур бойдус ажыглалының дугайында хоойлужудулганы хажыдып турар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның чорудулгаларының дугайында чогуур органнарга дыңнадыр;

13. Хоойлужудулгага дүүштүр бойдус хүрээлелинге чедиртинген хора дээш торгаал онаарының дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр.

52 ЧҮҮЛ. Суур, кедээ чер администрациязының тудуг, транспорт, чурттаалга ажыл-агыйы, коммунал-амыдырал хандырылгазы болгаш садыг талазы-биле бүрүн эргелери

Суур, кедээ чер администрациязы:

1. Чурттакчылыг черлерни тударының төлевилелдерин белеткээрин организастаар, тус чер бюджединиң күсели-биле боттандырып чорудуп турар тудуглар төлевилелдерин болгаш титулдуг данзыларны бадылап, оларны канчаар сагып турарын контрольдаар;

2. Бодунуң болгаш үлүүн киириштирген акша-хөреңгиниң күсели-биле муниципалитеттиң чурттаалга бажыңнарының, коммунал ажыл-агый болгаш социал-культура чергелиг объектилериниң, оруктарның тудуун болгаш септелгезин организастаар, орук тудуунга колхозтарны, совхозтарны, өске-даа бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны доктааткан чурум ёзугаар хаара тудар;

3. Муниципалитет объектилериниң тудуг талазы-биле чагыкчызы болур; хүлээп алырының комиссияларын томуйлаар болгаш тудуу доозулган объектилерни ажыглалга хүлээп алганының дугайында актыларны бадылаар;

4. Суурнуң, кедээ Советтиң девискээринге бүдүрүлге чергелиг бүгү объектилерни тударынга чөпшээрелди бээр; бадылаттынган төлевилелдерни тударының планнарын болгаш дүрүмнерин хажыдып турар тудугларның тудуун түр соксадыр;

5. Советтиң девискээринде транспорт бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажылын контрольдаар, транспорттуң шимчээшкининиң маршруттарын болгаш графиктерин дугуржуп таарыштырар, чагыргазында девискээрде бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны чурттакчы чоннуң транспорт хандырылгазынга дугуржулга ёзугаар хаара тудар;

6. Харылзаа бүдүрүлгелериниң ажылын, радио болгаш теледамчыдылганы хөгжүдерин организастаар;

7. Муниципалитеттиң чурттаалга фондузунуң, муниципалитеттиң өнчү хөреңгизиниң составынга кирген коммунал болгаш орук ажыл-агыйларының, садыг бүдүрүлгелериниң, ниитиниң чемненилгезиниң болгаш чоннуң амыдырал хандырылга объектилериниң ажыглалын организастаар;

8. Доктааткан чурум ёзугаар муниципалитеттиң чурттаалга фондузун хуваар, чурттаар оран-сава байдалын экижидери чугула хамаатыларның учедун чорудар болгаш оларга муниципалитеттиң чурттаалга фондузунуң бажыңнарындан чурттаалга шөлүн бээр, муниципалитеттиң өнчү-хөреңгизинге хамааржыр бажыңнарны болгаш квартираларны садарының, чурттаалга шөлү эвес бажыңнарны ажыглаарының, бажыңнарны болгаш тудугларны арендалаарының айтырыгларын шиитпирлээр, а ол ышкаш хамаатыларга хамааржыр бажыңнардан аңгыда бажыңнарга чурттаалга шөлүн ээлеп алырының ордерлерин бээр;

9. Чурттакчы чонну одаар чүүл-биле хандырарының хемчеглерин алыр;

10. Чурттакчылыг черлерниң чаагайжыдылгазын организастаар, бо ажылга бүдүрүлгелерни, албан черлерин, организацияларны база чурттакчы чонну дугуржулга ёзугаар хаара тудар; бүдүрүлге девискээрлериниң чаагайжыдылгазын контрольдаар, ногааннадылганы, олуртканы ыяш, оът-сиген аймаан болгаш суг хөөлбектериниң камгалалын организастаар, хамаатыларга дыштанып черлерни тургузарынга киржир; чурттакчылыг черлерниң кудумчуларынга болгаш өске-даа кезектеринге аттарны тыпсыр, бажыңнарның дугаарлаашкынын доктаадыр;

11. Садыг организацияларының үүрмектеп бараан садарының планын суурга, кедээ Советке таарыштырар; рыноктарны болгаш ярмаркаларны организастаар; садыглаарының дүрүмнерин доктаадыр, өртектерни болгаш садыглаарының дүрүмүн, садыг черлериниң санитарлыг байдалын контрольдаар;

12. Коммунал ажыл-агыйының, садыгның болгаш ниитиниң чемненилгезиниң, амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылдаар үезин чурттакчы чонга таарымчалыг кылдыр доктаадыр;

13. Хөөрлерни карактаар, өске-даа хөөржүдүлге черлерин чогуур байдалдыг турарын хандырар.

53 ЧҮҮЛ. Суур, кедээ чер администрациязының чурттакчы чоннуң социал-культура хандырылгазының болгаш социал камгалалының талазы-биле бүрүн эргелери

Суур, кедээ чер администрациязы:

1. Чурттакчы чоннуң национал-культура чаңчылдарын кичээңгейге ап, социал-культура албан черлериниң ажылын организастаар болгаш башкарар, оларның материал-техниктиг херегселин хандырар; бодунуң болгаш өскээртен хаара туткан акша-хөреңгиниң күсели-биле школаларга бүгү-нити өөредилге фондузун тургузар; школачыларның күш-ажыл өөредилгезинге болгаш профессионал угланыышкынынга идитни бээр;

2. Суурнуң, кедээ Советтиң девискээринде экологтуг, культура азы эртем ужур-уткалыг объектилерни бойдустуң, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдары кылдыр чарлаарының дугайында саналдарны чогуур органнарже киирер; суурнуң, кедээ Советтиң эргелелинге дамчыдып берген төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарының камгалалын болгаш ажыглалын организастаар;

3. Чурттакчыларга пенсия тыпсырынга дузаны көргүзер;

4. Советтиң шиитпирлерин ёзугаар тус черниң бюджединиң күсели-биле дуза чедирер кижилерниң учедун организастаар; Советтиң шиитпирлерин ёзугаар чурттакчы чоннуң социал камгалалының фондузунуң акша-хөреңгизин аайлап башкарар болгаш ону көвүдедириниң хемчеглерин алыр, бодунуң болгаш өскээртен хаара туткан акша-хөреңгиниң күсели-биле пособиелерни, а ол ышкаш пенсияларга немелде төлевирлерни тыпсыр;

5. Чурттакчы чонну ажыл-биле хандырар сорулга-биле чаагайжыдылга, оруктар, бажыңнар, тудуглар тудуу болгаш септелгези дээш төлевирлиг өске-даа ындыг ажылдарны тус черниң бюджединиң, бюджеттиң эвес фондуларының болгаш өскээртен хаара туткан акша-хөреңгиниң күсели-биле организастаар;

6. Инвалидтерниң, азыракчызын чидирген өг-бүлелерниң бажыңынга ачы-дуза чедирер, назылап кыраан хамаатыларның чурттаар оран-сава, материалдыг болгаш социал-чурттаалга байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглерни ап чорудар; социал камгалалы негеттинип турар апарган хамаатыларга ону тургузарынга деткимчени бээр;

7. Иелерни болгаш чаштарны камгалаар, хөй уруглуг өг-бүлелерниң амыдырал байдалын экижидери-биле чиигелделерни болгаш дузаны бодунуң бүрүн эргелеринге дүүштүр көргүзер; ада-иези чок арткан уругларны уруглар бажыңнарынга, школа-интернаттарга, школалар чанында интернаттарга тургузар болгаш хамаатыларның өг-бүлелеринге азыралга бээриниң хемчеглерин алыр;

8. Халашкан болгаш курлавырже үнген шериг албанныгларга болгаш оларның өг-бүлелеринге эргежок чугула чурттаар оран-сава байдалын тургузарынга дузалаар;

9. Харагалзакчыларны болгаш азыракчыларны томуйлаар, боттарының хүлээлгелерин оларның канчаар күүседип турарын контрольдаар;

10. Советтиң девискээринде бүдүрүлгелерден, организациялардан ажылдан ажылчыннарны хостааның дугайында медээлерни алыр, бо айтырыглар талазы-биле бүдүрүлгелерниң, организацияларның удуртукчуларының медеглелдерин дыңнаар.

54 ЧҮҮЛ. Суур, кедээ чер администрациязының хоойлу-дүрүмнү, корум-чурумну, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгазын боттандырар талазы-биле бүрүн эргелери

Суур, кедээ чер администрациязы:

1. Суурнуң, кедээ Советтиң девискээринге хоойлуларны, күрүнениң эрге-чагыргазының үстүкү органнарының болгаш удуртулгазының актыларын сагып турарын, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгазын камгалаарын хандырар; Советтерниң шиитпирлерин бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш хамаатыларның сагып турарының контролюн боттандырар;

2. Суурнуң, кедээ Советтиң девискээринде чурттап турар хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыын, а ол ышкаш суурнуң, кедээ Советтиң, тус чер администрациязының эргелерин үреп турар күрүне удуртулгазының органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның актыларын күш чок болдурарының дугайында негелдени судка азы арбитраж судунга киирер;

3. Чайгаар болган айыыл-халап, экологтуг айыыл-халап, эпидемия, эпизоотия, өрт, хөй-ниитиниң корум-чурумун массалыг-биле үрээшкиниң үезинде кижилерниң амы-тынын, кадыкшылын болгаш эргелерин камгалаар, материалдыг үнелиг чүүлдерни камгалап кадагалаар, корум-чурумну тудар, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазын хандырары-биле харылзашкан хоойлужудулгада көрүп каан хемчеглерни боттандырар; өртке удур хемчеглерни чорударын организастаар;

4. Административтиг корум-чурум үрээни дээш административтиг хемчеглерни хамаатыларга болгаш албан-дужаалдыг кижилерге бодунуң бүрүн эргелеринге дүүштүр хүлээдир;

5. Хуралдар, митингилер, кудумчуга чыскаалдар болгаш демонстрациялар, спортчу болгаш көрүлделиг дээш, өске-даа массалыг хөй-ниити чыыштар эртирери-биле холбаштыр хоойлужудулгада көрдүнген хемчеглерни алыр;

6. Советтиң девискээринде ажыл-чорудулгазын боттандырып турар чурттакчы чоннуң хөй-ниити каттыжыышкыннарын, хөй-ниитиниң девискээр аайы-биле бот-башкарылга органнарын хоойлужудулга ёзугаар бүрүткээр;

7. Чурттакчы чонну хүлээп алырын, ол ышкаш хамаатыларның хомудалдарын, билдириишкиннерин болгаш саналдарын сайгарып көөрүн организастаар, оларга хамаарыштыр эргежок чугула хемчеглерни бодунуң бүрүн эргелеринге дүүштүр ап чорудар;

8. Милицияның участок инспекторларын албан-дужаалынга бадылаар, оларның ажылын контрольдаар, милиция, ГАИ, өрттен камгалал органнарынга боттарының хүлээлгелерин боттандырарынга дузалаар;

9. Хоойлужудулга ёзугаар хамааты байдалдың актыларының бүрүткелин чорудар;

10. Хоойлужудулга ёзугаар нотариалдыг хемчеглерни ап чорудар;

11. Хамаатыларга кижиниң бодунуң, өг-бүле, өнчү-хөреңги байдалының дугайында бадыткаар хоойлужудулгада көрдүнген өске-даа шынзылгаларны бээр.

7 ЭГЕ

Район Совединиң болгаш район администрациязының бүрүн эргелери

55 ЧҮҮЛ. Район Совединиң бүрүн эргелери

Район Соведи:

1. Бюджетти, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарын болгаш программаларын, оларга өскерилгелерни болгаш немелделерни, оларның күүселдезиниң дугайында отчеттарны бадылаар; капитал салыышкыннарны ажыглаарының угланыышкыннарын тодарадыр;

2. Районнуң бюджеттен дашкаар болгаш валюта фондуларын тургузар, оларның статузун болгаш ажыглаарының сорулгазын тодарадыр; девискээрниң сорулгаларын боттандырары-биле салдынган программаларга болгаш хемчеглерге чээли бээриниң фондуларын, оон иштинде социал камгалал болгаш дотация фондуларын тургузар; оларның ажыглалының дугайында отчеттарны бадылаар;

3. Суурларның, кедээ Советтерниң, районга чагырткан хоорайларның бюджеттеринге дотацияларны болгаш субвенцияларны бээриниң, а ол ышкаш район бюджединиң акша-хөреңгизинден чээлилерни болгаш чээшкиннерни үндүрүп бээриниң дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр;

4. Муниципалитеттиң бүдүрүлгелериниң бүдүрүп база чедирип турары бараанарынга болгаш ачы-дузазынга тус черниң үндүрүглериниң, чыылдаларны, өртектерни болгаш тарифтерни хоойлужудулга ёзугаар тургузар; лотереяларны, чээшкиннерни үндүрериниң болгаш тарадырының дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр;

5. Муниципалитеттиң өнчү-хөреңгизиниң объектилерин садып алырының, тургузарының, чаарты тургузарының негелделерин хоойлу ёзугаар тодаргайлаар; садып алырынга, тургузарынга болгаш чаарты тургузарынга Советтиң чөпшээрели негеттинер муниципалитет өнчү-хөреңгизиниң объектилериниң данзызын бадылаар;

6. Муниципалитет бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының удуртукчуларын албан-дужаалга томуйлаарының болгаш оон хостаарының чурумун хоойлужудулга ёзугаар тургузар;

7. Муниципалитет бүдүрүлгелерин болгаш муниципалитет өнчү-хөреңгизин күрүнениң эвес болдурарының болгаш хуужударының негелделерин болгаш чурумун тодаргайлаар;

8. Чурттаар оран-саваны хамаатыларның болгаш организацияларның өнчү-хөреңгизи кылдыр дамчыдарының болгаш садарының, чурттаар оран-саваны арендага дужаарының чурумун хоойлужудулга ёзугаар тургузар;

9. Бүдүрүлгелерни азы рынок инфраструктуразының өске-даа объектилерин тургузарының база чаартырының, оларны Советтиң чагыргазында девискээрге тургузарының чурумун болгаш негелделерин хоойлужудулга ёзугаар тургузар; оон эргелелинде казымал байлактыг черлерни шиңгээдип алырынга квотаны болгаш оларның ажыглалының төлевирин тургузар;

10. Ажыл-ишчи тывынгыр чоруктуң чамдык хевирлеринге илиг бээр сорулга-биле чиигелделерни болгаш немелде эргелерни оон иштинде үндүрүг талазы-биле база хоойлужудулга ёзугаар тодаргайлаар;

11. Бойдус курлавырларын ажыглаарының дүрүмнерин хоойлужудулга ёзугаар тодаргайлаар, экологтуг, санитарлыг, база тудуг тударының нормаларын үрээн таварылгада, Советтиң чагыргазында девискээрде тудугларның тудуун азы объектилерниң ажыглалын түр соксадырының дугайында шиитпирни үндүрер;

12. Чер участоктарын тускайлап бээриниң болгаш хураарының, а ол ышкаш Советтиң чагыргазында девискээрде чер участоктарын эргелээриниң чурумун Чер хоойлужудулгазын ёзугаар тодаргайлаар;

13. Суур, кедээ Советтериниң эргелелинге дамчыткан черлерниң кызыгаарын оларның-биле дугуржулга ёзугаар тургузар;

14. Административ девискээр тургузуунуң айтырыгларын хоойлужудулга ёзугаар шиитпирлээр; районнуң девискээриниң планнаашкын схемаларын болгаш төлевилелдерин бадылаар;

15. РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының болгаш РСФСР-ниң Экология болгаш бойдус ажыглалының талазы-биле күрүне комитединиң түннелдеринге үндезилеп, таарымчалыг эвес экологтуг өскерлиишкиннерни, демографтыг байдалдың өскерлиишкиннерин болгаш өске-даа таарымча чок уржуктарны тывылдырып болур ажылдарны Советтиң чагыргазында девискээрге хоруур;

16. Чурттакчы чоннуң херегцелин хандырар суг сордурар дериг-херекселдерниң, а ол ышкаш суг объектилериниң санитарлыг негелделерге дүүштүр санитарлыг камгалалының дүрүмнерин тургузар;

17. Административтиг харысалганы тургузуп турар шиитпирлерни хоойлужудулга ёзугаар хүлээп алыр;

18. Бодунуң массалыг информация чепсектерин тургузар;

19. Хоойлужудулгада көрдүнген таварылгаларда күрүне удуртулгазының үстүкү органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның актыларын күш чок болдурарының дугайында негелделерни судка азы арбитраж судунга киирер; кудукт чер-чер Советтериниң хоойлужудулгага чөрүшкек шиитпирлериниң күш чок болдурар;

20. Советтиң чагыргазында девискээрде бөлүү-биле чурттап турар национал бөлүктерниң болгаш эвээш санныг улустарның дылының статузунуң дугайында саналдарны чогуур органнарже хоойлужудулга ёзугаар киирер;

21. Экологтуг, төөгү болгаш эртем ужур-уткалыг тус черниң бойдус болгаш өске-даа объектилерин бойдустуң, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдары кылдыр чарлаар, оларны камгалаарының болгаш ажыглаарының дүрүмнерин тодарадыр;

22. Бодунуң акша-хөреңгизиниң күсели-биле оон чагыргазында девискээрде чурттап турар хамаатыларга немелде чиигелделерни болгаш артык эргелерни доктаадыр;

23. Чамдык бүрүн эргелерни, а ол ышкаш объектилерни болгаш курлавырларны кедээ, суур, хоорай болгаш өске-даа Советтерге дамчыдып бээриниң дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр;

24. Хоойлужудулга ёзугаар оон эргелелинге хамаарыштырып бергени өске-даа айтырыгларны чугаалажып көөр.

Районнуң администрациязының удуртукчузунуң кииргени-биле оон эргелелинге хамааржыр айтырыгларны район Соведи чугаалажып көрүп болур.

56 ЧҮҮЛ. Район администрациязының планнаашкын, бюджет, сан-хөө болгаш учет талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының болгаш программаларының төлевилелдерин, бюджетти ажылдап кылыр болгаш Советке бадылаары-биле киирер, оларның күүселдезин организастаар;

2. Районнуң девискээринде турар бүдүрүлгелерден, организациялардан, колхозтардан, кооперативтерден экологтуг, демографтыг болгаш өске-даа уржуктарлыг боор болур, районнуң чурттакчы чонунуң эрге-ажыынга хамаарылгалыг оларның планнарының болгаш ажылдарының төлевилелдериниң дугайында эргежок чугула медээлерни алыр, ындыг планнарга болгаш ажылдарга хамаарыштыр дугуржулганы албан чорудар;

3. Девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының төлевилелдеринге болгаш үстүкү Советтиң программаларынга, а ол ышкаш районнуң девискээринде турар бүдүрүлгелерниң, организацияларның планнарының төлевилелдеринге, чурттакчы чоннуң херегцелдерин хандырарының, девискээрниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң айтырыгларынга саналдарны киирер;

4. Балансыларны тургузарын хандырар: сан-хөөнүң, чурттакчы чоннуң акша орулгаларының, күш-ажыл курлавырының, черниң дээш районнуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин башкарарынга эргежок чугулалыгларының;

5. Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын таарыштыр тургузарының, хөгжүдериниң болгаш специализастаарының планнарын чугаалажып көөр, оларга түңнел үнелелди бээр, херек апарган таварылгаларда башкарылганың чогуур органнарынга бодунуң саналдарын киирер;

6. Районнуң девискээринде турар бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның учет болгаш отчет байдалының контролюн хоойлужудулга ёзугаар боттандырар, күрүнениң статистика органнарынга дуза көргүзер, эргежок чугула статистиктиг медээлерни оларга бээр болгаш олардан алыр.

57 ЧҮҮЛ. Район администрациязының муниципалитет өнчүзүн башкарарының, район девискээринде бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар-биле аразында харылзаалар талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Районнуң муниципалитет өнчүзүн башкарар, муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин тургузарының, садып алырының, ажыглаарының, арендалаарының айтырыгларын шиитпирлээр; муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин хавырарының дугайында саналдарны Советке киирер;

2. Бүдүрүлгеде бар боор турар акша-хөреңгиниң күсели-биле өнчүнүң холушкак хевирлерин тургузар, оларның уставтарын бүрүткээр, каттышкан бүдүрүлгелерни тургузарынга болгаш ажылдаарынга үлүүн салып киржир;

3. Советтиң тургускан чурумун ёзугаар муниципалитет бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын томуйлаар болгаш хостаар;

4. Кедээ, суур Советтериниң, күш-ажылчы коллективтерниң болгаш хамаатыларның санал-оналын барымдаалап тургаш, муниципалитет эт-хөреңгизин күрүнеден аңгылаар, хуужудар дугайында саналдарны район Соведиңге киирер; тус черниң солунналарынга бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның данзыларын, оларны күрүнеден аңгылаарының болгаш хуужударының негелделерин парлаар; муниципалитет өнчү-хөреңгизин сайгарганындан алдынган түңнүң 50 хуудан эвээш эвезин район бюджединче киирер;

5. Район девискээринге чоннуң хандырары-биле холбашкан, өнчүзүнүң хевирлери аңгы-аңгы бүдүрүлгелерни, тараачын (фермер) ажыл-агыйларын тургузарынга дузалаар; бүдүрүлгелерни хоойлужудулга ёзугаар бүрүткээр;

6. Бүдүрүлгелерни башкарып чорударының чамдык хевирлеринге илиг бээр сорулга-биле хоойлужудулганы болгаш Советтиң шиитпирлерин ёзугаар чиигелделерни болгаш артык эргелерни, оон иштинде үндүрүг талазы-биле, тыпсыр;

7. Муниципалитет өнчүзүнге хамаарышпайн турар бүдүрүлгелер, организациялар-биле районнуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң талазы-биле кады ажылдажылганың дугайында, чоннуң херегцел бараанарын база өске-даа продукцияларны кылып үндүрер, ачы-дуза чедирер талазы-биле керээлерни чарар;

8. Советтиң доктааткан чурум ёзугаар Советтиң чагыргазында девискээрге бүдүрүлгелерни, организацияларны болгаш албан черлерин тургузар;

9. Советтиң чагыргазында девискээрге экологтуг, санитарлыг, тудуг норма-чижектерин үрээн таварылгада, объектилерни тударын болгаш ажыглаарын соксадыр; ижер сугну бүдүрүлге сорулгаларынга ажыглаарын кызыгаарлаар азы хоруур.

58 ЧҮҮЛ. Район администрациязының өртек доктаадылгазын тургузарының талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Районга өртектерниң чаңгыс аай политиказын хоойлужудулга ёзугаар чорударын хандырар, өртектерге, тарифтерге, өртектер немелделерин болгаш чиигелделерин шын чорударынга контрольду боттандырар;

2. Бараанарның чамдык хевирлерин садып алыры, а ол ышкаш ачы-дуза чедирери-биле холбашкан чарыгдалдарга район бюджединиң күсели-биле чонга немелде төлевир талазы-биле саналдарны Советке көөрү-биле киирер.

59 ЧҮҮЛ. Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле район администрациязының бүрүн эргелери.

Район администрациязы:

1. Районнуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планында көрдүнген хемчеглерниң болгаш программаларның материал-техниктиг хандырылгазын боттандырар; крайның, областың материал-техниктиг хандырылга органнарындан төптен хуваар материалдыг курлавырларны алыр;

2. Хандырылганың болгаш садылганың девискээр болгаш девискээрлер аразында коммерция-садыг организацияларын тургузар, өнчүнүң кандыг-даа хевирлериниң бүдүрүлгелери, албан черлери, организациялар-биле, оларның иштинде даштыкы бүдүрүлгелер-биле оларның продукцияларын, бараннарын болгаш ачы-дузаларын тус черниң рыногунга хаара тудар дээш ажыл-агый керээлерин чарар.

3. Бүдүрүлгелер-биле аразында дугуржулга ёзугаар арыг орулгадан (ажыктан) район бюджединче кирип турар үндүрүгнүң 25 чедир хуузун продукцияның шуут боду-биле күрүне өртектерин ёзугаар болгаш оон ажыр 25 чедир хуузун дугуржулгалыг өртектер-биле солуур эргелиг;

4. Бүдүрүп үндүрүп турар продукцияның (бараанарның) болгаш көргүзүп турар ачы-дузаларының хемчээлиниң 5 хуу чедир түңүн тус чер чагыы кылдыр бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга (чогуур материалдыг курлавырларны дамчыткаш) бээр эргелиг.

60 ЧҮҮЛ. Кедээ ажыл-агый, чер ажыглаар, бойдусту камгалаар талазы-биле район администрациязының бүрүн эргелери.

Район администрациязы:

1. Хоойлужудулгада баш удур көрдүнген таварылгалардан аңгыда чер участоктарын районнуң кызыгаарларының иштинге доктааттынган чурум-биле салгал дамчып ээлээр, хуусаа чокка (доктаамал) болгаш түр үеде ажыглаары-биле бээр, өнчү кылдыр дамчыдар болгаш арендага дужаар, хавырар;

2. Черни өнчү кылдыр алыр эргелерни, черни ээлээр, черни ажыглаар эргелерни бүрүткээр, чер участоктарын түр ажыглаарының керээлерин болгаш оларны арендалаарының керээлерин бүрүткээр;

3. Чер кадастрын эргелеп башкарарын организастаар;

4. Район Совединиң эргезинде турар черлерни ажыглаарын планнаар;

5. Районнуң девискээринде турар чурттакчылыг черлерниң чер ажыл-агый тургузуушкунунуң планнарын ажылдап кылырын болгаш оларны боттандырып чорударын организастаар;

6. Чер дээш төлевирни хавырар;

7. Суур, кедээ Советтериниң эргезинге оларның-биле дугурушканы ёзугаар дамчыткан черлерниң девискээрлерин доктаадыр;

(Уламчызы 3-кү арында).

РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Уламчызы. Эгези 2-ги арынга).

8. Черлерни ажыглаарынга болгаш камгалаарынга күрүне контролюн боттандырып чорудар;

9. Черни өнчүге алганнарның, чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелерин камгалаар;

10. Бодунуң эргелериниң хемчээли-биле чер талазы-биле маргылдааларны үзе шиитпирлээр;

11. Бүгү чер ажыглакчыларының хөрзүннериниң үнүш дүжүткүрүн улам бедидер, черниң үрелирин болдурбазының талазы-биле демиселдиң, үреттинген черлерни эдип чаартырының, шөл камгалаар ыяш олуругларын чорударының талазы-биле хүлээлгелерни күүседип турарын район девискээринге контрольдаар;

12. Чер тургузуушкунунуң талазы-биле ажылды чорударын организастаар, район девискээринде кылып турар чер тургузуушкунунуң планнарының талазы-биле түңнелди бээр;

13. Район девискээринге шинчилел ажылдарын чорударының негелделерин тодарадыр;

14. Районнуң девискээринде сугларны, арга-ыяштарны, болгаш чер иштин, атмосфера агаарын, үнүштерни болгаш дириг амытаннарны, өске-даа бойдус курлавырларын ажыглаарының болгаш камгалаарының талазы-биле ажылды башкарарын база контрольдаарын хоойлужудулга ёзугаар боттандырып чорудар;

15. Доктааткан чурум ёзугаар район ужур-дузалыг суг курлавырларын ажыглаары-биле чөпшээреп бээр, бодунуң эргелериниң хемчээли-биле суг ажыглаарының дугайында маргылдааларны үзе шиитпирлээр, суг хандырылгазының тудугларын, суггарылга болгаш мелиорация тудугларын тударын азы ажыглаарын контрольдаар;

16. Районнуң эргезинде турар даг девискээрлерин, ажыктыг казымал байлактарлыг черлерни ажылдап кылыры-биле доктааткан чурум ёзугаар чөпшээреп бээр; бодунуң эргелериниң хемчээли-биле чер иштин ажыглаарының айтырыгларының талазы-биле маргылдааларны үзе шиитпирлээр;

17. Долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаарының болгаш аңнаарының, балык тударының, чайгаар үнген үнүштерни, кат-чимисти болгаш өскелерни-даа чыырының дүрүмнериниң талазы-биле хемчеглерни районнуң девискээринге чорударын хандырар;

18. Район девискээринге гигиена болгаш санитар-эпидемиология хемчеглерин чорударын организастаар, а ол ышкаш санитария дүрүмнерин, нормаларын болгаш гигиена нормативтерин сагыырын хандырар;

19. Төлевилелдерниң болгаш кылдынып турар тудугларның, а ол ышкаш агаар база суг делгемнерин хирлендирип, ариглал тудугларының ажылын хандырбайн турар бүдүрүлгелерниң болгаш ажыл-агый организацияларының экологтуг экспертизазын кылырын организастаар;

20. Экологтуг байдалдың дугайын чурттакчыларга дыңнадыр, бойдус халаптарының болгаш авария үрелиишкиннерниң болганы таварылгаларда чоннуң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр; бойдус ажыглалының дугайында хоойлужудулганы үрээн бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның долгандыр турар бойдуска айыылдыг хөделиишкиннериниң дугайын чогуур органнарга дыңнадыр;

21. Бойдус хүрээлелинге каража-когаралды чедиргени дээш торгаал онаарының дугайында шиитпирлерни хоойлужудулга ёзугаар хүлээп алыр.

61 ЧҮҮЛ. Район администрациязының тудуг, транспорт болгаш харылзаа талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Район планнаашкынының схемаларын болгаш төлевилелдерин ажылдап кылыр болгаш Советке бадыладыры-биле киирер; тус чер бюджединиң күсели-биле боттандырып чорудар бүгү тудугларның төлевилелдерин болгаш даңзыларын бадылаар база оларны сагыырын контрольдаар;

2. Районнуң девискээринге чурттакчылыг черлерниң планнарын, төлевилелдерин болгаш тударын ажылдап кылырын болгаш оларны боттандырып чорударын организастаар;

3. Бодунуң акша-хөреңгизиниң күсели-биле азы үлүг киириштирериниң үндезилээш, социал болгаш бүдүрүлге инфраструктуразының объектилерин тударының болгаш септээриниң чагыкчызы болур;

4. Бүдүрүлге черлериниң бүгү объектилерин бодунуң чагыргазында девискээрлерге тударынга чөпшээрелди бээр; тудугнуң бадылаттынган төлевилелдерин, планнарын болгаш дүрүмнерин хажыдыр кылып турар тудугну ара соксадыр;

5. Чуртталга-хамаатыг соруглалыг кылдыр доозулган тудугга хүлээп алыр күрүне комиссиязын томуйлаар, ону ажыглалга хүлээп алганының дугайында актыларын бадылаар; а ол ышкаш район девискээринде тургустунган өске-даа доозулган тудугларны ажыглалга киирери-биле хүлээп алырынга киржир;

6. Муниципалитет өнчүзү боор турар транспорт бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын удуртур, район девискээринде ажылдап турар өске-даа транспорт бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларының ажылын контрольдаарын боттандырып чорудар, тус чер транспортунуң чоруур оруктарын болгаш шимчээшкин графигин бадылаар, район девискээринде ажылдап турар бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның чурттакчыларының транспорт-биле хандырылгазын керээге үндезилээш, хаара тудар; районда автомобильдерниң болгаш механиктиг транспорт чүүлдериниң өске-даа хевирлериниң учёдун хандырар; вокзалдарга, пристаньнарга болгаш аэропорттарга пассажирлерни хандырарын организастаар болгаш контрольдаар;

7. Харылзаа бүдүрүлгелериниң ажылын организастаар, радио болгаш телевидениениң хөгжүүрүн хандырар.

62 ЧҮҮЛ. Район администрациязының чуртталга ажыл-агыйының, коммунал-амыдырал болгаш чоннуң садыг хандырылгазының талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Муниципалитеттиң чуртталга фондузунуң, коммунал болгаш орук ажыл-агыйының объектилериниң, садыг бүдүрүлгелериниң муниципалитет өнчүзүнүң составында кирип турар ниитиниң чеменилгезиниң болгаш чоннуң амыдырал хандырылгазының ажыглалын организастаар;

2. Доктааткан чурум ёзугаар муниципалитеттиң чуртталга фондузун хуваар, чуртталга байдалдарын экижидери негеттинип турар хамаатыларның учёдун кылыр болгаш муниципалитеттиң чуртталга фондузунуң бажыңнарындан чурттаар черлерни оларга үндүрүп бээр, бажыңнарны болгаш квартираларны садарының, чурттаар оран-сава эвес бажыңнарны ажыглаарының, бажыңнарны болгаш тудугларны арендалаарының айтырыгларын шиитпирлээр, а ол ышкаш хамаатыларга хамааржып турар бажыңнардан аңгыда, чурттаалга шөлүнче көжүп кирериниң ордерлерни бээр;

3. Кедээ чурттакчылыг черлерниң, суурларның болгаш хоорайларның администрацияларының чурттакчылыг черлерге электрижидилгени, газ-биле хандырылгазын, суг хандырылгазын хөгжүдер талазы-биле чагыгларын бодунуң акша-хөреңгизиниң күсели-биле азы бот-орулга-чарылга керээзинге үндезилээш, күүседир; район девискээринде бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның электри, суг дамчыдар, канализация, чылыг болгаш газ четкилериниң база тудугларын тударының талазы-биле планнарынга үнелелди кылыр;

4. Чуртталга фондузунуң, коммунал ажыл-агыйының бүгү объектилериниң чогумчалыг ажыглалынга контрольду боттандырып чорудар, чоннуң үзүктелиишкин чок коммунал хандырылгазын, суг, газ, чылыг, энергия хандырылгазының быжыг, турум ажылдаарын хандырар; чонну оттулар чүүл-биле хандырарының талазы-биле хемчеглерни алыр;

5. Чурттакчылыг черлерни чаагайжыдарын организастаар, бүдүрүлгелерни, албан черлерин, организацияларны, а ол ышкаш чурттакчыларны ол ажылга керээге үндезилээш, хаара тудар; бүдүрүлге черлериниң девискээрлериниң чаагайжыдылгазын контрольдаар, ногаанчыдылганы, ногаанчыдылга ыяштарының болгаш суг хөөлбектериниң камгалал-кадагалалын боттандырар, хамаатыларның дыштаныр черлерин тургузар;

6. Районга садыг организацияларының түрүмектеп садар бараан саарылгазының планнарын башкарып чорудар; рыноктарны болгаш ярмаркаларны организастаар; садыг дүрүмнерин доктаадыр, өртектерни болгаш садыг дүрүмнерин, садыг черлериниң арыг-шевер байдалын контрольдаар; кедээ ажыл-агый культураларын салып алырын, кадагалаарын, арыглап болбаазырадырын болгаш садарын организастаар;

7. Хөөрлерни карактаар, хөөржүдүлгениң өске-даа черлериниң байдалын чогумчалыг тударын хандырар.

63 ЧҮҮЛ. Район администрациязының чоннуң социал-культура хандырылгазының талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Районнуң чагыргазында турар улус өөредилгезиниң, культураның, кадык камгалалының, социал хандырылганың бүгү албан черлерин, күш-культура-спорт албан черлерин удуртурун боттандырып чорудар, оларның материал-техниктиг хандырылгазын харыылаар; бир эвес Совет өске чурумну тургуспаан болза, чогуур албан черлериниң удуртукчуларын албан-дужаалындан хостаар;

2. Район девискээринге улус өөредилгезиниң албан черлериниң четкилериниң хөгжүлдезин планнаар; школаларга методиктиг дузаламчыны бээрин организастаар; бодунуң болгаш өскээртен хаара туткан акша-хөреңгилерниң күсели-биле бүгү-нийти өөредилгезиниң фондузун тургузар; школачыларның күш-ажыл өөредилгезин болгаш профессия угланыышкынының организастаарынга дузалаар;

3. Район девискээринге чурттакчыларның национал-культура чаңчылдарын барымдаалап, культура албан черлериниң ажылын организастаар;

4. Районнуң эргезинге бердинген бойдустуң, культураның, төөгүнүң тураскааларын камгалаарын боттандырып чорудар болгаш оларны ажыглаарын организастаар;

5. Социал-культураның, күш-культура-спорттуң объектилерин тургузар, чоннуң кино болгаш видеохандырылгазын удуртур;

6. Чурттакчыларның кадыкшылын камгалаарының болгаш аарыглардан баш удур камгалаарының, кижиниң чурттап турар черлериниң кадыкшыдарының болгаш оон амыдырап-чурттаар байдалдарын экижидериниң комплекстиг программаларын ажылдап кылыр;

7. Өөредилге, кадык камгалалы, культура болгаш спорт талазы-биле нийти район хемчеглерин эрттирерин организастаар.

64 ЧҮҮЛ. Район администрациязының чоннуң социал камгалалының талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Пенсияларны болгаш акша дузаламчыларын доктаадыр болгаш бээр; эмчи-күш-ажыл экспертизазының органнарының ажылын контрольдаар; бодунуң болгаш хаара туткан акша-хөреңгиниң иштинден пенсияларга болгаш акша-даа дузаламчыларынга немелделерни доктаадыр болгаш бээр;

2. Советтиң шиитпирлериниң ёзугаар тус чер бюджединиң акша-хөреңгизиниң күсели-биле дуза алыр ужурлуг кижилерниң саны учёдун организастаар; Советтиң шиитпири ёзугаар чоннуң социал камгалалының фондузунуң акша-хөреңгилерин шиитпирлээр болгаш ону долдурарының хемчеглерин алыр. Бодунуң болгаш хаара туттунган акша-хөреңгилерниң күсели-биле акша дузаламчызын доктаадыр, а ол ышкаш пенсияларга немелделерни доктаадыр;

3. Советтиң шиитпирлерин ёзугаар Советтиң акша-хөреңгизинден дуза ап турар кижилерниң учёдун организастаар;

4. Азыраакчызын оскунган өг-бүлелерниң, бажыңынга ажаалда-хайгаарал негеттинер инвалидтерниң болгаш кырып назылаан хамаатыларның чурттаалга болгаш материал-амыдырал байдалдарын экижидериниң талазы-биле хемчеглерни алыр, а ол ышкаш эргежок чугула апарган хамаатыларны социал хандырылга албан черлеринге тургузарының талазы-биле хемчеглерни алыр;

5. Куржавыже халаптаан шериг албанныгларга болгаш оларның өг-бүлелеринге чуртталарынга эргежок чугула таарымчалыг байдалдарны тургузарынга деткимче көргүзер;

6. Иени болгаш бичии чаштарны камгалаары-биле холбашкан чиигелделерни база артык эргелерни бодунуң бүрүн эргелериниң хемчээлинге тыпсыр; ада-иезиниң ажаалдазы чок арткан уругларны уруглар бажыңнарынга, школа-интернаттарга, школалар чанында интернаттарга болгаш хамаатыларның өг-бүлелеринге кижизидери-биле таарыштыр тургузарын хандырар, оглу кылдыр (уруу кылдыр) азыралга бээриниң айтырыгларын шиитпирлээр;

7. Районга уругларны азыралга болгаш хайгааралга бээрин удуртур;

8. Чурттакчы чоннуң ажылга хаара туттунган турарының деңнелин бедидериниң программазын ажылдап кылыр болгаш боттандырар;

9. Чурттакчы чонну ажылче киириштирериниң хандырар сорулга-биле чаагайжыдылга чорударын, оруктар, бажыңнар, улуг тудуглар болгаш ол хевирлиг өске-даа чүүлдер тударын база септээрин тус чер бюджединиң, бюджеттен аңгы фондуларның болгаш киириштирген акша-хөреңгиниң күсели-биле организастаар;

10. Районнуң девискээринде турар бүдүрүлгелерден, албан черлеринден, организациялардан ажылдакчыларның ажылындан хостаарының дугайында дыңнадыгларны алыр; бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларының бо талазы-биле дыңнадыг-медээлерин алыр.

65 ЧҮҮЛ. Район администрациязының хоойлу-дүрүм, корум-чурум сагыырының, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарының талазы-биле бүрүн эргелери

Район администрациязы:

1. Районнуң девискээринге хоойлуларны, күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың үстүкү органнарының актыларын сагыырын, хамаатыларның эргелерин база хосталгаларын камгалаарын хандырар; Советтерниң шиитпирлерин бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш хамаатыларның күүседип, сагып турарын контрольдаар;

2. Районнуң девискээринде чурттап турар хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын, оон-биле кады район Совединиң, тус чер администрациязының эргелерин хажыдып, кызагдап турар күрүне эргелеп башкарылгазының органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның актыларын күш чок болдурар дугайында негелделерни судче азы арбитраж судунче киирер;

3. Бойдус халавы, экологтуг айыыл-халап, эпидемиялар, эпизоотиялар, ниитиниң корум-чурумунуң массалыы-биле үрээшкиннериниң таварылгаларында кижилерниң амы-тынын алыры болгаш камгалаары, оларның кадыкшылын база эргелерин камгалаары, материалдыг үнелиг чүүлдерни камгалап арттырып алыры, корум-чурум тудары, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазын хандырары-биле холбаалыг болгаш хоойлуда көрдүнген хемчеглерни боттандырар; өртке удур хемчеглерни чорударын боттандырар;

4. Бодунуң баш билир айтырыгларының хемчээлинге хамаатыларга болгаш албан-дужаалдыг кижилерге оларның кылганы административтиг хоойлу-дүрүм хажыдыышкыннары дээш административтиг хемчеглерни онаар;

5. Хуралдар, митингилер, кудумчуга чыскаалдар эртирери, спортчу, солун көргүзүглерлиг болгаш өске-даа хөй кижи киржилгелиг болуушкуннарны организастаары-биле холбаштыр хоойлужудулгада көрдүнген хемчеглерни алыр;

6. Хоойлужудулгага дүүштүр Советтиң девискээринде ажылдап турар чурттакчы чоннуң хөй-нийти каттыжыышкыннарын, девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылгазының органнарын бүрүткээр;

7. Районнуң чурттакчы чонунга көрдүнген массалыг информация чепсектериниң бүрүткелин хоойлужудулгага дүүштүр боттандырар;

8. Районнуң иштики херектер органнарын удуртур; боттарының хуула болгаш киириштирген акша-хөреңгиниң күсели-биле хөй-нийтиниң айыыл чок чоруунуң милициязының (тус чер милициязының) немелде кезектерин тургузар; районнуң девискээринде турар эдип чазаар күш-ажыл албан черлериниң ажылын хайгааралга алыр;

9. Районнуң хамаатылар байдалдың актыларын бижиир органнарын, районнуң күрүне архивин удуртур;

10. Хоойлужудулгага дүүштүр күрүне нотариалдың удуртур;

11. Суд, прокуратура болгаш юстиция органнарының ажылынга деткимче көргүзер;

12. Чурттакчы чонну хүлээп алырын, оон-биле кады хамаатыларның хомудалдарын, билдириишкиннерин болгаш саналдарын сайгарып, чугаалажып көөрүн организастаар, оларның талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни бодунуң баш билир айтырыгларының хемчээлинге хүлээп алыр;

13. Бүгү-нийти шериг хүрээлелгезиниң дугайында хоойлужудулганың күүселдезин хандырар;

14. Районга хамаатыг камгалалын удуртур;

15. Күрүне шаңналдары-биле шаңнаар болгаш хүндүлүг аттар тыпсыр дугайында дилеглерни сайгарып чугаалажыр база чогуур органнарга дилеглерни киирер.

8 ЭГЕ

Хоорай Совединиң болгаш хоорай администрациязының бүрүн эргелери

66 ЧҮҮЛ. Хоорай Совединиң бүрүн эргелери

Хоорай Совети:

1. Хоорайның бюджедин, социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарын болгаш программаларын, оларга эдилгелерни база немелделерни, оларның күүселдезиниң дугайында отчёттарны бадылаар, капитал салыышкыннарын ажыглаарының угланыышкыннарын тодарадыр;

2. Хоорайның бюджеттен аңгы болгаш валюта фондуларын тургузар, оларның эрге-байдалдарын база тускай сорулгазын тодарадыр; девискээр сорулгаларын, оон-биле кады социал камгалал база дузалал фондуларын үндезилеп тургузар; оларның күүселдезиниң дугайында отчёттарны бадылаар;

3. Күдүкү административ-девискээр тургузугларының бюджеттеринге хоорай бюджединиң акша-хөреңгизинден дотациялар болгаш субвенциялар, оон-биле кады чээлилер база чээлиннер үндүрүп бээриниң дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр;

4. Хоойлужудулгага дүүштүр муниципалитет бүдүрүлгелериниң бүдүрүп турары бараанарга болгаш чедирип турары ачы-дузага тус чер үндүрүглерин, чыылдаларын, өртектерни болгаш төлевирлерни доктаадыр; лотерейларны, чээлиннерни үндүрериниң база таарыштырарының дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр;

5. Хоойлуга дүүштүр муниципалитет өнчү-хөреңгизин салып алырының, тургузарының эде тургузарының негелде-байдалдарын тодарадыр; садып алырынга, тургузарынга болгаш эде тургузарынга Советтиң чөпшээрежилгези негеттинер муниципалитет өнчү-хөреңгизиниң объектилериниң даңзызын бадылаар;

8. Хоойлужудулгага дүүштүр чурттаар оран-саваны хамаатыларның болгаш организацияларның өнчүзү кылдыр дамчыдып бээриниң болгаш садарының, чурттаар оран-саваны арендага бээриниң чурумун доктаадыр;

9. Хоойлужудулгага дүүштүр рынок инфраструктуразының бүдүрүлгелерин азы өске-даа объектилерин тургузарының азы эде тургузарының Советтиң чагыргазында девискээрге оларны таарыштырарының чурумун доктаадыр; оон эргезинде ажыктыг казымал байлактарны казып тыварының хемчээлин болгаш оларның ажыглалы дээш төлевирни доктаадыр;

10. Ажыл-ишчи, тывынгыр ажыл-чорудулганың чамдык арга-хевирлерин деткиир сорулга-биле оларга чиигелделерни болгаш артык эргелерни, оон иштинде үндүрүг талазы-биле база хоойлужудулгага дүүштүр тодарадыр;

11. Хоойлужудулгага дүүштүр бойдус курлавырларын ажыглаарының чурумун тодарадыр, экология, санитар, тудуг чижек-нормаларын Советтиң чагыргазында девискээрге хажыткан таварылгаларда объектилерни тударын азы ажыглаарын соксадыр дугайында шиитпирлерни үндүрер;

12. Чер хоойлужудулгазынга дүүштүр Советтиң чагыргазында девискээрге чер участоктарын тыпсып бээриниң болгаш хавырарының, оон-биле кады чер участоктарын эргелээриниң чурумун доктаадыр;

13. Черге хамаарышкан айтырыгларны таарыштырарының талазы-биле чамдык бүрүн эргелерни хоорайда район Советтеринге дамчыдып, оон-биле кады хоорай кызыгаарының иштинде черлерни азы курлавыр черлериниң азы өске-даа черлерден хоорай Совединиң чагыргазынга дамчыттынган черлерни хоорайда район Советтериниң чагыргазынга дамчыдып болур;

14. Хоойлужудулгага дүүштүр административ-девискээр тургузуунуң айтырыгларын шиитпирлээр; хоорайның кызыгаарын тургузарының болгаш өскертириниң, хоорай чоогу зонаның кызыгаарларын база эрге-байдал чурумун тургузарының болгаш өскертириниң дугайында саналдарны күрүне эрге-чагыргазының база эргелеп-башкарылгазының үстүкү органнарынга киирер, хоорай хөгжүлдезиниң чиңгине планын болгаш ону тудуп чорударының дүрүмүн бадылаар;

15. Советтиң чагыргазында турар девискээрге таарымча чок экологтуг өскерлиишкиннерни, өскерлиичел демографтыг байдалдарны азы өске-даа эки эвес уржуктарны болдура бээр хемчеглерни чорударын РСФСР-ниң күрүнениң санитар-эпидемиология албанының болгаш РСФСР-ниң экология болгаш бойдус ажыглалының талазы-биле күрүне комитединиң үндүрген түңнелдеринге үндезилээш хоруур.

16. Чурттакчы чоннуң херегжелин хандырарынга ажыглаар база ол ышкаш санитарлыг нормаларның негелделери-биле дүүштүр суг объектилериниң санитарлыг камгалал зоналарын, суг сордурар дериглгелерни ажыглаарының чурумун доктаадып тургузар;

17. Хоойлужудулгага дүүштүр административтиг харыысалганы онаап турар шиитпирлерни хүлээп алыр;

18. Бодунуң массалыг информация чепсектерин тургузар;

19. Күрүнениң үстүкү эргелеп башкарылга органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның актыларын күш чок деп санаарының дугайында негелделерни хоойлужудулгада көрдүнген таварылгаларда судче азы арбитраж судунче киирер; бодунуң чагыргазында чер-чер Советтериниң хоойлужудулгага удурланыышкак шиитпирлерин соолуур;

20. Экологтуг, төөгүлүг азы эртем талазы-биле үнелиг тус чер ужур-дузалыг бойдус болгаш өске-даа объектилерни чарлаар, оларны камгалаарының болгаш ажыглаарының чурумун тодарадыр;

21. Бодунуң чагыргазында турар девискээрлерде чурттап турар хамаатыларга бодунуң акша-хөреңгизиниң күсели-биле немелде чиигелделерни тодарадыр;

22. Чамдык бүрүн эрге-хүлээлгелерни база ол ышкаш объектилерни болгаш сан-хөө курлавырларын хоорай девискээринде тургустунган улус депутаттарының Советтеринге, девискээрниң бот-башкарылга органнарынга дамчыдып бээр дугайында шиитпирни хүлээп алыр;

23. Ону эргелеп башкарар кылдыр хоойлужудулга ёзугаар көрдүнген өске-даа айтырыгларны чугаалажып көөр.

Ону эргелеп-башкарарынга хамааржыштыр хоорай администрациязының удуртукчузунуң киирип келгени айтырыгларын хоорай Совели чугаалажып көрүп база шиитпирлеп болур.

Хоойлужудулгада көрдүнгенинге дүүштүр улуг-улуг хоорайларның хоорай Советтери бүдүрүлге черлеринге капитал салган даштыкы кижилерге магадылалды тургузуп болур.

67 ЧҮҮЛ. Планнаашкын, бюджет, сан-хөө болгаш учет талазы-биле хоорай администрациязының бүрүн эргелери

Хоорай администрациязы:

1. Хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының болгаш программаларының төлевилелдерин Советке бадыладыры-биле ажылдап кылыр болгаш киирер, оларның күүселдезин организастаар;

2. Хоорайның девискээринде туруп турар бүдүрүлгелерден, организациялардан, колхозтардан, кооперативтерден хоорайның чурттакчы чонунуң эрге-ажыынга саллар чедире бээр уржуктарлыг экологтуг, демографтыг база өске-даа чүүлдер тыптып кээп болур планнарының болгаш ап чорудар хемчеглериниң төлевилелдериниң дугайында эргежок чугула дыңнадыгларны алыр, шак ындыг планнарга болгаш хемчеглерге эргежок чугула болуп турар чөпшээрежилгени боттандырып чорудар;

3. Девискээрниң социал-экономиктиг планнарының болгаш чагыртып турары Совединиң программаларының төлевилелдериниң база ол ышкаш хоорай девискээринде тургустунган бүдүрүлгелерниң, организацияларның планнарының төлевилелдериниң талазы-биле, чурттакчы чоннуң херегжелиниң хандырылгазы-биле, девискээрниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдези-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле саналдарны киирер;

4. Сан-хөө, чурттакчы чоннуң акша орулгазы, күш-ажылчы курлавырлар база хоорайның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин эргелеп башкарарынга эргежок чугула чер болгаш өске-даа курлавырлар талазы-биле баланс тургузарын хандырар;

Өнчүнүң аңгы-аңгы хевирлериниң бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын када тургузарының, хөгжүдериниң база специализастаарының планнарын чугаалажып көөр, ол ёзугаар түңнелдерни кылыр, чугула херек апарган таварылгаларда эргелеп-башкарылганың тус-тус органнарынче болуунуң саналдарын киирер;

6. Хоорай девискээринде тургустунган бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның учёттуг база отчёттуг болур байдалынга хоойлужудулга-биле дүүштүр контрольду боттандырып чорудар, күрүнениң статистика органнарынга деткимчени көргүзер, оларга статистика медээлерин бээр болгаш эргежок чугула ындыг медээлерни олардан алыр;

68 ЧҮҮЛ. Хоорай девискээринде бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар-биле харылзаа, муниципалитет өнчүзүн эргелеп башкарар талазы-биле хоорай администрациязының бүрүн эргелери

Хоорай администрациязы:

1. Хоорайның муниципалитет өнчүзүн башкарар, муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин тургузарының, садып алырының, ажыглаарының, арендалаарының айтырыгларын шиитпирлээр; муниципалитет өнчүзүн чок кылыр дугайында саналын Советке киирер;

2. Бүдүрүлгениң бар болуп турары акша-хөреңгизиниң күсели-биле хуу өнчүнүң холушкак хевирлерин тургузар, оларның уставтарын бүрүткээр, кады ажылдаар бүдүрүлгелерни тургузарынга болгаш ажыглаарынга үлүг киирерингe киржир;

3. Муниципалитет бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын Советтиң доктааткан чурум ёзугаар томуйлаар болгаш хостаар;

4. Хоорай чагыргазында район Советтериниң, күш-ажылчы коллективтерниң болгаш хамаатыларның саналдарын барымдаалап көрүп тургаш муниципалитет өнчүзүн күрүнениң эвес база хуузунда өнчү болдурар дугайында саналдарын хоорай Совединге белеткеп бээр; тус черниң парлалгазынга ындыг бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның даңзызын, оларны күрүнениң эвес база хуу өнчү болдурарының негелделерин парлаар; муниципалитет эт-севин садып саарганындан киирип алганы түңнүн 50-ден эвээш эвес хуузун хоорай бюджединче киирер;

5. Чурттакчы чоннуң хандырылгазынче угланган хоорай девискээринде турар аңгы-аңгы хевирлиг хуу өнчүлүг бүдүрүлгелерни тургузарынга саллар чедирер, тараачын (фермер) ажыл-агыйын тургузарынга дузалаар; бүдүрүлгелерни хоойлужудулгага дүүштүр бүрүткээр;

Ажыл-агыйжы тывынгыр ажыл-чорудулганың аңгы-аңгы хевирлерин деткиир сорулга-биле хоойлужудулгага болгаш Советтиң шиитпирлеринге дүүштүр чиигелделерни, оон иштинде үндүрүг чиигелделерин тыпсыр;

7. Муниципалитет өнчүзүнде кирбейн турар бүдүрүлгелер, организациялар-биле хоорайның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге кады ажылдажылгазының, чоннуң херегжел бараанарын болгаш өске-даа продукцияны бүдүрериниң, ачы-дуза чедирилгезиниң дугайында керээлерни чарар;

8. Советтиң доктааткаты чурум ёзугаар Советтиң чагыргазында девискээрге бүдүрүлге черлерин, албан черлерин, организацияларны таарыштыр тургузар;

9. Советтиң чагыргазында девискээрге экология, санитар, тудуг чижек-нормаларын хажыткан таварылгаларда объектилерни тударын азы ажыглаарын соксадыр; бүдүрүлге сорулгаларынга ижер сугну ажыглаарын кызыгаарлаар азы хоруур.

Улуг хоорайларның хоорай администрациязы хоойлужудулгага дүүштүр оон чагыргазында девискээрде турар бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның даштыкыже үндүрүп турар продукциязынга (бараанарынга) чөпшээрел бээрин азы хемчээлин доктаадырын боттандырып болур;

69 ЧҮҮЛ. Хоорай администрациязының өртек доктаадырының талазы-биле бүрүн эргелери

Хоорай администрациязы:

1. Хоойлужудулгага дүүштүр хоорайга чаңгыс ээй өртектер политиказын чорударын хандырар, өртектерниң, төлевирлерниң, немелде өртектерниң болгаш чиигеткен өртектерниң шын болуурун организастаар база оларны контрольдаарын боттандырар;

2. Бараанарның чамдык хевирлерин садып алыры, оон-биле кады ачы-дуза чедирилгези-биле холбашкан чарыгдалдарның хоорай бюджединиң күсели-биле чурттакчы чонга немелде компенсация бээр талазы-биле саналдарны Советке чугаалажып көөрү-биле киирер.

70 ЧҮҮЛ. Хоорай администрациязының хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле бүрүн эргелери

Хоорай администрациязы:

1. Хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планында көрдүнген хемчеглерниң болгаш программаларның материал-техниктиг хандырылгазын боттандырар; республиканың, крайның, областың материал-техниктиг хандырылга органнарындан төлептен тывааттынган материалдыг курлавырларны алыр;

2. Хандырылганың болгаш сайгарылганың девискээрлер болгаш девискээрлер аразының коммерциялыг организацияларын тургузар; оларның продукциязын, бараанарын база ачы-дузазын тус черниң рыногунче элээдири-биле кандыг-даа хевирлиг өнчүлүг бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, оон иштинде даштыкы черлер-биле ажыл-агый керээлерин чарар;

3. Бүдүрүлгелерниң удурдедир дугурушканының ёзугаар хоорай бюджединче кирип турар арыг орулгадан (ажык-кончаадан) үндүрүгнү оон 25 хуузу чедир бүдүрүлгениң продукциязының боду-биле азы ачы-дузазы-биле — күрүне өртектерни ёзугаар, а оон кырынга 25 хуу чедир — дугурушкан өртектер ёзугаар дуглап болур эргелиг.

4. Бүдүрер продукцияның (бараанарының) база чедирер ачы-дузаның хемчээлиниң 5 хуузунга чедир тус чер чагыы бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга (чогуур материалдыг курлавырларны шилчиттиншаан) берип болур эргелиг.

71 ЧҮҮЛ. Черни болгаш бойдустуң өске-даа курлавырларын ажыглаарының, бойдус камгалалының талазы-биле хоорай администрациязының бүрүн эргелери

Хоорай администрациязы:

1. Доктааттынган чурум ёзугаар хоорайның кол планын база ону планнаарының база тударының төлевилелдеринге үндезилээш, хоорайга хамааржыр кызыгаар иштинге, а ол ышкаш хоорайның башкарылгазынга берген өске-даа черлерден чер участоктарын салгал дамчыдып бүгү назында ээлээр кылдыр бээр, өнчү кылдыр дамчыдар болгаш арендага бээр, хураар, ол бүгүнү хоойлужудулгада айыттынган таварылгалардан аңгыда ынчаар кылыр;

2. Черни өнчү кылдыр алган эргелерни, чер ээлээриниң болгаш чер ажыглаарының эргелерин, чер участоктарын түр ажыглаарының керээлерин база оларны арендалааның керээлерин бүрүткээр;

3. Чер кадастрын чорударын организастаар;

4. Хоорай Совединиң башкарылгазында турар черлерни ажыглаарын планнаар;

5. Хоорайның кол планнарын, ону планнаарының болгаш тударының төлевилелдерин, хоорайның чер ажыл-агый таарыштырылгазының планнарын ажылдап кылырын болгаш боттандырарын организастаар;

6. Чер дээш төлевирни тыртар;

7. Хоорай Совединиң шиитпирлеринге үндезилээш хоорайда районнарның чер талазы-биле харылзааларны таарыштырар эргелерин боттандырарының онзагай чүүлдерин доктаадыр;

8. Черлерни ажыглап база камгалап турарынга күрүне контролюн боттандырар;

9. Чер өнчүлүглерниң, чер ээлериниң, чер ажылдакчыларының болгаш арендаторларның эргелерин камгалаар;

10. Бодунуң эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр чер талазы-биле маргылдааларны үзе шиитпирлээр;

11. Чер таарыштырылгазының талазы-биле ажылдарны чорударын организастаар, хоорай девискээринде чорудуп турар чер таарыштырылгазының ажылдарының планнарының талазы-биле бодунуң түңнелдерин үндүрер;

12. Хоорай девискээринге шинчилел ажылдарын чорударының негелде байдалдарын тодарадыр;

13. Сугну, арга-ыяшты болгаш чер иштиниң байлактарын, агаарны, үнүштерни болгаш дириг амытаннарны, хоорай девискээринде өске-даа бойдус курлавырларын ажыглаарынга база камгалаарынга башкарылганы болгаш контрольду хоойлужудулгага дүүштүр боттандырар;

14. Хоорай ужур-дузалыг суг курлавырларын доктааттынган чурум ёзугаар ажыглаары-биле бээр, суг ажыглаарының талазы-биле маргылдааларны бодунуң эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр үзе шиитпирлээр, суг хандырылгазының тудугларын кылырын болгаш ажыглаарын контрольдаар;

15. Хоорайның башкарылгазында турар казымал байлактыг черлерни ажыглаар талазы-биле чогуур участоктарны доктааттынган чурум ёзугаар аңгылап үзүп бээр; чер иштиниң байлактарын ажыглаарының айтырыгларының талазы-биле маргылдааларны бодунуң эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр үзе шиитпирлээр;

16. Долгандыр турар хүрээлел камгалалының талазы-биле хемчеглерни хоорай девискээринге ап чорударын хандырар;

17. Хоорай девискээринге гигиена болгаш санитария-эпидемиология талазы-биле хемчеглерни эрттирерин организастаар, а ол ышкаш санитария нормаларын, дүрүмнерин база гигиена нормативтерин сагыырын хандырар;

(Уламчызы 4-кү арынга).

РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Уланчызы. Эгези 2-ги, 3-кү арыннарда).

18. Төлевилелдерниң болгаш тудуп турар объектилерниң, а ол ышкаш агаарны болгаш сугну бокталдырып база арыглаар дериглерин чогумчалыг ажылдаарын хандырбайн турар бүдүрүлгелерниң болгаш ажыл-агый организацияларының экология талазы-биле экспертизазын чорударын организастаар;

19. Экологтуг байдал дугайын чурттакчы чонга үргүлчү дыңнадыр, бойдус айыыл-халавы болгаш авария болган таварылгада чурттакчы чоннуң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр; долгандыр турар хүрээлелге хора чедирип, бойдус ажыглаарының дугайында хоойлуларны үреп турар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның хөделиишкиннериниң дугайын чогуур органнарга дыңнадыр;

20. Бойдуска чедирген когарал дээш торгаал онаарының дугайында шиитпирлерни хоойлужудулгага дүүштүр хүлээп алыр;

72 ЧҮҮЛ. Тудуг, транспорт болгаш харылзаа талазы-биле хоорай администрациязының бүрүн эргелери

1. Хоорайның кол планын база хоорай чоогунуң зоназының планнаашкынының төлевилелин, районнарның, микрорайоннарның болгаш хоорай тудуушкунунуң өске-даа комплекстериниң делгеренгей планнаашкынының база тударының төлевилелдерин, хоорайның инженер дериглериниң база чаагайжыдылгазының төлевилелдерин белеткээрин организастаар; хоорайның кол планынга дүүштүр аңаа тудуг чорударының дүрүмнерин ажылдап кылыр болгаш оларны Советке бадыладыры-биле киирер; чуртталга-коммунал ажыл-агыйының болгаш бүдүрүлге объектилерин тударының бадылаттынган төлевилелдериниң сагыттынып турарын контрольдаар, төлевилелдерниң экспертизазын организастаар;

2. Социал болгаш бүдүрүлге инфраструктуразының бодунуң акша-хөреңгизи-биле азы үлүглежип киржир үндезинге кылдынып турар объектилерин тударының болгаш септээриниң чагыкчызы болур;

3. Хоорай девискээринге бүдүрүлге объектилерин тудар чөпшээрелди бээр; бадылаттынган төлевилелдерниң, тудуг чорударының планнарын база дүрүмнерин хажыдып турар тудуг кылырын түр соксадыр;

4. Күрүнениң хүлээп алыышкын комиссияларын томуйлаар, чуртталга-хамааты херегледиң объектилериниң тудуу доозулганда оларны ажыглалга хүлээп алганының дугайында актыларны бадылаар, а ол ышкаш хоорай девискээринде турар тудуу доозулган объектилерни ажыглалга хүлээп алырынга киржир;

5. Тудуг индустриязының болгаш тудуг материалдарының үлетпүрүнүң хоорай девискээринге ажылдар кылыр күчүлерин хөгжүдеринге киржир кылдыр бүдүрүлгелерни, өске-даа организацияларны кээрээ үндезининге хаара тудар;

6. Муниципалитет өнчүзү болуп турар транспорт бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының удуртур, хоорай чурттакчыларынга бараан болуп турар өске-даа транспорт бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажылын контрольдаар, тус чер транспортунуң шимчээшкининиң маршруттарын болгаш графиктерин бадылаар, хоорай девискээринде турар бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны транспорт дузазы-биле чонну хандырарының кээрээ үндезининге хаара тудар; хоорайда бар автомобильдерниң болгаш транспорт аймааның өске-даа механиктиг хевирлериниң учедун хандырар; вокзалдарга, хем өртээлдеринге болгаш аэропорттарга пассажирлер хандырарын организастаар болгаш контрольдаар;

7. Харылзаа бүдүрүлгелериниң ажылын организастаар, радио болгаш теле-дамчыдылганың хөгжүлдезин хандырар.

73 ЧҮҮЛ. Чурттаар оран-сава ажыл-агыйының, чоннуң коммунал-амыдырал база садыг хандырылгазының талазы-биле хоорай администрациязының бүрүн эргелери

Хоорай администрациязы:

1. Муниципалитеттиң чурттаар оран-сава фондузун, муниципалитет өнчүзүнүң составынга кирип турар коммунал болгаш орук ажыл-агыйының объектилерин, садыгның, ниитиниң чемненилгезиниң база чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелерин ажыглаарын организастаар;

2. Муниципалитеттиң чурттаар оран-сава фондузун доктааттынган чурум ёзугаар хуваар, чурттаар байдалдарын экижидери негеттинип турар хамаатыларның учедун чорудуп, оларга муниципалитеттиң чурттаар оран-сава фондузунда бажыңнардан чурттаар черлерни бээр, муниципалитет өнчүзү болуп турар бажыңнарны болгаш квартираларны садарының, улус чурттавайн турар черлерни ажыглаарының, бажыңнарны болгаш дериглерни арендалаарының айтырыгларын шиитпирлээр, а ол ышкаш хамаатыларның боттарының бажыңнарындан аңгыда чуртталга шөлдерин ээлээри-биле ордерлерни тыпсыр;

3. Чурттаар оран-сава фондузун, коммунал ажыл-агыйының, садыгның, ниитиниң чемненилгезиниң база амыдырал хандырылгазының объектилерин чогумчалыг ажыглаарын контрольдаар, чоннуң коммунал хандырылгазының үзүктел чок болурун, суг, газ, чылыг, энергия хандырылгазының объектилериниң доктаамал ажылдаан турарын хандырар; чурттакчы чонну одаар чүүл-биле хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр;

4. Муниципалитет өнчүзү эвес бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның хоорайга электриниң, суг дамчыдылгазының, канализацияның, чылыг болгаш газ четкилериниң база дериглериниң тудугларын кылыр талазы-биле планнарын үнелеп көрүп түңнел кылыр;

5. Хоорай девискээриниң чаагайжыдылгазын организастаар, ол ажылга бүдүрүлгелерни, организацияларны, албан черлерин, а ол ышкаш чурттакчы чонну кээрээлиг үндезинге хаара тудар; бүдүрүлге девискээрлериниң чаагайжыдылгазын контрольдаар, ногаанчыдылга чорудар, тараан үнүштерниң болгаш суг хөөлбектериниң камгалалын боттандырар, хамаатыларның дыштаныр черлерин кылыр; кудумчуларга болгаш хоорайның өске-даа черлеринге аттар тыпсыр, бажыңнарны дугаарлаар;

6. Коммунал ажыл-агыйының, садыгның болгаш ниитиниң чемненилгезиниң, чоннуң амыдырал хандырылгазының ажылының чурумун чурттакчы чонга таарымчалыг кылдыр тургузар;

7. Хоорайда садыг организацияларының үүрмектеп садар бараан саарылгазының планнарын дүүштүрер; рынокторны болгаш ярмаркаларны организастаар; садыглаашкын дүрүмнерин доктаадыр, өртектерни база садыглаашкын дүрүмнерин сагып турарын, садыглаашкын кылып турар черлерниң санитарлыг байдалын контрольдаар; кедээ ажыл-агый продуктуларын садып алырын, шыгжап-кадагалаарын, болбаазырадырын база саарын организастаар;

8. Хөөрлерни хайгааралга алыр, улус хөөржүткен өске-даа черлерниң чогуур байдалдыг турарын хандырар.

74 ЧҮҮЛ. Чоннуң социал-культура хандырылгазының талазы-биле хоорай администрациязының бүрүн эргелери

Хоорай администрациязы:

1. Хоорай эргезинде турар улус өөредилгезиниң, культураның, кадык камгалалының, социал хандырылганың, күш-культура-спорт албан черлериниң эргелеп башкарылгазын боттандырар, оларның материал-техниктиг хандырылгазын кылыр; бир эвес Совет өске чурумну доктаатпаан болза, хамаарыжыры албан черлериниң удуртукчуларын томуйлаар болгаш албан-дужаалындан хостаар;

2. Хоорай девискээринге улус өөредилгезиниң албан черлериниң четкизин хөгжүдерин планнаар; школаларга методиктиг дузаны көргүзерин организастаар; бодунуң болгаш өскээртен киирип алган акша-хөреңгилеринден бүдүн-ниити өөредилгениң хоорай фондузун тургузар; школачыларны күш-ажылга өөредирин организастаар болгаш оларның профессия шилип алырынга дузалаар;

3. Чурттакчы чоннуң национал-культура чаңчылдарын барымдаалап, хоорай девискээринге культура-чырыдылгашкын албан черлериниң ажылын организастаар;

4. Хоорай девискээринде туруп турар бойдус, культура, төөгү тураскаалдарын камгалаарын боттандырар, оларны ажыглаарын организастаар;

5. Социал-культура, күш-культура-спорт хереглединиң объектилерин тудар, чоннуң кино болгаш видео-хандырылгазын удуртур;

6. Чурттакчы чоннуң кадыын быжыглаарының болгаш аарыыр чорукка удур профилактиканың, кижиниң чурттап турар байдалдарын база оон ажыл, амыдыралының байдалын калыкшыдарының комплекстиг программаларын ажылдап кылыр;

7. Өөредилге, кадык камгалалы, культура болгаш спорт талазы-биле ниити хоорай хемчеглерин эрттирерин организастаар.

75 ЧҮҮЛ. Чоннуң социал камгалалының талазы-биле хоорай администрациязының бүрүн эргелери

Хоорай администрациязы:

1. Пенсияларны болгаш пособиелерни доктаадыр болгаш төлеп бээр, эмнелге-күш-ажыл экспертизазының органнарының ажылын контрольдаар; пенсияларга болгаш пособиелерге немелде төлелгелерни бодунуң болгаш өскээртен киирип алган акша-хөреңгилерден доктаадыр болгаш төлеп бээр;

2. Советтиң шиитпирлеринге дүүштүр тус чер бюджединиң акша-хөреңгизиниң күсели-биле дуза чедирер ужурлуг улустуң учедун организастаар; Советтиң шиитпирлерин ёзугаар чоннуң социал камгалалының акша-хөреңгизин баш билип сайгарар, ук фондуга немелде акша киирериниң хемчеглерин алыр, бодунуң болгаш өскээртен киирип алган акша-хөреңгиниң күсели-биле пособиелерни, а ол ышкаш пенсияларга немелделерни доктаадыр;

3. Советтиң шиитпирлеринге дүүштүр Советтиң акша-хөреңгизиниң күсели-биле дузаламчы көргүзер ужурлуг улустуң учедун организастаар;

4. Азыракчызын чидирген өг-бүлелерниң, инвалидтерниң болгаш бажыңынга азырал-ажаалда хереглээр назылап кыраан хамаатыларның чурттаар оран-савазының база амыдыралының материалдыг байдалын экижидер талазы-биле хемчеглерни, а ол ышкаш социал хандырылга албан черлеринге хамаатыларны тургузар талазы-биле хемчеглерни ап чорудар;

5. Курлавырже халажып үнген шериг албанныгларга база оларның өг-бүлелеринге чогуур чуртталга-оран-бажың байдалдарын тургузарынга деткимче көргүзер;

6. Ие-чашты камгалаары-биле, хөй уругларлыг өг-бүлелерниң амыдырал байдалдарын экижидери-биле холбашкан чиигелделерни болгаш артык эргелерни бодунуң эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр тыпсыр; ада-иезиниң азырал-тежээли чок арткан уругларны уруглар бажыңнарынга, школа-интернаттарга, школалар чанында интернаттарга тургузарын база хамаатыларның өг-бүлелеринге кижизидери-биле бээрин хандырар; азырандыга алыр-бээриниң айтырыгларын шиитпирлээр;

7. Азырал болгаш харагалзал айтырыгларын шиитпирлээр;

8. Чурттакчы чоннуң ажылдыг болурунуң дениелиин бедидериниң программазын ажылдап кылыр болгаш боттандырар;

9. Чурттакчы чоннуң ажылдыг болурун хандырар сорулга-биле тус чер бюджединиң күсели-биле, бюджеттен аңгыда фондуларның база өскээртен киирип алган акша-хөреңгилерниң күсели-биле чаагайжыдылга кылыр, оруктар, бажыңнар, дериглер тудар болгаш өске-даа хөй-ниитиниң төлевирлиг ажылдарын организастаар;

10. Хоорай девискээринде турар бүдүрүлгелерден, албан черлеринден, организациялардан ажылдан хосталганнарның дугайында медээлерни алыр; бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларының бо талазы-биле дыңнадыгларын ап, чугаалажып көөр.

76 ЧҮҮЛ. Хоойлу-дүрүм сагылгазы, корум-чурумну, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын хандырар талазы-биле хоорай администрациязының бүрүн эргелери

Хоорай администрациязы:

1. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш башкарылгазының үстүкү органнарының хоойлуларының, актыларының сагылгазын, хамаатыларның эргелериниң болгаш хосталгаларының камгалалын хоорай девискээринге хандырар; Советтерниң шиитпирлерин бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар болгаш хамаатылар канчаар сагып турарынга контрольду боттандырар;

2. Хоорай девискээринде чурттап турар хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын, а ол ышкаш хоорай Советиниң, тус чер администрациязының эргелерин үреп турар күрүне башкарылгазының органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның актыларын күштүг эвес деп санаарының дугайында негелделерни судка азы арбитраж судунга киирер;

3. Чайгаар халап, бойдус халавы, эпидемия, эпизоотия, өрттер болган, хөй-ниитиниң корум-чурумун массалыг-биле үрээн таварылгада, кижилерни камгалаары болгаш оларның амы-тынын алыры, оларның кадыын болгаш эргелерин камгалаары-биле, материалдыг үнелиг чүүлдерни камгалап алыры, корум-чурумну тудары, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазын хандырары-биле холбашкан хоойлуда көрдүнген хемчеглерни боттандырар; өртке удур хемчеглерни ап чорударын организастаар;

4. Хамаатыларга болгаш эрге-дужаалдыг кижилерге оларның кылганы административтиг эрге-дүрүм үрээшкиннери дээш хемчеглерни бодунуң эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр онаар;

5. Хуралдар, митингилер, кудумчуга чыскаалдар эрттирери-биле, спорт, көрүлде болгаш өске-даа массалыг хөй-ниити хемчеглерин эрттирери-биле холбашкан хоойлуда көрдүнген хемчеглерни ап чорудар;

6. Советтиң девискээринде ажылдап турар чоннуң хөй-ниити каттыжыышкыннарын, девискээрде хөй-ниитиниң бот-башкарылгазының органнарын хоойлужудулгага дүүштүр бүрүткээр;

7. Хоорай чурттакчыларынга бараан болур массалыг информация чепсектериниң бүрүткээрин хоойлужудулгага дүүштүр боттандырар;

8. Ниитиниң херектерниң хоорай органнарын удуртур; бодунуң болгаш өскээртен киирип алган акша-хөреңгилериниң күсели-биле хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң милициязының (тус чер милициязының) немелде салбырларын тургузар; хоорай девискээринде турар элип чазаар күш-ажыл албан черлериниң ажылын хайгаараар;

9. Хамааты байдалының актыларының бижидилгезиниң хоорай органнарын, хоорайның күрүне архивин башкарар;

10. Хоойлуга дүүштүр күрүне нотариалдыг башкарар;

11. Суд, прокуратура болгаш юстиция органнарының ажылдарынга дузалажыр;

12. Чурттакчы чоннуң хүлээп алыышкынын а ол ышкаш хомудалдарын, биллиришкиннерин болгаш саналдарын өөренип көөрүн организастаар, бо талазы-биле бодунуң баш билир эргезиниң иштинде эргежок [illegible] хемчеглерни хүлээп алыр;

13. Бүгү-ниити шериг хүлээлгезиниң дугайында хоойлунуң күүселдезин боттандырар;

14. Хоорайда хамааты камгалалын удуртур;

15. Күрүне шаңналдары-биле шаңнаар болгаш хүндүлүг аттарны тыпсыр дугайында үндезилерни, [illegible] болгаш чогуур органнарга бижиктерни киирер.

9 ЭГЕ

Хоорайны башкарарын организастаарының үндезиннери

77 ЧҮҮЛ. Хоорайны башкарарының ниити схемазы

1. Хоорай Соведи чурттакчы чоннуң санын, хоорайның төөгү, социал-экономиктиг болгаш географтыг онзагай талаларын өөренип көрбүшаан, хоорайны башкарарының ниити схемазын бадылаар болгаш ону хоорайның бот-башкартынылгазының дугайында дүрүмче (Уставче) киирер.

Хоорайда район Советтерлиг хоорайның башкарылгазының ниити схемазын ук Советтерниң чөпшээрели ёзугаар бадылаар.

2. Хоорайны башкарарының ниити схемазы мындыг чүүлдерни көрүп болур:

а) хоорайны районнарга чарбышаан, хоорайга район Советтерин болгаш тус черниң администрациязын тургузары;

б) хоорайны районнарга чарбышаан, хоорайның район администрациязын тургузары;

в) тус черниң ажыл-агыйларының база социал сфераның адырларын башкарар талазы-биле хоорайны янзы-бүрү девискээрлерге чарары болгаш башкарылганың девискээр органнарын тургузары;

г) хоорайның ажыл-агыйын чаңгыс аай кылдыр ажылдадыры.

3. Хоорай башкарылгазының ниити схемазынга дүүштүр хоорайга районнарны тургузар, эде кылыр, дужурер дугайында шиитпирни хоорай Соведи хүлээп алыр.

Хоорайда район Советтериниң бүрүн эргелериниң хуусаазы төнмээнде, оларны оларның чөпшээрели чокка дүжүрүп болбас.

4. Хоорайда район администрациязының удуртулгазын хоорайның администрациязының киирген бижиин ёзугаар хоорайда район Соведи бадылаар.

Хоорайда район Советтери тургустунмаан таварылгада, хоорайда район администрациязының удуртулгазын хоорайның администрациязының удуртулгазының кииргени ёзугаар хоорай Соведи бадылаар.

78 ЧҮҮЛ. Хоорайда район Совединиң болгаш хоорайда район администрациязының бүрүн эргелери

1. Хоорайда район Совединиң болгаш хоорайда район администрациязының баш миннир эргелери хоорайның бот-башкарылгазының дугайында дүрүмге (Уставка) тодараттынар;

2. Хоорайның бот-башкарылгазының дугайында дүрүм (Устав) хоорайда район Советтеринге чурум ёзугаар дараазында эргелерни бээр;

а) район планнарын болгаш программаларын бадылаары, хоорайда район бюджеттиг болуру болгаш ону бадылаары;

б) муниципалитет өнчү-хөреңгилиг болуру болгаш ону эргелеп ажыглаары;

в) ук хоойлуда көрдүнген девискээр хөй-ниити бот-башкартынылганың органнарын тургузары-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээри;

г) ук хоойлунуң I-IV кезектеринде быжыглаттынган бүрүн эргелерлиг болуру.

3. Хоорайның бот-башкарылгазының дугайында дүрүм (Устав) хоорайда район Советтеринге чурум ёзугаар дараазында бүрүн эргелерни берген:

а) ук хоойлуга дүүштүр районнуң муниципалитет өнчү-хөреңгизиниң башкарылгазының талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыры;

б) районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге киржириниң дугайында бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар-биле кээрээ чарары;

в) хоойлуга дүүштүр районнуң девискээринге хөреңгичи ажыл-чорудулганың хөгжүлдезинге деткимче бээри; бүдүрүлгелерни бүрүткээри;

г) районнуң чурттаар оран-сава фондузунуң, амыдырал хандырылга албанының, чаагайжыдылга болгаш ногаанчыдылга албаннарының, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, культураның, социал хандырылганың, күш-культура-спорт объектилериниң эргелеп башкарылгазын боттандырары.

4. Хоорай Соведи хоорайда район Советтериниң хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге киржилгезин көрбүшаан, оларга оон-даа өске бүрүн эргелерни дамчыдып, ол бүгүге эргежок чугула сан-хөө, материалдыг курлавырларны болгаш акша-хөреңгини үндүрүп берип болур эргелиг.

79 ЧҮҮЛ. Административтиг эргелелдиң хоорай иштинде девискээрлери

1. Тус черниң ажыл-агый болгаш социал адырларының административтиг эргелелдерин хоорайның хемчээлинге, муниципалитет өнчү-хөреңгизиниң турар чериниң байдалынга, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының, улус өөредилгези, кадык камгалал, культура, социал хандырылга, күш-культура-спорт объектилериниң турар чериниң байдалынга, хоорай тудугларының онзагай талаларынга дүүштүр хоорай Соведи тургузар. Хоорай амыдыралының янзы-бүрү адырларынга айыттынган девискээрлерниң кызыгаары бот-боттарынга дүүшпейн барып болур.

2. Административтиг эргелелдиң хоорай иштинде девискээриниң кызыгаары, айыттынган девискээрлерниң эргелеп-башкарылгазын чорудуп турар органнарның ады болгаш даңзызы хоорайның бот-башкарылгазының дугайында дүрүмге (Уставка) быжыглаттынар.

VI. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазы

10 ЭГЕ

Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазы

80 ЧҮҮЛ. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының системазы

1. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының системазы хамаатыларның ниити хуралдарын (чыыштарны), конференцияларны, тус черниң референдумнарын, демократияның өске-даа хевирлерин бодунда сиңирген: чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкартынылганың органнары (микрорайоннарның, чуртталга комплекстериниң, суурларның, кедээ чурттакчы пунктуларының комитеттери азы чөвүлелдери), а ол ышкаш чурттап турар чериниң аайы-биле чурттакчы чоннуң бот-башкарылгазының өске-даа органнары (кудумчулар, кварталдар, бажыңнар болгаш ындыг чергелиг чүүлдер комитеттери азы чөвүлелдери).

2. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарының ажылы калбарган девискээрлерни хамаатыларның санал-оналдарын өөренип көрбүшаан, чогуур чер-чер Советтери тургузар.

81 ЧҮҮЛ. Хамаатыларның ниити хуралдары (чыыштары), конференциялары

1. Хамаатыларның ниити хуралдарын (чыыштарын), конференцияларын чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнары болгаш чер-чер Советтери херек апарган таварылгаларда чыылдырар.

2. Хамаатыларның ниити хуралдарының (чыыштарының), конференцияларының баш миннир айтырыгларынга дараазында айтырыглар хамааржыр:

чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарын соңгууру база оларның дугайында дүрүмнерни (Уставтарны) хүлээп алыры;

чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарының чогуур девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле чорудуп турар ажыл-херектериниң программазын база оларның күүселдезиниң дугайында отчеттарны бадылаары;

чогуур девискээрниң чурттакчы чонунуң эрге-ажыктарынга хамаарышкан, чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарының баш миннир айтырыгларынга хамаарышкан өске-даа айтырыгларны шиитпирлээри.

(Төнчүзү дараазында номерге үнер).

ХОВУ-АКСЫНГА—КАДЫКШЫЛГА ШКОЛАЗЫН...

«Тыва кобальт» комбинаттың даг, гидрометаллургия цехтерин хаар ужурга таварышкан. Чүге дээрге күрүнеден дузаламчы ап ажылдап келген комбинат рынок экономиказының кадыг негелделериниң үезинде тудары ажыы чок бүдүрүлге кылдыр санаттыра берген. Комбинатты дүк болбаазырадыр фабрика кылдыр эде дериириниң дугайында чугаалажып турар апарган.

Кобальт комбинадының хагдынар дей бергени-биле чергелештир социал айтырыглар база тыптып келген. Орус дылдыг кижилер көжүп чоруп турар. Оларның чурттап турган бажыңнары ээн калгылаан. Хову-Аксында ийи школаны каттышкаш, чаңгыс школа кылыр деп турар... А кол айтырыг болза Хову-Аксында бар материал-техниктиг баазаны, колдуунда бажыңнарны канчаар ажыглаарының айтырыглары «бергедээн». Ийи каът алды чаагайжыды туттунган чуртталга бажыңнары ээн калган. Хоорайжыгашта ийи школа бажыңы, суурнуң кыдыында бир школа бажыңы бар. Оон аңгыда чедир туттунмаан 2 каът садик, 2 каът түуйбү бажыңнар база бар. Бо бажыңнарны канчаар ажыглаарыл? Бүдүрүлге чергелиг тудуглар дугайында биживейн-дир мен.

Мен бодаарымга, бо белен материалдыг баазаны кончуг ажыктыг ажыглап болурунуң аргазы бар. Ол дээрге Хову-Аксынга кадыкшылга школазын ажыдары-дыр. Белен школа-даа, бажыңнар-даа бар-дыр. Хову-Аксының агаар-бойдузу кадыы багай кижилерге база таарыжыр, аргыжары база берге эвес. Автобус-биле-даа, самолёт-биле-даа аргыжып болур. Көрүп көрүкер даан! Кадыы багай уруглар школаларын республиканың аңгы-аңгы булуңнарында тарады октагылап каан. Материалдыг баазазы база дыка багай. Бирээзи Кызыл-Арыгда, өскези Чербиде. Ол черлер-биле аргыжары база белен эвес болгай. Ол школаларны кадып, Хову-Аксынга улуг школадан ажыдып алза чүл? Бо дугайында республиканың улус өөредилгезиниң министри Н. С. Конгарга саналдаан мен.

Шагда Улуг-Хем районнуң Ак-Туругга кончуг эки материал-техниктиг баазалыг башкылаашкын-даа, эмнээшкин-даа эки тургустунган кадыкшылга школазы турган болгай. Ону тараткан частырыг болган. Амыдырал ону көргүсту. Ол школаның материал-техниктиг баазазын таптыг ажыглап чадап каан, харын-даа үрегдээн болгай. Ийи каът улуг бир бажыңны мырыңай тоймаглаан, ам ээн, сандаргай турар дээр чораан. Ак-Туругнуң турар чери аргыжарынга база эптиг чер. Орук улуг, республиканың орту үези. Кайы-даа район-биле аргыжары белен. Ол суурга турган кадыкшылга школазының материал-техниктиг баазазын база таптыг ажыглап чадаан. Аңаа училище ажыткаш, ол чадашкан. Ам харын школа ажыттынган дээр чораан.

Шыырак материал баазалыг, эмнелге болгаш кижизидилге ажылы эки тургустунган турган кадыкшылга школазын узуткаандыр бис. Ам ол частырыышты эдип, Хову-Аксы суурда бар материалдыг баазаны ажыглап, акша-төгерикти ээзэшти чарыгдап, агаар-бойдузу эки, орук-чириктиг черге кадыы багай уругларның республика школазын ажытса кандыгыл?

Корода ОЮН.
Башкы.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТВ Телевидение

ИЮЛЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Туннелиг өлүм». Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 10.10 Уругларга дамчыдылга. 11.10 Бистиң «Антон-кварлет» студияда. 11.30 Уругларга фильм. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30 «Рампа турар талазынче». 13.30—13.45 Сонуургактарга.

* * *

14.30 «Телемикст». 15.15 «Делир келир оруу чок». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.25 «Чурукчу Федор Решетников». 16.45 «Уругларның музыка клуву». 17.30 «Сагыш-сеткилди өттүр». 18.30 ТМА 18.45 П. И. Чайковскийниң романстары. 19.10 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.55 «Туннелиг өлүм». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Чугула интервью. 21.55 Австрия ТВ-зиниң программазы. 23.25 ИХМ-ниң медээлери. 23.40 «Пи» деп дек ёзугаар». 01.10 ТМА. 01.30 Телефильм. 02.30— 03.35 «Туннелиг өлүм». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.40 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 Уруглар бажыңнарының айтырыгларының дугайында. 8.55 «Александр Панченконуң автор программазы». 9.55 Ритмиг гимнастика. 10.25 «Июльда хар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.20 Концерт. 14.10 —15.15 Уругларга фильм.

* * *

17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.00 «Кыдыг-кызыгаар».

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.30 Аныяктар дугайында программа. 19.10 Медээлер. 19.20 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удукар, чаштар!». 20.30 Ритмиг гимнастика. 21.00 «Үе». 21.40 — 23.50 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 — 23.50 «Силерге ам чедип келир...»

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 «Каспий — ниити сагыш салыышкыны». 18.45 Мультфильм. 19.00 «Ужуражыышкын...»

СҮМЕЛЕП ТУР

Германияның Федеративтиг Республиказынга, Швецияга баар аян-чоруктуң путевкаларын БАЛКЭ Тыва республика комитединиң «Спутник» деп Аныяктар делегей туризминиң бюрозу сүмелеп турар. Хуусаалары — 1991 чылдың октябрь 1-ден 12-ге, 12-ден 24-ке чедир

Тайылбырны Политиктиг чырыдыышкын бажыңында № 16 кабинеттен ап болур.

ОРНАП ТУР МЕН

Кызыл хоорайда 5 өрээлдиг бажыңны, оон херимниң иштинде тудуглары-биле катай 1990-1991 чылдарда үндүрген «Жигули» азы «Москвич 2141»-ге орнап тур мен.

2-62-04 телефонче 17 шакталп соңгаар телефоннаар.

Ак-Довуракның № 3 школазын 1986 чылда дооскаңнар 1991 чылдың август 3-те 10 шакта ол школага келиринче чалап турар.

КИНО

ИЮЛЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Скорпион» (АКШ) 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мария Мирабела в Транзистории» 9.00, 12.20, «Куда доскачет ранняя пташка» 10.40, 14.00, «Бум-2» (Франция) 15.40, 19.40, «Женский день» 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Киночыыны» 11.00, «Первичное зло» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Мария Мирабела в Транзистории» 14.00, «Любовь с привилегиями» (2 сериялыг) 15.50, 18.40 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

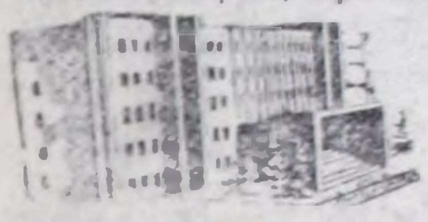

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор —3-43-34; ◆ орлакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ орлакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-72 ◆ чедер ажыл-агый — 3-41-15; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23 ◆ чагаа килдизи—3-39-03; ◆ спорт—3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 1-34-19. ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейбарганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ады. Тираж 27097 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 118.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл июль 26 пятница

№ 128 (14628)

(Чагыдар өртээ 6 көп). Садар өртээ 20 көп.

Ниитиниң малынга — быжыг чем-суур

ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИИЛИҢЕР

Бистиң республиканың совхозтарының, колхозтарының болгаш өске-даа кодээ ажыл-агыйы бүдүрүлгелериниң девискээрлеринде тарзан мал чеми культураларының база чайгаар үнген сигеннерниң үнүжү бо чылын эки болуп турар. Бо болза ниитиниң малынга четчир санныг мал чемнерин белеткеп алырының магадылалын тургускан. Тываның кодээ ишчилери келир кышка 187 муң тонна сигенни, 5,5 муң тонна витаминниг сиген далганын белеткээр, 113 муң тонна сенажты, 275 муң тонна силосту салыр планныг. Ол даалгаларны чедиишкинниг боттандырарда бар техниканы, кижи күжүн кылыр ажылче мөөнээри, сагылга-чурумну быжыглаары, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери, организастыг чорукту экижидери, ажыл-ишчилерниң ээ-харысалгазын бедидери, чарышты дээштиг организастаары, шаңнап мактаарының хемчеглерин билдилиг ажыглаары чугула айтырыг болуп турар. Мону ажыл-агыйның удуртукчулары, тускай эртемниглери, ажыл-ишчилери кончуг эки билир, ынчангаш бо кампанияның эң-не харысалгалыын үнелеп көрүп, мал чемнериниң белеткелин дүргедедиринче, ооң шынарын экижидеринче угланган хемчеглерни ап турар.

Моон чижээнге Улуг-Хем районда Түлүш Кечил-оол аттыг совхозту киирип болур. Эрткен чылын мал чемнери чедишпес болганындан ажыл-агый өске районнардан, республикадан дашкаар черлерден ону улуг өртек-биле садып ап келген, ындыг-даа болза ооң-биле малын чедир чемгерип шыдавааныңдан дыка хөй мал чудап өлген. Эрткен кыштаглаашкынның түңнелдерин совхозтуң удуртукчулары анализтеп чугаалажып көргеш, бо берге байдалдан уштунуп үнериниң тодаргай план-хемчеглерин ажылдап кылган. Бо дугайында совхозта партком секретары Э. Д. Серен редакцияга дыңнаткан. Ол хемчеглерде ниитиниң малынга четчир санныг, эки шынарлыг чемнерни белеткеп алырын чугулага айыткан. Совхозтуң коммунистери ажыл-ишчилерниң ортузунга организакчы ажылды күштелдирерин хүлээнип алган. Олар күш-ажылчы коллективтерге болгаш чоннуң чурттап турар черлеринге баргаш, кижилер-биле ужуражып чугаалажып, мал чемнери белеткээр чугула херекке дуза көргүзериниң ужур-дузазының улуун тайылбырлаан. Чоруткан ажылы түңнелин бере берген.

Партком кежигүнү, партия эге организациязының секретары М. Бичелдей-оолга удурткан төп котельнаяның коллективи сиген белеткээр звенону тургускан, ооң кежигүннери баштайгы хүннерде үжен тонна хире эки шынарлыг сигенни белеткээн. Сүт-бараан фермазының ишчилери бо чугула кампанияда идепкейлиг киржи берген. Ооң ангыда өг-бүле бүрүзү совхозка бир тонна сигенни белеткеп бээр болгаш ол-ла хирени боттары белеткеп алыр кылдыр эгелээшкинни ажыл-агыйның удуртукчулары үндүрген. Бо болза ажылчы чоннуң сонуургалын көдүрери чугаажок. Совхозтуң дирекциязының, парткомунуң, профэвилел комитединиң мал чемнериниң белеткелин дүрген болгаш шынарлыг чорудар дээш ап турар хемчеглериниң ачызында ажыл-агыйның ишчилери бо чугула кампанияда идепкейлиг киржип, 3800 тонна сигенни белеткээр планныг тургаш, бир муң тонна ажыра берген.

Мал чемнериниң белеткелин дүрген болгаш шынарлыг чорудар дээш бо совхоз ышкаш шалыпчы ажылдап турар ажыл-агыйлар республикада эвээш эвес. Оларның арга-дуржулгазын чогаадыкчы ёзу-биле ажыглап тургаш, күш-ажылды эки организастаары, бүдүрүкчүлүг ажылдаары хүннүң чугула айтырыы болуп турар. Ынчан планныг онаалдалар чедиишкинниг күүсеттинер ужурлуг.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүседикчи комитеди «Республиканың совхозтарының ногааларының бок-чамын аштаарынга, сигениң белеткээринге болгаш тараазын ажаап алырынга хоорайның бүдүрүлгелериниң, организацияларының база албан черлериниң күш-ажылчы коллективтериниң киржилгезиниң дугайында» шиитпирни хүлээп алган. Бо болза кодээниң ишчилеринге дуза чедиреринин эки чаңчылын катап тургузуп турар таарымчалыг чүүл болур. Агроүлетпүр эвилелиниң дилээн ёзугаар кызылчылар Кызыл, Бии-Хем, Каа-Хем, Таңды районнарның ажыл-агыйларынга 2900 тонна сигенни белеткеп бээр. Коллектив бүрүзүнге чеже тонна сигенни белеткээр даалганы берген, ону доозарының хуусаазын айыткан.

Мурнуку чылдарда мал чемнериниң белеткелинге ажылдап турган хоорайжыларның күш-ажылын шоолуг үнелеп көрбес, төлеп бербес таварылгалар турган. Ындыг болганындан олар чүгле ат чодуп ажылдаар турган. Ону болдурбазы-биле, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери-биле бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери барып ажылдаар совхозтарының дирекциялары-биле керээлерни чарып алыр, аңаа ажылдың хемчээлин, шынарын, төлевирин, шаңнап мактаарының хемчеглерин айтып алыр. Ол болза кайы-даа талага ажыктыг болур.

Кызылчылар бо хүннерде сиген белеткелинче массалыы-биле кирип турар. Олар бердинген онаалдаларны күүседир хүлээлгени алганнар.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООРАЙЛАРЫНЫҢ, СУУРЛАРЫНЫҢ АЖЫЛ-ИШЧИЛЕРИ, КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН ҮЛЕГЕР АП, МАЛ ЧЕМНЕРИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИНГЕ ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИП, АЪШ-ЧЕМ ПРОДУКТУЛАРЫН БҮДҮРЕРИН КӨВҮДЕДИР ХЕРЕККЕ ҮЛҮҮҢЕРНИ КИИРИҢЕР!

СЭКП ТК-ның Пленуму ажыттынган

СЭКП Төп Комитединиң Пленуму июль 25-те Москвада ажыттынган. Ооң хүн айтырыының кол темазы — партияның чаа Программазының төлевилелин чугаалажып көөрү.

Бо айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары — СЭКП Программазын белеткээр талазы-биле партияның XXVIII съездизиниң тургускан комиссиязының даргазы М. С. Горбачев Пленумга илеткел кылган.

СЭКП ТКК-ның кежигүннери, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының, партия республика, край, область болгаш округ комитеттериниң бирги секретарьлары, СЭКП-ниң Чепсектиг Күштерде партия комитеттериниң секретарьлары, СЭКП Программазының төлевилелин белеткээр талазы-биле комиссияның кежигүннери Пленумнуң ажылында киржип турар.

СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының медеглели

Кижи боду кандыг-даа үзел-бодалдыг болуп, кандыг-даа партияларга болгаш шимчээшкиннерге бактаап кирип болур, ооң эргелерин магадылаан «Хөй-ниитиниң каттыжыышкыннарының дугайында» ССРЭ Хоойлузун, Литва, Армения, Грузия талазы-биле Президентиниң чарлыктарын база өске-даа хоойлу-жудулга актыларын чурттуң чамдык черлеринде хажыдып турарын чер-черлерде ажыл-херектерниң байдалы, а ол ышкаш СЭКП ТКК-га база ТК-га келир медээлер херечилеп турар.

«Литва ССР-де демократияга удур хөделиишкиннерниң база кижиниң эргелерин үреп турарының дугайында» СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң Медеглели, «Украин ССР-ниң барык областарында коммунистерни истеп-сүрүп турарының фактыларының дугайында» СЭКП ТК-ның Секретариадының доктаалы чуртта катап эгелеп, калбарып бар чыдар кедергей шолук антикоммунизмни доктааттаан. Демократтыг лозуңнар, реформа чорудар деп кыйгырыглар-биле чагдынып алгаш, экстремисчи күштер каттыжып турарлар. Олар СЭКП-ни хоорулдурар база хоруур дээш хөделип турарлар, чүге дээрге ол ниитилел тургузуун өскертир дээнинге удур кол күш-түр.

Чамдык республикаларда ССРЭ-ниң хоойлужудулгазынга, кижиниң эргелериниң дугайында делегей дуржулгаларынга удурланышкак хоойлуларны, чарлыктарны болгаш өске-даа нормативтиг документилерни хүлээп ап турар. Политиктиг чылдагааннар-биле чамдык профессияларга ажылдаарын, албан-дужаалдарны хоруп турар. Өске бодалды базары-биле Конституцияга удур янзы-бүрү черлерни тургузуп турар.

Коммунистерни социал талазы-биле ылгай көөрүнүң, оларны коргудуп, өлүм-чидим-биле кыжанып, харын-даа шуут чок кылып турарының хөй санныг фактылары бар. Чижээ, 1991 чылдың январьда Калуга хоорайга экстремистиң холундан СЭКП кежигүнү, «Знамя» деп область солуннуң редакторы И. И. Фомин өлген. 1990 чылдың мартта коммунист, Арменияның Дээди Совединиң депутады, партияның Аштарак райкомунуң бирги секретары чораан М. О. Хачатрянның өг-бүлезиниң шупту беш кежигүннерин, ооң иштинде назы четпээн ийи уругну оларның боттарының бажыңынга өлүрүп каан.

Бо чылдың Грузияның Компартиязының Ахметск райкомунуң бирги секретары А. Г. Сасадзишвилиниң, партияның Дагестан обкомунуң кежигүнү Б. А. Касымовтуң, Украинаның Компартиязының Ровно райкомунуң бирги секретары А. И. Левковичиниң бажыңнарынче чепсектиг халдаашкыннар болган. Партия обкомунуң кежигүнү, Марий АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Г. С. Петровту, Литваның Компартиязының Акмян райкомунуң бирги секретары И. И. Василевичини болгаш өскелерни-даа эттеп, дорамчылап турган.

Чамдык девискээрлерде СЭКП-ге удур хөөннүг удуртукчуларның албадаашкыны-биле эге, цех парторганизацияларын барымдаа чок черге тарадыр, бүдүрүлгелерден парткомнарны үндүрер таварылгалар көвүдээн. Ындыг фактылар Донецк, Кемерово, Самара, Свердловск болгаш өске-даа чамдык областарның бүдүрүлгелеринге болгулаан.

«Хөй-ниитиниң каттыжыышкыннарының дугайында» ССРЭ Хоойлузун, ССРЭ Президентизиниң чарлыктарын үреп, СЭКП райкомнарынга, хоорkomнарынга хамааржыр бажыңбалгатты, автотранспортту күш-биле былаап ап турар чамдык органнарның база албан-дужаалдыг кижилерниң хөделиишкиннеринге эрге-хоойлу талазы-биле үнелелди бербейн турар. Ындыг фактылар Арменияга, Грузияга, Молдовага, Литвага, Латвияга, Украинаның барык областарынга болган. СЭКП-ниң организацияларын кемниг деп санаарын болгаш оларның ажылдап, амыдыраар байдалдарын долузу-биле боой тударын «Саюдистиң» Паневежис район Соведи Литваның чазаанга сүмелээн.

Бо бүгүнүң ынчап бартаның ужуру болза, хамыктың мурнунда ССРЭ-ниң болгаш республикаларның эрге-чагырганың күрүне структуралары, оларны баштап турар эрге-дужаалдыг кижилер Конституцияга удур хөделиишкиннерни сый шавар, чурттуң бүгү хамаатыларының, ооң иштинде СЭКП кежигүннериниң эргелерин болгаш хосталгаларын хандырар талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни өй-шаанда албайн турарында.

СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязы антикоммунистиг калчааралга удур, күштүг болуп турар хоойлужудулгага чөрүшпек эвес болуп турар политиктиг ажыл-чорудулгага хамаатыларның киржир эргезин — ССРЭ Конституциязында магадылаан эргезин үреп турарынга удур шиитпирлии-биле туржуп турар.

РСФСР-ниң Президентизиниң РСФСР-ниң күрүне органнарынга, албан черлеринге болгаш организацияларынга политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында Чарлыын СЭКП ТКК-зы Конституцияга удур, демократияга удур акт деп санап тур.

Политиктиг үзел-бодалдарындан хамаанчокка, хамааты бүрүзүнүң эргелерин болгаш хосталгаларын хандырар талазы-биле боттарының бүрүн эргелерин эң долузу-биле ажыглаарынче ССРЭ-ниң Дээди Соведин болгаш ССРЭ Президентизин, суверенниг республикаларның парламентилерин СЭКП ТКК-зы кыйгырып тур.

ССРЭ Конституциязын, «Хөй-ниитиниң каттыжыышкыннарының дугайында» Хоойлуну хажыдып чок сагыырының талазы-биле, политиктиг чылдагааннар-биле хамаатыларны истеп-сүрериниң кандыг-даа фактыларын үзе шавар, оларның кандыг-даа үзел-бодалдыг болур эргезин камгалаар, партияларның болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннарының эт-хөреңгизин камгалаар талазы-биле бүгү-ле эргежок чугула хемчеглерни ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитеди, ССРЭ-ниң Дээди суду, ССРЭ-ниң Прокуратуразы, ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу база ССРЭ-ниң Юстиция министерствозу алыр боор деп идегеп тур бис.

СЭКП кежигүннериниң хамааты эргелерин, алдар-адын болгаш төлеп-мөзүзүн камгалаары-биле хоойлу-дүрүмге дүүшкен бүгү-ле аргаларны ажыглаап турар партия организацияларын, оларның партия комитеттерин болгаш контроль органнарын Төп Контроль Комиссиязы деткип тур.

СЭКП ТК-ның Политбюрозу, Секретариады коммунистерниң Конституция ёзугаар эргелерин, алдар-адын болгаш төлеп-мөзүзүн камгалаарының талазы-биле чер-черлерниң дуржулгазын өөренип көрген сүмелерни партия комитеттеринге болгаш партия эге организацияларынга ажыглаары-биле ажылдап кылыры чугула деп СЭКП ТКК-зы санап турар.

Чүгле партияның бүгү сарыылдыг күштерин каттыштырып алгаш, антикоммунисчи кампанияны доктаадып, чуртта демократтыг чаартылгаларның чедиишкинниг болурун хандырып, бистиң хөй националдыг Төрээн чуртувустуң чаңгыс аай бүдүн болурун камгалап арттырып шыдаар бис.

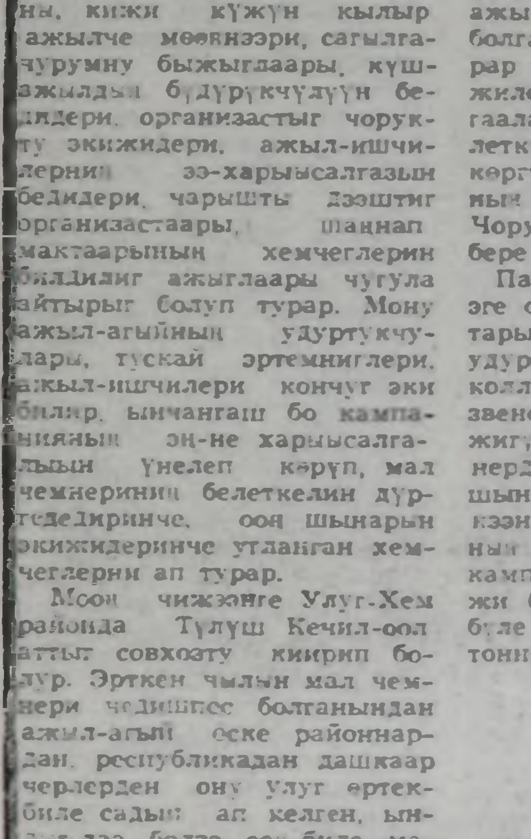

«Шын» солуннуң КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР ТУГУН бөгүн Бии-Хем районнуң «Кызыл тараачын» совхозунуң мал чеминиң белеткекчилеринге алдар болдуруп көдүрген. Ажыл-агый бо хүннерге чедир ниитиниң малынга сиген белеткээриниң планның хемчээлиниң 34 хуузун күүседип, 1200 ажыг тонна сигенни белеткеп алган. Сенаж белеткелиниң онаалдазы 28 хуу күүсеттинген, 1000 ажыг тонна сенаж салдынган.

Ниитизи-биле Бии-Хем район 4500 тонна сигенни белеткеп, ону белеткээриниң планныг хемчээлин 25 хуу чедире берген.

Республиканың мал чеминиң белеткекчилери, шалыпчыларның үлегерин ап, чымыштыг кампанияга төлептиг үлүүңерни кииринер!

Август 3 — субботник хүнү

ОРГАНИЗАСТЫГ ЭРТТИРЕР ДЭЭШ

Бо чылдың август 3-те бистиң республиканың ажылчы чону, албан-хаакчылары Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан республика чергелиг субботникке киржир күзелин илереткен. Ажылчы чоннуң саналдарын, күзелдерин өөренип көрбүшаан, Тывага улусчу революцияның 70 чылынга уткуштур республика субботниин эрттирер шиитпирни Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң II пленумунуң каттышкан хуралынга хүлээп алган.

Республика субботнигиниң кол сорулгазы — республикавыстың найысылалының, районнар төптериниң болгаш суурларның чаагайжыдылгазын организастаары, оларның арыг-шевер турарын чедип алыры. Бо күзелди амыдыралга боттандырарынга республиканың субботник эрттирер штавын тургускан. Ооң даргазынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. А. Парунинни**, ооң оралакчызынга профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң даргазының оралакчызы **Ч. С. Моңгушту** томуйлаан.

Республиканың субботник эрттирер штавының кежигүнүнде шупту он ийи кижи кирип турар.

Республика штавы бирги организастыг хуралын эрттиргеш, хоорай, районнар аайы-биле кижи бүрүзүнге хуваалданы кылгаш, ажылдап кирипкен.

Республика штавы хоорай, районнарның күүсекчи комитеттеринге, районнарның профэвилелдеринге база ажыл-агый удуртукчуларынга чер-черге штабтарны тургузуп, ооң ажылын экижидерин, ол хүн бүдүрүкчүлүг, ак сеткилдиг чоруун көргүзүп, субботникти бедик деңнелге эрттирерин сүмелеп турар. Субботникке белеткенип турар үеде, күш-ажылчы коллективтерге, хоорай, район төптеринге болгаш суурларга, чурттакчы чоннуң аразынга, ол хүн бистиң республикавыстың девискээри чаа хевир кире бээр, хоорай, суурлар, кудумчулар, сквер, садчыгаштар арыг-силиг, чараш апаар, ёзулуг-ла байырлал шинчи кире бээр кылдыр тайылбыр ажылын кылып чорудары негеттинип турар.

Республиканың субботник эрттирер штавы аңаа ажылдап алган акша-хөреңгизин коллективтерниң боттарынга арттырып алгаш, ону чаагайжыдылгага ажыглаарын сүмелеп турар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң шиитпирин деткивишаан, республиканың субботнигинче чүгле ажылчыннар, албан-хаакчылар эвес, а бүгү чурттакчы чонну хаара тудары чер-черде күүсекчи комитеттерниң болгаш профэвилелдер комитеттериниң кол сорулгазы.

Ынчангаш бистиң республиканың бүгү чурттакчыларын субботникке идепкейлиг киржиринче кыйгырбышаан, Тывага улусчу революцияның 70 чылын күш-ажылчы чедиишкиннер-биле уткуурун күзеп тур бис.

Өнер-оол КАРА-САЛ.

Республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң консультантызы.

ХАЙНЫЫШКЫННЫГ ЭГЕЛЭЭН

Улус депутаттарының Тес-Хем район Совединиң чоокта болган ээлчеглиг сессиязы июль 15-тен август 15-ке чедир хүннерни сиген кезилдезиниң шалыпчы айы кылдыр чарлаан болгаш мал чеминиң белеткелинге ажылдың шынарын экижидер сорулгалыг тускай доктаалды хүлээп алган.

Сиген кескен шөлдерни доктаамал хынаар тускай комиссияны тургускан. Чүге дизе, машина-трактор четпес черлерде кестинмейн арткан сигеннерни бригада арттырып каапкан таварылгада ону хол-биле кестирер, күүселдезин хынаар. Бир эвес күүселде чок болза, торгаал онаары — комиссияның эргезинде.

Сиген кезилдезиниң шалыпчы айы канчаар эгелээнил, доктаалдың күүселдези кандыгыл? Бо талазы-биле тускай үнүүшкүнүң райкүүском даргазы К. Л. Лапчаа баштаан комиссия чорудуп, «Чодураа» совхозтуң сиген шөлдерин эргип кээп болгаш ында ажылдап турар бригадалар, звенолардың ажылы-биле таныжып.

Кара-оол Лопсанович: — Хамыкты мурнай райкүүском улузунуң канчаар ажылдап турарын көрүп, [illegible]

вис. Даников Монгушка баштаткан эр улус кадыырлар-биле сиген кескен турлар. Серенмаа Сергеевна Шойдунга баштаткан херээжен сигенчилер дырбааш, айыыр-биле сигенни бөлген, көңгүс чай чок, ажылдың чымыштыы ындыг болду.

«Чодураа» совхозта амдыызында механизастаттынган дөрт звенонуң чогуур турузтарын ээлепкен, чай чок ажылдап турарын база көрдүвүс.

Кымнарыл ол? Сайгында Мороз Көк-оолдуң, Харалыг-Тейде — Мерген Соянның, Бора-Талда — Александр Бараның, Агарда — Байыр Белектиң звенолары болду.

Ниитизи-биле олар Тывага улусчу революцияның тиилээниниң 70 чыл оюнга төлептиг ужуражыр дээш кызымак ажылдап турар болдулар. Оларның ажылының түңнели амдызында [illegible]

Өөлет ЧИНМИТ.

МОБИЛИЗАСТААН

Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозунуң дирекциязы, парткому болгаш хөй-ниити организациялары ниитиниң малынга чем белеткелинче бүгү күштү мобилизастаан. Херээжennер чөвүлели суурнуң [illegible]

оол өөреникчилерден сигенчи звенону тургускан. Звенонуң кежигүннери хол кадыыры-биле кескен сигенни сарааттаан. Баштайгы удаада он тонна хире сиген совхозка дужааттынган.

Сиген белеткелиниң талазы-биле боттарынга алган хүлээлгелерин малчыннар күүседип эгелээн. Тус-тус звенолардан [illegible]

Мөрзек КУДУРУКПАЙ. Шуй суур.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринде, ССРЭ-ниң КАК-та болгаш ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглеринде СЭКП организацияларының партия комитеттериниң бюроларының

МЕДЕГЛЕЛИ

Бо чылдың июль 20-де РСФСР-ниң Президентизи «РСФСР-ниң күрүне органнарынга, албан черлеринге болгаш организацияларынга политиктиг партияларның база хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында» Чарлыкты үндүрген.

Ооң-биле холбаштыр Чепсектиг Күштерниң СЭКП организациязының Бүгү-шеригниң партия комитединиң, ССРЭ-ниң КАК-тың, ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглериниң СЭКП организациязының партия комитеттериниң бюролары дараазында чүүлдү медеглээри эргежок чугула деп санап турар:

РСФСР-ниң Президентизиниң ук чарлыы ССРЭ Конституциязынга, «Хөй-ниити каттыжыышкыннарының дугайында» ССРЭ Хоойлузунга, Кижиниң хамааты болгаш политиктиг эргелериниң дугайында Делегей пактызынга дүүшпес, ынчангаш ол эрге-хоойлу талазы-биле будалчак чорукту күштелдирип, ниитилелде политиктиг удур туржуушкунну чидиглендирип, демократтыг чорудулгаларны кызагдап база диктатура тургузарынга [illegible]

Чарлыкты СЭКП ТК-ның Пленумунуң бүдүүзүнде хүлээп алганы, бистиң бодап турарывыс-биле, коммунистерни партияның Программазының төлевилелин чугаалажып көөрүнден чайладыр. СЭКП-ни чарылдырарынче күткүп, алыс түңнелинде ону, ниитилелдиң каттыштырыкчы күжүн, чурттуң политиктиг амыдыралындан чайладыр сорулганы салып турар.

РСФСР-ниң Президентизиниң чарлыы-биле СЭКП-ниң организацияларының Чепсектиг Күштерге, ССРЭ-ниң КАК-тың органнарынга болгаш кезектеринге база ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглеринге ажылдаарын хоруур дугайында айтырыгны сайгарып көөрүн саналдап турар. Ынчаар болза ол күш-ажылчы болгаш шериг коллективтеринге мораль-политиктиг байдалдың кудулаарынга, оларның бир демнииге, каттыжыышкынның, корабльдериниң болгаш кезектериниң дайынчы белеткелинге багай салдарны чедирер.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринде СЭКП организациязының Бүгү-шеригниң партия комитединиң, ССРЭ-ниң КАК-та болгаш ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглеринде партия комитеттериниң бюролары ол антидемократчы, эрге-хоойлуга удурланышкак актының боттанырын болдурбазын РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарын, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Советтерин, ССРЭ-ниң Президентизин кыйгырып тур.

Армияның болгаш флоттуң, ССРЭ-ниң КАК-тың болгаш ССРЭ-ниң ИХМ-ниң органнарының болгаш кезектериниң коммунистерин, бистиң хөй националдыг Ада-чуртувус кымга-ла эргим болдур, оларны шуптузун боттарының хүрээлениң каттыштырарынче, демократтыг эргелер дээш туржурунче, партияның чаңгыс эвин быжыглаарынче, кризистен чурттуң уштунарынга, националдар аразында чөрүлдээлерни, хан төгүүшкүнүн соксадырынга бүгү талалыг салдар чедиреринче, совет улустуң тайбың күш-ажылының идегелдиг камгалалын хандырарынче кыйгырып тур бис.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринде СЭКП организациязының Бүгү-шеригниң партия комитединиң бюрозу.

ССРЭ-ниң КАК-та СЭКП организациязының партия комитединиң бюрозу.

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглеринде СЭКП организацияларының партия комитединиң бюрозу.

ССРЭ-ниң Дээди Совединде

«РСФСР-ниң күрүне органнарында, албан черлеринде болгаш организацияларында политиктиг партияларның база хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында» РСФСР-ниң Президентизи Чарлык үндүргенинге хамаарыштыр СЭКП ТК-ның Секретариадының, хөй-ниитиниң чамдык организацияларының болгаш шимчээшкиннериниң, күш-ажылчы коллективтерниң, хамаатыларның ССРЭ-ниң Дээди Соведиңге кииргени дилеглери-биле холбаштыр 1991 чылдың июль 20-де үндүрген ол Чарлык ССРЭ Конституциязынга, «Хөй-ниити каттыжыышкыннарының дугайында», «Профессионалдар эвилелдериниң болгаш оларның ажыл-чорудулгазының магадылалдарының дугайында» ССРЭ хоойлуларынга, ССРЭ-ниң өске-даа хоойлуларынга, а ол ышкаш Совет Эвилелиниң киришкени делегей конвенцияларынга дүүжүп турарының дугайында түңнелди бээрин [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов [illegible]

РСФСР-ге чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Төнчүзү. Эгези № 126, 127 «Шынга»).

3. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарынче соңгуулдалар талазы-биле хамаатыларның ниити хуралдары (чыыштары), бир эвес оларга чогуур девискээрниң чурттакчыларының чартыындан эвээш эвези, а конференцияларга — чогуур девискээрниң чурттакчыларының үштүң ийизинден эвээш эвес төлээлери киржип турар болза, чүгле ынчан олар бүрүн эргелиг болур.

Ниити хуралдарга (чыыштарга), конференцияга 16 хар четкен хамаатылар киржир.

82 ЧҮЛ. Чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарынче соңгуулдалар

1. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылганың органнары хамаатыларның эки тура күзелинге үндезилеттинип, оларның эгелээшкини-биле тургустунар.

Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылганың органнарынче соңгуулдаларны чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле хамаатыларның ниити хуралдарынга (чыыштарынга) азы конференцияларынга, а ол ышкаш бүгү-ниити деӊ эргелиг дорт соңгулда эргелерин үндезилеп, тус чер Советиниң бүрүн эргелериниң хуусаазында соңгуулдалар участоктарынга чажыт бадылаашкын-биле чорудуп болур. Чурттакчыларның ниити хуралы (чыыжы) азы конференциязы девискээр хөй-ниити бот-башкарылганың органнарының бүрүн эргелериниң өске хуусаазын тургузуп болур база эргелиг.

2. Чер-чер Советтери чурттакчы чоннуң эгелекчи бөлүүнүң саналын ёзугаар бот-башкарылганың органнарынче соңгуулдаларның эрттирер хуусааларын, чурумун болгаш төлээлээшкинниң нормаларын дугуржуп чугаалажыр, а соңгулда участоктарынга дорт соңгуулдаларны чорудуп тура, чурттакчыларның санындан соңгулда комиссияларын тургузар болгаш кандидаттарны дешшидип үндүрериниң чурумун чугаалажып дугуржур.

3. Чурттакчы чоннуң хөй-ниити бот-башкарылганың органнарынче соңгуулдаларның белеткели болгаш эрттирилгези ажык болгаш ажык-чарлыг боттаныр. Соңгуулдаларның белеткелинге болгаш эрттирилгезинге холбашкан чарыгдалдарны чер-чер Советтериниң күзели-биле, оларның чөпшээрели-биле чорудар.

4. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарынче соңгуулдаларны, бир эвес оларга дансыда киирген соңгукчуларның чартыындан эвээш эвези киришкен болза, боттанган деп санаар.

5. Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның санындан хөй үнну алган хамаатыларны хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарының составынче соңгуттурган деп санаар.

83 ЧҮЛ. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарының кол бүрүн эргелери

1. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының баш миннир айтырыгдары оларның дүрүмнери (уставтары-биле) чер-чер Советтериниң болгаш тус черниң администрациязының оларга дамчыткан бүрүн эргелерин санавышаан, тодараттынар.

2. Чер-чер Советтери болгаш тус черниң администрациязы чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнары-биле кады, оларның чөпшээрешкени-биле кады баш миннир айтырыгларның сферазын, а ол ышкаш чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының чөпшээрели чокка шиитпир хүлээп алдынмас айтырыгларның дансызын тургузар.

3. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнары тус чер Советинге оларны бүрүткээн үеден эгелеп юридиктиг эргелерлиг болуп болур. Бүрүткел кылырындан ойталаашкынны судка хомудап болур.

84 ЧҮЛ. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының экономиктиг ажыл-чорудулгазы

Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнары дараазында эргелерлиг:

чурттакчы чоннуң бараан болгаш ачы-дуза херектелдерин хандырар бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны тургустунган чурум ёзугаар тургузуп болур;

девискээрниң чаагайжыдылгазының болгаш чурттакчы чоннуң коммунал хандырылгазының, чуртталга фондузунуң тудуунуң база септелгезиниң, социал инфраструктураның талазы-биле ажылдарны күүседири-биле оларга чарыгдаары көрдүнген тус черниң бюджединиң акша-төгерии болгаш боттуң сан-хөө курлавырларын ажыглап тура чагыкчы болуп болур;

сорулгалыг социал программаларны акшаландырары-биле эки тура үндезинге чурттакчы чоннуң, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның акша-хөреңгизин каттыштырып болур;

акционер азы хуусу үндезинге сан-хөө-чээли албан черлерин тургузарынга база оларның ажыл-чорудулгазынга бот-хуу курлавырларлыг киржип болур;

чурттакчы чоннуң социал-экономиктиг херектелдерин хандырар сорулга-биле хоойлу-дүрүм хорувайн турар өске-даа экономиктиг ажыл-чорудулганы организастап болур;

бодунуң дүрүмүнге (Уставынга) дүүштүр штаттарны болгаш ажылдакчыларның ажыл төлевириниң чурумун тодарадыр эргелиг.

85 ЧҮЛ. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының сан-хөө курлавырлары

1. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының сан-хөө курлавырлары боттуң чээли, а ол ышкаш чер-чер Советтериниң болгаш администрацияның дамчыткан акша-хөреңгизинден тургустунар.

Боттуң сан-хөө курлавырлары чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының экономиктиг ажыл-чорудулгазының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның, хамаатыларның эки тура дадывырларының болгаш өргүлделериниң, а ол ышкаш өске-даа киирилделерниң күзели-биле тургустунар.

2. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнары оларның эргезинде турар сан-хөө курлавырларын Устав сорулгаларынга болгаш чогуур девискээрлерниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программаларынга дүүштүр бот-хуу ажыглаар.

86 ЧҮЛ. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының чер-чер Советтери-биле, тус чер администрациязы-биле база девискээр депутат бөлүктери-биле харылзаазы

1. Чер-чер Советтери, тус чер администрациязы, девискээр депутат бөлүктери чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының бүрүн эргелерин боттандырарынга салдар чедирер.

2. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнары чер-чер Советтериниң сессиязының ажылынга, бир эвес оларның эрге-ажыктарынга хамааржыр айтырыгларны чугаалажыр болза, киржир эргелиг.

VII. Тус чер бот-башкарылгазының эргелериниң магадылалдары

11 ЭГЕ

Тус чер бот-башкарылгазының эргелериниң магадылалдары

87 ЧҮЛ. Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының шиитпирлериниң албан күүселдези

1. Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының оларның эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр хүлээп алган шиитпирлерин ооң девискээринде турар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның, тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш хамаатыларның күүседири албан.

2. Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының оларның эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр хүлээп алган шиитпирлерин күрүне эрге-чагыргазының, эргелеп башкарылгазының өске-даа органнары солуп болбас.

3. Бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, хөй-ниити каттыжышкыннары, тус чер бот-башкарылгазының органнары оларның эрге-дужаалдыг кижилери, хамаатылар чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының мурнунга эт-хөреңги дээш харысалгалыг; девискээрге, чурттакчы чоннуң эрге-ажыктарынга оларның хөделиишкиннери-биле азы олутпайы-биле чедирген когаралын эгидер.

4. Чер-чер Советтери, тус чер администрациязы чогуур күрүне органнарының, хөй-ниити каттыжышкыннарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның эрге-дужаалдыг кижилерин Советтиң, тус чер администрациязының шиитпирлерин күүсетпээни дээш хоойлужудулгада доктааткан чурум ёзугаар сагылга-чурум харысалгазын онаар дугайында билдириишкинни чогуур органнарже киирер эргелиг.

Советтиң, тус чер администрациязының киирген билдириишкинин чогуур органнар хүлээп алган хүнүнден эгелээш 15 хонук иштинде сайгарар ужурлуг.

5. Тус чер Советиниң, тус чер администрациязының эргезинде кирип турар шиитпирлерни күүсетпээни дээш эрге-дужаалдыг кижилерни база хамаатыларны администрация талазы-биле хемчээн ап, судтуң шиитпири-биле 500-теӊ 5000 рубль хемчээлге чедир торгаар.

Бо хоойлуда көрдүнген харысалга ёзугаар административтиг чурум үрээшкининиң дугайында херектерни 7 хонук хуусаа иштинде көөр. Улус судьязының шиитпири прокурорнуң, судьяның бодунуң удурланыышкыны-биле, а ол ышкаш прокурорнуң удурланыышкыны хамаанчок, үстүкү судтуң даргазының удурланыышкыны-биле солуттунган азы өскертинген турар ужурлуг.

88 ЧҮЛ. Тус чер Советиниң девискээринге хоойлу-дүрүмнү хандырары

Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының эргелери:

1. Ук черде чурттап турар хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын, ол ышкаш тус чер Советиниң эргезин үреп турар күрүне эргелелиниң органнарының, тус чер бот-башкарылгазының органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның, хөй-ниити каттыжышкыннарының актыларын күш чок деп хүлээп көөр болгаш ол актыларның күүселдезин судтуң азы арбитраж судунуң шиитпири хүлээп алгыже чедир соксаадыр негелдени судка азы арбитраж судунга тургузар.

2. Бойдустуң халаптары, экологтуг айыылдыг эпидемиялар, эпизоотиялар, өрттер болганда, хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээнде хоойлу ёзугаар хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырарын, оларның эргелерин база хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын камгалаарын, өнчүнүң бүгү хевирлериниң болгаш корум-чурум камгалаарын боттандырар.

89 ЧҮЛ. Чер-чер Советтериниң аразында чөрүлдээлерни (маргылдааларны) чарары

Чер-чер Советтериниң аразында маргылдааларны дараазында чурум ёзугаар көөр:

1. Административтиг-девискээр тургузугларының айтырыгларының талазы-биле чер-чер Советтериниң аразында маргылдааны РСФСР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр үстүнде турар Советтер чарар.

2. Эт-хөреңги талазы-биле чер-чер Советтериниң аразында маргылдааны арбитраж суду көөр.

3. Чер-чер Советтериниң аразында өске-даа маргылдааларны үстүнде турар Совет, азы талаларның бирээзиниң негелдезин ёзугаар маргылдаалыг талаларның төлээлекчилеринден тургускан үстүкү Советтиң тургусканы чөпшээрежилге комиссиязы чарар. Үстүкү Советтиң азы чөпшээрежилге комиссиязының хүлээп алган шиитпиринге удурланып, судче киирип болур.

Район болгаш хоорай Советтериниң шиитпирлерин край, область судтарынче, автономнуг область, автономнуг округ судтарынче, а улус депутаттарының Советтериниң край, область Советтериниң улус депутаттарының автономнуг область, автономнуг округ Советтериниң шиитпирлерин — РСФСР-ниң Дээди судунче хомудап болур.

90 ЧҮЛ. Чер-чер Советтериниң саналдарын чугаалажып көөрү

РСФСР-ниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының, РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның дээди органнары бодунуң ажыл-чорудулгазынга чер-чер Советтериниң саналдарын чугаалажып көөр база өөренир, ол саналдарны канчаар чугаалажып көргениниң түңнелдерин оларга дыңнадыр хүлээлгелиг.

91 ЧҮЛ. Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының харысалгазы

1. Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының, а ол ышкаш оларның органнарының эрге-дужаалдыг кижилери хүлээп алган шиитпирлери дээш хоойлу-дүрүм ёзугаар харысалгалыглар.

2. Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының, оларның органнарының база эрге-дужаалдыг кижилериниң чөптүг эвес шиитпирлериниң түңнелинде чедирген когаралды судтуң азы арбитраж судунуң шиитпиринге үндезилээш, чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының болгаш оларның органнарының боттарының өнчү-хөреңгизиниң күзели-биле бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга болгаш хамаатыларга долуу-биле эгидер.

Оларның ажылчыннарының азы эрге-дужаалдыг кижилериниң чедирген когаралын чандырып берген тус чер Совети, администрациязы, оларның органнары ол кижилерден чедирген когаралдың түңүн, бир эвес өске түң хоойлу ёзугаар тургустунмаан болза, төлээн түңнүң хемчээли-биле ол кижилерге төлээр кылдыр негелдени тургузар эргелиг.

3. Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының, оларның органнарының база эрге-дужаалдыг кижилериниң шиитпири хоойлуга дүүшпес, хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын үреп турар болза, хамаатылар судче билдирип эргелиг.

92 ЧҮЛ. Советтиң болгаш тус чер администрациязының эрге-дужаалдыг кижилеринге кызыгаарлаашкын

1. Тус чер администрациязының удуртукчузу болгаш эрге-дужаалдыг кижилер депутаттар болбас.

2. Советтиң даргазы болгаш ооң оралакчылары, Советтиң аппаратының салбырлар удуртукчулары, тус чер администрациязының база ооң органнарының болгаш салбырларының удуртукчулары:

а) өске күрүне органнарынга, а ол ышкаш хөй-ниити каттыжышкыннарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга шалыңныг эрге-дужаал ээлевес;

б) бүрүткеттинген политиктиг партияларга, шимчээшкиннерге, клубтарга база бөлүктерге кирбес;

в) бодунуң ажыл-чорудулгазынга тус чер бюджединиң акша-хөреңгизин ап турар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның баштаар черлериниң азы өске удуртур органнарының составынга кирбес;

г) муниципалитет өнчүлүг, азы ук Советтиң девискээринде турар азы ук Советтиң бюджеди-биле холбаалыг болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазынга ооң акша-хөреңги, үндүрүг азы өске-даа сан-хөө чиигелделери ап турар бүдүрүлгелерден, албан черлеринден, организациялардан кандыг-даа орулганы, чаңгыс удаа азы доктаамал шаңналдарны алыр эрге чок.

3. Бо чүулдүң негелделерин айыттынган эрге-дужаалдыг кижилер хажытканда, административтиг чурум үрээшкини азы кезээнче херээнге онаап болур чүве чок болза, корум-чурум харысалгазын онаап, ажылдан дүжүреринге азы ону дедир кыйгыртырынга чедир айтырыгны тургузар.

93 ЧҮЛ. Советтиң, тус чер администрациязының удуртукчуларының өске-даа эрге-дужаал ээлээн кижилерниң социал магадылалдары

1. Советтиң даргазының болгаш ооң оралакчызының, тус чер администрациязының удуртукчузунуң, ооң оралакчыларының болгаш тус чер администрациязының эрге-дужаалдыг кижилериниң шалыңын РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң бадылап кааны чер-чер Советтериниң болгаш тус чер администрациязының удуртукчуларының эрге-дужаал шалыңының схемазын ёзугаар Совет доктаадыр. Эрге-дужаал шалыңын, күрүне бүдүрүлгелериниң (каттыжышкыннарының) удуртукчуларының шалыңынга дең кылдыр доктаадыр.

2. Советтиң, тус чер администрациязының удуртукчулары, тус чер администрациязының эрге-дужаалдыг кижилери, оларны эрге-дужаалдан халап каапкан таварылгада, бир чыл иштинде чаа ажылче кирип алгыже, Советтиң тургускан шалыңын дараазында байдалдарда алыр:

а) эрге-дужаалга соңгаан хуусаа төнгенде болгаш чаа соңгулдалар үезинде соңгуттунмаан азы томуйлатпаан болза;

б) администрация-девискээр үлелгезиниң өскерилгени-биле Советти азы тус чер администрациязын узуткаанда, тус чер администрациязын өскээр эде чаартканда;

в) бир эвес ук ажылга бир чылдан эвээш эвес ажылдаан болза, Советтиң удуртукчуларының азы тус чер администрациязының эки тура-биле ойталаан дугайында билдириишкинин хандырган соонда.

3. Бир эвес айыттынган эрге-дужаалдыг кижилерниң чаа шалыңы мурнунда ап турганындан куду болза, мурнуку шалыңынга чедир немелде төлевирни кылыр, ынчалза-даа ажылындан үнгенинден бээр календарьлыг бир чылдан эвээш эвес хуусаада төлевирни тус чер бюджединден кылыр.

4. Бо чүулдүң ийи дугаар пунктузунда айыттынган дүрүмнер дараазында таварылгаларда күш чок болур:

а) Советтиң удуртукчуларын албан-дужаалдан кыйгыртканда;

б) тус чер администрациязының удуртукчузун албан-дужаалдан кыйгыртканда;

в) айыттынган эрге-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр судтуң шиитпири хоойлу ёзугаар күштүг болуп киргенде.

94 ЧҮЛ. Чер-чер Советтериниң болгаш тус чер администрациязының ажыл-чорудулгазынга хоойлу-дүрүмнү сагып турарынга хайгаарал

РСФСР-ниң Чингине прокурору болгаш аңаа чагырткан прокурорлар чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының, оларның органнарының болгаш эрге-дужаалдыг кижилериниң хоойлужудулганы күүседип турарынга хайгааралды боттандырар.

РСФСР-де күштүг, РСФСР-ниң девискээринге күштүг болуп турар ССРЭ-ниң хоойлужудулгазынга, РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында турар республикаларның хоойлужудулгазынга чөрүшкек чер-чер Советтериниң тус чер администрациязының, ооң органнарының база эрге-дужаалдыг кижилериниң шиитпирлеринге удурланыышкын кылып болур. Прокурорнуң удурланыышкынын чогуур тус чер Советинге, тус чер администрациязының удуртукчузунга үстүкү Советке дыңнатпышаан чедирер.

Бир эвес прокурорнуң удурланыышкынын он хонук дургузунда көрбээн азы тус чер Советти, тус чер администрациязының удуртукчузу ону хүлээп көрбээн болза, прокурор судче бээр эргелиг.

95 ЧҮЛ. Чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының болгаш чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыры

1. Чер-чер Советтериниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде дараазында таварылгаларда соксадыр:

а) ССРЭ Конституциязын, ССРЭ хоойлужудулгазын, РСФСР Конституциязын, РСФСР хоойлужудулгазын, РСФСР-ниң составында турар республикаларның конституцияларын болгаш хоойлужудулгазын, хамаатыларның эргелерин база хосталгазын чаңгыс эвес удаа хажытканда;

б) бир эвес база катап соңгуткан Совет бирги сессия ажыттынгандан бээр бир ай дургузунда структуразын тодаратпаан болгаш бодунуң органнарын тургузуп албаан болза;

в) бир эвес Совет даргазын хостаан хүнден бээр бир ай иштинде Советтиң чаа даргазын соңгуп албаан болза;

г) бир эвес Совет дөрт ай дургузунда депутаттарның саны кворумга четпес чыдып турганындан сессия чыылдырып чадаан болза.

Тус чер Советиниң бүрүн эргелериниң соксааныының дугайында доктаалды РСФСР-ниң Дээди Совети, РСФСР-ниң составында турар республикаларның Дээди Советтери РСФСР-ниң Конституция судунуң түңнелинге үндезилеп хүлээп алыр.

2. Чер-чер Советтериниң бүрүн эргелери Советтиң бодунуң тарап душкениниң болгаш узуткаттынганының соонда соксаар. Ук Советте бактаап турар депутаттарның үштүң ийи кезээ бадылаанда, шиитпир хүлээп алдынар, а ол ышкаш тус чер референдумунуң бадылаашкын дансызынче кирген соңгукчуларның хөй кезии Советтиң эргезин хуусаа бетинде соксадыр дээш бадылаан болза.

3. Советтиң бүрүн эргезиниң хуусаа бетинде соксааны-биле улус депутаттарының бүрүн эргелери соксаар.

4. Улус депутаттарының Советиниң чаа чыышкының соңгуулдаларын эрттирер хүнүн үстүкү Совет Советтиң эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында шиитпирни хүлээп алганындан бээр ийи айдан орай эвес хуусаада тодарадыр.

5. Тус чер администрациязының удуртукчузунуң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде дараазында таварылгаларда соксадыр:

а) олар РСФСР-ниң хамаатызы болур эргезин чидиргенде;

б) тус чер администрациязының удуртукчузунуң Советтиң девискээриндең өскээр (Советтиң девискээринде турар чурттакчы пунктудан дашкаар) доктаамал ажылдаары болгаш чурттаары-биле чорупканда;

в) тус чер администрациязының удуртукчузунга хамаарыштыр судтуң бурудаткан шиитпири хоойлу ёзугаар күштүг болуп киргенде;

г) бүрүн эргезин дужаар дугайында хуу билдириишкин киргенде;

д) тус чер администрациязының удуртукчузун соңгукчулар дедир кыйгыртканда.

Тус чер администрациязының удуртукчузунуң эргелериниң душкениниң дугайында шиитпирни айыткан таварылгаларда Совет хүлээп алыр.

6. Чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органының бүрүн эргелерин дараазында байдалдарда соксадыр:

а) хоойлужудулганы чаңгыс эвес удаа хажытканда. Чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органының эргезиниң хуусаа бетинде соксааныының дугайында шиитпирни Совет хүлээп алыр;

б) тарап душкен таварылгада.

7. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органының эргелериниң хуусаа бетинде соксааныының дугайында шиитпирни судче берип болур.

96 ЧҮЛ. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының эргелериниң магадылалдары

1. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнары хамаатыларның эргелери болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктары хажыттынганда, хажыттынган эргелерни хоойлужудулгага дүүштүр катап тургузар негелдени суд мурнунга тургузар эргелиг.

2. Чурттакчы чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарының болгаш чер-чер Советтериниң, тус чер администрациязының аразында маргылдааларны үстүкү Совет чарар.

РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың июль 6.

БАШКЫ БАЗА КОМПОЗИТОР

Культураның хоочуннары

Пионер апаргаш, үргүлчү ырлаар ырывыста мындыг одуруглар сагыжымда мөңге арткан:

«Ада Ленин адын эдилээш,
Аас-кежиктиг совет
чаштар бис.
Комсомолду дөзеп салгаар
бис.
Коммунистиг партияга
шынчы бис...»

Өөреникчи чылдарымдан ол ырла сестер мээн амыдыралымга бир уттаныышкынныг оруукту бергенинге, ол ыр хөй салгалдарга ынак ыры болганынга үе бисте херечи болган. Ынчан-даа, ооң соонда-даа ол ырны кым чогааткаанын билбес чордум.

Ырны чогааткан кижи бо чылын 60 хар, а ыры чогааттынганда 40 чыл болганда, ооң аялгазын чогааткан кижи ону ырлап олурда чыжаар аас-кежиктиг болдум. Ол болза бот-тывынгыр композитор, хоочун башкы Сорук Намчылович Сат-тыр. 1931 чылда Улуг-Хем кожуунуң Шагаан-Арыгга төрүттүнгеш, ол хоорайның ортумак школазының чедиги клазын дооскаш, 1949 чылда Кызылдың башкы училищезинче кирген. Музыкага чажындан черле салымныг болган ол оол, училищеге башкылап турган, сөөлүнде ат-сураглыг композитор апарган Сергей Гайдан, хөгжүмчү Леонид Шевчук оларга башкыладып чораан. Ынчан ооң баштайгы бижээн ырларының бирээзи, шүлүкчү Юрий Кюнзегештиң шүлүүнге «Коммунистиг партияга шынчы бис» деп ырызы төрүттүнгени ол.

1956 чыл — Сорук Намчыловичиниң амыдыралында онзагай чылдарының бирээзи. Ол чылын башкының дипломун алгаш, Баян-Кол школазынга башкылай берген. Ынчан скрипкага ойнаар баштайгы ыры «Кежээки хаяа» чогааттынган. Ооң бээр ол улуг-соңгаа чок улус өөредилгезиниң шугумунга ажылдап, аныяк салгалдың кижизидилгезинге ажыл, амыдыралын тураскааткан. Ооң-биле кезээде кады чоруур хөлегези — ынак музыказы, ыры чогаадыры. Бот-тывынгыр композитор башкылап чорааш, Красноярскиниң башкы институдун бот-өөредилге-биле база дооскан. Ооң география башкылап келген. Шилип алган ажылынга бердинген башкы бодунуң 60 хар четкен назынының 35 чылын өөредилге-кижизидилгеге ажылынга тураскаадып, ам-даа аңаа үлүг-хуузун киирип чоруур. Ол чылдарның хөй куруузун тераан Улуг-Хемниң Баян-Кол, Ак-Туруг, Булуң-Терек школаларынга, амгы инспекторлап ажылдап турары Улуг-Хем районнуң улус өөредилге килдизи болур. Школаларга Сорук Намчылович өөредилге кичээлдериниң аңгыда салым-чаяанының сонуургалы-биле доктаамал ыры башкылап, музыка бөлгүмнерин удуртуп, тыва хөгжүм, аялганы өөреникчилер аразынга нептередир ажылга идепкейлиг киржип келген.

Школаларга эрткен 35 чылдарның чээрбизи С. Н. Саттың организакчы чоруун илередип, улус өөредилгезиниң удуртур ажылынга бараалгаттынган. Школаларга өөредилге эргелекчилеп, директорлап, районо ажылдакчызы хүлээлгелеринге ол чедиишкинниг ажылдап келген. Ооң түңнели бо хүннерде Сат Намчыловичиниң «Улус чырыдылгазының тергиини» деп демдек-биле шаңнатканы болур.

Бодунуң башкы ажылындан аңгыда, чурттап чораан суурларының, ында ажыл-агыйларының хөй-ниити ажылдарының ол идепкейлиг киржикчизи чораан. 1959 чылдан СЭКП кежигүнү, хөй катап депутаттап чораан хөй-ниитичи башкы бо-ла эге организацияларның партия секретары ийикпе азы барык доктаамал пропагандист чораан. Чон аразынга эки пропаганда ажылы дээш ГДР-же баар халас путевка-биле шаңнаткан чери база бар.

Үжен беш чыл иштинде өөредип келгени өөреникчилериниң чежезин ол сактырыл, адап олурганнарының аразындан чүгле бодум эки таныырларымны сактыр аргалыг болган мен. Ол болза Тываның Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, уран чүүл эртемнериниң кандидады Зоя Кыргыс, Шагаан-Арыгның № 8 профтехучилищезиниң директору, ССРЭ-ниң хостуг хүрешке спорт мастери Николай Монгуш, «Х Улуг хурал» совхозтуң директору, Тимирязев аттыг кедээ ажыл-агый академиязының доозукчузу Кызыл-оол Дүрбүлең, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Андрей Содунам болгаш өскелерни-даа адап, оларның тергээн тыва чериниң культурлуг болгаш экономиктиг сайзыралынга ажык-дузазы улуг кижилер болуп ажылдап чоруурунга чоргаарланып орар болду.

Сорук Намчыловичиниң ажыл-ижинге, чогаадыкчы сайзыралынга улуг деткимчени көргүзүп чоруур кижи кадайы болбайн канчаар. Күш-ажылдың хоочуну Полина Шаравиевна башкы ажылынга дөртен хире чылды бараалгатпаш, пенсияже үнгеш, ажы-төлүн, оларның ажы-төлүн өстүржүп олурар.

Башкының чымыштыг ажылы, хөй-ниитиниң төнмес-батпас даалгалары, боттуң хуу амыдыралының кызыг-чайы чеже-даа үе бербес болза, Сорук Намчылович бүгү назынында музыкадан чарылбайн, аңаа ол не хамыкы-биле ынакшаан кижилерниң бирээзи. Ыры чогаадырда ол ооң саны хевудээринче кажан-даа сагыш салбас, а ырлары чонга чоок, оларның сагыш-сеткилинге таарзыр болурун чедип алырын кызып чоруур. Өскен чери Шагаан-Арыг 100 чылын демдеглеп, эрги хоорай-биле чон чарлып, байырлажып турда, композиторнуң чүрек-хөрээ хөлзеп, дойлуп, дыңнаан кижиниң куйта-бажынга ажынадыр дээптер, бойдус камгалалынга хамаарылгалыг ырының сөзүн, аялгазын ол чогаадыпкан:

Көгерерген Саян хөөлбээ
черим долду.
Хөлбен шынзам сугнун
дүүнче дүшкү берди.
Көвей чонум төрээн черден
чарлып келди.
Хөгжүм үнү ургунчыг
ыглай берди.
Чарлыышкынның
Шагаан-Арыг калызынче
Шагда көрбээн чаңгыс
класстың чадап тур мен...

Композиторнуң бир онзагай чүүзен, кезээде чогаадыкчы диладашкынде чоруур. Эрткен чылын ол рондо стилинге «Тыва черим дыңгылдайы» деп хөй хөгжүм херекселдеринге ойнаар клавирни чедиишкинниг чогааткан. С. Саттың баштайгы тыва скрипкага ойнаар кижилерниң бирээзи чораны манаа хөйнү ойнганы илдек. Ол ышкаш Торгалыг суурунуң 60 чылында, ооң чурттакчыларының дилээ-биле «Торгалывыма» деп ырының сөзүн болгаш аялгазын чогааткан.

Хоочун башкы, бот-тывынгыр композитор С. Н. Сат 60 харлаза-даа, чоннуң чугаалажыры дег, адакбышкаа чиик, ажыл-ишчизи күштүг, чогаадыкчы тура-хөөнүн салбаан, чаа хоорай Шагаан-Арыгның хөгжээзиниң амыдыралының идепкейлиг киржикчизи болбушаан. Чээрби ажыг ырларның автору ол кижи С. Сурунмаадын шүлүүнге «Чагыг» деп ырны бижээш доозуп олурда, ооң баштайгы дыңнакчызы болур аас-кежик мээң таварышты. Чогаадыкчы чүткүлдүг хоочун башкыга салым-чолдуг узун орукту күзевес аргажок.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

«Сибирь дугуржулгазы»

ЭКОНОМИКТИГ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫҢ ЧАА ХЕВИРИ

— Александр Донгакович, ол хуралдың дугайын бистиң номчукчуларывыс улуу-биле сонуургап турар. Чүге дээрге оон ажылынга РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин киришкен болгай. Тывадан анаа кымнар киришкениил база анаа кандыг айтырыгларны чугаалашканыл?

— Ол хуралга Сибирьде турар административтиг-девискээр тургузугларының улус депутаттарының Советтериниң, оларның күүсекчи органнарының бирги удуртукчулары, Сибирьниң улуг хоорайларының кол удуртукчулары киришкен. Бистиң республикадан анаа Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч-Д. Б. Ондар, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиков, хоорккүском даргазы В. Х. Кара-оол киришкен.

«Сибирь дугуржулгазында» кирип турар девискээрлерниң экономиктиг кады ажылдажылгазынга хамаарышкан айтырыгларны анаа чугаалашкан. Ол талазы-биле чугула документ хүлээп алдынган, анаа Б. Н. Ельцин ат салган.

— «Сибирь дугуржулгазы» деп чогум чүү деп чүвел ол? Экономиканы эргелеп башкарарының ээлчеглиг хевири бе азы «Сибирь республика» деп чүвени тургусканы ол бе?

— Ындыг эвес. Ол дээрге ук девискээрде турар республикаларның, областарның, өске-даа тургузугларның аразынга экономика талазы-биле бир демниг хөделип ажылдаарының чаа хевири-дир. Тодаргайлаарга, дорт харылзааларны хөгжүдериниң чаа аргазының тургустунганы ол болур. Девискээрлер аразынга харылзааларны быжыглаар дугайында идея чаа тыптып келбээн. 50-60 чылдар үезинде турган совнархозтарны сактып көрээлинер. Ол үеде улуг-улуг девискээрлерниң экономиказын эргелеп башкарарының болгаш хөгжүдериниң оруктарын, аргаларын дилеп тывар талазы-биле оралдажыышкыннар кылдынып турган болгай. Амгы үеде, рынок харылзааларынче шилчип турар байдалдарда ол аргалар чаа ёзу-биле шиитпирлеттинип эгелээн. Оон-биле чергелештир республикаларның, крайларның тускайлаң чоруу калбарып орар болгай.

Эрткен чылдың октябрьда Сибирьниң ол черлери экономиктиг керээни чарып алган. Ону «Сибирь дугуржулгазының» девискээрлер аразының ассоциациязы деп адаан. Ноябрь айның төнчүзүнде ол дугуржулгага Тыва болгаш Бурят АССР-лер база өске-даа чамдык девискээрлер каттыжып кирген.

— Дугуржулгада чогум кымнар бактаап кирип турарыл?

— Ол улуг ассоциация. Ында Алтай болгаш Красноярск крайлар, Кемерово, Новосибирск, Омск, Томск, Тюмень, Иркутск, Чита областар, Бурят, Тыва, Даг-Алтай, Хакас АССР-лер, Эвенк, Таймыр, Агин-Бурят, Усть-Орда автономнуг округтар бактаап кирип турар. Ол черлерниң турар черлерин каттыштыр алырга, чурттуң кончуг улуг девискээри анаа хамааржы бээр. Дугуржулгага кайы-даа чер кирип болур. Совет болгаш даштыкы бүдүрүлгелер, организациялар ооң кежигүнү боор болур.

— Ассоциацияның амгы болгаш алыс сорулгалары кандыг янзылыгыл?

— Сорулгалар улуг. Кол сорулга — бот-боттарынга ажыктыг экономиктиг харылзааларны хөгжүдери болгаш ханыладыры, моон мурнунда тургустуна берген ажыл-агый болгаш садыг харылзааларын (девискээрлер аразының) быжыглап арттырары болгаш улам бурунгаарладыры, бот-боттарынга продукция, чиг эт чорудуп бээрин калбартыры болур. Ол бүгү дээрге хөгжүлдениң келир үезинге дүүштүр Сибирьниң эртем болгаш бүдүрүлге күчүлерин мөөннээри болгаш сайзырадыр дээни-дир. База бир кол чүүл — социал программаны чогумчалыг чогаадып тургускаш, бир демниг боттандырары болур. Программада көрдүнүп турар чүүлдер-ле хөй. Чижээ, чаа байдалдарда ажылдап билир кадрларны белеткээри.

> **Сибирьниң девискээринде турар республикаларның, крайларның болгаш областарның база автономнуг тургузугларның күрүне эрге-чагырга органнарының удуртукчуларының хуралы болуп эрткен дугайын бистиң солунувус моон мурнунда дыңнаткан. Ол хуралга Тыва АССР-ниң делегациязы база киришкен. Анаа чүнү чугаалашканын-га база кандыг айтырыгларны дугуржуп алганынга хамаарыштыр каш айтырыгны бистиң корреспондентивис ук хуралдың киржикчизи, Тыва АССР-ниң Экономика талазы-биле күрүне комитединиң даргазының бирги оралакчызы Александр Донгакович Б е г з и г е салган.**

оларның мергежилин бедидери, даштыкы экономиктиг харылзааларны калбартыры дээш оон-даа өске. Ол бүгүнү ассоциацияның уставында тодарадып айыткан.

— Ассоциацияны кым удуртуп баштап турарыл?

— Ооң дээди органы Ассоциация чөвүлели болур. Ону ында бактаап кирип турар черлерниң төлээлекчилеринден тургускан. Чөвүлел бодунуң даргазын соңгуп алган. Амгы үеде ону улус депутаттарының Новосибирск область Совединиң даргазы В. П. Муха даргалап турар. Чөвүлелдиң даргаларын ээлчештирип турары уставта көрдүнген. А күүсекчи орган — чөвүлелдиң дирекциязы, ооң структуразы улуг. Дирекция тус-тус девискээрлерге төлээлекчилерин тургуза бээр.

— База бир артык аппарат звенозу тургустуна бербээн чүве бе? База дирекция дээш оон-даа өске ол улуг аппаратты тударынга херектиг акша-хөреңги кайын алдынарыл?

— Аппаратты тудуп тургузары кончуг чугула. Оон башка перспективтиг планнар чогааттынмайн, ажыл-чорудулга бүтпейн баар. Бүгү чарыгдалдарны ассоциацияның акша-хөреңгизи-биле дуглаар апаар. А ооң акша-хөреңгизи ында кирип турар девискээрлерниң хуучу салыышкыннарындан, устав болгаш өске-даа фондулардан баштайгы үеде алдынар. Ооң соонда орулгаларының күсели-биле ажылдап, чурттай бээр. Бистиң республикавыс чогуур түңнүг дадывырны база киирер. Ынчалзажок оон-биле кызыгаарлаттынып болбас. Бүгү-ле чүүлдерни РСФСР-ниң Президентизиниң ат салган документизинде көрген.

— Ол кандыг янзылыг документ ирги?

— Чугула документ. Ында чүнү-даа мурнунда «Сибирь дугуржулгага» юридиктиг эргени тывысканы көрдүнген. Президент моон мурнунда Уралдың, Карелияның, Коминиң ындыг ассоциацияларынга хамаарышкан документилерге ат салган болгай. Бо документиде «Сибирь дугуржулгазының» статузунуң дугайында доктаалдың төлевилелин ажылдап кылгаш, Дээди Советке киирип көөрүн РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дааскан. Ассоциацияның тускайлан болурун, чеже хире түңнүг үндүрүгнү Россия Федерациязынга төлээрин, бүдүрген бараанарының, чиг эдииниң чеже хирезин арттырып алырын болгаш өске-даа чүүлдерни ында көрген. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели «Сибирь дугуржулгазының» устав фондузунга 150 млн. рубльди тускайлап бээри бирги ээлчегде көрдүнген.

— Силерниң бодап турарынар-биле алырга, «Сибирь дугуржулгазының» ачы-дузазы, салдары Тывага кандыг янзылыг болурул?

— Ассоциацияның кежигүнүнге кирип алган болганда, Тываның экономиказы дүрген хөгжүй бээр, чонунуң амыдыралы дораан экижип эгелээр деп бодаар болза, ол шын эвес. Хамык ужур — өске, ылангыя кожа-хелбээ турар крайлар, областар болгаш республикалар-биле демнежип алгаш, боттарывыстың канчаар ажылдаарывыстан бүгү чүве хамааржыр. Бодувустуң бойдус байлаавысты, чиг эдивисти, иштики курлавырларывысты өске черлерни чеже хирени база кандыг чүүлдерге орнап бээривисти, республикавыска кандыг адырларны дүрген хөгжүдүп эгелээрин хынамчалыг санап көөр ужурлуг бис. Өске черлерниң дузаламчызы чокка чиик болгаш аъш-чем үлетпүрлериниң бүдүрүлгелери биске туттунмас деп чүве билдингир. Оларны ажыглап ажылдадырынга база-ла бедик мергежилдиг болгаш тускай эртемниг кижилер негеттинер. Ындыг кижилерни кожаларывыс дузазы-биле белеткээр бис. А эртем-техниктиг депшилгениң айтырыгларын кажан-даа уттуп болбас херек.

Бо бүгү чүүлдер талазы-биле дугуржулгалар кылдынып турар. Чижээ, Кызылга тудар хой кежи эттээр болгаш тон даараар фабриканың тудуун кылырын Братск хоорайның тудугжулары-биле дугуржуп турар бис. Хой дүгү чуп арыглаар, мебель кылыр, тудуг ыяжы ажылдап кылыр болгаш эъттен, сүттен аъш-чем аймаа кылыр бичежек бүдүрүлгелерни кылып алырының айтырыгларын улаштыр шиитпирлеттинер апаар. Даштыкы туризм айтырыын база-ла ассоциацияның шугуму-биле шиитпирлээр апаар. Моон алгаш көөрге безин кылыр ажылдар хөй ышкажыл.

— Беседа дээш четтирдивис.

Сандро МААДЫ.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

(Эгези № 121 «Шында»).

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

«Хемчик» совхозтан

Донгак Очур Чанзанович — сарлык кадарчызы.

Ооржак Бадыргы Дастай-оолович — сарлык кадарчызы.

Саая Дагаа Нуржутовна — малчын.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Зиновьева Васса Михайловна — «Кызыл» агрофирмазында килдис начальниги.

Монгуш Ким Доржуевич — РСФСР-ниң партия райкомунуң контроль комиссиязының даргазы.

Конодакова Саяна Кенденовна — улус депутаттарының Каа-Хем суур Совединиң специализи.

Петренко Виктор Николаевич — «Кызыл» агрофирмазының комплектация талазы-биле инженери.

Соболева Валентина Михайловна — районнуң холушкак садыының директору.

«Тере-Хөл» совхозтан

Ак-оол Седен Сотпаевич — пенсионер.

Аннай Андрей Нанзатович — пенсионер.

Артына Ныммы-Сүрүң Судиевна — пенсионер.

Иргит Чөнекпен Санаа-евна — пенсионер.

Калзан Идам Константинович — пенсионер.

Кызыл Иван Сосаевич — пенсионер.

Санаа Доржу Хертекович — даоган.

Херел Кыргыс Доевич — малчын.

Хертек Иван Санаевич — пенсионер.

Чүлдүм Иван Тажиевич — пенсионер.

МӨҢГҮН-ТАЙГА РАЙОНДАН

Нортат Минчеймаа Хертековна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң малчыны.

Хертек Доржу Магавартыевич — «Мөген-Бүрен» совхозтуң малчыны.

ӨВҮР РАЙОНДАН

Монгуш Кызыл-оол Мезелчикович — «Каа-Хем» разрезиниң участогунуң бульдозер машинизи.

«Кызыл тук» совхозтан

Баазан Саара Кууларовна — малчын.

Бринней Даваа Ооржакович — инек кадарчызы.

Донгак Осур-оол Достакайевич — чылгычы.

Донгак Өпей Салчаковна — инек кадарчызы.

Кара-Сал Маннай-оол Очур-оолович — малчын.

Кара-Сал Төмүр Даваа-евич — малчын.

Куулар Бала Калдарович — чолаачы.

Ооржак Досумаа Бичеооловна — малчын.

Ооржак Севек Дөртейович — малчын.

Ооржак Семдер-оол Кармаевич — чолаачы.

Ооржак Чычыы Дөрбетооловна — малчын.

Сундуй Ооржак Кылынооловна — кол бухгалтер.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

«Саян» совхозтан

Седип Эрес-оол Монгушович — малчын.

Стрелов Леонид Георгиевич — учётчик.

Ящикова Александра Андреевна — ажылчын.

Туранның септелге-техниктиг бүдүрүлгезинден

Андреева Галина Тимофеевна — ажылчын.

Андрюшенко Павел Иванович — слесарь.

Блинова Нина Григорьевна — кол бухгалтер.

Васильев Анатолий Андреевич — чолаачы.

Васильева Надежда Николаевна — склад эргелекчизи.

Логачев Александр Григорьевич — чолаачы.

Пишиков Иван Петрович — чолаачы.

Ткач Григорий Константинович — дежурный механик.

Череповская Любовь Михайловна — ажылчын.

ТАНДЫ РАЙОНДАН

Бондаренко Мария Николаевна — Бай-Хаак суурда «Золотой ключик» уруглар садиинның повары.

Кудрявцев Ефрем Ивойлович — № 4 Балгазынның профессионал-орт кезээниң чолаачызы.

«Коммунизмниң херели» совхозтан

Ивонин Виктор Григорьевич — механик.

Канзан-оол Кара-кыс Анчиевна — кладовщик.

Ооржак Часкалмаа Дыртыккоковна — малчын.

Оюн Далажап Семис-оолович — тракторист.

Оюн Кара-кыс Суваковна — малчын.

Оюн Көк-кыс Арбытаевна — таныыл.

Оюн Саая Санчатовна — малчын.

Сымчаан Михаил Сыдамович — ажылчын.

Чымба Белек-оол Салчакович — малчын.

(Уламчылыг).

ДЕТКИЖИП ТУРАР

Шуй кодээ Совединиң девискээринде 514 өреге бар. Өреге бүрүзү аргалыг-ла болза, дузалал ажыл-агыйлыг турарын дээш тодаргай хемчеглерни кодээ Совет ап чорудуп турар. Ынчангаш ол талазы-биле ажыл мында багай эвес. Ону ылангыя амгы бо рынок үезинде чугулалап турар, чурттакчылар база дузалал ажыл-агыйның ажыын кончуг эки билип турар. Чугаалаанывыс чүүлдерни тодаргай чижектер-биле бадыткаарын оралдажып көрейн.

Бо хүннерде бир өрегеге 2-ден 5 чедир бода, 16 хире шээр мал онаажып турар. Көргүзүг багай эвес. Чоннуң хууда малының баш санын өзүп турар деп чүвени ол херечилеп турар.

Дузалал ажыл-агыйның хөгжүдери ындыг-ла белен эвес, мал чеми, ону тудары, ажаары дээш баар болгай. Хуузунда мал тудуп турарларга кодээ черге совхозтуң талазындан деткимче, дуза турбас болза, айтырыг нарын. Кодээ Совет, совхозтуң удуртукчулары ону утпайн турар дээрзин черле демдеглеп каайн. Чурттакчыларга хонаш-турлагларны, чер оларның, сиген кезип алыр черлерни совхоз тускайлап берип турар. Бо чылын пенсионерлерге, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, садыг, харылзаа черлериниң ажылдакчыларынга, ниитизи-биле 126 өрегеге 65 гектар таараа болгаш сиген шөлүн быжыглап берген. Анаа картофельди, чаңгыс болгаш хөй чылдыг сигенни тарып, чайгаар үнген сигенни оон кезип ал болур.

Суурда чурттавышаан, бода болгаш шээр малды кыш-чай чок боттарында тудуп, арбыны-биле азырап өстүрүп, оон алган саржаан, эъдин, дүктүн артыкшылдының күрүнеге садып сайгарып турарлар эвээш эвес. Шожут-оол Ооржак, Зоя Хертек, Шожал-Даржаа Хертек, Шини-Байыр Салчак болгаш оон-даа өскелерни ол талазы-биле мээаа адаксап турар мен. Чурттакчы чонну, ылангыя малчыннарны, арбай, кызыл-тас-биле хандырар сорулганы салып, механизатор Чымы Оолак баштаан звенону арат ажыл-агыйынче шилчидип, 44 га черни оларга быжыглап берген. Оон ажаап алдынган дүжүттү чонга садар. Берге амгы бо үеде кодээниң чонунуң аъш-чем-биле хандырылгазын экижидер хемчеглерге ол-даа болза идиг болур ужурлуг.

Суурнуң чурттакчылары картофель тарыырынга идепкейлиг, оон ажыын биле берген. Ону тарып өстүрүп албас болза, хоржок деп чүвени олар кончуг эки билирлер.

Үрезин айтырыы чамдык таварылгаларда берге апаарын билир бис. Чамдык өг-бүлелерниң чедир азы шуут олуртуп ап шыдавайн баары ында. Шуйда ындыг эвес. «Мурнакчы» совхоз чурттакчыларга картофель үрезинин четчири-биле тып берип турар. Оон-биле кады суурнуң чонунуң хууда малын кудумчулар аайы-биле үлүштээжип кадарып турар.

Суурда үш магазин бар. Келген бараанарны чонга чедиштирериниң аргазын бодап, талоннап садып турар. Малчыннарга садыг чедирер автомагазинни быжыглаан. Ынчалзажок ол малчыннарның садыг-биле хандырылгазын четпес организастап келген дээрзин чугаалаар апаар, анаа хамаарыштыр хомудалдарның кирип турары ону бадыткап турар. Малчыннар дугайын чугаалай берген болганымда, мындыг чүүлдү демдеглеп каайн. Эки чүүл — малчын кыштаглар колдуу электрижиттинген. Шупту бажыңнарда кыштап турар. Сес чунар-бажыың бар, үш чунар-бажыңны бо чылын немей тудар.

Суурда чурттаар оран-сава талазы-биле айтырыг элээн нарын. Ынчалзажок пенсионерлерни, инвалидтерни, хөй уруглардыг өг-бүлелерни чуртталга шөлү-биле хандырарын бирги ээлчегде шиитпирлеп турар. Бо чугула айтырыгны чөптүг шиитпирлээриниң эргежок чугулазын мында билип турар.

Кылдынып, шиитпирлеттинип турар бо херектерге Шуй суурда ажылдап, чурттап турар район-даа, кодээ-даа Советтерниң депутаттарының киириштирип турар үлүг база бар. Олар хереженнер чөвүлели, агитбажыңнар активи-биле кады округтар аайы-биле кылза чогуур ажылдарны кылып турар.

Кодээ Советтиң ажыл-чорудулгазында шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар хөй. Ынчангаш улам демниг, тывынгыр болуру чугула.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

ААС-КЕЖИКТИГ БИЛЕТТЕР

Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң үндүрген лотереязының ойнаашкыны чоокта чаа болган. 49217 дугаарлыг билетке «Жигули» автомобиль таварышкан. Ол билеттиң ээзи Бай-Тайга районнуң Тээлиде № 2 школаның аныяк башкызы Ш. С. Очур болган. Очурларның өг-бүлезиниң садып алганы база бир билединге хеп чуур машина таварышкан.

(Бистиң корр.).

ЧАА НОМ

Москвада «Финансы и статистика» деп ном үндүрер чер ССРЭ-ниң административтиг девискээрлериниң чурттакчы чонунуң дугайында чаа номну чоокта чаа чырыкче үндүрген. Ында тус-тус девискээрлерниң чонунуң социал байдалын, улус ажыл-агыйының кайы адырларында колдалы хаара туттунганын болгаш өске-даа солун дыңналыгларны киирген.

Ук номда Тываның дугайын база киирген. Амгы үеде Тыва АССР-ниң чурттакчы чонунуң саны 314 муң кижи боор турар. 1980 чылда 267 муң кижи турган.

Анатолий ЛЕГКИЙ.

Москва хоорай.

КҮШ-АЖЫЛЧЫ КОЛЛЕКТИВ ЧӨВҮЛЕЛИ

«Шын» солуннуң редакциязынга, профэвилелдерниң республика чөвүлелинге профэвилелдер комитеттериниң, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдериниң даргаларындан профэвилел организациялары-биле күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдериниң кады ажыл-чорудулгазының дугайында тайылбырлап бээрин дилээн айтырыглар кээп турар. Ол айтырыгларны харыылап бээри-биле профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң консультантызы Ө. С. К а р а - С а л д а н дилээн бис.

— Күш-ажылчы коллектив чөвүлелин (ККЧ) тургузарының, ооң ажыл-чорудулгазының дугайында кандыг документилерде бижип турарыл?

— Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында ССРЭ-ниң Хоойлузунда ону тодаргай айыткан. (Ол Хоойлуну 1987 чылдың июль 1-де үнген «Правда», «Труд», «Известия» солуннарга парлаан. Хоойлуну тыва дылда тускай номчугаш кылдыр үндүрген).

«Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында ССРЭ-ниң Хоойлузун долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчиваан бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга, ол ышкаш бүдүрүлгечи эвес организацияларга ажыглаарының чурумунуң болгаш хуусааларының дугайында» ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылдың декабрь 26-дагы доктаалында ол талазы-биле бижээн. (Ону ССРЭ-ниң Чазааның 1988 чылда үнген № 4 доктаалдар чыындызында парлаан).

Күш-ажылчы коллектив чөвүлелин соңгуурунуң чурумунуң, удуртукчуларның соңгулдазын болгаш күрүне бүдүрүлгелериниң (каттыжыышкыннарының) тускай эртемниглериниң албан-дужаалынга арттырарының конкурстарын эртирериниң дугайында ССРЭ-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң болгаш ВЦСПС-тиң рекомендациязында база айыткан. СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң 1988 чылдың февраль 8-те доктаалы-биле ону чүүлдүг деп санаан. Ук документини «Труд» солунга 1988 чылдың февраль 14-те парлаан.

— ККЧ-ны кандыг коллективтерге соңгуурул, а каяа соңгуваазыл?

— Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында Хоойлуга, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылдың декабрь 26-да үндүрген доктаалынга дүүштүр ККЧ-ни күрүне бүдүрүлгелеринге, организацияларынга соңгуур. Олар болза юридиктиг албан черлери болур болгаш үлетпүрге, кадык ажыл-агыйга, тудугга, транспортка, харылзаага, материал-техниктиг хандырылга, ачы-дуза чедирилгезинге болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларынга тускайлаң балансызы бар турар.

Ол ышкаш ККЧ-ни культураның, кадык камгалалының болгаш өске-даа күрүне албан черлеринге соңгуп болур. Кайы коллектив бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның принциптерин неттередир хемчеглерни ап турар болур, ооң эргелеп башкарарының шиитпирлерин ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр талазы-биле бүрүн эргелериниң дешнели калбарар.

Эргелеп башкарылганың коллегиалдыг органнары бар организацияларга күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдерин соңгуваас (колхозтарга, кооперативтерге, хөй-нийти организацияларынга болгаш оон-даа ынай).

— ККЧ-ны профэвилел хуралынга (конференциязынга) соңгуп болур бе?

— Чок, соңгуп болбас. Күш-ажылчы коллективтер чөвүлелин профэвилел комитеди биле бүдүрүлгениң (каттыжыышкынның) администрациязы-биле кады чыылдырган күш-ажылчы коллективтиң хуралынга (конференциязынга) соңгуур.

— ККЧ-ны соңгуп турар үеде администрацияның төлээлекчизинге кымны хамаарыштырып болурул?

— Администрацияның төлээлекчизинге бодунуң баш билии харылзаар айтырыгларынга шиитпирлер хүлээп алыр, чагырып турар ажылдакчыларга айтыышкын бээр, ооң күүселдезин албан чедип алыр албан-дужаалдыг кижилер хамааржыр. Ынчангаш администрацияның төлээлекчилеринге каттыжыышкыннарның, организацияларның удуртукчулары, оларның оралакчылары, дузалакчылары, кол тускай эртемниглер, бүдүрүлгелер, цехтер, участоктар, фермалар удуртукчулары, оларның оралакчылары кирер. Эртем-бүдүрүлге, шинчилел, төлевилел организацияларының удуртукчулары, оларның оралакчылары, функция килдистериниң, салбырлар, килдистер, секторлар, лаборатория удуртукчулары, оларның оралакчылары администрацияның төлээлекчилеринге хамааржыр.

Бригадирлер, мастерлер администрацияның төлээлекчилери болуп турза-даа, Хоойлуда көрдүнген улуг-хемчээлди ёзугаар оларның составын бадылап санаарда, ККЧ-ниң нийти составының 25 хуузунга олар киир санаттынмайн турар.

— ККЧ-ниң составынга партия, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларының төлээлекчилерин соңгуп турар. Бир эвес олар администрацияның албан-дужаалынга ажылдап турар болза, оларны администрацияның төлээлекчилери кылдыр санаар бе?

— Чок. Оларның ажылдап турар албан-дужаалы хамаарылга чокка, партия, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларының төлээлекчилери администрацияга хамаарышпас. Чижээ, цех начальниги профком кежигүнү дижик, күш-ажылчы коллектив чөвүлелинге ол профэвилел организациязын төлээлээр. Чүге дээрге күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң составынга ону болгаш өскелерни-даа соңгуур кылдыр хөй-нийти организациялары, оларның соңгулдалыг органнары сүмелеп киирген болгай.

— ККЧ-ниң даргазынга кымны соңгуп болурул?

— Мурнакчы ажылчыннарны, бригадирлерни, тускай эртемниглерни, кезектер удуртукчуларын күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазынга соңгуурун сүмелеп турар.

Бүдүрүлгелер (каттыжыышкыннар) албан черлериниң болгаш хөй-нийти организацияларының удуртукчуларын күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазынга соңгуурун сүмелевейн турар.

— ККЧ профкомга азы профком ККЧ отчёдун бээр бе?

— Оларның кайызы-даа бот-боттарынга отчёдун бербес, ынчалза-даа аразында сырый харылзаалыг, идепкейлиг ажылдаар сорулгалыг.

— Бүдүрүлгениң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планын бадылап турар үеде ККЧ-ниң ролю кандыгыл?

— Планның төлевилелин ККЧ-ге чугаалажып көөр, ооң соонда күш-ажылчы коллективтиң хуралынга (конференциязынга) ону чугаалажып көөрү, бадылаары албан болур.

— Коллективтиг керээни төлевилелин тургузуп турда ККЧ-ниң ролю кандыгыл?

— Коллективтиг керээлерни чарарының чурумунуң дугайында нийти дүрүмүнүң 3 дугаар пунктузунга дүүштүр ажылчы чоннуң киирген саналдарны ККЧ биле профкомнуң каттышкан хуралынга ону чугаалажыр. Анаа администрацияның, комсомол комитединиң төлээлекчилери киржир. Чугаалажып көргениниң түңнелинде, саналдарны керээниң төлевилелинге киирер азы оларны администрация дүрген күүседир дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

— Коллективтиг керээге ККЧ-ниң даргазы ат салыр бе?

— Чок, ат салбас. Коллективтиг керээлерни чарарының дугайында нийти дүрүмге дүүштүр ол документилерге коллективтиң даасканы-биле болгаш ооң адындан профком даргазы ат салыр.

— Экономиктиг идиг бериишкининиң фондуларын чарыгдаарының сметазын ККЧ бадылаар бе?

— Экономиктиг идиг бериишкининиң фондуларын чарыгдаарының сметазын күш-ажылчы коллективтиң нийти хуралынга (конференциязынга) чүүлдүг деп көрген соонда администрацияның, ККЧ-ниң профэвилел комитединиң кады кылган шиитпири-биле ону бадылаар.

— Шаңнап мактаарының дугайында чурумну ККЧ бадылаар бе?

— Шаңнап мактаарының дугайында чурумну профэвилел комитеди-биле чөпшээрешкен соонда, администрация бадылаар.

ККЧ чурумнуң төлевилелин көрүп болур, анаа бодунуң саналдарын киирер.

— Чуртталга учёдунуң база чуртталга бажыңы бээриниң айтырыының талазы-биле администрацияның болгаш профэвилел комитединиң шиитпирин ККЧ солуп каап болур эрге бар бе?

— Күш-ажылчы коллектив чөвүлели ындыг эрге чок болуп турар.

— Дыштанылга бажыңнары, санаторийлер, профилакторийлер, курорттар, пионер лагерьлери баар путёвкалар үлелгезинге ККЧ киржир бе?

— Чок. Профэвилел комитединге ол эргени берген.

— Бүдүрүлгелерниң структурлуг кезээниң коллективтериниң чөвүлелдерин соңгуп турар үеде ККЧ-ниң болгаш профкомнуң ролю кандыгыл?

— Коллективтерниң кандыг кезектеринге чөвүлелдерни соңгуур дугайында шиитпирни бүдүрүлгениң ККЧ-зи хүлээп алыр. Ол коллективтерниң хуралдарын участоктарда, цехтерде профэвилел комитеттери болгаш кезектерниң администрациялары чыыдырар.

ХОВАР ТЫВЫЫШКЫН

Кыска-даа бол, солун

Украинаның Эртемнер академиязының археология институдунуң база Запорожьениң төөгү-культура заповедниниң экспедициязы эртеги хүлер үезинде (бистиң эрага чедир үшкү муң чылдың төнчүзү — ийиги муң чылдың эгези) кижилер чурттап чораан турлагны казып тыпкан. Ол чер Хортица чанында Байда ортулукчугашта. Профессор Дмитрий Телегинниң удуртулгазы-биле чорудуп турар ол ажылдар эрте-бурунгуларның амыдыралын болгаш культуразын эки билип алырынга дузалаар.

— Бистер баштайгы казактарның арттырган истерин дилеп турдувус — деп, заповедниктиң килдис эргелекчизи Вадим Ильинский чугаалады. — Тыптывыс-даа. Оон-биле маңаа дөрт чүс чыл бурунгаар тоолчургу казак рыцарь Дмитрий Вишневецкийниң шивээзи турган деп гипотеза бодалды бадыткавывыс. Ооң хаанылдыр каза бээривиске, ол эрги турлаг тыптып келди. Бир солун чүве чүл дээрге, бүгү делегейде билдингир Троянның девискээри моон биче. Байдада турлаг-суур колдуунда шивээ турган. Кылыны дөрт метр камгалал хаалалдыг. Чоокку Чөөн чүк уктуг кижилер маңаа чурттап турган хире боор турар, сөөлүнде олар Балканнарже көже берген. Запорожьениң казактары олардан чамдык чүүлдерни салгап алган: чыраадан аргааш, дой-биле чаггаш бажыңнарны. Ийи талазы бистиг бижектерни. Чаңгыс дииштиг серээлерни. Эрге-чагырганың сурагжаан демдээ — булава — база эртеги хүлер үезинден укталган.

ЧАА МЕДЭЭЛЕР АГЕНТИЛЕЛИ.

ЫДЫКТЫГ ДАЛАЙ-ЛАМАГА УЖУРАШКАНЫМ

1991 чылдың 7 айның 12. Бо чурагайлар мээң сагыш-сеткилимге, сактыышкыннарымга эн-не үнелиг, уттун-дурбас хүннүң демдеглели боор артар боор.

Ийи хонук бурунгаар Ыдыктыг Далай-Лама Башкы Москва хоорайже моорлап келген турган. Оларның келирин баш бурунгаар билип алгаш, аңаа бараалгап кириринин аргазын тывар сорулга-биле Далай-Ламаның төлээзи Навааң Равжал-биле ужуражып чугаалаштым. Далай-Ламаның маңаа турар шак бүрүзү бүрүткелдиг, төлевилеп каапкан болзажок, бичии-ле эптиг үеде оон хүлээп алыышкынынга киирерин аазады. 12-ниң хүнүнде эртенгиниң 9 шакта ындыг үе бар апарган: Далай-Лама Тываның, Бурятияның, Калмыкияның төлээлерин хүлээп алырынга белеңин дыңнаткан болду.

Чогуур үезинде Далай-Ламаның доктааган өргээзинге чеде бердивис. Далай-Лама, оон дузалакчылары, очулдурукчулары бисти ээлдек-эвилең хүлээп алдылар. Башкының саадаптарын манап алгаш, ону дыңнап, көрүп, ылым-чылым олуруп тур бис. Бодун көөрге, бежен хар ажа дүжүп чоруур, даштыкы хевирин көөрге, тыва кижиден ылгалыр чүве чок, чоон, хоюг үнүг, арның хүлүмзүрүг долган, шимченгир болгаш аңыяксыг кижи — Богда бурганның бо өртемчейде дириг сүлдези бисти хүлээп ап турарынга өөрүүрүм-даа, девидээрим-даа кызыгаар чок! Ажыл, амыдыралывысты, чүдүлгевистиң херектерин сонуургап айтырган. Далай-Лама айтырыгларывыска харыылавышаан, сагыш-сеткил, шажын-чүдүлге, амыдырал-чуртталга дугайында кысказы-биле бодунуң бодалдарын илередип, кыска чугаа кылды. Ол бүгүнү бистер улуг Башкының өөредии, йөрээли кылдыр сиңирип ап олурдувус.

Бистиң бөлүүвүстүң өмүнээзинден Далай-Лама Башкыга кадак сунуп, күзел-йөрээлдеривис, идегеливис илереттивис: ол бүгүнү Далай-Лама хүлүмзүрүглүг, өршээлдиг хүлээп алды.

Кыска ужуражыышкын доостур чоокшулап олурда, олудумдан туруп кээп, Далай-Ламаның болгаш оон дузалакчыларының кичээнгейин бодумче углай дилеп алгаш, Тываның чүдүлгелиг кижилериниң улуг идегелин, күзелин илередип, мындыг состуг чалалга-чагааны ыдыктыг Далай-Ламага сундум:

«Ыдыктыг Сүлде Далай-Ламага. Хүндүткел бүргээн Ыдыктыг Далай-Лама Силерге! Тываның чүдүлгелиг кижилери, Шакьямуни бурганның улуг өөредииниң талалакчылары, тыва чоннуң амгы үеде чурттап, көрүп эртип турары чырык амыдыралче, арыг шынче сундулааашкын болгаш чүткүлдүг нарын, берге үезинде Силерге хаьызы-биле ынанып, Силерниң чүдүлге талазы-биле деткимчеңерге идегеп турарывысты илередип тур бис. Сарыыл чок болуру, чүү-даа чүвеге бузуревес чорук, ыдыктарывысты бужартадыры — кижилерниң ал-сагыжында ков-чуг ковүдеп турар апарган. Мындыг берге байдалда буураан ыдык чүдүлгевисти катап эгидип, тургузуп алыры белен эвес. Ынчалза-даа бо өртемчейде шажын-чүдүлгевистиң баганазы Силер турунарда, кижиниң арыг мөзүлүглары Богда бурганның өөредиинге база даянып алгаш катап бодараар дээрзинге бисте чигзиниг чок. Үр үениң иштинде чүдүлгени болгаш чүдүкчүлерни кызаг-дадып келгенниниң түңнелинде Тываның бүгү хүрээлери, ыдык дуган суургалары хоозуратгынып бустунган. Ындыг турбуже, бистер маңаа буруулугтарны дилеп, оларны сойгалзарын чүгула чүүл кылдыр көрбейн, а кандыг-даа бергедээшкиннерни демнии-биле ажып эртип турган тыва черивистиң оңзагай хүрээ-дуганнарын чүдүлгевистиң ыдыктарын бодувустуң холувус-биле катап тургузуп, эгидип алыр бис. Тыва сарыг шажын ниитилели, Тываның чүдүлгелиг кижилери кызыгаар чок хүндүткел-биле Силерге мөгейбишаан. Бодуңарга эптиг үеде Тывага моорлап кээп, Тываның чүдүлгелиг кижилеринге ыдык болгаш чырыткылыг аршыңарны көргүзүп, бистиң кижилерниң чүдүлгеге, чырык амыдыралга идегелин быжыглаарынга идиг берип, кижилерниң хей-аъдын көдүреринге, оларның сагыш-сеткилиниң арыглаттынып, сайзыраарынга чырыткылаңчак деткимчеңерни шаңнааңынар ол болур ийик».

Мындыг уткалыг дилег-чагааны Далай-Лама менден хүлээп алган, оон дорт харыызын—кажан кээп болурун дарагазында дыңнап, биле бээр бис. Бодунуң талазындан Далай-Лама тыва чонну важок сонуургап, кандыг чурттап чоруурувусту, бодун каш, чеже хире кижи сарыг шажынның кижизи мен деп санап чоруурун айтырды. Тывада 300 муң ажыг кижи чурттап чоруур, оларның 200 муңу—тывалар, а Тываның бүгү чону бодун Богда шажынның кичээнгейинде, хайгаарал-камгалалында бактаап чоруур кылдыр билип турар боор деп кыска харыы берип кагдым—ында чазыг чок боор.

Хүлээп алыышкын төнүп турда, Далай-Лама кижи бүрүзүнге улуг ак кадак, хей-аът көдүрер үрүн, Бодунуң тарни, йөрээлин сиңирген кызыл удазын шаңнап, холу-биле кижи бүрүзүн авыралдап кагды.

Бо бүгүнү силерге дыңнатпышаан, төрээн чонумнуң, силерниң, идегел-бүзүрелиңерниң ачызында Далай-Лама Башкыны көрүп, оон-биле ужуражып, силерниң өмүнээ-церден Далай-Ламаны Тываже чалаар арталыг болганым дээш өөрээн сеткилимни, четтиргенимни илередип тур мен. Ыдыктыг Далай-Ламаның тудускан чүүлдери мээң хууда эдилелим боор артпас—бо бүгүнү Кызылда дуган-хүрээ черинге чедирип, тыва чоннуң ыдык эдилели кылдыр дужаап бээр мен.

Шажын-чүдүлгевис—тыва чоннуң амыдыралының база бир ыдыктыг өзээ болгай. Ону быжыглап, сайзырадып деткиири—кижи бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези. Ынчангаш Далай-Лама кажан-бир Тывага келир боор чөпшээрежиптер болза, биске улуг чоргаарал, улуг кежик болур ийик. Сагыш-сеткиливисти шугдунуп, ажыл, амыдыралывысты эде-херс тыртынзывысса эки боор.

Каадыр-оол БИЧЕЛДЕЙ.
Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң улус депутады.

БҮГҮ-ТЫВАНЫҢ ТУРГУЗУКЧУ ХУРАЛЫНГА КИРИШКЕННЕР

Хүндүлүг номчукчулар!

Амгы шагның алдан хар ажа берген хоочуннары болгаш аныяктары 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Элегестиң Суг-Бажынга болган Бүгү-Тываның Тургузукчу хуралының киржикчилериниң адын-сывын билип алыксап турарлар. Тывалар ол төөгүлүг чыышты улуг шуулган дижир. Архивте шыгжаттынып кадагалаттынган болгаш орустап бижээн документиде ол улуг шуулганы «Таңды-Тыва улустуң бүгү кожууннар төлээлериниң Бир дугаар хувискаалчы съезди» деп бадыткан турар. Феодалдарның чазак-чагыргазын узуткааш, чоннуң эрге-чагыргазын тургузуп турар айтырыг шиитпирлээн Хурал черле хувискаалчы болбайн канчаар. Ынчаарга ол шуулганга киржип келген төлээлер хувискаалчы кижилер болур ужурлуг-даа.

Таңды-Тыва Улус Республиканы үндезилээн Тургузукчу хуралга киришкен бистиң хувискаалчы өгбелеривистиң аттары бо-дур:

БЭЭЗИ КОЖУУНДАН:

1. Чымба бээзи — Куулар сумузундан
2. Ананды чагырчы — Хертек сумузундан
3. Шагаачы мээрен — Кыргыс сумузундан
4. Сонам-Байыр чагырчы — Кыргыс сумузундан
5. Балган чайзаң — Кыргыс сумузундан
6. Сонам чагырчы — Түлүш сумузундан
7. Баазан-хөө чалаң — Түлүш сумузундан
8. Сүрүнмей хаа — Түлүш сумузундан
9. Борбак-оол чагырчы — Тумат сумузундан
10. Байыр чайзаң — Долаан сумузундан
11. Каленшай демчи — Долаан сумузундан
12. Саая чайзаң — Улуг Түлүш сумузундан
13. Тыккыр чалаң — Улуг Түлүш сумузундан
14. Ээүтү мээрен — Салчак сумузундан
15. Дондуп чалаң — Күжүгет сумузундан
16. Серен-Дондуп мээрен — Чааты Доңгак сумузундан
17. Дүвендей чалаң — Чааты Доңгак сумузундан
18. Дондуп мээрен — Чааты Доңгак сумузундан
19. Балчыр чайзаң — Сат сумузундан
20. Седенчап демчи — Куулар сумузундан

ДАА КОЖУУНДАН:

1. Буян-Бадыргы гүн ноян—Моңгуш сумузундан
2. Бадар-хөө чагырчы — Моңгуш сумузундан
3. Нарамандыгы чагырчы — Ондар сумузундан
4. Киже чаңгы — Ондар сумузундан
5. Назытты чагырчы — Улуг Ооржак сумузундан
6. Байыскылаң чагырчы — Кара-Моңгуш сумузундан
7. Делгер чаңгы — Улуг Ховалыг сумузундан
8. Седен чалаң — Улуг Ховалыг сумузундан
9. Баян чаңгы — Биче Ооржак сумузундан
10. Байыскылаң хүнду — Саая сумузундан

МААДЫ СУМУЗУНДАН:

1. Лопсан-Осур чагырчы — Маады сумузундан
2. Сайын-Белек чагырчы — Маады сумузундан
3. Соскар-Барма хүнду — Чооду сумузундан

ТОЖУ КОЖУУНДАН:

1. Лопсаң мээрен — Кол сумузундан
2. Дуганчы кеский — Ак Чооду сумузундан

ШАЛЫК КОЖУУНДАН:

1. Чалзырай чагырчы — Шалык сумузундан

САЛЧАК КОЖУУНДАН:

1. Коңга чагырчы — Салчак сумузундан
2. Даваа чаңгы — Салчак сумузундан
3. Бүрбү чалаң — Салчак сумузундан
4. Чамзы мээрен — Кыргыс сумузундан
5. Дондуп мээрен — Кыргыс сумузундан
6. Чанзаң мээрең — Бай-Кара сумузундан
7. Баз мээрен — Бай-Кара сумузундан
8. Калзаң хүнду — Бай-Кара сумузундан
9. Сүрүн чалаң — Кол сумузундан

ОЮННАР КОЖУУНУНДАН:

1. Ажыккай бээзи — Оюн сумузундан
2. Дарыма дузалакчы — Оюн сумузундан
3. Демир чагырчы — Оюн сумузундан
4. Сундуй чагырчы — Оюн сумузундан
5. Орүйгу чаңгы — Оюн сумузундан
6. Чыргалаң хелиң — Оюн сумузундан
7. Меңге кожуун чалаңы — Оюн сумузундан
8. Маңыкай мээрең — Оюн сумузундан
9. Бай-хөө мээрең — Оюн сумузундан
10. Чапсырай хүнду — Оюн сумузундан
11. Майынды дарга — Оюн сумузундан
12. Данчай хаа дарга — Оюн сумузундан
13. Натпит дарга — Оюн сумузундан
14. Кара-Баштыг дарга — Оюн сумузундан
15. Сарыг чагырчы — Оюн сумузундан
16. Шывак мээрен — Иргит сумузундан
17. Түмен-Назытты чагырчы — Чооду сумузундан

Бүгү-Тываның Тургузукчу хуралынга киришкен совет төлээлерниң даңзызы:

1. Сафьянов Иннокентий Георгиевич — төлээлерниң баштыңы, Сибирьниң ревком төлээзи
2. Стрелков Г. — крайревкомнуң даргазы

70 Тывага улусчу революцияның чылы

3. Сухорослов — крайревкомнуң даргазының эжи.
4. Чутунов Яков Сидорович — Кызыл Шериглиң комиссары
5. Кочетов Сергей Кузьмич—Тывада каттышкан партизан отрядының командири.
6. Квитных Алексей Петрович —Тывада партизан отрядының штаб даргазы.
7. Медведев Павел —элчин килдизиниң эргелекчизи
8. Терентьев Михаил Минаевич — РКП-ниң Оргбюро кежигүнү.
9. Лидин —Тывада орус чоннуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
10. Сафьянова Анна Михайловна — Тывада орус чоннуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
11. Старков А. — Тывада орус чоннуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
12. Гурков — Тывада орус чоннуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
13. Завьялов — Тывада орус чоннуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
14. Макаров — Тывада орус чоннуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
15. Кирьянов — Тывада орус чоннуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
16. Власов—Тывада орус чоннуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
17. Сухомлинов — Тывада орус чоннуң 12 дугаар хуралының төлээзи.
18. Путинцев В. — хелемечи.

Таңды-Тыва девискээринде чурттап турар корейлер бөлүүнден:

1. Эш доктор Цой.

Араттың хувискаалчы Моолдуң төлээлериниң бөлүү:

1. Шагдыржап

Коминтерниң Чөөн-чүк секретариадының төлээзи:

1. Цивенджап.

Ол-ла бөлүктүң кежигүнү:

1. Боровиков.

1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Элегестиң Суг-Бажынга болуп эрткен Бүгү-Тываның Тургузукчу хуралының Президиум кежигүннери:

1. Ананды дузалакчы
2. Дарыма дузалакчы
3. Сайын-Белек чагырчы
4. Назытты чагырчы
5. Лопсаң мээрен
6. Коңга чагырчы
7. Буян-Бадыргы гүн
8. Чамзырай чагырчы
9. Ажыккай бээзи
10. Чымба бээзи
11. Лопсан-Осур чагырчы

Бүгү-Тываның Тургузукчу хуралының Даргазынга Даа кожууннуң гүн нояны Буян-Бадыргыны соңгуткан.

Бижээчизинге Оюннар кожуунунуң Дарыма дузалакчы соңгуткан.

Бүгү-Тываның Тургузукчу Улуг хуралынга соңгуттурган Таңды-Тыва Улус Республиканың Чазааның составы:

1. Содпам-Балчым амбын беэи — Даргазы.
2. Буян-Бадыргы гүн.
3. Чымба бээзи
4. Лопсан-Осур чагырчы
5. Тонмит гүн.
6. Дамдын гүн
7. Ензак чагырчы.

Мыя бо хензиг даңзыда Тургузукчу хуралдың төлээлериниң болгаш чаа бодараан Чазактың удуртукчу даргаларының аттарын киирген. Бир чамдык феодалдар шуулганга кирипипээн, оларның чалаарга-даа Моол талазынче дүмчүү тыртылып олурганнар.

Эргим хүндүлүг номчукчулар! Таңды-Тыва Улус Республиканың 70 чыл болган байырлалынга уткуштур тыва черге араттың демократтыг Чазаан тургузарынга идепкейлиг киришкен хувискаалчы өгбелерниң адын-сывын йөрээл болдуруп, сактып көөрээлинер.

МОНГУШ КЕНИН-ЛОПСАН,
Төөгү эртемнериниң кандидады, төөгүнүң турасыкаалдар камгалаар ниитилелиниң кежигүнү.

Чарлалдар бюрозу

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮЛЬ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Улуг уруглар». Уран-чечен фильм. 10.15 Инновация. 10.30 Мультфильм. 10.50 «Лермонтов». Телефильм. 11.15 «Уругларның музыка клуву» 12.00 ТМА. 12.15 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга».

13.00 — 13.50 Фильм-концерт. 9-ку, 10-гу сериалары. 13.20 «Серафима ортулук». Уран-чечен телефильм. 16.35 Сонуургакчарга. 16.50 Авам, ачам болгаш мен. 17.20 «Тиилекчилер». 18.20 Мультфильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Червянка суурнуң чоогунга». Телефильм. 19.10 «Ажык чугаа». 19.55 «Мен болгаш кожаларым». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.40 Чугула интервью. 21.55 «ВиД». 01.10 ТМА. 01.30 Киноконцерт. 02.30 — 03.10 «Баскервиллдерниң ыды». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.45 Делегатскада музей. 9.30 «Дириг планета». Он ийи сериалыг барымдаалыг фильм. 8-ки сериязы. 10.25 «Июльда хар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.30 — 13.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.35 Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 14.00 Уругларга фильм.

16.45 — 19.00 Россия ТВ-зиниң программазы.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Уругларга фильм. 17.55 «Тыва ТВ чалап тур». Уран-чечен видеоканал.

МОСКВАДАН

18.45 Россияның парламент медээлери.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Концерт-репортаж. 19.35 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Национал чепшээрежилгениң хоорайы». 21.00 «Үе». 21.40 Дзюдо демисел. Делегей чемпионады. 22.10—00.25 Россия ТВ-зиниң программазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 Булгаковтуң чоруп турган черлери-биле. 18.45 Россияның парламент медээлери. 19.00 — 20.00 Кинопрограмма.

САДЫП, ЧАГЫДЫП АЛЫҢАР

«С» студия культура килдистеринге, клубтарга, ВИА-ларга, рок-бөлүктерге хөгжүм херекселдерин, радио кезектерин садып болгаш чагыгларны хүлээп ап турар (ол чүүлдер совет болгаш даштыкы бүдүрүлгелерниң). Бүдүн аппаратура комплектизиниң (стандарт рэ-стойка) өртээ 20 муңдан 50 муң рубль чедир. 1. Микшер пультузу. 2. Цифрово болгаш ревербератор. 3. Супрессор. 4. Эквалайзер. 5. Кроссовер. 6. Ритм-компьютер. 7. Усилитель-200 вт. — 1000 вт. (1 квт). 8. Ийи колонка 2х200 вт-300 вт. 9 Свет. Оон ыңай гитаралар, клавиалар, микрофоннар, динамиктер.

Тайылбыр алыры-биле 2-57-07 телефонну ажыглап болур.

Адреzи: Кызыл хоорай, Заводская кудумчу, 28-28.

«Тываның сылдыстары» концерт бо чылдың август 14, 15, 16, 17 хүннеринде «Совет Тываның 5 чылы» стадионга болур. Эгелээри 19 шак. Тываның сураглыг ыраажылары болгаш уран чүүл бөлүктери концерттерге киржир.

Тайылбырны 2-57-07 телефонну дамчыштыр эртенгиниң 10-дан 12 шакка чедир ап болур.

КИНО

ИЮЛЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Скорпион» (АКШ) 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мария Мирабела в Транзистории» 9.00, 12.20, «Куда доскачет ранняя пташка» 10.40, 14.00, «Бум-2» (Франция) 15.40, 19.40, «Женский день» 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Волга-Волга» 14.20, «Любовь и голуби» 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Деловая женщина» (АКШ) 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

Сөс бээрин диледим

СОЛУНДАН МОНУ НОМЧУДУМ

Холга демир-үжүктүг алгаш, редакцияже мону бижий бергеним таварылга эвес. Иркутскиде ай санында парлаттынып үнүп турар девискээр «Версия» деп солуннуң июнь айда үндүрүлгезинде Тыва дугайында бижиттинген чүүл аңаа үндезин болган. Ол чүүлдүң улуг эгези — «Канмыыл манааш...», оон адаанда иштики биче эге база бар. Ону мынча деп номчуур бис: «Бистиң корреспондентививистиң санап турары-биле алырга, Тывада байдал шыдажыр арга чок болуп келген». Бо эгелер-биле бижиттинген чүүлде Тыва дугайында канчаар чугаалап турарыл? Сөстен сөс чедир шуптузун маңаа чугаалаары болдунмас, ынчангаш ук солуннуң корреспондентизи Виктор Михайловтуң хөөреткен, үндезин чок чүүлдерни фактылар кылдыр бижээнин херечилеп турар чамдык домактарны үзүндүлерден маңаа киирип көрейн.

«...Аъш-чем продуктулары, бараан, техника сөөрткен машиналар Саян артындан Тываже дүн-хүн чок шууужуп турар. Демир-орук чок. Эргежок чугула бүгү-ле чүүлдерни — чаштарга ползуноктардан эгелээш, компьютерлерге чедир, шуптузун автомобиль транспорту-биле киир сөөртүп турар. Ынаар сөөртүп турар бензинниң ботунези безин ракета кывар чүүлү-биле дең. Дедир чоруурда, машиналарга дагдүгү биле кобальт чүдүрер... Республика чуртка чеди миллиард рубль өреглиг. Экономиканың стратегиязы мында «чыткан теве аксынче канмыыл кирген» деп тыва үлегер домакка үндезилеттинген» диген утказыг домактарны чүүлдүң эгезинден номчуп болур. Оон ыңай мындыг одуругларны номчуп болур: наркотиктер белеткээри-биле коноплянын чүък машиналары-биле үндүр сөөртүп турганының таварылгалары бар. Ам бо домакты номчуп көрээлинер «үлетпүр барааннарының магазининиң эжиинден элдептиг чарлалды номчудум: «Хырбаны чүгле ийи шилдеп садар». Хырбаны база ижер болган чүве-дир!».

Корреспондент В. Михайлов кижилерниң мөзү-шынарының батканын бадыткаарын, көргүзерин оралдажып, мындыг чүүл дугайын бижээн. Кол утказын дамчыдарын оралдажып көрейн. Бир совхозка бөлүк токсикоманнар бызаа кажаазын... «самыын-садар чер» кылып алгаш, ацетон тынып алгаш, мал-биле самыын чорук кылып турганнар. Инек бажы эргин, караа көзүлбестээн күштекчилерниң бирээзинге удурланы бээрге, аныяк кижилер холга-ла туттунган чүүлдер-биле 25 малды өлүр сок каан деп бижээн...

Корреспондент биске чораш, мындыг «чүүлдерни» эскерген-дир. Оон билип турары-биле алырга, Саян артындан хөй-хөй чүък машиналары амырга-моос иштинче чүгүржүп кирип турганы-биле дөмей ышкажыл? Кайыын, чүүден белен чүве келирин Тывада кижилер манап олурар мындыг бе? Республиканың экономиказының стратегиязын тыва үлегер домак тодарадып турар диген В. Михайловтуу-биле алыр болза, хырбаны ийилеп бээри, наркоманнарга, токсикоманнарга, арагачыларга удур хемчег боор турар. Ол —ындыг эвес-ле болгай. Хырба ховартаан, ону садып алыкчыларга чедиштирер сорулга-биле ынчаар көргени ол. Янзы-бүрү бараанннарны нормалап садар дугайында чарлалдарны чурттуң кайы-даа хоорайларынга кижи бо-ла көөр боор. Ону көргеш, кижиниң бажынга элдептиг, доора бодалдар-даа кирбес боор чүве ийик. Коноплянын чүък машиналарынга чүдүргеш, Тывадан чорудуп турган дээрге мене нүгүл-дүр. ийи-чаңгыс кижилер алгаш чоруп турган диген болза, харын шын боол болур турган. Оон-биле кады бызаа кажаазынга... деп бижип турар одуруглары-биле корреспондент тыва кижилерниң ат-алдарын кайы хире баксырадып турар-дыр. Иштики херектер органының шутумунга чээрби ажыг чылдар иштинде ажылдап келгеш, Тывага ындыг кем-херек үүлгедиишкининиң болуп турганын сагынмайн-дыр мен. Чүвени канчап билир дээш республиканың Дээди судунуң хөй чылдарда ажылдаан кежигүннеринден ол дугайын база айтырдым. Кым-даа билбес, сагынмас чорду. Республиканың Иштики херектер министерствозунда болган херектер даңзылаар тептен база тодарадып, хынаар ужурга таварыштым, ында база бүрүткеттинмээн. Сөөлгү чылдарда хамааңчок, оон мурнунда-даа чылдарда ындыг херек чок болду.

Ук чүүлде иштики херектер министриниң оралакчызы турган В. И. Лукашовтуң: «дөргүл-төрел, чер-чурт тыртыжар чоруктар хоойлудан күштүг боол, харын чаа кем-херек үүлгедиглерин болдуруп турар» диген сөстерин корреспондент база барымдаа кылдыр киирген.

Тывада байдал шыдажыр арга чок апарган, орус болгаш өске-даа нацияның чүс-чүс кижилери республикадан көжүп чоруп турар, нарын байдалды чавырылдырар дээштиг хемчеглер алдынмайн турар дээн бодалдар-биле В. Михайлов чүүлүн түңнээн. Республиканың тыва кижилерниң ат-алдарын баксырадып, националдар аразында харылзааны нарыыдадып турар чүүлдү «Версия» чырыкче ынчалдыр үндүрүп парлаан. «Чүү деп солунул ол?» деп айтырыг тургустунуп келир чадавас. Ол —ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук комитединиң Иркутск область талазы-биле эгелелиниң солуну боол турар.

Солунда парлаттынган ол чүүлдү номчааш, мындыг түңнелге келдим: ол меге нүгүлдү парлааны дээш «Версия» солунга негелдехомудалды Тываның чурттакчыларының мурнундан республиканың Министрлер Чөвүлели судка киирер ужурлуг.

Дадар-оол КУУЛАР,
Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң ажылдакчызы, милицияның подполковниги.

Эмчиниң сүмези

БОДАМЧАЛЫГ БОЛУР

Уруг дужурткениңден ие херээжиннерниң олуп хораар чоруу бистиң республикада чыл санында-ла бар болуп турары дүвүренчиг. Ооң чылдагаанын тодарадып көөрге, колдуунда бажыңнарынга, эмнелгеден дашкаар кылдырткан абоорттардан херээженнер чок болуп турарлар. Чамдык ындыг, сымыраныкчы «эмчилерниң» ачы-дузазын ажыглааш, кадыын үреп, оон туржук, амы-тынын безин ышкынып турарлар бистиң аравыста бар.

Эрткен чылын шак ындыг уруг дужуртүүшкүнүнүң уржуундан Сукпак суур чурттуг бир ава чок болган. Абортту чогум чүге чажыт кылдырар ужурга улус таваржы бээрил дээрге өг-бүле амыдыралында чөрүлдээлер, ажылга, амыдыралга берге таварылгалар, келир үезинге бүзүрел чок чорук — шак ындыг абортторга чедире бергилээр. Ол черле күзенчиг эвес таварылга. Шак ындыг янзылыг чажыт аборт кылдыргаш, ону чажырып турда-ла, кадык шуут баксыраар, оон кедерезе өлүмге чедире бээр ышкажыл.

Ылангыя 18-20 харлыг херээженнер шак ындыг «аргаларны» ажыглай бээринге черле чөпшээрешпес мен. Ол назы үези дээрге уруг божуп, кижизидеринге эң-не чогумчалыг үе-дир. Эмнелгеге эвес, өске черге кылдырткан аборт кадыкка хоралыг дээрзин биле тура-ла, кадыынга хора чедире бээрге, ону кижи кайгаар-дыр.

Өг-бүлени планнаары, чогумча чок иштелиишкинни, оон-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээри социологтарның комплекстиг ёзу-биле таарыштыр шиитпирлээрин негеп турар айтырыглар болуру билдингир. Ынчангаш солунга бо материалды бижий берген ужурум ол. Уруг дужуртурун бистиң чуртта хорувайн турар. Бистиң ниитилеливисте херээженнерниң социал-экономиктиг байдалын, ниитилелге оон ролюнуң дугайында хөй-ниити санал-оналының хирелиин барымдаалааш, ол бүгү черле чиптиг деп бодаар мен. Иштели бергеш, ой-шаанда эмнелгеге барып, аборт кылдыртырын бистиң херээженнеривис черле херекке албас боор-дурлар. Чамдык аваалар (ындыглар, шынап-ла, эвээш эвес) чажыт ёзу-биле уруг дужуртүнче уругларын ыдалай бээри кончуг багай. Кижиниң кадыының байдалын барымдаалавайн, дужа-келбиже аборт кылыры черле шын эвес. Абортту иштелгениниң баштайгы үш айының үезинде кылырга эки. Ону эртемге-даа үндезилээн, практика-даа бадыткаан. Ылгадың өө бергенде уруг дужуртуру кадыкка дыка хоралыг. Шак ындыг абортту аңаа кижи туржук, медицина албан черинге кылыры берге. Ону утпазын сагындырып каайн. Колдуунда социал талазы-биле хөй уругларлыг болганы азы ашаа өлген таварылгада үш айдан ажа берген хуусаада уруг дужуртуп болурун чөпшээрээр.

Учётка ой-шаанда туруп албас азы эмнелгениден шүүтсүнер улус база бар. Учётка доп-дораан турган тудум, херээжен кижиниң кадыында берге таварылгалар бар болганда, дүрген дузалаары чедип алдынар. Боттарының кадыының байдалын оваарып көрбес чамдык херээженнер база бисте бар. Бо чылдың апрельде 23 харлыг саатыг аныяк кижи эмчиге чытсын деп турда-ла, тоовайн чорупп турган, бажыңынга чок болган.

Херээженнерден дилээрим болза, эмчилерниң сүмезин дыңнап, кадыыңар камнаар. Өй-шаанда эмчилеп, учётка кирип ап, кадыын быжыглап чорууурунга кыстарының база өөредиңер.

Черле ынчаш өг-бүлеге чеже ажы-төл херегин планнап таарыштырары черле артык эвес, амгы үеде херээженнерниң кадыын быжыглап, күзенчиг эвес абортторны баш удур болдурбаза эки. Уруглар божуурунуң аразы 3-5 чыл болуру таарымчалыг, ол божуп турар аваның кадыынга эки. Иштелбес дээш камгаланыр чүүлдерни база ажыглап болгай. Аптекаларда камгаланыр чүүлдер хөй.

Уруг дужуртурун болдурбайн, бүгү чүвеге бодамчалыг болуру эки.

Галина МААДЫ.
Кадык камгалал министерствозунуң кол акушер-гинекологу.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

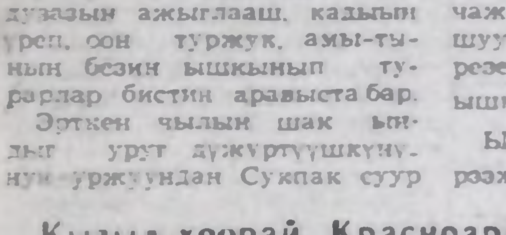

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор —3-43-34; ● оралакчызы — 3-33-91; ● полемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжи-органистыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ● советтер ажылының 3-34-17, 3-34-08 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● [illegible] — 3-41-16 ● [illegible] — 3-39-15, 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; [illegible] — 3-41-23 ● [illegible] — 3-39-03; ● [illegible] — 3-34-39, 3-34-93; ● корректорлар — 3-34-19; ● [illegible] — 2-27-41; ● солун [illegible] [illegible] — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чыжы 260 кезек тургузар. Кеменээн 2 парлалга ажылы. Тираж 27007 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 119.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-нин Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл июль 31 среда № 131 (14631)

(Чагыдар ертээ 6 кеп). Садар ертээ 20 кеп.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ МЕДЭЭЛЕР

Дүүн

ДОКТААМАЛ КОМИССИЯ ХУРАЛЫНГА

Тыва АССР-нин Дээди Совединиң Экология болгаш бойдус ажыглалының талазы-биле доктаамал комиссияның хуралы болган.

Доктаамал комиссия чугула айтырыгны — Тываның девискээринде курорт зоналарының болгаш аржааннарның экологтуг байдалының дугайын анаа чугаалашкан. Ол талазы-биле делгерэңгей дыңнадыгны ССРЭ-нин Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң улуг эртем ажылдакчызы К. Д. Аракчаа кылган. Депутаттар аңаа хамаарыштыр санал-онал солушкан.

Ол-ла хуралга Тыва АССР-нин Дээди Совединиң Аңныктар херектериниң талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы Тыва АССР-нин улус депутады И. Ч. Саая дыңнадыг кылган. Айтырыг чугула. Ол—Тыва АССР-де Тыва АССР-нин «Аңныктар дугайында» хоойлузунуң төлевилелиниң дугайы. Дыңнадыг кылдынган соонда, доктаамал комиссияның кежигүннери төлевилелди сайгарып чугаалашкан болгаш санал-оналдарын киирген.

Чугаалашкан айтырыгларга хамаарыштыр доктаалдарны Экология болгаш бойдус ажыглалының талазы-биле доктаамал комиссия хүлээп алган.

Доктаамал комиссияның хуралын ооң даргазы Тыва АССР-нин улус депутады Б. С. Нечаев эрттирген.

Бөгүн

НЕМЕЖИП ТУРАР

Кызылда № 2 божудулга бажыңынга бо чылдың эгезинден дүүнге чедир 830 ажыг бичии чаш төрүттүнген. Бо божудулга бажыңынга хоорай чурттакчыларындан ангыда, республиканың бүгү булуң бүрүзүндең иелер кээп амыр-менди божуп алыр.

Чүге дээрге мында божуур иелерге болгаш чаа төрүттүнген чаштарга дерип-херекселдерни таарыштыр тургускан. Районнардан колдуунда кадыы кошкак иелер мааа келир. Ынчангаш бо эмнелгениң ажылдакчыларынга чоннуң идегели улуг болбастың аргазы чок.

Мында эмчилер, оон эмчи сестралары иелер божудар үезинде кол черни ээлээр. Амгы үеде ажылдың угланыышкынын бир янзы болдуруп, ие-чаштың кадыын камгалаары-биле дүн, хүн чокка дежурныйлаар педиатрларны, акушер-гинекологтарны база наркоз эмчилерни графиктеп тургускан. Эмнелгеде бо эмчилер ажыглаар фин деңзилер база немешкен. Ол деңзиге бичии чаштың килограммы-биле кадыы узунун база торарадыр. Четпес төрүттүнген чашты өстүрер бир инкубаторну олар ажыглап эгелей берген. Чүрээнде кемниг иелерни тодарадыптар аппарат-биле эмчилер база ажылдап турар болу берген.

БИР ЯНЗЫ АПАРГАН

Өргүмак болгаш дээди өөредилге черлеринче кирериниң шылгалдазы дужаары школа доозукчуларынга үениң негелдези-биле бир янзы апарган. Кызылда садыг-кооператив училищезиниң директору Г. И. Молодцовадан ол талазы-биле дилег кылырывыска, дараазында медээни берген:

— Училищеже кирериниң шылгалдазын ийи чыл бурунгаар-ла өскерткен бис. Ол кандыг янзылыг өскерилгелерил? Бирээде республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң кадрлар килдистери мааа өөренир күзелдиглерни боттары шилип чорудар болу берген. Ийиде, ол шилилгени чорударда тускай комиссия олар-биле беседалажып, ылап-ла өөречип шыдаар шинээлиин бүгү талалыг өөренип көөрү. Шак мынчаар шилилге-биле бо хүннерде келген оолдар, кыстар-биле училищеге өөренип кирериниң беседазын чорударывыска, шынап-ла, бүгүнгүк мергежилин шын шилип кирип турар бе азы чок бе дээрзи илдең болуп турар.

— Бо талазы-биле районнарда чүгээр ажылдыг кадрлар килдизи бар ирги бе?

— Ийе, бар. Тес-Хем районунуң баштаар чериниң даргазының кадрлар талазы-биле оралакчызы З. М.-Х. Майдырның ажылын мааа дедеглекседим. Олар боттарының кадрларын шилип чорударда, баштай кедээ суурларга оон район төвүнге баш бурунгаар чарлалдар аскылаптар. Оон соонда училищеге өөренирин күзээннер-биле беседаны тускай комиссия кежигүннери чорудар. Бо чылын база ол-ла аргазын ажыглааннар.

— Ол-ла районда бо чылын чеже кижи шилилге-биле келди? Ниитизи-биле бо өөредилге чылында чеже сургуул хүлээп алырыл?

— Бо хереглекчилер ниитилелиниң кадрлар килдизи бо чылын 7 кижи чорутту. Оларның ийизи садыгжы, өске ийизи повар, а арткан үжү—хлеб болгаш кондитер кылыглары бүдүрер мергежилдиг болурлар. Ниитизи-биле училищеге өөредири-биле садыгжыга—60, поварга—25 база хлеб болгаш кондитер кылыглары бүдүрер—25 оолдар, кыстар хүлээп алдынар.

Сирнима ЧООДУ
беседалашкан.

ЧААРТЫНГАН ЭВИЛЕЛ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Эвилел керээзиниң төлевилелин ажылдап кылыр ажыл доозулган. Ново-Огарёвога боол эрткен хуралдың кандыг янзылыг түңнелдерлиг болганының дугайын ук хуралга республиканың өмүнээзинден киржип чораан Тыва АССР-нин Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарның эрткен пятницада республиканың парлалга ажылдакчыларынга чугаалап бергенин бистиң солунувус моон мурнунда дыңнаткан.

Ч.-Д. Б. Ондар хуралдың кандыг янзылыг боол эрткениниң болгаш ооң түңнелдериниң дугайында тодаргай тайылбырны кылган. Оон чугаалааны болза:

— Совет Эвилелиниң эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларының делегациялары Эвилел керээзиниң төлевилелиниң дугайында айтырыгны дөрт удаа чугаалашкан. Бо удаада делегацияларның удуртукчулары — республиканың дээди күрүне эрге-чагыргазының удуртукчу ажылдакчылары чыылган. Хурал июль 23-те дүъш соонда эгелээш, дараазында хүннүң эртенинде 2 шакта доозулган. Чапсарлаашкын үезинде безин тус-тус өөлүктер ол-бо айтырыгны кандыг янзылыг кылдыр дүгүржүп чугаалажырын сүмележип турган. Бистер Россияны төлээлээн кижилер чугааны боттарывыстың аравыска кылып турган бис.

Ужуражыышкын болган санында байдалдың черле ниитизи-биле экижип турарын эскерип көрдүм. Өске республикалардан келген кижилерниң саналы база ындыг болду. Бо удаада Ү республиканың төлээлекчилери сүмележип чугаалашкан, оларга Арменияның удуртукчузу Тер-Петросянның каттыжып келгени чуртта нийти байдалдың чоорту экижип орарын херечилээн. Ол болгаш өске-даа чамдык республикаларның делегациялары моон мурнунда болгулаан хуралдарга киришпээн болгай.

Баштайгы дөрт шак дургузунда республикарның парламентарийлериниң киирип келген саналдарын чугаалашкан. Оларның арасында моон мурнунда-даа тургустунуп кээп турган айтырыглар катап-ла көдүрлүп кээп турган. Боттуг чугаалажыышкыннарның түңнелинде айтырыг бүрүзү ханы сайгартынган болгаш бир эптиг шиитпир хүлээп алдынып турду. Дараазында кол айтырыглар талазы-биле дүгүржулгаларның чедип алдынганың чугаалаар апаар.

Бирээде, «Чаа Эвилелдиң тургузукчулары, киржикчилери кымнар болурул?» деп айтырыг. Бо шынап-ла принципиалдыг айтырыг. Бир эвес Эвилелди эвилелдешкен республикалар бактаап тургузуп турар деп тезисти дүгүржулгага киириптер болза, өске автономнуг тургузуглар (Тываның, Якутияның, Бурятияның дээш оон-даа өске республикаларның болгаш национал тургузугларның) конституцчу эргелери кызаттыра берип болур. Бир эвес Россия Федерациязы өске эвилелдешкен республикалар-биле бир дөмей, Эвилелдиң тургузукчузу боол, чангыс бадылаар үнүүг апаар болза, мында чурттап турар өске нацияның улустары, шынап-ла, Эвилелге дорт хамаарылга чок хевирлиг апаар. Ынчаарга РСФСР-де чурттап турар бүгү улустар деңэргелиг боол, шуптузу бадылаар эргелиг апаар болза, автономнуг республикалар чок Украина, Казахстан дээн ышкаш эвилелдешкен республикалар чүгле чангыс үнүүг апаар. Бо нарын айтырыгны болур-чогууру-биле шиитпирлеп алырынга ССРЭ-нин Дээди Совединиң Даргазы Анатолий Иванович Лукьянов боттуг саналды киирткенин демдеглээр апаар. Россия болгаш оон-даа өске хөй автономнуг тургузуглар республикалар ук тургузугларының өмүнээзинден чангыс үнүүг болур, ынчаарга автономнуг республикаларның Республикалар Совединде (Националдар Совединде депутаттарның нийти санын хевээр арттырар). Ынчап кээрге ол национал тургузуглар боттарының депутаттарын дамчыштыр бүгү айтырыгларны деңэргелиг шиитпирлежир болгаш Эвилелге деңэрге-биле бактаар эргези хандыртынган болу бээр. Бо бүгүнү барымдаалап алырга, Эвилелдиң тургузукчулары бүгү республикалар болур деп дүрүм ёзугаар санаттыра бээр. Бо саналды сүмележип көрээлинер деп, ол чугаалады. Саналды бүгү талалыг сайгарып чугаалаштывыс. Ооң түңнелинде Эвилелдиң тургузукчулары ССРЭ-де амгы үеде туруп турар бүгү республикалар болур деп түңнел хүлээп алдынтан.

Ийиде. Үндүрүг политиказы база бир кол черни ээлээн. Моон мурнунда турган практикадан алырга, кайы бир республика, край азы область, чижек кылдыр Тываны-даа алырга, Эвилел бюджединче, Федерация бюджединче чеже хире хемчээлдиг үндүрүгнү шилчидерин, болунга кайы хире бюджет көрээнгилерен арттырып алырын хоойлужудуп каан турган болгай. Демократия калбарып, рынок харылзаалары хаңылап орар амгы үеде, ол чуруум эргижирээн, тус черлерниң бурунгаар хөгжүлдезинге моондакты тургуза берген. Бо айтырыг талазы-биле мындыг янзылыг принципиалдыг дүгүржулга кылдынган: ол-бо черлер деп турбайн, республика бүрүзү арыг орулгазындан доктааткан хемчээлдиг үндүрүгнү Эвилел бюджединче шилчидер.

Бо хуралга өске-даа айтырыглар мындыг янзылыг шиитпирлеттинген. Ынчангаш ССРЭ Президентизи хуралды хаап тура Эвилел керээзиниң төлевилелин ажылдап кылыр ажыл доозулган деп санап болур бис дээн.

Эвилел керээзи хүлээп алдынган соонда дарый, тус-тус республикаларның Үндезин Хоойлузу болгаш өске-даа хоойлулары эде кылдынар, чаартынар ужурлуг. Тываның Конституциязының төлевилели амгы үеде ажылдап кылдынып турар. Республикавыстың онзагай чүүлдерин аңаа барымдаалап көөр апаар бис. Чижээ, күрүне структуразының кожуун, суму дээн чергелиг эрги аттарын катап эгидер бе азы амгы аттарны хевээр арттырар бе дээн чергелиг айтырыгларны Конституция төлевилелин чугаалажып көрүп турар үеде чон кандыг янзылыг көре бээрин барымдаалаар апаар. Бүгү чүве чоннуң негелдезинге, кижиниң эргелеринге дүүштүр шиитпирлеттинген, боттанган турар ужурлуг деп, Ч.-Д. Б. Ондар түңнелинде чугаалаан.

Сандро МААДЫ.

АКШ-ТЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ КЕЛГЕН

Июль 30-де Кремльдиң Георгий залынга АКШ-тың Президентизин уткуурунуң ёзулалы болган. Дж. Бушту болгаш ооң кадайын ССРЭ-нин Президентизи кадайы-биле уткуп, чылыг состүг байыр чедирген. Күрүне баштыңнары кыска чугаалар солушкан.

Оон соонда Кремльдиң Улуг ордузунуң Екатерина залынга ССРЭ биле АКШ-тың президентилериниң чүгле иелээ беседазы эгелээн. Оларның кичээнгейиниң төвүнде совет-америк харылзааларның айтырыглары моон-биле кирип турар, боо-чепсекти контрольдаарының айтырыы оларның иштинде кол черни ээлеп турар деп, СЭТА-ның корреспондентилеринге дыңнаткан.

Ол-ла үеде ССРЭ-нин ДХМ бажыңынга совет-америк харылзааларны моон соңгаар улам хөгжүдериниң айтырыгларынга хамааржыр беш документиге ат салдынган. Оларның арасында дараазында документилер кирип турар: аварияларны бойдус халаптарын баш удур болдурбазының база оларның уржуктарын узуткаар талазы-биле кады ажылдажылгага хамаарыштыр ССРЭ-нин болгаш АКШ-тың чазактарының арасында билчиишкин дугайында меморандум, экономика талазы-биле техниктиг база консультациялажыр кады ажылдажылга дугайында протокол, хамааты ужар чуулунуң айыыл чок чоруунуң талазы-биле билчилге болгаш кады ажылдажылга дугайында меморандум, медицинага хамааржыр чүүлдерни дарый бээриниң база оон-биле холбашкан дузаламчы дугайында дүгүржулга, чурттаар оран-сава тудуунга база экономиктиг хөгжүлдеге кады ажылдажылга талазы-биле ССРЭ-нин Тудуг болгаш инвестициялар талазы-биле күрүне комитети биле АКШ-тың оран-сава тудуунуң болгаш хоорай сайзыралының министерствозунуң арасында билчилге дугайында меморандум.

СЭКП ТК-ГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

ССРЭ-нин Чепсектиг Күштериниң хевирлеринде, округтарында, шериглер өөлүктеринде болгаш флоттарында, ССРЭ-нин КАК-тың кызыгаар шериглеринде база ССРЭ-нин ИХМ-ниң иштики шериглеринде СЭКП организацияларының партия комитеттериниң секретарьлары-биле СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары А. С. Дзасоховтуң ужуражыышкыны июль 30-де болган. СЭКП ТК-ның июль (1991 ч.) Пленумунуң түңнелдериниң дугайында ужуражыышкынның киржикчилеринге дыңнаткан. СЭКП-нин Программазының төлевилелин ажылдап кылырының, чугаалажып көөрүнүң айтырыгларынче, СЭКП-нин ээлчег чок XXIX съездизинге белеткелдиң сорулгаларынче онза кичээнгейни угландырган.

(СЭТА).

Бии-Хем районнуң ажыл-агыйлары бир хүнде-ле ортумаа-биле 400-420 тонна сигенни белеткеп ап турарлар. Ынчангаш бии-хемчилер ниитиниң малынга 5000 ажыг тонна сигенни белеткеп, планныг онаалдазын 40 хуу чедир күүседип бергенинин-даа ужуру ол. Ол-ла үеде малга чем белеткелиниң планныг хемчээ — 10 хуу безин чедирбээн районнар бар. Ындыгларга Тожу, Эрзин, Өвүр районнарны хамаарыштырып болур. Бо чылын республиканың сиген шөлдеринде байдал барык бүгү районнарның девискээрлеринде дөмей турда, чамдыктары мындыг бедик көргүзүглерлиг ажылдап турда, өскелериниң чаржынныг кудуу түңнелдерлиг боол турарын чүгле оларның боттарының олутпай, шүшпен, организастыг чок ажылы-биле тайылбырлаар апаар.

Бөгүн **«Шын»** **солунуң Күш-ажылчы алдар тугун Бии-Хем районнуң мал чеминиң белеткекчилеринге алдар болдуруп көдүрген.**

Хожудап турар районнарның сигенчилери, ажылыңарны эде тургузуп, мурнакчыларга чедер дээш бүгү хемчеглерни алыңар!

ТАРАА, ҮНҮШТЕР ҮРЕЗИННЕРИН САТКАНЫ ДЭЭШ

РСФСР-нин Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар республиканың колхоз, совхозтарының, өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң тарааны, үнүштер үрезиннерин аъш-чем үндүрүүнден ажыр, оон-биле кады аъш-чем үндүрүү чок тарааның, фермер болгаш оон-даа өске ажыл-агыйларның удур садыглажыышкын байдалдарынга садарын организастаар сорулга-биле чиик автомобильдер, соодукчулар, хеп чуур, дааранып машиналар, телевизорлар тускайлаттынып үндүргүнген.

Тараа, үнүштер үрезиннерин садарының чижек нормаларын доктааткан: 1 автомобиль — аъш-чем үндүрүүнден ажыр 200 тонна, соодукчулар, хеп чуур, дааранып машиналар, телевизорлар— аъш-чем үндүрүүнден ажыр 10 тонна.

Ынчангаш чер-черлерде эрге-чагырга органнары тарааны, үнүштер үрезиннерин садарын бо чаа байдалдарга садарын организастаарының эргежок чугулазын ук доктаалда айытхан.

Төрээн чуртувуста

НОВОСИБИРСК

Новосибирск метрополитениниң сески станциязы чоокта чаа ажыглалга кирген. Хоорайның солагай эрии-биле төп районнар арасында харылзаа ам экижиир, мында улуг үлетпүр бүдүрүлгелери хөй.

Тудуг материалдары база техника-биле хандырылга үргүлчү үстүп келгенинден станцияны барык бүдүн чартык чыл орайтады дужааган. Тудугжулар кызып ажылдап турган-даа болза, чогуур шынар база чедип алдынмаан.

НЕВИННОМЫССК

«Азот» каттыжыышкынның химиктеринге «Краина» деп югослав фирма улуг дузаны көргүскен. Хоорайга бажың тудар комбинатты тудуп берген. Ол чылдың-на 200-250 квартираны кылыр. Эптээр кезектерден важок бедик бажыңны-даа, чангыс каът коттеджини-даа тудуп ап болур. Ук фирма-биле каттыжыышкын минералдыг чемишчидилгелер-биле санажыр.

ЧАА УЗЕНЬ

Хоорайның экология комитеди «Мангышлак нефть-газ тудуг» бүдүрүлгезинге чүс муң рубльдиң торгаалын онааган. Үрегдеп каапкан черлерин бүдүрүлге хөй чылдар иштинде катап чаагайжыдып чадап каан. Бир эвес тудугжулар торгаал төлевес болза, ооң хемчээли чартык миллион рубль чеде берип болур.

ДУШАНБЕ

Таджикистанның найысылалында «Толиб» дээр бажың эт-херексели бүдүрер совет-ливан бүдүрүлге ажылдап эгелээн. Совет тала бажың, дериг-херексел, материалдар харылаан, өске тала чараш шывыг пөзүн болгаш өске-лаа арткан чүүлдерни боду эккеп турар. Чаа фирманың кылыр чүүлдериниң чартылын ол республикага садар. Бир чартылын өске республикаларга база даштыкыга саарар.

ЕРЕВАН

«Наирит» дээр эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынның ажыглап болур деп санаан. Бир чыл мурнунда ону агаар баксырадып, хоралап турар дээш хаапкан турган. Хоорайның ангы-ангы булуңнарында тургускан хыналда постулары нормадан бичии-ле хажыдыышкынны дораан эскерип каар. Каттыжыышкын ам анаа туруушкундан карылганы эгидер, өске республикаларда харылзажып турган бүдүрүлгелери-биле кады ажылдажылгазын катап эгелээр дээш ажылдап турар.

ЧИТА

Областың бир кеску журнализи Ю. Куриту 25 катап кымчылаар деп шииткелди Забайкальениң казак шериинин атаманнар чөвүлели үндүрген. Ындыг дошкун шииткелди үндүргениниң чылдагааны казактарның төөгүзүнүң база ол шимчээшкинни катап тургузарының талазы-биле солунчунуң болгаш амгы атаманнарның бодалдарының ангы болуп турары.

ВОЛОГДА

Херээжен улус беш муң чыл бурунгаар кандыг каасталгалар эдилеп турганыл? Ук черниң археологтарының тыпкан чүүлдери аңаа харыыны берип турар. Онега холдуң кыдыында бурунгу турлагдан янтарьдан кылган каасталгалар тывылган. Оларның эң-не чараш болгаш онзагайы 64 дээрбектиг моюнга кедер эрге болган.

(СЭТА).

Ниитиниң малынга — быжыг чем-суур

КҮҮСЕДИР, КУРЛАП АЛЫР

Келир кышка уткуштур мал чемин четчири-биле курлап ап болуруунуң аргазы амгы үеде республиканың кайы-даа колхоз, совхозтарында бар болу берген. Оът-сигенниң үнгени эки, ынчангаш ону кыска хуусаада, бедик темп-биле чорудуп тургаш, кезип, сарааттап ап болур. Бо чүгүла ажыл Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйларында база-ла түлүктей берген. Район девискээринге чоокку чылдарда мындыг чаагай сиген үнмээнин, оон курлавыры кайы-даа ажыл-агыйда четчири-биле барын АҮК-түң кол агроному О. О. Ооржак чугаалап олурган чүве. Оттук-оол Очур-оолович оон улаштыр районда байдалды мынчаар тайылбырлады:

— А меле сигенни безин ап көөр болза, магалыг чүве боор: курлак чедип турар. Кышкы хүннерде мал чемин четчири-биле белеткеп албаанындан ону дилээр дээш ынай-бээр черлер кезип эгелээр болза, ынчан удуртукчу кижилерге дыка ыянчыг апаарын ам безин билип, угаап олур мен. Ындыг кижилерни кандыг удуртукчулар дээр боор. Мал чеминиң белеткели колдуу дыка шуудай берди. Баштай кылыы ужурлуг ажылывыс тодарадып көрейн: районнуң ишчилери 14070 тонна сиген белеткээр. Мону черле ажыр күүседип алыр дээш ажылдаар, бүгү күштү олче мөөннээр апаар бис.

Сенаж салыр планывыс — 2900 тонна. Ам ону 120 тонна чедир белеткей бердивис. Планда көрдүнгенинден ыракта ажырып, ону күүседириниң хемчээлин 4000 тоннага чедирерин көрүп турар бис. А районнуң ажыл-агыйлары сиген белеткээриниң темпизин улам шапкынчыткан, ам барык-ла 1450 тоннаны сарааттап дооскан. Ниитизи-биле 15930 тонна силос салыр бис. Ону боттандырып алырының аргазы ам бисте бар, ол черле күүсеттинер бээр. Бо культураларга немей чангыс болгаш хөй чылдыг сиденнерни мал чеминге белеткеп алыр, ооң үнүп чыдары база-ла багай эвес. Оларны сиген кылдыр кезип эгелей берген.

— Моон мурнунда чылдарда оът-сигенниң үнүшкүнүү пат турда безин, чамдык ажыл-агыйларның ажылчыннары, малчыннары, сигенни хол кадыыры-биле кезип белеткеп алырынга кирипшпейн баар чүве болгай. Бо чылын мону район девискээринге канчаар организастаар деп турар силер, Оттук-оол Очур-оолович?

— Чамдык ажыл-агыйларга ындыг багай практика турганын билир бис. Бо чылын оон үнүп, хол-биле кылыр ажылга хөй кижини кииришкирерин бодап турар бис. Ам безин барык 220 хире кижи хол-биле сиген кезер ажылда хаара туттунган. Олар колдуунда-ла машина-техника барып албас черлерде, бута-сумун уннарында, таллар арасында ажылдап турар. Оон-биле кады районнуң күш-ажылчы коллективтериниң төлээлекчилери мал чеминиң белеткелинге база киржирлер. Оларга кылып бүдүрер ажылының хемчээлин айтып берген. Албан черлери, организациялар 3-тен 250 тоннага чедир мал чемин белеткежип бээр. Эң улуг хемчээл «Тыва даг-дүгү» комбинаттың коллективинге онаажып турар. Оларга чүс гектар сиген шөлүн айтып берген бис. Ол дээрге хөй чылдыг сиген-дир ийин. Чамдык коллективтер алган даалгазын күүседип эгелей берген. А партия райкомунуң, районнуң санитар-эпидемиология станциязының коллективтери мал чемин белеткээр даалгазын боттандырыпкан.

— Амгы хүннерде ажыл-агыйларда байдал кандыгыл?

— Мал чеминиң белеткели «Барлык» совхозта дыка шуудай берген. Бо ажыл-агыйның сигенчилери 850 тонна мал чемин белеткээн. Оон арай-ла эвээш көргүүг — «Хемчик» совхозта. Бо ажылды «Дон-Терезин» совхоз сөөлгү хүннерде шапкынчыдып турар. Ажылга элээн саат ужураштыра бээр бир четпес чүве бар: ол болза сөөлгү үеде шуут хоочураан аарыг — артык кезектерниң чедишпези. Ону тып-тынып, сураглангп-ла тур бис. А машина-техника талазы-биле айтырыг ажырбас чүве бо, олар четчир, улуг үрелишкин чок ажылдаар турар.

Ажылдың түңнелин оң хонуктап үндүрүп тур бис. Сөөлгү түңнел ёзугаар бирги черни «Барлык» совхозта Көк-оол Саая удурткан механизастаттынган звено алган. Бо звено 307 тонна сиген белеткээн. Оларны 100 рубль-биле шаңнааш, өңнүг телевизор садып алырының талонун берген. Ийиги черни база ол-ла совхоздан Доржу Хертекке удурткан звено ээледи. Звено кежигүннери 205 тонна мал чемин сарааттаан. Олар магнитофон садып алырының талонун чаалап алдылар.

Сигенчилерниң хандырылгазы багай эвес. Аъш-чем өртээн шоолут улгаттырбас. Оон ынай хол кадыыры-биле сиген белеткеп турар кижилерге күш-ажыл төлевирин көвүдеткен: бир тоннаны кылырга-ла, 99 рубль 64 копеек болур. «Барлык» совхозтуң удуртукчуларының бо үлегерин өске ажыл-агыйлар база эдере берген.

Мал чеминиң артыкшылдыг курлавырын тургузуп алыры — ам удуртукчулардан, ажылчыннардан, малчыннардан хамааржыр оът-сигенниң элбек, эки үнгени херечилей берген. Ындыг болганда, хымның-на олутпай, шүшпениин кышкы хүннер илередип үнүп кээр-дир ийин.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

ТЫВАНЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕРИ

№ 7 (15). ИЮЛЬ. 1991 ч.

Чөөн Сибирь девискээриниң профэвилел ажылдакчылары-биле ужуражып, ол черлерге чөвүлел хуралдарны эрттирери-биле Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының чамдык удуртукчулары Сибирьде чоруп турар. Ындыг чергелиг чөвүлел хуралды июль 16-да Хакасияның төвү Абакан хоорайга эрттирген. Аңаа Хакасияның болгаш Тыва АССР-ниң профэвилел ажылдакчылары киришкен болгаш профэвилелдерниң амгы үеде сорулгаларының, моон соңгаар кылып чорутса чогуур ажылдарын чугаалажып, санал-онал солушкан.

Хуралды Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының даргазы И. Е. Клочков эрттирген болгаш аңаа чүве чугаалааш, хөй санныг айтырыгларга харыылаан.

АЛБАН КОМАНДИРОВКАЗЫН ТӨЛЭЭРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

1991 чылдың июль 18. № 233. Кызыл хоорай.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаады болза:

1. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың май 30-де үндүргени № 546-р айтыышкыны-биле бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң ажылдакчыларынга командировкалар-биле (командировкалаар черинге чедир болгаш дедир кээриниң орук чарыгдалдарындан аңгыда) холбашкан немелде чарыгдалдарны дараазында хемчээлдерге (командировкага турган хүн бүрүзү дээш) орнун эгидип бээр кылдыр тургусканын дыңнадып тур:

Москва, Ленинград, Киев, Минск, Ташкент, Алма-Ата, Тбилиси, Баку, Вильнюс, Кишинев, Рига, Бишкек, Душанбе, Ереван, Ашхабад, Таллинн хоорайларга — 25 рубль.

Өске хоорайларга болгаш чурттакчылыг пунктуларга — 20 рубль.

Айыттынган чарыгдалдарның орнун тургузарда, херек кырында үнген чарыгдалдарны бадыткап турары документилери чокта чорудар.

Бюджеттерниң хөреңгилериниң күжү-биле акшаландырып турар бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң ажылдакчыларынга командировкалар чарыгдалдарының орнун эгидип бээриниң нормазының улгаткаы-биле холбашкан немелде чарыгдалдарны 1991 чылда бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлеринге үндүрүп берген акшаландырыышкынның делгелинге чорудар.

2. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың май 29-та үндүргени № 189 доктаалын күш чок деп санаар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң
Даргазы Ш. ООРЖАК.
Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң
Херектер эргелекчизи
Ш. КУУЛАР.

ДЕМНИГ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА ХЕРЕК

Чоннуң эрге-ажыын болгаш сонуургалдарын камгалаар талазы-биле эвээш эвес ажылдарны чурттуң профэвилелдери чорудуп турары билдингир. Ол талазы-биле дыка хөй чүүлдерни солун, сеткүүлдерде, радио, телевидениеге-даа доктаамал парлап, чырыдып турар. А чурттуң профэвилелдериниң удуртукчулары болгаш өске-даа харысаалгалыг ажылдакчылары чон-биле доктаамал ужуражылгаларны эрттирип, амгы үеде профэвилел амыдыралының үези келген айтырыгларын, оларның сорулгазын чоңга тайылбырлап берип, оларны амыдыралга боттандырар талазы-биле кандыг ажылдарны кылып чорутса чугулазының дугайын чоңга тайылбырлап, боттарының арга-сүмезин чугаалап, профэвилел кежигүннериниң санал-оналдарын өөренип көрүп турары база-ла чаа чүүлдерниң бирээзи апарган.

Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының удуртукчулары чурттуң янзы-бүрү регионнарында ужуражылгаларны эрттирип, профэвилелдерниң амгы үеде чорудуп турар ажылдары-биле оларны таныштырбышаан, амгы тургустунуп келген байдалдарда Россияның профэвилелдериниң ажыл-чорудулгазының дугайында бодунуң кежигүннеринге таныштырып турарлар. Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының даргазы И. Е. Клочков баштаан бөлүк удуртукчулар Чөөн Сибирь девискээриниң профэвилел активи-биле ужуражып, чөвүлел хуралды эрттиргилээнин парлалгага дыңнаткан. Ындыг хевирниң баштайгы хуралы июль 16-да Хакасияның төвү Абакан хоорайга болуп эрткен. Аңаа Хакасияның болгаш Тыва АССР-ниң профэвилел ажылдакчылары киржип, боттарының мурнунда турар сорулгаларны чугаалажып, моон соңгаар канчаар ажылдаарының дугайында санал-оналдарын солушканнар. Профэвилел ажылдакчыларының мурнунга И. Е. Клочков чүве чугаалааш, Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының мурнунда туруп турар сорулгаларга доктаап, Чөөн Сибирь девискээриниң профэвилелдериниң ажылдакчылары-биле ужуражып чугаалажыр дээш келгенин чугаалаан. Хуралды ажыдып тура Хакасияның профэвилелдериниң область федерациязының даргазы А. М. Данковцев область федерациязының чорудуп келген ажылдарынга доктаап, федерацияның ажылында ам-даа чедир кылдынмайн турар ажылдар барын, оларны канчаар ээ организастаарының дугайын база чугаалаан.

— Бо ужуражылганы мында организастап эртирип турары дээш өөрүп турарымны силер бүгүдеге илередиксеп тур мен. Ылаңгыя белен эвес орукту эртип чорааш, Тываның делегациязы мында киржип келгени меңээ черле өөрүнчүг-дүр, оларга байыр чедирип тур мен. Амыдырал хүн бүрүде өскерлип, чаа-чаа чүүлдер немежип турар болгай. Ынчангаш бо бүгү чүүлдер бистерни ужуражырынче албадап турар-дыр дээрзин билип тур боор силер. Бо чөвүлел хуралга бис чыглып келгеш, үениң бистиң мурнувуска тургускан белен эвес айтырыгларын шиитпирлеп чугаалажыр, ол талазы-биле санал-оналдарывысты солчур апаар бис. Ооң-биле чергелештир боттарывыстың моон соңгаар канчаар ажылдаарывысты база чугаалажыр бис. Мааңаа кол-ла чүүл — демниг кады ажылдажылга херек дээрзин билип тур боор силер. Бо хүннерде Чөөн Сибирь девискээриниң профэвилел ажылдакчылары-биле ужуражып чоруп тур бис. Хакасияга болган бо хурал соонда ындыг хуралды Красноярскиге эрттирер бис. Аңаа Красноярск крайның, Иркутск, Чита областарның, Бурят АССР-ниң профэвилел ажылдакчылары киржир чүве. Ынчангаш силерни ажыл-херекчи чугааже чалап тур мен — деп, Игорь Евгеньевич Клочков чугаазының эгезинде демдеглээн.

Чөвүлел хуралга киржири-биле келгеш, Хакасияның үлетпүр, бүдүрүлгелеринге база чоргулааның, бүдүрүлгелерниң цехтеринге барып, ында ажылдап турарлар-биле чугаалажып, танышканын хуралдың киржикчилеринге ол дыңнаткан.

Бөгүнгү кол айтырыг — моон соңгаар амыдырал-чурттаарының айтырыы-дыр — деп, И. Е. Клочков чугаалаан. Ылаңгыя ол айтырыг үрмектеп садар бараннар-та өртектерниң улгатканынга болгаш шалыының колдуунда-ла чогуур деңнелге чедир өспейн турарынга хамааржыр болгай. Бо байдалда профэвилелдер чүнү кылыр ужурлугул ынчаш? Бис боттарывысты хамаарышпас профэвилелдер кылдыр адап алган болгай бис. Ынчангаш кымдан-даа хамаарылга чокка дыка хөй ажылдарны чорудуп турар бис, ону билбес кижи ховар. Бо берге үеде бистиң кылып чорудуп турар ажылдарывыс-ла хөй: чоннуң шалыын өстүрер дээш-даа эвээш эвес ажылдарны кылып чорудуп турар бис, ол ышкаш шөлээ хүннерин узадыр талазы-биле-даа эвээш эвес ажылдар кылдынган: 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп 24 ажыл хүнүнде шөлээлээр дугайында РСФСР-ниң хоойлузунда көрдүнгенин чедип алган бис. Ол ышкаш, бо чылдың октябрь 1-ден эгелеп эвээш дээн шалың 180 рубльден кудулавас, а 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп айда 195 рубльден эвээш эвес болурун чедип алган бис. Ону РСФСР-ниң Хоойлузу бо чылдың апрель 19-та хүлээп алган. Бараннардан 5 хуунуң үндүрүүн тыртарын соксадыр талазы-биле база ажылды кылып чорудкан бис дээрзин И. Е. Клочков чугаалаан. Ол ышкаш ажылчыннарның, студентилерниң, школачыларның чемненир столоваяларынга чогуур өртектерни доктааткан. Ооң-биле чергелештир бистиң салган чамдык негелделеривис күүсеттинмейн, хевээр арткан. Оларга — өртектер өзүлдезин солуннарга ай санында чарлап дыңнадыры, пенсиядан 1 хуунуң үндүрүүн соксадырының негелдези хамааржыр.

Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының (РХПФ) чөвүлелиниң, ооң кежигүн организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң быжыг туруштуг болгаш демниг чоруу, хөй-ниитиниң быжыг деткимчези Россия Федерациязының профэвилелдериниң чаңгыс демниг часкы хөделиишкиннериниң хүннеринде көскүзү-биле илереттинген болгай. Ол хөделиишкиннер ажылчы чоннуң салып турар айтырыгларынга, оларны профэвилелдерниң деткип турарын херекке албас чорук берге байдалдарга чедирип болур-дур дээрзин ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң чазактарынга билиндирген дээрзин РХПФ-ниң даргазы ол чөвүлел хуралга чугаалаан. Байдал дыка нарын-дыр дээрзин илеткелчи чугаалааш, апрель 2-ден эгелээш, өртектер 3,2 катап өскен, а шалың өзүлдези чүгле 30-40, а чамдык адырларда харын 30 хуу өскенин демдеглээн. Чурттуң удуртулгазы бараан өртээ өспес деп каш удаа аазаза-даа, ол сөзүн ээлеп шыдаваан. Ооң коргунчуг чүве чүл дизе, өртектерниң улгадырының уламчылап турары-дыр. Чурттуң Президентизинге бис негелде тургузуп, өртектерниң өзүп турарын парлалгага чырыдарың каш удаа сүмелеп турзувусса-даа, ол күүсеттинмейн турар-дыр. Өртектер өзүлдезин доктаадып шыдавазывыс илдең апарган, а ынчалза-даа шалың өзүлдезин чедип алыр ужурлуг бис дээрзин эш Клочков чугаалаан. Аңаа чүгле демниг хөделиишкиннер херек.

Коллективтиг керээлерни болгаш дугуржулгаларны чарарын чедип алыры ам чугула айтырыгларның бирээзи. Бо бүгү чүүлдерни хоойлу ёзугаар болдурары-биле 1992 чылдың коллективтиг керээлерин болгаш дугуржулгаларын чарарынче белеткенир херек. А ажыл бээрикчилери база эвилелге каттыжар болза эки. Ол ышкаш Күш-ажыл хоойлужудулгазынга база өскерилгелер киирер талазы-биле ажылды чорудуп турар, ону чыл төнчүзүнге чедир белеткеп доозар бис. Профэвилелдер хөлезиленикчилерниң төлээлекчилери болгай, ынчангаш оларның негелдезин бис өөренип көөр, ону боттандырар дээш ажылдап турар бис. А берге чүве чүл дээрге, бөгүнгү байдалда — эрги удуртулга системазы башкартынмастаан, чаа система, экономиктиг харылзаалар чедир ажылдавайн турарында. Ажылды кылып, бүдүрүп турар кижи хостуг болур, үстүүртен команда, сагындырыг чокка ажылдаар ужурлуг. А бисте ындыг эвес-тир — айтыышкын бээр, хынаар-ла кижилер хөй. А бир эвес бо байдалдан дүрген-не уштунуп үнер болзувусса, дүрген бурунгаарлаар ужурлуг бис.

Хуужудулга дугайында хоойлуну чоокта чаа хүлээп алган. Ынчангаш ол дугайын, эт-хөреңгиниң хевирлерин хуужударының дугайын чоңга тайылбырлаар ажылды профкомнар холга алыр херек дээрзин илеткелчи чугаалаан.

Өнчүнү хуужударының үезинде коллективтиг керээде айыттынган чүүлдер ол хевээр артар. А бир эвес херек апаар болза, коллективтиг керээни өскертир апаар болгаш чаа керээни чарар. Бир эвес удуртулга ону чарарындан ойталаар болза, 10 муң рубль чедир торгаалга онаажыр апаары билдингир.

Ажылдан улусту хостаар, ажыл чок артар чорук уламна чоокшулап кел чорууру билдингир. Россияга бо чылдың төнчүзүнде 5-6 миллион кижи ажыл чок артары көрдүнген-дир. Чонну акша-биле хандырар, оларга ажыл бээр талазы-биле профэвилелдер улуг ажылдарны чорудар ужурлуг. А ол акшаны кайыын алырыл? Чуртта акша чедишпес деп-ле турар бис. А өске чурттарга үлеп берип турар чүүлдеривис база дыка хөй дээрзин мааңаа чугаалаар бодап тур мен. Кубадан бир тонна чигирни 8 тонна нефтиге орнап ап турар-дыр бис. А чогум шын орнаар болза, чүгле ийи тонна нефть-дир-ле. Бис аажок бай-дыр бис, чуртувус бай, байлак-тыр, ону чүгле таарымчалыг, чогумчалыг ажыглаар херек. А 237 тонна якут алдынны кымдан-даа айтырбайн — чазактан-даа айтырбайн, Россияның Дээди Совединден-даа айтырбайн, Павловтуң чазаа даштыкыже садыпкан болгай, ол дугайы чажыт эвес, а парлалгага-даа үнген.

База бир чугула айтырыгларның бирээзи — информация албанын быжыглаары-дыр дээрзин РХПФ-ниң даргазы демдеглээн. Россияның профэвилелдери партияның, чазактың контролюндан үнген, а чүгле хоойлуга чагыртып турар бис. Ынчангаш биске күштүг, шыырак информация системазын тургузары чугула апарган. Бис ам «Пролог» солунну үндүрүп эгелээн бис. А Россияда биче тиражтыг 327 муң солун бар. А «Пролог» солунга чагыдылганы июль 1-ден эгелээн бис. Бүгү профкомнар ону чагыдып алыр ужурлуг, ол профкомнуң акшазы-биле аан. Эрге-чагырга ээлээн улуг даргаларга бистиң солунувус таарымча чок болуп турарын чугаалаар апаар, чүге дээрге оларга таарышпас, чоңга дыңнатпайн турары чүүлдерни бистиң солунувус парлап, чоңга чедингири-биле дамчыдып турар. РХПФ деп чүл, ол чүнү кылып турарыл дээрзин ажылчын кижи бүрүзү билген турар ужурлуг, аңаа тайылбырлаар херек. Бис чүгле хоойлуга, профэвилел кежигүннериниң негелделеринге чагыртыр болгай бис, ону чон билип алыры чугула. Бүгү шынны чон билген турар ужурлуг, ынчан экстремистер дугайында чамдык бодалдар турбас апаар. Мен ССРЭ-ниң-даа, РСФСР-ниң-даа Дээди Советтеринге хуралдарга чүве чугаалап тургаш, оларның таарзынмайн турарын өскерип чордум, а сөөлгү үеде олар ол бүгүнү шыны-биле билип турар болгай, ам профэвилелдерге оларның хамаарылгазы шуут өскерилген деп болур. Бистиң-биле кады ажылдап, бистиң негелделеривиске дыңнангыр апаргылаан.

Мааңаа чүве чугаалап тургаш, чамдык профэвилел комитеттериниң шимченгир эвес, олутпай чорууну чугаалавас арга чок дээрзин эш Клочков демдеглээн. Оларның чүве тоовас, чоннуң негелделеринге дыңнангыр эвес чоруундан чамдык стачкомнар-даа тургустунуп кээп турар-дыр, ол ажылды үндезини-биле чаартыр, холга алыр херек.

Профбюджет дугайын, социал страхование бюджединиң дугайын мааңаа база каксы чугаалаар апаар. Чүгле демниг хөделиишкиннер мында негеттинип турар-дыр. Профэвилелдерниң акша-хөреңгизин тус-тустап аңгылаарынче эвес, а оларны улам каттыштырарынче чүткүүр болза эки деп билип турар мен. Ылаңгыя АҮК ажылдакчыларының профэвилел ТК-зының профэвилел акшазын ссора ажытпап турар дугайында бодалы черле шын эвес. Моон мурнунда ВЦСПС турганындан ам шуут аңгы, РХПФ дээрге шуут аңгы болгай. Аңгыланып черле болбас. Аңгыланыышкын дээрге, социал камгалал бюджедин бууразышкынга таварыштырар дээни ол деп билир мен — деп сөс-биле И. Е. Клочков чугаазын доозкан.

Илеткел соонда санал-онал солчулгазы эгелээн. Кожаларывыс хакас чоннуң чамдык айтырыглары база-ла бистиң-биле дөмейлешкек болур чорду, ынчангаш оларның саналдарын кыска-биле мааңаа база киирер деп дугурушкан бис.

И. А. БУЛОЙЧИК, Шира районнуң АҮК ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы:

— Бисте чедир кылдынмайн турар ажылдар кайы хөй. Ылаңгыя кедээ суурларны сайзырадырының талазы-биле айтырыглар шиитпирлеттинместээш турупкан дизе частырыг болбас боор. Чуртталга бажыңнарының тудуунче кичээңгей аажок кошкак, ынчангаш чылдан чылче план күүсеттинмейн турарының чылдагааны ында. Социал амыдыралдың объектилериниң тудуунда байдал дыка нарын, а ийи-ийи аал чурттаар 110 бажыңны ажыглалга киирер тургаш, чартык чылда чүгле 13 бажыңны дужаатаныывысты чүү деп санаарыл? Школалар, уруглар садтарын тудуп турарывыста четпестер кайы хөй.

Шалың айтырыы база багай шиитпирлеттинип турар. 4-кү разрядтың механизатору хүнде 6 рубль ажылдап ап турар азы өскээр чугаалаарга — 350 грамм колбаса ажылдап ап турар ышкажыл! Ылаңгыя өртектер улгатканының соонда, чоннуң биске бүзүрели өжүп турар апарганын эскерип тур боор силер, ылаңгыя уруглар хептеринге өртектер өскен соонда.

А. ХИЛЬКО, «Абакан хамааты тудуг» тресте профком даргазы:

— Профэвилелдерниң талазындан эвээш эвес ажылдар кылдынып турары шын. Ынчалза-даа черле чамдык айтырыгларны ам-даа ээде көөрү чугула деп бодап турар мен. Ылаңгыя социал камгалалдың акшазының дугайында айтырыг шын тургустунуп турар деп билир мен. Ол акша чогуур ээлеринге турар ужурлуг. Бодап-даа көрүңер: дыштаныылга баазаларын-даа, санаторийлерни-даа хегжүдери бергедээн-дир — акшаны кезип алгаш баарлыр силер. РХПФ биле АҮК ажылдакчыларының профэвилел ТК-зы аразында маргыжып-ла чыдар-дыр силер. Ону черле кажан соксадкаш, эптиг-демниг ажылдаар силер? Чаңгыс бажыңда чурттап турар хирезинде, айтырыгны чогумчалыг шиитпирлеп шыдавайн турарыларны кижи кайгаар-дыр.

— Эвилел керээзиниң дугайын кайы хире үр чугаалажып келдивис, а профэвилелдерниң ында үнү дыңналбас-тыр. Кандыг ниитилел тургузуглуг чуртка чурттаар бис — ол безин билдинмес болуп артып турар-дыр. Садыглажыышкын, хостуг өртектер, ажыл чок чорук. А ооң дугайында профэвилелдерниң шынчы, ажыл-херекчи үнү кайыл? Черле бо бүгү чүүлдерниң дугайында тодаргай чүве чок тур — деп, Тей руда эргелелиниң профком даргазы эш МОСКВИТИН бодунуң саналынга чугаалаан.

Ч. С. МОНГУШ, профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң даргазының оралакчызы:

— Найыралчы харылзаалар лыг ийи кожаларның ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы бот-боттарынга өөредиглиг болуру чугаажок. Ынчалза-даа Тыва биле Хакасияның амыдыралын деңнеп көрүп олура, бүгү эки чүүлдерни эскербишаан, ооң-биле чергелештир мактаныптар хире чүүлдеривис база эвээш-тир дээрзин көрдүм. Бистиң республикада тургустунуп турар хандырылгада бергедээшкиннер — чигир, эът, үс, сүт мында база-ла чедишпейн турар чүве-дир. Амыдырал хандырылгазының ол айтырыглары ам политика айтырыынче шилчий берген.

Бо чылдың февраль айда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлели аразында дугуржулганы чарган болгаш чоннуң экономиктиг болгаш социал эрге-ажыктарын канчаар камгалап турарывысты хынажып турар апарган бис. Ону бис улуг чедиишкин деп санап турар бис. Чамдык айтырыглар бисте база белен эвес шиитпирлеттинип турарын мааңаа чугаалаар бодаан мен. Кызылдың педагогика институдунуң студентилериниң боттарының амыдыралын экижидери-биле салган негелделери үш-ле хүн эрткенде шиитпирлеттинген: оларга стипендияны немеп берген. Курорттар хөгжүлдезинге тус черниң бюджединден акша үндүрбейн турган болгай. А «Үш-Белдир» курортта 500 муң рубль өртектиг пансионатты тус черниң бюджединден акша үндүргеш, эмчилер, башкылар, культура ажылдакчылары аңаа дыштаныр кылдыр садып берген.

РХПФ-ниң ажылдары-биле-даа таныш, ооң удуртукчулары-биле-даа эш хуу харылзаалыг бис, чогуур деткимчени, дузаны оон ап турар бис. Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының даргазы мында чедип кээп, хурал эрттирип, бистиң-биле чугаалажып турары база чаа чүүл-дүр. Ооң-биле чергелештир, Игорь Евгеньевич бистиң Тываже 400 км чоокшулап келгенин база үнелеп, дараазында бистииңге аалдап келир боор дээрзинге база идегеп турар бис.

Социал камгалал бюджедин профэвилелдерден алыр деп турарын мен шын эвес деп санап турар мен. Ол ышкаш профэвилел бюджединиң 65 хуузун эге организацияларга арттырар дээн пленумнуң шиитпирин ээде көөрү чугула деп санаар мен.

— Бо хуралга мындыг чүүлдерни чугаалаары-биле бистиң совхозтуң ажылчыннары мени чорудкан чүве — деп, Ширяевск совхозтуң профком даргазы ПЕЧЕНКИНА чугаазын эгеледи. — Чаңгыс демниг ажылдаар деп чугаалап-ла турар бис, а херек кырында чүү өскерилгениң ынчаш? Эрги хевээр-дир, ажылчыннарның аарып турары хөй-дүр. А ол хирезинде — курорттарже, санаторийлерже эң эвээш путевканы совхоз ажылчыннарынга берип турар-дыр: 15 хуу. Ажылчыннар сөс кырында хөй чүүлдер дыңнаарындан хоозу калган.

Забастовка чарлаар эргени база казып каапканы ол бе? А мындыг байдалда канчап ажылдаарыл — бир литр сүттүң бот-үнези бир шил газтыг суг суунундан чавыс-тыр! Чазактың чедир кылбайн турар ажылдары хөй-дүр, ону чон чугаалап турар-дыр, ынчангаш ону чазактың удуртукчуларынга дамчыдып чедип көрүңер.

А. М. ДАНКОВЦЕВ, Хакасияның профэвилелдериниң область федерациязының даргазы:

— И. Е. Клочков дарганың келгениниң ажыглаан алгаш, четпес чүүлдеривисти чугаалап-ла тур бис. Ол харын шын-на ыйнаан. Ынчалза-даа ол айтырыгларны боттарывыс шиитпирлээр ужурлуг болгай бис.

Россияга профэвилел төвү турбаан, ам тургустунган-дыр. Бо бүгү берге айтырыглар мында чүге тургустунуп турар деп бодаар силер? Чүге дээрге экономикага кризис эгелээрге, профэвилелдерже шоглап эгелээр боор чүве, ону төөгү бадыткап көргүскен. Ооң кол сорулгазы — чонну деткип турар профэвилелдерниң эргезин кызыгаарлаары. Ол айтырыглар ам тургустунуп турары бо-ла болгай.

Социал камгалалдың бюджедин канчаар ажыглаарын шиитпирлеп каан турда-ла, ону катап кодурүп турган херээ чүү чүвел? Моон мурнунда турганы ышкаш, ол акшаны канчаар чарыгдаарын кым-даа командылавайн турар болгай. Ынчангаш ол айтырыгны кодурерин соксатканы дээре боор, хүндүлүг агроүлетпүр ажылдакчылары.

Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының даргазы Игорь Евгеньевич Клочков чөвүлел хуралдың киржикчилериниң хөй санныг айтырыгларынга база харыылаан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профрес чөвүлелдиң парлалга төвүнүң удургукчузу.

ДЫШТАНЫЛГА БААЗАЗЫНДА

Чайның магалыг чылыг, аяс хүннеринде дыштанып, кадыкшылын быжыглап алыр сорулга-биле хөй-хөй кижилер янзы-бүрү курорттарже, санаторийлерже, дыштаныылга баазаларынче болгаш аржааннарже чоруп турарлар. Ам, шынап-ла, дыштаныылганың үези-ле болгай. Кижи бүрүзүнге курорттарже баар путевка чедишпези билдингир, ынчалза-даа чүгле курорттар эвес, а аржааннар, дыштаныылга баазалары база манап турар болгай. Кадыкшыл быжыглап, мага хандыр дыштанып ап болур черлерниң бирээзи — адырлаар аразының Дус-Хөлде дыштаныылга баазазы дээрзин билбес кижи ховар. Чоокку хүннерниң бирээзинде орук аайы-биле эртип чыда, аңаа кире дүжүп, ол ажылды ында харыылап турар чамдык эштер-биле ужуражып, чоннуң дыштаныылгазын чогумчалыг организастаар талазы-биле кандыг ажылдар чоруттунуп турарын айтырган мен.

П. И. ЛОПАТИН, «Тываккоммунэнерго» бүдүрүлгезиниң пансионадының комендантызы:

— Чайны мааңаа дыштаныг эрттирери магалыг-ла. Изиг хүннерде мааңаа хүнге эъткешти дадыктырып, хөлге кирери тергиин-не дыштаныылга болдур ийин. Бистиң бүдүрүлгениң профэвилел комитединиң путевказы-биле мааңаа 30 ажыг кижи дыштангаш бардылар. 30 ажыг рубль төлээш кааш, 12 хонук иштинде мааңаа дыштанып алыр. Пансионадывыс арыгсилиг, ойнаар чүүлдер-даа бар-дыр. Дыштанып кээп-даа, чорупп-даа турар кижилер-биле чугаалажырга, [illegible]лардан хомудал чок болур-[illegible]ур, ынчанмайн канчаар — [illegible]алыг таарымчалыг дыш-[illegible] болур чер-дир бо. [illegible]-чем талазы-биле-даа [illegible]удал чок-тур, видеоса-[illegible]-даа ажылдап турар-дыр, [illegible]нүк-не кино көргүзүп [illegible]рар. Чүгле мээң сагыжым-[illegible] четпейн турар чүве — [illegible]лунарны неделяда бир [illegible]даа экеп турары. Ында [illegible]ерге чүү деп: ооза-ла ийи удаа солуннарны экеп турар болза аа деп күзелдиг кижи мен. Чүгле мен эвес, а өске-даа дыштанықчыларургулчу-ла солун манаар боор.

Н. А. КАЛАЧЕВА, дыштаныылга баазазының улуг комендантызы:

— Мында-даа, шынап-ла, магалыг-дыр: чүгле ийи хүннер турар болза, мага хандыр дадыгып, эштип, дыштанып ап болур. Амдыызында ийи хүннерде дыштанып тур бис, ынчалза-даа агаар арай баксыраар шинчи кирип тур ышкаш. Республиканың булуң бүрүзүнден дыштанықчылар келген, ылаңгыя хоочуннарның мында кадыкшылын быжыглап ап турарынга сеткиливис ханып тур. Дыштанықчыларның талазындан ол-бо хомудалдар дыңналбайн тур, бүгү чүвени дыштанықчыларга таарыштыр тургузаар дээш баазаның удуртукчулары, ооң ажылчыннары кызып ажылдап-ла турарывыс бо.

Дыштанықчыларның саны чоорту-ла арбыдап турар болдур ийин. Чижээлээрге, бирги сезонда 200 ажыг кижи дыштанды, а ийигизинде — 350 кижи, үшкүзүнде — 420 кижи, а бо сезонда 470 ажыг кижи дыштанып тур. Ам-даа ийи сезонда ажылдаар болгай бис. Ниитизи-биле бо дыштаныылга баазазы август 23-ке чедир ажылдаар чүве. Ынчангаш ам-даа хөй санныг дыштанықчыларны манап турар бис. Кадык чон — ниитилелдиң алдын байлаа дижир болгай бис. Чайның бо магалыг хүннеринде бистииңге кээп, дыштанып турарларга быжыг кадыкшылды күзээр-дир мен.

Ол дыштаныылга баазазындан ырак эвесте Агроүлетпүр ажылдакчыларының пансионаттары бар. Ында республиканың колдуунда-ла Улуг-Хем районундан келгеннер хөй дыштанып турар болду. Олар база-ла багай эвес дыштанып, кадыкшылын быжыглап ап турарлар. Ынчалза-даа үшкү сезон чаа-ла эгелеп чорда, чем хайындырар печкада үрелиишкин болганындан, ол ышкаш Бай-Хаактың хлеб заводунуң багай шынарлыг хлеб чорутканындан дыштанықчылар биле столовая ажылдакчыларының аразынга маргылдаалыг айтырыглар тургустунуп турган. Ам ол айтырыглар үзе шиитпирлеттинген дээрзинге бүзүрээр апаар бис.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

СПОРТЧУ «ХҮРЕШ» АГИТБРИГАДА

Тывага улусчу революцияның тиилээниниң 70 чылынга болгаш республиканың малчыннар Наадымынга уткуштур колхоз, совхозтарда аңаа хамаарыштыр байырлалдар эртип турар. Ол байырлалдарга кодээниң ажыл-ишчилери боттарының ажыл-ижин чугаалажып, моон соңгааргы сорулгаларын тодарадып, чогуур түңнелдерни үндүрүп турарлар. Ам республиканың ажыл-агыйлаарында чугула кампания — малга чем белеткээриниң чымыштыг ажылдары эгелээн. Ол ажылдың кыдыынга артар кижи шуут турбас ужурлуг. Ынчангаш школачылардан эгелээш, пенсионерлерге чедир хову-шөлдерде ажылдап турарлар дыка хөй. Ылаңгыя чайның бо магалыг каан-аяс хүннеринде малга чем белеткелин улам шапкынчыдары чугула дээрзин ажыл-агыйларда эртип турар ол байырлалдарның киржикчилери чугаалап турарлар.

Кодээ ишчилериниң ол байырлалынга киржип, оларның мурнунга оюн-концерттерни көргүзүп чоруп турарларның бирээзинге профэвилелдериниң спорт ниитилелиниң «Хүреш» агитбригадазы хамааржыр. Республикада билдингир апарган бо агитбригада ажыл-агыйларның удуртукчуларының дилээн ёзугаар ол байырлалдарга киржип, кадык, чаагай амыдырал дээш шимчээшкинге күш-культураның болгаш спорттуң улуг ужур-дузазының дугайында лекция-беседаларны чон ортузунге чорудуп, оюн-концерттерни оларга бараалгадып чоруурлар. Ылаңгыя ол агитбригаданың удуртукчузу — Тыва АССР-ниң улус депутады В. С. Биче-оолдуң чон ортузунда чорудуп турар ажылдарын черле демдеглевес арга чок. Агитбригаданың барган-на черлеринге ол күш-культураны болгаш спортту пропагандалап, орус, тыва ырларны күүседип, көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап ап келген. В. С. Биче-оол чүгле концерт көргүзүглери-биле кызыгаарланмайн, соңгукчуларның чагыгларын канчаар күүседип турарының дугайын база чугаалап, бодунуң депутат хүлээлгезин күүседип турарының дугайын база чугаалап берип чоруп турар.

«Хүреш» агитбригада республиканың янзы-бүрү булуңнарынга аалдап чедип каапкан. Чоокта чаа ооң оруу Кызыл районнуң ыраккы «Тере-Хөл» совхозунче углаан. Аңаа болган кодээ ишчилерниң байырлалынга олар киржип, солун оюн-тоглаазын бараалгаткаш келгеннер. Ол ышкаш Улуг-Хем районнуң «Найырал», Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтарынга, Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунга болуп эрткилээн байырлалдарга база олар киржип, боттарының солун программалыг концерт көргүзүглерин бараалгатканнар. Агитбригаданың кежигүннери чораан черлериниң спортчуларынга практиктиг дузаны чедирип, оларга янзы-бүрү спорт херекселдерин дузааламчы кылдыр берип чорааннар. Ылаңгыя «Тере-Хөл» совхозтуң спортчуларынга спортчу херекселдерни олар белек кылдыр тывыскан.

Эжим бажының чайлагларында чайлап, мал-маганың семиртип турар «Эн-лиг-Хем» болгаш Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтарның малчыннарының байырлалын ол совхозтарның хөй-ниити организацияларының удуртукчуларының болгаш республиканың профэвилелдериниң спорт ниитилелиниң ажылдакчыларының киржилгези-биле солун кылдыр эрттирген. Чыл эгезинден бээр эрткен үеде совхозтарның ажыл-ишчилериниң кылган ажылдарын, чедиишкиниериң, чедир кылдынмаан ажылдарны аңаа демдеглеп, моон соңгааргы сорулгаларны чугаалашкан. Ол ышкаш ажыл-ижинге кызымак, кодээ ажыл-агыйы бүдүрүлгезинге чедиишкиннерлиг ажылдап чоруур хөй-хөй малчыннарга шаңнал мактаалдарны тывыскан. Агитбригаданың идепкейлиг киржикчизи Моңгуш Лазо болгаш ооң-даа өскелер чораан-на черлеринге спортчу маргылдааларны организастыг эрттирип, боттарының уран талантызын чоңга бараалгадып чордулар.

Спортчу «Хүреш» агитбригаданың киржикчилери ам удавас Тожу районче аъттаныырынга белеткенип турарлар. Олар аңаа Тывага улусчу революцияның тиилээниниң 70 чылынга тураскааткан спортчу-концерт программазынга киржири-биле белеткенип турарлар.

Амгы үеде ниитиниң малынга четчир санныг чемни белеткээр талазы-биле ажылдарны улам идепкейжидер, олче кижи бүрүзүн хаара тудар талазы-биле ажылдар хүннүң кол айтырыгларының бирээзи болган турар ужурлуг дээрзин кодээниң ажыл-ишчилери харысаалгалыы-биле билип турарлар. Оларга чогуур дузаны чедирер, сигенчилерниң сеткил-хөөнүн улам кодүрер дээш оюн-концерттерин «Хүреш» агитбригаданың кежигүннери моон соңгаар-даа бараалгадыр.

Ховалыг КУШКАШ-ООЛ.
Профэвилелдерниң спорт ниитилелиниң даргазының оралакчызының хүлээлгезиниң күүседикчизи.

Үениң бир чугула айтырыы

ШЫДАЖЫП КЕЛДИВИС, АМ БОЛЗУН

Бистиң чазаавыс, партияывыс мурнуку чылдарда ажылчын кижиниң чаагай чорууу дээш сагыш салып турган, ам чүү-даа ол дугайында дыңналбастаан, уттундурган. Кол-ла чүвези — аренда, кооперация дээш-ле амыдыралдың кижи билбес чаа-чаа хевирлерин сүмелеп, кижилерни ынаар ыдалап туруп берген. Ону биске орта өреткен, тайылбырлаан кижи-даа чок.

Тываның совхозтары мал ажылын хөгжүдүп, малдың баш санын өстүрүп чадажы берди. Ол ажылга эртемденнер, улуг-биче даргалар киржип турзажок, малдың уксаазы экижиир, бажы өзерден, дорайтап, кызырлып келгени — малчыннар дээш сагыш човавайн келген чорукта деп санаар мен.

Чурттуң шахтёрлары 500-600 рубль шалыңның ажыл соксадып тургаш, аажок өстүрүп алдылар. Тывада кооперативтер ажылчыннары 500-тен өрү акшаны айда ажылдап ап турлар. Бистер, малчыннар 80-130 акшага ажылдап, амыдырап орар бис. Мурнунда оон-даа эвээш турган, шыдажып-ла келдивис. Ам шыдажырының кызытаарында келдивис. Ол дугайын «Шын» солунга үнгүлээн «Тииленге» совхозтан Татьяна Баавылдың, Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтан Батринов Санчаттың, «Чаа оруктан» Свердов Хайыынның оон-даа өске малчыннарның ажыл төлевириниң чөгенчиг бичиизиниң дугайын бижигилээн чүүлдери херечилеп турар. Моон соңгаар төлевир бо хевээр турар болза, мал ажылынче чаа кижилер кирер туржук, хоочун-даа малчыннар хойдан канчап-чоон адырлып алырын бодап турар апарган. Азы хой кадарарындан үнгеш, ангор өшкү малдаксаар, чүге дээрге өшкү дүгү үнелиг апарган. Малчыннар ажылдың харыысалгазынга, бергезинге, төлевири эвээжинге ырмазырап, мал ажылындан үнүп турар, чеже шыдажырыл, бодап-даа көрүңерем.

Электри чырыы малчын турлагларының хөй кезиинде чок. Электриниг херекселдер ажыглавайн турар-дыр бис. Кино, концерт, байырлалдар көрбес-тир бис. Радиоприемниктивис бар-даа болза, аңаа батарейкалар айы-биле тывылбайн баар-дыр. Суурга болза радио, телефон ажылдавайн баарга, харылзаа белдириниң ажылдакчыларын канчаптар ийик? Бисте негеп алыр чер чок.

Хоорай, суурларда талон системазы-биле чонну хандырып турары эки. Малчыннарда талон чок, автолавка, үс аймаа эккелбес, таакпы безин айда 3-5 пачка болур. Малчыннарга таарыжыр идик-хеп, тоннар хеви, эзер, чүген, дуран, радиоприемниктер көзүлбестээн. Райпода чок деп каар ол-ла. Шалың алгаш, автолавкадан фуфайканы 62, херээжен халатты 52 рубль дээш-ле алырга, акша четпейн баар.

Суурда ажылдавайн турар пенсионерлерниң пенсиязы 230-240 рубль четир өскен, а ажылдап турар малчын пенсионерлерниң өспээн. Малчын пенсионер (өг иштинде бирээзи-даа пенсионер болза) ажылдаан херээ чок, малдан үнер болза эки хире.

Хоорай, суурлар чурттакчылары хостуг болгаш оочурлап, сүржүп чедип тургаш, чиик машинаны оола садып аптар-дыр. Көрүп чорууурга, артында аңгы-аңгы маркаларлыг, эргин-чаа 2-3 машиналыг суг болгулаар. Олар оозу-биле тайга үнүп каттап, аңнап, хем кирип балыктап турарлар.

Малчыннар хлебтээр машина чогундан бригадазының чаңгыс борбак сүт-сөөртүрүнге чагыыр, азы эрткен-дүшкен машиналардан халбактаныырлар. Ол баргаш 10-20 булка садып алгаш, оозун кыжын доңуруп, чайын кадырып алыр. Кадыг, доң-даа дивейн, хемирип орар бис.

Дыка улуг хемчээлдиг ажылдарны халас кылып турар бис. 10 тонна сиген белеткээри — хүлээлгевис, кылыр апаар. Оон өртээн алырга, класс чок дээш 1 тоннаны 11-17 рубль-биле совхоз хүлээп алгаш, дедир сенче 50-60 рубльге киир санаттар. Ынчангаш совхозка бербейн, кыштагга чедиртип ап турар бис. Халас 10 тонна сиген кылыр, кайы хире хөй ажыл-дыр, изиг-чарда, ымыраа-сээктиг чаңгыс хепээн-даа кылыры ындыг амыр бе? Кажааны кыжын 2 катап халас хоорар бис. Ажылдың бергезинге хөй улус чыып, арагалаашкын кылып, чогуш-содаа үндүрүп, өлүржүп-даа чор бис. 10-15 тоннаа өдекти халас бөлер. Үүрмек септелгени малчын болу халас кылыр. Чайын хойну 4-5 удаа халас чуур. Хой чуур ажылчыннар чок болгачыдан ажы-төлүң халдумаа эвилелдээш туруптар сен.

Кыштагларда бажыңнар, чунар-бажыңнар багай. Бичии болгаш соок, караңгы. Чамдык районнарда мырыңай чок, өглерге кыштаар.

Малчыннарның политиктиг билии, нийти медерели кудуку деңнелде. Бичии-даа көдүрлүүшкүн чок. Мурнуку чылдарда политиктиг, зоовет-өөредилгелер, лекция, беседа (хаая-даа бол) болуп турган, ам мырыңай чок. Чүгле совхозтар «күштүг» керээзин дөгээш турар ол-ла, оон-биле камгаланыры ол.

Кижи амытан чүгле хлеб-биле тодуг эвес чүве ышнаан. Малчыннар — хырны-ла тодуг, чыдыны-ла кургаг болза, канчаар-даа эдилеп болур ажылчын аъттар эвес-тир бис. Чоокта чаа «Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузу үнду. Ол хоойлунуң 3-кү бөлүүнүң 12-ги чүүлүнде малчыннаа аныяктарга өртээн чоорту төлээр инек, өске-даа мал, халас өг бээр дээн-дир. Өг берипкеш, өртээн төлээр инек берипкеш, совхозтар кайы хире деткимче берипкивис деп бодаар ирги!!

Совхозтар малчыннаар кижини аңаа-ла айгадан черге олаг чаңынга олуртуп каар эвес, өгнү ылап-ла бергей зе.

Ол хоойлунуң ол-ла чүүлүнде ивижилерге дээрден башка, малчыннарга кандыг-даа социал камгалалды айытпайн турар.

Интернаттарда өөренип турар ажы-төлүвүс ада-иениң доктаамал хайгааралының чогу-биле өөредилгези кошкак, чер кезип, орайга чедир маңнажып, багай өөренип, чурум үреп, өерге кижизидилгелиг уруглар боп турар. Ээлдиг оолдар, уругларывыс школазын ара каап, ажыл чоктарга саналып турар. Черле малчыннар ажы-төлүн кандыг янзылыг өөретсе экил деп чүвени Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу бир янзы өөренип көрзе эки.

Малчыннарның бот-харыысалгазын бедидип, чиизиргеп, самчыгдаан малдың өртээн улгаттыргаш, оларга мындыг деткимчени көргүссе эки деп бодаар мен.

Малчын өг-бүле ай санында 500-тен кудук эвес рубль холга алыр кылдыр (совхозка малчыннарның киирген орулгазы чедер) шалыңны өстүрүп берзе эки;

Малчыннар кыштагларынга делгем, чырык, көрүштүг, бус-биле изидер бажыңчардан, ийи өрээл чунар-бажыңнардан туттуруп берзе чогуур.

Малчыннарга техниктиг хөлге садып алырынга дузалажыр, сагыш човаар болза эки. Сиген кезер трактордан, үндүр бижиир четкен чиик-даа, чүък-даа машиналарын совхозтар чүгле малчыннарга сатсын. Малчыннар аң-мең, балык-байлан төтчеглевес улус;

Малчыннарның мээ-медерелин сайзырадып, лекция, беседадан кылып, политиктиг, зоовет-өөредилгени катап диргизер болза чогуур. Малчын бүрүзү совхоз-биле чарып алган керээзин беш салаазы дег билген турар кылдыр өөредир, айтып бээр херек.

Бир эвес малчын кижи ажылының төлевиринге хомудал чок, өкпелевейн орар болза, оон холу-даа дыңзыг, сорүу-даа быжыг болур ийик. Бо үстүнде чыскааттынган чүүлдер малчыннардан негелде эвес, а үениң чегелдези, тевии деп билзе чогуур.

Хандырылга багай болза, мал ажылынче кым-даа кирбес. Шалың өспес болза, мал өспес. Үргүлчү-ле дүвүн дивейн, сагыш амыр орбас ажылга малчыннар, бистер, бора-бүдүн амыдырап чораан бис. Ам болзун, чүү-даа чүве өйлүг, моон ыңай шыдашпас бис. Болзун!

Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозунуң № 1 хойжу бригадазының бөлүк малчыннарының өмүнээзинден хойжу Алексей ТАС-ООЛ.

РЕДАКЦИЯДАН: авторнуң көдүрүп турар айтырыглары колдуунда чүүлдүг болбайн аан. Ынчалза-даа эмин эрттирипкен чүүлдер база бар. Чижээлээрге, малчыннарның ажыл төлевириниң дугайында чоокта чаа бистиң солунга («Шын», июль 10, «Ажыл төлевири эвээш бе?») Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң даргазының оралакчызы М. Ч. Сат аажок билдинтир кылдыр тайылбырлап, бижээн болгай. Шын харын, ажыл төлевири ам-даа эвээш.

Малчыннарның көдүрүп кээп турар айтырыглары Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сөөлгү сессияларының бирээзинге база ханызы-биле чугаалажып көрген болгай. Айтырыг оон-биле үзе шиитпирлеттинип каан деп билип аар болза, шын эвес апаар. Республиканың чазаа ол бүгүнү эки билип, бо талазы-биле ажылдарны чорудуп турар. Оларның чогумчалыг шиитпирлеттинеринге малчыннар-биле кады редакция идегеп тур.

Өртке удур албанда

ЧАМДЫК САННАР КУДУЛАЗА-ДАА...

Улус ажыл-агыйының, социал адырда объектилерниң, бүдүрүлгелерниң өрттен камгалалын экижидип, организастаар база озал-ондактан камгалал ажылдарын хандырар сорулга-биле, өрттен камгалал киилдизин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң айтыышкыны-биле, өртке удур болгаш озал-ондактан камгалал албаны кылдыр эде адаан.

Ол албанның ажылдакчылары чоокта чаа бо чылдың бирги чартыында канчаар ажылдааның түңнеп, оларның мурнунда салдынган чаа сорулгаларга, негелделерге дүүштүр ажылды канчаар тургузарын чугаалашкан. Өртке удур хемчеглер дугайында чугаалажыр чүүлдер эвээш эвес. Ынчангаш санал бергеннер өртке удур хайгаарал черлериниң ажыл-чорудулгазын экижидер, хөй-ниити-биле харылзааны быжыглаарының, кедээ черлерде өртке удур эки тура дружиналарның ажылын идепкейжидеринге хамаарыштыр бодалдарын чугаалааннар.

Нийти ажылга хамаарыштыр черле чүнү чугаалап болурул? Чамдык көргүзүглер талазы-биле алыр болза, багай эвес түңнелдер бар. Чижээ, өрт санының өзүлдези ам дээрезинде ийи районда — Барыын-Хемчикте, Эрзинде демдеглеттинип турар.

Бо чылдың бирги чартыында өрт саны 32 хуу, когарал түңү 33,7 хуу кызырылган, ындыг турбуже, өртке таварышкан кижилерниң оон амы-тынындан чарлыр чорууу бертинип кемдээри хөй боол артпышаан. Көрүп көрээлинер даан, эрткен чылдың ол-ла үезинде өрттен 9 кижи хораан турган болза, бо чылдың ол үезинде ол сан 11.

Өрт санын кызырарынга чүү чүве идиглиг болганыл? Ону база сайтарып, анализтеп турар бис. Бо чылдың апрельде чарлаттынган өрт айыылы болдурбазының айы аңаа черле элээн идиглиг, ээштиг болган деп болур. Часкы, чайгы үелерде чурттакчылыг черлерге тайылбыр ажылын калбак чорударының хемчеглери база алдынган.

Үстүнде көргүскеним саннарга немей дараазында көргүзүглерни адаары болаарымга черле артык эвес хире. От-биле кичээнгей, серемчилел чок болганындан хып үнген өрт саны — 41, бичии уругларның от-биле ойнап турганындан эгелээн өрт саны 37,6 хуу кызырылган боол турар. Кара эш-биле өрттедиптер чоруктар 55 хуу эвээжээн. Өрттүң саны эвээжеп тураа-даа, кижилерниң аңаа амы-тынындан чарлып турарын дүвүрел, сагыш човаашкын-биле чугаалавастың аргазы чок. Ол талазы-биле чурттакчы чон ортузунга тайылбыр ажылын чорударынче кичээнгейни улам күштелдирер ужурлуг-дур бис дээрзин билип турар бис.

Ирина ШОГЖАЛ.
Республиканың ИХМ-ниң өртке удур болгаш озал-ондактан камгалал албанының инспектору.

МӨҢГЕЖИТСЕ...

Үжен чылдарның төнчүзүнде холгаарлалга таварышкаш узуткаттынган ТАР-ның баштыңчыларының аттарын мөңгежидип, тураскаалды тургузаар дээш тускай томуйлаттынган ниитилел ажылдап турар болгай. Ол буянныг ажыл-херек черле боттаныр дээрзинге чон идегеп турар.

Ынчаарга ол холгаарлаашкын тыва улустуң төөгүзүнде бир дугаар болган дерзии чорук эвес болгай. Феодалдыг Тываның үезинде оон-даа артык каржы-дошкун холгаарлаашкынга алдан дургуннар таварышкан турганын билир бис. Оларны Моолдуң Улиастай хоорайга аппаргаш, шаажылааш, кежегелиг баштарын бедик арттар кырынга аскылаан турган. Бо ийи аңгы чүс чылдарда болгулаан холгаарлаашкыннарны бодап турарга, база айтырыглар тургустунуп кээр-дир.

Алдан дургуннарның хоругдалга тудуп турган карабажыны амгы үеде Улиастай хоорайда арткан бе? Олардан каш кижиниң баштарын Тываның кайы арттарынга аскылаан турганыл? Бир эвес Улиастай хоорайда алдан дургуннарны шаажылаан чери билдинип турар болза, аңаа тураскаал, азы демдеглел самбыразы мөңгежиттинген турар ужурлуг деп бодаар мен.

Алдан дургуннарның баштарын аскылаан арттар чоннуң чоон оруу болуп турган болгаш ам-даа ындыызын барымдаалааш, ол арттарга база тураскаал демдектер мөңгежиттинген турза чогуур хире.

Алдан дургуннарның чуртунда ол чер чонунуң үеверлериниң эки тура-биле кылган тураскаалы бар деп дыңнаан мен. А чогум төлевиделдиг күрүне ужур-дузалыг төөгү тураскаалын аңаа база кылза кандыгыл? Алдан дургуннарга удур болган холгаарлаашкын 1938 чылда болган холгаарлаашкындан артык төөгү ужур-дузалыг деп билип турар мен.

Виктор САГААН-ООЛ.

70 Тываға улусчу революцияның чылы

Арат намының, чазааның удуртукчулары

ОНДАР БАИР

Дөңчү намдарындан: 1904 чылда төрүттүнген. 1923 чылда ТАРН кежигүнүнге кирген. 1923-1925 чылдарда Чөөн-Хемчик кожууннуң эрге-чагырга органнарынга, аныяктар эвилелиниң кожуун комитединге ажылдаан. 1925 чылда ТАРЭ-ниң тургузукчуларының бирээзи. 1926-1927 чылдарда Хем-Белдиринге (амгы Кызылга) намның түр школазын дооскан. 1928-1932 чылдарда баярын үзелдиглер-биле эптеш чокка демисежип, Хемчикке болган самыыннарны базарынга киришкен, кызыл партизан шынзылгалыг. 1931-1938 чылдарда ТАРН ТК-ның харыысалгалыг ажылдакчызы, партия комиссиязының даргазы, ТК-ның оралакчы даргазы (секретары). 1938-1941 чылдарда ТАР чазааның даргазы. 1941-1943 чылдарда Москваның Чөөн чүк улустарының институдунга өөренген. 1931-1943 чылдарда ТАР Биче Хурал кежигүнү (депутады), ТАРН ТК-ның кежигүнү, хөй чылдарда Политбюро кежигүнү чораан. Тыва күрүнениң мурнунга оон революсчу, күш-ажылчы, организакчы ачы-хавыязы дээш ТАР-ның Республика ордени-биле шаңнаткан. 80 хар ажыр чурттап чорааш, 1984 чылда мөчээн.

Ондар Баир ховар тыва революсчуларның бирээзи, салым-чаяанныг удуртукчу. Тыва Совет Республиканың күрүне архивинде 80 ажыг херектен тургустунган оон хуузу фондузу бар. Ол шыгжамырда оон хууда төөгүзүнге хамаарышкан документилер, сактыышкыннар, Тыва төөгүзүнге холбашкан болгаш янзы-бүрү темаларга документилер, бодунуң холу-биле бижээн материалдар, төөгүлүг чуруктар бар. Бодунуң чуртунга-даа, оон дашкаар-даа чораанда аажок негелделиг, корум-чурумнуг, маргылдаалыг айтырыгларга коргуш чок киржип, бодунуң туружун камгалап шыдап чораан. Оон кол барымдаалары Тыва күрүне архивинде Ондар Баирниң ТАР-ның өмүнээзинден ССРЭ-ге чаңгыс эвес удаа баргаш, Каганович, Молотов, Миколян, Шверник дээш Совет күрүнениң оон-даа өске көскү удуртукчулары-биле ажыл-агый, экономика харылзааларынга хамаарышкан шыңгыы айтырыгларны арын-нүүр барымдаалыг кудук базыышкыны чокка тургузуп чораан. Оон түңнелинде тыва чоннуң амыдыралынга улуг буянныг үүлени кылып чораан. Ол бодунуң ажыл-чорудулгазынга ТАРН-ның шугумун шыңгыы эдерип, оон даргазы С. Тока-биле чүгле албан хуузунда эвес, харын эш хуузунда бот-боттарынга бердинген эжишкилер-даа чораан. Ондар Баирниң архив фондузунда 1936 чылдың ноябрь 20-де С. Токаның белекке бергени тураскаалдыг чуруунда мынчаар бижээн: «Кончуг ынак эжим Байыр силерге бодумнуң чуруумну белекке туттум».

Ынчалза-даа оон амыдырал-чуртталгазы 40 чылдарның төнчүзүнде каржызы-биле сыйлы берген. Дайын үезинде өөредилгеден чедип кээрге, аңаа эрге-чагырганың кудуку чергезиниң ажылын берген. Ону «ҮТКА 25 чылы» (Улуг-Хемде) совхозтуң директорунга томуйлаан. Аңаа баргаш, практиктиг ажылга таарышпас, үзел-бодалы национализт деп хоп-нүгүлге кирген. Аңаа онаагаан буруудадыышкыны: дайын үезинде Кызыл шеригге дузаламчы көргүзеринге удур бодалын илереткен; ССРЭ-ниң составынга Тываның киреринге дадагалзаан; орус, тыва чурттакчы чоннуң аразынга ожээнишкек чорукту кывыскан; Тывага тургустунуп турган колхозтажылыышкынга удурланган; партияның удуртукчу кадрларын нүгүлдеп, оларның ат-алдарын баксырадып турган; партияның иштинге шугумчүлелге болгаш кадыг бот-шугумчүлелге удур чораан дээш, оон-даа өске. Ондар Баирни кол-кол буруудаткан чүүлдер бо.

Маңаа үндезилээш, 1948 чылдың январь 19-та тудуп бажыннаан, а июль 13-те Тыва область суду он чылда хосталгазын казывышаан, хуусаазыч лагерьге дооскан соонда, беш чыл иштинде политиктиг эргезин казыыр деп шииткен. Тываның база бир күрүне удуртукчузунуң хуу-салымы мындыг болган. Ол судка-даа, кала-даа бодунга хамаарышкан буруу чок деп бадыткап чораан. Ынчалза-даа каргыштыг үениң кадыг хоойлузу ону дөмей-ле тудуп шииткен. Шак ынчалдыр Ондар Баир кадыг холга кирген. Чүгле алды чыл ашканда, партияның ХХ съездизиниң соонда ону агарткан. А партияга катап тургузарын барык 20 ажыг чыл сүрүшкеш чадашкан. Чоокта чаа, 1991 чылдың июльда, ону партияга катап тургускан.

Кадыг-берге ол чылдарда бүгү-ле удуртулга органнарынче шынны дилеп, хөй билдириишкиннерни бижип чораан, а ол дилеглер, хомудалдар ис чок чидип-ле турган.

Ооң иштинде 1948 чылда И. В. Сталинниң адынга В. И. Молотовту дамчыштыр бижээни аажок тодаргай билдириишкини (25 арын) архивте бар. Үениң даа байдалы-биле алырга, Ондар Баирниң туружу-биле деңнеп бодаарга, бодунуң ол улуг бижимелин янзы-бүрү фактылар-биле бадыткавышаан, кымче чорудуп турарын ханы медерел, барла шынны бадыткаарын оралдашкан. Ам оон иштинден чамдык үзүндүлерни киирип көрейн: «Мээң дорт киржилгем-биле Ала-чуоттуң Улуг дайынының баштайгы хүннериниң-не Тываның чону совет улустуң талазынга дээрзинге декларацияны хүлээп алган. Ону амыдыралга бадыткаан. Хөй эшелон белекти чоруткан. Тывалар ал-боттары-биле чаалашкан».

«Тыва — кошкун, малчын араттарның чурту. Бүгү-ле күрүне айтырыгларын шиитпирлээрде мону онзаар болзувусса, улуг политиктиг чазыг кылып болур бис. Ындыг турбуже, политиктиг, экономиктиг айтырыгларны ТАРН ТК улуг частырыглар-биле шиитпирлеп турар. Оон түңнелинде мал бажы аажок кудулап, ажыл-агыйжы эвес чорук-тар нептерээн. Чижээ, Эрзин кожуунда Сарыг-Булуң МЧАЭ 1942 чылдың кудумунде 20 шаа кижи сиген-неп тура, кыш иштинде ниити немге 120 баш малды чиген. Тыва тоң ооргта эккелген 7000 ажыг баш мал Кызылды долгандыр ажык дээр аланга кыштың соокта доңуп өлген. 1942 чылда МАР-га 150 муң тонна тарааны тевегерге орнап алыр дээш берзе-даа, оон чүнү-даа албайн негелелкен. Кедээ ажыл-агыйжы билдилиг кадрлар башкарбайн турар, чүгле ол янзылыг сайгыттарынга 1941-1944 чылдарда 6 кижи солуннаан. Кандыг-даа үндезин чокка тараа дужаалдазының планындан үш чыл иштинде бүгү ажыл-агыйларны хостаан».

«1943 чылда бүгү-ле частырыгларны, четпестерни ижин-кара чокка чугаалажыр дээш С. Токаны дилээримге, чай чогунга сылдап алгаш хүлээп албаан».

«Совет Эвилелинге каттыжар күзелге мени удурланып турар деп нүгүлдээн. Чүгле 1936 чылда безин совет, тыва чоннуң интернационалчы харылзааларынга халбашкан илеткелди үш удаа Коминтернге кылдым».

«ТАРН ТК-ның Политбюро кежигүнү, ТАР чазааның даргазы тургаш, 1941 чылдың майда ССРЭ-ге каттыжарын дилээн билдириишкинге ат салган баштайгыларның бирээзи-ле болгай мен».

«1935-1938 чылдарда Тока, Хемчик-оол сугларның инициативазы-биле Тывага чурттап турган бүгү орус кижилерни көжүрүп чорудар дээн сакалынга шыңгыы удурлангаш, ону соксадыр аргалыг болдувус».

«Мени Арыг-Үзүүнче директорладып чорудуптарга, аңаа турган Канский, Лега деп кижилер боттарының чилби-чиижен, алыксак-чиксек чоруун чажырар дээш ажык нүгүлдү организастадылар. 1945 чылдың ноябрь 25-те болган обком бюрозунга С. К. Тока мээң адрезимге мынча дээн: «Сен совет кижилер-биле, совет тургузугга ажылдаар хөңнүң чок, дүжүметсиг националист сен. Сен экономика билир мен деп мактанып турар сен. Херек кырында Тывага хамааржыр эки чүнү кылыпкан сен?..»

Ол улуг хемчээлдиг чагаада ТАР-да кадр айтырыынга хамаарышкан чазытларны сойталаан. Сурагдыг чогаалчы Сергей Бюрбюну, эртемден Самбууну болгаш оон-даа өскелерни кандыг-даа үндезин чокка ажыл-хожулундан үндүр сывырып, буржуаз национализмге чыгап алгаш, хөй чылдар иштинде кара-бажынга хоругдалга шииткенин айыткан.

ТАР-ның нам, чазааның бүгү-ле удуртукчулары дег, улуг «акызының» айтыышкынын, үлегерин ажык чокка күүселир дээш Ондар Баир кандыг-даа тура дүжүүшкүн чокка хөделип чораан. Оон хөй чылдарда ээлеп чораан эрге-дужаалы — нам комиссиның ажылы — ону ёзулуг-ла «чаныш-сыныш чок прокурор» туруштуг нам даргаларының аразынга киирген. Хөй-хөй партийжилерни оларның частырыглары, корум-чуруму дээш шыңгыы негелде-биле «эде-хере» тыртып чораан хөй документилер партия архивинде бар.

Николай КУНЧУН.

Сонуургап номчуңар

НЕВЗОРОВКА УДУР ХЕРЕК ОТТУРГАН

«Невзоров дээрге дайзын ышкажыл, мен ону барымдаалап турар мен» деп, Ленинградта билдингир болчукчу Юрий Шмидт чугаалаан. «Невское время» деп солун оон-биле интервьюну алды ай төнчүзүнде парлаан. Сурагжый берген «600 секунда» дээр телепрограмманың башкарыкчызы Александр Невзоровтуң чугаалап турар чүвелерин эң баштай шугумчүлээн Ленинград солуну ол болуп турар. Ол чериниң өске солуннары база-ла оон чугаалай каапкан чүүлдерин, ужуралдарын шоода аарак бижиптерлер.

Ленинград ТВ-зиниң журналистериниң боттарының дугайында дыңнадып турар медээлеринден алыр болза, Невзоров оларның аразында эң-не сураглыг кижи болуп артпышаан. Ынчалзажок дыка хөй ленинградчылар ол экранга көстүп кээрге-ле, телевизорларын өжүр базып каарлар. «600 секунда» дугайында тайылбыр бээриндеи чоокта чаа Анатолий Собчак мэр база-ла ойталаан. Төп телевидениениң бирги программазынга чүве чугаалап тургаш, ол чүгле мындыг хевирлиг сөс октай каапкан: «амыр-ла-дыр он...» Парламентада Невзоров дугайында бижип турар чүүлдер колдуунда ындыг-ла эки эвес, аннаг болуушкуннар-биле холбашкан болгулаар. Ооң алдаржааны болгаш сурагжааны шала читаанчыг «өнүгү».

«Кежээниң чыгы он минута дургузунда экрандан бисче бүдүргүлүп турар, көөр хөөн чок чорук болгаш хоп-нүгүл айыыл чок, дайлым чок чүве-дир деп кижи болун бузуредип, оожургадып болур-даа ыйнаан. Ынчанмыже ол дугайын моон соңгаар чугаалавас чүве болза, дыка-ла багай болурун дүржүлгэ көргүзүп турар» деп, демги «Невское время» бижип турар.

Ол солун дамчыштыр Юрий Шмидт Невзоровту кедергей кажар чаап-чайырлаан хоп-меге тарадып турар деп буруудадып, ол дээрге чүгле мөзү-бүдүшке эвес, кем-херек үүлгедиишкининге хамааржыр чүве-дир дээн. Ындыг чижектер четчир.

Литвадан бөлүк дамчыдылгаларны сактып көрээл. Оларның бирээзинге ол мынча дээн: Вильнюска январь болуушкуннарының үезинде когараанар деп түс чериниң эрге-чагыргалары оон мурнунда автомобиль аварияларынга азы аараш өлгеннерни адап көргүскен. Сөөлүнде, ол чугаалаан чүвезин уттупкан-даа ышкаш, «литвалары литвалар боттары алып турган» деп дыңнаткан». — Хамык ужур примиш чок чорукта эвес, ол Ельцин биле Собчакты бүгү-ле чүвеии биле тура-ла, өжегээр, ёзулуг буруулуг кижилерни чажырып, камгалап, буруу чок кижилерни буруудадып турганнар деп нүгүлдеп сөглээн деп, Юрий Шмидт чугаалап турар. «Бо дээрге аар кем-херек үүлгеткен деп буруудадып турар хоп-нүгүл ышкажыл».

Литвадан өске репортажтарында, чижээ, орустарны оон күш-биле үндүрер деп турарының, Россия чазааның баштыңнарының ат салганы бо айтырыг талазы-биле чажыт документилер дугайында дыңнадып турар. Литвага артып каарын күзээн орус кижилер артып каап болур, артып каан-даа турарын ол ыттавайн турар. Оон чоруксаан кижилерге Литва көжүп чорууру-биле холбашкан чарыгдалдарны төлеп бээр, ол кижилерге бажын тудуп алырынга дузалаар.

«Ол чугула байдалдарны хажыдары дээрге-ле, Литваның чазаан, Россияның чазаан, Ельцинни болгаш Собчакты нүгүлдээни ол-дур», Шмидт ынчаар санап турар. Болчукчунуң бодап турары-биле алырга, Прокуратураның үндезин чурттакчыларынга көөр хөөн чок чорукту өөскүдер дээн чүгүн мында билдинип турар, ол РСФСР-ниң Кеземче дүрүмүнүң 74 чүүлүн ёзугаар «национал өскелээшкинни болгаш «жээтен чорукту өөскүдеринче угланган» өжегээр кылган хөделиишкиннер кылдыр санаттынар.

Невзоровтуң чугаалап турар чүүлдери «хөй-ниитиниң айыыл чок чорууунга-даа, хөй-ниитиниң мөзүшүнарынга-даа кыжаныглыг. Ону соксадыр үе келген» — Шмидтиң база бир бодалы мындыг.

Ук солунга берген материалын үстүнде айыттынган чүүл ёзугаар кеземче херээн оттурарынга барымдаа болзун деп, Ю. Шмидт дилеп турар. Невзоровка хоп-нүгүл тараткан дээш база буруу онаап болур.

Бир эвес ол бо удааза база-ла судтан чайлай бээр болза (оон мурнунда бир катап ону студияда калы ажылдап турар эжин дорамчылаан дээш садка берип турган), Юрий Шмидт Россияның Чиигине прокурорунче билдириишкин бижиир мен деп турар.

(ЧАА МЕДЭЭЛЕР АГЕНТИЛЕЛИ).

ДАШТЫКЫДА

ХОСТАЛЫП ТУРАР

САНТЬЯГО. Патрисио Эйлвин Чилиниң президентизин апарган үеден — 1990 чылдың марттан эгелээш политиктиг чылдагааннар-биле хоругдаттырган турган 302 кижи хосталган. Бо медээни католиктиг хүрээниң социал дузаламчы фондузунуң тараткан документизинде парлаан.

Ол организацияның санап турары-биле алырга, эрге-чагырганы хамааты чазакка дамчыдып турда, кара-бажыңнарга 435 политхоругдаттырганнар турган, оларны шериг чарак шииткен. Амгы үеде 133 ындыг улус, оон иштинде 11 херээжен олурбушаан. Оларның аразында 87 кижи террорга удур хоойлуларны үрээни база чепсекти чепшээрел чок эдилээни дээш шииткен.

«МАГАЧЫН» ТУТТУРГАН

НЬЮ-ЙОРК. Милуоки хоорайның (Висконсин штат) полицейжилериниң таваржы берген чүвезин кандыг-даа коргунчуг кинодан көрбес сен. 31 харлыг Джеффри Дахмарның бажыңындан он бир кижиниң «союп-бузуп каан» мөчүлери тывылган.

Мурнунда шоколад фабриказынга ажылдап турган ол кижиге удур өлүрүүшкүн база кижи эъди чиир чорук дээш херек оттурган. Оон чугаалаан чүүлдериниң база херечилерниң өчүктерин барымдаалап көөрге, ол бети дээрге оон өске алды кижиниң амы-тынынга база четкен.

Ол хоругдаашкынны Германияның эрге-хоойлу органнары дораан сонуургай берген. Сезен чылдарның эгезинде база-ла ындыг янзылыг өлүрүүшкүн кылып, мөчүлерни езектей кезип турган кижи тывылбайн барган турган. Ол өлүрүүшкүннер америк шериг базазының чоогунга болгулаан, ол-ла үеде Дахмар аңаа албан эрттирип турган чүве-дир. Ынчан беш кижи өлүрткен турган.

ТАЛЫГЫРЖЕ ЭШТИПТЕРЛЕР

ПРАГА. Далай, океандан муң-муң километр черде турар Пшеров деп чехословак хоорайда Христофор Колумбунуң Американы ажыткаындан бээр 500 чыл оюнга белеткел эгелээн. Далайга бердинген чээрби кижи аңаа эвес херекти бүдүрер деп шиитпирлээн — XV чүс чылдың төнчүзүнүң каравелдазын тудуп алыр. Чүгле тудуп алыр эвес, олар ол хемезинге келир чылдың апрель 1-де талыгырже эштип үнүптер. Чедер чери — Испанияда Палос хоорай. Сурагжаан далайжыга тураскааткан байырлалга ол экипаж киржир бодап турар.

ООДА ЫТТЫ КӨЭРГЕЗЕ...

ВИНДХУК. Өг-бүле бүрүзүнге ким эң-не улуг бергелээшкинге таваржырыл: эр кижи, кыс кижи, оларның уруг-дарыы азы ада-иези бе? Мурнуу-Африкада чурттап турар психолог Р. Магфорлтуң бодалы бир янзы. Өг-бүле чарлырга эң-не аар байдалга ыт таваржыр деп. Ол шуут бүзүрел-биле чугаалаар. Эртемден Сэм дөр ыды-биле ындыг байдалга болу таваржыкан. Кончуг томаанныг ыт бедин араатан болу берип болур деп, психолог санап турар.

КИЖИ ТӨРЕЛГЕТЕННИ КАМГАЛААР

ЖЕНЕВА. Беш чыл бичии-ле мурнунда болган Чернобыльдың айыыл-халапы херек кырында Европаның бүгү чурттарында, бомбурзектиң өске девискээрлеринде безин кижилерге салдарын чедирген. КНО-нуң Экономиктиг болгаш социал чөвүлелиниң Женевада боол турар ээлчеглиг сессиязының кичээнгейиниң Чернобыльдың АЭС-тиң аварияның хоралыг уржуктарын чиигедириниче болгаш узуткаарынче угланган туруп турары ынчангаш таварылга эвес. Сессияда делегейниң дыка хөй чурттарының, оон иштинде делегей организацияларының төлээлекчилери КНО-нуң шугуму-биле киржип турар.

Саналдакчыларның хөй кезии Чернобыль аварияның уржуктарын узуткаарынга чугула материалдыг болгаш сал-хөө курлавырларын тыварындан аңгыда, келир үеде үстүнде айыткаңы ышкаш, ындыг айыыл-халаптарның катаптаарын болдурбазын сагындырган.

(СЭТА-ның корр.).

Доктор-биле интервью

ДЫЛЫВЫС—БАЙЛААВЫС

Эрткен чылын чурттуң Президентизиниң ат салганы «ССРЭ-ниң чонунуң дылдарының дугайында» Хоойлу үнген. Ында национал дылдарның хостуг хөгжүүрүнүң магадылалын база тургузуп турар. Тыва дылды республика девискээринге күрүне дылы кылдыр чарлаан. «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлуну Тыва АССР-ниң Дээди Соведи хүлээп алган.

Бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис Б. Седен-Хуурак филология эртемнериниң доктору, профессор Ш. Ч. САТКА дараазында ийи айтырыгны салган.

— «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлу 1991 чылдың март 1-ден эгелеп күштүг болуп эгелээн болгай. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул, Шулуу Чыргал-оолович?

— Дыл бүрүзү кижиниң угаан-бодалының онзагай чаяалгазы, чоннуң төөгүлүг дуржулгазының эртинези болур, дыл бүрүзү чогум-на ол чоннуң делегейни канчаар көрүп, билгениниң эге чаңгыс дүрзү чуруун бодунга камгалап шиңгээткен чүүлү болур. Дыл талазы-биле байдалдың таарымчалыг эвес чоруу чоннуң социал амыдыралында таарымчалыг эвес чоруктуң ылаптыг херечизи болуру ниитиге билдингир.

Бистиң төөгүвүсту ап көөрге кандыгыл? Барык-ла 20 чылдарның ортаа үезинден эгелээш, мырыңай чоокка чедир тыва улустуң амыдыралында, чанчылдарында, культуразында, оон иштинде материалдыг культуразы дыка хөй чүүлдерни эргиниң артылышкыннары дээш кызып-кыйып каапканы чажыт эвес. Ам ол чүүлдерни катап тургузар бис. Совет Эвилелинге каттышкан соонда, тыва дыл база-ла эки эвес аажылаашкынга таваржып келген. Баштайгы үеде нам, яамы, сайыт чижектиг сөстерниң орнунга күш-биле партия, министерство, министр чижектиг сөстерни киирген. Бир кезек үеде 40 чылдарны сөөлзүреди, 50 чылдарның эгезинде солуннар дылы чонга орта билдинмес апарган турган. Орус дылдан очулга багай турганы ол. Сөөлүнде кээп тыва, орус ийи дыл билир чорукка сылдап, орус дылды колдады өөредир, ажыглаар дээр бодалга дүүштүр төрээн дылывысты ажыглаары чоорту кызыгаарлап келген. Дыл амыдыралы чаңгыс талалай берген.

Оон келзе-келзе, ылаңгыя аныяктарның, уругларның төрээн дылын билири мырыңай-ла харыкчок болу берген, сөс байлаа чегей, чамдыктары төрээн дылын шуут билбес. Радио, телевидение дамчыдылгаларынга интеллигентилер безин орта тывалап чугаалавас, орус, тыва дылдарны холуп-бүлүп-ле турар апарган. Чамдык өг-бүлелерниң чугаалажыр дылы чартыы тыва, чартыы орус, шуут-ла хоитпак. Кайда-даа кескү информация барык дөгере орус дылда, хөй-нииити амыдыралынга бакка-сокка орустап-ла турар. Байдал нарын апарган. Чугаа культуразының дугайында айтырыгның чидиглениң турар ужуру база ында.

Школаларга эртемнерни орус дылга эртежик, эге класстардан-на өөредири ажыктыг деп санап турган. Тыва школаларга педсоветтерни безин чүгле орус дылга эрттирерин база сүмелеп турган. Ам тыва дылды камгалаар, хөгжүдер талазы-биле тергиин улуг сорулгалар тургустунуп келген.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга «Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында» Декларация хүлээп алган. Ол болза республиканың экономиказының, культуразының, политиктиг амыдыралының ниити үг-шиин айтып турар онза чугула документ болур.

Дээди Совет «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Хоойлузун база хүлээп алган. Тывада нептерээн кол дылдар тыва болгаш орус дылдар болур. Хоойлунуң 1 чүүлүнде «Тыва АССР-ниң күрүне дылы болза тыва дыл болур. Тыва дылды күрүне дылы болдурар чорук оон хостуг хөгжүлдезинге болгаш ниитилел эрге-хүлээлгелерин калбартырынга эргежок чугула байдалдарны тургузарын хандырар» деп барымдаалаан.

Хоойлунуң 2 чүүлүнде айыткан: «Тыва АССР-ниң девискээринге ССРЭ-ниң албан ёзузунуң дылы болур орус дыл национал-дар аразында харылзажылга дылы болбушаан, күрүне дылы-биле бир деңге ниитилел-политиктиг, социал-экономиктиг, культура амыдыралынга, кижилер аразында харылзажылгага бүрүн хереглеттинер болгаш ажыглаттынар».

«Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлу тыва болгаш орус база өске-даа улустарның дылдарын, оларның-биле кады чоннуң бот-медерелин, аажы-чаңын, чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын деңн эргелиг хөгжүдер аргаларны тургузуп турар.

Хоойлунуң долу тайылбырын кыска чугаага ооэри болдунмас. Бир-ле дугаарында, Советтер, хөй-нииити каттыжылышкыннары, организациялар болгаш албан черлери хоойлунуң сөзүглелин кончуг кичээнгейлиг сайгарып көөрүн сүмелээр-дир бис. «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлу ниитизи-биле бо чылдың март 1-ден эгелеп күштүг болуп эгелээн. Хоойлунуң чамдык чүүлдерин күрүне болгаш ниитилел амыдыралының бүтү адырларынга чоорту ажыглаары-биле хуусааларны бо чылдан эгелээш, 2001 чылга чедир Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузун күштүг болдурупэгелээриниң дугайында 1990 чылдың декабрь 14-те үнген доктаалында тодаргай айыткан. Ынчангаш сонуургалдыг албан черлери, организациялар, бүдүрүлге черлери, ылаңгыя Советтер хоойлуну чоорту, ынчалза-даа узамдыктырбайн күүседип эгелээр ужурлуг.

Оон ыңай Дээди Совет мынчаар доктааткан: «Күрүне дылын болгаш өске-даа дылдарны хөгжүдериниң программазын 1992 чылдың январь 1-ге чедир ажылдап кылырын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр».

— Тывада дылды моон соңгаар хөгжүдериниң кандыг аргалары, оруктары барыл?

— Борта хамаарыштыр Тываның эртем-шинчилел институду, Улус өөредилге министерствозу болгаш өске-даа черлер тускай программаларны ажылдап кылыр апаар. Бергелер хөй.

«Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлуну боттандырарда, республикага тыва дыл ниитилелин тургузары эргежок чугула деп санап турар бис. Барыын-Хемчик районда энир чылын-на төрээн дыл ниитилелин тургузуп алган. «Хемчиктиң сылдызы» солунну дамчыштыр чугула ажылды чорудуп турар. Черле ынчангаш өске-даа республикаларда, автономнуг областарда төрээн дыл ниитилелдерин тургускулаан. Бо талазы-биле бистиң республикавыс шала озалдап турар. Ынчалза-даа орай эвес. Республикавыска тыва дыл ниитилелин тургузуп алыры черле чугула. Орта районнар ниитилелдери бактаап кирер. Тываның эртем-шинчилел институду, Кызылда күрүнениң педагогика институду, башкылар билиин бедидер институт, национал школалар лабораторияларзы каттыжып алгаш, оргкомитет тургускаш, ниитилелдиң уставын болгаш дүрүмнерин белеткеп кылгаш, тургузукчу хуралга бадылап алыр деп бодалдыг бис. Ниитилел тускай эмблемалыг, билеттерлиг болур. Ниитилелдиң кежигүннеринге дыл эртемденнери, төрээн дыл биле литература башкыларын, черле башкылар, чогаалчылар, культура ажылдакчыларын киирип ап болур деп бодаар бис. Ук ниитилел чоорту агар санныг болгаш тускай органныг апаар деп бодап болур.

Тыва дыл ниитилели дыка хөй ажыктыг ажылдарны боттандырып болур, чижээлээрге, «Хемчиктиң сылдызы» ышкаш эргилээн сөстерни, эм үнүштер аттарын, малдың чүзүнүн айтыр сөстерни, черле дыл дугайында солун чүвелерни тайылбырлаар, школаларга, клубтарга чечен чогаал кежээлерин, дылдар байырлалдарын эрттиргилээр, башкыларның, эртемденнерниң күжүн каттыштырып тургаш, дыл дугайында теоретиктиг болгаш практиктиг конференцияларны, семинарларны эрттирер, бөлгүмнер организастаар, чогаалчылар, эртемденнер, тоолчулар-биле ужуражылгалар кылыр дээш, өске-даа хөй-хөй ажылдарны кылып болур.

МЭЭҢ БОДАЛЫМ

«Челер» курортунга ииги сезонда дыштаныр аргалыг болдум. Чайгы чаагай үеде шак ынчаар кадыын быжыглап, дыштаныырга магалыг-ла-дыр. Ынчалзажок чамдык сеткилимге таарышпаан бодалымны маңаа чугаалаксадым. Чаа келген кижилерге тус-тус чыдар өрээлдерни үлээр, орун-дежээн бээр болгай. Бартан хүнүвүсте чеже кижи келгенин бүрүткээш, ам чыдар өрээлдеривисти хуваарган. Оон соонда чыдар орун-дежек алыр кижиге челеривиске, дыштаныкчыларга каржы-хажагайы дораан эскертинген. Дыштаныкчыларның аразында дыл-домак билбес малчыннар-даа бар. Кырганнар болгаш инвалидтер-даа турду. Оон кедерезе кончуттунуп, чаңчаттынар кижи болду. Кижи чүве айтырып болбаан. Оон бо харылап турар туружу дээрге эң-не харыысалгалыг. Кижилер-биле эптиг-эвилең ажылдаар чер деп көрдүм. А ол хүндүлүг киживистиң аажылап турары-биле алырга, оон эргези кымдан-даа артык. Мындыг доңгун аажылаашкыннар дыштаныкчыларның сеткил-хөөнүнге эпчок-ла турду.

Аъш-чемни белеткеп берип турары чүгээр. Хандырылганың шаа-биле белеткеп берип турар-дыр деп кижи билир. Чүге дээрге бистерниң амгы амыдыралывыстың байдалы ындыг. Ынчалзажок чигир четпээниниден чүве ийикпе, каш хүннер аралаштыр чигири чок кара шайладывыс. Ону улуг бухгалтерден сонуургаарывыска, хүннүң-не 19 килограмм чигирни үндүрүп берип турар-дыр. Суксунга компот азы кисель хайындырып каар. Оозунуң чигири база четпес болгулаар. Чамдыкта тыва шай хайындырып каан болур. Ол шайның бирде чеми, а чамдыкта сүдү четпес болгулаар. Ээзүлүг тыва шайга четпес. Ону аңаа-ла өле-көк чүведир. Эъттен белеткээн котлетаның эъди дыка кызыы. Сезон төнүп орда, чамдык улус эрте чоруур деп баар. Диета сестразы тургаш «Эртенги, кежээки чемге келбеңер» деп, кончуттунары база бар. А ол улустуң путёвкада төлеп каан өртээ бар, ону чедир төлевээн болза аңгы херек. Шак-ла мынчаар чиктиг чемелээшкиннерге таваржыры дыштаныкчыларга эки эвес сеткил-хөөнү болдура бергилээр.

Мурнунда дыштаныш турган улус аъш-чемниң баксыраанын чугаалап турду. Колдуунда көже, сула, чинге-тараа кашалар чиир. Ногаа аймаа шуут чок. Чаңгыс катап редиска четтирген бо-ла. Аъш-чем аймаа берге үеде ындыг-ла ыйнаан деп кижи бодап каар. Ынчалзажок ам күс келгенде, ногаа, чимис аймаа элбеп орда, чемниң ассортиментизин бир янзы хандырарының аргазын өөренип көрзе деп бодап каар-дыр.

Чогум эмнээшкин талазы-биле ажырбас. Малгаш, дажыглап, ону изиткеш, аарыг улуска ажыглап турар болду. Ону кылып турар ажылчыннарның шыдамыы аажок, ажылы нарын деп көрдүм. Суг массажы бо чылын ажылдавайн турары хомудаачыг-дыр.

Дыштаныкчыларга культура-массалыг ажылдарны чорударгы бир чугула чүүл. Чогум лекциялар, ужуражылгалар база концерттер болуп турду. Мурнуку чылдарда деп, хоорайже экскурсиялар болбады. Ону организастаан болза, дыштаныкчыларга база солун болур ийик.

Дыштанган соонда мээң бодалым мындыг-дыр. Ол эскерген четпестерни дараазының сезонунда элиндир алырының аргазы бар. Черле ынчаш хөй-нииитиниң чери болганда, чонга кончуг кичээнгейлиг болурун күзээр-дир мен. Шынап-ла, маңаа кандыг дыштаныкчылар келбес деп. Ынчангаш оон ажылдакчылары-даа бодунуң туружун шын эдеп, кижилерге хамаарылгазы эптиг-эвилең болур болза деп бодаар мен.

Аня КЫЗАКПАН.
Таңдыга Хову-Аксы суурнуң чурттакчызы.

БҮЗҮРЕЛИМ ЧИТТИ

Бо чагааның авторунуң бодалдарын редакция ылап-ла чөптүг, шынныг деп санавайн турар. Оон ыңай, авторнуң бижээн чогаалынга хамаарыштыр үнелелди база редакция берип шыдавас. Чүге дээрге оон утказы, уран-чечен шынарлары-биле таныш эвес, ынчалза-даа авторнуң чагаазын кызыра парладывыс. Авторларның чогаалдарынга чөптүг үнелелди бээр, чырыкче үндүрериниң дугайында маргылдаалыг айтырыглар моон мурнунда-даа көдүрлүп турган болгай. Авторнуң чагаазынга, оон ында көдүрген айтырыгларынга боттарының хамаарылгазын Тываның ном үндүрер чери-даа, Тываның Чогаалчылар эвилели-даа, «Шынның» номчукчулары-даа илереди бээр боор.

Тоожуну бижиирин шаандан бээр бодап чораан мен. Ынчалзажок шыдаар мен бе деп, эгелээринден дидинмээн мен. Чүгле 1985 чылдан эгелеп, 63 харлыг апаргаш, баштайгы бөдүүн бижидим. Тоожум белен болган.

Чогаал критиги Антон Калзан номчааш:

— Кичээнгейлиг номчудум. Дыка улуг күш үндүрген-дир сен. Ынчалзажок... ону тоожу азы роман деп шыдавас-тыр мен — дээш, саналдарны берген чүве. Тоожу болгаш романның ылгалын, оларны бижиириниң аргаларын меңээ байлак тайылбырлаан.

Буянныг эртемденниң өгеледезин, чагыын күүседир дээш үр боданып, эде-хере бижээн мен. Мээң чогаалымны үш дугаар номчааш, ол меңээ чылыг сөстерни сөглээн.

Антон Кавааевичиниң соонда чогаалчы К. Черлиг-оол номчааш, эргежок чугула сүмелерни берген. Оларны күзелдиим-биле күүсеткен мен. Оон-биле документалдыг тоожумну дөрт катап эде кылгаш, дооскан мен. Аңаа барык 5-6 чылды чарыгдаанмым ол.

— Тоожуну үндүрер дугайында рецензияны бижип болур мен. Ном үндүрер чер-биле чугаалаш, редактору болурунга А. Калчан чөпшээрешти бе деп,— Антон Кавааевич чугаалаан.

Антон Кавааевич дириг турда-ла, билдирипшкиннин бижип, оон гонорары мээң чарыгдалым-биле болзун деп турумда-ла, ном үндүрер черниң директору Матпа Хомушку херекке албайн, боттарывыс редакторларывыс бар болганда, өске кижиниң херээ чок деп кыска харыыны берген.

Оон соонда ном үндүрер черниң редактору А. Сат номчааш (чедир номчуваан боду-ла бе), тоожунуң утказының дугайында кижи илап аптар, кижи сагыжынга кирбес, ону ном кылдыр парлаарынга моондак болур хире эвес чүвелер бижээш, меңээ эгидип берген. Оон дора чүве болза, ном үндүрер черниң мурнундагы кол редактору Ю. Кюнзегеш чаңгыс арын-даа номчувайн чыткаш, «Че, ол чогаал эвес-тир» диген болгай.

Хамыктың сөөлүнде дуржулгалыг чогаалчы, эртемден М. Б. Кенин-Лопсан «Барлыктың меңге чаңгызынга» деп рецензияны бижээш, ном кылдыр үндүрүп болурун сүмелээн. «Мемориал» ниитилел оон ном кылдыр парлаттыргаш, орукка киирип алыр дээрге, саазын өртээ улгаткан, база тывылбас.

Мен ышкаш бергелерге таваржып турарлар ээээш эвес. Чижээ С. Шойгу, О. Кара-оол болгаш өскелер-даа.

Ам чеден харже кирипкен кижи, мээн бо келир үениң салгакчыларынга (амгы-даа үениң кижилеринге) мөгейип турткан тоожум дириг турумда, ном кылдыр үне бээр дээрзинге бүзүрелим читти. Чүнү канчаайн, ырган бонум? Чогаалчы ат эдилеп чорбаан кижи, тоожу бижипкен — хилинчээм ол.

Михаил ШУР-ООЛ.
Пенсионер.

ОЛАРГА ЧЕТТИРДИВИС

Кызылдың төвүнде турар № 20 аптекага (эргелекчизи М. О. Ооржак) эм садып алыр дээн улус хөй баар. Ол коллектив бар эм аймаа-биле чонну хандырар дээш кызымак чорууну көргүзүп келген. Бо аптекадан тускай бижик-биле чигеллелиг кылдыр ап турарлар база бар.

Коллективте арга-дуржулгалыг, ажылынга ынак, кижилерге эптиг-ээлдектер хөй. Чогум ажыл боду база харыысалгалыг. Эмнерни белеткеп кылыр аңгар болгай. Бар эмнерни хереглээн кижилерге садары, белеткээни база белен эвес.

Бо аптека коллективи планын база багай эвес күүседип турар. Чижээ, чартык чылда эмнер садар план 119 хуу күүсеттинген.

Эм оъттардан кылыр эм настойкаларны, суг эмнерни белеткээриниң телевирин аптека ажылдакчыларының алыр шалыынынга немей төлээр арганы база шиңгээдип эгелээн. Эмнерни белеткээриниң телевизори өскен, ол өскен телевирни шалынче киирген.

Колдуунда шупту херээжен ажылдап турар бо коллектив бүдүн дүн-хүн дүрүмнээр ажылдап турар. Сен, мен, силер-даа аңаа чедип бээр болгай силер. алыр эмнериңерни силерге саат чокка белеткеп, кылып бээр ажылдакчыларывыска четтирдивис дээр бис.

Раиса ТОЛЗАТМАА.

МУЗЕЙНИҢ ЗАЛДАРЫНДА

Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң залдарынга, ылаңгыя дыштаныр хүннерде экскурсиялааннар бо-ла келгилээр.

Делгелге, лекторий, бойдус залдары ажылдап турар, а артканнары — ТАР, революция мурнунуң, Совет тургузуг килдистери чаа экспозициялар немеп, дериттинип турар.

Шериг кезээнден бөлүк дайынчылар, МАР-ның аңгы-аңгы аймактарындан 30 ажыт турист келген, Томскиден, Саяногорскиден аалчылар бар. Экскурсиялаан бөлүктерге солун лекцияларны музей ажылдакчылары чорудкан. Сарыг шажын темазынга хөй экспонаттар келген кижилерни сонуургаткан. Сураглыг мастер, даш чонукчузу Саая Кэгелдиң 60 харлаанынга турасккааткан делгелге, бойдус залында аң-мең, аржаан суглар, эм оът аймаа—черле кайызын ол дээр, шуптузу онзагай.

Кыска-даа бол, солун

ХҮНДЕН АЖЫЛДААР МАШИНА

Боинда чазак турар кварталга хүннүң-не бичии автомобиль кээптип кээр, ол үш дугуйлуг, чаңгыс кижи олурар, хүнден ажылдаар батареялар дузазы-биле шимчээр. Машина бир янзы реклама болуп турар — бойдус камгалаарының база энергиячын чаа хевирлерин келир үеде ажыглаарының аргаларының талазы-биле.

Бундестагтың кандыг-даа ажылдакчызы ол чаа машинаны шоолуг эвес акша-биле тур хөлезилеп ап болур. Чаңгыс удаа октап каан энергия 40-60 километрге четчир.

ФРАНЦИЯДА ХӨЙ КАДАЙЛЫГЛАР

«Өрээл саныңда каът оруннар... Суг иштинде чоруур хеме-биле домей-ле!»— «Нувель обсерватер» сеткүүлге Магрибтен база Африкадан Францияда келген өг-бүлелерниң амыдыралын бижээн чүүлде ынча дээн. Мали өг-бүлелерде ийи-үш кадайлардаа аңгыда, эмгежок хөй уруглар бар. Чиик өртектиг кварталдарда өрээлдер чык долу.

Ындыг өг-бүлелер муниципалитет эрге-чагыргаларынга дарсжыктыг-ла. Оларның бажыңнарында суг-даа, чылыдылга-даа чок, чүге дээрге ол дээш төлээр арга оларда чок.

Хөй кадайлыг болурун француз хоойлулар хоруувайн турар. Ындыг өг-бүлелерниң саны-даа билдинмес. Африкадан келген чамдык кижилер ийи кадайының кырынга ам бирээни алыр деп турар деп, демги сеткүүл бижээн.

Билип алза артык эвес

«ИСПАНКА» БОЛБАС. ЫНЧАЛЗАЖОК...

Бүгү-эвилелдиң грипп талазы-биле эртем-шинчилел институдунуң баш удур көрүп турары-биле алырга, бо чылын ССРЭ-ниң девискээринге H1№1 база H3I2 хевириниң вирустары тарап болур, олар эрткен чылын база «илепкейлиг» турган.

Казахстанның чамдык районнарынга чоокта чаа гриптиң ховар хевири — хаван вирузу бүрүткеттинген. Ынчалзажок институттуң директору Олег Киселёвтуң чугаазы-биле алыр болза, ол кезек черге хамааржыр болгаш «эпидемия дугайында чугаалаан херээ чок боор».

Ленинградта турар бо институт ук вирустар тараар болза херек вакцина-биле хандырып шыдаар.

1918 чылда миллион-миллион кижиниң бажын чиген «испанка» вирус амгы үеде кыжанмайн турар — ол дугайын Кадык камгалалының бүгү-делегей организациязы дыңнаткан. Ынчалза-даа серемчилел херек.

(ЧМА).

БҮЗҮРЕЛИМ ЧИТТИ

ЧААРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Чагыдып алырынче далажыңар

1992 чылдың солуннарының болгаш журналдарының чагыдылгазы 1991 чылдың август 1-де бүгү чер болганга эгелээр.

Хамаатылар ажылдап турар черлериниң ааайы-биле болгаш хөй-нииитичи тарадыкчыларны дамчыштыр чагыдылганы кылып болур. «Союзпечать» черинин бүдүрүлгелеринге, харылзаа салбырларынга чагыдылганы база кылып болур.

Солуннар болгаш журналдар чагыдар документилерниң бланкыларын алырынче хөй-нииитичи тарадыкчыларны чалап турар.

Солуннарны болгаш журналдарны чогуур үезинде чагыдып алыңар, эргим номчукчулар.

«СОЮЗПЕЧАТЬ».

ЧАА НОМЧУЛГА НОМУ

Тываның ном үндүрер чери «Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному» деп чаа, солун өөредилге номун чырыкче үндүрген. Оон тургузукчулары — чогаалчы Олег Сувакпит биле Белек-кыс Монгуш.

Ада-иезиниң хүндүлээринге бичии уругларны кижизидери-биле чергелештир өг-бүлениң арткан кежигүннерин база хүндүлеп көөрүнге кижизидер херек. Этиктиг принциптерни башкылап ажылынга боттандырары — үениң негелдези.

Кандыг-даа тоолду дыңнааныңын соонда, оон маадырларының эки азы багай талаларын ылгап билиринге уругларны өөредири — кижизидикчи башкыларның хүлээлгези. Ындыг угаадыг уругларны «эки», «багай» деп сөстерниң утказын тода билип алырынга ажыктыг.

Номчулга номунуң тургузукчулары совет орус, тыва чогаалчыларның «Төрээн чурт», «Ленин», «Бойдус камгалалы», «Чылдың үелери», «Куш-ажыл», «Найырал» болгаш оон-даа өске чугула темаларга бижиттинген чогаалдарын чаа номда киирген.

Сандан САНДЮ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮЛЬ 31
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Онзагай кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.10 Уругларның музыка клуву. 11.00 «Икс». 12.00 ТМА. 12.15 «Чугула репортаж». 12.30 «Чемпионнар-биле кады». 12.45—13.50 «Чапсар үезинде монолог». Видеофильм.

• • •

15.15 «Эки өг-бүледен үнген аныяк кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.20 Сонуургактарга. 16.35 Уругларга фильм. «Макар—исчи». 2-ги сериязы. 17.40 «Музыка шыгжамыры». А. Вивальди. «Чылдың үелери». 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.50 «Онзагай кижи». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Деннелдер. 23.10 ТМА. 23.30 «Телескоп». 00.30 Амгы үеде делегейге херээженнерниң ролюнуң дугайында. 01.15 «Онзагай кижи». Үш серия-лыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 02.20 «Юрий Завадский». Телефильм.

ИИЙИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Крым дугайында эскиз-тер». 8.35 Мультфильмнер. 9.25 «Ретушьтаваан портрет». Сергей Параджанов. 10.25 «Хектия харп черле үну». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.30 — 13.40 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.10 Романстар. 13.40 Уругларга фильм. «Үштерлиг томаанныг уруглар». 2-ги сериязы. 14.45 Барымдаалыг фильм. 15.10—15.40 «Лукза Батыр-Булгариниң ырлары».

• • •

17.00—19.10 Россия ТВ-зиниң программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Уругларга фильм. 18.55 Медээлер. 19.00 «Дорт угланыышкын». «Бүдүрүлгелерин болгаш чурттаар оран-савааны хууржулары база күрүнениң эвес болдурары». Республиканың удуртукчулары, юристер кижир.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Коллаж. 20.35 Л. Бернстайн «Дивертисмент». 21.00 Үе. 21.40 «Уран чүүлдүң мастерлери». Фильм-концерт. 23.10 Медээлер. 23.25—00.20 «Дириг артар бис...» Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 «Республика» көргүзүп тур. 19.00 Россияның парламент медээчизи. 19.15—20.00 Музыкага мурнакчы туруш.

СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

Чаа-чаа экономиктиг структуралар: эвилелдер, ассоциациялар, кооперативтер, биче бүдүрүлгелер, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның удуртукчуларынга, төлээлеринге база хуу ажыл-агый кылып турарларның кичээнгейинге

Силерни 1991 чылдың август 2-де 14 шак 30 минутада Советтер бажыңынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Д. Ш. Ооржак-биле ужуражылгаже чалап тур.

Тываның чаа-чаа экономиктиг структураларын көдүрериниң дугайында айтырыгны чугаалажып көөр.

Айтырыгны билип алыр телефоннары: 3-51-09, 3-53-10.

Оргкомитет.

ЧАГЫГЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АП ТУРАР

Тыва республиканың бойдус камгалалының ниитилелиниң чөвүлели хамаарышкан черниң радиация байдалын хемчээр болгаш аъш-чемниң база ногааның чүү хире хирленгенин доктаадыр «Экон-001» деп индикаторларны база «Аларм-03-01» деп маркалыг дозиметрлерни садып алыры-биле чагыгларны албан черлеринден, организациялардан болгаш хуу кижилерден хүлээп алырын чарлап тур. Бир херекселдиң өртээ 400 рубль.

Чагыгларны бир ай хуусааның иштинде күүседип бээр.

Кат-чимистиг культураларның өзүмнерин алырынга база чагыгларны хүлээп ап турар.

Чагыгларны дараазында адресче чорудар: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 106, № 4 өрээл. Телефону 3-61-54.

КИНО

ИЮЛЬ 31-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Оборотень» (АКШ) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 (кинопанорама), 19.40 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Новые похождения кота в сапогах» 9.00, 12.20, **«Улыбка солнца»** 10.50, 14.10, **«Скорпион»** 16.10, 18.10, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бум-2» 14.20, **«Женский день»** 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Первичное зло» (АКШ) 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Бай-Тайга райкуускомунуң иштики херектер килдизи, Кызыл-Даг кодаа Советтиң күүскому болгаш совхозтуң администрациязы милицияның участок инспектору

Антон Араптаевич
КҮЖҮГЕТТИН

мөчээнин дыңнааш, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге хаңы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу, улус өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитеди, Кызылдың башкы училищезиниң коллективи Тываның баштайгы башкыларының бирээзи, улус чырыдылгазының хоочуну

Семён Чимепеевич
УРОЯКОВТУН

хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге хаңы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34; ◆ орлакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25; ◆ советтер ажылдың 3-34-12, 3-34-98; ◆ улустун — 3-34-49; 3-36-73; ◆ кадык ажылдагчы — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; корреспондентилер бөлүү — 3-41-23; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-39; 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн — Барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арнызы. Тираж 27097 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садылгазының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1. Чагыг № 121.